

॥ श्रीः ॥

अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यानसाहितः

(सूत्रशरीरस्थानात्मकः प्रथमो भागः)

गोश्री महाराजराजधानीभिषक्पदमाधितिष्ठता

टि. रुद्रपारशवेन परिशोधय

प्रकाशितः ॥

११०१

1926

(Copyright Registered.)

PRINTED AT

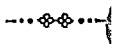
E. MANGALODAYAM PRESS, TRICHUR.

॥ श्रीः ॥

अष्टाङ्गसंग्रहः

इन्दुव्याख्यासहितः

(सूत्रशरीरस्थानात्मकः प्रथमो भागः)



गोश्री महाराजराजधानीभियक्कपदमधितिष्ठता

टि. रुद्रपारशवेन परिशोधय

प्रकाशितः ॥

१०५

१०८८
1913

(Copyright Register)

Certificate from

H. H. SIR RAMA VARMA,

G. C. S. I., G. C. I. E.,

Raja of Cochin.

Sasilekha' is a commentary of Ashtamgasamgraha by India one of the renowned and learned pupils of Vahata. This is a work hitherto unpublished. The publication of this work was undertaken by Wariyar-Uzhuthran, the chief Ayurvedic Physician of my court. The work was not at all an easy one. A copy of the commentary could not be had in full any-where. He had to go to different places and hunt in several old manuscript libraries and to collect bits from here and there. Several of such bits were worn out by old age and full of mistakes. It took several years for him to get a clear and complete copy, and the labour and the trouble he had to compare and correct it were not ordinary. Even now it is doubtful whether the copy now prepared is quite free from errors. But I have no hesitation in saying that it is difficult to get a more correct copy of the book any-where. But for the pains and troubles he has taken in publishing it, this important work would have been completely lost. The loss of this great work would have been a serious one to the Ayurvedic Science. It is thus clear that the public are under a great obligation to Uzhuthran for his indefatigable labours and troubles for publishing this work and thereby preventing what would have been a great loss to them.

The first part of the work is now fully published and I have seen it and am glad to say that he has been quite successful in presenting this great work to the public for which he deserves much credit and encouragement and support at their hands.

HILL BANGALOW

20th JULY, 1914.

RAMA VARMA

गोश्रीमहाराजपूज्यपादैः प्रसादिकृता
योग्यतापत्रिका ।

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीनाहटाचार्यपादैः प्रणीतः प्राधान्येनार्यवैद्यैः पठ्यमानस्याष्टाङ्गहृदयस्थाप्यादि-
भूतो यः संग्रहाख्यो ग्रन्थः तस्य शरीरस्वानपर्यन्तो भागः तदाचार्यच्छात्राणामपथिमे-
नेन्दुनाम्ना विपथिता विरचितया शशिलेखाख्यया व्याख्यया सह देवनागराक्षरैर्मुद्रा-
प्यासदीयार्यवैद्येष्वेकेन रुद्रपारशवेनोपहारीकृतः सादरं निरार्क्षितोऽस्माभिः—

पुस्तकेऽस्मिन्मुद्रणदोषे किञ्चिद्विद्यमानेऽप्यशुद्धिराधिका न विद्यतइति शशिलेखेयं
संग्रहस्थेवाष्टाङ्गहृदयस्यापि बहुषु स्थलेषु मूर्धानर्थान् प्रकाशयतीति च सुस्पष्टं मुह्यशाम् ।
केरलेषु प्रख्यातानां केषाञ्चिदष्टवैद्यानामगारेष्वस्मदीयग्रन्थागारे चावस्थितान् जीर्णतमान्
व्याख्याग्रन्थान्मूलग्रन्थांश्च नैकान् कथमपि संपाद्य सावधानं संशोच्याशुद्धिं विना ग्रन्थ-
स्यास्य विलेखने संवृत्तः पारशवस्यस्य परिधमो मुद्रापणाविषये त्रविणव्ययश्रातीवाभि-
नन्द्यौ । भागस्यास्यैव निश्चितस्योपरितनभागद्वयस्यापि मुद्रापणं मुद्रापपितुस्तत्साहाय्यं कुर्व-
तां च करोत्येव यावदभ्युदयं परममुपकारं च लोकानामिति विना विशयं विमृशामः ॥

५-१२-१०८९

रामवर्मा ।

॥ अस्तु ॥

॥ उपोद्घातः ॥

श्रिया विराजन् विबुधैकबन्धः श्रीपूर्णवेदाद्यपुरप्रदीपः ।
देवो जयेद्देवतरुश्रितानां श्रीरामवर्माख्यमहानृपश्च ॥

भो भो महितायुर्वेदमहान्बुधिमथितुकामा महामतयः ॥

कुमुदमधिकं पुष्पान् रुद्रैकयज्ञसमाहृत-
स्तिमिरनिकरध्वंसी साक्षान्महौषधिनायकः ।
विबुधनिवहान् गोभिः स्वाभिः परं परितर्पय-
न्नमितसुकृतादिन्दुभूमामुदेति मुदेऽस्तु वः ॥

सुविदितमेव विदुषामिदं सर्वेषां यदखिलानां वैद्यकतन्त्राणामायुर्वेदो नि-
दानमिति ॥

अयमायुर्वेदस्तु चतुर्णांपि वेदानां सारभूत इति ब्रह्मवैवर्तादवगम्यते ।
यथा तत्रैव ब्रह्मखण्डे षोडशाध्याये ॥

ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वां वेदान् प्रजापतिः ।
विभिनत्य तेषामर्थश्चैत्रायुर्वेदं चकार सः ॥ इति ।

घरणव्यूहमते तु ऋग्वेदस्योपवेद आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य शस्त्रशास्त्राणि इति ॥
सुश्रुतप्रभृतयस्तु आयुर्वेदमथर्वोपवेदं ब्रुवते ॥

अस्यायुर्वेदस्य परं प्रयोजनं रोगोपसृष्टानां रुक्प्रतीकारः स्वस्थस्य स्वास्थ्यरक्षणञ्च ॥

अस्याष्टधा विभागः यथा - शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौ-
मारभृत्यं भगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणञ्चैत्यंगभेदात् ॥

एवमङ्गैरष्टामिस्त्रिविधा अपि चिकित्साः प्रतिपादिताः । चिकित्सायास्त्रैविध्यन्तु
देवां मानुषी आसुरी इति भेदात् । तत्र देवैर्महेश्वरादिभिरचिन्त्यप्रभावैर्योगिभिश्च प्रो-

क्ता या रसाचिकित्सा सा दैवीति व्यपदिश्यते । सापि रसखण्डं प्रयोगखण्डं वादख-
ण्डं रसायनखण्डं मन्त्रखण्डञ्चेति पञ्चभिः खण्डैर्भिन्ना विराजति । तदिदं रसशास्त्रं न-
वमं किमप्यायुर्वेदस्याङ्गमामन्वते यद्भवो रसशास्त्रप्रणेताः । मानुषी तु फलमूलकन्दादि-
प्रचुरप्रयोगापूर्वसा अल्पायाससाध्या च । शस्त्रादिप्रधाना पुनरासुरीति ॥

उत्तैरष्टभिर्नवभिर्वाङ्गैरुपलक्षित आयुर्वेदस्वयंभुवा श्लोकलक्षणेन अध्यायानां सह-
स्रेण च संहितारूपतामनायि ॥

लोकानुजिघृक्ष्वावशंवदस्य भगवतः परमैष्टिनः आयुर्वेदोपदेशविषये द्वेषा शि-
ष्यपारम्परी दृश्यते ॥

तत्राद्या यथा । भगवान् स्वयंभूर्भास्कराय प्रथममायुर्वेदमुपादिक्षत् । भास्करः
स्वनाम्ना संहिताश्वाकार्पान् । तस्य पुनः षोडश शिष्या बभूवुः ते यथा ॥

धन्वन्तरिर्दिवोदासः कार्शाराजोश्विनीसुवी ।

नकुलस्सहदेवोर्किश्र्यवनो जनको वृधः ॥

जाबालो जाजलिः पैलः करयोगस्य एव च ।

इति परिगणिताः । ते च प्रत्येकं संहिताश्च चक्रुः यथा चिकित्सातत्त्ववि-
ज्ञानं चिकित्सादर्पणं चिकित्साकौमुदी चिकित्सासारतन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं व्याधिसिन्धुविमर्दनं
ज्ञानार्णवः महातन्त्रं वैद्यसन्देशभञ्जनं सर्वसारः तन्त्रसारकं वेदाङ्गसारः निदानं सर्वधरं
द्वैधनिर्णयतन्त्रं चिकित्साशास्त्रबीजञ्चेति क्रमशो ज्ञातव्याः ॥

अपरा यथा । ब्रह्मणशिशिष्यः प्रजापतिः । प्रशिष्यावश्विनौ तयो
शिशिष्य इन्द्रः । प्रशिष्या आत्रेयभरद्वाजप्रमुखा ब्रह्मर्षिप्रवराः । भगवान् धन्वन्तरि-
श्च । तेषामप्रिवेशमुख्या महर्षयोन्तेवासिनः । धन्वन्तरेस्तु विश्वामित्रपुत्राः सुश्रुतप्रधा-
नास्मत् । ते तु सख्यनामानुस्यूतानि वैद्यकसंहितारत्नानि व्यरचिषुः । अथ कालेन अप्रिवे-
शसंहिता चरकमुनेस्तन्निधानात्संस्करणमुपेयुषी उत्कर्षस्य परमां कामपि कोटिमापादयामास ॥

एवं सुश्रुतसंहितापि नागार्जुनेन केनचित् सिद्धप्रवरेण रसशास्त्रप्रथितप्रवक्त्रा
प्रतिसंस्कृता सती समुन्नतस्थानमधिजग्राहे ॥

आत्रेयः । असौ परमप्रार्थिनः यदुपज्ञमेव धरण्यां वैद्यकपरिज्ञानं अयं
द्वे सान्नाहृतप्राक्काले तक्षशिलास्थसर्वकलाशालायां प्रधानवैद्याध्यापको बभूवेति बुद्धचरित्राद-
वगम्यते । तथा च किस्ताब्दे वि. सि. षष्ठादब्दशतकान्नावाचीन इति निर्द्धार्यते । पर-

न्तु योगीश्वरस्वाप्त्य कियान् वा जीवनकाल इति परिच्छेतुं को नाम शक्नुयान् ।
एवञ्च तद्विश्रम्याणामग्निवेशादीनामपि कालः परिचिन्तनीयः ॥

धन्वन्तरिः । अयन्तु नात्रेयान् प्राचीनः अश्विपिये आत्रेयपक्षस्य
क्रोडीकरणात् । किन्तु समकालीनस्तन्निहितकालीनो वा । यदुपक्षमेव शस्त्रशास्त्रस्य प्र-
चारः । काशीश्वसर्वकलाशालायां बुद्धकालीनायां सुश्रुत एव प्रधानवैध्याध्यापकत्वेन
न्ययोज्यमुना । अन्ये तु विक्रमार्कनृपतेर्नवरत्नान्तर्गतं कमपि धन्वन्तरिं ब्रुवन्ति तथा हि ॥

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खुवेताळभट्टपटकर्परकाळिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेस्सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥ इति ।

अयन्तु प्रकृतधन्वन्तरेरतीवार्वाचीनः । यतो दत्तादीनां चरित्रकाराणां सम्म-
तो विक्रमार्ककालः क्रिस्ताब्दे ए. डि. पष्ठे वत्सरशतक इति ॥

चरकः अयमादिशेषस्यावतारो महाभाष्यकर्ता पतञ्जलिः अमुष्य सत्ताकालस्तु
क्रिस्ताब्दे वि. सि. द्वितीये वत्सरशतक इति दत्तादयश्चारित्रकाराः ॥

नागार्जुनः । अस्य तत्त्वतः कालं न जानीमः ॥

तानि संहितारत्नान्यपि “भिन्नरुचिर्हि लोकः” इति न्यायेन तत्तद्वचितवि-
षयप्रचुरावलम्ब्यन्यासन्निति एकैकतन्त्रस्य निश्चिन्नरुक्प्रतीकारानौपायिकत्वात् तन्त्रान्तराभि-
योगे पुरुषायुषसंक्षयाच्च संसीदतामेव लोकानां यातेषु केषुचन कालेषु अतिविप्रकीर्णैर्भ्यस्ते-
भ्यः सारतरसंग्रहप्रथमार्थमङ्गीकृतावतार इव साक्षात् स्वयंभूराविरभूदस्माकमाचार्यवाग्भट इति
द्वितीया पारम्परी ॥

द्वादशसाहस्रयपरपर्यायः श्रीमदष्टांगसंग्रहः, ततोऽपि सारतरोष्टांगहृदयाख्यग्रन्थः, ।
रसशास्त्रसर्वस्वभूतो रसरत्नसमुच्चयश्च यदीयधिपणाविलासे परं साक्षिणः ॥

वाग्भटः । अयमिन्द्रप्रस्थपश्चिमदिग्वर्तिमरुदेशनिकटवर्तिनं सिन्धुदेशमेव जन्मना-
लञ्चकार । अस्य जनकस्सिंहगुप्तः पितामहो वाग्भटः । तदिदमाचार्यैर्नैव प्रत्यपादि
पद्यैर्नैकेन । यथा ॥

भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून्मे पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।

सुतोभवत्तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु लब्धजन्मा ॥ इति ।

अत्र केचित् श्रीमद्वाग्भटो ब्राह्मण एव । यतः परमपूज्येन हंमा-
द्विणा हृदयव्याख्यानोपक्रमे “आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीमद्वाग्भटाचार्यः प्रथमरुक्तेनेष्टदेव-

तां नमस्करोति रागादिरोगानिति" इत्येव मूलमवतारितम् । एवं धर्माधिकरणमहापण्डित-
धीहेमाद्रिमुखादप्याचार्यपदवीं गतोयं भूदेव एव भवे"दिति ॥

अन्ये तु "पुरा क्लिब वर्षधर्मविद्वेषिभिर्यवनैराक्रान्तेषु सिन्धुषु अनेकविद्वज्जन-
मण्डितब्राह्मणस्थलानि विलयं गतानि । तदानीमस्नदाचार्योपि गत्यन्तरविरहान् परित्यक्त-
भक्षवर्चसो बुद्धमतावलम्बी असीत्" इति किञ्चदन्ती प्रमाणयन्ति ॥

अपरे तु "यत एकादशीदिने प्रतविघातभीता आचार्यप्रन्यास्र पठन्ति पाठयन्ति
च तत् यौद्धेनैव भाव्यमाचार्येणे"ति यदन्ति ॥

वयन्तु आचार्यस्य बौद्धत्वे पुनस्तदीयोर्छात्रेव प्रमाणयामः । यस्मादाचार्येण अष्टांगसं-
ग्रहे हृदये च सूत्रस्थाने वमनविरोचनविधौ भैषज्यस्य मन्त्राभिमन्त्रणे, "ॐ नमो भगवते भैष-
ज्यगुरवे"त्यादिना सौगतो मन्त्रो विहितः । एवं शारीरस्थाने गर्भावक्रान्तये सत्वविशेषकराणां
प्रसंगे सुसत्वादीनां धृतय" इत्यनेन बुद्धसंयन्धिधृतिप्रकीर्तनम् । अथ चिकित्सितस्थाने कु-
ष्ठप्रतिपेधे "जिनजिनमुत्ताराभारकराराधनानि" इत्यनेन जिनतत्सुतयोराराधनस्य कुष्ठनाशने
प्राधान्यकथनम् । तत उत्तरस्थाने भूतप्रतिपेधे "ईश्वरं द्वादशभुजभाधमार्यावलोकित"मि-
त्यनेन आर्यावलोकितार्यबुद्धोपासनस्य ग्रहप्रतिपेधकत्वकथनं" तत्रैव चाजीकरणे उपसंहारपट्टे
"समधिगम्य गुरोरवलोकित्वात्" इत्यनेन बुद्धस्यादिगुरुत्वप्रतिपादनञ्चेति ॥

किञ्च बुद्धसन्यासिनमेनं साक्षात् प्रदर्शयतीव चायं श्लोको लोकप्रसि-
द्धः । यथा ॥

लंबश्मश्रुकडापमंबुजनिभच्छायाशुतिं वैशका-

नन्तेवासिन इन्दुज्जटमुखानध्यापयन्तं सदा ।

आगुल्फामलकञ्चुकाश्चित्तराटक्ष्योपवीतोञ्जलन्

कण्ठस्वागदसारमञ्जितदृशं ध्याये दृढं वाग्भटम् ॥ इति ।

तस्मादयं सर्वथा बुद्धमतावलम्ब्येव ॥

तथापि न च वैदिकधर्मविद्वेषः स्वल्पोऽप्यमुष्य । यतो वैदिका मन्त्रा धर्माश्च
भूयिष्ठं प्रतिपादिताः । यथा । पूर्वोक्तमन्त्राभिमन्त्रणे ब्रह्मदक्षेत्यादिवेदेवादी मन्त्रः एवं
तत्र तैत्ति दृश्यते । "अर्चयेद्देवगोविप्रबुद्धवैशानृपातिथीन्" इत्यादौ बहुत्र वैदिका धर्माश्चेति ॥

मंगळश्लोकशैलीसाम्येन अन्यतन्त्रसंग्रहणे पुनरनन्यसाधारण्या नैपुण्या नाम-

लिङ्गानुशासनकर्तुरपि बौद्धत्वे युक्तीनां निष्प्रत्यूहृतया च श्रीमद्भागमटागरसिंहयोरैकगोत्रतैव
साधीयसीलस्माकमभिसन्धिः । तयोस्तु पौर्वापरिभावः परमलोचनाहः ॥

अत्र जर्मन्महाभागस्तु किलाब्दे ए. डि. द्विर्ताये वत्सरशतके श्रीमद्भागमटान्य
कालं, ए. डि. चतुर्थे वत्सरशतके अमरसिंहस्य कालश्च भुवन्ति ॥

पूर्वोक्तिप्राचार्यवैशकग्रन्थेषु प्रायशोऽष्टांगहृदयवेवाधीत्य चिकित्सायां प्रवर्तन्तेऽरूप-
समुद्यमाः नैव एषा रीती रोचते श्रीमदाचार्याय । किन्तु संग्रहार्थबोधसक्तस्य स्व-
भ्यस्तकर्मण एव पुंसस्तत्राधिकारः “एतन् पठन् संग्रहबोधसक्तः स्वभ्यस्तकर्मा भिषगप्र-
कम्यः” इत्यादि वदताचार्यैरेव अष्टांगहृदयोपसंहारघट्टे प्रत्यपादि । श्रीमदष्टांगसंग्रहा-
र्थस्तु कामपि समीचीनां दीपिकामन्तरा परिज्ञातुं दुःशक इति स्थिते अयमिन्दोरुदयः
परमप्रमोद् एव निखिलप्रपञ्चस्य ॥

इन्दुः अयमाचार्यवाग्भटाशिष्येषु प्रधानः । तदुक्तम् । ध्यानश्लोके । “इन्दु-
ज्जटमुखानध्यापयन्त”मिति । अनेन अष्टांगसंग्रहस्य हृदयस्य च. शशिलेखेति व्या-
ख्यातन्यत । इन्दुनाम्नापि सा व्यपदिश्यते ॥

जीर्णजीर्णेषु ग्रन्थसागरेषु विलयं जिगमिषोरस्येन्दोरुद्धरणे दृढपरिश्रमा-
स्तःषदस्मद्गुरुचरणा एव । इमे खल्वगाधसत्त्वा बहुभ्यः संवत्सरेभ्यः प्रागोत्रेन्दुप्रहणार्थ-
माहितव्यवसायाश्चरान् दूतान् लेखनानि च तेषु तेषु विदुषां निकाय्येषु प्रेषयन्तः स्वयमपि
गवेषयन्तो दुरवबोधाक्षरान् जीर्णतमान् कानपि तालग्रन्थान् केरळप्रतिष्ठानामष्टवैद्यानां ग्रन्थागा-
रेभ्यो राजकीयग्रन्थशालायाश्च कृच्छ्रादुपादायावलोकितुमुपाक्रामन्त । जीर्णेषु भागेष्वजीर्यत्ग्रन्था-
न्तरतत्भागसंयोजनेन तत्र तत्र विप्रतिपत्तौ महाराजप्रादानां, एवं महाराजसभालङ्करणभूतमहाम-
होषाध्यायभट्टश्रीगोदवर्मराजप्रमुखानां महापण्डितानामपि साहाय्यकमवलम्ब्य स्वयमपि बहुभिभि-
षग्भिः सभं पर्यालोच्य स्वालित्यमपाकृत्य नवं कमपि परिशुद्धं विलिखितुं विगठितवेद्यान्तरमुद्य-
तमानानामेवैषां दश संवत्सरा व्यतीयुः । अत-एव प्रकाशपदवीमभियात्ययमिन्दुः हन्त हन्त लो-
कक्षेमैकपरिणतिर्महतां व्यवसितिः । सर्वेपीन्दुग्रन्था नैकत्र जीर्णा इत्ययं लोकानां भाग्यमाहिमा ।

यद्गीर्णपि विष्टुतिषु विद्यमानासु अन्धकारस्था इवान्तर्दिमुपयाता षड्वो
विषया हृदये विद्यन्ते । ते यथा । “यथापर्शी परिपतन्नि”त्यादानुपमाहृदयफलं, “ता-
स्तत्र सप्त चाधाराः,” “दीप्तां प्रतिदिशं वाच.” इत्यादावर्थः “सूतिका क्षुद्धती तैलान्
घृताद्वा महतीं पिबेत्,” “सञ्चरं ज्वरमुक्तं षा दिनान्ते भोजयेत्तु,” इत्यादौ पूर्वापरविरोध-
परिहारः, “एला मृणालागुरुभिः” इत्यादावकारप्रक्षेपः, “पिबेत्किङ्कमकल्कं वा द्विगुडं शी-
तवारिणा” इत्यादौ णकारपाठे समापतितो महान्श्रिकित्सादोषाः, “शृतशीतश्च शान्तिम्बु-

युक्तमन्तराणकं” इत्यादौ सारार्थः, “द्राक्षामधूकवारिभ्यां” इत्यादौ योगभेदः एतमादयो गृहतरास्सारार्थाः गुरुपदेशमात्रलभ्या महौपध्यश्च सुतरामत्र प्रतिपादिताः । अष्टाङ्गसंप्र-
हस्य तु न काचिदन्या व्याख्या श्रुतपूर्वा च भवति ॥

तस्मादियं व्याख्या वैद्यकजिज्ञासूनां वस्तुपरिक्षानाय अत्युपयुक्ता लो-
कोत्तरा च विराजति नैतस्यां कुत्रापि सन्देशावकाशो याचि । प्रत्युत आचार्य-
मुखादेव सम्यगाशयमवगत्य विरचितेति । तदीयाशयं मात्रयापि न व्यभिचरदेवेति स-
र्वेषां विदुषां परिश्रमये परमलं भवेश ॥

इति निश्चिन्न श्रीपुरवाख्यान्यपार्वतीतनूजैः । (एलेटततफाटमूस्) इत्युप-
नामकफेरलीयाष्टवैद्यकामेसररविशर्मपादानामन्तेवासिभिः श्रीमद्रोश्रीमहाराजप्राणाचार्यपदमधि-
तिष्ठद्गी रुद्रदेवदासैरस्मद्गुपाध्यायपादैः श्रीपूर्णश्रयीशकृपया जि. सि. एस्. ऐ. जि.
सि. ऐ इ. इति पदाधिष्ठितगोश्रीरामवर्ममहाराजकृपया च शिवपुरस्समेगळोदयजनताम-
नाथीकृतमुद्राक्षरशालायां मुद्रयित्वा संप्रति शारीरस्थानपर्यन्तं प्रकाशपदवीमनायि । अ-
न्यान्यपि स्थानानि प्रकाशयिष्यन्ते क्रमशः । एवमेव विनश्यदवस्थानामत्युत्तमानामितरे-
षामपि वैद्यकग्रन्थानामातङ्कपङ्कमघ्नानामिव नित्योत्तरणेन भुवनमनुगृह्णन्तो भवन्त्वस्मदाचार्य-
पादाः । पूर्णत्वयीपुरमधितिष्ठतो भगवतः कारुण्यवीक्षायाः परं पात्रीभवन्तु च । इत्य-
न्वहभाशास्त्रहे वयं इति ॥

अन्तेवासिनामेकः इकण्डत्त, राघवदेवदासः ॥

समिमं मदीयं प्रयत्नातिशयमनुचिन्तयन्तो मुद्रामोजकादिप्रमादापतितान् स-
तोपि दोषानेतन्मुद्रणस्य प्राथम्यबुध्या अविचारयन्तः सदयमिदं पुस्तकं स्वीकुर्वन्तो मुद्रा-
पयिष्यमाणानि पुस्तकानि स्वीकरिष्यन्तश्च मम साहाय्यं विदधुस्तत्रभवन्तः पण्डिताः
इत्यभ्यर्थये । इति शिवम् ॥

द्विजाधिराजस्य निधेः कलानां लेखेयमिन्दोः परिपीयमाना ।
बुधैर्निगृहान् विविधान् पदार्थान् विबोधयन्ती विजयेत नित्यम् ॥

प्रायो ग्रन्थार्थतत्त्वग्रहणविरलता हन्त पाश्चात्यवैद्य-

प्रायो लोकोऽपि जातस्तदिह विकलतां हर्तुकामस्य नित्यम् ।

भूयो भूयोऽपि गोश्रीरमणकरुणया वैद्यकप्रेमभाजां

श्रेयोबन्धाय भूयान्मम तु पुनरयं यत्नसन्तानतन्तुः ॥

इति प्रक्रान्तो रुद्रदेवदासः ॥

श्रीमदष्टाङ्गसङ्ग्रहः सटीकः

सूत्रस्थानम्

श्रीमहागणपतये नमः

रागादिरोगास्सहजास्समूला
येनाऽशुसर्वे जगतोऽप्यपास्ताः ।
तमेकवैद्यं शिरसा नमामि
वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन् ॥ १ ॥

श्रीमामिस्वच्छशरकुटशोशकलेदामवैरायद्वय-
श्रेयस्तो दयैवैप्रकटवपुत्रधौमि वागीभरान्ताम् ।
कञ्जोलोहासभान्तिप्रनतासिततरभ्रीरासेन्धतरारु-
सिन्धुपीयूषरेतां स्मरयति विदुष्यान्ध्यायता या दयालुः ॥

सरसि सुविपुलायुर्वेदरूपेकृतात्वं
सुनिवचनोने दीर्घनाळे निबद्धम् ।
रचतदलमिवांशैस्संमहाख्ये सुरोने
विकसति शशिलेसांभ्याख्येऽन्दोपैयावत् ॥
अनालोपिततन्त्रार्थैः पदादावकृतश्रमः ।
यत्रावभाषते मूर्त्तस्तत्राऽऽख्या विपथितः ॥
बन्धुष्याविशेषरुस्सुस्ममर्षधिमधति ।
सकनेरपि या वाचः कुण्ठास्ता जडमंसदि ॥
क्रियद्वा कपयिष्यामि यस्सतलैर्धनुष्यते ।
प्रमाणञ्च तदेवान् यदस्माभिर्भिरूप्यते ॥
दुर्ग्याख्याविषसुसस्यः बाहटस्याऽस्मदुक्तयः ।
सन्तु संनित्तिदायिन्परसादागमपरिष्कृताः ॥

सौख्यं बाहट्टनामा सास्त्रकारः लोकहिताय सास्त्रमा-
गिष्णुर्विनीरुशामागऽभिभवदेवतानमस्कारं करोति रागादीत्यादि-
ना ॥ रागादिरोगा येनापास्तास्तुन्नमापीति सबन्धः ।
रागादयः प्रसिद्धाः । रोग आदिर्येचन्त इमे रागादयः । आ-
दिमहणैः वैद्यादीनां परिग्रहः । रुजन्तीति रोगाः रागादयश्च
नै रोगाश्च रागादिरोगाः । सह जोतास्महनाः जन्मनः प्र-
-

ति शरीरिणा समताः । समूला येनाऽपास्ताः । मूलमेपा-
मशानम् । आशु शीघ्रमेव । सर्वे न तु केचिदेव । जगतोऽपि
नाऽत्मन एव । तमेकवैद्यमामि । एकभासौवैद्यश्च त-
वमामि । एवशुष्युक्तस्याप्यस्य भिषजोऽभावात्सर्वैकत्व । न
हन्वोवैद्यसहजन्ताद्यगायलशुण्युत्तारोगाज्ञेतुं शक्नोति ॥ अ-
भिमतदेवतानमस्कारकृत्या यितोपशामयित् पुनर्युक्तनमस्कार क-
रोति वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीनि । वैद्यानामागमो
वैद्यागम आयुर्वेदरत्नज्ञानन्तीति वैद्यागमज्ञाः । आदिग्रह
णन दशप्रज्ञापत्यादीना महणम् ॥

अथात आयुष्कामीयन्नामाध्यायं व्याख्यास्या-
मः । इतिह स्माऽहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथ नमस्कारकृत्या तन्नं प्रस्तौति अथात इत्यादि ॥
अपेति मंगलार्थः । अत इति नमस्कारादानन्तर्ये । आयुष्का-
मेभ्यो हित-आयुष्कामीयः । आयुष्कामशब्दोऽज्ञास्यथाय
इति वा आयुष्कामीयः । अथायइति विशिष्टप्रकरणनाम ।
व्याख्यास्यामो वर्णयिष्यामः । इतिहस्माऽहुरित्यादिना न स्व-
मनीषाकारितेति चोत्तरयति । इतिहेतिनिपातसमुदायोऽर्जुन
स्तुविषयः । आहुरम भ्रुवन्ति स्म 'दृष्टस्म' इति भूते लटप्र-
योगः । आत्रेयादयो महर्षयः । आदिशब्देन ब्रह्मजानादीना
परिग्रहः । महान्त्रश्च नै कृपयश्च महर्षयः । महत्त्वन्तु ज्ञा-
नाद्यतिशययोगात् पृथगता ॥

आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।
आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥

किमाहुः? आयुः कामयमानेनेत्यादि । अनेनाऽयुर्वेद-
तत्त्वाधिगमार्थं शिष्यगणश्रेस्ताहयति । आयुः कामयमानेन य-
गोचिततन्त्रोचितशरीरगमिच्छता । आयुर्वेदोपदेशेषु वैकृपायिरायुर्वे
द उपदिश्यते तेषु । परमादरं विधेयः । किंप्रमाणुः? धर्मा

दिताभनं । न हि प्राणान्येन धर्मादवस्थाप्यते । अनेन सं-
न्यादीन्यप्युत्तानि भवन्ति । अत्रोपायोपेयभावस्यप्रत्यक्षः ।
अस्य तन्वस्याः पूर्वोदात्तदेशत्वाद्गुणत्वं । तत्तात्पर्यात्तदुप-
जंयते । अधिपेयमायुर्वेदः । प्रयोजनमायुः धर्मार्थस्यरानि-
चेति ॥

आयुर्वेदासृतं सार्वं ब्रह्मा बुध्वा सनातनम् ।
ददां दक्षाय सोऽश्विभ्यां तौ शतक्रतवे ततः ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ।
नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुम् ॥

धन्वन्तरिभरद्वाजनिमिकाश्वपकश्यपाः ।
महर्षयो महात्मानस्तथा लंघायनादयः ॥

शतक्रतुमुपाजगमुद्गारण्यममरेश्वरम् ।
तान्दृष्ट्वैव सहस्रासौ निजगाद ययागमम् ॥

आयुषः पालनं वेदमुपवेदमधर्षणः ।

कायबालग्रहोर्द्धांगशस्यदंष्ट्राजरावृषेः ॥

गतमष्टांगतां पुण्यं बुधुषे यं पितामहः ।
श्रुत्वा ते तमाध्यायं प्रकाश्य च परस्परम् ॥

आयुर्मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः ।
स्थित्यधेमायुर्वेदस्य तेऽथ तन्त्राणि चाक्रिरे ॥

कृत्वाऽश्विशेःशहारीतभेज्जमाण्डव्यसुश्रुतान् ।
कराब्जादींश्च तच्छिष्यान् ग्राहयामासुराहताः ॥

स्वं स्वं तन्त्रं ततस्तेऽपि चक्रुस्तानि कृतानि च ।
गुरुन् संश्रावयामासुस्सर्पिसंघान्सुमेधसः ॥

तैः प्रशस्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां श्रुवि लोभिरे ।

सन्त्यादीन्ब्रह्मा आगमश्चदिन्दर्शयति आयुर्वेदासृ-
त्विनादिना । अनेन शुकर्षपरामर्षि दशैयति । ब्रह्मा पत्न-
योनिरायुर्वेदासृत्तं शुभा दशाय ददौ । यथाऽमृतेन सकल-
संगपारिजसत्पेय आयुर्वेदेनैत्यनस्तादृश्यम् । सर्वेषु हेतु सा-
नेषु । मनातनुमवितानि । स दशोऽश्विभ्यां देवमिषान्यां द-
दौ । तावन्विना शतक्रतवे इन्द्राय ददतुः । ततोऽनन्तर-

मायुर्वेदान्तरिर्षेण शतक्रीं धर्मोदिवसुर्गोत्रिभ्रकारिभिराम-
यैः पीड्यमानेषु तस्य नरेषु सकलनगरोत्तोराममहर्षयोर्ष-
शतकमुपाजगमुद्गारण्यम् । एत एव शतव्यसनतः । अ-
मराजामर्षं देवनाबकं । महती क्रुद्धियेयां ते महर्षयः ।
महर्षयो धन्वन्तरिप्रश्नयः । न केवलं धन्वन्तरिप्रश्नयः या-
पङ्कतपत्न्यादयोऽपि । तान् धन्वन्तरिप्रश्नोऽपि महर्षयो
यथाऽममिषिनाद आगममनतिक्रमेणैभ्यः कृपायाकार ॥
स्मिन्निन्दिह आयुषः पालनं जीवितस्य स्थनं । उपवेदमध-
र्षणः अधर्षेन्द्रयोऽपरेदं । पीड्यमानेषुर्दशभिर्नागादेत्याह
वापति । कायार्थिभिराष्टांगतां गतं । न पितामहो बुधुष
इति संबन्धः । कायार्थिभिराष्टांगतां गतं । एवं मा-
लादेत्यात्वांश्वयः । शक्यस्य विधिपतन्व्यन्तृ पृथक्करणं । पु-
न्यव्येत्प्रापि । शृणुं यानीरुषं । यथाऽमृतमेव ब्रह्मणा पुदं
तथाऽमृतं तेषां ज्ञानमित्यर्थः । ते च धन्वन्तरिप्रश्नय-
रतमाध्यायं शतक्रतुनागमनागमं श्रुत्वा मर्षयमसायि मर्षयम-
शावीति परस्परं प्रकाश्य च मासुर्षेष्टाग्मायुषुः प्रातुः ।
क्रिभूताः श्रुदितारसपकार्थान्वागतमहर्षाः । आगम्य च मासुषं
लोकमायुर्वेदस्य स्थित्यर्थं आयुर्वेदो मानुषादिति तन्त्राणि
चानिरे अजुन् । तदग्नानि नन्त्राणि कृत्वा आदत्तास्तादरे
पुनर्वैतुधन्वन्तरिप्रश्नयोऽश्विशेसादिकान् श्रुत्यतानानविगमय-
मासुः । न केवलमश्विशेसादीन् यावत्तद्विषयान् कृत्वाऽदी-
नपि माहयामासुः । तेऽप्यपिऽसादयः धन्वन्तरिप्रश्नोऽप्य-
स्तानि तन्त्राणि श्रुत्वा स्वयं तन्त्रं चक्रुः । ततश्च स्वयं-
कृतानि तन्त्राणि गुरुन् धन्वन्तरिप्रश्नोऽपि संश्रावयामासुः ।
क्रिभूतान् गुरुन् सर्पिसंघान् समुनिसमूहान् । क्रिभूत अमि-
षेसादयः । सुमेधसः सुप्रभाः । तानि च तन्त्राण्येवाध्यायिने
शादीनां । तैर्धन्वन्तरिप्रश्नोऽपि । प्रशस्तानि कृतमश्विभ्यां
प्रतिष्ठां श्रुत्वा विधिः । मुनि मनुष्यलोके । लिभिरे प्रातुः ॥

तेपापैकैकमव्यापि समस्तव्याधिसाधने ॥

मवितन्त्राभिर्षांगे तु पुरुषायुषसंक्षयः ।

भवत्यव्ययनेनैव यस्मात् मौक्तःपुनः पुनः ॥

तन्त्रकारैस्स एवाऽर्थः क्वचित् कविद्विदोषतः ।

तेऽर्थमत्यायनपरा वचने यच्च नाहताः ॥

इत्यनेन प्रपञ्चदंभेनाग्रमशुद्धि दशैयित्वा स्वयं त-
न्यकरणे हेतुमाह वेपामिति ॥ वेपामश्विशेसादिप्रवर्णितानन्त्र-
न्यानां एकैकं तन्त्रं समस्तव्याधिगधने सकलरोगचिकित्सेति अ-

स्यापि अतपूर्णे । न हि सुश्रुतप्रणीता कश्चिच्चिकित्सा अ-
भिनेशकृते तन्त्रे ज्ञाते ज्ञाता भस्वतः प्रतितन्त्राभियोगे तु
अप्यनमात्रेणैव पुरुषायुषसंश्रयो भवति न हि तदनुविधा-
गांश्रुतानस्यायुषुर्वच्यतः यस्माच्च मूलमर्थाय लोकस्य एक
पूर्वावस्तन्त्रकारैः पुनःपुनः प्रोक्तः य एवैकेन प्रोक्तस्तएवा-
भ्येन । न केचनमेवं यावत् कश्चिच्च तन्त्रे कश्चिदर्थो वि-
शेषतः अन्येन विशेषेणाक्तः अतस्तद्विज्ञानमातिदुर्लभम् । य-
च्च यस्माच्च ते तन्त्रकृतो विवाद्येताथर्थाप्यनपरत्वाद्भवेन श-
ब्दे अनारता अवहेद्यावन्तः वचनस्य स्वल्पत्वबहुत्वनिर्पेक्षा ।
अर्थादरेण बहुभाषिणइत्यर्थः ॥

सर्वतन्त्राण्यतः प्रायः संहृत्याष्टांगसंग्रहः ।
अस्थानविस्तराक्षेपपुनरुक्तादिवर्जितः ॥
हेतुलिङ्गौपधस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः ।
विनिगूढार्थतत्त्वानां प्रदेशानां प्रकाशकः ॥
स्वान्यतन्त्रविरोधानां भूयिष्ठं विनिवर्तकः ।
युगानुरूपसन्दर्भो विभागेन करिष्यते ॥

आतोऽपिहेतोस्तत्त्वतन्त्राणि मंहल्याष्टांगसंग्रहः करिष्य-
त इति सन्धः । किंभूतोऽष्टांगसंग्रहः अस्थानविस्तरादिव-
र्जितः । उचिते पुनःस्थाने विस्तरादीनि विधीयन्त एव । त-
द्वाहि क्रतुसंस्कारवर्णने दोषोपक्रमणे च स्वस्थानुराहितत्वा-
दिस्त्रोऽप्युपयुज्यन्त एव । तथा गर्भोपक्रमण्यपिभाषादि-
व्याधेरोऽपि दृश्यते । तथाप्रतियोगादिकरणे पुनरुक्तमपीति ।
अन्ये पुनराहुः । अन्यत्रतन्त्रमर्थवत्स्वन्यत्रोऽप्यत इत्यस्थानं
तद्वर्जितः । तथापिस्तराधेयान्यां वर्जितः नातिविस्तारो ना-
तिरसिप्त इत्यर्थः । सकृद् वापितस्य वस्तुनः पुनर्वचन
पुनरातिस्तद्वर्जितः । अन्यच्च हेत्वादिस्कन्धत्रयमात्रनिबन्धनः
हेतुरोगोत्पन्नकारणं स्कन्धस्तमूहः हेतुस्कन्धो मित्याहाराविहा-
रादिः । लिङ्गं भविष्यतरस्तवच्च व्यापेक्षिन्हेतूत् । यथा अत्रस्या-
रुत्सादिः । औपधस्कन्धो रोगचिकित्सासंभ्रं हिताशनचूर्णेह-
कापादिः । संग्रहोऽतुरस्कन्धएवाऽन्तर्गीरः । उपश्रयः पु-
नः लिङ्गस्कन्धे वा औपधस्कन्धे याऽनुप्रविशति । एव मन्य
दध्यस्मिभेत्वं स्कन्धत्रयेऽन्तर्भाष्यम् । एतारन्त्रामत्र नि-
बन्धत इत्यर्थः । माषशन्दरत्तकप्रयोगः अन्यत्रैषु यथा च-
द्वयकन्यता न तथाऽपि किञ्चु केचलं तापयैवस्तुमद्गणवि-
ति माषशब्दप्रयोगः । अन्यच्च किंभूतोऽष्टांगसंग्रहः । अन्य-
तन्त्रेषु विनिगूढार्थतत्वा ये भेदास्तराक्षेपं प्रकाशकः । तथा
चरकज्ञानिना, पटिकस्य गुणेषु 'लिङ्गयोः गुणस्त्वेति सन्धा-

नके अकारप्रयोगः कृत इति बाह्येन दर्शयता लघुसाम्प्र-
योगः कृतः । सुश्रुतीत्याह 'पटिकः प्रवरस्तेषां कपायम-
धुरो लघुरिति । कृष्णात्रेयोषि - 'पटिकस्तुक्' इत्यादि प-
ठित्वा लघवः कट्टपाकाश्रेत्याह । तरनादोऽप्याह - 'वोपत्रण-
ठिकालघु' रिति । पराशरोऽपि 'रतो महाशक्रुणाहृत्यपटिक'
इत्यादि पठित्वा लघवस्तंम्राहिका इत्याह । चरकेऽपि प-
ठ्यते - 'शालिपटिकादीनि प्रकृतिलघुन्यपि मात्राप्रैर्वापिभव-
न्तीति । अन्यच्च स्वतन्त्रविरोधानामन्यतन्त्रविरोधानां च
भूमिष्ठमातिशयेन निवर्तकः स्वतन्त्रविरोधो य एकरिपन्नेव
तन्त्रेऽन्यस्थानारिथतो मन्थोऽन्यस्थानारिथतेन विरुष्यते । यथा
चरके 'चतुर्विंशतिरित्येता खेहस्य प्रविचारणा' इत्युक्त्वा पु-
नरप्याह 'एवमेषां चतुष्पटिः खेहानां प्रविचारणा' इति ।
तद्वाह्य एकीकुर्वन्नाह 'युक्त्यावचारयेत् खेहं मित्यादि । भ-
क्ष्यादीनोपयुज्यमान एव रतभेदेन विषष्टिधा खेहो भवति
एकश्च इति चतुष्पटिः । एतच्च सम्मोहनमात्रागिहृत्यै
उक्तं न हि वस्तुतो विरोधस्तंभवति । परतन्त्रविरोधो
यथा चरकमन्थेन कृष्णात्रेयोविरुद्धः । तथा चरको हिमव-
त्प्रभाषानां नदीनां पथ्यत्वमिच्छति । कृष्णात्रेयसुश्रुतौ तस्मा
मेव गच्छगण्डादिकर्तृत्वं । बाह्यदसूपलाशालानेत्यादीनां
विरोधं निवर्तयति । एवमन्यत्र मन्थगोरवभयात् लिख्यते ।
विनिवर्तको विनाशकः अर्थात् सुबोधकत्वात् । तथा युगा-
नुरूपसन्दर्भः अस्मिन् कलिगुणे पाठावबोधधारणयोग्यमन्थ-
सम्भारः । विभागेन शोभनैरर्थप्रकरणादिविच्छेदैः ॥

नित्योपयोगो दुर्बोधं सर्वांगव्यापि भावतः ।
संगृहीतं विशेषेण यत्र कायचिकित्सितम् ॥

तथा यत्र चाष्टांगसंग्रहे कायचिकित्सितं विशेषेण-
तिशयेन संगृहीतम् । किंभूतमित्याह नित्योपयोगि सतत श-
रीरिणा उपयुष्यते । दर्शनं च बोद्धुं शक्यत इति दुर्बो-
न बहूतप्रयसस्तज्जानातीत्यर्थः । तथा भावतरतन्त्रः
सर्वांगानां व्यापकं । कायचिकित्सांगमिकं वर्जयित्वा सत्य
सर्वशब्दसंगृहीतानि । तथा च बालचिकित्सायां वयसोऽन
धीरदोषजनितरोगप्रसंगे 'यथास्वलिङ्गा नित्यादि । तथा ज-
र्ण्योरोगचिकित्सायां 'सर्वरोगनिदानेनैति' इत्यादि । अत एव
कायचिकित्सितस्य व्यापकत्वम् । यतश्च द्रवरसादिमात्रा
शिताम्रवस्त्रादिप्रतिशानयेद्वाद्युपयोगसंगोक्रोत्तगाधिकेनादिम-
सानामप्यंगानां कायचिकित्सितमेव । अत्य च मन्थम-
न्दभेत्यु संग्रहसंज्ञाऽप्युच्यता तेन आनादादीनां चरकप्रतिनि-

यथाख्यानंताप्यपि न विपरीतावगमसंभावनाभयात् कियत् इति ॥

न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम् ।
तेऽर्थास्त ग्रन्थबन्धश्च संक्षेपाय क्रमोज्ज्वला ॥

अनन्तरग्रन्थोक्तार्थेन प्रकटीकृतवाह न मन्त्रित्यादि ।
मानाश्रयकला । अश्रयकलाभाषमप्यत्र न किञ्चिदागमवर्जितं
कथितमिति । त एवार्थोऽस्म एव ग्रन्थबन्धः । केवलं सं-
क्षेपार्थमन्यः क्रम आश्रितः ॥

वासुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषास्तमासतः ।
प्रत्येकं ते त्रिधा वृद्धिक्षयास्ताम्यविभेदतः ॥

उत्कृष्टमध्याल्पतया त्रिधा वृद्धिक्षयात्रपि ।
विकृताविकृता देहं भ्रन्ति ते वर्चयन्ति च ॥

आयुर्वेदागमवृद्धिं दर्शयित्वा जाम्बन आगमपरतन्त्र-
ताचानन्तरं तन्त्रमारभते । तन्त्रवायुपः पाजनं । आयुर्जी-
विष । तत्र शरीरसंबद्धम् । शरीरत्र दोषधातुमलसमुदायः ।
तथाच धालादीनां दोषा एव प्रधानं यतो दोषेभ्य एव
धातूना प्रवृत्तिः । तथाच धातुषोपाय रसस्य बह्वनापक-
संहृष्टादिभ्यां दोषप्रसक्तदुलभ्यमेव । अतस्त एव पूर्वमुच्यन्ते
वायुरित्यादि । उच्चैःशोधावगतिं शिवे पुनश्चिमहर्षं निय-
मार्थम् । अथ एव दोषा न चतुर्षोऽस्ति । यथा सुश्रुतोक्ता-
पिति नियमयति । समानतरसंशोधतः न संसर्गमेदादिवि-
स्मरेण । निस्तरस्तु बहवः । दूषणात्मकत्वादोषाः । ते
च यानादन्यः प्रत्येकं त्रिधा विभक्त्याः । कथं विभक्त्या अ-
त आह प्रत्येकं वृद्धिक्षयास्ताम्यविभेदात् वायुर्द्वैतः वायु-
श्रेणः वायुस्तम इति । एवं पित्तकफोपि वाप्यं । तेषां
मातृरस्य रूपमेषु कृष्यादिगतिविशेषा । वृद्धिक्षयान-
पि पुनश्चन्द्रधरादिना विशेषं उक्त्या वृद्धिमेवा वृद्धि-
रसा वृद्धिरेवं ध्येयत्रि वाप्यं । साम्ये नृकणोद्यत्संभवत्वेने-
दः । त वागदयः विकृताविकृता देहं भ्रन्ति वचयन्ति
च । विकृताः सरूपाविकृताः शरीरं भ्रन्ति नाशयन्ते । अ-
विकृताः स्वरूपाविकृताविकृताः वचयन्ति ॥

ते व्यापिनोऽपि ह्यन्नाभ्योरधामध्योर्ध्वसंश्रयाः ॥

ननु वातादयः किं नियतदेशा आदोस्त्रिधापिनोऽजं
आह तरति । ते दोषा व्यापिनोऽपि सक्त्वशरीरचेता अपि
प्रान्वितयतदेशाः । कः कस्य देश इत्यत्र आह ह्यन्नाभ्यो

रिति । अस्यायमर्थः नामरेषो वायोः स्थानं ह्यन्नाभ्योमे-
पित्तस्य हृदनादूर्ध्वं श्लेष्मण इति ॥

वयोहोरत्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ॥

न केवलं शरीरव्यापिनरसन्तो नियतदेशा यावत्सक-
लकालव्यापिनोऽपि नियतकालाः । एतद्वददर्शनार्थमाह वयं
इति । अन्तादीनां वातादिभिर्विभासंख्यं संबन्धः । वयसं
पुरषायुषस्य अन्तःपश्चिमामागो वायोः कोपकालः । मध्यमा-
गः पित्तस्य । पूर्वभागः श्लेष्मणः । अहोऽप्येवं रात्रेश्च । भु-
निर्गमणेआहारः । तस्यान्तो जलेप्रायान्तस्था वयोः कोपकालः
मध्यं विदाहावस्था पित्तस्य । पूर्वावस्था भुक्तमानव्यात्
श्लेष्मणः ॥

तैर्भेदेद्विपमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निस्समैस्समः ।

तैश्च वातादिभिः पुरुषस्यागिष्यतुर्षो भवति ।
क्रोकेनापि दोषेण ह्येना वातादयश्शरीरजनने समर्थाः
अस्येव सर्वैरेव भवितव्यं । यथेषामपेक्ष्यदेशरस उक्त-
पेक्षुः वातोत्कर्षेण विषम. पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः कफोत्-
कर्षेण मन्दः समैर्होन्मुक्तैर्वर्जितैस्समः । विषमादीनां लक्ष-
शास्ति बभूवते । यत्र तु प्राकृष्टो तत्र भिषजा स्वतु-
परिकल्पनीयः । यत्र दिग् दर्शयामः । डो दोषो वातादि-
ते वा वातकफे वा पित्तकफे वा । तत्र वातस्य योग-
वाहित्याद्वातपित्तं तीक्ष्णत्वोत्कर्षः । वातकफे मन्दत्वोत्कर्षः ।
पित्तकफे त्वाहारविशेषात् कदाचित्तैश्चर्ष्यं कदाचिन्मान्यम् ।
प्रकृत्या विकृत्या चैवमेव ॥

कोष्टः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यस्त्यात्तैस्समैरपि ॥

तैश्च वातादिभिः क्रोष्टव्योर्तुर्विधो भवति । प्रकृत्या
विकृत्या च । वातोत्कर्षेण क्रूरः पित्तोत्कर्षेण मृदुः श्लेष्मो-
त्कर्षेण मध्यः सर्वैरसमैरप्ये एव । क्रूरादीनाम्यलक्षणं यद्यप्येन

शुक्रात्तैस्समैर्जन्मादौ विपेणेव विपाक्रिमोः ।

तैश्च तिस्रः प्रकृतयो ह्यनमध्यो चामाः पृथक् ॥

तैश्च वातादिभिः प्रकृतयो भवति । प्रकृतिवशरीर-
स्वरूपम् । निर्भूवर्जातादिभिः प्रकृतिरसंपद्यते अत आह
शुक्रात्तैस्समैरित्यादि । तथाच वक्ष्यति 'प्रकासमर्पिणो-
ज्ये'त्यादि । जन्मादौ गर्भस्थानकाले विण्डीभूतशुक्रार्त्तवर्षेः ।
शुक्र रेतः आर्त्तवं शोणितम् । दृष्टान्त. विपेणेव विपाक्रिमः ।

यथा विपक्रियेः विपर्योनेः कर्तव्यस्य अन्यमारणत्वभावेनापि विषेण प्रकृतिस्वरूपं संपद्यते । एव पुरुषस्य दोषैः प्रकृतिस्संपद्यते । अनन दृष्टान्तेनैतद्दर्शयति । वातादीनामुपपातकरोत्रेपि प्रकृतौत्पत्त्यास्थायां प्रकृतिनिष्पादनं प्रत्युपहन्तृत्वम् । तेषु प्रकृतय इत्युक्तम् तास्तु कियत्त्व इत्याह तत्र इति । पृथग्दोषैः प्रकृतयस्तिव्यो भवन्ति । मिश्रदोषानाम्पु उद्देशकधने पृथग्ग्रहण क्रियम् । दोषाणां पृथक्त्व मिश्रभावश्च सप्त प्रकृतंहेतुः । तत्र च वातात्कर्षेण हीना प्रकृतिरुच्यते । पित्तात्कर्षेण मृत्वा । श्लेष्मात्कर्षेणोत्तमा ॥

समन्वातुसप्तमस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः ।

याश्च मिश्रदोषजाः प्रकृतयः तासु सर्वा निन्द्या गृहणीयाः । सर्वेषु प्रकृतिषु मध्ये ममधातुः श्रेष्ठः । या सर्वैरेव नर्मदोषैर्बोनिन केचिद्भावात्कार्कन । धातुगच्छो दोषपर्यायः । धारणाद्वातव इति ॥

तत्र रूक्षो लघुश्शीतः खरस्सूक्ष्मश्चलोऽनिलः ॥

पिचं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विलं सरं द्रवम् । स्निग्धश्शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्रः स्थिरः

[कफः ॥

दोषाणां वातादीनां प्रकृत्यादिकारणत्वमुक्तम् तेषां स्वस्व्यं न ज्ञानमतस्तद्विज्ञानार्थमाह तत्रेति । एव हि स्वरूपे ज्ञाते वातादिहेतुकस्य रोगग्रामस्य स्वकारणदोषविशेषपुण्यसमन्वयेनाप्रतिपदोक्तवपि विशिष्टदोषकारणत्वं वृद्धिहानिकारणस्य च दोषाणां वस्तुजातस्य यथास्वं दोषैस्तादृश्यममादृश्यञ्च ज्ञान भवति । यस्मादृश्यन्ति 'वृद्धिस्तमानैरसर्वैर्वा'मिति । तत्रानिलो वायु रूक्षः लघुश्शीतः । खरः अमृदुः । सूक्ष्मः सूक्ष्मबोतोगामित्वान्मूक्ष्मः । चल्ः नेकत्र स्थितिशीलः । वातस्य योगवाहैत्वस्यपि तागन्मात्रेण स्वभावविक न विनश्यति । पिचमीपस्निग्धं तीक्ष्णं शीघ्रकारि उच्ये लघु विसन्दुर्गन्धि मरं व्याप्तिशील द्रवमकठिनम् । कफः श्लिग्धः शीतः गुरुः मन्दश्चिरकारी श्लक्ष्णः अपरुच्यः मृत्स्रः कचकषायमानः स्थिरः अव्यापनशीलः ॥

ससर्गस्तन्निपातश्च तद्विद्विषयकोपतः ।

तौ षोढा दशधा चोक्तावुत्कर्पादिविकल्पनात् ॥

एषां दोषाणां मिश्रभूतानान्तरव्यवहारार्थं संजादय विकर्षुतिरेदमाह ससर्ग इति । इयोऽप्यथायाञ्च संसर्गसन्निपातौ

यथासंख्य द्वौ दोषौ मिश्रभूतौ धाणौ कुपितौ वाससर्गवाच्यौ एव ययो दापास्ताधिपातवाच्याः । तौ च ससर्गमधिपातौ यथासंख्येन षोढा दशधा चोक्तौ । षड्भूमः प्रकरोत्षोढा दशभिर्दशधा । कथं उत्कर्षादिविकल्पनात् । आदिग्रहण मप्यहत्वाः परिग्रहः । तैनेतदुक्तं भवति संसर्गोत्कर्षादिना विकल्पितषोढा भवति । सन्निपातश्च दशधा । तत्र ससर्ग एको दोष उन्कृष्टेन कोपेन कुपितः क्षेपेण वा धीणः द्वितीयो मध्येन अन्पेन चेति द्वौ भेदौ । एको मध्येन द्वितीयोऽन्पेनेति तृतीयः । द्वावप्युत्कर्षेण चतुर्थः । द्वावपि मध्येनेति पञ्चमः । द्वावन्पेनेति षष्ठः । इति संसर्गः । सन्निपाते एकैककर्षेण द्वयोर्मध्येत्वेनात्पत्वेन चेति द्वौ भेदौ । एको मध्येन द्वावन्पेनेति तृतीयः । द्वयोः उत्कर्षेण करय मप्यत्वेनात्पत्वेन चेति चतुर्थः पञ्चमः । द्वौ मथावेकोऽप्य इति षष्ठः । सर्वे उत्कर्षेणेति सप्तमः । सर्वे मयोन्येत्यष्टमः । सर्वे अन्पेनेति नवमः । एक उत्कर्षेण द्वितीयो मयोन्ये तृतीयोऽन्पेनेति दशमः । इति सन्निपाते दशधा ॥

रसाष्टद्भांसमदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त दृष्याः—

रसादयस्सप्त धातुसजाः । शरीरधारणाद्यतवः । ते च दृष्याः वातादिमिदोषैर्दूषणायाः ॥ अनन्तर मलाउच्यन्ते ॥

—मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च ॥

दोषधातुमलसमुदायामकत्वात् कावस्य मलाः मूत्रशकृत्स्वेदादयः । तेषु च दृष्याः । न केवल धातवदृष्यपिग्रह्यार्थः । आदिग्रह्यत्वात् कर्ममलादीना ग्रहणम् । चगन्दान्मलानाम् । धातुमशापि देहधारकत्वात् ॥

रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयस्संभवन्ति ये । तज्जानित्युपचारेण तानाहुर्मधृतदाहवत् ॥

दोषा एव सर्वेषां रोगाणां कारण विवृता न धातुमलाः या तु धातूनां मलानां रोगहेतुकत्वकरणानां सा औपचारिकी । एतदेवाह रसादिन्यादि । रसादिधातुरथेपु दोषेषु ये व्याधयस्संभवन्ति ते रसादिना श्ल्याचार्या उपचारेण वृत्तन्ति । दृष्टान्तः घनदाहवत् न हि घृतस्य दहनशक्तिः कदाचिद्वन्ति किं तर्हि तन्स्थयायम् । एव चोच्यते घनेनाप्य दृश्यन्ति ॥ प्रीणनं जीवनं लोपः स्नेहो धारणपूरणे ।

उष्णशीतगुणोत्कर्षत्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ॥

तत्र द्रव्यं वीर्यं द्विविधं उष्णशीतगुणाधिक्यात् । यद्यपि सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं तथाप्यमीरोमात्मकत्वात्सर्वं भावानां किञ्चिदुष्णगुणोत्कर्षत् तन्मुलेनैव कार्यकरमुष्णवीर्यमुच्यते । तद्विपरीतं शीतवीर्यम् । वीर्यं शक्तिः कार्यकर-
णहेतुः ॥

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्भ्रमलकटुकामकः ।

विपाकस्तु त्रिधा । सर्वद्रव्याणां विपाको जाडराजि-
संबन्धाद्रव्यस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः । तत्र किञ्चित् स्वादुवि-
पाकम् । किञ्चिदभ्रमलविपाकम् । किञ्चित् कटुविपाकम् ॥

गुरुमन्दहिमस्त्रिगुणश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः ॥
गुगास्तस्रसूक्ष्मविशदा विंशतिस्सचिपर्ययाः ।

तदेव च द्रव्यमाश्रिता विंशतिगुणा गुणादयस्सचिपर्य-
यास्तविपरीताः । गुरुर्द्रुमुन्मत्तस्त्रिगुणः हिम उष्णः स्निग्धः
रूक्षः श्लक्ष्णः परुषः सान्द्रः द्रवः मृदुः कठिनः स्थिरश्ल-
क्ष्णः स्थूलः विशदः पिच्छिलः । सरादयस्स्वेतज्रेदा एव
यथागमयं व्याख्येयाः ॥

इन्द्रियार्थाव्यवायी च विक्रापी चापरे गुणाः ॥

एतेभ्य अन्ये गुणा इन्द्रियार्थाव्यवायीः । व्यवायी
विक्रापी च । इन्द्रियार्थानां प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोच्यते ॥

व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते ।
विक्रापी विक्रमन् धातुन् सन्निधवन् धातुं विमुञ्चति
सरतीक्ष्णमकर्षो तु कैश्चित् परिकीर्तितौ ।

सर्वे देहे व्याप्य यन् पाकं याति स व्यवायी । विक्रा-
पी धातुं विक्रमन् हिंसन् सन्निधवन् धातुपलेयादेकान्मुञ्चति
नशयति । कैश्चिदाचार्यैः पर्यायी सरस्वैव प्रकर्षं शतिं परिक-
रितः । विक्रापी तीक्ष्णप्रकर्षस्तथा ॥

सत्त्वं रजस्तं रथेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः ॥

सत्त्वं रजस्तं त्रये व्यवहारार्थं महागुणशब्देनो-
च्यते ।

कालार्थं कर्मणां योगो हीनमिच्छयातिमात्रकः ।

सम्यग्योगश्च द्विविधो रोगारोगैककारणम् ॥

दोषादीनां सद्यो न वृथा विसद्यो न च हान्या
रोगकारणत्वमुक्तम् । कालादीनां त्वतियोगादयो दोषवृ-
द्धिप्रयत्नैरेव रोगकारणत्वेनोच्यन्ते कालेति । काल-
इशीतोष्णवर्षलक्षणसिद्धिर्दोषायते । तस्य स्वरूपद्वि-
ह्विनयोगः । स्वरूपानिश्चयोऽतियोगः । स्वरूपवैपरित्य-
मिच्छायोगः । अर्था इन्द्रियार्थाव्यवायीः । तेषामिन्द्रिय-
णात्पस्योगस्तनोमाभावश्च हीनयोगः । अत्यन्तस्योगोऽति-
योगः । परधानभिमतादिस्वरूपत्यार्थाजनातस्य इन्द्रियेण यो-
गो मिच्छायोगः । कथयान्तरमां क्रिया कर्म । तस्य हा-
ना प्रवृत्तिर्हीनयोगः । अतिप्रवृत्तिरतियोगः । वेगादीरणादि-
कमुत्तरत्र वक्ष्यमाण मिच्छायोगः । सर्वेषां गमा प्रवृत्ति-
मयोगः । हीनादियोगाश्चर्या रोगकारणम् । सम्यग्योगश्चा-
रोग्यकारणम् ॥

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यमरोगता ।

रोगारोग्ये के उच्येते इत्याह रोग इति । रोगो
वातादीनां विषमता स्वरूपाच्चलनम् । सम्प्राप्तिवशेन घृन्त्या-
निर्हेतुत्वेनैवैपचारिणी । विशिष्टसम्प्राप्तयो हि दोषा एव र-
गास्तः कार्यं वेति पक्षद्वयम् । तेन व्याभिविशेषमभिप्रादयदपि
दोषवैषम्यं परिगृहीतं भवति । रोगविशेषाणां जरादीनि नामा-
नि । वातादीनां साम्यमरोगता ॥

निजागन्तुविभागेन रोगश्च द्विविधा मताः ॥

ते च रोगा द्विविधा निजागन्तुविभागेन । मिच्छा
हारविहारेण यो दोरकोपस्तन्कृता पीडा निजा रोगः ।
अभिघातादिना दोषकोप आगन्तुरोग ॥

तेषां कायमनोभेदाद्द्विष्टानमपि द्विधा ।

तेषां रोगाणां कायमनोभेदेन द्विष्टानमपि द्विधा स्था-
नम् । जरावापितादीनां कायः । सपदेपादीनां मन ॥

रजस्तं च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ ॥

ननु च रोगाणां वातादयः कारणवैरिणाः । ते च
काधिक्यनामैव सम्भवन्ति न मानमानामत आह रजस्त-
मथेति । मनश्शुद्ध मत्स्यम् । रजस्तमर्षा दीर्घा तस्यापड-
वावविधात्तैर्भूता ॥

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम् ।

रोगो ज्ञानः रोगोपहनहाररामानोपायमाह दर्शने

वि । दर्शनेन दृष्टया वर्षभरतानादिकम् । रशनेन मन्ता-
पकटाद्येतेषादिकम् । प्रथेन सूयरीलकादि । एव रोगी
पश्यन्तार दर्शनादिभिर्ज्ञानव्यम् ॥

रोगं निदानमात्रपलक्षणोपशयसिद्धिभिः ॥

सामान्येन शरीरस्य रोगस्य च भावे रोगविशेषादि-
भेदापवादमाह । रोगमिति । निदानप्रतिदिम् । पञ्चभिर्लक्षणै-
रोगं परीक्षेत् । निदानं देतुः । एषां रोगभेदात्तन्मार्गेष्वप्य
रोगस्य हेतुर्नोपदिश्येत् । एषां रोगभेदात् । अतो निदा-
नात् ज्ञायते रोगः । प्राप्ता भविष्यते प्यासपक्वाभितरोगादि-
शेषादिप्रदानस्य लक्षणम् । मूत्रगणस्य चिह्नम् । उप-
शयस्य चानुबन्धाहाराद्युपयोगः । एषां रोगान्नास्तीतिाना
शयस्य पांडा नाभूत् एषां रोगानुत् अत्र उपशयान् प्रापतेत्य
रोग इति । आसिम्प्राप्तिभिः । एषां रोगेषु एषां रोगभेदेन ए-
वमनुगतं नानाया कल्पनाया एवमार्गैर्गोपितेति परिहृत्यनम् ।
अत्र जातया ज्ञापतेत्य रोग इति ॥

भूमिदेहभेदेन देशमाहुरिह द्विधा ।

उपशयादिप्रसंगेन च देशकालानुपपत्त्येने जन्मता-
वधि सवयति । इहाद्युवैदरायै आचार्या द्विप्रचार देशमाहूः ।
भूमिभेदेन देहभेदेन च । देहदेशः शिरःपाण्यादिः भूमिदः ॥

**जांगलं वातभूयिष्ठमानुषं तु कफोत्वणम् ॥
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत् ।**

भूमिदेश उच्यते जांगलमित्यादि । जांगलेनामान्यो-
दकनरुपवैतन्वेन वक्ष्यमाणलक्षणो वातभूयिष्ठस्मानुषीपधिसंगम-
गुणुरादियो वातप्रधानः । आनुपमनरमादिपरतलक्षणः ।
स कफप्रार्थीपधिसहितः श्लेषादादिरोगद । साधारण उभ-
दलक्षणमायुषाधिकः सममलः समजातदिदीपः । एव वि-
शेषो भूमिदेशः ॥

क्षणादिव्याध्ययस्या च कालो भेपज्ययोगकृत्

कालो द्विविधः क्षणादिव्याध्ययस्या च व्यवहाराय
बन्धे प्रयुज्यते । तत्र क्षणादि प्रतिदः । व्याध्ययस्या च
पुराणतवन्नादिकं विशिष्टलक्षणसंयुज्ज च व्याधिः । द्विवि-
धाश्चि कालो रोगिणो भेपज्यस्य सत्कथं करोति । तथाच वक्ष्य-
ति “पूर्वाह्ने वमनं देयमायाहं तु निरूहणम्” इति । तथाच
यन्निविशे “निवृत्तिकाळः परमस्योपासम्” इत्यादि । तथा
वरेर “कषायपानपथ्याभै” इति । “श्विदोपैविजिते” इ-
त्यादि कुष्ठे ॥

शोधनं शमनं चेति समासादौपथं द्विधा ।

कालो भेपज्ययोगकृत् । भेपज्ययोगकृत् अमल-
दिग्जातार्थमाह शोधनामेति । यत् द्रव्यमद्रव्यं याच्यमानत्वादे
द्विविधो रोगिणो रोगार्थमुपपन्नो तदौपथ्यादिव्युत्पत्तेः । तथैवैव
द्विविधो रोगिणो रोगार्थं शोधनं शमनं च । निम्नस्वस्तु निरूहणाच-
नकाद्युपौषादिकं बहौपथम् । शोधनं यत् कषायान् दो-
षान् निरमायं बहिः रोगोपशमनं करोति । शमनं पुनर्द्वे
स्वस्थान्स्थितानामेव मायुहेतुः ॥

**शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौपथम् ॥
वस्तिविरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु ।
धीर्धैर्यान्मादिविज्ञानं मनोदोषौपथं परम् ॥**

औपथ्यमुक्तं तस्य विदोषनः प्राशान्यमुच्यते शरीरजान-
नामित्यादि । शरीरजानां वातादीनां क्रमेण दशाभ्यन्तरेण प-
रमौपथं प्रधानौपथम् । विमिश्राह वनिशित्यादि । वनिर्गुद-
प्रतिषेधं श्लेष्कापादितोत्पत्त्य परमौपथम् । विरेको सुसर्पितं
गुदमार्गेणास्त- । शिवस्य दोषस्य निरमाराण पित्तस्य परमौप-
थम् । वमनं घृतेन पीतं तैलेन दौषस्य निरमाराण श्लेष्मणः
परमौपथम् । इति शोधान्करणेण दोषाणांमौपथम् । तथैव
वातादिषु शमनस्यैवमौपथं तदाह तथेति । तैलं वाजस्य । घृ-
तं पित्तस्य । मधु श्लेष्मणः । मनोदोषयो रज्जममनो रोग-
विमकारि धीर्धैर्यादिकं परमौपथम् । बालविशेषमाश्रित्य स-
र्वेन सर्वमेव ॥

तन्त्रस्यास्य परं चानो वक्ष्यतेऽध्यायसंग्रहः ।

अस्य चाष्टांगमप्रदर्शनाभिधानस्य तन्त्रस्य श्रुतस्मरणा-
भेद-यायाना ममहो वक्ष्यते ॥

**आयुष्कामायिषिष्यार्थेऽत्रिनुर्व्याध्ययसंभवाः ॥
द्रवान्नज्ञानसंरसाधिरूद्धान्नाज्ञापानिकाः ।
मावाशितौपथज्ञानश्रेष्ठशुध्यादिसंग्रहाः ॥
महाकषाययिविधद्रव्यादिरसभेदकाः ।
दोषादिज्ञानतद्वेदतत्क्रिया रोगभेपजम् ॥
धौपथस्नेहेनस्वेदशुध्यास्थापननावनम् ।
धूमण्डूपद्वयसेकेतुमित्यन्त्रजळौकसः ॥
सिराविधिप्रशलयविधिस्तत्प्रकाराश्रिकर्मकाः ।**

चत्वारिंशदिमेध्यायासूत्रम्—

आयुष्कामीयः । शिष्यार्थदिशष्योपनयनीयः । दिन-
चर्या । ऋतुचर्या । व्यायसंभवो रोगानुत्पादनीयः । द्रव-
द्रव्यविज्ञानीयः । अक्षरस्वरूपविज्ञानीयः । अधस्तंश्चर्णीयः ।
विरुद्धात्मविज्ञानीयः । अत्रापानविधिः । मात्राशितोयः । द्वि-
विधोषधविज्ञानीयः । श्रेष्ठसंग्रहः । अग्रयसंग्रहः । शोधनादि-
संग्रहः । महाकषायसंग्रहः । विविधगणसंग्रहः । द्रव्यादि-
विज्ञानीयः । रसभेदीयः । दोषादिविज्ञानीयः । दोषभेदीयः ।
तन्क्रिया दोषोपक्रमणीयः । रोगभेदीयः । भेषजानुचरणीयः ।
द्विविधोपक्रमणीयः । स्नेहविधिः । स्वेदविधिः । हृद्विचमन-
विरेचनविधिः । वरितविधिः । नावगविधिः । धूमविधिः ।
गण्डूपादिविधिः । आदर्शोत्तनविधिः । तर्पणविधिः । यन्त्र-
विधिः । ज्वर्योकावचरणीयः । सिरावेधविधिः । शल्यापहर-
णविधिः । शरकर्मविधिः । धारकर्मविधिः । अदिक्मविधिः ।
इमे चत्वारिंशदध्यायासूत्ररथानम् ॥

—शारीरमुच्यते ॥

**पुनार्थगर्भावकान्तिचर्याव्यापच्छरिजाः ।
सिरामर्मप्रकृत्याख्या विकृतगोहेहितामयाः ॥**

सदृता द्वादशाध्यायाः—

शारीरमुच्यते । पुनार्थः पुत्रकामीयः । गर्भावकान्ती-
यः । चर्या गर्भावचरणीयः । व्यापत् गर्भव्यापत् । शरीर-
जः अगविभागः । सिराविभागः । मर्मविभागः । प्रकृतिभे-
दीयः । विकृतांगविज्ञानीयः । विकृतोहितविज्ञानीयः । विकृ-
तामयविज्ञानीयः । दृतादिविज्ञानीयः । इति द्वादशाध्याया-
श्रार्थानम् ॥

—निदानं सार्वरौगिकम् ।

**ज्वरास्यवश्वासयक्ष्मादिमदाद्यशोतिसारिणाम्
मूत्राघातमहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च ।**

पाण्डुकुष्ठानिलात्तानां वातास्रस्य च षोडश ॥

निदानमुच्यते । सर्वरोगनिदानम् । ज्वरनिदानम् ।
रूपितनिदानम् । श्वाभिविभानिदानम् । यक्ष्मादिनिदानम् ।
मदाग्नयनिदानम् । अशोनिदानम् । अतिसारनिदानम् । मू-
त्राघातनिदानम् । प्रमेहनिदानम् । विद्रध्यादिनिदानम् । उ-
दरनिदानम् । पाण्डुरोगनिदानम् । कुष्ठनिदानम् । वातव्या-
धिनिदानम् । वानशोणितनिदानम् । इति षोडशाध्याया नि-
दानरथानम् ॥

**चाकित्साज्वरयोरसकासयोः श्वासयक्ष्मणोः ।
वर्मो मदात्ययेऽर्शसु विशि द्वौ द्वौ च मूत्रिते ॥**

**विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु ।
कुष्ठश्चित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम् ॥**

चतुर्विंशतिरध्यायाः—

चिकित्सितमुच्यते । ज्वरचिकित्सितम् । जीर्णज्वरचि-
कित्सितम् । रक्तपित्तचिकित्सितम् । कासाचिकित्सितम् । ध-
तशयकासचिकित्सितम् । श्वासाचिकित्सितम् । यक्ष्मचिकित्सा-
तम् । छर्द्यादिचिकित्सितम् । मदात्ययचिकित्सितम् । अर्श-
श्चिकित्सितम् । विशि द्वौ अतिसारचिकित्सितं प्रहर्णाद्रोषचिकि-
त्सितम् । मूत्राघाताचिकित्सितम् । प्रमेहचिकित्सितम् । विद्र-
धिवृद्धिचिकित्सितम् । शुल्मचिकित्सितम् । उदरचिकित्सितम् ।
पाण्डुरोगचिकित्सितम् । शोफचिकित्सितम् । विसर्पचिकित्सा-
तम् । कुष्ठचिकित्सितम् । श्वित्रचिकित्सितम् । वानव्याधिचि-
कित्सितम् । वातशोणितचिकित्सितम् । इति चतुर्विंशतिरध्या-
याधिकित्सितस्थानम् ॥

—कल्पसिद्धिरतःपरम् ।

**कल्पोवमेविरैकस्य तत्सिद्धिर्वस्तिकल्पना ॥
कल्पश्च सिद्धवस्तीनां सिद्धिर्वस्त्यनुवासयोः ।**

द्रव्यकल्पोऽष्टमः—

कल्पस्थानमुच्यते । वमनकल्पः । विरेचनकल्पः ।
वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिकल्पः । घ्निकल्पः । सिद्धघ्निक-
ल्पः । वरितव्यपत्सिद्धिकल्पः । अनुवासनव्यापत्सिद्धिकल्पः ।
द्रव्यकल्पः । इत्यष्टाध्यायाः कल्पस्थानम् ॥

—स्थानमत उत्तरमुत्तरम् ॥

वालोपचरणे व्याधिग्रहज्ञाननिपेधने ।
स्नाने पृथग्रहे भूते द्वाबुन्मादे स्मृतिज्ञये ॥
वर्त्मसन्धिगतौ द्वौ द्वौ हक्तमोल्लङ्गनाशिषु ।
सर्वद्वयस्यन्दद्वपाके कर्णनासामुखेषु च ॥
मूर्ध्नि व्रणे तथा द्वौ द्वौ सद्योभंगे भगन्दरे ।
ग्रन्ध्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम् ॥
विषे द्वौ भुजगे कीटे द्वौ च लृतासु मृषिके ।
विषे विषोपयोगे च तथाऽध्यायोरसायने ॥

वाजीकरणमुद्दिश्य पञ्चाशोऽष्टांगपूरणः ।

अतउत्तरमन-तरमुत्तरस्थानमुच्यते । बालोपचरणीयः ।
 बालामयप्रतिषेधः । बालग्रहीरक्षणीयः । बालग्रहप्रतिषेधः ।
 चानविधिः । पृथग्रहं प्रत्येकग्रहं प्रतिषेधः । श्रुतं चैव भूतम-
 द्दिशगणीयः भूतग्रहप्रतिषेधः । उन्मादप्रतिषेधः । अपस्मारप्र-
 तिषेधः । वर्त्मतपिच्यतीं चैव चैव । वर्त्मरोगविज्ञानीयः वर्त्म-
 रोगप्रतिषेधः सन्धिस्थितासित्तरोगरिक्षणीयः सन्धिस्थितासि-
 त्तरोगप्रतिषेधः । दृष्टिरोगविज्ञानीयः । निमग्नप्रतिषेधः । किं-
 मनासप्रतिषेधः । सर्वांशिरोगविज्ञानीयः । अभिप्यान्दप्रतिषेधः ।
 दृष्टिपाहप्रतिषेधः । कर्णोदियुगणान्तेषु चैव चैव । कर्णरोगवि-
 ज्ञानीयः । कर्णरोगप्रतिषेधः । नसरोरोगविज्ञानीयः । नसरोरोग-
 प्रतिषेधः । सुतरोरोगविज्ञानीयः सुतरोरोगप्रतिषेधः । शिरोरौ-
 गविज्ञानीयः शिरोरोगप्रतिषेधः । मणविभक्तिविज्ञानीयः म-
 णविभक्तिप्रतिषेधः । सद्योपगप्रतिषेधः । भंगप्रतिषेधः । भ-
 गन्दरप्रतिषेधः । प्रप्यादिप्रतिषेधे चैव चैव । प्रप्यादिप्रिगणी-
 यः प्रप्यादिप्रतिषेधः । क्षुद्ररोगविज्ञानीयः क्षुद्ररोगप्रतिषेधः ।
 गुणरोगविज्ञानीयः गुणरोगप्रतिषेधः । विषप्रतिषेधः । भुज-
 न्तं चैव सर्पादिदृष्टाविज्ञानीयः सर्पादिदृष्टाप्रतिषेधः । कीटप्र-
 तिषेधः । दूतारिदिविज्ञानीयः दूतारिद्विप्रतिषेधः । प्रत्येकदूत-
 प्रतिषेधः । मूषिकारुर्कप्रतिषेधः । विषोपद्रवप्रतिषेधः । वि-
 षोपद्रवोत्पीयः । रसायनाध्यायः । वाजीकरणाध्यायः ॥

पञ्चाशदध्यायशतं पदभिः स्थानैस्समीरीतम्

इति पञ्चाशदधिकमध्यायशतं पदभिः स्थानैस्समीरि-
 तं सम्मयुक्तम् ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

अथाऽतद्विशयोपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्या-
 मः । इतिह स्वाहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

तन्नामं सर्वं पूर्वमिन्द्रनाथे सुत्रयित्वा एवंविधविश-
 यस्तत्र शिष्यवितन्त्र इति प्रदर्शनायैमध्याय आरभ्यते अ-
 ध्यायः इति । अथेति सर्वध्यायेषु मंगलाद्यैः । तथा अत-
 द्वागतये । अधिकृत्य कृते मध्य इति च्छप्रत्ययः ॥

गुरुभक्तोऽभियुक्तोऽतियुक्तो धीःस्थितिपाटवः ।

ऋज्वास्पनासानयनस्तनुस्तिग्धनखच्छविः ॥

ब्रह्मचारी जितद्रुद्धो धीरस्सुचरितः स्थिरः ।

पम्पासानुपितशक्तो लज्जाशौचकुलान्वितः ॥

शिष्योऽध्याप्यो गतो यावदन्तं तन्त्रार्थकर्मणाम्

युग्मनन्वादिभूतः शिष्योऽध्याप्यः शिष्यवितन्त्रः ।
 आतन्त्रार्थकर्मणामन्तगमनात् । तन्वान्तन्त्रपाठनिष्ठातिः । अ-
 धीनस्तन्त्रावबोधः । कर्मोक्तो भातस्य शास्त्रस्य लक्ष्ये नि-
 योमः । गुरोरुपाध्यायस्य भक्तः सेवान्तरः । अभियुक्त-
 श्यामनिष्ठाने यत्नरः । तथा धीरमृतिपाटवैरभियुक्तः अ-
 तिसर्पण युक्तः धीमद्गणसक्तिः स्मृतिः स्मरण पाटव्यमिन्द्र-
 यसौष्ठवम् । स्पष्टयुक्तः स्पष्टनासः स्पष्टनेत्रः । तनुस्तरः
 स्तिग्धनखः तनुवृक्ष शिग्धनखः । ब्रह्मचारी निर्व्यसयः ।
 जितद्रुद्धो निर्दोषः । धीरो विगतभीः । साधुशीलःमचरितः ।
 स्थिरः अचपलस्वभावः । पम्पासानुभाष्यायनिकटे उपितः
 एतावता हि साधुसाधुम्वभावात् शिष्यस्यैवाध्यायोऽधिगच्छ-
 ति । शत्रुः प्रियंवदः । उज्जवाप्रियतः शौचिन च शमी-
 रमानसया शुष्या समन्वितः सुहृदीनः ॥

नाऽकालविद्युत्स्तनिते भूकंपे राहुदर्शने ॥

पञ्चदश्यामचन्द्रायाम् परोक्षे वा गुरोः पटेत् ।

नाविच्छिन्नपदं नातिमन्दं नालुञ्चनीचकैः ॥

स च शिष्यः अकालविद्युदादिषु न पटेत् । अक-
 लविद्युदा वर्षाकालादन्यसिम्न काले दृष्टा । तद्दृष्ट्वाकाम-
 न्निम्नम् । स्तनित मेघउग्रदः । भूकंपराहुदर्शने प्रतिष्ठे । अ-
 चन्द्रा पञ्चदशी अमावास्या या कुहोरित्स्थयते । गुराननवस्थि-
 ने न पटेत् । एतावता हि इतिशिक्षितो भवति । तथा अ-
 विच्छिन्नपदं न पटेत् सदिश्या न पटेत् । तथाहि वि-
 सन्ध्यायास्तो भवति । अतिमन्दमतिस्तन्ध्व न पटेत् इति-
 प्रयत्नार्थेः । नालुञ्चनीतिर्नाचैश्च इतिस्वरविशेषः ॥

अन्येच्च शिष्यः कुर्यात् ॥

हीनान्यवेप आचार्यं पर्युपासीत राजवद् ।

शयीत सुप्त एवास्मिन्नुचितेतास्य पूर्वतः ॥

न त्रयात् केवलं नाम नाऽसाध्वपि विनाटयेत्

समवस्यपञ्चाचार्यं पर्युपासीत हेनेत । किं भवति ।

होनाम्येषाः प्रहरमात् सुकत एव हीग्वेषः शुक्लेशान् स-
न्धैवः अन्यैः वितस्ताः । तथा अरिमन् युती एत-
एव शरीत नासुते स्वयात् । अस्य च श्रोतः पूर्वतः पू-
र्वनिष्ठम् अरिमन् श्रवणादनुचितप्रयोगोक्तिम् । अन्यथा त-
स्य श्रोतः केवलं पुनायाचकंपरदर्शनं नाम न कीर्तयेत्
न केवलं नाम वयात् । यावदमाप्ति न विनाद्येत् गु-
कृतां दूरीहापुहोमपूर्वकमातृकृपादिल्लभः ॥

अभेद्योऽनुद्गतस्तन्धः सूच्यतः प्रियदर्शनः ॥

बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रन्थोऽर्थशास्त्रधित् ।

अनाथात्रोगिभो यश्च पुत्रवत् समुपाचरेत् ॥

गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्छन्दमश्नुते ।

स च शिष्यः अभेद्यनादिगुणयोगात् भिषक्छन्दं भि-
षगिति नाम अश्नुते प्राप्नोति । अभेदः परैः प्रतिवादिभू-
त्तादिभिरुच्यः । अनुद्गतः प्रमिष्टः । स्तन्धः चिरकारी ।
सूच्यतः सुतोपगमनीयः । प्रियदर्शनः सुपुतः संवपथ । बहु-
श्रुतः प्रसिद्धः । कालवेदी रोगिणोऽर्थस्य चानुस्थास्वभाववि-
शेषं जानाति । ज्ञातग्रन्थोऽर्थशास्त्रः । तथा शास्त्रार्थज्ञ-
धिकिन्मिन्नसश्च । यश्च शिष्यः अनाथात् स्वामिवाच्यवाच्यभा-
वात् निरुपायात् । व्यापितात् । पुत्रवदेव परिपालयेत्
गुरुणा योग्यत्वात् चिकित्साकरणे समनुज्ञातः । स भिषक्छ-
न्दमश्नुते ॥

यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्य परिनिष्ठितः ॥

स मृद्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाह्वम् ।

यः पुनः केवलशास्त्रज्ञः कर्मसु चिकित्सितेषु अप-
रिनिष्ठितः अविज्ञातयापातन्धः स आतुरं प्राप्य मृद्यति ।
यथा भीरुः आह्वं संभ्रामं प्राप्य मृद्यति । न स्वातुरस्य म-
न्धपदार्थवाक्यार्थार्थबोधधामोपशमः ॥

यः पुनः कुरुते कर्म धार्ष्ट्याच्छास्त्रविवर्जितः ॥

स सत्सु गर्हामाप्नोति वधं चच्छेति राजतः ।

यः पुनः भिषगाभासः शास्त्रार्थज्ञानेनैव रहितः धा-
र्ष्ट्याचिकित्सां करोति । स सत्सु साधुषु मर्षे गर्हं प्राप्नोति
राजतश्च वधं । यतः स राज्यकण्ठकवादाज्ञा वप्यः आह्वा-
तसञ्ज्ञानवैरं ॥

हेतौ लिंगे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ॥

ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ।

भिषग्दोषानुक्त्या भिषग्गुणानाह हेतावित्यादि ।
चतुष्पकारं यस्य ज्ञानं स भिषक्तमो राजार्हः । भिषक्त-
भिकित्साज्ञानयोगादतिशयः । हेतौ निदाने । लिंगे लक्षणं ।
प्रशमने रोगाणां चिकित्सिते । रोगाणामपुनर्भवे नष्टोरोगो
यथा न पुनर्जायतरति ज्ञानचतुर्विध्यम् ॥

अन्यत् भिषजा किं कार्यम् ॥

शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ॥

पात्रापत्नीप्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत् ।

बाहुश्रुत्येन प्रभूतशास्त्रधवणेन प्रज्ञां प्रज्ञानं बृंहयेत्
पूरयेत् । यतोऽद्ये गुणदोषकरणे भावाः पात्रमपेक्षन्ते । तथा-
च शस्त्रं शौर्ययुक्तं पात्रे स्थितं कार्यकरं भवति भीरी च दोष-
करम् । एवं शाम्यसलिले अपि परिकल्पनायि । बाहुश्रुत्याप-
शुद्धितप्रभे स्थितं शास्त्रं शोभनतां यातीत्यर्थः ॥

प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः ॥

ताभ्यां भिषक्सुयुक्ताभ्यांचिकित्सन्नापराध्यति

किमर्थे प्रशामुपबृंहयोदित्यत आह प्रदीपभूतमित्या-
दि । शास्त्रप्रदीपोरसादृश्यं । चिकित्सीणी मतिर्दृष्टया समाना ।
यथा प्रदीपोपबृंहिता दृष्टिर्भाषमहणे समर्था भवत्येव शास्त्रोप-
शुद्धिता विपुला मतिश्चिकित्सितयोग्या । एवं हि चिकित्सता-
पराधवात् भवति ॥

आहृत एव यो याति सुवेपः सुनिमित्ततः ॥

गत्वाऽतुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः कश्चित् ।

व्याधीन् परीक्षते सम्यग्निदानादिविशेषतः ॥

द्वैपर्णियां च तद्वाचो न प्रकाशयते वहिः ।

सहसा न च तस्यापि क्रियाकालमहापयन् ॥

जानाति चोपचरित्तुं स वैद्यस्सिद्धिमश्नुते ।

किंभूतश्च वैद्यः सिद्धिं प्राप्नोतीत्याह आहृत इति ।
य आहृत एवाऽतुरग्रहं याति । सुवेपः दूतादिनिश्चान्वेषक
कुचेनादिवेषरहितः । सुनिमित्ततो याति दुर्निमित्तं दृष्ट्वा न
यातीत्यर्थः । गत्वा चाऽतुरार्थे वनेथिवाऽन्यत्र मनो न निधत्ते ।
आतुरार्थो निदानादिभिः पञ्चभिः विशेषैर्वाभिपरीक्षणं त-
द्योग्याच चिकित्सा । द्वैपर्णियां गोप्यां लज्जयहां चातुरवार्तां
बहिर्नसंसति न प्रकाशयेत् । आतुरस्यापि दृष्टिनि न

* सूत्रं हीत वा पाठः 'कृपातुल्यरतरसम' इत्यमरः ॥

वाशयन् रंशरीत्रोपपत्ता पीडति । एवं वातुत्तय म्भाधिरा-
 रूपं रूपयो भिजनः कदाचित् चिकित्सास्तनिर्भयति । कि
 यासा च चिकित्साकात्फलजन्य उपशान्तं चिरिर्दिष्टं च
 यो नानानि निविन्त्यामते गच्छति कृपायोग्या पूर्वोत्तरैः ।
 एवं मूत्रो वैद्योभोगोरासमम्भयनां सिद्धिं प्राप्नोति ॥

नादद्रीताजमिषं स्त्रीभ्यस्तदध्ययो पराद्गुणेषु ॥
 ताभिश्च रहसिस्थानं परिहासं च वर्जयेत् ॥

एतन्मूलमनेन वैद्येनेदमगुणेषु नेदमगुणेषु विचार्य ना
 दर्शयति । परस्त्रीभ्य आभिषमभादिकं मानददीत न गृहणी-
 यात् । 'आभिषं भोग्यस्तुनी' ति श्लोकः । तदप्यथे आभिषया-
 तृयोपिभ्यागिदृते पराद्गुणे परेदे शानिः ग्नांभध रहस्यं
 याते स्थितिं परिहासं च वर्जयेत् ॥

आर्त्तं च नृपसर्द्धैर्द्विष्टं तद्वेपिणं द्विषम् ॥
 चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम् ।
 हनीनोपकरणं व्यग्रमचिधेयं गतायुषम् ॥

आर्त्तं रोगिणं च एवं मृतं भिषगजयेत् । किंमून ?
 नृपेण राजा द्विष्टं सर्द्धवैद्यं । अपवा नृपेण गद्विधं वैद्यं ।
 तदेपिणं तापपुस्तैवात् यो देष्टि तम् । द्विषं शत्रुं च न वि-
 किन्तेत् । चण्डं दर्शिणम् । शोकातुरमयः प्रमिद्धः । वैद्य-
 मानिनं अविद्योति योतिवमानानं मयते रामवेर्नायथं करो-
 तीत्यर्थः । हनीनोपकरणं हनीचिरित्मानंम् । व्यग्रं कार्यनहुत्म् ।
 अचिधेयं भिषजः । गतायुषं रिष्टमानेन ॥

जिजीविषुष्यर्थाधितोऽपि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् ।
 क्रियाविक्रयिणोवैद्यान् मृत्योरग्रेतरा हि ते ॥

न केवलं भिषगवैद्यमनुसृज्य वर्जयेत् यावदायुरांशुः
 जीवितुमिच्छः पूर्वोक्तवैद्यगुणवर्जितान् वैद्यान्वर्जयेत् । क्रिया-
 विक्रयिणः पण्यचिकित्सकाः । ते हि मृत्योरग्रेतराः पुस्ततराः
 पुरुषाः पदावयवः ॥

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
 चिकित्सितस्य निदिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् ॥

चिकित्सायाः प्रकृत्यादिदम्प्यते भिषगित्यादि ।
 चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य पादचतुष्टयमयचतुष्टयम्-
 तम् । प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम् । उपस्थाता परिचारकः ॥

* प्रयोजनवादिनि वा पाठः ॥

दृशस्तीर्थात्तमानार्थो दृष्टकर्मा शुचिभिषयः ।

भिषगपभ्युत्थः । दृष्टकर्माः । तीर्थं तत्रागत्यार्थं
 दृशाप्यायम् प्रातःशय्यात्पयः । दृष्टकर्मा दृष्टकर्माभिषयि-
 गतः । शौचंस्नानंविषयं मन्तव्यं च ॥

पशुकल्पं बहुगुणं मेघकं योग्यमांप्रम् ॥

औषधीनां बहुगुणं । बहुकल्पं यदाः कृपा
 मरकात्पशुर्वादिष्यः कृपाया मय्यं जतु मन्तव्यं दृष्टकर्मात् ।
 बहुगुणं काननरपादयो यद्यत् ननु बहुगुणम् । मेघकं प्राङ्-
 मरकात्पशुगुणम् । योग्यं योग्यं वैद्यमथ देशकालादि-
 म्प्राविषया ॥

अनुरक्तशुचिदेशो शुद्धिमान् परिचारकः ॥

उपस्थाताऽपि च शुचिः । अनुगम्यानुगः । शुचि-
 रर्थो व्याख्यातो । शुद्धिमान् प्रतिष्ठः ॥

आढ्योरोगी भिषग्व्यर्थाज्ञापकः सत्स्ववानपि ॥

रोग्यपि चतुर्गुणः । आत्मीयं धनम् । वैद्यमयः ।
 ज्ञापकः वैद्य रोगाज्ञापित्सादीनामन्ययन्यतिरेकं बोधयितु
 मर्थः । साराज्ञाज्ञापकः ॥

यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः ।

स पादहीनानप्यातान् गुणवान् यच्च यापयेत्

चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः ।

चिकित्सायाश्च यद्यपि कारणचतुष्टयमुक्तं तद्यपि वै-
 द्येण प्रधानं कारणं वृत्तः आदु यद्वैद्यतः । यत्रमार्ति-
 ये विगुणे यमोक्तगुणरहिते शोषामयः पादा गुणवन्तो यथा-
 कृष्णोऽप्यनर्थकाः । अयमप्ये हेतुः यच्च यस्माच्च वै-
 द्यो गुणवान् पादहीनानप्यातान् यापयेत् मरणदृष्टिः ।
 अतोऽपि तमेव प्रधानं कारणं विदुर्विद्वान् ॥

माध्योऽसाध्य इति व्याधिर्द्विधा तौ तु पुनर्द्विधा

सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च याप्यो यथाशुपक्रमः

चिकित्सा प्रकृता । सा च व्याधेर्ज्ञानं अत्र उ-
 च्यते । द्विविधो व्याधिः साध्योऽसाध्यश्च । साध्यो द्विविधः
 सुतसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च । असाध्योऽपि द्विविधः याप्यः
 अनुपक्रमश्चेति ॥

सर्वोपशममे देहे यूनाः पुंसो जितात्मनः ॥

अमर्मगोऽप्यद्वैत्यग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः ।

अतुल्यदृष्ट्यदेशतुमकृतिः पादसंपादि ॥

ग्रहेष्वनुगुणेष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः ।

सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते ॥

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते । सर्वाण्यधमे देहे उत्पद्ये व्याधिः सुखः सुखसाध्यः । यू-
नस्तारणस्य । पुंसः पुरुषस्य । जितात्मनो त्रिनोद्वियस्य
येयशब्दान्दीनामलंलुगस्य देह उल्लसः । अन्यच्च किंभूतः
अमर्मगः हृक्कटादिर्पाडाकारेण अतमर्मः । स्वल्पनिदानः स्व-
ल्पपूर्वरूपः स्वल्पलक्षणध सुमायः । तथोपद्रवहितः उ-
ल्पेन व्याधामुत्पन्नं दुःसानुवाधि व्याप्यन्तरमुपद्रवशब्देनोच्य-
ते । तथा अनुत्पद्यः यस्मिन् व्याधौ विसर्ज्येन दोषेण
दृषितो दूष्यः यथा श्लेष्मणा शीतं रक्तमुष्णं दृषितम् । त-
था अनुत्पद्यो व्याधिः यथा आनूषंशो पित्तसदृशः ।
अतुल्यतुल्या शरीरे कफोद्भवः । अनुत्पद्यकृतियथा पित्तप्र-
कृतेः श्लेष्मसंभवः । पादसंपदि अंगचतुष्टयपरिपूर्णत्वे सति
व्याधिः सुखसाध्यः । तथा ग्रहेषु अनुगुणेषु अनुकूलराशि-
स्थितेषु तथा एकेन वातार्दीनामन्यतमेन दोषेण यो जातः त-
था एकमार्गः अन्तर्माग एव वा बहिर्मार्ग एव वा । एतच्च
परस्ताद्विषयाम् । तथा नवः । इति सुखसाध्यस्य लक्षणमु-
क्तम् । तस्यैव सुखसाध्यस्य अन्यर्थाऽऽप्युच्यते । सुखसाध्यो
यः सुखोपायः स्वलोपाय इति अल्पेन च कालेन सिध्यति ॥

कृच्छ्ररूपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च ।

असाध्यलिंगसंकीर्णस्तथा शस्त्रादिसाधनः ॥

कृच्छ्रसाध्यस्तु कृच्छ्ररसदृशरूपायैर्ग्रहद्भिः प्रभृतेर्भिर-

ण च सिध्यति । असाध्यलिंगानि यथास्व वक्ष्यमाणानि
तेरसंकीर्णं मिथितः । तथा शस्त्रादिकं साधनमुपायो यस्य ।
आदिग्रहणनामिधारादीना ग्रहणमिति कृच्छ्रसाध्यलक्षणानि ॥

शोषत्वादायुषः पथ्यैर्याप्यः प्रायो विपर्यये ।

दत्त्वाऽल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते ॥

याति नाशेपतां रोगः कर्मजो नियतायुषः ।

प्रपतन्निव विष्कंभैर्यतेऽत्रातुरो हितैः ॥

याप्युच्यते शोषन्यादित्यादि । बाहुल्येन विपर्यये
साध्यलक्षणविपरितत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शोषत्वादर्शीण-
त्वान्मारोपितुमसमर्थः पथैराहारविहायैव्यः । स च व्या-
धिः चिकित्सितेनान्य सुखं दत्त्वा पुनस्तोलेपेनैव हेतुना प्रतन्य-
ते विसर्ज्ये । यतश्च दुःकृतकर्मजो रोगो नियतायुष उच्यते
न च नश्यति नापि मारयति । अत्र च याप्ये व्याधौ

आतुरो हितैराहारविहारादिकैर्धार्यते यथा प्रपतन् पिपनिपुः
कुल्यादिविष्कंभैस्तर्भैर्धार्यते । इति याप्यलक्षणानि ॥

परोऽसाध्यः क्रियास्सर्वाः मत्याख्येयोऽतिवर्तते ।

तस्मादुपेक्ष्य एवासौ स्थितोऽत्यन्ताविपर्यये ॥

भ्रममोहारतिकरो दृष्टिरेष्टोऽक्षनाशनः ।

अनुपक्रमलक्षणात्पुच्यन्ते । परधैणां शेष अमायः प्र-
त्याख्येयस्सर्वाः क्रियाः चिकित्साः अतिवर्तते कुण्ठयति ।
तस्मात् सुखसाध्यलक्षणस्याऽत्यन्तविपरीतत्वे स्थित उपेक्षणीय
एव । तथा भ्रमादिकरः भ्रमश्च भ्रमः चित्तस्य बहुस्वरू-
पमयस्थानम् । मोहो वैचतन्यम् । अरतिः कुपचिदनवरिधतिः ।
तथा अक्षनाशनो दर्शनादीन्द्रियनाशनः । इत्यनुपक्रमलक्षणानि ॥

व्याधीन् पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम् ॥
स्वार्थविधायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात् ।

इत्येवमन्तरांतप्रकरणे व्याधीन् पुरा आतुरसंयोग
एव समीक्ष्य ततः क्रियां चिकित्सामारभेत । अन्यथेतदकु-
र्वैन् ध्रुमवश्यं स्वार्थादिहागिमवाप्नुयात् अश्नुवीत् ॥

साध्ययोरपि संयोगो बलिनीर्यात्यसाध्यताम्
विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम् ।
नासाध्यस्ताध्यतां याति साध्यो यातित्वसा
[ध्यताम् ॥

वेद्यस्य परीक्षणीयप्रसंग इदमप्याह साध्ययोरित्यादि ।
बलिनीर्बल्युक्तयोः साध्यलक्षणयुक्तयोः संयोगोऽप्यसाध्यतां या-
ति । अत एव संयोगोऽतोरसाध्यासाध्यसमागममप्यसाध्य
विद्यात् । तथा योऽसाध्यो व्याधिः स न कदाचिदपि मा-
प्यतामेति । साध्यः पुनरसाध्यतामेति ॥

पादापचाराद्वाच यान्त्यवस्थान्तरं गदाः ।

कथमित्याह पादापचारादित्यादि । पादापचारो य-
थोक्तानामनामपरिपूर्णत्वम् । अथवा सर्व एव व्याधयः
पादनिरेपेश एव देवाद्देतोर्वस्थान्तरं स्वरूपादिलक्षणता
याति देवमन्यजन्मकृत कर्म ॥

वरमाग्नीविपविपं दीप्तमग्निमयोऽपि वा ॥

उपयुञ्जीत न त्वार्त्तादामिपं कृपणाज्जनात् ।

वैवस्थादुपेयप्रसंग इदमप्याह वरमित्यादि । वरमा-

शक्तिविषाणां दक्षिणां विरमुपयुक्तम् । दक्षिणां प्रतिकरपुत्रः । दी-
प्तमयोऽपि वा उपयुक्तं शरतिरिण तयोमं नीतिम् । न तु वृष-
णात्वनदादिभिर्मयोऽदिकमुपयुक्तम् । अथवा आशीविषाण-
वरम् । विषय वरम् ॥

यरो भूतदया धर्म इत्याचेंपु भिषग्वरः ॥
वर्त्तते यस्तु सिद्धार्थः स सर्वप्रतिवर्त्तते ॥

इति यो भिषग्वरः भूतदया यः श्रेष्ठो धर्म इति वि-
दित्वाऽस्तौ रोगेषु वर्त्तते । स सिद्धार्थः अर्भकिया युक्तः ।
सर्वे सदाचारं जगदीश्वरंते तेषामुपरि भवतीत्यर्थः ।

इतिन्दुबिरचितायामष्टांगसंग्रहक्याख्यायां

द्वितीयोऽध्यायः.

तृतीयोऽध्यायः

अथातोऽदिनचर्यां नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इतिह स्माऽङ्कुरालेयादयो महर्षयः ॥

अस्मिन्मानवे आपुषः पालन प्रकृतं तस्य द्विविधं स्व-
स्थवृत्तमात्रवृत्तं च । मंगल्यन्यात् स्वस्थवृत्तव्यत्यादात्तुरो-
यंभित्वाश्च स्वस्थवृत्तमेवादात्तुष्यते अथातोऽदिनचर्यामित्यादि ।
प्रतिदिन कर्तव्या चर्या दिनचर्या ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णं निरूपयन् ।
रक्षार्थमायुषः स्वस्थां—

किं तदित्याह ब्राह्म इति । स्वस्थो नीरोमः । आपुषो-
यथोपचितस्य रक्षार्थं मांसे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् मुहूर्तो नाडिका-
द्वय । ब्रह्मणोऽयं ब्राह्मः । ब्रह्मज्ञान तदर्थमध्ययनाद्यपि ब्रह्म-
तस्य योऽप्यो मुहूर्तो ब्राह्मः ब्रह्मयोग्यश्च कालो योगशास्त्रेषु
निशायाः पथिमो यामो निश्चिनः । तेन निशाशये निद्राना-
शप्रवृत्तः वादुःस्थानस्याप्राप्तस्यासम्भवे । मुहूर्तोऽभिमतः । स-
न्यायां स्वप्रतिवेधान् । यद्यपि च अतोतिशयोक्त्यै सुषोऽद्यात्
प्रभृति षड्विधो मुहूर्तो नाडिकाद्वयवहितद्वितीयप्रसोदयो
ब्रह्म इत्युच्यते तथापि नामाविहाभिनेतः । अथवा नरण-
काले जागरणप्रसंसात् । तस्मान्नन्यायाः पूर्वो मुहूर्तो ब्रह्म-
पानदनयोऽप्यत्रात् ब्राह्म । अन्यासाद्येवशतवृत्तौपि वाः तस्मि-

न् शय्यात् उत्तिष्ठेत् । कंचित्तु अतोतिशयोक्त्याः मित्रवृत्त-
य मुहूर्ते निद्रान्तभवयात् । किं कृषीर्भित्तं जीर्णाजीर्णं
निरूपयतः ब्रह्मणमाहारं मया भूयं जीर्णं न वेति विकल्प-
यत् । एतावता हि षड्विधस्यादनात्तुर्गतिर्नोर्तिष्ठेत् । अ-
थवा षड्विध एव मांसं मुहूर्तेः अयुष्यते । जीर्णाजीर्णं
निरूपयतिचैव दोषपरिहाराय भवत्यपि ॥

—जातवेगः समुत्सृजेत् ॥

उद्दहसुखो मूत्रशकृद्दक्षिणाभिमुखो निशि ।
याचं नियम्य प्रयतः संवीतांगोऽवगुण्णितः ॥
प्रवर्त्तयेन् मचलितं न तु यत्रादुर्दारेयत् ।
नामध्यमार्गंमूत्रभस्मगोस्थानाकीर्णगोमये ॥
पुरान्तिकाग्निवल्मीकरम्योत्कृष्टचित्द्रुमे ।
न नारीपूज्यगोर्केन्दुवाय्वन्नाग्निजले प्रति ॥
न चातिरस्कृत्य महीं भयाशक्तयोस्तु कामतः ॥

उच्यते किं कुर्यादित्याह जातवेग इत्यादि । मूत्र-
रीणमुद्दहसुखः उत्तरा दिशं प्रथमाणः उत्तनेत् खनेत् ।
किंभूतः प्राशवेगः मोदीरितवेग इति । एतावता हि यानदी-
नां कर्तव्यभक्तिः । निशि रात्री दक्षिणदिग्भिमुखः मूत्रशकृ-
दुत्तनेत् । किं कृत्वा मूत्रवृत्तंमुत्तनेत् याचं नियम्य कृत-
मीनः । प्रयतः अनन्यकार्यः । संवीतांगो मूर्ध्निपरिधानः ।
अवगुण्णितः । अनगाशिराः । स्थानात् प्रचलितं मूत्रशकृ-
त्सोक्तं लोके प्रवर्त्तयेत् प्रेरयेत् । न त्वनियमेनाचलितमेवोदी-
रयेत् । नामये अत्यन्ताहुचास्थाने । माणो रथा । तत्रापि-
नीमजेत् । न मूर्ध्नि रात्रीभूतायामपि । न भयमनि । न गो-
स्थाने न आर्क्येण जनमंसदि । न गोमयस्योपरिः न पुरानि-
कटे । नाग्निनिकटे । न वस्तीर्षोपरि । मूत्रा निरीदिकादिहृ-
त्त स्वाप्यत्कारं कर्माकृदाभ्येतोष्यते । नातिमूर्णाधि, भूमि-
माने, न हललितिते, न कृत्वात्तुगमिचर्ये, न वृषस्याधः
उपरि वा । न च नायाद्यभिमुखं । पूज्योऽर्वादिः । शवाद-
यः प्रशिक्षाः । न च महीं भूमिभित्तिरस्कृत्य तृणादिभिरनव-
बधाय । उत्तनेदिति सर्वत्रालुवर्त्तते । यदा नृ स्वामिचोरादि-
भ्य यदा वा शरीरशक्तता तदा कामतो यथेच्छम् ॥

नवेगितोऽन्यकार्यः स्थानाजित्वासाध्यमामयम्

तथा वेगितः प्राशवृत्तादिवेगो नान्यकार्यो भवेत् । अ-

न्यकार्यप्रतिषेधप्रसंगेनाह सायमपि रोगमनित्या नान्यकार्यो भवेदिति ॥

निश्शल्यादाद्युत्पिण्डीपरिमृष्टमलायनः ।

अभ्युद्धृताभिः शुचिभिरद्भिर्मृद्भिश्च योजयेत् ॥

लेपगन्ध्यावहं शौचमनुत्पतितविन्दुभिः ।

उत्सद्येगध शौचं योजयेत् कुर्यात् । किंभूतः कुर्वा-
दत्त आह । निश्शल्याया काष्ठादिशुषराहित्या । अदुष्या
योग्या । मृत्परिष्कृषा परिमृष्टमलायनः सम्मानितयुदः ।
केन शौचं योजयेदत्त आह । अभ्युद्धृताभिरद्भिः नदीतटाका-
दितः कलशपाण्यादिना उन्हीताभिः । न तु कथमेव नया-
मवगाढ शौचयेत् । न चाशुचिना करेण मूत्रसहिताभिरद्भिः ।
किंभूतं शौचमलाह लेपगन्ध्यावहमिति । लेपगन्ध्यावह
मलायने लेपगन्ध्यां लेपश्च गन्धश्च यन नश्यति । एतेन मू-
दांशुं शौचस्य च मानमुक्तं भवति । अनुत्पतितविन्दुभिर-
द्भिः यत् उत्पातितो विन्दवोऽस्पृश्याः ॥

सृष्टा धातूत् मलानश्रु वसाकेशनखांश्च्युतान् ॥

स्तात्वाभोक्तुमनाश्रुक्त्वामुप्त्वाश्रुत्वासुरार्चने ।

रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्ट उदहसुखः ॥

प्राहृमुखोवाविविक्तस्थानवाहिरजानु नान्यदह्क् ।

अजल्पन्नृत्तरासंगी स्वच्छैरंगुष्ठमूलगैः ॥

नोद्धृतैर्नानतो नोर्ध्वं नाग्रिपकैर्नै प्रतीभिः ।

न फनबुल्लुदक्षारैर्नैकहस्तापितैर्जलैः ॥

नाद्रैकपाणिर्नामिध्यहस्तपादो न शब्दवत् ।

अन्यच्चैर्न कुर्यात् । आचामेत् जलेन उपस्पृशेत् ।
किं कृत्वाऽह धात्वादिकात् सृष्टा । किंभूतात् शरीराकालितान्
धातवो रक्तादयः । मला मूत्रशकृत्कर्ममलादयः । अशु ह-
शोर्नैत्यम् अप्सदशो मेदवो भागो वसा । तथाच "शुद्धमां-
सस्य यत्नेहः मा वसा परिकीर्तिता" इति चरकः । स्तात्वा
चाचामेत् । भोक्तुमना बुभुक्षुः । भुक्त्वा च, सुप्त्वा च,
श्रुत्वा च धवयु कृत्वा, ह्यारचने देवार्चनारभे, रथ्यामाक्रम्य
मार्गं परिभ्रम्य, चकारान् प्रकृतं शौचं कृत्वा । किंभूतः पू-
र्वोर्मांशुं वा दिशर्मांशुमाणः उपविष्टः । न बहिरजानु जानु-
भ्यां बहिः पाणी अकृत्वा । नान्यदह्क् आचमनजलादन्य

न दष्टि कुर्वेत् । अजल्पन् कृतमौनः । उत्तरासांगी पृष्टती-
परिवसनः । केराचामेत् जलैः । किं भूतैः स्वच्छैः निर्मलैः
अंगुष्ठमूलगैः प्राङ्मूर्धोपरेशिभिः । नोद्धृतराचामेत् किं तर्हि
अविच्छिन्नधाराया दत्तैः । नाज्जतः न नाभितागः । नोर्ध्वं उ-
त्पतितो न । नाभिपकैः न दुर्गन्धिभिः न फनैर्जलैः, न पुष्प-
दिभिः, न धारैः, न विरतैः, नाप्येकद्वस्तदने; । आद्रैकपा-
णिर्भाचामेत् यावत्मावपि पाणी न प्रक्षाल्यीत । नाशुचिहस्त-
पादः । जलपाने शब्दं न कुर्वेत् ॥

वटासनार्कवादिरकरञ्जकरवीरजं ॥

सर्जारिमेद्रौपामार्गमालतीककुभोद्भवम् ।

कपायातिककटुकं मूलमन्यदपीदृशम् ॥

विज्ञातदृशं क्षुण्णाप्रमृज्वन्नधि सुभूमिजं ।

कनीन्यग्रसमस्यैर्ल्यं सुकूर्चं द्वादशांगुलम् ॥

प्रातर्भुक्त्वाच यतवाग्भक्षयेदन्तधावनं ।

वाप्यत्रिवर्गात्रितयर्षाद्राक्तेन च धर्षयेत् ॥

शनैस्तेन ततो दन्तान् दन्तमांसान्यवाधयन् ।

अन्यच्च किं कुर्यात्? कृतशौचः दन्तधावनकाष्ठं भक्ष-
येत् । किं तत् वटादिदृशानामन्यतमस्य मूलं यत् कपायादि-
रससंयुक्तं न त्वन्यरसं वटादिजं मूलं वटादिमूलादन्यदपार्श्वं
कपायादिरससंयुक्तं मूलं वा काष्ठं वा सर्वे भक्षयेत् । विजात-
दृशं दृशं हि मोहनादिनानाशक्तमोदस्यन्ते धुण्णामाभाषिता-
मं, शृङ्खलस्यं, तथा माथिरहितं, सुभूमिजं ममशानायजान्तं,
मूलतया च कनीनिकाप्रान्तसम कनीनिका कनिष्ठागुलिः
सकूर्चं अपश्यकूर्चं, परिमाणेन द्वादशांगुलं । इति काले
दन्तमांसं रक्षन् दन्तपवनं भक्षयेत् दिनारभे भोननान्ते वा
यतवाग्मौनी । ततोदन्तपवनं मलापनुत्पर्थं भक्षयित्वा अन-
न्तरं शनैः वाप्यादि धौद्राग्तात्विनप्राग्नेन दन्तकाष्ठेन द-
न्तान् धर्षयेत् । वाप्यं कुष्ठ । त्रिवर्गात्रितय विकटत्रिकलरि-
जातक च ॥

लिखेदनुसुखं जिह्वां जिह्वानिलेखनेन च ॥

तथास्यमलवैरस्यगन्धा जिह्वास्यदन्तजाः ।

रुचिवैशद्यलघुता न भवान्ति भवान्ति च ॥

अत्र पथान् तत्रैव लेखनयोग्यकृतेन दन्तपवनेन जि-
ह्वां सुखं लिखेत्, जिह्वानिलेखनेन लोहादिकृतेन वा जिह्वा
सुखं लिखेत् । स्वप्नमपि मांसमवाधमानतां लिखेत् ।

हि कृत्वा स्वनिष्ठाभिर्नैतन्नाभ्यामग्यं पुंसो मत्तदयोर्विद्वादि-
जान भवन्ति । यथासंख्यं विप्रदिता कृत्वा तयोश्चतुर्नाभ
भवन्ति ॥

नाद्यादूर्जाण्यमधुश्रासकासज्वरादिनी ।

तृष्णास्यपाकहृत्क्षेत्रशिरःशूर्णामयी च तत् ॥

तस्य दन्तपानं अनीषांदिभूतः पुत्रपौत्रान्तरम् । सम-
भुः ५०दि, भागादयो वषट्प्राणव्युत्थाः । आपयशब्देन
संगणयति ॥ इत्यादिना संग्रहः ॥

नैव श्रेयसात्कारिण्यभिधीयते ध्वजध्वजान् ।

विल्ववञ्चुळनिर्गुण्टीशिश्रितिल्वकतिन्दुकान् ॥

कोविदारशपीपीलुपिप्पलमुद्गुन्मुद्गुल् ।

फारिभद्रकमन्त्रीकाभोचक्र्यांशालमर्ली शणम् ॥

स्वाद्वन्मूलवणं शुष्कं सुपिरं पृथि पिच्छिलम् ।

संभाव्यादिषु दन्तपानमाययं वादात् । तथा
प्रथमतस्तयदन्तं, दुर्गन्धिभिश्च च, दन्तं नोगं, एषिर-
मन्तश्चयम् । संभाव्यादिना शणान्तायां पर्यायाणि नोभ्य-
ने विनिश्चयेन प्रतिज्ञान्त् । या चात्तदांशं सा निरपह-
मलोदेव नन्वसि ॥

पालाशमासनं दन्तधायनं पादुके ल्यजेत् ॥

दन्तपानप्रयोगेनाह । पालाशश्चातमासनं, दन्तपान-
न, पादुके च ल्यजेत् ॥

दन्तान् पूर्वमधोपयेत् मातस्तिस्त्रिचैत्रलोचने ।

तोयपूर्णमुखो श्रीभ्रशरदोः श्रितवारिणा ॥

दन्तपाने चार्थोदन्तान् पूर्वं पर्येत् । प्रतिदिनं प्रात-
दिनान्ते अथिणी भिषेत् तोयपूर्णमुखः सन् । केन सिषेत्
श्रितवारिणा । किं नित्यमेव श्रितवारिणा मीम्भशरदोरेण ।
अन्यरिमन्नतो वाञ्छवारिणैर्बर्थात् लभ्यते ॥

प्रणम्य देवान् वृद्धांश्च मंगलाष्टान्तं शुभम् ।

शृण्वन् काञ्चनविन्यस्तं सर्पिः पश्येदन्तरम् ॥

इदञ्चानन्तरं कुर्यात् । देवां वृद्धांश्च प्रणम्य मंगला-
ष्टान्तं शुभं शृण्वन् काञ्चनविन्यस्तं पश्येत् । पश्येत् ।
मंगलाष्टान्तं द्वादिदिशानां च यत्येते ॥

सौवीरमङ्गलं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् ।

लोचने तेन भवतो मनोज्ञे भूदमदर्शने ॥

व्यक्तत्रिवर्णं विमले मुक्तिप्रयत्नपक्ष्मणी ।

तत्रयोर्द्वयमत्रयमत्रियं द्विं त्रियं त्रये ॥ तेने
धातयेन त्रियेनेने, त्रयेने दशोभ्ये, भवतः । सध्वज
रूपे पदत्रयः । अत्रयदिनात्तत्रय निर्मले, त्रयत्रयत्रय
गणनाय । त्रियदिनात् त्रियेनेने च त्रयार्थे त्रयेने
त्रयत्रये ॥

चतुस्तेजोमये तस्य विशेषाच्छेत्प्यतो भयम् ।

योजयत्ससरात्रेऽस्मात् स्रावणार्थं रसाञ्जनम् ॥

तथा ससरात्रन्तरेण पश्यः संन्यस्यार्थे स्मात्तरे
योजयेत् । इतिः तत्रयद्वयत्रयेमये, चतुस्तेजोमये त्रयेनेने
भूयसा । यत्रः पश्यः पश्यः पश्यः पश्यः पश्यः पश्यः
शेषां त्रयार्थे विरयित्वात् भवति ॥

अपूर्णं तनो नस्यं ततो गण्ठपधारणम् ।

यनांनतप्रसक्तव्यवस्त्रान्यप्रियास्यवससः ॥

सुगन्धिवदनाः ग्लिन्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः ।

निर्वेचीपलितच्छ्यांभा भवेपुर्नस्थधीतिनः ॥

ओष्ठस्कृष्टनपास्यमुखगोपदिनामयाः ।

न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगण्ठपधारणात् ॥

सदिरसौरिष्ठारिमेदांशुक्कव्यग्रहः ।

अरोचकास्यं वरस्यमल्पपृथिमसंक्रजित् ॥

सुखोष्णोदकगण्ठपूर्णायते वक्रत्रलाघवम् ।

अनन्तरं वक्ष्यमाणमर्चयेत् नस्यं योज्यं अनन्तरं ग-
ण्ठपधारणं । नस्यं नीलिनं पूर्वं भवति । यनांनतप्रसक्तमार-
गादयः नेरां ते तथाविधाः । यनांनतप्रसक्तमारिनां यथासं-
भवं सवन्धः । प्रमत्तवचः, उग्रतरकन्धाः, पनश्रीताः, प्रमत्त-
मन्ताः, पनधर्मः, सुगन्धार्थाः, मधुशरराः, बन्धेप-
लितन्यगरदिताश्च । अन्यगण्ठपधारणाः, यथागानि एते रसा-
नि मण्डलानि । येहगण्ठपधारणादोष्ठस्कृष्टनादयो न भवति ।
पाशुन्धमोर्ध्वरेव, तथा आरुदशोः, दन्तरोगः, स्त्रहादि-
भः । तथा अरोचकादिनाशकामेन सदिगयुक्कव्यग्रहः क-
र्यः । तथा वक्रत्रलाघवामेन उष्णोदकगण्ठपः । कवत्रय-
ण्ठपार्थोदोगण्ठपार्थोदकः पश्यते । इति च आर्यभाषः ॥

मायोगिकं ततो धूमं गन्धमाल्यादि चाचरेत् ॥

धूमादस्योर्ध्वजत्रया न स्युर्वातकफामयाः ।

अनन्तरं वक्ष्यमाणलक्षणं प्रायतनिकं धूमं गन्धमाल्या-

चाचरेत् । आदिशब्देन वातः प्रभृतीनां ग्रहणम् । धूम-
स्य किं भवति । अत्रोत्पन्नमन्याभिधानस्य, कृत्वैमुपरि-
रामे गातकक्रमा रोगा न भवन्ति ॥

इज्जनीतुहेतितं नस्यंः कवञ्जनावनोरितम् ॥

मेन कवञ्जेतुहेतुं क्रमाद्वातकफं जयेत् ।

न्धमात्प्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनम् ॥

नन्धमनादूनामैवंभूतः क्रमः किमर्थमाधितरह्याह
इज्जनीतुहेतितमित्यादि । गन्धमान्यादिकमुपपुज्यमानं वृष्य-
मलक्ष्मीघ्नं वातिकां च भवति ॥

ग्रासो न धारयेत्जीर्णं मालिनं रक्तमुद्रणम् ।

माल्यं च लंबं न बहिर्न रक्तं जलजाहते ॥

नेच चान्येन विधृतं बलं प्रप्यमुपानहौ ।

अन्येदमिदं कुर्यात् । जीर्णं जीर्णप्रायं वातः परि-
शानं न धारयेत् मलिनं रक्तमुद्रणम् । उच्चमुद्रणं, मा-
ल्यं पुष्प, लंबं सन्दाभादि, न धारयेत् न बहिः रक्तमा-
र्णं दृश्यमानं वा । जलजं नर्जितला रक्तमन्यन्माल्यं न
धारयेत् । प्रमगेनाह अन्येन विधृतं मम न धारयेत् ।
पुन्यप्राणहौ चर्मपादुके तथा ॥

रुचिवैश्रयसागन्ध्यमिच्छन्वक्त्रेण धारयेत् ॥

जातीलवंगकर्पूरकंकोलकटुकैः सह ।

तांबूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफलान्वितम् ॥

रक्तपित्तक्षतक्षीणरूक्षोत्तुक्पित्तचक्षुषाम् ।

विषमूर्च्छामदातानामपथ्यं शोषिणां च तत् ॥

पथ्यं सुप्तोरित्येते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे ।

द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णस्यदिरं च तत् ॥

रुच्यादिकमिच्छन् वक्त्रेण जात्यादिभिः सह पूगफ-
लान्वितं तांबूलीनां नागलताना, किमलयं पद्मं, धारयेत् ।
रक्तपित्ताद्युपहतस्य शोषिणश्च तन्मेवनमपथ्या रुक्षेण हेतुनोर्-
वृषिनामि त्रश्रयिपाते रुक्षोत्तुक्पित्तचक्षुषः तेषां, अथवा
रूक्षाणास्तुक्पित्तचक्षुषाव । सुवैभवं ॥

अच्छिष्टे ततोत्थर्मथैष्वर्थानुवन्धिषु ।

निन्दितं दीर्घमप्यापुरसन्निहितसाधनम् ॥

कृपिं वणिज्यां गोरक्षसुपर्यैर्मुणिनं नृपम् ।

श्लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रयेत् क्रियाम् ॥

मुक्तवेगश्च गमनस्वमाहारसभास्त्रियः ।

ततोऽनन्तरमर्थावधिषु धनहेतुषु, कार्येष्वर्थं उत्तिष्ठे
त युगोच्छेते । यरमादीर्घमप्यापुरसन्निहितसाधनं दारिद्र्यमुक्त
निन्दितं गहितम् । तथा धनार्थी कृत्यादिकमारभेत । अन्या-
श्च क्रियां धनग्राहहेतुकां मुभयनोक्तानि कदा सतीमाथयेत् ।
तथा मुक्तवेग उत्सृष्टमुपपुरीपादिवेगश्च अप्यगमनादिकम् ॥

पापिनाऽलभ्य निष्क्रामेद्रूपूज्याज्यमंगलम् ॥

सातपत्नपदत्राणां विचरे द्यगमात्रदक ।

निशिचात्यधिके कार्ये दण्डौ मौली सहायवान्

प्रावृत्य पर्येट्त्रात्रां न प्रावृत्य शिरोऽहनि ।

तथा रत्नादिकमालभ्य सपूजं ससृश्य, कार्यार्थं नि-
ष्क्रामेत् । निर्गतश्च स्वयंपादतणत्तुक्तो युगमात्रद्विचरन् ।
युगौ हन्तव्यं, अन्ये हन्तचतुष्टय युगमाहुः, तन्मात्रमयत् प-
श्यन् कुमिलराणादिभयात् । निशि रात्र्यात्यधिके अति-
प्रयोजनवति कार्ये, दण्डौ मौली सहायवांश्च विचरन्, अ-
र्थव्याप्त्यनुत्तमान्त्वयिके कार्ये नैव विचरन् निशीति । मौली
वेष्टितशिरो । तथा रात्रौ गिरः विधाय पर्येटेत्, न स्वह-
नि गिरः पिपात्र पर्येटेत् प्रसिद्धेति ॥

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्तुपाशुचीन् ॥

नाक्रामेच्छकैरालोष्ट्वलिलान्भुवो न च ।

त्रैत्यादीनां च्छायां नाक्रामेत् पदाभ्यां न लंपयेत् ।
चैत्य, शक्तिदः, पूज्योद्योदि, अशस्तममगल्य वस्तु, तथा
भस्मादिकवनि । तथा शकैरादिकमपि । प्रकेत शिलाचूर्णं,
बलिभूतोपहारः ज्ञानभूः यत्र कथितं सात ॥

मध्याह्ने सन्ध्ययो रात्रावर्धरात्रे चतुष्पथम् ॥

न सेवेत न शर्वर्यां वृक्षचैत्यं न चत्वरम् ।

सूनादवीशूयगृहमशानानि दिवाऽपि न ॥

तथा मध्याह्नादियु कालेषु चतुष्पथं न सेवेत् ।
तथा शर्वर्यां सान्यामपि रात्रौ, वृक्षादिकं न सेवेत् । च-
त्वरं विषयमाहुः, मामात् बहिरुत्तराश्रयमन्ये, मामेत्तमया
जन्मानामिलन्ये, यस्तु लोके चत्वरमपि प्रतिदः । सूनाद-
व्यादिक दिवाऽपि न सेवेत् । सूनादवी चवात्पथम् ॥

न हुंकुर्याच्छयं पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च ।

नापसव्यं परिक्रामेत्त्रैतराण्यनुदक्षिणम् ॥

चतुष्पथं नमस्कुर्यात् प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ।
 न व्याळव्याधिताभस्तेनादान्तक्षुत् पिपासितैः ।
 न च्छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोष्ठेन च न व्रजेत् ।
 नासतिप्रगेऽतिसायं वा न नभोमध्यगे रवौ ॥
 नासन्नहितपानीयं नातितूर्णं न सन्ततम् ।
 न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैस्तह ॥

श्व न दृकुर्यात्, घृतसहितं हुंकारेण न गर्भयेत् ।
 पुण्यादांनि चापस्य वामं, पश्चिम्यं न गच्छेत् । श्वरा
 नि तदिपरीतानि, दक्षिणं लवक्या न गच्छेत् । चतुष्पथं,
 प्रज्ञालात् प्रतिष्ठांश्च वनस्पतीन् वृक्षांश्च, नमस्कुर्यात् । व्या-
 लादिभिश्च वाहैर्न व्रजेत् । व्याळ, दुष्टं भृशः, अविशुष्-
 र्णादिकाद्ये च न व्रजेत् । अक्षयिहितपानीयः अमृतितपा-
 नीयः, तूर्णं वेगेन, न सन्तत बहुकालमपि तु विधम्यैव ग-
 न्तव्यामिलनिश्रायः, शत्रुणा सह न व्रजेत्, अविदितैरि-
 ज्ञानस्वरूपैः, सह न व्रजेत्, एकाकी न व्रजेत्, जघार्मि-
 कैश्च सह ॥

दद्याद्दत्तार्जवैर्दृष्टस्त्रीभारिचक्रद्विजन्मने ।
 स्नानभोजनपानानि वाह्यभ्यो नाऽचरेत् पुरः ॥
 नदीं तरेन्न याहुभ्यां नादिस्कन्धमभिन्नजेत् ।
 नाऽरोहोद्विपमं शैलं नावं संशयितां तरुम् ॥
 निपातयेन्न लोष्टेन न फलेन फलं द्रुमात् ।
 न वार्यमाणः प्रविशेन्नाद्वारेण न चाऽसने ॥
 स्वयं तिष्ठेत् परगृहे युक्तनिद्रं न बोधयेत् ।
 नाऽचरेत् पाणिवाकपादहृद्योद्गोदरचापलम् ॥
 त्रिः पक्षस्य कचम्भ्रनखरोमाणि वर्षयेत् ।
 न स्वहस्तेन दन्तैर्वा स्नानञ्चानु समाचरेत् ॥

तथा आर्तादिभ्यो वर्ष्यं दद्यात् मार्गं त्यजेत् । भारी
 भारवाहकः, चर्चरी गन्त्यादिः । वाह्यभ्यः पुरः स्नानादिक
 नाचरेत् । पूर्वं त्वचाहानश्चादीन् स्नानयेत् भोजयेत् पाययेच्च
 पश्चात्स्वयं स्नायात् शुभ्रीत् चैत्यर्थः । वाहुभ्याश्च नदीव त-
 रणेः अक्षिरुग्धाभिमुत्तानं गच्छेत् । अक्षिरुग्धो महानधि-
 राशिः । विपम अतिनिद्रोभ्रमप्रदेवं, शैलं पर्वत, नेत्
 संशयितामविज्ञानस्वरूपां, नाव, वृष्टं च सर्वं

दुमान्धुत्, मंथेन कलिन वा फट्ट न पायेत् । पक्षी
 गार्ग्याणः प्रतिविषयमात्रांशो, न प्रविशेत् । अद्रवि-
 केन मार्गेण न प्रविशेत् । प्रतिघ्न अर्धे आग्ने न
 य विष्णुं नीपातिरेत् । गुणा अपिदृढा निद्रा यत्नः
 बोधयेत् । पाण्यादिचापस्य नाचरेत् । हस्तचापस्य कपासुः
 रथादि, पादपादात्मभेदीप्रकारादेव, वास्तवापस्य दूर्ग्विषयन
 द्विः, दशवारसं परदृग्भादिदर्शने, मेघपापने प्राग्गणिक
 उपितयोऽभिगमनादि, उदरचापस्य भोजनगृह्णात् । दार-
 माये वीर्यवास्तु केनादिव कर्तयेत्, स्मृहमेन दूर्नेर्भः
 कर्तयेत् । वन्येति वा च यानमाचरेत् ॥

अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगान्धिभिः ।
 यथर्तुसंस्पर्शसुखैस्तेरभ्यंगमानरेत् ॥
 अभ्यंगो वातहा पुष्टिस्त्रमदाद्येदृहृदहृत्कृत् ।
 दग्धभक्षशतरुजाहमश्रमजरापहः ॥
 रथाक्षचर्मवद्वत् भवन्त्वभ्यंगतो गुणाः ।
 स्पर्शनेऽभ्यधिक्त्वापुः स्पर्शने च त्वगाश्रयम् ॥
 त्वच्यश्च परमभ्यंगोयस्मात्तं शीलयेदतः ।
 शिरः श्रयणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥
 स कोऽयः शीलितोमूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः ।
 हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम् ॥
 पादाभ्यंगस्तु तत्स्यैर्यनिद्राहृष्टिप्रसादकृत् ।
 पादसुप्तिश्रमस्तंभसंकोचस्फुटनप्रणुत् ॥
 वर्ज्योभ्यंगः कफग्रस्तकृतसंशुद्धयजीर्णाभिः ।

अथानन्तरमन्तरोत्तरं नरेण कालपीतवाद्य उपपन्न-
 पानेच्छः अस्वगमाचरेत् । केनेत्याह, तैरिः, किभूतैः ।
 ततैः सुगान्धिभिश्च फलनतिक्रमेण सरपशैस्तरकर्ध उप-
 काले शीतैः शीतकाले चोष्णैरित्यर्थः । अभ्यंगगुणानाह ३
 भ्यंगेति । दग्धादिवयस्य रुजयां सन्धः क्षतश्चस्त्रादिना
 तथा रथाद्यादिवदव्यगात् गुणा भवन्ति, रथाश्च चक्रनाभिः
 तस्य चर्मघटयोश्च यथाऽभ्यंगेन सुदणत्व यथा मादिव, यथा
 च दार्व्यं, तथा शरीररथायि, यथा च रथाध्वज्यं कौटस्पर्श-
 नमात्रेण, चर्मघोमर्दनेन शटरयं क्लेशहरकारेणेति । यतश्च
 परमल्यर्थं, त्वच्यश्चाभ्यंगः तरमादव्यगमाचरेत् । कपालेत्याह
 स्पर्शः इति । स्पर्शेन त्वगाधितम् । स्पर्शने चास्पर्शं वायु-
 ना भवितव्यम् । अतोऽनाऽश्वाभयथादित्यर्थः शिरःमण्डलितु-
 त-

मन्थनं विशेषेण शीलयेत् । किमर्थमिल्याह । सोऽभ्यंगः मू-
र्ध्नि शिरसि, शीलिनः केचनः केचोन्मो हितः, कपालस्ये-
न्द्रियाणाञ्च तर्पणः तृप्तिकरः । अथेतेन कर्णपूरणं हनुमन्त्या-
दिशूलनम् । पादादिषु तमन्थनं विशेषेण शीलयेत् । पा-
दाभ्यंगस्तु त्रत्सर्वादिभ्यः पादसुस्त्यादिमथ । सुप्तिरिव सुप्तिः
अभिषेकान्तवचैतन्मथ । सर्वोऽभ्यंगः कफप्रस्तादिभिर्वर्ज्यः न
मेव्यः । कफप्रस्ताः भ्रमरोगातः प्रस्तामहणमतिशयोक्त्य-
पार्थ । कृतवाग्निः वमनांशुचैवनादिभिरचिरकालनिस्तृतयोः ॥

शरीरायासजननं कर्म व्यायाम उच्यते ॥
लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्देसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥
वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णो च तं त्यजेत् ।
अर्द्धशकत्यानिषेव्यस्तुबलिभिःस्निग्धभोजिभिः
शीतकाले वसन्ते च मन्दमेव ततोऽन्यदा ।

अनन्तरं व्यायामं शीलयेत् । क उच्यते व्यायामः ।
आह शरीरेति । येन कर्णा क्रियमाणेन शरीरमाप्ययते त-
द्व्यायामशब्देन वाच्यम् । तेनैतदुक्तं भाति कस्यचिच्चक्रम-
णमेव व्यायामः कस्यचिदन्यदधिकमिति । तेन कृतेन कि-
मर्वातीत्याह लाघवमिल्यादि । लाघवं देहस्य लघुत्वं । अ-
न्यत् सुशोधे । वातपित्तोर्गातौ बालोवृद्धश्च व्यायामं त्यजेत् ।
न च व्यायामोन्नतवृद्धिः पुरुषैः शीतकाले हेमन्तशिशिरयोः,
वसन्ते च स्निग्धभोजिभिः सद्भिरर्द्धशक्या निषेवण्यः
यावच्छक्यते ततोऽर्द्धमिति । अन्यस्मिन् पुनरती स्वल्पमेव ॥

तं कृत्वाऽनुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः ॥
तृष्णा क्षयः प्रतमकोरक्तपित्तं श्रमः क्रमः ।
अतिव्यायामतः कासोज्वरः छर्द्दीश्च जायते ॥
व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादिसाहसं ।
गजं सिंहं इवाऽकर्णन् भजन्वति चिनश्यति ॥

त च व्यायामं कृत्वा यथाशक्तं देहं मर्दयेत् सर्वं । य-
थोक्तप्रमाणानि क्रमादतिव्यायामेन कामादिरोगात्पातिः । प्र-
संगेनाह । व्यायामादीनां साहसमतिशयो भजन् पुरुषो वि-
नश्यति । यथा सिंहोपि क्रमवान्तिरस्वल्पलः महाबलं दन्ति-
नमाकर्णन् स्वयमेव विनश्यतीति ॥

उद्धर्तनं कफहरं भेदसः प्रचिलायनम् ।
स्थिरीकरणमंगानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥

अनन्तरं कपायत्रयैरुद्धर्तनं कुर्यात् । तत्रुष्णानाह
कफहरमिल्यादि ॥

दीपनं दृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाविलम्बदम् ।
कण्ठमलश्रमस्त्रेदतन्द्रातृद्धाहपापजित् ॥
उष्णांयुनाऽद्यःकायस्य परिषेको बलावहः ।
तेनैव तूत्तमांगस्य बलहृत् केशचक्षुषाम् ॥
नाऽनाप्लुत्य शिरः स्नायान्न जलेऽल्पे न शीतले
स्नानोदकावतरणस्वप्नान् नग्ना न चाऽचरेत् ॥
पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि ।

तदनु स्नानमाचरेत् । तत्राम्युदीरणत्यादियुक्त क-
ण्ठवादिषु च । उष्णांयुनेत्यादि सुशोधे । शिरस्यनाशुने अ-
सिते, न स्नायात् । जले नद्यादिरथे स्वल्पे प्रानले च न
स्नायात् । नमः अगृहीतपरिषेकः, स्नानमुदकावतरणञ्च
नाचरेत् । तथा राप्नञ्च नमोनाचरेत् । परवारिणि अन्यकृ-
ते तदाकादे, पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । पञ्चभिः पि-
ण्डैरुद्धर्तनमनैव स्नानार्थं जलाशयः कृतो भवति ॥

नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जलाशयम् ॥
न प्रतिस्फालयेदंशु पाणिना चरणेन वा ।
स्नात्वानमृज्यात्गात्राणिधुनुयान्नशिरोरुहान् ॥
निवसतीताऽर्द्ध एवाऽशु सोष्णीपि धौतवाससी ।
न त्वंवरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशेत् ॥
वासोऽन्यदन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने ।
स्नानमर्द्धितेनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ॥
आध्मानपीनसाजीर्णसुकवत्सु च गर्हितम् ।

दूषणवद्नात्मानं जले नैक्षेत । तटस्थः कूलस्थाः, जला-
शय कृपादिकं, मंथत । पाणिना पादेन वा जलञ्च प्रतिस्फा-
लयेत् नाभिहत्यात् । रनात्वा च पाण्यादिनामानि न परिमा-
जयेत् । केशाश्च स्नात्वा न धुनुयात् । आर्द्ध एव धौतोष्णी-
प धौतवाससी च निवर्तते परिदृष्यात् । उष्णांयः शिर प-
ट्टकं । स्नात्वा च स्नानकालधृतं वानो न स्पृशेत् । तैल व-
साञ्च स्नात्वा न स्पृशेत् । शयनाद्यवसरे अन्यदन्यज्ञानः प-
रिवत्तयेत् । निर्गमे देवतार्चने चान्यदन्यद्वातो निवसती ।
अर्द्धितान्नात्मानं स्नान गर्हितं निन्द्यम् । आध्मान वायुना ज-
ठराघ्नं, पीनतो नामासाव ।

अन्नपानविधानेन भुञ्जीतान्नं विनाऽप्ययात् ॥
 अभिनन्द्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च शक्तिः ।
 पाकं सजलमेकान्ते यथासुखमिति ब्रुवन् ॥
 प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेन्नाऽन्नमात्मने ।
 नाऽश्वाभयान्मुमूर्षूणां मृतानां दुःखजीविनां ॥
 स्त्रीजितक्रीचपतितक्रूरद्रुक्कृतकारिणां ।
 गणारिगणिकासत्रधूर्तान्नापणिकश्च न ॥
 नोत्संगं भक्षयेत् भक्ष्यान् जलं नाञ्जलिनापियेत्
 सर्वञ्च तिलसंबद्धं नाऽद्यादस्तमिते रवौ ॥
 न हुक्तमात्र आयस्येद निषिद्धं भजेत्सुखं ।

ततोऽनन्तरमन्नपानविधानेन भुञ्जीत । अथर्वे तु
 यथेष्टमेव । प्राप्तमाहारमभिनन्द्य प्रसन्नात्मा प्रसन्नहृदयः,
 हुत्वा चाभिमूर्ते, शक्तित्रयं दत्त्वा कृपणादिभ्यो यथाशक्ति द-
 त्त्वा सर्वे भूतभ्रामणुद्दिश्य, एकान्ते पाकं सर्वमाहार्यं नोदकं
 यथासुखमिति मन्यद्दमित्यं ब्रुवन् दद्यात् । वानादिव्यवच्छे-
 दनात्प्राथम्येन न पाचयेत् । समुद्रप्रवृत्तीनामथ नाद्यात् ।
 गणान्न बहुवायसमर्थं नाद्यात् । आपणिको वणिकः । उत्सर्गे
 गृह्णीन्ना भक्ष्याथ भक्षयेत् । अञ्जलिना पाणिमपुटेन, जलस-
 थितेत् । रवौ दिनकृति, अस्तमिते मित्यत्र च सर्वं भक्ष्य-
 नाद्यात् । मोक्षनाशुभिनः शरीरायाम् न कुर्यात् । स्थूला-
 दिवतिषिद्धं सुखत्रयं सेवेत् ॥

धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः कथाभिरुत्तुगुणात्मभिः ॥
 मध्यं दिनस्य गमयेद्विष्टविष्टसहायवान् ।

दिनस्य च मध्याह्नेः शिष्टेभ्य महापेक्षितः कथाभिर्ग-
 मयेत् । किष्काभिः धर्मप्रधानाभि मध्याह्नाभिः अर्थदलात्
 मन्थकामाभिः । एव विप्रुणात्मभिः त्रिपुणां धर्मोद्दीनां रक्ष-
 नशुद्धिप्रयत्नधनः ॥

न लोकभूपविद्विष्टैर्न संगच्छेत् नास्तिर्कः ॥
 कलिर्वररुचिर्न स्यात् धीरः संपद्विपत्तिषु ।
 श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्तत्रैव च कुतहली ॥

दक्षिणादक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत् ।

महोत्साहः संविभागी मियाति

[धिः ॥

अक्षुद्रशक्तिर्भीरः साधुराश्रितवत्सलः ।
 दाता पितृभ्यः पिण्डस्य यथा होता कृपात्मकः ।
 अनुज्ञाता सुवार्तानान्दीनानामनुकंपकः ॥
 आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुभायकः ।
 पूर्वाभिभापी सुमुखः सुशीलः पूज्यपूजकः ॥
 वित्तवन्धुदयोविद्यावृत्तैः पूज्या यथाचरम् ।

लोकविद्वेषान्निषेध सहसगति न कुर्यात् । नस्ति
 वैश्व । अष्टचारतीति नोद्वारो गारितकाः । कलहं वैरञ्च
 रोन्वयेत् । सपत्न्यापन्स, च धर्ममवलम्बेत् । श्रायश्चवणाद-
 न्य व्राजनादिके सन्तुष्टः, श्रुतेत्यसन्तुष्टः । उपनतदार्थिकेन
 उक्तंवा असन्तोषः । तत्रैव च श्रुते शेषविषये कुन्तलवान् ।
 सर्वभूतेषु ध्यातिमत्यादिमुक्तो भवेत् । दक्षिणः पशुपानी ।
 अन्धत्वनोभयं । पूज्याथ पूजयेत् । अतआह वित्तत्यादि ।
 धनवान् पूज्यः, अतोऽधिकं वन्द्युः, अतोऽधिकमभियुक्त्याः ।
 ततोऽधिकं विद्यावान्, ततोऽधिकं शीलवान् पूज्यइति यथात्-
 राशेः । यो यरमादतरः स तस्मान् पूज्यः ॥

आत्मद्रुहमपर्यादं मूढमुज्जितसत्पथम् ॥

सुतरामनुकंपेत् नरकाचिंप्पादिन्धनम् ।

धर्म्यमर्थ्यं प्रियं तथ्यं भित्तं पथ्यं वदेद्वचः ॥

आत्मद्रोहादिभुक्तमत्यन्तं दृष्ट्वा सत्पथार्थानादीनां,
 परमनुकंपेत् । सर्वस्य च धर्मोदिकं वाक्यं वदेत् । धर्मो-
 दनयेत् धर्म्यं, अर्थोदनयेत् मर्थ्यं, प्रियं श्रोतुः, तथ्यं सत्यं,
 भित्तं स्वल्पं, पथ्यं हितानुवन्धि ॥

नाऽत्मानमवजानोर्नायात्र स्तूयान्न च पीडयेत् ।
 न हीनान् वमनयेत् वृत्तार्थागवलश्रुतैः ॥

नाऽक्रुतुदः स्यान्न क्रूरो न तीक्ष्णो नोऽपत्तापवान् ।
 हेतावीर्ष्येन्न तु फले पापं पापेऽपि नाचरेत् ॥
 परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्रपुत्राच्छिष्याद्वा शासनाहोद्विताजयः ॥

नृत्यवादित्रगीतादि नोद्गणामाचरेत् क्रियाम् ।
 ममिद्धकेशवाग्वेषमसन्त्वपरायणः ॥

* अनुयाता सुचास्तोनामल्पि पाठः ॥

ऊर्ध्वं नाभेः शरिरस्य स्पृशेन्नाऽधरवाससा ।
 न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रति विळंबनम् ॥
 नाऽसंहृतमुखो हास्यक्षयोत्गारविजृम्भणम् ।
 पाणिद्वयेन युगपत् कण्डूयेन्नात्मनः शिरः ॥
 वहेन्न भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी ।
 नासिकान्न विकुष्णीयाद्दशनान्न विघट्टयेत् ॥
 कुर्याद्विलेखनच्छेदभेदास्फोटनमर्दनम् ।
 पादं पादेन नाऽक्रामेन्न कण्डूयेन्न शौचयेत् ॥
 न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसाधयेत्

आत्मनश्शरीरस्यावज्ञां न कुर्यात् । न चात्मानं
 स्पर्शयेत् । न च पीडयेत् । वृत्तादिर्हानानामवमानो न
 विधेयः । अरुन्दुदोर्मर्मस्फुक् । उपतापः परनिर्वन्धः । हे-
 ली सेवादिके ईर्ष्येत् । ईर्ष्या नाम मत् परस्यभूत तत् क-
 थं मम नेतिबुद्धिः । न तु तत्कले अर्थादिकं, फलाधिना
 हि तत्करणे प्रयतितव्यमित्यर्थः । पापशालिऽप्यभद्रं ना-
 चरेत् । परस्य च दण्डं नोद्यच्छेत् । क्रुद्धश्च सन् परस्य
 एन दण्डं न पातयेत् पुनं शासनाहं शिष्यश्चान्यत्र वर्ज-
 यित्वा । अशासनार्हयौतलयोरपि न निपातयेत् । हिताशय-
 स्तद्धितकामः । मृत्तादिक्रियामुद्रणामतिमानं नाऽचरेत् । दे-
 शकालादप्रसिद्धान् केशदीन् न धारयेत् । नाभेरुपरिशरीर-
 मधःकयन्नाससा न स्पृशेत् । कृतव्यवायश्च शीघ्रं शौचमा-
 चरेत् । अस्पर्शितास्पर्शाहास्यादिकं नाऽचरेत् । हस्तद्वयेन यु-
 गपचिह्नो न कण्डूयेत् । अन्यसुबोधम् । निष्प्रयोजनं विले-
 खनादिकं नाचरेत् । आत्यादिवादनं सर्वथैव न कुर्यात् ।
 पादेन पादं नाऽक्रामेत् । न च कण्डूयेत् । न च शौच-
 येत् तौ पादौ कांस्यमये भानने कृत्वा न शौचयेत् ॥

अभीक्ष्णं निर्मलान् दध्यान्नखपादमलाशयान्
 नाऽसमिद्धमुपासीत हुताशं नैव चाशुचिः ।
 नाऽनुवातं न विवृतो न क्लान्तो नाऽन्यमानसः
 धर्मन्नाऽस्येन न स्क्रन्देन्नाऽधः कुर्यान्न पादतः
 संततं न निरीक्षेत चलमूहमाभियानि च ॥
 नाधश्स्तं न विष्मूहं न दर्पणप्रमार्जितम् ।
 उद्यन्तमस्तमायान्तं तपन्तं प्रतिमागतम् ॥
 उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम् ।

नाऽन्यदप्यतितेजस्वि न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम् ॥
 स्त्रियं स्रवन्तीं नोदक्यां न नग्नां नाऽन्यसंगताम्
 न पत्नीं भोजनस्रमञ्जुतजृम्भादुरासने ॥
 शयीत नैकशयने न चाश्रीयात्तया सह ।
 तामनीर्ष्यश्च गोपायेत् स्त्रैरिणीं नाधिवासयेत्
 नोच्छिष्टस्वारकाराहुतुद्दिनांशुदिवाकरान् ।
 पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः ॥
 पाययन्तीं चरन्तीं वा नान्यस्मै गां निवेदयेत्
 अर्केन्दुपरिवेपोल्काशतक्रतुधनूपि च ॥

नान्यदेवाचने कर्म कुर्याद्वावेन्न वर्षति ।
 तिथिं पक्षस्य न व्रयात् नक्षत्राणि न निर्दिशेत्
 नाऽत्मनो जन्मलक्षणधनसारं गृहे मलम् ।
 प्रकाशयेन्नायमानं न च निस्त्रेहतां प्रभोः ॥

नखादीन् निर्मलान् दध्याद्धारयेत् । मुखेन हुताशनं
 मथिं न धमेत् मुखवानेन नोदीरयेदित्यर्थः । न स्क्रन्देत्
 न विकिरेत् शयनासनादिव्यथो न कुर्यात् । उद्यदायव-
 स्थापितं सूर्यं नेधेत । उपरक्तोराहुच्छादितः । अन्यदप्य-
 तितेनोपुक्तं नेधेत । गुरोः क्रुद्धस्य मुखं नेधेत । स्रवन्तीं
 मूत्रयमाणां, स्त्रियं नेधेत । उदक्यां रजस्वलामपि, नेधेत ।
 अन्यपुत्रमिथुनीभूताश्च नेधेत । भोजनादिकां क्रिया कुर्व-
 न्तीं दुरासने चोपविष्टां स्वपत्नीं नेधेत । न च स्वभार्यथा
 सहैकशयने शयीत । तयासह नाश्रीयात् । ईर्ष्यानाकुञ्च-
 स्वगृहिणीं रथेत् । स्त्रैरिणीं च स्त्रिय सगृहे गाधिवासयेत् ।
 भर्तारं जीवन्तं परिलज्जयन्त्येच्छया गृहचिन्विता स्त्रैरिणी ।
 उच्छिष्टः अप्रयतः, तारकादीन् न पश्येत् । यानादिकं च
 न कुर्यात् । पाययन्तीं बल, चरन्तीं मधुयन्तीं सरयादि,
 गामन्यस्मै न दर्शयेत् । अर्केन्दुपरिवेपादिकस्यान्यस्मै न
 दर्शयेत् । परिवेषोमण्डल । देवाचनेप्रसंगे अन्यत् कर्म न
 कुर्यात् । वर्षति पतति पानीयं, न धारयेत् । पश्यस्य तिथिं
 न व्रयात् । अत्यामावास्येति न कर्ममिच्छत् कथयेदित्यर्थः ।
 पश्यस्य मथ्यं सर्वो तिथिं न व्रयात् इति कौचिन, ते
 पश्यात्तस्य प्रयोजनं प्रष्टव्याः । आत्मनश्च जन्मलक्षणध्या-
 दिकं न कथयेत् । गृहे मलं गृहदीप, आत्मन्यमानं प्र-
 भोः निस्त्रेहताव न लोके प्रकाशयेत् ॥

पुरोवातात्परजस्तुपारपरूपानिलान् ।
 अन्तुः क्षवथूतगारकाम्ब्रमाध्रमथुनम् ॥
 सन्नन्दमलिनं हस्तभ्रनेत्रांशुसेपवादिताम् ।
 कृच्छ्रछायां सुरापानं व्याकृतं द्विविपाणिनः ॥
 हीनानार्थानिनिपुणमेवां चित्रहसुचर्मः ।
 सन्ध्यास्वन्ध्वद्वारस्त्रीस्वमाध्ययनचिन्तनम् ॥
 भ्रारोग्यजीवितैर्धर्येविद्यानुस्थिरमानिताम् ।
 सौग्राप्रपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् ॥
 मयातिसाक्तं विद्वंभस्त्रान्त्रधे स्त्रीपु च त्यजेत् ॥

पुरोवातात्परजस्तुपारपरूपानिलान् । इत्यादि
 अन्तुः क्षवथूतगारकाम्ब्रमाध्रमथुनम् । हीनानार्थानिनिपुणमेवां चित्रहसुचर्मः
 सन्नन्दमलिनं हस्तभ्रनेत्रांशुसेपवादिताम् । अश्वत्थमाध्ययनचिन्तनम् ।
 सौग्राप्रपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम् । मयातिसाक्तं विद्वंभस्त्रान्त्रधे स्त्रीपु च त्यजेत् ॥

पुरवर्गिनो वायुविचारोऽपि इदं तातिलम् ।
 पुरवर्गिणोऽपि इदं तातिलम् । पुरवर्गिणोऽपि इदं तातिलम् ॥
 मगन् प्राग्वायुभेपरसतमिवपुत्रजन्त्रने ।
 कृभित्तोपरन्मान्ने र्वाचिर्वायुभित्तं पुत्रं ॥
 नगमराणां विद्वानां चाग्नायात्तातुमुष्णकः
 भावात्तस्त्रिभोग्यं यथासौम्यं जनस्य च ॥
 हृद्यं परमप्यागतन नयज्जन्मन्तनान्तरं ।
 दिग्भागेदाग्नयासामं पुरुषं पत्न्याकुलम् ॥
 सौम्यकृपायं पत्न्यासुखीभ्यां द्विविधययम् ।
 धारं यमनिदमया पायवाग्नाग्नाग्नाग्नेम् ॥

पुरवर्गिनो वायुविचारोऽपि इदं तातिलम् । पुरवर्गिणोऽपि इदं तातिलम् । पुरवर्गिणोऽपि इदं तातिलम् ॥
 मगन् प्राग्वायुभेपरसतमिवपुत्रजन्त्रने । कृभित्तोपरन्मान्ने र्वाचिर्वायुभित्तं पुत्रं ॥
 नगमराणां विद्वानां चाग्नायात्तातुमुष्णकः भावात्तस्त्रिभोग्यं यथासौम्यं जनस्य च ॥
 हृद्यं परमप्यागतन नयज्जन्मन्तनान्तरं । दिग्भागेदाग्नयासामं पुरुषं पत्न्याकुलम् ॥
 सौम्यकृपायं पत्न्यासुखीभ्यां द्विविधययम् । धारं यमनिदमया पायवाग्नाग्नाग्नाग्नेम् ॥

मनामिति । पाविकं चतुर्थं अगस्त्यवचन, परंपो भद्र-
 इचन, परुषवचनं, असवन्धमलापथ । मानसं त्रिभिर्
 अभिप्राया, व्यापादो, विचारश्च । परस्वल्पान्पायेन रतु-
 हाभिप्राया । आतापः सततवैद्यः । रविपर्ययः शायत्ये-
 वैर्नोत्वं नास्ति चतुर्विधतियावत् ॥

पुरोपघातक्रियया वर्जयेदार्जनं श्रियः ।
 अर्थानां धर्मलब्धानामदाताऽपि ह्यसंभवात् ॥
 स्वर्गापवर्गविभवानयजेनाधितिष्ठति ।

पुंगवोनेन तिय आर्जनं वर्जयेत् । योग्यो दाता-
 धर्मोदात्तयो मोक्षार्थोपायोदत्तं दत्तोनिष्ठत्वं पुत्र । य
 धर्मोदात्तं मायुपयामभवादात्मम् । एतेहाह अर्थानामि-
 त्वादि । धर्मोदात्ततामर्थानामभवादादाताऽपि स्वर्गादीनामि-
 त्तोपायिष्ठति ॥

मायं सुखत्वा लघु दितं समाहितमनाः शुचिः
 शान्तान्गमुत्तंस्मृत्य स्वर्यां चाथ संविदेत् ।
 दिशे शुचायनाद्रीर्षे द्विप्राप्तपरिचारकः ॥
 युक्तोपधानं स्नास्तीर्षे विस्तीर्णविषमं मुखम् ।
 जालुतुल्यं मृदु शुभं संवत् शयनासनम् ॥
 प्राग्दत्तौष्णानराः पादादकुर्वाणोगुरुनमनि ।
 पूर्वापरदिशोभागे धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥

अथ मागडे पुत्रवर्जितं पुत्रं समाहितमनाः शु-
 चायं सुखत्वा लघु दितं समाहितमनाः शुचिः
 शान्तान्गमुत्तंस्मृत्य स्वर्यां चाथ संविदेत् । दिशे
 शुचायनाद्रीर्षे द्विप्राप्तपरिचारकः । युक्तोपधानं
 स्नास्तीर्षे विस्तीर्णविषमं मुखम् । जालुतुल्यं
 मृदु शुभं संवत् शयनासनम् ॥ प्राग्दत्तौष्णानराः
 पादादकुर्वाणोगुरुनमनि । पूर्वापरदिशोभागे
 धर्ममेवानुचिन्तयन् ॥

आदर्येन सदा देहादिभ्यं सामनारतः ।
 विभ्यन् मतिभागे मूलारयथावयंतेष्टिनात् ॥
 भागेनविभक्तमज्ञापयोधर्मक्रियावतः ।
 गुरुसमापुर्वितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥

आदर्येन सदा देहादिभ्यं सामनारतः । विभ्यन् मतिभागे
 मूलारयथावयंतेष्टिनात् । भागेनविभक्तमज्ञापयोधर्मक्रियावतः ।
 गुरुसमापुर्वितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये ॥

कुर्वन्साह । अयं तातपचंदितादनियताचारिणो, मृत्वोः प्रति-
क्षणं विभ्यत् भयमा क्लयन् मम कदाचिन्मुखरापतिन्वतीति ।
यच्चापुनीयितं तदारोप्यादियत्स्य हितं एतन्न साशुभिषक्तम् ।
एतदिप्रयये विपरीतमसत्प्रमदितम् ॥

सर्वतेजोनिधानं हि नृप इत्युच्यते शुवि ।
अद्रूपयन्मनस्तस्मात् भक्तिर्मास्तमुपाचरेत् ॥

पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहास-
विवाद्गनिष्टेवनर्जुभणानि ।

सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टा-
स्तस्मान्निधाने परिचर्जयेत् ॥

तथा १. कलतेनोनिधान राजशब्दात्पण्यम् । मनसा
शब्देन भक्त्या चोपचरेत् सेवेत । तातनिधाने च पर्य-
स्तिकादीनि वर्जयेत् । पर्यस्तिका यथादिना स्वपृष्ठनामुप-
रिषेष्टम् । उपरिषेष्टम् उपाश्रयो भिष्यादिके शरीरसंक्रमणम् ॥

सत्वाद्यप्यस्याविविधाश्च तास्ताः

सम्यक् सर्माक्ष्याऽत्महितं विद्ध्यत् ।

अन्योऽपि यः काश्चिदिहाऽस्ति मार्गो

हितोपदेशेषु भजेत तं च ॥

राज्यरजस्तमसा नानाविधानपर्याविशेषान् पर्याख्याऽ-
त्महितं करणीयम् । इत्यराहि धर्मप्रतिबन्धका रजस्तमोविका-
राः । तथा मनुमुद्रादिप्रणतिषु हितोपदेशशानेषु यो मार्गोऽ-
स्ति तमपि सेवेत ॥

इति चरितमुपेतः सर्वजीवोपजीव्यं

प्रथितपृथुगुणौघो रक्षितोदेवताभिः ।

समाधिकशतजीवी निर्द्वैतः पुण्यकर्मा

प्रजति सुगतिनिम्नो देहभेदेऽपि तुष्टिम् ॥

इति सर्वभूतोपजीव्य चरित प्राप्तः पुरुषः तथा प्र-
ख्यातविरागैर्गुणसमूहः देवताभारक्षितः परिपूर्णसत्त्वरजस-
जीवी च देहनाशेऽपि तुष्टि अपवर्गोऽयं, प्रजति गच्छति ।
किमुतः संगतो सुप्रसन्नः, निम्नः मम ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टांगसंमहच्यारुखायां

सूत्रस्थाने तृतीयोऽध्यायः,

चतुर्थोऽध्यायः

अथात ऋतुचर्चां नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।
इतिह स्माद्गुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

इह स्वस्ववृत्तं प्रकृतम् । तत्र पूर्वमिन्द्रप्याये ऋतुमा-
धारण्येनोक्तम् । अतः ऋतुविशेषप्रदर्शनार्थमप्याय आरभ्य-
ते अथात इत्यादि । पूर्ववत् ॥

कालोहि नाम भगवाननादिनिधनो यथोपचि-
तकर्मानुसारी । यदनुरोधादादित्वाद्ययः स्या-
द्यश्च महाभूतविशेषास्तथा तथा विपरिणत-
न्तो जन्मवतां जन्ममरणस्यतुरसवीर्यदोषदे-
ह्वलव्यापत्संपदां च कारणत्वं प्रत्ययतां प्र-
तिपद्यन्ते ॥

ऋतुः कालविभागः अतउच्यते कालोहीति । न
विद्यते आदिनिधने प्रारभपरिसमाप्तां गत्य स तमाविधः ।
यथोपचितकर्मांडुसारी सर्वभूतानि च पूर्वदेहोपचितकर्मांडु-
ष्येनानुसरतांति । उपचितकर्मानुगुणेन कर्मफलषु निमि-
त्तकारणतां यातीत्यर्थः । यदनुरोधेन यस्य कालरयानुगुणे
न निर्वाह्यादित्वाद्ययः आकाशाद्यश्च पञ्चमहाभूतविशेषाः,
तथा तथा नानाविधैः प्रमाणजातिसंस्थानवर्णादिविशेषैः, प-
रिणमन्तः जन्मवतां भूतानां, जन्मनो मरणस्य च प्रत्ययता
कारणतां, प्रतिपद्यन्ते अगीकुर्वन्ति । एतेनाऽदिसन्देन प्रह-
नश्यादीनां ग्रहणं । शिवायेनानलपवनादीनां महाभूतानां ।
तथा ऋतूनां रमादीनां च यथास्व व्यापदः संपदश्च तत्रा-
दित्वाद्ययः परिणमन्तः यदनुरोधात् यस्य निर्वाहात्, कार-
णतां प्रतिपद्यन्ते स कालः । तथाहि त एवाऽदित्वाद्ययः
प्रतापादिपरित्यागसंभवादीनां ऋतुविशेषान् कुर्वन्त काला-
नुरोधेन दृश्यन्ते । कालविशेषेण च महाभूतानां केनचित्
परिणामेन जन्म प्राणिना अन्येन मरणम् । एव र-
सादीनां विशेषोमहाभूतपरिणामेन काटकृत एव । एतेन
कालसमाये प्रमाणमप्युक्तम् । यतोऽप्येव जगत्कालगताभि-
तेष्व्याऽदित्वाद्यादिषु सदैव परिनिष्ठितान्मन्तशयेन कदाचित्
करयचिद्वावस्याऽविभांनो भवति, कदाचित् करयचित्तिगो-
भावः न च तेषामिवाऽदित्वादीनामन्यथाभावः । तत्रावश्य
निमित्तान्तरैर्न भवितव्यम् । एव अन्यथाऽप्यप्या यत्तत्ति-
मित्तान्तरं स काल इति ॥

स मात्राक्लाष्टाकान्नादिकासुहृत्पामादोराय-
पसमामस्त्वयनरर्पभेदेन द्वादशधा विभज्यते ॥

तत्र च दशः साक्षिभिर्भेदः सप्तविंशत्यन्तः
सर्वे विभज्ये ॥

तत्राक्षिनिपेपोमावा । ताः पञ्चदश काष्ठा ।
साक्षिग्रह्य कला । ताः सद्यभाग विंशति-
नाडिका । नाडिकाद्वयं मुहूर्तय । ते तुन्य-
रात्रिन्दिने साक्षिभाग पत्वारः पादोना या-
मः । तथतुर्भिरहां रात्रिश्च । पञ्चदशादो-
रात्राः पक्षः । पक्षद्वयं मासः । स शुक्रा-
न्तः । तैर्मासैर्नाडीभिर्द्विसंख्येः क्रमादेम-
न्ताक्षिरात्रसन्तग्रीष्मवर्षाशरदाख्याः पट्टन-
यो भवन्ति । तेषु गिगिरादयस्यो स्वैर-
दगयनमादानश्च । शेषा दाक्षिणापनं विस-
र्गश्च । तावादानविसर्गां वर्षम् ॥

एतेषु । विंशतिः कलाः कलासादकभागविनाः
नाडिका । नाडिकाद्वयमुहूर्तयोः पट्टनं । ते च पर-
होभन्ताः द्वादशभुज्जोऽङ्गुलीनां यानः । यत्र साक्षिद्वय
च सप्तयं वर्षम् । अथन तु श्रुतिना साक्ष्येति ।
मासैर्मासैर्दिनामद्वयस्य देवन्तास्यताः पञ्चमे भवन्ति ।
तेषु पञ्चतुषु मध्ये त्रयः गिगिरासन्तर्धमासैर्वत्सम्प्रादो-
दगयनं उदाचोभयानं, आदानम् तदुपर्ये । शेषाद्यो-
र्वेदेषुपालनं विसर्गोपर्ये । तौ वर्षम् ॥

तयोरदानमाश्रेयम् । तस्मिन् खलु कालस्व-
भावमार्गपरिदृष्टीतोऽत्यर्थोप्यगभस्तिजान्दम-
ण्डलोऽर्कस्तत्संपर्काद्वायव्य तीव्ररूक्षाः सो-
मजं भुण्णुपशोपयन्तो जगतः स्नेहमाद्दाना
ऋतुक्रमेषोपजानेतरांश्चा रुक्षान् रसास्ति-
क्तकपायकटुकानभिमवलयन्तो वृणां दौर्ब-
ह्यमाचहन्ति ॥

तयोभाःदानविसर्गयोदानमाश्रेयम् । तदा हि भा-
वैरभक्तस्यैवैवैलमवस्य भवतीत्यर्थः । तस्मिन्दिवादि

आदानविसर्गयोदानमाश्रेयम् । तदा हि भा-
वैरभक्तस्यैवैवैलमवस्य भवतीत्यर्थः । तस्मिन्दिवादि

विसर्गेषु सौम्यः । मन्त्रिषुपि काम्यमार्ग-
पयातयर्षाभिहनमभावे दाक्षिणापनगोर्के उ-
निनि चाप्याहनचले निगिराभिर्माभिः उ-
भद्राप्यायमाने मारेन्द्रसत्यिभ्रमदानंमन्त्रोपि
नमत्वन्आरमाः मन्त्रेणोऽन्त्रकृत्यमथपुरा प-
थाक्रमे वलं चोपर्यायते नृणांमिति ॥

पुराणोक्तवर्णनं स्यात् ॥

भवतिचात्र

हेग्ने निगिरे चाग्रये विसर्गादानयोर्वलम् ।
शरदसन्तयोर्मध्ये हीनं वर्षनिदानागोः ॥

भर्षा भांती पयाते तन्वतिः । विसर्गं दान
योर्मये हेग्ने विगिरे च पुराणां भवतिचत्ता भवति ।
हेग्ने विगिरेण परमकरोर्षिर्मात् । विगिरे तद्वत्तेन-
प्यातत् । शरदसन्तयोदानयोर्मध्ये यन्तामदकलना
भीषे आदानय परमकरोर्षिर्मात्, पशोश्च च विसर्ग-
प्याततादीनकलनम् ॥

धूमधूमश्चरतोमन्दास्तुपाराविलम्पण्डलाः ।
दिगादित्वामरुच्छेत्वादुचारोरोमहर्षणः ॥
... ॥
हिमानांपटलच्छन्ना हीनमीनविहंगमाः ।
नयः सवाप्याः सोप्याणः दूपाद्य हियागपे ॥
देहोप्याणो विसन्तोऽन्तः शीने शीनानिलाहृताः
जडरे पिण्डितोप्यार्णं मवलं कुर्वतेऽजलम् ॥
विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरुक्षमम् ।
दृष्ट्याप्यन्यत्रपानानि योजयेत्तस्य मुक्तये ॥

अनिन्धनोऽन्यथा सीदेदत्पुट्रीर्णतयाऽथवा ।
धातूनपि पचेदस्य ततस्तेषां क्षयान्मरुत् ॥
तेजःसहचरः कुप्येच्छीतः शिते विशेषतः ।

शिशिरे हेमन्तविषेर्निदेशाय छात्रविक्रम्यादादानक-
ममर्गनादां हेमन्तउच्यते । विपिशिरे कर्तुर्मास्यरूपेण रा-
शिररूपेण नक्षत्रगणरूपेण च तत्र मामग्राऽपि दिनस्यै-
र्मासैर्शीर्षादिभिरित्यादीनां च । राशिसंज्ञं लोके प्रथिडे
यथा भवमर्करी हेमन्तरजादि । भूमभूम्यादीनां ग्रह-
लक्षणमुच्यते । प्रयान्तम विचये क्रतुन्यलक्षणेऽर्शिनयोगा-
दिचतुष्टयने यत् ज्ञानं । भूमवत् भूमिण मणिनेन रजसा
मन्दाः अपत्यः दिशः आदेयम तथा तुषारेणानिजानि
मन्दायानि यामां तादिसंज्ञयोनाः, आदित्यम तुषाराविल-
मन्डलः । उत्तर उत्तरीयोगानुः क्षेपेन रोमहर्षणः । लोभा-
दयम तदा कुक्ष्यैरुच्यतेभवन्ति । गनादयम दसाः म-
योः । नक्षत्र दिग्गानीपदलेन षट्छाः स्थगिताः, मीनाः
विहंगमाभ द्वीनानिस्तच्छाया वात् प्राप्नोक्तः तथा मवा-
प्याः । तथा कृताः सोम्यापो भवन्ति । तथा श्रिते फाटे
हेमन्तशिरोशरयोः, पुरुषाणा देहोऽप्याणः स्वभावादिगुरुभ्रमं प्र-
यत्नमन्तं कृते । किंभूतायां विमर्गन्ता बलवताम् । किं-
भूता देहोऽप्याणः बहिः क्रन्देन बलवताश् श्रितेन वापुना
आहता पुनन्तरे प्रविशन्तः । किंभूमभिं पिण्डतोऽप्याण
श्रितेर्देहोऽप्याभिर्भिंशिमृतमित्यर्थः । स्वभावादिगुरुभ्रमं तन्मरुति-
तुं मन्तीनीत्यर्थः । स्वभावगुणं द्रव्यस्वरूपैव गुणं, यथा मा-
यादि, आदिमह्येन मत्वासंयोगांतरचारपरिणामानां ग्रहणम् ।
तस्याभेदगुणै समवाहनाय सुहृणान्यथायानि योग्येत् ।
यथैव न कियते ततोऽप्याणिविच निरिन्धनःसीदेत् नाश
प्राप्नुयात् । अन्यदोषंनया वा धातूनपि पचेत् । तेषां धा-
तूनां क्षयान्मरुदुः तेजोमिधितः कुप्येत् ॥

अतो हिमे भजेत्स्निग्धान्साहस्रल्लवणात्रसान्
विलेशर्पादकानूपमसहानां भृतानि च ।
मांसानि गुडपिष्टोत्थमद्यान्यभिनवानि च ॥
मापेक्षुक्षीरविकृतिवसार्तलनवादान् ।
व्यायामोद्धर्तनाभ्यंगस्त्रेदधूमाञ्जनातपान् ॥
सुखोदकं शौचविधा भूमिगर्भगृहाणि च ।
सांगारयानां शय्यां च कुपकंबलसंस्कृताम् ॥

कुंकुमेनानुलिप्तांगोगुरुणाऽगरुणाऽपि वा ।
लघूष्णैः प्राट्टतः स्वप्यात् कालेधूपाधिवासितः
पीनांगनांगसंसंगनिवारिताहिमानिलः ।

शीतकाले तस्मान् शिगमपुरादीन् रमान भजेत् न-
स्य मरुतः फोपरधर्मम् । विन्धागिति पृतादिसंस्कृताव,
अन्यन्तुवोधम् । विलेशयार्देमर्गानि भृतानि यत्तुष्टस्य प्रा-
णितः मंभन्तीनि, तथा गुडोऽप्यानि पिष्टोऽप्यानि च नवानिमद्यानि
गुडोऽप्यानि यानि गुडेन प्रधानेन कियन्ते, न त्वियुरमीन,
पिष्ट शालिपिष्टम् । अगारयानमधिशकटिका । कुप का-
पीनादिपुष्पम् । गुरुणा अगुरुणा बहुना अगुरुसारेण, वृ-
देन वा दिग्भः उगलिमागः लघूष्णैर्भर्मकैशियार्दिभिः प्रा-
ट्टतस्तुचिते कांठ सप्यात् । उपचिदनशरीरकामिर्नानपुनम-
न्धपरिहृतशीतपानतमसत् ॥

शिशिरे श्रितमधिकं मेवमास्तवपजम् ॥
रौक्ष्यं चाऽदानजं तस्मान् कार्यः पूर्वोऽधिकं वि-
धिः ।

शिशिरे हेमन्तरवस्थाधिक्यात् हेमन्ताविरिक्ताधिक-
कार्यः । यतः शिशिरे बहिः श्रितनात्यन्तं कथ्यते देहो-
प्याणः । आदानत्याज रोष्यं जायते ॥

वसन्ते दाक्षिणोवायुराताम्रकिरणोरविः ॥
नवप्रवालत्त्वपत्राः पादपाः ककुभोऽमलाः ।
किंशुकाशोकचूतादिचनराजिधिराजिताः ॥
कोकिलालिकुलालापकलकोलाहृल्लकुलाः ।
शिशिरे सञ्चितःश्रेष्ठा दिनकृद्भाषीरारितः ॥
तदा प्रवाधमानोऽग्निं रोगान् प्रकुरुतेवहन् ।

वसन्तेत्यादिना वसन्तरवरूपलक्षण वर्णयति । वसन्ते
वापुर्दाक्षिणात्वोभवति, रक्षिधेण लोहितदीपिति । नवा. प्र-
वालत्त्वमेषु पादेषु ते तपोनाः प्रवाद्यमभिनवाञ्जिन कि-
सत्यम् । ककुभो दिगो निर्मत्याः । तथा किंशुकादिभिः या
वन्राजयः ता विराजिताः ककुभोभवन्ति । तथा कोकिला-
नां अलिकुलानां भ्रमरसन्ततीनां चाऽल्यैः यः कट्येमधुरः
कोलाहलः तेनाऽकुलाः । पूर्व शिशिरे मधुगन्धिधादिना
आरुमेपसंस्था सञ्चितः अनिश्चितेन स्थानन्यात्र कृषितः
समपि दिनहृन्मभाभिः विन्ध्यतः द्रवस्वम्पलात् विपरी-

तरयामः नाथा करोति । तद्वापया चानिकरेणोत्पत्तिः ॥

सेवेत सुहृदुद्यानयुवतीश्वमनोरमाः ॥

स्नातः स्वलंकृतः स्याथी चन्द्रनागरुरूपितः ।

त्रिचित्रामवविन्यस्तान् सहकारोत्पलांकितान्

निगदांश्चास्तवारिष्टशोधुमाद्रीकमाधवान् ।

कथितं सुस्तशुण्डयं यु सारांभः धाद्रिवारि वा ॥

सुरुशीतद्विवास्वप्रसिन्ध्याम्लमधुरांस्त्वजेत् ॥

अत कारणात् स्वेभ्यमनार्यं तीक्ष्णवमनादिभेदे त-
नेत् । अन्यत् सुयोगम् । चन्द्रनागरुस्मात् स्वीयत् । उपलब्धत् ।
आमवादीनिगदान् देशकालाद्यवपहतात् । गाराभः अमन
सदिग्दनादिगाराभंस्कृताम् । तदा सुर्वीदीम्बजेत् ॥

शीघ्रेऽतमीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुद्वीवद्रीपिताः ॥

दिशोज्वलन्तिभूमिध मारुतानंमृतः मुखः ।

पयनातपसंसेदं जन्तयो ज्वरिताश्च ॥

तापार्ततुंगमार्तगमहिपः कलुषीकृताः ।

द्विवाकरकरांगारनिकरक्षपितांभसः ॥

मृद्धरोधेसोनयः च्छायाहीनामहीरुहाः ।

विशीर्णजीर्णपर्णाथशुष्कफलकलनांकिताः ॥

आदत्ते जगतस्तेजस्तदाऽदित्योभृशं यतः ।

व्यायामातपकट्स्वम्ललवणोष्णं त्यजेदतः ॥

मयं न सेव्यं स्वल्पं वा सेव्यं सुबहुवारिवा ।

अन्यथा शोफशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत् ॥

नवमृद्भाजनस्थानि हृद्यानि सुरभीणि च ।

पानकानि समन्धानि सितान्ध्यानि हिमानि च

स्वाद् शीतं द्रवं चान्नं जांगलान्मृगपक्षिणः ।

शालिशीरघृतद्राक्षानाळिकेरांशुशर्कराः ॥

तालवृन्तानिलान् हारान् स्रजः सकमलोत्पलाः

तन्त्रीशृण्णालवलयः कान्ताधन्दनरूपिताः ॥

सर्रांसि वापीः सरितः काननानि हिमानि च ।

सुरभीणि निषेधेत्वासांसि सुलघूनि च ॥

निष्पतद्यन्त्रसलिले स्वप्याद्धारागृहे दिवा ।

रात्रौ चाऽकाशतलके सुगन्धिकुसुमास्त्रुते ॥

कर्पूरचन्दनाद्रागोविरजानंगसंगमः ।

श्रीभेत्वादिना श्रीनारायणवर्णनं दर्शयति । श्रीभ्ये
तीक्ष्णांशुः सूर्यः जननीपुत्रमभिभूः शनीश्वरः । दारो-
नाभिः । नरतोतापुः दक्षिणशक्तिमदितोत्तरः । तदा दि
परानदिभिर्जन्तयोरारिभारं भवति । तथा नयन्मार्गं
नार्दशोभिर्देवीनां गतिभिः कदाहीकृताः, दिवाभरकाण्युवांग-
रा, तथा निकरेण धारनमिभः यमो तान्तिशोचतः, तथा
प्रकृतिभिर्गोमि तदानीं स्वपोदकनासाभ्याम् । मही-
हृष्टाः श्यामादीन्नादिशुण्डयः । यतः आदित्यः अति-
शयेन तेज आदत्ते तेजः पुत्रान्नात्मां धारुतां ब्रह्मः । अ
नोन्मायापार्श्वस्त्वजेत् । अन्यसुयोगम् । सुबहुवारि यस्मिन्
पयं नत् तपोक्षम् । मन्त्रः प्रभुर्वाक्यः, मन्त्रः । ता-
दृश्वनुरधेयम् । निष्पतद्यन्त्राद् जले यस्मिन् धारागृहे-
तत्तपोक्षम् । आरासातलके शरणयुग्म् ॥

वर्षासु वारुणोवायुः सर्वसस्यसद्युतगमः ॥

भिन्नेन्द्रनीलनीलाभ्रवृन्दमन्द्राविलं नभः ।

दीर्घिकानववार्यैषममनसोपानपंक्तयः ॥

वारिधाराभृशघातविकासितसरोरुहाः ।

सरिताः सागराकारा भूरव्यक्तजलस्थला ॥

मन्द्रस्तनितजीमूतशिखिदुर्दुरनादिता ।

इन्द्रकोपधनुःखण्डविद्युदुद्योतेदीपिता ॥

परितः श्यामलतृणा सिञ्जिन्ध्रकुटजेज्वला ।

तदाऽद्रानायले देहे मन्देऽर्जा वाधिते पुनः ॥

वृष्टिभ्रूषापतोयाम्लपाकटुष्टथलादिभिः ।

वस्त्रिकर्म निषेधेत् कृतसंशोधनक्रमः ॥

पुराणशालिमोधूमयवान् यूपरसः कृतः ।

निगदं मदिरारिष्टमार्द्रीकं स्वल्पमंयु वा ॥

दिव्यं कथयितकूपोत्थं चाण्डं सारसमेव वा ।

शृष्टिवाताकुलेत्वन्दि भोजनं हृदवातजित् ॥

परिशुष्कं लघुस्निग्धमुष्णाम्ललवणं भजेत् ।

भायोऽन्नपानं ससौद्रं संस्कृतं च घनोदये ॥

असरील्लवभूवाप्यतीतमारुतशीकरम् ।
साग्निपानं च भवनं निर्देशमशकोन्दुरम् ॥

नदीजलोद्भवथाहः खमातिद्रवमधुनम् ।
तुपापपादचरणव्यायामार्ककरास्त्यजेत् ॥

॥

वर्षास्त्रिज्यादिना तस्यैव स्वरूपलक्षणमुच्यते । तदा वरुणदिकोत्पत्तयः गच्छति सर्वमन्याना समुद्रमण्डेभुः । तथा मि-
त्रेन्द्रनालेन तुष्यनीचत्वेऽश्वदैर्मन्दमपटु आशिलमाकुलं च
नभोभवति । अदे ह्येन्द्रोऽश्विनश्चपनीज्जात् भवति । न-
वेन वायोवेन ममाः स्थगिताः सोमानन्तयोऽप्यसु दीर्घिकासु
पुन्ऋषीणो तासुभोक्ताः । तथा तापन मेघवारिधाराभिः
योऽसौ भृशमलये आपतरस्तेन विकसितमरोपहाः । नद्यश्च
समुद्रसदृशाः । भूश्च बहुलजलद्रावितत्वात् अत्यक्तजलरथ-
ला भूतसूत्रस्य जलस्य व्यक्तदेशेन शायतस्त्वयैः । तथा
मन्दस्ननितामधुराब्दाः ये जीभूतामेघाः शिल्लिनेो मयूग-
द्वैरापगृहकाः तैर्नादित्वा कृतशब्दा भूर्भवति । तथा इन्द्र-
गोर्धामर्न्दरः कृमिर्वाशरीः भृत्पण्डेन चैन्द्रेण नियुद्धिश्च
यद्योतः प्रकाशः तेन दीपिता प्रकटा भूर्भवति । तथा
परितः समन्तात् श्यामलानि तृणानि यस्याः सा तेषोक्तः ।
तथा मिच्छिभैः कुटचैश्च पुन्यदिशेषैश्चज्जला । तदा वर्षा
स्वादानत्वादवलत्वेनाभिमाम्यम् । पुनश्च वृन्ध्यादिदृष्टवता-
दिभिर्गव्यै वाधितेऽसौ तदुपकाराय वास्तिकर्मादिकं निषेवेत् ।
किभूतस्त्वाह शुनसगोधनक्रमः यथोक्तौ वमनविकी कृता
येन स तथोक्तः । वृनाधुपादयः श्लेहशुष्ण्यादियुक्ताः । दि-
व्यां कृतं पित्रे, चैण्ड यत् पत्रे शिल्पाकूपकामयम् ।
वृन्ध्या वातेन चाञ्जले शृष्टिज्ञानभूषिष्ठे । मस्कृते कालयो-
र्धैर्द्वैः । सतीसुपास्तर्पणशिक्षादयः ॥

शरदि व्योम शुभ्राश्रं किञ्चित्पंकांकिता मही
प्रकाशकाशसप्ताह्वकुमुदा शालिशालिनी ॥
विक्षिप्तवीक्षणकिरणो मेघोद्यविगमाद्रविः ।
धन्नुवर्णोऽतिविमलाः क्रोश्वमालाकुलादिशः ॥
कमलान्तरसंलीनमीनहंसासघटनैः ।
तरंगभंगतुंगानि सरांसि विमलानि च ॥
वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्कराग्निभिः ।

तप्तानां सञ्चितं पूर्वं तदा पित्तं प्रकृष्यति ॥
शस्तं तिक्रहविःपानं विरेकोऽस्रस्रुतिः सदा ।
शीतं लघ्वन्नपानं च कपायस्वादुतिक्रमम् ॥
शालिपिष्टिकनोभूमयवष्टुत्तसितामधु ।
पटोलामलकं द्राक्षा जागलं क्षुद्रतां भृशम् ॥
दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशे ।
सन्तप्तं ह्लादितं तोयमगस्त्येनाविपिकृतम् ॥
निर्मले शुचि कालेन पकं पानेऽमृतोपमम् ।
हंसोद्यपक्षयिषेपभ्रगत भ्रमरपंक्तिषु ॥
ससरोरुहसेव्यासु सरसीषु प्रवेत च ।
लघुशुद्धांवरस्त्रग्वी शीतोशीरविलेपनः ॥
सेवेत चन्द्रकिरणान् प्रदोषे सौधमाश्रितः ।
तृप्तिदध्यातपक्षारचसातैलपुरोनिदान् ॥
तीक्ष्णमद्यादिवास्वमनुपारांश्च विवर्जयेत् ।

शरदि ध्येमेखादिना शरस्वरूपं वर्णयति । प्रका-
शाः काशा-सप्ताह्ववपुष्य कुमुदानि च यस्या भुवि सा त-
थोक्तः । तथा मेघोद्यविगमाद्रतोः रविर्विषितवीक्षणकिरणोव
भ्रवर्णश्च भवति, वध्रुः कपिलः । तथा कमलानामन्तरे ये
संलीना मीना हंसाश्च तेषां सघटनैर्धे तरंगभगा. तैन्नुगा-
न्युक्तानि यानि सरांसि तानि तथोक्तानि । वर्षास्त्वल्धि-
पाकमलमद्यादिभिः पित्तं सञ्चितं कालस्य शैल्यादिकृपित-
मादिव्याधिरुपसन्तापेन शरदि कृष्यति । अतस्तिक्तपतुपाना-
दिक पित्तजयाप सेवेत, तिक नाम घ्न वक्ष्यते, अन्ये
तु महातिकपयविनादि सर्वे तिकद्रव्यासिद्धमिच्छन्ति । अ-
न्यत् सुवैष्यम् ॥

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृताहृतौ ॥
नित्यं सर्वेऽनुषु सर्वरसाभ्यासः । ये च रसायनि-
भृतौ उक्ताः तताऽधिक्येन सेव्यारति ॥
रत्नवोरन्तादिसप्ताहाहृतुसन्धिरिति स्मृतः ।
गच्छतक्रोरन्तमसाहआगच्छतक्रान्तरादिससाहः इति
द्विपसाहवुर्दश क्रतुसन्धिगन्धशायाः ॥
तत्र पूर्वोविधिस्त्वाज्यः संवनीयोपरः क्रमात्

अमात्म्यजाहि रोगाः स्युः सहसा त्यागनी-
[लनाद्]

तस्मिन् कतुगन्धिं गण्डनम् विधिः क्रमेण स्ना-
यः । तत्रैव क्रमेण वर्तमानस्य विधिः कथ्यः सेतनीयः ।
अथ वादेनाग्रमम्लमृत्विचारिणा बधने । अन्यथा
एतिवि विधिनामोत्थापने कृतीनाम्नात्प्राप्तोपपत्तिः ॥

क्रतुप्लेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्ये च देहिनां ॥
निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिकोविधिः ।

पुरविधेषु यथोक्तकारणरूपधरणेभ्याम् यथो-
क्तविधिः । अनेन च विधिना एवविधेन रात्रयम् ।
अन्यरूपेषु तु विरुद्धज्ञानप्रसंगे निर्दिश्यते ॥

मामराशिस्वरूपारूपमृतोर्षद्वेषणत्रयम् ॥
यथोत्तरं भजेचर्यां तत्र तस्य चलादिति ।

अस्य च कर्तव्यमादिश्याम्येव यद्यथापि प्रसिद्ध-
तत्र यथोत्तरं चर्यां सेतेन यथासत्सर्वं कर्तव्यम् । ते-
नैतन्नृक-भस्त्रि योयस्येर्षोर्षिकः स तन्मागम्यभूमत्
रति राशिगुरुभ्याम् रात्रियस्य स्वर्यं यथोक्तः । अथैव
वदादिश्रादिभिः प्रातः न तु यथोक्तप्रकारेणैव न तु
विधिः विधिः परिपूर्णः । यत्र तु मांसं राशिःस्व-
रूपधरणं च परिपूर्णं तत्र भिन्नं परिपूर्णम् । तथा
यथापि मामेन विना राशिः प्रातः न तु स्वल्पधरणे
तत्र मधोविधिः । मागस्वरूपधरणेनास्वल्पधरणेभ्य-
त्तम् । यत्र मामराशिभ्यां विधिं पूर्णं स्वरूपधरणं तत्र
पूर्वोविधिः । स्वरूपधरणस्य सर्वैकत्वत्वादिति ॥

इतीन्द्रुविचरितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने चतुर्थोऽध्यायः.

पञ्चमोऽध्यायः

अथातारोगानुत्पादनीयं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इतिहस्माऽहुरत्रियादयोमहर्षयः

स्वभद्रतु मद्रुतम् । वेगभरणार्थं च स्वा-
स्थ्यामभवः । अनेनैवभारणप्रतिषेधेन च रोगोत्पत्तिः ।
तामविद्व्यां वायुआरभ्येन अथातद्व्यादि ॥

तन्मत्तं न सन्मत्तं विद्वान्मत्तं न सन्मत्तं ।
विद्वान्मत्तं न सन्मत्तं विद्वान्मत्तं न सन्मत्तं ॥

वेदानां प्रत्यागम्यविधिनामोत्थापने वेदा-
निरादि । पातार्थिना प्रत्येकमो न प्रतिषेधः । वा-
तादि-भेदेभ्योत्थापितः ।

उत्थापयेदनेन विधिना । अथ मृत्पुत्रिणामानवे-
धेनानुत्थापनः प्रथमस्येते ॥

अरोधातस्य रोधेन गुल्मोदायतंशुक्रमाः ।
वातमूत्रशकृत्संगदृष्ट्याग्निवधद्वृत्ताः ॥

अर्थात्तस्य मुद्रास्य रोधेन गुल्मोदायतः । उ-
दात्तैर्भोजनिताने यथेते । तथा कम्बुवि द्रव्यं । तु-
नभ वातार्थिनामद्रुतिः । रक्षेदेव नद्रुः ॥

शकृतः पिण्डिकोद्ग्रेष्मनिध्यायगिरोरुजः ।
ऊर्ध्ववायुः परीकर्ता हृदयस्योपरोधनम् ॥
मुखेन विद्रुमृच्छिन्नं पूर्वोक्ताभामयाः स्मृताः ।

शकृतः पुरीषस्य रोधेन विद्रुमोदायः । उ-
द्ग्रेष्मनिधोद्ग्रेष्म, पिण्डिकोद्ग्रेष्म, विद्रुमोद्ग्रेष्म । पिण्डि-
केन जगामागदस्य पश्चिमे भागे विद्रुमृच्छिन्नं कठिनं मा-
मम् । तत्र उद्ग्रेष्मेन कम्बुवायुः । सर्वे वेदा-
नांरोधातस्योत्थापनाः विना च मार्गस्य निरोधत् प्र-
निहन्तिहृत्तस्य वायोर्ष्यं प्रभृतिः । अत्रोत्तमत्तम् उ-
दायित परिकर्तनम् । हृदयस्य च मन्थः । पूर्वोक्ता-
तरोधयोगा ॥

अंगभंगाश्मरीवास्तिभेद्वंक्षणनेदनाः ॥
मूलस्य रोधात् पूर्वं च प्रायोरोगाः—

मूलस्य रोधादेरभेगादयः । भवस्य रकोडनादि-
मगोऽभयः । मस्वादिनां वेदनयात्तंमन्थः । पूर्वं च
वातशकृदो गेकारोगाश्च ॥

—तदोपधम् ।
वर्त्यभ्यगावगाहाश्च स्वेदनं वस्तिकर्म च ॥
अन्नपानं च विद्भेदि विद्भोधांश्चेपु यश्मसु ॥
मूत्रजेषु तु पाने च मागभक्तं शस्यते घृतम् ।
जीर्णान्तिकं चोत्तमया माश्रया योजनाद्वयम् ॥
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं—

तेषां वानादित्यरोधजातानां रोगाणां फलत्वादि
सामान्यमौरधत् । वर्तिः तीक्ष्णद्रव्यकृता युदपाणिभया ।
अवयाहोवातहरद्वयसाधिते द्वेव द्रोणीरिधिते ममदेहरयाव-
स्थानम् । वरितक्रमे मलयतृत्तये निरुद्धयोजना वक्ष्यमाणा ।
विशेषोपेणु रिडभिवचनाने विशेषेण । मूत्रोवनेषु तु
विशेषेण भोजनपूर्ते घृतपाने जीर्णान्तिकस्य घृत प्रशस्यते ।
जीर्णान्तिकं यत् सस्तेनश्चे जीर्णे युज्यते उत्तमया मातया
अहोरात्रनरणलक्षणया इति प्राग्भक्तस्नेहयोजना जीर्णान्ति-
कस्नेहयोजना च । उभयमवपांडकमुच्यते । तेन मदेशेण-
वपांडकस्नेहेन इदं योजनादय विज्ञेयम् ॥

—धारणात् पुनः ॥

उद्गारस्यारुचिः कंपोविबन्धोहृदयोरसोः ।

आध्मानकासहिध्माथ हिध्मावत्तत्रभेषजम् ॥

पुनःशब्दः । मान्यानिर्दिष्टवतनप्रकारात्तत्तेशिष्टोद्गारा-
ख्यवातपरामर्शानि । उद्गारस्य पुनर्धारणादरुध्यादयः । उरो-
वक्षः, हृदयं तस्याधस्तेषोर्ध्ववन्धः अन्तःस्तेगश्च । वायुना
कुपितेन नाशेरधः सत्सलमासुरआमानः । एतेषु रोगेषु
विक्रितितरपाने वक्ष्यमाणा हिम्पाधिकित्सा कार्या ॥

शिरोर्तान्द्रियदर्शवलयमन्यास्तंभार्दितं क्षुतेः ।

लयेत्

योज्यं वातघ्नमन्नं च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥

क्षुतेः ध्ववर्गैः रोवात् शिरोर्त्वादिरोगात्प्राचिः । इन्द्रि-
याणां दर्शनादर्शानामशनक्षेत्रे स्वविषयग्रहणेदीर्घत्वम् । अत्र-
तीक्ष्णधृपादिभिः सत्तामप्रवर्तमानां क्षुतिं प्रवर्तयेत् तीक्ष्णो-
धृमोदक्ष्यमाणलक्षणः । तीक्ष्णप्राण नासया मरिचादिग्रह-
णम् । औत्तरभक्तिकं भोजनस्य पश्चात् तत्कालिकमेव घृत
योज्यम् ॥

शोषांगसाद्वार्थिसम्भोहभ्रमहृत्गदाः ।

तृष्णाया निग्रहत्तत्र शीतस्सर्वो विधिर्हितः ॥

तृष्णाणिनिग्रहद्रोवात् शोषाद्यद्वयः । वार्थिस्यश्रुतिः ।
भोहएव सम्भोहः । तत्र तृष्णे तसर्वोविधिः आनाश्रयणा-
दिकः शीतः कार्यः ॥

अंगभंगासुचिग्लानिकाश्चशूलभ्रमाः क्षुधः ।

तत्र योज्यंलघु स्निग्धमुष्णमल्पञ्च भोजनम् ॥

क्षुधंवेगरोधादंगभंगासुत्पत्तिः । तत्र च उवु शा-
व्यादि क्षिप्रमुष्णमल्पस्य भोजन विधेयम् ॥

निद्रायामोहमूर्धाक्षिमैरवालस्यजृम्भिकाः ।

अंगमर्दश्च तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च ॥

निद्रात्रेगधारणान्मोहधिरोगीरवाद्यत् । तत्र स्वप्न
संवाहनानि च बोध्यानि । संवाहनं स्वल्पमर्दणम् ॥

कासस्य रोधात्तद्दृष्टिः श्वासारुचिर्दामयाः ।

शोपोहिध्मा च कार्योऽत्र कासश्च सुतरां विधिः ।

कासस्य वेगरोधात् कासवृष्यायुत्पत्तिः तत्र कासचि-
कितितनविहितोविधिः कार्यः ॥

गुल्महृद्गोसंगोहाः श्रमश्वासाद्दिधारितात् ॥

हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः ।

अथव्यायामादिमाहतेन सद्यउत्पन्नः श्वासः श्रमश्वा-
सः, तद्देगरोधात् गुल्माद्युत्पत्तिः । तत्र विश्रमणं, वातघ्नी
च क्रिया हिता ॥

जृम्भायाः सवयद्रोगाः सर्वश्चानिलजिद्विधिः ॥

जृम्भावेगरोधात् क्षुतिवद्रोगोत्पत्तिः । तत्र वातघ्नी
क्रिया हिता । जृम्भा समुत्पत्तिकामो गात्रविनामः ॥

पीनसाक्षिशिरोहृद्गुब्बान्यास्तंभारुचिभ्रमाः ।

सगुल्मावाप्यतस्तत्र स्वप्नोमर्धं प्रियाः कथाः ॥

वाप्यस्याशुष्णवेगरोधात् पीनसाद्युत्पत्तिः । पीन-
सोनताः प्रावः । अश्यादीनां रुजया सवन्धः । तत्र स्वप्न-
दिका चिकित्सा ॥

विसर्पकोउकुष्टाक्षिकण्ठपाण्ड्यामयज्वराः ।

सकासश्वासहृष्टासव्यंगश्चयथवोवमेः ॥

गण्ठपघूमानाहारं रूक्षं श्लुत्वा तदुद्धमः ।

व्यायामः सुतिरसस्य शस्तं चात्र विरेचनम्

सक्षारलवणं तैलमभ्यंगार्थं च शस्यते ॥

वमेः चर्द्विषः वेगभूतगात्रिमर्दोत्पत्तिः । कोष्ठः
श्यापनि मण्डलानि । तत्र वाह्यादिका चिद्विन्म रूध
चाथे मुक्त्वा उद्धमि । विश्रम्य कर्कात्देशकरणात् ।

पुत्रावता हि प्राणोवायुः स्वमार्गं गृह्णाति । धारणवणा-
स्यां पुनः तैलमध्यं च यानर्थम् ॥

शुक्रात्तन्स्रवणं गुह्यनेदनाश्वययुञ्जराः ।

इत्याथा सूत्रसंर्गांगभंगवर्ध्याऽपपण्डताः ॥

ताम्रचूडमुराशालिवस्त्रभ्येगावगाहनम् ।

पस्तिशुद्धिकरैः सिद्धं भजेत् क्षीरं प्रियाः स्त्रियः

तत्र सेवेत—

शङ्खेगोथयत् शङ्खप्रावायत्यतिः । पण्डता मीगम-
नास्तकता । तत्र च ताम्रचूडकिक विक्रता । ताम्रचूडः
शुक्रः । पस्तिशुद्धिकरैः तनुगमप्रमुनिभिः सिद्धं धीर म-
जेत् । प्रियाश्च पुत्रवर्ताः ॥

—सर्वं च वर्जयेद्देगधारणम् ।

विद्वेषामिनं परिक्रिष्टं क्षीणं वृच्छलपीडितम्

न च गौरिमृदु वेगारंथिने चिञ्जिता भयो ॥

रोगाः सर्वेऽपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ।

वेगधारणे दोषस्तुक्त्वा उदीरणे रोगानाह रोगाद्वला-
दि । यथैव धारणमहं न कर्तव्यं उदीरणेन सर्वरोगो-
त्पत्तेः उदीरणेनापि धारणे निर्दिष्टानामेव रोगाणामुत्प-
त्तिः प्रमज्यते तन्निवृत्त्यर्थं धारणमहणम् ॥

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्ठं ये तु तान् प्रति ॥

तत्तन्धानेकथा मायः पवनोपत् प्रकुप्यति ।

अन्नपातौषधं तस्य युद्धीततोऽनुलोपनम् ॥

यदि धारणेदीरणान्मा हर्षे रोगाः प्रजायन्ते अतो-
धावादिदोरेन युग्मादिवचनमनयेकरमित्याह निर्दिष्टमित्या-
दि । तत्र तयोर्गधारणोदीरणयोर्मध्ये वेगधारणाद्विक्राल-
भाविनः मप्रव्यवापायोगाभवन्ति । उदीरणाल तथा । तत्र
भूयिष्ठं ये समभवन्ति तान् प्रति चिञ्जितं निर्दिष्टमित्यर्थः ।
अन्मादेगधारणदिनोषधः पवनएव कृपति यत्तस्मादनुलो-
पनमस्य दितम् ॥

पायुमेहनमुक्तेषु शूलं शोषोहृदि व्यथा ।

तेषु तेषु विकारेषु यथासं च चिकित्सितम् ॥

इति मूलप्रथेऽधिकः पाठः । व्याख्या न दृश्यते ।

क्रमात्पामपि मर्णां पंकोऽवश्यं भवत्यतः ।
उत्तिष्ठेत यथाकालं मन्थानां शोधनं प्रति ॥

एवं म्तरणमंसाहनेरोगोत्पत्तिश्च प्रसंगेनेदमभ्युत्पत्ते
क्रमादित्यादि । यथा निमेषेऽपि मण्डपानिद्धे रिपयानां स्वभा-
निर्मलानामप्यथां क्रमात् कालपरिणामात् पंकोऽवश्यं भवति
तथा ऋतुवर्गेषा अनुशासुरि देहे दोषसमयः । अतोऽ-
तोषंध.कालं उक्तशोधनकान्मानिक्रमेष मलानानुवर्णना
शोधनं प्रति सेवार्थमुत्तिष्ठेत् चेत्त ॥

चयकाष्ठासुपारुह कुर्वते ते क्षुपेक्षिताः ।

प्रायशः सुचिरेणापि भेजज्ज्ञेपिणोगदान् ॥

अतिस्यौल्याभिसेदनमेहकुट्टहर्तांसः ।

स्रोतोरोषाक्षविभ्रंशश्चासन्धययुषाण्डुताः ॥

आमोरुस्तंभजउरुकृच्छ्रालसकदण्डकान् ।

च्छद्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्रादुस्वमददर्शनम् ॥

कण्ठामयान् मूद्गरुजं मणार्शं बुद्धिनिद्रयोः ।

तेजोवर्णवलानां च वृष्यतोऽहृणैरपि ॥

उचितैरपि चाऽहृणैर्यस्मादस्य वहन्ति न ।

दोषोपलक्षणवदनारसंरसवहाः सिराः ॥

वमनादीनतायुञ्ज्यात् स्वस्थस्यैव यथाविधि ।

दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जितालंधनपाचनैः

ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ।

यथाक्रमं यथायोगमतज्जर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥

रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालविन्

इि यस्मात् भेजज्ज्ञेपि वमनादि ये द्विपति न सेवन्ते
तेषां दोषाश्चायत्तरथामुपकृता उपेक्षिताश्च सुचिरेणापि रोग-
ान् कुर्वन्ते यथासंभयमतिरूपिपादीन् । इति नरशब्दः पु-
ङ्गिः सविपातञ्जरपर्यायः । "सविपातमभिन्याम त ब्रयात्
इतीजसम्" , अश्विमेवा इन्द्रियादिनाशः । अलसकदण्डकौ
वक्ष्यमाणलक्षणे । कुक्षिरुत्तेऽपि मुक्ताभिमानिता । प्रमी-
लकं सौमिल्यम् । अम्बलितरथापरनाभेऽल्ये पठन्ति । यथा
"पथ्यमानं विदाश्रमं रत्तादीन् कोपयेद्यदा । रिच च कोप-
येदाश्र ककस्थानानिलेरितम् । तदा भवति हृच्छलमूलवै-
स्यमादनम् । लवण तित्तमूलं च सततं चर्द्धयत्यपि ।

दाहोऽग्निनिद्रा विट्मंगोर्वैषण्यं कारयमेव च । अरोचकोऽयु-
त्सुकिता प्रतेकः श्लेष्मणस्तथा । रघुर्यंत्रैतानि लिङ्गानि नि-
र्दिशन् तन् प्रमीलकम् । पर्यायादस्त्वपि तं च तथा पितृविपू-
चिके"ति । उच्यतेः शास्त्रैर्बृह्णरपि चाऽहरिः कृत्स्निं यात
स्तेजसोवर्णस्य बलस्य च नाशः । यस्मात् दोषोपलिससु-
खारसंभवाः सिरा रसे न वहन्ति । तदर्थं यमनादीद्वयक्रमात्
योजयन् स्वस्वस्यैव । न तु रोगविशेषान्तरत्वेन । अन्य-
त्सुनेोधम् ॥

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृह्णं क्रमात् ॥
शालिपट्टिकगोधूममांसक्षीरघृतादिभिः ।
हृद्यदीपनभेषज्य संयोगाद्बुचिपक्तिदैः ।
साभ्यंगोद्धर्तनस्नाननिरुद्धस्नेहवस्तिभिः ।
तथा स लभते शर्म सर्वपावकपाटवम् ॥
धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः ।

बहुशोभेषजयोगात् क्षपिते शरीरे आहरिरेव बृहण
क्रमात् स्वल्पं स्वल्पं पुष्टिकरं सर्वं पथ्यम् । किमूरेराहरिः
शास्त्रादिभिर्बृह्णेन दापनेन चोपधेन संयोगाद्बुचिपक्तिदैरभिवल-
प्रदेष । सर्वपावकानां जाठरस्य धात्वमीनां च पटुत्वम् ॥

ये भूतविषवाग्बुध्निक्षतभंगादिसंभवाः ॥
कामक्रोधभयाग्राथ ते स्युरगन्तवोगदाः ।

निजरोगोत्पात्तिकारणपरिहारप्रसंगेनाऽगन्तव्यं रोगास्तस्य-
दिदाराधोच्यन्ते । ये भूतेत्यादि । भूतादिसंभवारोगारणा-
दयथाऽगन्तव्योऽप्याथयः । आगन्तुव्यं वक्ष्यमाणलक्षणम् ॥

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्थानुवर्तनम् ।
अथर्वविहिताशान्तिः प्रतिहूलग्रहार्चनम् ॥
भूताद्यस्पर्शनोपायोनिर्दिष्टश्च पृथक् पृथक् ।
अनुत्पत्य समासेन विधिरेपः प्रदर्शितः ॥
निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये ।

तेषामामन्तुनामनुत्यल्यै निधिः प्रज्ञापराधत्यागादिः ।
प्रज्ञापराधो दिनचर्याद्युनविध्यातिक्रमः । देशादीविज्ञानेन वि-
षयस्य मुनः स्फुटतां याति । एवमभिजनोऽह । तत च-
दनुचितमिदमनुचितम् । एवमहमपमानेवमहं शरः । इद-

मरिमन् देशे काले चोचितमिदं नेति बहुविधं परिकल्पनं
देशकालात्मविज्ञानम् । भूतमहादीनामग्नयर्षाने यउपायो भूत-
विद्यायां निर्दिष्टः । तथाच तेषु भूतेषु केचिन् स्पृशन्तोऽ
पि तिष्ठन्ति केचिन्निवृत्तत्वेनमायुक्तमिति । द्विभिधोरोगो
सत्यभागाय उत्पद्यमानश्च रोगाणां नाशाय विधिः प्रदर्शितः ॥

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते
विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले ।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्पक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान् न जातु ॥

दोषाणां हि शोधनमुक्तं तस्य तु कालउच्यते
शीतोद्भवमित्यादि इति साधारणेषु कालेषु दोषान्नातेनाह्वयन
कतुजान् रोगान् न कदाचिन् प्राप्नोति । अतिशीतादिफल
षु अयोगादिशका ॥

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्वरोगः ॥

नित्यं हिताहारेत्यादि सुतोषम् ॥

अर्थेष्वलभ्येष्वकृतप्रयत्नं
कृतादरं नित्यमुपायवत्सु ।
जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-
स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति देवम् ॥

तथा यः पुरुषार्थेष्वलभ्येषु अपरिच्छिन्नतामेषु व-
स्तुषु अनारान्धयलः उपा शक्यमानेषु कृतप्रयत्नः जितेन्द्रि-
यश्च त रोगानानुपतन्ति तत्कालयुक्तादिना देवत् । दे-
वे पूर्वकृते कर्मणि दुष्टे तत्कारणं फलवत्यवश्यमेव रोगो-
त्पात्तिः ॥

कालोऽनुकूलोविषयामनोज्ञा
धर्म्याः क्रियाः कर्म सुखानुबन्धि ।
सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धि-
र्भवन्ति धीरस्य सदा सुखाय ॥

कालोऽनुकूलः हीनातिमिथ्यायोगवर्जितः अर्थलाभा-
दिफलप्रदश्च । विषयाः शब्दादयः मनोज्ञाः क्रियाः । कि-

यात्र धर्मप्रधानाः । कर्म धोमपत्योरुत्तरोत्तरवन्धि । मन्त्रं
मन । विधेयमपरराशम् । तिस्रा निर्मला पृष्टिः । ए.
तानि धर्मपुत्रस्य हस्ताय कल्पन्ते ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टांगमंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने पञ्चमोऽध्यायः.

पष्ठोऽध्यायः

अथानोद्वचद्रव्याविज्ञानीयं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इतिहम्मोऽङ्गुरात्रियाद्योमहर्षयः ॥

मन्त्रहितप्रयोगावापाननृपये । तत्रातपानाना रा-
रणात्प्रयोगो द्रव्यं तोषादेकं गभरात अत्र प्रथमं तोषातो
सुषुप्तं आपनरन्त्यादि ॥

जीवनं तर्पणं हृद्यं हृद्यदि वृद्धिप्रबोधनम् ।
तन्व्यक्तरसं मृष्टं शीतं शुच्यमृतोपमम् ॥
मृत्योद्धतप्रयुक्तत्वाद्भुतु वातकफापष्टम् ।
शैत्यजीवनसौम्यस्यैः पित्तरक्तविपार्तिजित् ॥
गेगांशु नभसोभ्रष्टे मृष्टे त्वकेन्दुमारुतैः ।
हिताहितत्वे तत् भूयोदेशकालात्रपक्षते ॥

जलस्य च प्राधान्यात्तमे मृष्टम् । अत्र आह जी-
वनमित्यादि । गमात् जीवनवादिशुण्डुक्तम् । जीवनं सौ-
म्यात्शुद्धिकर्मम् । ओजोवृद्धिकरमलव्ये । तर्पणं वृष्टिहृत् ।
हृद्यमस्य प्रिय हृद्यम् । हृद्यदि आहृत्वात्करम् । बुद्धेः प्र-
बोधन पट्टवरम् । तत् सूक्ष्मम् । अन्वतरसं माधुर्यं
दिना अर्धवितम् । मृष्टं रसाद्वादिशुण्डुक्तम् । शीतं वी-
र्येण । अन्म्यातपानतस अन्योदकेभ्यः स्वभावेन शीततरम् ।
शुचि पवित्रम् । अमृतोपमं प्राणमन्धारकत्वाद् । मूर्धेण र-
निष्ठादल्य मृतोपममतः कियत्प्रयोगादागमजलवत् च । वातके-
भ्यमं च अन्यपानीयापेधया । शीतत्वादिना च पित्तादि-
विनाशनम् । विधुत्र गमात् नभसोऽन्तर्गेषात् भ्रष्टे पतितम् ।
तथा रविचन्द्रवापिभ- पतदेव मृष्टम् । एतं स्वरूपमपि
गमात् प्रभवे अपथत्वे च देशे काल चापेक्षते । एव

विधि देशे च यतः पवित्रमत एवं दुग्धम् एतं कल्पयेत् ।
देशकालौ च शुभनिर्गेषेण नश्यमानत्वात् ॥

येनाभिवृष्टममलं शाल्यपत्रं राजतस्यितम् ।
आक्षिन्नपाविरर्णं वा तत्पेयं गोगमन्यथा ॥
सामुद्रं तत्र पातव्यं मारादाश्वयुजादिना ।

येनांरुगाःभिवृष्टे मिनयपदे निर्नेते शाल्यममोत्र-
मविरर्णं वा भवति नर्दु गोगत्यात् पेयम् । वेति सम-
क्ये । एतादृशपेयेण सामुद्रम् । तथाऽधयुजे ममं वने-
पित्वाऽन्यमिन्नं माति न पेयम् ॥

स्वातर्धैतात्रिलापृष्टयखादिभ्यश्च्युनं जलम् ॥
हेममृन्मयपात्रस्यमधिपजं सदा पिबेत् ।

एतन्नाभिवृष्ट प्रथमं स्वातर्धैनांरुपेन मृष्टमे ।
स्वातर्धं मृष्टम् । धौताधिलानुष्टा मृष्टम् । धौतवय-
दिशो वा च्युनम् । हेमे सौन्दर्ये मृष्टमे वा फोदेनरिषत-
धीःहृत्म् । कमादा पिबेत् । एतादृशमृष्टमपि शुकुण्डका ॥

तद्भावे च भूमिष्टमान्तरिक्षानुकारि यत् ॥

तद्भावे भूमिष्ठं पेयम् । यत् शुचैः मन्त्रत्वादिभि-
रान्तरिचमयुक्तंति नत् सदसं शुभेरित्यर्थः ।

श्वेते कपायं तत्स्वाद् कृष्णे तिकं च पाण्डुरं ।
नीले कपायमधुरं देशे लवणमृष्टरे ॥
सक्षारं कपिले मिश्रं मिश्रेथांशुगुणाधिके ।
मधुरं लवणाम्लं तु भवेत्भूमिगुणाधिके ॥
तेजोधिके तित्तकटु कपायं पत्रनाधिके ।
दिव्यानुकारित्वव्यक्तरसत्वात् स्वगुणाधिके ॥
शुचिपृथ्वसिपश्वेते देशे चार्कानिलाहृतम् ।

भूमिष्टपुलं तर्पेण विधेयउच्यते देशविशेषेण ।
श्वेते मृष्टि प्रदेशे रिषतमुदक कपायसता याति ।
एव कृष्णे मधुरताम् । पाण्डुरे तित्तकम् । नीले कपाय-
मधुरताम् । उर्ध्वे च लवणम् । ऊपरयोदरमृष्टिव प्र-
देशः स ऊपरः स्यात् "ऊपरः क्षाररुचिका" । कपिले
सधामुदक भवति । सक्षारं शरत्स्वयण्युक्त क्षुसिन्ताम र-
सविसंयः । शार्कं सोम्य. कठिनभावेवपत्तिलहृत् । मिश्रद-
धेणे मिश्रयुग । सर्वेषु भूयदेशः पक्वभूतात्मक. न सर्वेषु
भूतताम्य भवति । अतउच्यते आप्तभागाधिके देशे मधुर.

मुदकं भवति । पार्ष्विवगुणाधिके लघुणाम्बुम् । तेजोभागा-
धिके तित्ककटुकम् । वायुभागाधिके कषायम् । आकाशगु-
णाधिके चायत्तरमत्वादान्तरिक्षसमुगुणम् । भूताधिक्ये च
विशिष्टमनेनेव मधुरत्वादिना लप्यते । गुणशब्दश्च भागप-
र्यायः । सख्यायाण्यत्रयमहान्येत्यादिना विभागो गुणइति
च । यथा । अयत्तरालत्वम् । मूर्तमहाभूतस्वल्पत्वादिद-
मपि दिव्यसरशं शुचीं तिस्रतीं कृष्णे श्वेतमृदि च स्थितं
अक्रेण वायुना चाश्रुतम् ॥

**कौपसारसत्ताटार्कचौण्डप्रासवणौद्भिदम् ॥
वापीनदीतोयमिति तत् पुनः स्मृतमष्टधा ।**

तत् भूमिष्ठ अष्टधा अष्टभिः प्रकारैः स्मृतं कौपत्वा-
दिभिः । कूपं भव कौपम् । सारसं भव सारसम् । तथा
ताटाकम् । चौण्डं पर्वतादौ पाषाणनिस्स्रितम् । ताटाकञ्चा-
न्तरिक्षात् पतित्वा भूमौ स्थितम् । प्रासवणं पर्वतात् क्षृतम् ।
औद्भिदं भूमामुद्भिद्य तत्रैव तिष्ठति । वापी कुपवन् गर्व-
तः कृतसोपानपत्तिः । नदी प्रसिद्धा एतेषा क्रमेण गुण-
निदर्शनम् ॥

सक्षारं पित्तकृत् कौपं दीपनाच्चातिवातळम् ॥
सारसं स्वादु लघु च ताटाकं गुरु वातळम् ।
चौण्डं तु पित्तळं दोषहरं प्रासवणोदकम् ॥
औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं स्वादु वापीजलं लघु ।
नादेयं वातळं रूक्षं कटुकं च तदादिशेत् ॥
धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्यात् गुरुलाघवम् ।

कौपं धारणुणयुक्तं पित्तळम् । अभिदीपनं अल्पवान-
ळं च सारसम् । मधुरं लघु च । ताटाकं गुरु वातकरं च ।
चौण्डं पित्तळम् । प्रासवणं तिदोषहरम् । औद्भिदं मधुरं
पित्तघ्नम् । वापीजलं मधुरं लघु च । सामीप्येन वातळं
रूक्षं कटुकं नादेयम् । कौपादीनाञ्च सप्तानां धन्वादिसा-
मीप्यात् गुरुत्वं लघुत्वञ्च विशेषम् । तेनैतदुक्तं भवति आ-
रुपं येषोक्तलक्षणं स्थिताः कृपादयोशुक्लः । धन्वनि जाग-
दो देशे स्थिता आनुषेम्बोलशुक्लवह्दकसंबन्धाभावात् । ते-
भ्यो जांगलेभ्यः पूर्वतस्थानां कृपादीनामतिलयुक्तं उदका-
नामस्वन्ताभानादित्यत्र चोत्सर्गापवादोपबृहत्कचनकन्यानां च
स्वगुण्या योज्या ॥

**पथिमोदाधिगाः शीघ्रवहायाधामलोदकाः ॥
सुध्याः समासात्तानयोविपरीतास्ततोऽन्यथा ।**

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदः खेदितोदकाः ॥
द्विभवनमलयोत्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिताः
क्रिमिशीर्षपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्यते ॥
नद्य उच्यन्ते । समासात्सञ्ज्ञेपतः इदमुच्यते । पथिमसम-
द्रगाः शीघ्रवाहिन्योनिर्मलपानार्थाश्च नद्यः पथ्याः । एतद्विपरी-
तलक्षणविपरीताअपथ्याः । दिनवदुत्भूतामलयोत्भूताश्च
पाषाणस्रुण्णाः पथ्याः । स्थितास्तास्यापथ्याः । क्रिमिशीर्षपदा-
दिकराश्च ॥

**प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्थादुर्नामानि महेन्द्रजाः ।
प्रदरशीर्षपदात्कान् सद्यविन्ध्यमन्त्राः पुनः ॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान् दीपच्यः पारियात्रजाः
बलपौरुपकारिण्यस्सागरांभस्त्रिदोषकृत् ॥**

प्राच्यादिजातादुर्नामानि कुर्वते । प्राथ्यतोडाः ।
अवन्त्ययोमाल्याः । अपरान्ताः कोकणाः । महेन्द्रजाउदग-
दिक् कुर्वते । सद्यविन्ध्याश्च जाताः कुष्ठारिक् कुर्वते ।
पारियात्रजाश्चिदोषहराः । मन्त्राः पौरुपकारिण्यः । पौरुप वृ-
पत्वम् । समुद्रजलं तिदोषहरम् ॥

कीटाहिमुश्रुविदकोथतृणजालोत्कराविलम् ।
पंकपंकजशेवालहृठपर्णादिसंस्त्रुतम् ॥
मूर्येन्दुपवनदष्टं जुष्टं च क्षुद्रजन्तुभिः ।
अभिष्टं त्रिवर्षं च कलुषं स्थूलफेनिलम् ॥
विरसं गन्धवत्तप्तं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः ।
अनार्तयश्च यद्विद्यमार्तिवं प्रथमञ्च यत् ॥
लूतादितन्तुविष्मूत्वाविपसंश्लेषदृपितम् ।
तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् ।

कासापिसाक्षाभिप्यन्दकण्ठगण्डादिकानतः ।
तद्वर्जयेद्भात्रे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते ॥
धनवस्त्रपरिस्त्रावैः क्षुद्रजन्त्वभिरक्षणम् ।
व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यकार्यसपिण्डकैः ॥
पर्णामूलविसग्रन्थिमुक्ताफतकशैवलैः ।
वस्त्रगोमदकाभ्यां वा कारयेत्तृणसादनम् ॥
पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गन्धनाशनम् ।

श्रीमद्वादिपुक्तं जलं क्षानपानादिना नृष्णार्थं क्ष-
यात् । कीटादीनां किम्यदीना मूत्रेण रिक्ता संश्लिष्ये च ॥

विल निर्वीभूतम् । दीपोभूतमतीन्द्रं । तुषतद्भेन वा-
 विष्णुः । उरुसोमप्रदादिमानेनगतिः । पंशोरामभ सम्भूत
 गृहानपमानम् । इतिर्नर्भुजोऽभूतपवित्रम् । तथा पयो-
 दिभिर्गच्छम् । तथा सुदमन्नुभिः विभिर्भेष्ट मेरितम् ।
 अभिवृष्ट तनुकालपवित्राय उर्ध्वेभ्योभूतम् । तथा पनम् ।
 तथा शूलकैर्निर्तं गृहसूत्रेणपुनम् । विरा दुर्गन्धिः । अ-
 विर्गन्धिः । दिव्यमानगिष्मनातेनपवर्त्ता पवितम् । क्लृ-
 र्देशविशेषेण नियतएन वर्षम् नर्भुजि के. वेत् । कृत्वावि-
 प्रथमकतेन न पेयम् । दूतादिदुर्विचयः । एतन् यन्मू-
 ष्यान्नागार्त्तकान् कुर्वते अनेनवर्त्त । सर्वेषामे गंगास्य
 मालम्बुषाः । एतेभ्योऽहर्षं अन्यजन्तुलाभे कृतमरसार श-
 र्वते । तेन च संस्कार दुर्गोपति । मनव्यपयोगावर्णेन
 हृद्रजन्तुविशेषण कार्यम् । व्यागमस्य पवित्र-द्वारिकान्य
 अधिना मूर्धेण । तमदास्यापण्डमजनेन वा सापत्न
 कार्यम् । पानीय्यादिना प्रमादतु निभेर्गोरण कार्यम् ।
 पर्वगुर्वमेरकामुलम् । एरुका कर्मैतैपु "रिती" अत्यु-
 र्दण्डकर्मैरुदकेदेन प्रतिष्ठा । विभक्तिभ्या मुनामि. क-
 तकरुत्तेन भैवत्तेन बद्धसास्त्रेण गोभिर्दकेन रा । विम-
 विविशिशिर्दशः । कनक प्रतिष्ठम् । शैल कच्छम् । गो-
 मेदकमकोटकम् । मीणविशेषम् । पाटलादिपुष्पैः दुर्गन्ध-
 नासान मयादनीयम् ॥

पानीयं न तु पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशे जे ॥

अजीर्णे क्वथितञ्चाऽपे पके जीर्णेऽपि नैतरत्
र्गति विधिरयं तमे त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत् ॥

सर्वे पानीयप्रदेशे जे पानीये अजीर्णे न पानीय
 न पेयमिति । तेनैतदुक्तं भरति विनातीरे पानीये पीते
 तन्मन्त्रार्त्तं यावद्विजातीयं पानीयं न पिपमिति । यथा
 क्वं तापक तापके क्वमिति । एते सर्वे । तथा अ-
 पे अपकजन्ते अजीर्णे क्वथित पक्वं न पेयम् । तथा पके
 क्वथिते जीर्णेऽपि दशरदाप न पेयम् । सजातैरपमपि पके
 जीर्णेऽपि यावत्त भुक्तं तावदापम पेयमित्यर्थः । एष च
 विधिः शैत्यानपकयोः शीतयोः । तेनैतत्तर्जोपेण्य शीतन्य-
 जेन जार्णे ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणाविश्वमेव च तन्मयम् ।

अतोऽत्यन्तनिषेधेन न कश्चिद्दुरि वार्यते ॥

आन्यत्रोपसंगसादाद्यामृत्युर्वा तदलाभतः ।
न हि तोयादिना दृष्टिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा

अप्यन्तनीषेधेन न भुजेविहाये वार्यते । यतः प-
 नीयमाद्यादकृत्तम् प्रतिज्ञां प्राणाः शिष्य सरदातरजगम
 पानीयमर्षम् । यतः स्वस्थस्य व्याधितस्य च तोयादिना
 वर्त्तेन न भाति ॥

केवलं सौषधं परुषाममुष्णं हितञ्च नत् ।
समीक्ष्य मात्रया युक्तमपमृतं विषमन्वया ॥

अतस्तोषेणैव च केवलं सौषधं वा परुषामं
 शीतन्यस्य नोद्वेन । तद्य पानीयं समीक्ष्य विषये मात्रय
 पुनमपमृतम् । विषयेण युक्तं विषम् ॥

भतियोगेन सलिलं दृष्यतोऽपि प्रचो जितम् ।

मयाति भ्रूष्मापितत्वं ज्वरितस्य चित्तेपतः ॥

नर्षयत्यामृष्णिद्रातन्द्राधमानांगोर्ऋम् ।

क्षातावित्ताद्द्रुष्टासमसेकश्चासर्षानसत्तान् ॥

अनिर्देशेन वाहुषेण तुष्णानोऽपि प्रयुक्तं सर्वस्य
 पित्तभेषजा याति । चोचितस्य चित्तेपतः आमैनामी न-
 दिष्कृते वरत्त्यासिरामभ्य च पार्यते तर्षम् । तस्य च
 ज्वरितस्यान्युद्धारोर् वार्यति । इक्षानः सप्तसेरोदयो-
 ज्ञः । प्रमेकः मन्वते एर तस्य धवियम् ॥

पाके स्याद्दु हिमं वीर्यं नदुष्णमपि योजितम् ।

तस्याद्योगपानेन लाघयाञ्च विद्यो जयेत् ॥

सर्वेन जठे षड्विंशतिपक यतस्तन् स्पष्टोष्णमी
 र्गतिर्यम् । अतः अयोगपानेनातिमृष्यपानेन तापशाम-
 प्यताश्च विद्यो जयेत् । सत्येव तस्य न चाननीयवित्थः ॥

आगविष्टब्धयोः कोष्णनिष्पिपासोऽप्यपःपिबेत् ।

यावत्स्यः क्लृद्यन्त्यन्नमृतिक्लेदाऽग्निनाशनः ॥

विषदः कफवाताभ्यां मुक्तामाशापचन्धनः ।

पच्यते शिषमाहारः कोष्णतोऽयद्रवीकृतः ॥

आमविष्टब्धयोः विपासादितीक्ष्णपकाद्यैर्न ईदृश्या-
 अपः पिबेत् । आम भ्रंशोपपहतजठरादजीर्णमभ्य
 शिष्टमभ्येनं वातार्ज्येन । एतौ दाव्यामपिष्टब्धो मा-
 पार्श्वीयो वक्ष्यमाणस्येणो । तयोश्च तावतीअपः पिबेत्
 यावन्तेऽपि ब्रेदवितु समर्षोः । अतिद्वेदेन चाग्निनाश-
 यान् नहथ्यो न पेयाः । कफवाताभ्यां जठरे पिषद्विष-
 लमपच्यमानमद्य कोष्णतोऽयद्रवीकृतमाशापचन्धन सन्
 शिषमेव पच्यते । युक्तं मन्धनमासाद्ये निबन्धन येन

रा तथा ।
 अनवस्थितदोषप्रेर्व्याधिधीणवलयस्य च ।
 नालपमप्याममुद्रकं हितं तद्धि त्रिदोषकृत् ॥
 तेजसः प्रातिपन्नत्वान्मन्दाग्निर्वर्जयेज्जलम् ।
 सर्वमेव तथा स्पन्दप्रीहविद्रुपिगुल्मिनः ॥
 पाण्डुरातिसाराशोभ्रह्णीशोपशोफिनः ।
 काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम् ॥
 कृते शरभिदाघाभ्यां पिनेरस्त्रस्थोऽपि चाल्पशः

अनवस्थितदोषवस्थानवन्धिताग्रे स्वल्पमप्यामं जल
 न पथ्यम् । तद्वचाममेधां विदोषकम् । अनवस्थिताः स्त्र-
 रूपाश्लिताअनेकरूपाश्च दोषाप्यस्य स तथाविधः । एवम-
 नवस्थितानिदिरपि । तथा व्याधिभिः धीण बल यस्य तस्या-
 समुद्रकं विदोषकम् । तथा मन्दाग्निः सर्वमेव जल की-
 पादेकमात्रं स्वल्पं पक्वं बहु च वर्जयेत् । तथाऽभिष्यन्दा-
 यानिश्च सर्वमेव जल वर्जनीयम् । आमिष्यदोनाम चक्षुरा-
 गोयध्वमाणः । अशक्तौ तु विना जल प्राणसन्धार-
 णामामभयं कदाचित् पेयम् । तत्र स्वल्पम् । किंभूतमप्य-
 पेयं जाह । शोणयोर्धेरीपथेस्मंस्कृतम् । तथा शरदं निदा-
 य च वर्जनीयान् अन्यस्मिन्धृती स्वस्थेनापि स्वल्पं पेय ए-
 तयोस्तु यथेच्छमेव ॥

भक्तस्याऽदौ जलं पीतमाग्निसादं कुशांगताम् ।
 अन्ते करोतिस्वूलत्वमूर्ध्वञ्चाऽमाशयात् कफम्
 मध्ये मध्यांगतां साम्यं प्रातूनां जरणं सुखम् ।

तत्र जल भीजनकांते अघात् पूर्वं पीतं अविमा-
 न्ये कार्थं च करोति । सर्वं च भुज्या अन्ते पीतं श-
 रीरस्य रथोच्य आमाशयादुपरि च शोभ्यवृद्धिं करोति ।
 मध्ये त्वचस्य पीतं सामागतं तमभावुनां च करोति । ए-
 संनं शब्दं जरयति ॥

नीतं मदात्ययग्लानिमुर्जाछिद्रिभ्रमभ्रमान् ॥
 तृष्णाऽप्यदादपिचास्त्रिग्यापि च निहन्ति तत्
 शीतं तदत्र मदात्ययदीर्घं वधमाणलक्षणम् नि-
 रन्ति माशयति उष्णेन कालेन उष्णान्द्रादादिना च दा-
 रः उष्णदाहः ॥

धीणपादत्रिभागार्थं देशर्तुगुरुलायसात् ।
 कथितं फेनरहितमवेगममलं हितम् ॥

हिध्याधमानानिलश्लेष्मवृद्धकासथासपीनसो ।
 पार्थशूलापपेदस्तु सद्यःशुद्धौ नवज्वरे ॥
 दीपनं पावनं कण्ठ्यं लघुवास्तिविशोधनम् ॥

तत्राहु हिमादिषु कथितं पेयम् । का कथयन्ताने-
 ल्यजोष्यते । देशर्तुगुरुलायार्थं विकल्प्य धीणचतुर्भाग वा
 धीणत्रिभाग वा धीणार्थं वेति विधा । तेनैतदुक्तं भ-
 वति । यत् कश्चिदेशकृती वा स्वल्पेन गुरुत्वेन घृतमुद्रकं
 तत् कार्येण धीणचतुर्भागम् । अविकल्प्यै धीणत्रिभागमा
 अल्पतदुदो अथैधोपनिनि । एतद्विपरीतं न त्पानेऽप्येव व्या-
 स्येयं तत्र नष्टमामिमगंगोऽपि आरुनेनप्रायश्यादात्त भवति ।
 फेनरहितं तु कथितं भवति । नेगरहितं न च पक्वलाञ्छन-
 येलक्ष्यम् । तत्र पक्व हिमार्दानां हितम् । उष्णमुद्रकं दी-
 पने आनदोत्पापनम् । स्वल्पं लघु बलिं शोषनं च ॥

पापाणरूप्यशुद्धेभजतुनापार्कतापिनम् ॥
 पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं वृद्धनिजित् ।
 लघ्वरुदं कृमघ्नञ्च तोयं कथितशीतलम् ॥
 संसर्गे पित्तकफयोः गन्धिपाते च शस्यते ।
 तोयं बन्दिगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषकृत् ॥
 भवेत् पर्वुपितं तत्र—

तसंधं पापाणादिभिस्तापितं तत्रकार्णेण शीतमेव
 वा पीतं विदोषकं तृष्णाञ्च च । कथिनरहितं लघुत्वादि-
 युक्तम् । संसर्गे पित्तकफयोः सन्धिपाते च पथ्यम् । उत्तरसं-
 शीतन्मा शानसंभकोपहेतुत्वेनैकोके । वति वायुसंभोगि क-
 के च न पथ्यम् । तत्र कथितशीतलं पर्वुपितं विगत-
 होरातं सद्रन्दिगुणलघुत्वदीपनत्वान्पादादितः प्रष्टं रहितं भवति ।
 अम्लोत्पार्कं दोषकरं च ॥

—तोयं हिमकरोद्भवम् ।
 अतिशैत्यगुरुस्थैर्यं संघातैः कफघातकृत् ॥
 चन्द्रकान्तभयं रक्षोधिपापिचज्वरापहम् ।
 दृष्टिमेवायपुस्थैर्यकरं स्वाद्दु हिमं लघु ॥
 नाळिकेरीरुदं सिग्धं स्वाद्दु दुष्णं हिमं लघु ।
 तृष्णापिनानिलहरं दीपनं वस्तिशोषनम् ॥

हिमकरसुतं तोयमिश्रित्यादिना वातशोषकं चन्द्र-
 कान्तमाणसुतं रक्षोत्सादिमुक्तम् । नाशिकेत्तन्तर्जातं हिमं वा-
 हिमपथ्यम् ॥

द्रिष्यं वारि वरं वपे नाद्रियमवरं परम् ।

इति तोषवर्गः ।

वर्गविशेषमहरति । वपेकाले आन्तरिक्षे जल अ-
ल्पमप्य नदीतटोर्नमपप्यम् । इति तोषवर्गः ॥

स्वाद्गुपाकरसं क्रिग्धमोजस्यं धातुवर्धनम् ।

वातपित्तहरं वृष्यं श्रेष्पलं गुरुशीतलं ॥

प्रायः पयः—

तोषाम्बु-ना हीगण्यु-रुने स्वाद्गुपाकरसामि-
ति । सर्वमाय विभोषण धीरजान मधुरस मधुरतिपाक
रादिद्वयम् । अंजनं हितमोजस्य ओनेनाम धानुमाग्भु
वध्यमगण्यु-रुणम् । वृष्पलेन मज्जस्वधातु-व्यभिचर-रोगम-
नरुक्तता चोक्तम् । प्रायोऽप्यु-रुणं सन्नेन विध पयसि ॥

—अत्र गच्यन्तु जीवनीयं रसायनम् ।

क्षतक्षीणहिनं मेध्यं यल्यं स्तन्यकरं सरम् ॥

श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातिहृद्क्षुधः ।

जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥

सामान्येन पयोऽप्यु-रुणं कृत्वा वातविभोषण कि-
पते । तत्र च सामान्योक्तगुणविभोषणोपशोषणः सोऽप्यु-
वाद्योक्तिनेयः । अर्धचतु मरुता म तस्यवोषवृहक ।
गच्यन्तु जीवनीयत्वदिदुक्तम् । जीवनीय साम्यधातुद्वादि-
रम् । रसायनमित रसायनं प्राणमन्थारकवाच्यलन्तरमादिश-
तुलाभोगाधनास । उर श्वन्युनाय धीनाय च हितम् ।
धीण, धीणधातुः । मेधाय वृ-पे हितं मेध्यम् । धीणाव
न्यव्युद्दि करोति । सर शरीरं नैकत विधति । श्मादी-
श्च नाशयेत् ॥

हितमत्यग्न्यन्तरेभ्यो गीरीयोमाहियं हिमम् ।

माहियं पयोऽल्यवीनामनिद्राणा च हितं पण्यम् ।
अतिगुरु च । वपिष च हिमम् ॥

अल्पांबुधान्वप्यायामकटुवित्काशनं लघु ॥

आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित् ।

अजाना पयः अल्पांबुधानादिहेतोर्लेप हेतुवर्तनमस्या
न्यस्याअथैर हेतुयुनाभानाने । धीरलपुलकान्पनायै एतदि-
परतिव्याध मुक्तं सामर्थ्यलम्प्य । अजानातु न्यव्यानुपा-
नमदि स्वभाव । अत्यात्मनु देशावधेयता । एतथाऽज जी
धादिनिनाशनम् ॥

इपद्रक्षीष्णलवणमौष्टकं द्रापनं लघु ॥

शस्तं वागकफानाहक्रिमिशोफोदगार्शिसाम् ।

ओष्टमर्वाष्टक पीरं इपद्रक्षीष्णलवणमौष्टकम् । दो
पनम् । लघु च वातभेदाद्यावर्णिय पण्यम् ॥

मानुषं वातपित्तासृग्माभिघाताक्षीरमजित् ॥

तर्पणाद्रव्योत्तर्जनस्यः—

मानुष पीरं वातेन विनेनामुक्ता अभिघातेन को
लघनाम चवृत्तगुणा नाशनम् । कपिभ्यु-रुणं । तर्पणेन
शर्कोनेन नग्नेन च । एतानि चारिमेव स्थाने पयः
मापलक्षणाणि ॥

—अह्यं तूष्णमायिकम् ।

वातव्याधिहरं हिष्माश्वासपित्तकफमदम् ॥

आशिकमहयुष्णवीर्यं वातव्याधिविनाशनं हिष्मा
कर च ॥

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत् वाटे—

हस्तिन्या पयोऽप्यु-रुणं शरीरं दयेकृत् ॥

—उष्णं त्यक्तकफं लघु ।

शाखावातहरं साम्ललवणं जटलाकरम् ॥

एकशकलैर्द्वैभकशाक पयः उष्णवीर्यं शाखावातहर
मधुरमर्वाष्टकम्ललवणेन च रतेन युक्तं जटलाकरम् । ए-
कशिकागः मृतोपय म एकशकः अशकैर्भादि । शा-
खारतादयोधातवरावकच । तत्रस्थितस्य वातस्य नाशनम् ।
आजं र्तेभिलम् ॥

पयोऽभिष्यन्दिं गुर्वामं युक्त्वा शृतमतोऽप्यथा

भवेत् गरीयोऽतिशुनं धारोष्णममृतोपमम् ॥

इति पयः स्वरूपेणोक्ता शक्तारोष्णप्ये । आम-
पपकं पयः अभिष्यन्दिं शुभ च । अभिष्यन्दिं मासिन्केन
सोतनां सावकम् । युक्त्वा शृतं पयः आमादिपरीतम् । ना-
तिशुनं न मत्पशुनमिति युक्तिः । अतिशुनं वातिगुरु । धा-
रोष्णममृतोपमं पण्यनेन ॥

पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दिं तत् श्रु-

[शम् ।

अचेष्टया च प्रादोपात् गरीयः स्मृतमौपसम् ॥

व्याख्यातस्तेन लघिमा चेष्टावत्पकृतिष्वपि ।

इत्येव चातिदेहेभ्योमांसेष्वप्येवमादिशेत् ॥

पिण्याकं निर्याडितरसं तिलादि । अम्लरसं चा-
यन् किमिदं वाः क्षीरयोनयःअश्रन्ति तासां पयः अतिशु-
देत्यभिप्यन्दि च । प्रदोषं अपराहणं गृह्णानं यत् पयः त-
दपेक्षया औषसं प्रभातगृहीतं अतिशुद्धं । कुतः चेष्टारहित-
त्वात् यस्मान् प्राणिनां रात्रौ न कदाचिच्छेष्टा भवति अत-
औषसं शुद्धं । दिवा च धावनद्वयनादिक्रिया चेष्टया प्रादो-
षं लघु । अनयां च दिशा चेष्टावत्पृथिवि रूषिमा
न्यास्यतातः । तेनैतदुक्तं भवति चेष्टारवभावेषु हरिणादिषु
लघु । अचेष्टारवभावेषु सकरादिषु शुद्धं । अतिदेहान्महा-
भोगशरीरानपेक्ष्य स्वल्पाभोगशरीरेषु लघु पयः । न केवलं
पयस्तु यावन्मासिधैषि चेष्टारवत्पृथ्वीत्वांशोपेण शुक्लापव-
विज्ञेयम् ॥

अम्लपाकरसं ग्राहिं गुरूष्णं दधि वतिजित् ।
मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तचक्राग्निशोफकृत् ॥
रौचिष्णु शस्तमरुचां शीतके विपमज्वरे ।
पीमसे मूत्रच्छ्रे च रूक्षन्तुग्रहणीगदे ॥
नैवाद्यान्निशि नैवौष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न ।
नामुद्गमूपं नासौद्रं नाघृतं नासितोपलम् ॥
न चानामलकं नापि नित्यं नो गन्दमन्यथा ।
ज्वरास्राक्पित्तवार्सर्पकुष्ठपाण्ड्वामयप्रदम् ॥

दधि लम्बविपाकत्वादिमुक्तम् । रौचिष्णु साधु रो-
चते । अरुचां पथ्यम् । अन्यदत्याहार रोचयतीत्यर्थः ।
शीतके शीतपृथ्वीके विपमज्वरे सततकादी पथ्यम् । पीनता
नागाद्यावः । रूक्षन्तुद्रतसारं मृहणीदोषे हितम् । तच्च
दधि रात्रौ न भोज्य एवकारोरात्रावुष्णं चालन्तप्रतिषेधाय ।
यसन्तप्रीष्मशरत्सु न भोज्यं न च मुद्गपादीनामन्यतमेन
राहितम् । नापि नित्यं सातत्येन न भोज्यं न च मन्द-
अन्नात् । एवं च मति यदि कश्चिन् अुक्ते सोऽजस्य
उत्तरादीर् प्राप्नोति ॥

तत्रं लघु कपायाम्लं दीपनं कफवातजित् ।
शोफोदराशौग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः ॥
गुल्मप्लीहघृतन्पापतगरपाण्ड्वामयान् जयेत् ।
तद्वन्मस्तु सरं स्रोतश्शोधि विष्टंभिज्जिघ्रु ॥

तत्रं दण्डेन मथितादमः उद्धतेःशुद्धते वा खेहे तत्तकं

लघुत्वादियुक्तम् । घृतव्यापत् घृतस्थितिपानादुष्णभारोगः ।
गरोवक्ष्यमाणलक्षणः तद्रक्तत्रवत् गुणैरस्तु विशेषं मस्तुनः
स्रोतशोषकत्वेन विष्टंभनाशकत्वेन च विशेषः तद्रस्य स्रो-
तश्शोषकत्वेऽपि मस्तुनोऽतिशयः ॥

शीतं स्वादु कपायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतं ।
यक्ष्माशौर्हितपित्तासृग्धातुजिद् ग्राहि दीपनम्
क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित्
नवोद्धृतं सद्यउद्धृतं नवनीतं शीत शीतवीर्यं मधुरं
कपायाम्लत्वेन च युक्तं राजयक्ष्मादिनाशनं संग्राहि दीपनं
च । संग्राहि यद्वायुं भावान् पिण्डीकरोति । क्षीरोद्भव-
नवनीतं रक्तपित्ताक्षिरोगं नाशयति । संग्राहि च । क्षीरो-
द्भवं यत् क्षीमेव मथिलोत्पादितम् ॥

शस्तं धीस्मृतिमेधाश्रिवलायुःशुक्रचक्षुषाम् ॥
वालवृद्धप्रजाकान्तिंसौकुमार्यस्वराधिनाम् ।
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम् ॥
वातपित्तविपोन्मादशोपालक्ष्मीज्वरापहम् ।
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं घृतम् ॥
सहस्रवीर्यं विधिभिः श्रुतं कर्मसहस्रकृत् ।
मदापस्मारमूर्च्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान् ॥
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम् ।
पूर्वोक्तांश्चाधिकान् कुर्यात् गुणांस्तदमृतोपमम्
तद्वच्च घृतमण्डोऽपि रूक्षस्तीक्ष्णस्तनुश्च सः ।

घतन्तु धीप्रश्रुतीनामभिलषिनामान्तानां शस्तं हितम् ।
धीवृद्धिरस्तुप्रहणे शक्तिः । स्मृतिरतीतविचारे शक्तिः ।
मेधा मद्भा वस्तुनिर्विक्रमशक्तिः । प्रजावर्धिनाम् । प्रजा अ-
पत्यं शुक्रस्य सफलताकरमित्यर्थः । वयःस्थापनं जरयाधि-
ना वयः स्थापयतीति वयःस्थापनम् । सहस्रवीर्यमनेकश-
क्तिः । तथा विधिभिर्विधानैर्नापिधाभियोजनानभिः कर्मस-
हस्रकृदनेककर्मैकैदित्यर्थः । तच्च घृतं पुराणमतीतबहुकालं
मदादीन् व्याधीन् जयति । व्रणानां पेक्षित्यादिकं शोध-
यति । व्रणांश्च रोपयति । तच्च पुराणं पूर्वोक्तान् सामा-
न्यपतौत्तान् गुणाधिकत्वेन करोति । अमृतोपमं च । घृ-
-

मन्त्रोऽपि वनगुणानाधिकं कृमोरमुतोपममं च्यवनन सीधुः ।
लेन तनुनेन चारु विधिषः । मण्डपारंभतः मण्डपः ।

फीलाट्शुधिः कीकातकपिण्डकपोरटाः ॥

सक्षीरशाकपीयूषारोचनावह्निगादनाः ॥

शुकनिद्राकफकराविष्टुभिगुरुदोषजः ॥

कीकाददयः सर्वे धीरवेकाराः तद्विष्टुविषाणाम् ।
बलकराहस्याः अग्निनाशनाः शुक्रादकराम विष्टामन्तद्वाने
दोषज्यामः । दोषजाअप्यतयेन विष्टाह्यातयः । कीकाद-
स्तकारादकृताः । सूचिताः क्षीरकीकादिषु । मंत्रा धी-
रसदयः फीलाटिका । पौंडन उतरायेन क्रमिकः । धी-
शाकं ममिक पीयूष मण्डपारंभतः धीरश्च दधिः ॥

विद्याद्विधृतादीनां गुणदोषान् यथापचः ॥

धनानाथ पर्योपानानिकमेव सुना विष्टु मन्त्र-
कं भवति । यथा स्नायुनाकरमाभिलादना सानायेन धी-
रगुणाउत्तास्तत्र मामान्येन दप्याद्विष्टुणाअपि विष्टाकाकेषा-
या तु दप्यादीनां मन्त्रानि सामान्यशुणे प्रकृतिधृत्वधीर-
गान्वयोऽपि प्रायः ॥

बर्गोदं निधेतयति ।

गन्धे क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाऽविसंभवे ॥

इतिक्षीरवर्गः ।

धीरं वनत्र गन्धं श्रेष्ठं । आरिक्तं निन्दितं प्राग-
न्यान् धीरत्पनयोरेव मह्यम् । इति धीरवर्गः ॥

इक्षोस्सरोगुरुः म्लिग्धोऽबृंहणः कफमूत्रकृत् ॥

दृष्यशशीतःपवनजित् सुक्ते वातमकोपनः ।

रक्तपित्तमशमनः स्वादुपाकरसोरसः ॥

इक्षुसर्वगोद्वयप्रतीनोऽप्येन । इक्षोरसः सरतादियु-
नसुक्तः बृहणोवक्ष्यमाणलक्षणः पवननिद्रातनाशन । सुक्ते
सुक्तमात्रे पीत्रोवातप्रकोपनः ॥

सोऽग्रे सलवणोदन्तर्पाडितः शर्करासमः ।

स च रसः अमे इक्षोः प्राग्ने जनितः । सलवण
ईषकृत्पणः दन्तर्पाडितोपनावाक्यमनुहृतत्वत् सुषेः शर्करया
समः ॥

मूलाग्रजन्तुजम्भादिपीडनान्मलसंकरात् ।

किञ्चित् कालविष्टस्याथ विकृतिं याति यान्ति-

विद्याहीगुरुविष्टुंभी तेनासां—

गुरु याप्यित्तं पपरीतं दन्तद्विष्टुंभीरामधुपीडनान् मल-
मेकान् वेकान् प्राप्नोत्यनोऽपी याप्यित्तं पीडनान् विष्टुमवरम् ।
ननुगन्धः किमभक्तिः विद्याही तेषाम्भान्तिरुन्तं पपरीतः
हेतुविदंशोः इत्यायान् कायांमप्यपीडनान् । मन्त्रानि च
विष्टोः विष्टेषु विदहनधीरदयान् प्रयेगीन विष्टुः ॥

—तत्र पीण्डकः ॥

शैत्यमगादमाधुयाद्वरस्तमुयांशिकः ॥

शातपर्वकफान्तारनेपाज्यास्ततः क्रमात् ।

सक्षाराः सकपायाश्च सोऽण्णाः किञ्चिद्विद्विहितः

तत्र वेष्टुमेव मध्ये पीण्डकः शैत्येन प्रसवयेन मा-
धुयेन च श्रेष्ठः सोऽण्णमेव । तमनु यांशिकः शैत्यदि-
भिः पीण्डकान्मोनांमिकदलधः । शातपर्वकादयम रस-
कमादन्तरेतरे शैत्यादिभिर्हीना । तत्र च शातपर्वकादयः
ईषुधारेण पुनाः ईषु कपायसोऽण्डुणापि । त्रियि-
जिदादिनाथ ॥

फाणितं गुर्वभिप्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम् ।

नानिश्लेष्मकरोधनः सृष्टमूत्रशकृत् गुडः ॥

मभूतक्रिमिमज्जासृष्टोमांसकफोऽपरः ।

हृद्यः पुराणः पथ्यश्च तवः श्लेष्मानिसादकृत्

फाणितं सुष्टुर्गोपुनमिष्टुमः । तत् श्वाभन्त्यदि
विष्टोपसमयश्च सुष्टुमंशोधनं सुष्टुमतिवाहयति । गुडः सं-
स्कारवर्जनं निर्मलः नानिश्लेष्मकरोऽप्युष्णकरस्तयोः ।
तथा मूत्र शकृम सुजतिः बहिः क्षिपति तथा अपरः अ-
धौतः प्रभूतत् किम्यादीन करोतीक्षुचात्तात् म एवीनः
स एव च गुडः पुगणोऽह्यः शरीर्य च पथ्यः । नवस्त
कफमविमाद च करोति ॥

दृष्याः क्षीणक्षतहितारक्तापिनानिलापहाः ।

गतस्याण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः ॥

तत्रगुणा तित्कमधुरा कपायायापशर्करा ।

त्रिदोषघ्नी सिताकाशोपुर्धर्च्छर्द्धसंभवा ॥

द्राहृत्सृच्छर्द्धिंमूच्छीसृक्पित्तत्रयः सर्वशर्कराः

मत्स्यदिष्टादयस्योष्णत्वादिगुणाः क्रमेण । पूर्वं
म्हादुत्तरोष्णत्वादिभिरपिभयेन युक्तः । मन्त्रादिशकृम
निर्मलाः श्रीः जाम् लोके । ततोऽपि संरक्षणं शुभेयां

कः सखः । ततोऽपि मित्ता शर्करा । यावशर्करा तु तन्मुष्णा मत्स्यगिडकादमुष्णा निक्तमधुरकपायस्ता च । या पशर्करा लोके यवापशर्करेति प्रसिद्धा । काचेत् भ्रान्ति दुरालभारगेन सा कियत इति । एताअन्याथ काश्चन रायोः शर्कराः दाहादिनाशनाः ॥

वर्णार्थं निर्धारयति :

शर्करेश्लुषिकाराणां फाणितं च वरावरे ॥

इश्लुषिकाराणां मये शर्करा श्रेष्ठा । फाणितमश्रेष्ठ इति चक्षुष्यं च्छेदि तृश्लेषमविपहिष्मास्रापिचनुत् । कुमुदेहकृमिच्छर्दिभ्रासकासातिसारजित् ॥ व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं मधु । रूक्षं कपायमधुरं तत्तुल्या मधुशर्करा ॥ उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत् । विपान्त्रपत्वेन विपपुष्पेभ्योऽपि यनोमधु ॥ कुर्वते ते स्वयं यच्च सविपाभ्रमरादयः । मच्छर्दने निरूहे च मधुष्णं न निवार्यते ॥ अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते । गुरुरूक्षकपायत्वाच्चैत्याद्याल्पं हितं मधु ॥ न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णाद्यतो नरम् । उपक्रमविरोधित्वात् सद्यो हन्याद्यथा विपम् ॥ नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहिपरं मधु । वृष्ययोगैरतो युक्तं वृष्यतःमनुवर्तते ॥ भ्रामरं पौष्पिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरम् । धरं जीर्णं च तेष्वन्त्ये द्वे एव ह्युपयोजयेत् ॥ इतीक्षुवर्गः ॥

तं च पुरुष मारयति । अतउच्यते विपात्रपत्वेन । कु-
तातिपात्रपत्ने मधुनः अत आह विपपुष्पेभ्योऽपि यतो
मधु कर्षति तन्कृत्तः । न केवलमन्यपुष्पस्य इत्यभि-
श्रदस्यार्थः । यद्यममात्रं भ्रमरादयः स्वयं शरिरेण सविपा-
मत्तु कुर्वन्त्यतः उष्णादिपुक्त मारयति । तच्च मधु प्रच्छ-
देने वमने निरूहे च उष्णमपि न निवार्यते । यन-
अपक्रमान्धेन प्रयुक्तं निवर्तते पुनरामच्छति । गुरुत्वानिनो
हेतोः शरीरं चाप पथ्यम् । तथाच मधुनः अजीर्णोद-
न्वत् कष्टतमं विवर्तते । पुनः यतोपि कुम्भोपक्रमत्वादिषव-
पर नाशयति । अजीर्णोदन्वोदकपानादिकं विहितम् । त-
च्च मधुनो विरुद्धम् । अथ च शीता क्रिया क्रियते ।
सा अजीर्णपथ्या । अत उपक्रमविरोधः तच्च मधु ना-
नाद्रव्यस्वरूपतादत्यर्थं योगसाहित्वेनयुक्तः । तैजसदृक् भ-
वति सर्वाः शक्तयः प्रमेवश्चनवस्थिता केवले या या श-
क्तिः सशरीरयोगिष्ठये शक्तिः सहायभूतामासादयति सा
सा तामातिशयेनाभिष्यनति । एतदेव हि योगवाहित्वं यत्
स्वयुष्णापरित्यागेनादिनं राद्यथा परस्य च शक्तिपरिपूरणम्
अनएव कारणाद्दृश्ययोगैर्धुक्तं मधु वृष्यता याति । एताव-
ता हि वृष्ययोगस्य तु शक्तिः तेन परिपूरिता भवति ।
भ्रमरादाभध कृत मधु यथोत्तरं श्रेष्ठम् । यद्यस्मात्तत्र
तत्तत्तमाश्रेष्ठमिति । जीर्णं पुराण मधु श्रेष्ठम् । तेषु भ्रम-
रादेषु मध्ये द्वे एतान्ये श्रेष्ठं माक्षिकं च पन्त्रवाद्ययो-
जयेत् । इति इक्षुवर्गः ॥

**तैलं स्वयोनैवतत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यञ्जायि च ।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं मूक्षमोष्णं कफकृत्न च ॥
कृशानां बृणायालं स्थूलानां कशेनाप च ।
वृद्धविदकं क्रिमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजित्
तैलमयोगादजरानिर्विकाराजितश्रमाः ।
आसन्नातिवला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा ॥**

द्रवत्वातेत्युच्यते । तैलं स्वयोनित् । सर्वं तैलं
स्यकारणममशुष्यम् । तत्र तैलेषु मये मुख्यं तिलोद्भवं ती-
क्ष्णम् । व्यक्तयि व्याप्तिरित्यथ । यद्वैदं व्याप्य पाकं या-
ति । त्वदापकृत् पाणाभ्यामेन त्वच दूरायति । यैरु त्व-
न्धोपहराभितुक्तं तैरानादिकं अन्येन । अथवा त्वद्वैदं
कृत्ताने त्वदापकृदादि कृति च्छन्द इत्यस्य पतिः प्र-
योः । चक्षुधाहेतुम् । वृक्षभोतःप्रमेति । उष्णवर्धनं
तिश्लेषत्वात्संस्कारत्वं प्राप्तमनउच्यते कफकृत्तयेति ।
संस्कारवशात् कृशस्य वृद्धपाशाठं पर्याप्तम् । स्थूलनाप

शर्करायोनिसमगेन मधुनोऽपि गुणाउच्यन्ते । मधु
माक्षिकं वातलं चक्षुष्यं पथ्यम् । च्छेदि किञ्छेदि यथा
क्षयादहे पिण्डित्वात् भावान् चिन्नति विभजति तृदा-
दोषं नाशयति । मणाना शोधने तत् यत् पूर्येपिच्छ-
स्यादिश्रेष्ठम् । सन्धानं तत् । यत् द्वौ मणोःश्लेषकौकरोति ।
रोपणं प्रसिद्धम् । तथा मधु रूक्षम् । रमेन च कपायम-
धुरम् । अथ च सर्वात्मकस्यापि कारणविशेषात् प्रभा-
वात्सुवर्धनेन वातज्यादिपेणः । तत्तुल्या मधुममा शुष्ण-
मधुशर्करा । तच्च मधु वृष्णं निहन्ति मारयति । उष्णा-

करोनाय । अपवा केवलमपि केनेव हेतुना येन शोषक-
 रिताया कृशाना कुंभ्यायासं पर्याप्तम् । तेनेव हेतुना ए-
 लानं करोनायेपि न कश्चिद्विषयः । अथैव च पशुप-
 युजन्य संस्कारात् सर्वेरागादिदिति म्यं पाठान् । विप्र-
 पुरी । चभाति श्रययतीति बडविद्वयम् । सन्वां प्रतिग-
 विविष्टमाथिल्य सर्वेरागिन् । तैलप्रयोगानिहागरूपेण
 कथयति तैलप्रयोगादिभ्यादिना । दैव्यादिप्रयः पुरा इ-
 प्रिययाः जरादिदरहिनाभाःसन् ॥

सतिकोपणमरुणं तैलं स्वादु सरं गुरु ।

वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विपमज्वरम् ॥

रुक्छोर्का च कटीगुह्यकोष्ठगुह्यौ जयेत् ॥

पेरुणं तैलं तु ईषणिलकटुकं रोमेन मूरं यथादीन
 जयेत् कब्धादिस्थितौ तु रुक्छोर्का नाशयति ॥

तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं त्रिसं रक्तैरण्डोद्भवं त्वति ।

लांहेतेरुण्डतैलमपिशयेत् तैलप्रादियुक्तम् ॥

उमाकुमुंभजं चोष्णं स्वद्रोपकफपित्तकृत् ।

उमातैलं तु सुभूतेरुणोष्णवीर्यं स्वद्रोपम करोति
 पित्तकृमाणी च ॥

सरलागरुदेवाहृशिशपासारजन्म च ॥

तुवरारुफरुतेथं च तीक्ष्णं कटुकं त्रिपिकाकृत् ।

अर्शःकुष्ठकिमि श्लेष्मशुक्रमेदोनिष्कापहम् ॥

द्वयादिन तैल तेषाम्पादित्शुभुक्तम् । र्दोष मां-
 पम् । सरलादीनां सायश्चेन सचयः ॥

करञ्जनिवने तिक्ते नाल्युष्णं तत्र निदिशेत् ।

करञ्जनिवनेऽश्वत्थे कटुचापचादः तिक्तत्वम् । ना-
 ल्यनोष्णवीर्यं चम् ॥

कपायनित्तकटुकं सारलं व्रणशोधनम् ॥

सारलकाष्ठसारन तैल कपायादिराग व्रणशोधनञ्च
 अत्र कपायतिगतव व्रणशोधनप्रदायिकम् ॥

भृशोष्णतीक्ष्णकटुकं तुवरारुफरुतेथे ।

विशेषात् किमिकुष्ठे तयोर्ध्वार्धोद्विरेचने ॥

तुवरारुफरुतैलयोस्तैकपायतिशयः । अर्शं किमिकुष्ठ-
 नाशने चादिशयः । ऊर्शो र्ध्वोद्विरेचनं वमनारेचनम्भा-
 दोर्ध्वनिर्हणम् । तेनाधिकम् ॥

असातिमुक्तकाक्षोक्षनाल्यिरेरमधुपञ्जम् ।

त्रपुसोर्वाकृत्पण्डश्रेष्मपानकर्मपाळजम् ॥

वातपित्तहरं कोदयं श्रेष्मळं गुरु भीतळम् ।

अथप्रतमन्वकारितैल वातपित्तहन्नादिदुग्धम् । अथ
 विरार्थवम् । अतिमृणकं मापरीमणम् ॥

पित्तश्रेष्मप्रमथनं श्रीपर्णादिं शुक्रांश्ववम् ॥

श्रीपर्णादिशुक्रतैल पित्तभ्रमरुधनम् । श्रीपर्णां वान्मर्दा-
 किंशुकः पशुपः ॥

तिलतैलं परं तेषु फांसुंभमवरं परम् ।

तेषु च तैलेषु मध्ये तिलतैलं पश्येन्नानिषेध-
 तद्विपरीतं बीसुभम् ॥

वसा मज्जा च वातघ्नौ यत्पित्तकफप्रदा ।

मांसानुगतस्वरूपौ च विद्यान्मदोपि तावित् ।

त्रैदश्रमेनेदमधुपञ्जने । वसा नाम तद्विभेदोत्प-
 युक्तमांगदेहः । मज्जा च धातुः । तौ वाचं नाशयतः ।
 यत्पित्तकफाश्च व्रततः । यस्य प्राणिनः संकीर्णतौ तन्म-
 त्तानुगतस्वरूपौ च । मेदोऽपि वगामतोः मदनम् ॥

चौलूकीसौकरी पाकहंसजा कुफादोद्भवा ॥

वसाध्रेष्ठा स्वर्णेषु कुंभीरमहिषोद्भवा ।

काकमत्स्युवसा तद्वत् फारुघोत्या च निन्दिता ।

कुलूपादीनां चतुर्णां वनाः स्वर्णेषु कृमेण मत्स्य-
 महामृगाचरविश्वेऽपि पश्यन्तेन श्रेष्मन्तन् स्वर्णेषु मध्ये
 कुंभीरादिवसाध्रेष्ठाः ॥

शाखादमेदसां च्छागं हास्तिनं च वराचरं ।

इति तैलवर्गः ।

शाखादाना मध्ये च्छाग मेदः श्रेष्ठम् । ये शाखाः
 प्रायो भुङ्क्ते ते शाखादाः । न तु श्विषं तुणादि स्त-
 मावेनेव । इति तैलवर्गः ॥

दीपनं रोचयं मयं तीक्ष्णोक्षं तुष्टिपुष्टिदम् ।

सखादुतित्तकटुकमम्लपाकरसं सरम् ॥

स कपायं स्वरारोग्यप्रतिभावरणकृत्षु ।

नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्योहितं पितासृदृपणम् ॥

ऋशस्थूलहितं रुसं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम् ।

वातश्रेष्महरं युक्त्या पीतं विपवदन्यथा ॥

गुरु तद्दोषजननं नवं जीर्णमतोऽन्यथा ।
पेयं नोष्णोपचारेण न विरिक्तभुवातुरैः ॥
नातितीक्ष्णमृदुस्वच्छघनं व्यापन्नमेव वा ।

मद्युच्यते । सर्वं मयं दीपनादिगुणयुक्तम् । तुष्टिर्मनः
परितोः । पुष्टिः शरीरतोः । नञ्निन्दस्य चातिनिन्दस्य
चञ्चारादिशब्दरसोपेयं करोति । प्रमानम् । एवं कृतशु-
लतोपेयं मुक्तां मायादिक्रया पतितेवंगुणम् । अपुङ्गवा
रिततद्वत् । सा च सुदुर्लभाय रविकेः तैते वरपनागा ।
आचरणं च । तत्र सर्वं मयं नवनवतीतसंनतस्य गुरु
विदोः न । केरानिश्चानातां कतिनरादिवनपरिवासी
नरसम् । कपेय च तन्नाशः । जीर्णं पुराणनेतरेणरीतर ।
तस्य मद्युष्णोपचारेण न पेयम् । उष्णं वैश्वाहारादिक-
मुपचारेण यद्वेति । कृत्वादिदेवैर चन्द्रोत्पत्त्याय पेयम् ।
अतितीक्ष्णमार्दरादिपुक्तं च न पेयम् । व्यापन्नं देशज-
लाघवहृतम् ॥

अनन्तरं मद्यदिशेण उच्यन्ते ।

गुरोः शोषाशोषाङ्गीशोषहृत स्नेहनी गुरुः ॥
सुराऽनिलरुग्नीमेदोः स्रस्तन्पमूत्रकफावहा ।

सुरा गुणमादेनाशिनो मेदोः रक्तमादिकृती च । सुरा
पिष्टकृता घना श्वेता ॥

तत्रगुणाचारुगो हृद्या लघुस्तीक्ष्णया निहन्ति च
शूलकासत्रभिन्नासविन्वाध्मानपानसान् ।

शोषणी नाम सुरा तत्रगुणा अनन्तरोक्तदुपासनगुणा ।
इयं तु लघ्नी तीक्ष्णा च । शूलद्रोहं निहति । विन्धः
सावतत्रउरुधेनो दीपादीनामवदनम् ॥

शूलनवाहिकाटोपमृग्णाशोफार्शसां हितः ॥

जगळः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्घृच मेदकः ।

चकासो हृतसारत्वाट्टिंभी दोषकोपनः ॥

नगजो वाक्प्याः सुराया अशोभणो घनः शूलय-
वाहिकादिहः । प्रशाहिका निलतानिका । आरुषोपनदरे वा-
सुना निभलेन सशब्दे पुरणम् । तथा पाचनः संप्रहृणो
रुग्णः । मेदकोनाम जगळस्यपयोभागोपेयैर्गलवद्विभेयः ।
चकासोनाम पानंयिन मद्यकृत्कृतीभनो हृतसारत्वाट्टिंभी
निदोषकोपनम् ॥

नातितीव्रमदा लघ्वां पथ्या वैभीतकी सुरा ।

मणे पाण्ड्यामये बुष्टे न चात्यर्थं विरुध्यते ॥

विष्टंभिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषका ।

कौहळी बृंहणी गुर्वी श्लेष्मळस्तु मधूलकः ॥

विभीतकस्य सुरा अतितीव्रं मदं न जनयति ।
लघ्नी पथ्या । वृणादिषु चालयै न विरुद्धा । यवसुरा
विष्टंभकरी गुर्वी रूक्षा त्रिदोषकरा च । कौहळी सुरा बृं-
हणी गुर्वी च । मधूलकः श्लेष्मकरः । सर्वं मद्यनसञ्जात
मधूलक इतिस्मृतः ॥

यथाद्रव्यगुणोऽरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः ।

ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शः शोषशोफोदरज्वरान् ॥

हन्ति गुरुमक्रिमिष्टोद्धः कषायरुद्धवातळः ।

आरिष्टपचानमुच्यते । स हि येनैर्द्रव्यैः सिद्धस्तैरां
गुणानमुपच्छति । सर्वं मद्यं दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः ।
महत्यादिकंश्च रोगावाशयति । कषायकट्टरसांवातकरम् ॥

मार्द्रीकं लेखनं हृद्यं नात्पुष्पं मधुरं सरम् ॥

अथपि तानिर्लं पाण्डुनेहार्शः त्रिभिनाशनम् ।

अस्पमादयान्तरगुणं स्वार्जूरं वातळं गुरु ॥

मार्द्रीकं द्राक्षासं लेखनत्वादिपुष्पम् । पित्तमनिल-
वापमयोऽथवा स्वसं करोति । पाण्डुनेदनाशनम् ।
योऽतितीक्ष्णाम्भेन्मादिकं निजिजति स लेखनः । स्वार्जूर-
मयं मार्द्रीकगुणैरुक्तम् । वातळं गुरु च ॥

शाकरः सुराभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदोऽलघुः ।

स्रष्टमूत्रशकृदातो गौडस्तर्पणदीपनः ॥

वातापितकरः शीथुः श्लेहश्लेष्मविकारहा ।

मेदःशोफोदराशोऽग्रस्तत्र पकरसो वरः ॥

शाकरोया कृवं मयं सुराभिनादिपुक्तम् । शीथुर्वात
पित्तकरः । श्लेहविकाराम् श्लेष्मविकारोभ नाशयति । शं-
धुरणकेशुरतकृतः पकरसुरतकृतः । तत्र शीथुषु मध्ये पका-
रसो मेदःप्रहर्तनं नाशनः श्रेष्ठम् ॥

च्छेदि मध्वासवस्तीक्ष्णो मेह पीनसकासजित्

सुरासवस्तीक्ष्णमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलापहः ।

मेरेयो मधुरो हृष्यः सरः सन्तर्पणो गुरुः ।

धातव्यभिपुतो जीर्णो रूक्षो रोचनदीपनः ॥

द्राक्षासवोमधुसमः परमं स तु दीपनः ।

मार्द्रीकरादृशः पोको मृद्रीकेशुरसासनः ॥

मन्वास्तमे माधवदोनाम द्रवविज्ञेयः । श्वेदी ही
क्षणेमेडादिहृहः । दुरासुये नामोक्तमदः । मधुरस्तांक्षो-
धातमथ । मेरेयो मधुरत्वादियुक्त. । मेरयः कोद्रवैः सह
जायते । धातव्यास्ततोर्जाणैः पुराणः रुधैरुधैःप्रमिदिपनध
न लेत्र नवः । द्राशासवोमधुसमो माधिकसमः । अय-
श्वात्यर्थदीपनः । मृडीकेश्वरसाभ्या कृतसन्धानासवोगुणैर्मा
दीरुसमः ॥

समासादासवोहृद्यो वातळः सौषधानुगः ।

समामात् सश्वेतः आसवगुणा उप्यन्ते यः कश्चि-
दामव. स सवैहृद्यो वातळः सौषधगुणध. आसवो यो-
द्रवण शुष्कमास्तुव कियते ॥

द्राक्षेक्षुमाक्षिकं शालिरुत्तमा ग्रीहृपञ्चमाः ॥

मद्याकरा यत्तेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम् ।

गुणैर्यथोद्भवेर्विद्यान्मद्यमाकरसंकरात् ॥

द्राशादयः पत्रोत्तमा मद्याकरा मद्ययोग्य. । पूत-
द्राजिनमन्यमद्यप्रतिरूपकम् । आकरसकराद्य मद्य गुणैर्दी-
पन्नादिभिर्भयोद्भवं विद्यात् । उद्भणस्य गुणाननुवर्तते
इत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति । त्रिमद्याकरमित्रीभाषजात
मद्यमुद्भवेनाधिकेनाऽकरद्रव्येण सामानगुणम् । यो ह्यारु-
सयोगेऽधिकं भवति तद्गुण मद्यमित्यर्थः ॥

रक्तपित्तकफोत्क्रेदि शुक्तं वातानुलोमनम् ।

विदाहिभृशतीक्ष्णोक्ष्णं हृद्यं रुचिकरं सरम् ॥

दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुरद्वकृमिनाशनम् ।

शुक्तं रक्तपित्तकफान्द्रुहेदयति । वातबालुलोमयति ।

विदाहितादियुगमुक्तम् ॥

गुडेषुमद्यमाद्रीकशुक्तं लघु यथोत्तरम् ॥

कन्दमूलफलाद्यांच तद्द्रव्यात्तदासुतान् ।

चाण्डाक्षी चाऽसुतं चान्यत् कालाम्लं रोचनं लघु

गुडादिशुक्तानां बधोत्तर लघुत्र विज्ञेयम् । शुद्ध-
ताच्छतादिशुक्तं लघु । इक्षुशुक्तद्रव्यमद्यशुक्तं लघु । स-
र्वमद्यशुक्ताद्य माद्रीकशुक्तं लघु । अन्ये तु ब्रुवते । गुड-
मद्यशुक्तानिद्रव्यशुक्तं लघु । इक्षुमद्यशुक्तानामाद्रीकमद्यशुक्त-
मिति । पूर्वेषु पक्षे सुक्तमित्ति निर्णयः । तथा धातकीगु-
डोपादिस्पर्शमद्यशुक्तोत्तियुक्तम् । कन्दादिकम् तदा-
सुतं शुद्धमनायामुत तद्रद्रियात् । आसवनशुक्तममानगुण
जानीपादिद्वेषः । शाण्डाक्षी च शाकान्यास्तुव कियते या

सा चान्यचाप्यनुक्तमासुतमासवनशुक्तगुणम् । काहेनाम्ल
सद्रुच्यं लघु च कालाम्लं नाम ॥

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत् स्पर्शशी-
[तळम् ।

श्रमकमहरं रुच्यं दीपनं वस्तिशूलनुत् ॥

शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम् ।

धान्याम्लं काषिक भेदितादियुक्तम् । उष्णवर्षियम् ।
स्वभावतव स्पर्शशीतळम् । व्ययामादिना तागतव श्रमः ।
निर्व्यायामादेरेव तागतव्यं श्रमः । आस्थापनं वातनाशाह
नेतेण द्रव्यस्य शुद्धप्रणिधानम् ॥

एभिरेव गुणैर्धुक्ते सौवीरकतुपोदके ॥

किमिहद्रोगगुन्मार्शः पाण्डुरोगनिवर्हणे ।

ते क्रमाद्विदुर्पर्विद्यात्सतुपैश्च यवैः कृते ॥

सौवीरकतुपोदके धान्याम्लगुणयुक्ते । किम्यादिनाशने
च । सौवीरकतुपोदके क्रमेणानुपूर्व्यां विदुर्पैः सतुपैश्च य-
वैर्विद्यात् । तेनेतदुक्तं भवति । सौवीरक यधिरतुपैर्यवैः
कियते । तुपोदकं यस्तुपैः कियते ॥

मूत्रं गोजाविमहिषीगजाश्वोद्भवरोद्धवम् ।

पित्तल्लं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु ॥

किमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान् ।

गुल्माराचिविपाश्विकृष्णार्शासि जयेल्लघु ॥

विरैकास्थापनालेपस्येदादिषु च पूजितम् ।

दीपनं पाचनं भेदि तेषुगोमूत्रमुत्तमम् ॥

द्रवत्वातीक्ष्णत्वादेश्च प्रसरेण च मृदाण्यप्युच्यन्ते ।
गवादीनां मूत्रं पित्तयत्तादियुगमुक्तम् । किम्यादीश्च जयेत् ।
लघु च । रसे कटु । लवणमनुसरेण स्वरूपं यस्य तत्तथा-
विधम् । विरैकादिषु च श्रयते । दीपनत्वादिगुणध. । मू-
त्रेषु च मध्ये गोमूत्रमुत्तमं प्रधानम् ॥

श्वासकासहरं च्छागं पूरणात् कर्णशूलजित् ॥

दद्यात् क्षारं किलासे च गजवाजिसमुद्भवम् ।

हन्त्युन्मादमपसमारं किमीन्मेहश्च रासभम् ॥

च्छागमूत्रं कासश्वासहरम् । वर्णपूर्णतः च कर्णशूल-
जित् । दन्तितुरगमूत्रे किलामे श्वितं उपयोगार्थं दद्यात् ।
क्षारं च पच्यमाने । रासभं मत्र उन्मादादीन् इति ॥

कपायतिक्त मेषेपां हिध्माश्वासहरं शकृत् ।
मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वातरोगनुत् ॥
प्रसहानामपस्मारमुन्मादश्च नियच्छति ।
महास्रगसमुत्भूतं कृष्टहृज्जलचारिणाम् ॥
नेत्ररोगहरं पित्तं मष्टद्धं च नियच्छति ।

एतेषामनन्तरत्तेनानां मूत्रश्राणानां शकृत् पुराणं रसेन
कपायतिक्तम् । हिध्माश्वासहरम् । अन्यत्सुत्रोपमम् ॥
पित्तं तिक्तं विषहरं रोचना कफवातजित् ॥
तिक्तापाप्माहरा—

एतेषामेव पित्त जाठरमुपयुक्तं तित्तरसं विषहरम् ।
एतेषामेव रोचना नाभिप्रदेशमवा वातक्षेमन्विनाशिनी वि-
क्षरसा पाप्माहरा च ॥

—मूत्रं मानुपन्तु विपापहम् ।
इति मद्यवर्गः ॥

मानुपन्तु मूलं विषमम् । इति मद्यवर्गः ॥

तोयक्षीरेक्षुतैलानां वगैर्मध्यस्य च क्रमात् ।
इति द्रवैकदेशोऽयं यथास्थूलमुदाहृतः ॥

इत्यनन्तरत्तेन प्रकारेण तोयादिवर्गैः प्रधानानतिक-
मेण द्रवाणामेकदेश उदाहृतः ॥

इतीन्दुविरचितायामष्टांगसंप्रहृन्व्याख्यायां
सूत्रस्थाने षष्ठोऽध्यायः.

सप्तमोऽध्यायः

द्रवस्वपानाभासंस्काराद्युपयोग्यत्वाद्द्रवमुच्यते ।

अथातअन्नस्वरूपाविज्ञानीयं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इतिहस्माऽहुरात्रेयादयोमहर्षयः॥

रक्तोमहान् सकळमस्तूर्णकः शकुनाहृतः ।
शारामुखोदीर्घशूको लोभ्रशूकः सुगन्धिकः ॥
पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदोगौरशारिवौ ।
काश्चनोमहिषः शूकोदूपकः कुसुमाण्डकः ॥
लांगला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः
पतंगास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः ॥
स्वादुपाकरसाः स्निग्धाट्टृष्णावद्दाल्पवर्चसः ।
कपायानुरक्षाः पथ्यालयवोमूत्रज्वाहिमाः ॥

शूकधान्यानाश्च प्राधान्यादमे पाठः रक्ताद्यास्तपनीया-
नाअन्ये च देशकालरसादिना रक्तादितदृशाः शालयस्ते
सर्वे मधुरविषाकरसत्त्वादियुक्ताः एते च सर्वे नानादेशप्रति-
दनामानः । बद्ध मथितं अल्प च वर्चः पुरीय कुर्वन्तीति
बद्धान्पवर्चसः स्वभावेनेव शरीरे हिताः ॥

शूकजेषु वरस्तत्र रक्तस्त्वृष्णात्रिदोषहा ।
महांस्तश्चानु कळमस्तश्चाप्यनु ततः परे ॥

तत्र शूकजेषु मध्ये रक्तशालिः श्रेष्ठः तृष्णानाशन-
क्षिदोपनाशनश्च । ततो रक्तादुनो महान् । ततोऽप्युनः
कळमः । अतनेव क्रमेण परे तृष्णकादयः पूर्वस्मादुत्तरो-
गुणैरून इत्यर्थः ॥

यवका हायनाः पांसुवाप्यनैपथकादयः ।
स्वाट्टृष्णागुरवःस्निग्धाः पाकेऽम्लाः श्लेष्मपि-
[चक्षाः॥

सष्टमूत्रपुरीपाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः ॥

यवकादयोमधुरत्वादियुक्ताः यश्च यस्मात् पूर्वं स
तस्मात्त्रिन्यः ॥

स्निग्धोप्राही लघुः स्वादुः त्रिदोषघ्नः स्थिरो-
[हिमः ।

पाष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः ॥
ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतृमुखाः ।
कुक्कुटाण्डकलावाक्षपारावतकसूकराः ॥

वरकोद्दालकोज्जालचीनशारददर्दुराः ।
गन्धनाः कुशविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः॥

पठिकोत्तान् वीरिः विष्णुपादिपुत्रः । विरारः शरीरे
अज्यापनशीलः । स च सर्ववीरिणो श्रेष्ठः । तस्य पठि-
कस्य ईदित्ये वीरः कृष्णगौरध अमितगौरधः कृष्णगौरध
नारः श्रेष्ठः । ततः पठिकन् गुणमेहानीपादयः प्रमेयोगाः ॥

स्वादुरम्लविपाकोऽन्यो व्रीहीः पित्तकरोगुरुः ।

एतेभ्यः पठिकव्रतकारिभ्योऽन्योऽनुत्तमो व्रीहिर्भेदुः
अन्तरिषाकः पित्तकरोयुध ॥

वह्नुमृत्रपुरीषोष्मा त्रिदोषस्त्वैव पाटलः ॥

पाटलेनम व्रीहिः विशेषकरण ॥

कंगुकोद्वज्जूर्णाद्वगदीवरुणपादिकाः ।

श्यामाकतोयत्र्यामाकहस्तिश्यामाकशिल्विकाः ।

शिशिरोद्वालीनीवारवरुकरकोत्कटाः ।

मधूलिकान्तनिर्गण्डीवेशुपर्णीप्रशान्तिकाः ॥

गवेषुकाण्डलैर्हृत्पतोयपर्णीमुकुन्दराः ।

कफपित्तहरारुक्षाः कपायमधुराः हिमाः ॥

वातज्वावद्धविभ्र्मालयलोलेखनात्मकाः ।

कंगायः कफपित्तहरतादिपुत्रः अतएव निर्घोषेते
ब्रह्मिषोवैशिकाः शुक्यान्पाः ॥

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियंगुवृहणी गुरुः ॥

कोरदूपः परं ग्राहीस्पर्शं शीतो विपापहः ।

उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्रेष्णवर्धनः ॥

शीतवीर्या विशेपेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका ।

विष्य कणुः भक्षस्वांगस्य सन्धानं करोति । वृह-
णी यवी च कोरदूप कोदरः अचर्यैर्ममदहः । स्पर्शे
शीतो निरहृत्थ । उद्दालकस्तु उष्णवीर्यः । नीवारः से-
धनवर्धनः । मधूलिका अचरीशीतवीर्या विष्या वृष्या च
सर्वे चोत्तर्णापवाद्वहृत्कचनकल्पना च त्वयं क-
ल्पनीया ॥

रुक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरोविद्धातकृद्यवः ।

वृष्यः स्वैयं करोमृत्रमेदः पित्तकफान् जयेत् ।

पीनसश्वासकासां रुस्नं भकण्ठत्वमामयान् ।

गुणैर्धृन्वतवरोत्रेयायवादानुयवाहयाः ।

उष्णाः सराविशुषयाः कपायावातपित्तलाः ॥

यनेत्सन्धादिशपुत्रः । एतैश्च लगामयनाज्ञानतिः

वृषिर्गार्भुका अनुपताः अनुपततामः नीवताः । ते च य-
पाटनयोर्गोके प्रसिद्धाः । वेदुद्रान्तवरात्पाटनरीयोः ततोः
कपायस्ताः वातपित्तलाः ॥

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवतो वातपित्तहा ।

सन्धानकारी मपुरो गोपुषः स्वैपकृत सारः ।

पथ्या नन्दीमुखी शीता कपाया मधुरा लघुः ।

इति शुक्यान्वयर्गः ।

गोपुषोऽनुपतादिपुत्रः । नीवतः शीमतानुपुत्रिकः
सन्धानकारी ममरयोद्वद्वनेः सन्धानं करोति । नन्दीमुखी
सर्तगहिना रसे कपायमधुरा लघ्वी च । इति शुक्यान्वयर्गः ॥

निविजामुद्रगमंगल्पचनमुत्रमककुट्टकाः ।

ममूरकफलाढयत्रणकाधपृयन्विधराः ॥

कपायस्वाद्दूलयवो विवन्वाध्मानकारिणः ।

रुक्षाश्चद्रमलाः शीताविपाके कटुकाहिताः ॥

पिचासकफमेदस्तु मृपालेपादियोऽजनात् ।

विविधान्यमृषते मुद्रायाः कृष्णिषाः नानाकिराः ।

रतेन कपायमधुराः लघवः । दीपकिरुभयमान च क-
वीर्याः मधुरीषाः । शीतवीर्योष्णिके कटुकाः । भोज-
नालेपनारेष्कादियोऽजनाथ रक्षपित्तकफमेदस्तु हिताः
पथ्याः ॥

सूष्यानामुत्तमामुन्मालवीयोसोऽल्पमारुताः ॥

हरितास्त्वैवपिवरामकुष्ठाः किमि कारिणः ।

वर्ष्याः परं मलेपार्थमेमूराग्राहिणोभृशम् ॥

एषि तादु सूयः । तेषां सूयानां मुद्राउत्तमाः प्र-
वराः । अतिक्रमः स्वप्रातःकाले । तेषु मुद्रेषु मये ह-
रिताः शाडवकर्मनराः श्रेष्ठाः । कृष्णस्त्ववराः । मकुष्ठा-
स्तु किमिकराः । मपुषाः प्रलेपादिभिर्मुक्ताः परमलर्धेन व-
णकरास्तथैवशाध ॥

राजमापोगुरुर्धूरिशकृद्भक्षोऽतिवातलः ।

कपायस्वादुरुक्षोष्णाः कुलत्थारक्तपित्तलाः ॥

पीनसश्वासकासाशोर्हिध्मानाहकफानिलान् ।

शान्ति शुक्याश्मरीं शुकुं दृष्टि शोफं तपोद्गरम् ।

ग्राहिणोलघवस्तीक्ष्णाविपाकेऽन्लविदाहिनः ।

रामनापोरुः प्रभृतपुराणः । रूधोतिवातञ्च । कुलत्याः कपायमधुरारूधा उष्णवीर्योः रक्तपित्तकराः पानसादिनाशनान्त्र । शुक्राशमरीं हन्ति । शुक्रं रेतः तेनारमरीं बन्धमाणा । दष्टिं दर्शनशक्तिं च नाशयन्ति । संग्रहणालववस्तीक्ष्णा अम्लविपाका विदाहिनः ॥

निष्पावस्तु सरोरुक्षः कपायमधुरोगुरुः ॥
पाकेऽम्लोवातविष्टंभीस्तन्यमूत्रासपित्तकृत् ।
उष्णोविदाही दृक्च्छुक्रकफशोफविपापहैः ॥

निष्पावस्तु सरतादियुक्तः वातकरः उष्णवीर्यः विदाही दृशं रेतः कफं शोफं विषं च नाशयति । निष्पायोरानभिनिः ॥

मापः स्निग्धोवल्श्लेष्ममलपित्तकरः सरः ।
गुरूष्णोऽनिलहा स्वादुश्शुक्रवृद्धिविरेककृत् ॥
फलानि गुणवद्विधात् काकाण्डोलात्मगुप्तयोः
कुशाभ्रशिथी मधुरा वातपित्तहरा हिमा ॥

मापः स्निग्धत्वादिभुक्तः । मलं पुराणम् । शुक्रस्य रेतसोवृद्धिं चटुष्यं विरेकं बहिःश्रेणं च करोति । काकाण्डोलात्मगुप्तयोश्च फलानि मापवत् गुणैर्विधात् । काकाण्डोला कटभिः । कुशाभ्रशिथी नाम शिबिधान्यम् सामधुरा वातपित्तहरा शीतवीर्या च ॥

मधुराश्शीतलागुर्व्योवल्श्लेष्मो रूक्षणात्मिकाः ।
स्रहाढ्यावलिभिर्भोज्या विविधाऽशिविजातयः

अनुत्तानां सामान्यमुच्यते । विविधाशिविजातयोमधुराश्शीतवीर्याश्लेष्मोवल्श्लेष्मापादनम्भावाः । तान्त्रं छेदाभ्यापुनादिबन्ध्यास्सलोवल्श्लेष्मं पुरैर्भोज्या ॥

स्निग्धोष्णतिक्तकटुकः कपायमधुरास्तिलः ।
मेध्यः केद्रयोगुरुर्वर्ष्यः स्पर्शशीतोऽनिलापहः ॥
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत् ।
कृष्णः भशस्तस्तमनु शुक्रस्तमनुचारुणः ॥

निलः स्निग्धत्वादिभुक्तः । रसे तित्तादियुक्तः । विषाकं कटुकः । मूलस्याल्पन्यकरोल्पमूत्रः । मेधाग्निकफपित्तकरश्च । मेधा प्रज्ञा । तेषु च तिलेषु मध्ये कृष्णतिलस्येष्टः । ततश्शुक्रजनः । शुक्रादप्यरुणजनतरः ॥

स्निग्धोष्णो स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरीगुरुः
दृक्च्छुक्रकृत् कटुः पाके तद्वत् वीजं कुसुंभजम् ॥

उमा अतसी श्लिष्ठा रसेन मधुरतित्ता उष्णवीर्या कफपित्तकरी वृषी च । दशं शुद्धं नाशयति । कटुनिपाका च । तद्वदुमावत् कुसुंभवीजम् ॥

मापोऽत्र सर्वेष्ववरोयवकश्शूकजेपु च ।
नवं धान्यमभिष्यन्दि सेक्यं केदारजञ्चयत् ॥
लघु वर्षोपितं दग्धभूमिजं स्थलसंभवम् ।
शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुपं युक्तिभर्जितम् ॥
इति शिबिधान्यवर्गः ।

अत्र शिबिधान्यवर्गे मापः अश्रेष्ठः । शुकधान्यमध्ये यवकः अश्रेष्ठः । नवमगतसंवेत्तरं धान्यमभिष्यन्दि माण्डिन्येन सातसा सावकम् । तथा सेक्यं महदुके केदारे जात अभिष्यन्दि । लघु वर्षोपितम् । तथा दग्धभूमिजम् । तथा स्थलसंभवं निरुदककेदारजम् । शीघ्रजन्म अचिरकालपाकम् । तथा सूप्यं सुदृढं तुपरहितं युक्त्या च भर्जितं सत् निस्तुषम् । इति शिबिधान्यवर्गः ॥

मण्डपेयाविलेपीनामादनस्य च लाघवम् ।
यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डोवातानुलोमनः ॥
तृश्लानिदोपशेषः पाचनोधातुसाम्यकृत् ।
स्रोतोमार्दवकृत् स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम् ॥

धान्यानां स्वरूपमुक्तम् । अनन्तरोत्तानि रक्तादीनि सत्त्वपि स्वरूपगुणेषु सयोगसत्कारप्रमाणादिविशेषेण गुणान्तरयोगमपि यान्ति तद्विज्ञानार्थं कृताववर्गारंभः । मण्डपेयादीनां यथापूर्वं लघुत्वम् । तैनेतदुक्तं भवति । ओदनमपेक्ष्य लघ्वी विलेपिका । ततोऽपि पेया द्रवा लघुतरा । ततोऽपि मण्डोऽल्पैर्द्रवोऽलघुः । ओदनस्य पूर्वकलाभावाच्च लघुत्वं न युक्तवत्तम् । एतदेव निर्धारयति । मण्डोवातरस्यानुलोमनः । तृश्लानिदोपशेषः । दोषस्य वमनविवेचनादिना निश्चितस्य शेषोदोपशेषः । पाचनोधातुसाम्यकरश्च । स्रोतोमार्दव करोति । स्वेदयत्यभिभोहीपयति ॥

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्वैल्यकुक्षिरोगज्वरापहा ।
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी ॥
पेया क्षुदादिहरा ॥

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता
त्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्वल्लेहपायिनाम् ॥

विलेपिका सहाहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी च त्रणादीनाञ्च हिता । सद्युक्तः हृन्वमनरिरेचनः ॥

गुर्धतः प्रसृतः स्विस्रस्यक्तोष्मा चांदनांलघुः
 यथाश्रेयोपथकाथसाधितोभृष्टतण्डुलः ॥
 विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यर्थेयथ साधितः ।
 इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैस्सर्वमादिशेत् ॥

आदनः सुष्ठु धीतः प्रयतः रिसधः स्वस्वत्पथे ल
 त्तः । ऊष्मा चाप्येनलभार्गोशुक्लवहेतुः । अन्वृत्तानिशीत
 योः प्रमाणत्वाविशेषः । कंचित् सित्पुत्राय लघुपापम्-
 पण्डन्तः गिधः अल्पमांसा वेति पत्रवि । यव च
 पां पुनरुत्पत्तिविधः सा सिद्धिश्चाप्यदायः । यथोदनआमे
 यानां मृत्तिकादीनां क्रापेन समिद्धः मंदवि लघु । तथा
 भृष्टेस्त्वग्नेसिग्दभेदनांलघुः । यथोक्तउपशारादीनांविपरी
 तो गुरुः । धीरसाधितविशेषोयैथ साधितः सोऽपि गुरुः ।
 इत्यनया दिशा सर्वे कृतान् इत्यस्य स्वरूपेण कियदा स-
 योमेन प्रभापेन च बोध्यम् । किं स्वरूपेण गुणजां एत
 विकल्पकेन उपकृष्टेन सत्त्वोदिना इत्येव सवुनमिति ना
 नाविधायिकत्वापेन कृताप्रत्यकरूपज्ञानोपाय ॥

शुष्यतांश्याधिमुक्तानांशुद्धानां शुद्धिकांक्षिणाम्
 कृशक्षापक्षतोस्सकक्षीणधास्त्विन्द्रियार्जिसाम् ॥
 दृष्टिश्रवणवह्नचायुर्ध्वजवर्णस्वरायिनाम् ।
 भग्नाविनिष्टसन्ध्यानां त्रयिणां वातरोगिणाम् ॥
 ह्यः पथ्यः परं वृष्योऽंशुहृणः प्रीणनोरसः ।

रामोत्तरः । शुष्यदादीनां पथ्यः । व्याधिमुक्त-
 ना बलाशालिणम् । शुद्धानां कृतानामन्निरेचनानां पेषाद्यन्ते,
 सुर्दिकाश्रिणां चात्तरोपीयः संशोधनानां देहदोषमार्दाय ॥
 मौन्नास्तु पथ्यः संशुद्धद्रवणकष्ठाक्षीरोगिणाम् ॥
 वातानुलोमी कौलत्थोगुल्मसूत्रनिप्रतुनिजिद् ।
 पुभुताभ्यन्तरमलो मापमूषः परं स्मृतः ॥

मौद्गस्तु रसोभिर्भाग्युतः सशुद्धादीनां पथ्यः । कौ-
 लत्थोत्तोनातपुत्रोमपति शुष्मादिनाशनच । शुनिप्रतुली
 रोगी शुष्मनिदाने वधमापलक्षणी । मापमूषः परमलभ-
 मान्तर मलं पुरातं प्रयुत करोति । मापणा बहुमलत्वे
 उन्नेऽपि अन्यैर्यन्त्रदिक्रुतिभ्यः धारात्वात्तथाव्यापनार्थं
 वचनम् ॥

खळकांश्चिकीं हृद्यां च्छेदिनीं स्यौपधानुर्गां ।
 पिशितेन रसस्वत्त यूपोधान्यैः खळः फलैः ॥

मूलैश्च तिलकृन्नाम्लमायः कांश्चिकिकः स्मृतः
 तेषाः कृतकृतास्ते तु स्नेहादियुनवर्जिताः ॥
 अल्पमांसादयः स्वच्छाद्रकलावाणिकाः स्मृताः

एतदन्तरिर्द्वि हृद्यां छेदिनीं मन्त्रशारकौपथ्य-
 युर्गां च । रसादीनां मन्त्रशारकौ मधुवमुत्पत्ते । पिशितेन
 मानेन पः शिकेते स रसः । भास्वैर्गुणादीभिः कियते
 म गृहः कश्चिदंशुदादिभिः पिशिते स एतः । मूर्तिभिः
 स्तम्भिश्चकारिभ्य कृतास्त्रिभयाभ्यः कांश्चिकः । ते
 तु रसादीनांमन्त्रेण येहादिवृत्तानिनाः कृतास्त्रिभयाः
 तेनेतदुक्तं भवति येहादिनामन्त्रेण शुष्मादीनां च संशु-
 नाः कृतान्द्राः । पिशितेनाः अर्जिताः । ये मन्त्रेण
 मन्त्रेण रसैश्च शुष्मादीभिः कियन्ते एतच्छब्दे ते एतद-
 योदकव्यापिकाः ॥

विद्यायुषं रसे मूषे शाके चैवोचरोत्तरम् ॥
 गौरसं तनुसान्द्राम्लस्यादुष्वेषु पृथक् तथा ।
 तिलपिण्पाकविहृतिः शुष्कशाफः विरुडकम् ॥
 चाण्डाकीवदकं द्रष्टुं दोषजं म्लपनं गुरु ।
 पर्पटालववोरेच्यालर्थायान् क्षारपर्पटः ॥

युष्कपण्पाशानां कर्णान्तेन गौरस विभेयं द्रव्य-
 गुणनाम्भेऽपि । तथा तनुसान्द्राम्लस्यैश्च पृथक् यथै
 चरिरे गौल विरेषमिति । तेनेतदुक्तं भवति । तनुस्यो-
 रसादिभ्यः साध्यापनाशुः । अन्तेम्यथ मातुगति । नि-
 लपिण्यास्तर रिहृतिः शुष्कशाफ विरुडक चाण्डाकीवदक-
 च दष्टिनाशन दोषजं विदोषकोपनं म्लानिपरं शुक् च
 विरुडकं अकृतिनाभि शुष्मानि मस्यानि । चाण्डाक्यानाह
 सत्पत्ते मृदादिवदकं चाण्डाकीवदकम् । पर्पटविधानामभ्या
 लपधोविकरस्य । तेम्यथ क्षारपटोऽपिलघुः । परत्वाधि
 वादिनलेन सकिप्यते ॥

हृद्यावृष्यारुचिकरागुरवोरामपाहवाः ।
 मीणनाभ्रमत्तच्छादींमदमूर्च्छाश्रमाच्छिदः ॥
 त्दच्छदिश्रमनुन्मन्यः शीतस्सद्योचलप्रदः ।
 प्रमेहक्षपकुष्ठानि न च स्युर्मन्यपायिनः ॥
 रसाब्जा वृहणी वृष्यास्त्रिधा वलया रुचिमद् ॥
 श्रमक्षुचूद्रकमहरं पानकं सौम्यं —

विट्भि मूत्रं ह्यं यथाद्रव्यगुणश्च तत् ।
 रागाः सितामपादिकृताः । पादवाअम्लसिद्धशाक-
 शर्करादिकृताः । ह्यात्रभ्याशुचिकरायुर्वध । तथा प्रीणना-
 मनःप्रीतिकराः । भ्रमादिनाशनाथ । रसाश्च करमयितेन
 परिचयशर्करादिसंयुक्तं च दशा कृता । प्रेहणी देहस्य वृ-
 हत्करी वृष्यतादेवगुणा च । सर्पं च पानकं अमादि-
 हरं प्रीतिकरं शुभ विट्भि मूत्रं ह्यं च । तस्य पानकं
 यथाद्रव्यगुणं स्वरंतरकारद्रव्यगुणसंयुक्तम् च ॥

लाजास्तुच्छर्शतीसारमेहेभेदः कफच्छिदः ॥
 कासपित्तोपशमनादीपनालवबौहिमाः ।
 पृथुकागुरोचल्याः कफविट्भकारिणः ॥
 धाना विट्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः ।
 कण्ठनेत्रामयक्षुत्तुद्रमच्छर्दिघ्नपापहा ॥
 सक्तरोलववः पानात् सद्य एव बलप्रदाः ।
 निवयात् कठिना गुर्वी भोक्ता पिण्डीमृदुलेषुः
 सक्तूनां द्रवतापेगाल्लघीयस्यबलेहिका ।
 शकुलीमोदकादीनां व्याख्यातैवं च कल्पना ॥
 मोद्रकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान् ।
 न भुक्त्वा न द्विजैश्चित्वा सक्तूनयान्न वा बहून्
 कर्कशुवदरादीनां श्रमतृष्णाहमच्छिदः ।
 सक्तवोऽम्लरसाह्यायथाद्रव्यगुणाश्च ते ॥

लानास्तुडादीन् चिन्दन्ति नाशयन्ति कातं पित्त-
 शोषानयन्ति । अथिदीपित्तकालवरशोतवीर्याथ । पृथुका-
 गुरुतादिपुताः । हरिकान्गानि सतुपञ्जमुसलाहतानि पृ-
 थुकाशुभ्रच्छर्शनि । धाना शुभ्रधान्यानि विट्भिनी रूक्षा-
 दिव्यगुणा च । सक्तः कण्ठमयनेत्रामपादिनाशनाथः ल-
 वः । उदकेन पीनाथ सद्यएव बलं कुर्वन्ति । तेषां स-
 क्तूनां पिण्डीनिचयान् संहरन्त्यां या कठिना सा गुर्वी ।
 या तु मृदुः सा तु लघुः । ये तु सक्तः उदकनिशा-
 अगलिश्च भुज्यन्ते सा अवहेहिकाद्रवत्वयोगात् लघीयसी ।
 शकुलीमोदकादीनां भक्षणाणैर्वानपैव सयोगसेस्करका-
 टिन्यादिविशेषदिशा गुणकल्पना व्याख्याता । मक्त्वंधैवि-
 धात्वा नाथान् । उदकान्तरितावुदकेन जलेनान्तरितात् व्य-
 हितान् । आदी पिण्डी मये जत्रमन्ते च पिण्डीयुदका-
 न्तेतान् । डी वती टिः । निशायां राण्याम् । केवल-
 उदकादिहरिद्वान् । भुक्त्वा ज्ञान्यदोदनादि । द्विजैश्चित्वा

दत्तैः करसां पिण्डी चित्त्वैत्यर्थः । बहून् सक्त्वायात् ।
 कर्कशुवदरादीनाथ फलादीनां सक्तवः क्रमादिच्छिदः अ-
 म्लरसाह्याथ । ते सर्वे सक्तवः प्रकृतिद्रव्यगुणपुताः ॥

पिण्याकोश्लपनोरूक्षोविट्भी दृष्टिदृषणः ।
 वेशवारोगुरुः स्निग्धोवल्लोपचयवर्धनः ॥
 मुत्गादिजास्तु गुरवोयथाद्रव्यगुणानुगाः ॥

पिण्याकोश्लोऽतिलादीनानिप्योडितैलकम्पः । ग्ला-
 निकरोविट्भी दृष्टिविकारकरथ । वेशवारः नागरभनिकाना-
 ज्यादिसंस्कृतं सूक्ष्मच्छिद्यं मांसम् । स गुरुः क्षिरः बल-
 वर्धनो गोपचयवर्धनश्च । मुत्गादिजास्तु वेशवाराः ये सूक्ष्म-
 च्छिद्यंमुद्गपत्रधान्यादीभिः कियन्ते । लोके च पूरमिति
 प्रसिद्धाः ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च । आदिमहणेन शि-
 विधान्यानाथ परकपूरकाराणामुत्कृष्टादीनाथ महणम् ॥

कुसूलकर्परभ्राष्टकन्दुङ्गाराविपाचितान् ।
 एकयोनीन् लघून्विद्यादपूषानुत्तरोत्तरम् ॥
 इति कृतान्नवर्गः ॥

कुसुलादेसिद्धानपूषान् एकयोनीनिकशांलवाग्णान्
 सतोपथोत्तरं लघूनिविताननीयान् । तेनैतत्कं भवति राजा-
 तीयान् कुसुलपकात् कर्परकोलगुरविसंयोगैकव्यात् । क-
 रपरपकाच्च भाष्टपकः । भाष्टपकाच्च कन्दुपकः । कन्दुप-
 काच्चान्गारपकः । एकयोनिग्रहणं भिद्योनिरसमदायवर्धक-
 निरासाथम् । एकोलपूषागुरुशालियोनिः कुसुलपकांश्वेन
 लघुशालियोनिना कुसुलपकेनेव न लावने समः । तथा
 एकोलघुशालियोनिः कुसुलपकांश्वेनगुरुशालियोनिः करपर-
 पकश्च समावित्यर्थः । अनया च कल्पनया सर्वमुद्यम् ।
 कुसुलीनान्पलेदः । धारपाकःत्यन्ये । कर्परोज्ज्वलातन्तस-
 कपालः । भाष्टं प्रतिदम् । कन्दुः अंगारतता भितिः अं-
 गारस्वरूपेणैव । इति कृतान्नवर्गः ॥

हरिणैणकुरंगशर्शगोर्कणमृगमातृकाः ।
 कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः ॥
 श्वदंष्ट्रामशरभकोहकारकशंकराः ।

करालकृतमाली च पूषतश्च मृगाः स्मृताः ॥
 अनन्तरं मांसमुच्यते । हरिणादयः पूषतान्ताः ए-
 कोनिवशतिमृगाविज्ञयाः ॥
 लाञ्छनातिकवर्तीररक्तवर्त्मककर्कराः ।
 कपिञ्जलोपचकारुचकारुकरुवाहवः ॥

वत्केकोवर्तिका चेति निचिः क्रकरश्शिखी ।

ताम्रचूडाल्यवरकगोन्दगिरिवर्तिकाः ॥

तथा शारपदेन्द्राहवारदथेति चाकिराः ।

लावण्योपारदन्ताएकविंशतिराहारस्य विचित्रं विधि-
पु भयुणादिकिराः ॥

शतपत्रोभृगराजः कौयष्टी जीवजीवकः ॥

खञ्जरीटकहारतिदुर्नामारिकुशाग्रहाः ।

लट्टा लहूपोवट्टा गोस्वेळोडिण्डिमाणवः ॥

जटी दुन्दुभिपाकार्लोहपृष्ठकुलींगकाः ।

शारिकाशुकशांगीरुयचिरीटीककुयष्टिकाः ॥

मञ्जरीयकदात्युहगोधापुत्रमियात्मजाः ।

कळपिकः परभृतः कपोतोऽङ्गारचूडकः ॥

पारावतः पाणविकइत्युक्ताः प्रतुदादिजाः ।

शतपत्रादयः पाणविकान्ताथमुमिशराहारस्य शाल्या
दः प्रतुव तुण्डेराहलमशुणादिजाः प्रतुदा रम्याः ॥

श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकःक्राकुलीमृगः ॥

भेकचिल्लट्टकूचीका गोधाशाल्यकशाण्डकाः ।

वृषादिकदलीश्वविन्नकुलाद्याविलेशयाः ॥

श्वेतान्नकुलाद्यान्ताविले भूगर्भे निपदनादिशेषाः ॥

गोखराश्वतरोप्राश्वद्वीपिसिंहक्षवानराः ।

मार्जारमूपिकन्याग्रटकवभ्रुतरक्षवः ॥

लोपाकजंयुकदयेनचापोल्लकश्ववायसाः ।

शशप्रीभासकुररगृध्रवेश्यकुलिगकाः ॥

भूमिका मधुहा चेति प्रसहामृगपक्षिणः ।

गवादयः मधुहान्ताः केचित् पशुणः केचिन्मृगाः ।
जान्या प्रमथाहल मशुणाव प्रसहाः स्मृताः ॥

महिपन्थिकुरोहीतवराहररुवारणाः ॥

स्रमरश्चमरः खड्गोगवयश्च महाभृगाः ।

महिषादयोगवयान्तादय महाभृगुसम्बन्धाः ॥

हंससारसकार्दधवककारण्डवप्रवाः ॥

मृणालकण्ठचक्राहवलाकारक्तशीर्षकाः ।

उत्क्रोत्रपुण्डरीकाक्षशरीरीमणितुण्डकाः ॥

काकातुण्डयनारावमत्सुक्रीञ्चांयुकुटाः ।

नद्यास्योमल्लिकाद्याश्च पाक्षणाजलचारिणः ॥

इसादयोमल्लिकाद्यान्ताश्च जलएव चरणाजलचरीणः ।

मत्स्यारोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्मटाः ।

शुक्तिशंखोद्गुण्बृकशफरीवर्त्मचन्द्रिकाः ॥

बुल्लकीनक्रमकरशिंशुमारतिर्मिगलाः ।

राजी चिञ्चिनाद्याश्च मांसमित्याहुर्गृथा ॥

रहितान्ताद्योचिञ्चिनाद्याः नद्योद्गामित्याः ।

स्यगृथिः प्रकीरताचार्योमोममाहः ॥

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वाद्निधिते ।

एतावत् चयाह मांशयोनियु मये मिश्रयोनित्यामि-

श्रिययन्यादन्तावी अनिधिते । ते हि मांशेति देशे स-

म्यवर्तेत आन्येऽपि यद्यपि निरतिरुभयचरः तथापि सर्वे

तत्समावगताः स्यन्ते, पृथङ्गान्तः । अनावययश्च केचिद-

न्तमि कोधदानुपति पृथगुक्ते । येषाश्च नामपर्यायाः ना-

नादिप्रसिद्धा किरानेकवर्तदिभ्यः अपत्रशसरकारणाच्च ज्ञान-

ध्याः । वर्तिका वर्तकाः जाल्यन्तरं न तु तस्य स्त्री ॥

आद्यान्त्याजांगलान्नामध्या साधारणा स्मृतौ

विकीर्यादिक्रियायोगैर्भक्षणाद्विकिरादयः ।

एषाश्च वर्गानां मध्ये आद्याश्चर्मामुगानिकिरप्रतुदा-

जांगला, जांगलशब्दाध्याः । अन्त्याश्चयः महाभृगुजल-
रमन्त्याः आन्याः । मध्योर्बी विदेशप्रसही साधारणी । रि-

कार्यं भक्षणक्रियायोगाद्विकिरादीनि नामानित्युक्तम् ॥

तत्र बद्धमलारुच्यामांसानामुत्तमाहिमाः ॥

कपायस्वादुविशदालध्वजांगलाहिताः ।

पित्तोत्तरे वातमध्येसन्निपाते कफानुगे ॥

तत्र जांगलाजल पुरीष बद्ध कुर्वन्ति । रुचिकरा-

मांसानाद्योत्तमाः । शीतनीयोरसे कपायमधुतः विशदाल-

पयः । सन्निपाते च हिताः । किन्तुतल्याह पित्तोत्तरेल्ला-

दि । यस्मिन् सन्निपाते पित्तमुत्तरमधिकं वर्ततेऽप्यः कफ-

श्च स्वल्पः ॥

ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणो ह्यश्विदोपजित् ।

लघीयान् पडसश्वासो ग्राहीरुक्षोहिमश्शशः ॥

कटुपाकोऽमिकुत् पथ्यस्तान्निपातेऽनिलावरे ।

अथ चण्डारिणात्कृत्वा सट्ठी । केवलं ताम्रप

मो हरिणः कृष्णवर्णस्येणः । असाविणो ह्यसिदोषहरः, अ-
त्रिलयुः षड्रतश्च । शशस्तु संग्रहणो रुद्रः शीतवीथिः कट्ट-
विपाकाभिर्गुह्यैश्च, क्रान्वापी सन्निपाते च पथः ॥

तद्ब्रह्मविष्णुरूक्षस्तु किञ्चिद्भूतः कपिञ्जलः ॥

पारावताः कपोताश्च तद्ब्रह्मन्पाः सुपूजिताः ।

ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्वाकादयः ॥

तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाश्रिवलशुक्रकृत् ।

ग्राही चर्याऽनिलोद्विक्तसन्निपातहरः परम् ॥

धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुबृंहणः ।

लावोऽपि तद्ब्रह्मशश्वत् । केवलमसावस्त्रः । कपि-
ञ्जलः किञ्चिद्भूतः । पारावतकपोती वनजाती पथी । गृ-
ह्यतायेपथी । वर्वाकात् प्रभृति यावज्जगत्परिसमाप्तिः ता-
यस्तेषु औष्ण्येन शुक्लेन शिग्धत्वेन च ईषत् स्वल्प उ-
समः । तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः श्रेष्ठः मेधाधिकरः । संग्र-
हणो चर्याऽवाताधिकसन्निपातहरश्च । स तु तित्तिरिर्धेन्यगि दे-
हो विचरत्यादृषे च । अतः शिग्ध उष्णो शुक्लबृंहणश्च ॥

नातिपथ्यः सिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोद्देशाम्

तद्वच्च कुकुटो वृष्णो ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः ।

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः ॥

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत् ।

शिखी मयूरो नातिपथ्यः । श्रोतादीनां पथ्यः । वय-
सश्च पथ्यः शीघ्रपारिणामरक्षणः । कुकुटन्तन्मयूरावत् । अ-
य तु वृष्णः । ग्राम्यस्तु जनपदविविशुचरः श्लेष्मलो गुरुश्च ।
क्रकराः मेधापार्थि च कुर्वन्ति ह्यसाश्च । तदुपचक्रकाः ।
काणकपोतो गुरुः किञ्चिद्ववणस्त्रिदोषकरश्च ॥

गुरुष्णस्निग्धमधुरा वर्गोश्वातो यथोत्तरम् ॥

शुक्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नः कफपित्तलाः ।

अतोऽन्तरा विलेशयाद्या वर्गाः पथोत्तर शुक्लेनोष्णत्वेन
चाधिकः । शिग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकः । मी यस्माद्-
गोद्वृत्तो वर्गः स तस्मात् शुक्रत्वादिभिरधिक इत्यर्थः । तथा
सर्वे भूते शुक्ले च कुर्वन्ति । बल्या वातघ्नः पित्तश्लेष्मलाश्च ॥

शीता महामृगास्तेषु कव्यादाः प्रसहाः पुनः ॥

चक्षुष्पाः गृह्यविषुत्रा मांसलाः कडुपाकिनः ।

जीर्णाशीर्ग्रहणीदोषशोपार्तानां परं हिताः ॥

गोधा नियच्छति विषं मृषिकः शुक्रवर्धनः ।

तेषु वर्णेषु मध्ये महामृगाः शीतवीथीः । प्रसहाः
कव्यादाः कव्यं मांसं भुञ्जते ये प्रसहाः ते चक्षुष्पाः ।
मूल विश्व कर्दमि । मासङ्गिकरः, कट्टविपाकाः,
ज,र्णाशीर्ग्रहणीदोषशो पथ्याः । गोधा विषयी । मृषिकः
शुक्रवर्धनः शुक्रकरः ॥

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमञ्जरपीनसान् ॥

कार्श्यकैवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति ।

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रलाः परम्

गुरुष्णो महिषः स्निग्धः स्वप्नदार्ढ्यघृहत्वकृत् ।

तद्ब्रह्मराहः श्रमहा रुचिशुक्रवलप्रदः ॥

गोमांसं शुष्ककासादीन् नाशयति । विषमञ्जरः म-
ततकादिः । कैवलवाता नाम्यदोषसमुक्ताः । चटकाः कफ-
हराः स्निग्धा वातघ्नाश्च परमत्वर्थे शुक्रहराः । महिषो गु-
रुष्णवीथिः स्निग्धो निद्रादांश्च करोति । ब्रह्मराहः सुकरः
तद्ब्रह्ममहिषवदगुणैश्च इत्यर्थः । अतो तु श्रमहा, कव्यादि-
प्रदश्च ॥

हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरो हिमः ।

हंसः स्वरकरः, रक्तपित्तविनाशनश्च । यस्तु मेदुरोऽ-
तिमेदाः स हिमः शीतः । केचित्तु चरकापुराणान्मधुरः
अहिमधेति पठन्ति ॥

कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः ॥

प्रतिश्रोतोविचारित्वादाकाशशुष्वनेन च ।

रोहितः प्रवरस्तेषां परं चिच्छिचिमोऽवरः ॥

अगोचराविचारित्वात् सर्वदोषकरो हि सः ।

कुळोरः परमं वृष्णो बृंहणः प्रीणानो गुरुः ॥

मत्स्याः पित्तश्लेष्मलाश्च वातनाशनाश्च परमत्वर्थे ।
तेषां मत्स्याणां मध्ये रोहितः प्रवरः प्रतिश्रोतोविचारित्वात् ।
तस्य शेष स्वभावः, यत् प्रतिश्रोतः मीनस्य आभिर्मुख्येन
विचरति । यथा दिशा जवमेति ता दिशा यत्प्रत्यर्थः ।
तथा पानीयमाणात् स्वभावनिश्चयकागमं ह्यनेन । अत उभय-
थापि क्रियायोगात् परमत्वर्थे रोहितः प्रवरः । चिच्छिचिमः
परमत्वर्थे अवरः अश्रेष्ठः । स चागोचरे द्विदोषे करंम-

शिवशरीरं यत्तु निरन्तरं विद्योत्तरः । कृत्तः परम
रूपः ब्रह्मणः प्रीतिरतः सुखं । कृत्तः करेडकः ॥

नातिशीतगुरुक्तिग्रं मांसमाजपद्मोपलम् ।
शरीरघातुसामान्यादनभिष्यन्दि वृंहणम् ॥
विपरीतमतो प्रेयमाविकं वृंहणं तु तत् ।

आजं मांसं नातिशीतं नतिगुरुं नातिरिक्तं अदो-
पलं शीतं मांसं न जातं शीतं, कफविषयं । मांसं
प्रथमं कृत्तं शरीरमाजं शरीरघातुसामान्यादनभिष्यन्दि मांसं
शीतं मांसमाजं । एतद्गुरुं शरीरघातुसामान्यादनभिष्यन्दि
रसात् शरीरघातुसामान्यादनं शीतं मांसं अदोपलं कफविषयं ।
शीतं प्रथमं कृत्तं शरीरं कथयति । यथा "आहारं यो विना
सो यः स्वाहोषयतिः ममः । धानुनिर्मितं यथा शीतं
सं प्रथमः" इति । अत्र आजं मांसं नातिशीतं नातिक्र-
मं । येषामेव ब्रह्मणं कृत्तं ब्रह्मणिति विद्यते ॥

अतिमध्यं त्यजेन्मांसं हतं व्याधिद्विपोदकैः ॥
स्वयं मृतं धूमपूर्णमगोचरभृतं कृजम् ।
सद्योहन् वयस्यं च शुद्धं सुरभिः शस्यते ॥

सर्वा च मांसनिर्मेषं भेदं त्यजेत् । व्याधिद्विभि-
श्च नश्ये मांसं त्यजेत् । तथा स्वयं मांसं मृतं धूम
पूर्णं मृतं मृतम् । तथा अगोचरभृतं अगोचरं अल्प-
वृ विषयं मृतं । यथा जाह्नवमात्रेण मृतमात्रं च जाह-
ले । कृजं च त्यजेत् । सद्योहन् वयस्यं सम्पूर्णमगोच-
रं शुद्धं सुरभिः शस्यते अदुर्गन्धिं च शस्यते ॥

एणः कुरजो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः ।
तित्तिरिः क्रकरो गोचः श्विदिशुश्रो मृगाधिपः
तथैव शारिका न्यहकुर्वसो रोहितकच्छपो ।
वर्मा चाग्रथाः स्वर्गेषु प्रवरास्त्वेष्वपि स्पृताः
लावण्यमोधाः सिंहाश्च—

एणदशश्च स्वर्गेषु प्रथमाः । एणकुरहरिणशशो
मृगेषु मध्ये अग्रथाः वरा । एणकपिञ्जलतित्तिरिः क्रकरो
वर्माः शारिका प्रनुदेषु । न्यहकुर्वसो रोहितकच्छपो
वर्माः शारिकाः रोहितकच्छपो वर्माः च जलजेषु । तेष्वपि प्र-
थमेषु मध्ये प्रवराः । एणदशेषु । लावण्येषु लावः ।
श्विदिशुश्रोमृगाधिपः । सिंहा इति ॥

—निन्दितो गौः सददुर्ः ।

कृतयः काणशपोतश्च शेषमुक्तं यथायथम् ॥

श्रीः, दुर्गः, कुरजः, कपिञ्जलः इति शब्दाः । ए-
तेषु शिवाः संज्ञेयाः । शेषं च दशमस्कन्धे दर्शयेत् ।

गुरुण्यष्टानि शान्दानां कषायमभूत् पलम् ।
वृद्धानां स्नायुर्भूयिष्ठमवन्यं गुरुदोषलम् ॥
पुंग्वियाः पूर्वपथार्थं गुरुणी गर्भिणी गुरुः ।
लघुयोगिचित्तुष्यान्वु विहरेषु पुनः पुमान् ॥
शिरस्तान्गोमृष्ट्याः कट्याः मवध्नाश्च गौरवम् ।
तथामपस्वानजययोगेधापूर्व चिनिदिञ्जन् ॥
शाणितमभृतीनां च धानुमासुत्तरोत्तरम् ।
मांसान् गरीयो वृषणोद्वृषकयकृत्तुमुदम् ॥

इति मांसवर्गः ।

अष्टानि शिवाः कुरजि । शान्दानां कुरजितं कुर-
जितं रमे कषायमभूत् । वृद्धानां मांसं बहुरात्रं अन्नं
यु विद्योत्तरं च । पुंग्वियाश्च यथास्तान् शरीरस्य पु-
ग्विर्वा नाभेरुत्वं प्रथमं मयो नाभेरुत्वं । गर्भिणी च श्री
गौः । धनुश्च लघुः मयो योगिश्च श्री लघुः । विहरेषु पु-
ग्विषु मयो पुनरु लघुः । शिरःस्तान्गोमृष्ट्याः यथापूर्व
शुक्रा भेषः । शिरःस्तान्गोमृष्ट्याः कट्याः कट्याः मवध्नाश्च
गौरवम् । तथामपस्वानजययोगेधापूर्व चिनिदिञ्जन्
वृद्धमानं युक्तं । एवमासात्तपसात्तपयोगे यथापूर्वं शुभ्रम् ।
परशशास्त्रादादायाः कुरजियर्थः । रसादीनां च धानुनां य-
थात्तरं युक्तम् । समामिर्ज्यामिभिर्मयोत्तरोत्तरेण देहस्य पा-
कात्तपस्वानजययोगे युक्तं स्यात् । धानुनां तथान्-
तेन येदं मवध्नाश्च यथात्तरमेण युक्तं भवति । धानुभ्य-
हकुरजिण्ये च । उक्तं च इदं । "परस्पोषस्तन्भा-
ज्यानुभ्रवृषणम्" । अनेन कुरजम् । रसादीनां शुभ्रमंता-
ना परस्पोषस्तन्भादन्त्येण्यसंसेवास्त्रान्ना स्नेहेत्कुरज-
परिणतिर्धोत्तरमेण जाते । अथ च मामाना श्रीपुमकृत्त-
विशेषे कुरजोत्तना भिन्नयोत्तनां यथात्तपसात्तपार्थोत्त-
कुरजवृषणम् च यथायोगं स्तुत्या परिश्रवणम् ॥ इ-
ति मांसवर्गः ॥

शाकं पाठाशर्दीश्रुपासुनिपण्डसतीनजम् ।
विदोपत्रं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम् ॥
सुनिपण्डोऽभिकृद्द्वयस्तोषु राजक्षवः परम् ।

ग्रहण्यशोत्रिकारघ्नो वचोभेदी तु वास्तुकः ॥
हन्ति दोषत्रयं कुष्टं वृष्या साध्या रसायनी ।
काकमाची सरा स्वर्या चार्द्धैर्यम्लाग्निदीपनी ॥
ग्रहण्यशोत्रिनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः ।

शाकमुच्यते । पाटादिकं शाक विदोषनाशन लघु
रुमहणं च । तद्वत् राजशुवकास्तुके । तेषु मध्ये सुनिप-
ण्डोऽधिकरो वृष्यश्च । सुनिपण्डो जलमध्ये भगति पत्र्या-
ह्वामदशैर्यः वारमरीषु श्लेषु चातिप्रसिद्धः । राजशुवोऽस्य
र्थे ग्रहण्यशोत्रिकारघ्नः । वास्तुकस्तु वचोसः पुरीपरय भेद-
नः । काकमाची विदोषती कुष्ठमायनी ईषदुष्णवीर्या सरा
स्वारथपसंवाहकत्वेन च रसायनसाध्यसाध्याप्रसायनी । चार्द्धैर्य
अम्ला अभिदीपनी ग्रहण्यदिषु पथ्या संग्रहणी लघ्वी च ।
चार्द्धैर्य क्षुद्राम्लिका ॥

पटोलसप्तलारिष्टशाङ्गीष्ठावल्युजामृताः ॥
चेत्राग्रवृहतीवाशाङ्कुतळीतिलपर्णिकाः ।
मण्डूकपर्णिककौटकारवेष्टकपर्पटाः ॥
नालीकळायगोजिह्वावार्चाकवमतित्तकम् ।
करीरं कूलकं नन्दी कुबेला शकुलादनी ॥
कठिलं केवुकं शीतं सफोशातककर्कशम् ।
पित्तं पाके कटुग्राहि वातळं कफपित्तजित् ॥

पटोलादीनि कर्षणान्तानि अग्रविंशतिः शीतवीर्या-
णि । रसे तिक्तानि । विपाके कटुकानि । संग्रहणानि वा-
तहन्ति पित्तश्लेष्मनाशनानि च । सप्तला सातत्या । अ-
ग्निदो निम्बः । शाङ्गाश्च अन्नरञ्जिका । अवन्त्युजः सोम-
रानी । अमृता शुद्धी । वेशो वंशसदृशः । मण्डूकपर्णी
मण्डूकी । सैषादित्यपत्री । नाळीकळायः नाली । सैत्र श-
कुलाशकः । एते सुवर्चलाविशेषाः । गोंधूमिका तु गोवि-
क्षा गोत्री शोथकपूलकः । वननिनको नळसत्तजुकः । कूल-
कः ककनिन्दुकः । कुबेला पाठा । शकुलादीनी कटु-
का । कठिलः वपीनूभेदः । कोशातकं दधिहृत् ॥
अतो निर्दोषम् ॥

हृद्यं पटोले क्रिमिनुत् स्वादुपाकं रुचिप्रदम् ।
पित्तळं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीह्वयम् ॥
ष्टपं तु वमिकासत्रं रक्तपित्तहरं परम् ।

कारवेष्टं सकटुकं दीपनं कफपित्तजित् ॥
वार्चाकं कटुतिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् ।
सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्यमपित्तळम् ॥
करीरमाध्मानकरं कपायं स्वादुतिक्तकम् ।
कोशातकावल्युजकौ भेदिनावग्निदीपनौ ॥
श्यामाशालमलिकाप्पयभञ्जीकर्णकयुधिकाः ।
वृक्षादिनीसीरवृक्षाविम्बीतनिकटुक्षकाः ॥
लोध्रः शणः कच्छुदारः सशेखुष्टपयुष्टिका ।
भृष्टातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम् ॥
पटोलादिगुणं स्वादु कपायं पित्तजित् परम् ।

पटोलं हृद्य क्रिमिनाशनं मधुरविपाकं रुचिकरं च ।
बृहती शुद्धबृहती च पित्तकर्मविदोषनं शकुलादीना च
भेदनं वातनाशनं च । वृषं छदिफानी नाशनमल्पव्यं च र-
क्तपित्तं नाशयति । कालेष्ट रसे किञ्चित् कटुकत्वेन पुनः
अग्निदीपिकरं पित्तश्लेष्मनाशनं च । वार्चाकं रसे कटु-
तिक्तं मधुरमुष्णवीर्यं च वातश्लेष्महरं किञ्चित् उरारवपुक्तं
अग्निदीपिकरं हृद्य रुचिकरं न च पित्तं करोति । यथा
वातश्लेष्मघ्नं न तथा पित्तकरमित्यर्थः । करीरमाध्मानकरं
रसे कपायमधुरं तिक्तं च । कोशातकावल्युजकौ भेदिनी
वग्निदीपनी च । श्यामादि किमुकान्तं पटोलादिगुणपुत्र
रसे मधुरकपाय परमल्परसे पित्तजिद् । श्यामा विष्टु ।
भञ्जी भाङ्गी । वृक्षादनी वन्दाकः । शीरवृक्षः पीतकः । स
एव कशेरुकः । विम्बी रक्तकला । शेखुः श्लेष्मानकः ।
विपयुधिकाः किंशुकः पलाशः । तस्य कुमुम एव शाकन्वम् ।

वज्रमूत्रा सरा भञ्जी करीरं स्यादभीरुजम् ॥
सत्तिकं लघु चक्षुष्यं वृष्यं दोषत्रयमशुत् ।
तण्डुलीयो हिमां रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः ॥
मदपित्तविपासघ्नो मुञ्जातं वातपित्तजित् ।
स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकर् परम् ॥
पालकया पिच्छिला मुञ्जीं श्लेष्मळा भेदिनी हिमा
मदघ्न्युपोदका चुचुर्ग्राही तौ पूर्ववचथा ॥
विदारो वातपित्तघ्नो मूत्रळा स्वादुजीतळा ।
जीवनी बृंहणी कण्ठवा गुर्धी हृष्या रक्तायनी ॥

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा दिमा ।
 शाकानां प्रवरा न्यूना द्वितीया किंचिदेव तु ॥
 वातपित्तहरा भण्डी पर्वणी पर्वपुष्पिका ।

भण्डी बद्धका सरा च । अभीरुज करं शता-
 वर्षेभ्यः तत् तिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं विदोः । नाशनं वा-
 ददमन्यन् करीरम् । तण्डुलीयं शीतवीर्यं रुशो मधुरनि-
 पाकरमो लघुः मदादिवाननम् । सुखात् वातपित्तनाशनं
 क्षिप्रम्यादिशुण्ठकं अल्पैर्गुणैश्चरं वा । सुखात् कार्श्यादिशु-
 भक्षोष्णकः । पालश्या विं अल्पग्रादिशुण्ठकपुनः । उपो-
 दका मदनानिनी । उपोदकान्यायालीचसम्हापेत्तवीरसुता । युच्च-
 सद्ग्रहः तो तूपोदकायुक् पूर्ववत् पालश्यायुष्णाविवर्धः । त-
 पेति समुच्चये । विदारी शतविज्जनाशिनी मूत्रा मधुरा शीतवी-
 र्योष्ण । विदारी सुगन्धकाः । जंतीश्याक जीवन्तीश्यादिशुण्ठ-
 कम् । या जीवन्ती मधुरा सा शीतवीर्या एतद्युष्णा शाकानां च
 श्रेष्ठः । द्वितीया चतुस्रा वा एभिरेव युष्णे निर्गन्म्यूना
 भवति । भण्ड्यादिभ्यं वातपित्तहरम् । भण्डी मञ्जिष्ठा ।
 पर्वपुष्पी नागदन्ती ॥

कूटमाण्डतुम्बकालिङ्गकर्कार्वाकनिन्दिशम् ॥
 तथा त्रपुसचीनाकचिभिर्भटं कफघातकृत् ।
 भेदि विष्टम्भभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु ॥

कूटमाण्डादिकं वातशोष्णकरं, भेदनं, विष्टम्भकमभि-
 प्यन्दि, मोत, सावकं, मयूरसविपाकं, एत च । उर्वारः
 कर्कटिका ॥

एतेषां निर्घातयति

बह्वीकलानां प्रवरं कूटमाण्डं वातपित्तजित् ।

वस्तिशुद्धिकरं हृष्यं त्रपुसं त्वत्तिसूत्रकम् ॥

तुम्बं रूक्षतरं ग्राहि कालिङ्गोर्वीरविलिभटम् ।

वालं पित्तहरे शीतं विद्यात् पकमतोऽन्यथा ॥

सर्वेषां बह्वीकलानां कूटमाण्डं प्रगल्भम् । वातपित्त-
 नाशनं वस्तिशोधनं वृष्यं च । त्रपुसं पुनरतिमूत्रकम् ।
 तुम्बं तण्डुलं अल्पैर्गुणैश्चरं सप्रहणं च । कालिङ्गोर्वीर-
 विष्टम् च चालमपुष्परसादि पित्तहरं शीतवीर्यं च । पकमतोः
 बालं भेपरीरम् ॥

शीर्णवृत्तं तु सक्षारं पित्तकं कफघातजित् ।

रोचनं दीपनं हृद्यमधुलीलानाहनुलघु ॥

शीर्णवृत्तं शीर्णं वृत्तं यद्वावृत्तस्थानं शुष्कं द्रव्यं,
 यत् पाकमानिक्यं पतते तदाप्युद्धारं, पित्तकरं, वातशोष्क-
 नाशनं, रक्षिकरं, हृद्यं, अधीलां आनाहं च नाशयति ।
 लघु च । अधीला रक्ष्यमाणलघुणा ॥

मृषालविससाल्बमृद्वाटककशेरुकाः ।
 नन्दीमापककेतुटक्रौञ्चादनकलोक्ष्यकम् ॥
 सतरूढं वदम्बं च रूक्षं ग्राहि द्विमं गुरु ।

मृषालादिकं रूक्षं सप्रहणं, शीतवीर्यं, हृद्यं च । मृ-
 षाला विसाङ्गम् । शल्कं पदकन्दम् । कशेरुकं प्रतिहं-
 मण्यदेशे । क्रौञ्चादनं कार्श्यादिशुण्ठकमन्यं कनाविषम् ।
 अश्लोष्य हृद्यसुपलम् । पक्ष्वाजीमन्ये । कदम्बः कन्द-
 विशेषः ॥

कळम्बुनालिकामापकविडारकुतुम्बकम् ॥

चिल्लीलट्वाकानिष्पादकृष्टकगवेधुकाः ।

यातुका सालकल्याणी श्रीपर्णी पीलुषार्णिका ॥

कुमारी जीवलौणीकायवशाकमुवर्चलाः ।

कूटमाण्डनीलिनी स्वर्चा वृकधूमकलक्ष्मणा ॥

आळ्पानि च सर्वाणि तथा मूष्यानि लक्ष्मणा

जीवन्तिकश्चक्षुपर्णीप्रपुत्राटकुवेरकम् ॥

स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु ।

शीतकं सृष्टविष्णुत्रं प्रायो विष्टम्भ्य जीर्यति ॥

स्विन्नं निष्पीडितरसं क्लेहाह्वयं नातिदोषलम् ।

कळम्बुनादिकं मधुरं, ईषडवणं, रूक्षं, वातश्लेष्मकरं,
 वृकं, शीतवीर्यं, पूर्वं पुरीषं च सुजातं बहिःशुष्यति, विष्ट-
 म्यैकस्मिन् जटारप्रदेशे विष्टवीर्यं जरायवति । प्रायोऽप्रहणं
 एतेषां मध्ये केरुधैवस्वका इति ज्ञापनायम् । तेषां च
 पर्याया निरुत्पन्नानात् देशभाषांतरकरणाच्च विभिन्नं ताप-
 ने । किञ्चित् उच्यते । कळम्बुः कालिका । नाटिकः
 कपोतकणा । माय गन्धार्थः । कार्श्यादिशुण्ठकः । वि-
 ष्ठी तण्डुलीयकविशेषः । लट्वाकी शुण्ठकः । निष्पादो
 राजशम्बी । पीलुषार्णिका मूर्धा । लौणिका कार्श्यादिशु-

लोनात् । यवशाकः धारपत्रकम् । काश्मीरेषु कोणीकः ।
आकूपानि बहुविधानि देशेषूक्तानि । तानि सर्वाणीह गृ-
ह्यन्ते । तूप्यानि मुद्गादिमस्यपर्णानि । लक्ष्मणा मधुयष्टी ।
नीवन्तो रक्तनाड्यो वास्तुकः । प्रयुषाटः चक्रमदकः । कुवे-
रकः कटिन्नरभेदः । कोमीरेति केचिद् । एतच्च सर्वे स्त्रि-
षं, निम्बाडितरसं, अतिशयिन बहुखेह च नात्यपथम् ॥

लघुपत्रा तु या चिह्नी सा वास्तुकसमा मता
तक्षारीवरणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित् ।
वर्षाभ्यौ काञ्चशाकं च सक्षारं कटु तिक्तकम्
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान् ।
दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिविन्वाङ्गुराः सराः ॥

सूक्ष्मपत्रा जालीव या चिह्नी सा वास्तुकसमानयुगा ।
तक्षारी वरणं च मधुरतिक्तं, वातसेम्भनाशनं च । वर्षा-
भ्यौ पुनर्नवे काञ्चशाकं च ईषन् धार, रसे च कटुकतिक्तं,
अभिदीपनं, भेदनं गरदाीध नाशयति । तक्षारी अमि-
थः । चिरिविन्वाङ्गुराः अभिदीपनाः, वातसेम्भनाशनाः,
सराश्च ॥

लघुरुष्णा सरा तिक्ता सौरुषूका च लाङ्गली ।

ऊनपूकं लाङ्गली च लघुनी, उष्णवीर्ये, सेरे, तिक्तं
च । ऊनपूकं रक्तैरण्डः । लाङ्गली इन्द्रियुषिका ॥

वातज्यौ कटुतिक्ताम्लौ भेदिनौ तिलवेतसौ ॥

तद्वत् पञ्चाङ्गुलो वंशकरीरास्तु विदाहिनः ।

वातपित्तकरा रूक्षाः कटुपाकाः कफापहाः ॥

तिलवेतसपत्रे वातजे, रसे कटुतिक्ताम्ले, भेदने च । त-
द्वत् तिलवेतसगुणः पञ्चाङ्गुलः शुद्धैरण्डः । तस्य पत्रे शा-
क्यम् । वंशकरीराः वंशाङ्गुराः, विदाहिनः, वातपित्तकराः,
रूक्षाः, विपाके कटुकाः, कफनाशनाश्च ॥

विस्वरात्मावलाशाकं वातघ्नमतिसारजित् ।

वायुं वत्सादनी हन्यात् कफं गण्डीरचित्रकौ ॥

पचूरो दीपनस्तिक्तः घ्नीहार्शः कफवातजित् ।

विन्वादिशाक्ये वातनाशनं, अतीमारनाशनं च ।
वत्सादनी वायुं नाशयति । वत्सादनी कषयकः । गण्डी-

रचिकशार्कै कफ नाशयतः । पत्तरी दीपनादिगुणयुक्तः ।
“मत्स्याश्वक्रस्तु पत्तरः पत्रजः प्रिय इत्यपि” ॥

किमिकासकफोत्कृष्टेदान् कासमर्दो जयेत् सरः
रूक्षोष्णाम्लं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम् ।
सक्षारं मधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्पपम् ॥
शाकानामत्रं घृद्धविष्मूत्रं सर्वदोषकृत् ।

कासमर्दकः सरः, क्रिम्यादोष नाशयति । उत्कृष्टः
शेतसो मालिन्येनाद्र्दत्वम् । कुसुम्भशाकं रूक्षं, उष्णवीर्यं,
शुभ्र, पित्तकरं, सरं च । सार्पपं शाकं ईषन्धारगुणयुक्तं,
मधुरत्वादेयुक्तं, शाकानां च अत्रं अश्रेष्ठं, मूत्रं विश च
वशाति, विदोषकर च ॥

यद्वालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम् ॥
तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति ।
गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगळामयान् ॥

स्वराभिसादोदावर्तपीनसाश्च—

वालं सूक्ष्म मूलकं तिदोपनाशनं, लघु, किञ्चिदु-
ष्णवीर्यं, शुष्मादोष नाशयति । कीटवालमित्युक्तं अत
आह । यत् वाल अव्यक्तरस अस्फुटमायुर्यादि, ईषत् धार
धारं निह्नादिशैचकृत्, किञ्चिद्व्यक्तित्तरत्वं च । एवाविधं सू-
क्ष्मं मूलकमेवगुणयुक्तम् । अयं जातिविशेषः । तथा च
वालमूलकस्य कन्दमूलकबीजदेशकालसंस्थानपरिणतिवि-
शेषाद्भिन्ननातीत्यलं प्रतिदमेव काश्मीरेषु ॥

—महत् पुनः ।

गुरूष्णकटुकं स्वादुविपाकं सर्वदोषकृत् ॥

गुर्वभिष्यन्दि च स्निग्धासिद्धं तदपि वातजित्
वातश्लेष्महरं शुष्कं सर्वमामं तु दोषळम् ॥

महत् पुनः रमूलं, मूलकं, गुरूष्णवीर्यं, रसे कटुकं,
विपाके मधुरं, विदोषकरं च । तदेवगुणयुक्तमपि चतमां
सादिना सिद्धं गुर्वभिष्यन्दि, वातजिच । शुष्कं च मह-
दपि मूलकं वातसेम्भरम् । सर्वं च मूलकं नान्ये महश्च
शुष्कमर्दं चाममनभिषकं शरीरकृद्देहस्यापथ्यनान् । दो-
षधत्वादीनामुन्नेशमापपरिणामकर च । अभिसिद्धं तु
व्यालरूपयुक्तम् ॥

कटूष्णो वातफफटा पिण्डालुः पित्तवर्धनः ।

(सिन्हाद रते कटुकः, खीरे उष्णः, वातभेद्यनाशनः, पित्तवर्धनश्च ॥

कुठेरशिशुगुरसमुमुखागुरिभूस्त्रणाः ॥

धान्यतुन्मुहशैलेययवानोमृद्धिवेरकाः ।

पर्णासो वृज्जनोऽजार्जो जीरकं गजपिप्पली ॥

फणिर्जार्जोऽर्जुनीरखराडाकाळपालिकाः ।

दीप्यकः क्षत्रकद्वीपिनस्तगन्धादि वद्धविद् ॥

रसे पाके च कटुकं दीपोत्तमेशकरं लघु ।

विदाहि रुक्षतीक्ष्णोष्णं रवशुक्रक्रिमिनाशनम्

वर्गो हरितकार्णयोऽपमुपदेशेषु पुञ्जते ।

वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो दीपनरोचनः ॥

कुठरादिकं बन्धुगन्धं हरितं एतन्नयोगाजिनानां
 एवोप्यते । आदिमहापादयेपरमिररमादिबुधलादिबुधुपांग-
 वतां महत्त्वम् । अस्य चादिमहापादयेपरमि एतन्नयोगाजि-
 र्भाः । कुठरादिकं हरितकं विनां पुरीषं बध्नाते मध्वपि-
 रते पिपाके च कटुकम् । दोषान् धान्यादिदुर्भक्षणानि,
 यत् विश्विन् कोषान् स्थानाद्यत्यति तदुत्प्रेक्षणम् । लघुः,
 विदाहि, रुधं, उष्णवीर्यं, तीक्ष्णं, स्वादिनाशनं च । अ-
 यं च कुठरादिषु हरितवात्स्योर्ध्वं उपदेशेषु पुञ्जते ।
 उपदेशे येन सहाय भोक्तुं पुञ्जते । व्यञ्जनानां च
 नानाविधाना भोजनयोगिनिनां वासनं । सौगन्ध्यादेरः,
 हृद्योऽमिदिपनेन, रोचनम् । कुठेरकः वैकुण्ठकः । विनां
 सौभक्तम् । सुगन्धः कटुपाकः । आमुर्गं शान्तिः । फ-
 णिर्जार्जः कर्षा । अर्जकः जात्या मध्वपनः । जार्जो-
 रसपनः । कान्मरीषु तुन्वम् । सगन्धा हल्लिमधूरकः ।
 काळपालकः कृष्णकुठेरकम् । दीप्यकः अनर्मानः ॥

हिध्माक्कासविपश्वासपार्श्वरूक्षतूतिगन्धहा ।

सुरसः सुमुखः शोफगन्धहा धानका पुनः ॥

कपायतिकम्पधुरा मृगळान च पित्तकृत् ।

खरादा बस्तिशूलघ्नी चित्रको दीपनः परम् ॥

सामलु हिमार्दीयाशयति । सुउत्त श्रवबुद्धिं
 ग्नी नाशयति । धानका रसे कपायतिकम्पधुरा, फलकी,
 रितं च न करोति । खरादा बस्तिशूल नाशयति । चि

वर्धोऽल्पैर्नर्पदिगतः ॥

पत्रे सशारमधुरो मध्ये मधुरापिच्छलः ।

तीक्ष्णोष्णो लघुनः कन्दे कटुपाकरसाः सरः

हृद्यः कटयो गुरुर्हृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः

भयगन्धःनरुन् वल्यो रक्तपित्तप्रदपणः ॥

किन्त्यासकृष्टगुल्मार्गोमेहक्रिमिकफानिलान् ।

सहिध्मापानसश्वासकासान् हन्ति रसायनम् ॥

सुगन्धः पत्रे ईषत् धार्गं, मधुरतमम् । मधु पान्
 वदिते भागे मधुरताः, तिष्ठिच्छम् । कन्दे मुने ती-
 क्ष्णोष्णवीर्ये, रते पिपाके च कटुकः, सरते, हृद्यः, क-
 षण्यादिदुर्भक्षकः, तिष्ठिमादीध नाशयति । कृष्णः
 विनाः । रसायनमित्य रसायनं देहदितम् ॥

पलण्डस्तदुगुणेर्न्यूनो विपाके मधुरस्तु सः ।

कफं करोति नो पित्तं केवलानिलनाशनः ॥

पलण्डस्तदुगुणेर्न्यूनः शूनः । विपाके तु
 मधुरः कफं करोति पित्तं न करोतीति मध्वन्धः । न
 करोतीति पित्तं न विनाशयतीति तात्पर्यायः । वार्त्तं च
 केवलमन्वयोपामगुष्टं नाशयति ॥

द्रीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विषादो लघुः ।

विशेषादर्शसां पथ्यो भूखन्दस्त्वतिदोषजः ॥

सूरणोऽमिदितिकचिकरः, शेष्यनाशनो विषादो लघुः,
 अशया अतिपथ्यम् । भूखन्देऽन्वये विदोषकरः । स च
 पथिकः ॥

पत्रे पुण्ये फले नाळे कन्दे च गुरुता क्रमात् ।

वरा शाकेषु जीवन्ती सर्पपास्त्वचराः परम् ॥

इति शाकवर्गः

प्राचीनां च शाकहरितकयोऽप्यक्रमात् वर्धयतां गुरु-
 त्वम् । पत्रशाकं तमत्तुं प्रथममन्वेष्यं गुरु, ततः पुष्पशा-
 कं, ततः फलशाकं, ततो नाळशाकं, ततश्च कन्दशाकं,
 इत्येते हरितेषु गुरुत्व विशेषम् । अत्रापुष्पशाकादीपत्र-
 दृकाचवनादिकं चिन्त्यम् । अत्र शाकानां हरितकानां च
 वेपथ नामानि नोमनि तेषां देशनापादित्रिषोऽधिगम्या-
 पत्रशमकरादाद्युपामविशेषाद्यं ज्ञातव्यानि । अन्यसुबोधम् ॥
 इति शाकवर्गः ॥

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सष्टमूत्रविद् ।
स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकपाया हिमा गुरुः
निहन्त्यनिलपित्तास्रतिकास्यत्वमदात्ययान् ।
सृष्णाकासज्वरश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान् ॥
उद्रिक्तपित्तान् जयति त्रिदोषान् स्वादु डाडिमम्
पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम् ॥

फलयुष्णते । तेषां च द्राक्षा श्रेष्ठः । अतः से-
वादौ गृह्यते । द्राक्षा सर्वकलानामुत्तमा, वृष्णत्वादियुग-
मुक्तः, लघुः, अनिलपित्तादींश्च नाशयति । सकपाया मा
धुर्यात्स्वल्प कपायत्वं तथास्तीत्यर्थः । स्वादु मधुरं डाडिम-
मधिकपित्तं सन्निपातं नाशयति । अम्ल डाडिमं न पित्ते
विरुद्धं, नाति चोष्णवीर्यं, वातभ्रंशनाशनं च ॥

सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम् ।
सर्वं डाडिमम् । मधुरमम्लं मधुराम्लं च हृद्यत्वादिगु-
णयुक्तम् ॥

मोचखर्जूरपनसनाळिकेरपरूपकम् ॥
आघ्राततालकाम्पर्यराजादनमधूकजम् ।
सौवीरवदराङ्गोलफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम् ॥
वातामाभिपुकाक्षोळमुकुळकनिकोचकम् ।
ऊरुमाणं म्रियाळं च बृंहणं गुरु शीतळम् ॥
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तमसादनम् ।
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुलकृत् ॥

मोचादि म्रियाळान्तं बृंहणत्वादियुगमुक्तम् । मोच
कन्दलीफले । आघ्रातक पीतनकम् । राजादनं वानरप्रियम् ।
सौवीरं कर्णिकवदरम् । धतः उरःश्रतः । धर्मो धातुधयः ॥
नाळिकेरं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतळम् ।
षलमांसकरं हृद्यं बृंहणं वास्तिशोधनम् ॥
मोचं स्वादुरसं मोक्तं कपायं नातिशीतळम् ।
रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु ॥
स्निग्धं स्वादु कपायं च राजादनफलं गुरु ।
सुगोधम् ।
फलं तु पित्तघ्नं तालं सरं काम्पर्यजं हिमम् ॥

शकन्मूत्रविबन्धघ्नं केदर्यं मेध्यं रसायनम् ।
मधूकजमहृद्यं तु वदरं सरणात्मकम् ॥
वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम् ।
परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु म्रियाळजम् ॥
म्रियाळमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तद्वर्द्धिःकासजिह्व सः ॥

तालं फलं पित्तघ्नं सरं च । काम्पर्यजं हिमादिगु-
णम् । मधूकफलमहृद्यम् । वदरं सरणशीलम् । वातामादी-
नां गुणविशेषप्रदर्शनपरं निर्धारणम् । वातामादिकं पित्त-
श्लेष्मकरमल्पवेगुष्णं च वातहरं स्निग्धं च । म्रियाळफलस्य
शीतवीर्यत्वापवादोष्णत्वशङ्कायामेदमप्युच्यते । अनुष्णमिति मि-
याळमज्जा म्रियाळवीजः । स च मधुरत्वादियुगमुक्तः ।
वदरमज्जा गुणैस्तद्वत् म्रियाळमज्जवत् । वदरस्य तु वि-
शेषः तृष्णादिनाशकत्वम् ॥

तिन्दुकाशमन्तकासीनफलिनीविम्बितोदनम् ।
टङ्काश्वकर्णवकुळगाङ्गेरुधवधन्वनम् ॥
श्वेतपाककपित्थानि सिञ्चतीभ्यजाम्बवम् ।
क्षीरित्तप्तभयं बीजं पौष्करं कफपित्तजित् ॥
कपायमधुरं रुक्षं शीतळं गुरु लेखनम् ।
विवन्धाध्मानजननं स्तम्भनं वातकोपनम् ॥

तिन्दुकादि पुष्करवोनान्तं कफपित्तनिस्वादिगुणयुक्तम् ।
सिञ्चती काशमरिषु वृष्यवदरी । सा च मधुरा । पुष्करवी-
ज्यनानिपुष्करव्योपयोगे फलयुगत्वम् । क्षीरित्तप्ता ये शक-
दिधतः क्षीरं सवन्ति । विबन्धः स्रोतोभिदोषादीनामक-
हननम् ॥

कपित्थमामं कण्ठघ्नं कपायाम्लं त्रिदोषकृत् ।
पर्कं रुच्यं कपायाम्लं स्वादु हिध्मावमिणशुत् ॥
दोषघ्नं पाडवारिष्टरागमुक्तिषु पूजितम् ।
विषघ्नमुभयं ग्राहि कपित्थान्येवमादिशेत् ॥

कपित्थमामंपर्कं स्वरनाशनं, रसे कपायाम्लं, वि-
दोषकरं च । पर्कं रुच्यं, रसे च कपायाम्लं, मधुरं,
हिष्माच्छर्दिनाशनं, विदोषघ्नं, पाडवारिद्योनाश च पूजि-
तम् । उभयमामं पर्कं च विषनाशनं, सट्टहणं च । एवं
कपित्थान्यादिशेत् । रसविशेषं नानाविधाणि कपित्थानि

सम्भवति । तान्यनया दिशा कल्पयेदित्यर्थः । तेन कपा-
याम्ल संदेवामकपित्तगुणं, माधुर्योतुविद्ध तथैव परकृष्णमिति ॥

बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चतिकाफलम् ।
भग्न्यं विशदमम्लं च जाम्बवं त्वतिवातळम् ॥
विष्टम्भकृदकण्ठ्यं च साम्लं तु क्षीरितृक्षजम् ।
पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातळं चाक्षकीफलम् ॥
बालं कपायकट्वम्लं रूक्षं वातासपित्तकृत् ।
संपूर्णमाघ्नमम्लं तु रक्तपित्तकफमदम् ॥
स्वादु साम्लं गुरुस्निग्धं मारुतघ्नमपित्तळम् ।
हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशुक्रभलमदम् ॥
सहकाररसो हृद्यः सुरभिस्निग्धरोचनः ।
दीपनः पित्तवातघ्नः शुक्रशोणितशुद्धिकृत् ॥

तिथितिकाकळ बृहणत्वादिगुणपुक्तम् । भग्न्यमम्लं
सविशदं च जाम्बवमतिवातकर, विष्टम्भकरं, स्वरसे च ।
क्षीरिष्टुघ्नकळं साम्ल ईषदम्लम् । अक्षकीफल पित्तश्लेष्म-
नाशन, जम्बरत, वातळ च । अघ्नं चूर्तं बालमसंपूर्ण-
स्वरूपं रसे कपायकटुकाम्लं, रूक्षं, वातासपित्तकर च ।
पर्यागतमतिकल्पतार्कं स्वादु साम्लं मधुराम्लरसं, गुरु,
स्निग्धं, वात नाशयति, पित्तं च न करोति, हृद्यं, श्ले-
ष्मादिकर च । सहकाररुपाद्रत आम्रादेव निष्कात्यते ।
अतोऽजोच्यते । सहकाररसो हृद्यत्वादिगुणपुक्तः ॥

कपायं रोचनं हृद्यं वातळं लवलीफलम् ।
गुर्वसिसादकृद्विल्वं दोषळं पूतिमारुतम् ॥
पकं बालं पुनस्तीक्ष्णं पित्तळं लघु दीपनम् ।
वातश्लेष्मघ्नमुष्णं च स्निग्धं ग्राह्यभयं परम् ॥
वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु दीपनरोचनम् ।
वातश्लेष्महरं किञ्चिद्गुणं कोशाम्लजं ततः ॥
फलं करञ्जं विष्टम्भि पित्तश्लेष्माविरोधि च ।
गुरुष्णमधुरं रूक्षं केशघ्नं च शमीफलम् ॥

लवलीफलं कपायरस रोचनत्वादिगुणपुक्तम् । तिन्त्रं
शुक्र अभिमादकर, विदोषकरं, पूतिमारुतं च । पूतिगुण
द्वैगन्धकरं च मातृसद्गुणसादी करोतिलेवगुण पकं तिन्त्रम् ।
बालं पुनरपक तीक्ष्णत्वादिगुणपुक्तम् । उभयं बाल पकं

च शिग्रं परमत्वर्थं च सद्गुणम् । वृक्षाम्लं तिन्त्रिर्णाकं
सद्गुणत्वादिगुणपुक्तम् । कोशाम्लं फलं तथा वृक्षाम्लदु-
र्णः किञ्चिद्गुणम् । करञ्जफलं विष्टम्भि, पित्तश्लेष्मणि च न
विकरुम् । शमीफल मधुर, रूक्षं, केशघ्नं, गुरुष्णवीर्यं च ॥

कडुपाकरसं पीलु तीक्ष्णोष्णं भेदि पित्तळम् ।
क्रिमिगुल्मोदरगरग्रीहार्शः कफवातजित् ॥
सतिकं स्वादु यत् पीलु नात्युष्णं तच्चिदोषजित्
नीपं शताक्षिकं प्राचीनागरं तृणशूल्यजम् ॥
अस्मादल्पान्तरगुणमिद्गुदं सविकरुतम् ।

त्वक्तिककडुका स्निग्धा मातुल्लस्य वातजित्
बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
लघु तत्केसरं कासश्वासाहिभ्यामदात्ययान् ॥
आस्यशोषानिलश्लेष्मविघ्न्यच्छर्दरोचकान् ।
गुल्मोदरार्शः शूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत्

पीलुफलं पाके रसे च कटुकं, तीक्ष्णत्वादिगुणपुक्तं,
किम्बारीघाशयति । मधुरमपित्तिकं च जाला यत्
पीलु, तत् नात्युष्णवीर्यं, विदोषनं च । नीपादेविकरुता-
न्त फलमस्मान् सतिकस्वादुपीलुतोऽल्पान्तरगुणं स्तोत्रगुणमि-
त्यर्थः । नीपो धूतिकदम्बः प्राचीनागरकमामलकसदृशं कृ-
ष्णलेहितम् । मातुल्लफलस्य त्वक् रसे तित्तकडुका, शि-
ग्धा, वातनाशिनी च । मांसं स्वचोद्भूतः बृहणं, मधुरं,
वातपित्तहरं, गुरु च । तस्य मातुल्लस्य केसरमन्तर्मांस-
भन लघु कासादीश्च नाशयति ॥

भलातकस्य त्वक्मांसं बृंहणं स्वादु शीतळम् ।
तदस्थिसिसमं मेध्यं कफवातहरं परम् ॥
स्वाद्मल्लं शीतमुष्णं च द्विधा पारावतं गुरु ।
रूच्यमत्यग्निघ्नमनं रुच्यं मधुरमारुकम् ।
पकमाशु जरां याति नात्युष्णं गुरु दोषळम् ।
द्राक्षापरूपकं चार्द्रमम्लं पित्तकफमदम् ॥
गुरुष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम् ।
तथाम्लं कोलककेन्दुलिङ्गुचाप्रातकारुकम् ॥
ऐरावतं दन्तशर्दं सद्गुदं मृगलण्डिकम् ।
नातिपित्तकरं पकं शुष्कं च करमर्दकम् ॥

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लिकाङ्गुलीयोः फलम् ।
तृणमाश्रनद्रवच्छेदि लघ्विष्टं कफघ्नतयोः ॥

भक्षणकस्य त्वक, मांसं च बृंहणत्वादिगुणयुक्तम् । तस्य चास्थि वैश्वेनाभिममं, मेधाथे हितमल्यर्थं वातश्लेष्म-
इयम् । पारावतं द्विधा द्विप्रकारं मधुरमम्लं च । यथासंख्ये-
न मधुरं शीतवीर्यं, अम्लं उष्णवीर्यम् । उभयमपि गुरु,
रुचिकरं, अल्पविषमनं च । मधुरमारुचं रुचिकरम् ।
पक्वं च सत् सुनदं, किंचिदुष्णवीर्यं, किंचिद्गुरु, किंचिदो-
षघ्नं च । दोषघ्नं अशुभम् । “आढकं वीरसेनं च वी-
राचीनाशकं तथा । विद्याभ्यासतिथिरोषेण तच्चतुर्विधमारुचम्” ।
द्राक्षापरूपकं चार्द्रमगुष्कं करमर्दकं चाम्लं सत् रिक्तश्ले-
ष्मकरं, गुरुत्वादिगुणयुक्तं च । करमर्दकं सुषेणम् । को-
लादिकं मृगशण्डिकान्तं अम्लं सत् तथेत्यम्लद्राक्षादिविद्वि-
ल्यर्थः । ऐरावत नागरहं, दन्तशरं जम्बीर, कर्कं-वृहत्स-
वदरी । करमर्दकं पक्वं शुष्कं च नाल्यर्थं पित्तहरम् ।
अम्लिकाकलं अङ्गुलकलं च शुष्कं रङ्गुपनं, भेदनं, तु-
स्यादिनाशनं, कफघ्नतयोश्च पथ्यम् ॥

फलानामवरं तत्र लिङ्गुचं सर्वदोषकृत् ।
हिमानिलोष्णदुर्वातव्याळलालादिदूषितम् ॥
जन्तुजुष्टं जले मद्ममभूमिजमनार्तवम् ।
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णीतयाति च ॥
धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमळम् ।
असंजातरसं तद्दृच्छुष्कं चान्यत्र मूलकात् ॥
प्रायेण फलमप्येवं तथापि बिल्ववर्जितम् ।

इति फलवर्गः ॥

सर्वेषां च फलानामवरप्रधानं लिङ्गुचं विद्वेषकरं
च । इत्यमस्वरूपविज्ञाननियन्ती धान्यादिकमेषं समाह्वय
हिमानिलेलादिनोष्यत । एवविधे धान्यं त्यजेत् । हि-
मादिदूषिते अग्निनाविद्वेषे केदारस्थं दूषितमुष्णेन चा-
तपादिना दुर्वातेन च पुरोगातादिना । तथा व्याज्यानां स-
र्षादिना चालया दूषितम् । आदिमद्घनेन शर्षपेभादीनां
प्रदम् । तथा जन्तुभिः विष्यर्षदूषितैरेतैः जले म-
ध्मागितम् । अमूर्धं विरतिवर्धं जम्भूमृषिन् । या
पथ्यं पथ्यवर्षोवत्त मृषिः ततोऽप्या विरतिन् । तथा-
गार्दपमातगमपथ्यं । मृषिन्मृषीं परय धान्यंयत्तुःरतिः

प्रसिद्धा वतोऽग्निरिदंनुपादितमित्यर्थः । तद्भक्षणं च र-
सादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम् । अन्येन च विजातयेन
धान्येन संयुक्तं केदारे जातम् । अतिजर्णतया अतिपुरा-
णत्वेन च हीनवीर्यं नष्टशक्ति । एवंविधे धान्यं त्यजेत् ।
तथा शाकमपि त्यजेत् । कीदृशं रूक्षसिद्धं रूक्षमेव सिद्ध
रूक्षसिद्धं निःश्लेहसिद्धमित्यर्थः । अथवा रूक्षेण काथिका-
दिना सिद्धं रूक्षसिद्धम् । अकोमळं कठिनम् । स्वभावतः
संस्कारतो वा । असंजातरममपरिपूर्णस्वरूपमित्यर्थः । तथा
सर्वे शाक शुष्कं त्यजेत् । मूलक वर्जयित्वा । प्रायेण
बाहुल्येन फलमप्येवविधं त्यजेत् । द्राक्षादेश शुष्करया-
नि प्रयोगो दृश्यत इति ज्ञानार्था प्रायोगहणम् । तथा फ-
लं सर्वमाममात्रात्पाकं त्यजेत् । विल्वं तु वर्जयित्वा । त-
स्यामस्यापि प्रयोगः । अत्र यथायोगं पूर्ववद्योग्यम् । अ-
थापि फलानामप्रसिद्धानां प्रसिद्धानां च येषां नामानि
नोक्तानि तानि नानादेशकलेभ्योऽप्यप्रसंस्कारादिनापि-
गन्तव्यानि ॥

इति फलवर्गः ॥

शुक्रशिम्विजपकान्नमांसशाकफलाश्रयैः ।
वर्गैरन्नैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान् ॥
निर्दिष्टो रसवीर्याद्यैर्यथासं कर्मसाधने ।
न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा ॥
हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिधितः ।
मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः ॥
ततस्ततो यतो हृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा ।

शुक्रशिम्विजपकान्नमांसशाकफलाश्रयैः पृष्टिर्गैर्यमपरयाहारैर्यक-
देशः स्तोत्रमात्रे निर्दिष्ट इति सन्धेयः । किंभूतोऽन्नैकदेशः
भूयिष्ठं प्रायुर्षेणायोगो दृश्याति । कथं निर्दिष्टः रस-
वीर्यादिनाऽन्नमांसशाकफलादिभिः । यथासं कर्मसाधने तथा-
मीवकार्यकर्तव्ये । एकदेशः किमर्थमुक्त इत्यत आह न
शक्यमित्यादि । सर्वं वस्तुनाम सर्वथा सर्वेन प्रकारेणापि
वक्तुं न शक्यम् । महत्यापि प्रत्ययंभारेण न शक्यं, कि-
मुत्तं संक्षेपेभ्यश्चिद्व्यस्त्यर्थः । सर्वभाषायां च सर्पर इदं
द्विनिर्दिष्टमहितमिति नियमोऽनिधितः । फलमादनिधितः
यतो वरमाद्, ते नामानि भाषात्मनस्ततो मासासंयोग-
क्रियादेशकालावस्थादिभेदतः तथा न-
भा तेन तेन प्रयोगं नानाविधैर्विद्वेषैः । अतोऽग्निभि-

तः । तेनेतदुक्तं भाति । पथमपि मातादिनिशेषादप्य-
ता याति, अपयं च पथतामिति ॥

मात्रया सेवितं मयं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान् ॥
निपेक्ष्यमाणं तिलशो विपमप्यमृतायतं ।
हीनातिमात्रमशनं मरुभिचयकोपनम् ॥
भजको विपह्लासं तुश्यांशे मधुसर्पिणी ।
क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात् ॥
उत्तुग्दृश्यास्तिन्दुकेन तित्कता मधुरापते ।
हिङ्गुगैरिकसिन्धुःस्थं गन्धवर्णरसाधिकम् ॥
पूगसामूलरहस्त्वयो वर्णगन्धरसांश्रयः ।
काद्रो हन्त्यश्विपत्तं करोत्येव विदाहिभिः ॥

मात्रया सेवितमित्यादिना चेतदेव सतिनारमुच्यते ।
मयोद्भवान् रोगान् तदेव मय रिगिठया मात्रया यान् ना-
शयति । तथा च वक्ष्यति । "हीनमित्यादिनिशेषादि"
इति माताहूनो विशेषः । विप मारणात्मकमपि तिल-
मात्राव्यासेन सेवितममृत्त्व यातीति माताहूनो विशेषः ।
हीनमात्र स्वयं मोहनं मरुको वायोः कोपनम् । अनिवातं नि-
चयम् सतिपानस्य कोपनम् । स्वस्थान्तरस्याप्याहारस्य मात्रया
विशेषः । मधुसर्पिणी स्वस्वैर्यानेकदे समभावे निरह्लातं भ-
जते इति माताहूनो विशेषः । क्षारोऽम्लसंयोगेन मधुमत्त्व यातीति
संयोगविशेषः । तिन्दुकं संयुक्तया उल्लुङ्गक्यास्तिन्दु-
मधुरत्वमिव यातीति संयोगविशेषः । हिङ्गुगैरिकसिन्धुः च
मिर्धापूत्र गन्धेन, वर्णेन, रसेन चाधिक भाति । हिङ्गु स-
योगे रसवर्णविशेषणापिज्ञातमपि गन्धेन गैरिकसिन्धवे अ-
भिभवति, गैरिकमपि वर्णेन हिङ्गुसिन्धवे, सिन्धुमपि रसेन
हिङ्गुगैरिके इति संयोगविशेषः । पूगसामूलरहस्त्वयसा
हस्तसंयोगे प्रलेकासंभवतिलक्षणगणोद्भव इति संयोगविशेषः ।
काद्रो रक्तपित्तो विदाहिभिः संयुक्तं योगवाहित्वाद्रक्त-
पित्तं करोतीति संयोगविशेषः ॥

कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भङ्गातकैः सह ।
गुडः कर्तापिसादस्य स दिनस्त्वभपादिभिः ॥
वृषत्यग्नेः समदनं सर्पिरप्पुपदिश्यते ।
जीवनीयमपि क्षीरं विपलेक्षेन मृत्यवे ॥
अपि हतोऽस्योऽस्यं विपेस्वावरजह्मे ।

सक्तयो वातळा रुक्षाः पीतास्ते तर्पयन्त्रि तु ॥
विनापि चोपयोगेन मणिमन्त्रादि कार्यकृत् ।
आर्द्रकाजायते शुष्ठी संस्कारेण लघ्वीयसी ॥
लघुभ्योऽपि हि सवत्तुभ्यो गुरवः सिद्धपिण्डकाः ।
भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघ्वीगुरुः ॥
शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोभूमादपि गच्छति ॥

हीनदोषोऽंशेन कृष्णकार्येण दिक्कः भङ्गातकैः संयु-
क्ते हीनदोषोऽंशेनान् कुष्ठं हन्तीति संयोगविशेषः । अ-
पिगादकरोऽपि गुडः हीनदोषोऽंशेनान् मणिः संयुक्तस्तं न
करोतीति संयोगविशेषः । तुपि तुष्यायामप्यग्नेः दीपनमपि
पुन समभूषणं पथ्यनिनि संयोगविशेषः । दीपनसंयोगो-
पकृतान्प्यप्यत्त्वम् । क्षीरं जीवनीयं प्राणधारकमपि विप-
लेषे देहदियनेऽपि तत्र मारयति । विपलेषो विपमृत्त्वस्य
शोधनादिनाशेषः । स्वावरजह्मे विपे तु-ये सदृशे अ-
पि मारणात्मकत्वेन शरीररिपेति अपि परस्परं नाशकारणे ।
स्थीरं विपं जह्मेन ईद्रादिभवेन विपेण संयोगे नश्य-
ति, जह्मेन स्थानविपेति संयोगविशेषः । सक्तयो रुक्षा
वातळ्यभ सन्तो जलमिश्रिताः पीतास्त्रयणा इति संयोगवि-
शेषः । मणिमन्त्रादिकैः शुद्ध्यादिवदद्वयमृत्तमपि अवादी-
म्भमयातीति स्वभाविशेषः । आर्द्रकापुष्प्याः सम्भवः । त-
स्यास्तु सञ्चलं संस्कारविशेषः । स्वगावत्पुमिः सवत्पुमिः
कृताः सिद्धपिण्डका इत्येव इति संस्कारविशेषः । स्वमार-
लघुनोऽपि रक्तशालेः सन्भूतो ह्येते सुतलमिच्छम पृथुको
गुहलं यातीति क्रियास्वभावकृतो विशेषः । लघुःशालिरपि
पिष्टोऽपि शर्त्तुम्भावयुक्तो गोभूमादप्यधिकं शुक्लं याती-
ति क्रियाविशेषः ॥

लघुपित्तहरा खाना ग्रीहितो गुरुपित्तलात् ॥
सङ्घाहिणो लघोऽर्द्धगात् कृत्वापि भेदनो गुरुः ॥
आमं प्रादितरं तर्कं नागरीकृतमाद्रकम् ॥
गुडाचोपाद्य सुतरां मूत्रळं गुरु पानकम् ।
गरीयो गुहदध्युत्था रसाळा चातिशुक्ला ॥
दण्डाभिपयनाहधो गुरुणश्चातिशोकदात् ।
अनुद्धृतस्त्रेहमपि तर्कं शोफहरं लघु ॥
सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नादितं नवनीतवत् ।

ग्रीहितः पित्तकरात् धृतेषु सन्भूता खाना लघवः

पितृहाराधेतिः संस्कारविशेषः । सद्ब्रह्मण्यस्वभावाद्ब्रह्मणश्च सु-
 द्राघातः कृत्वाऽपि भेदित्वं युक्तं च यातीति संस्कारवि-
 शेषः । कुम्भापोऽप्यस्ति ज्ञानि संस्थानि । आमं तदकमति-
 सद्ब्रह्मं परं कथितं किञ्चित्सद्ब्रह्ममिति संस्कारविशेषः ।
 नामरौद्रं शुभित्वं प्राणित्माद्रैकमतिसद्ब्रह्मं तथास्वरूप-
 मिति संस्कारविशेषः । गुञ्जेन मूत्रञ्जेन तोयेन च मूत्रञ्जेन
 कृतं पानकमतिवृत्रमतिशुद्धं च कारणेऽप्युच्यते संयोगसं-
 स्कारविशेषः । गुञ्जां दधिं चातिशुद्धं तद्कृत्वा रसात्वा चा-
 तिशुद्धं, सा स्वतिशुद्धं चेत्येति क्रियासंयोगविशेषः । युग्-
 मः शोकराद्यं दग्धो दग्धमन्थनेनैव बलेहमपि तदं ल-
 घु शोकरं चेत्येति क्रियाविशेषः । अर्दिनं वातं च तस्य
 चातिशुद्धं चेत्येति क्रियाविशेषः । अर्दिनं वातं च तस्य
 चातिशुद्धं चेत्येति क्रियाविशेषः । अर्दिनं वातं च तस्य
 चातिशुद्धं चेत्येति क्रियाविशेषः । अर्दिनं वातं च तस्य
 चातिशुद्धं चेत्येति क्रियाविशेषः ॥

चभ्रुयोऽपि हि गोधूमस्तैलपकस्तु दृष्टिहा ॥
 मूलं दोषजननं सिद्धं तु तददोषकम् ॥
 उष्णं विषीभवत्येव विपन्नमपि माक्षिकम् ॥
 दुर्भाजनस्या द्राक्षाभ्यां दोषका च प्रजायते ।
 श्लेष्मण्युष्णयो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकत्वं ॥
 त्वग्गतस्योष्णगो रोधाच्छीतकृत्वन्पथारुतोः
 मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो मेध्यं तैलं खञ्जो हिमः
 तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खञ्जस्य वा ।

गोधूमश्चभ्रुयोऽपि तैलकां दृष्टिनाशन इति संयोग-
 संस्कारविशेषः । आममूलं हि दोषकरं न तथापि तिस्रमि-
 ति संस्कारविशेषः । विराट्शान्तिं मादिकुमुष्णं सन्
 विषीभवतीति संस्कारविशेषः । द्राघा दुर्भाजो लोहादिकृ-
 त्ते स्थितामलत्वं विदोषकत्वं च यातीति पायविशेषः ।
 चन्दनस्यापि दाहनाशनस्य लेपः सुष्ठुः शुष्को घनश्च त्व-
 प्पन्नो रोधादाहनाशन न तस्यैः । अशुभोष्णस्योष्णोष्ण-
 रथापि अशुष्कत्वं रसैरुष्णत्वं चैवैरस्यैव लेपः परुषः
 आर्यः तद्वै शीतकृतेति क्रियासंयोगविशेषः । तिलो मे-
 ष्यः पुष्टिकरः रसैरुष्णोष्णश्च । तैलं मेष्म्यं, रसञ्जैलत्वं
 शीतवर्षपुष्पः । शीतवर्षे भ्रमं सत्संज्ञानि निष्ठ एव श्लेष्मक-
 रो न रसञ्जै इति क्रियास्वभावविशेषः ॥

दग्धि श्वपथु कारित्वं न तक्रनवनीतयोः ॥
 भूमिसाल्यं दधिशीरकरां रं मरुवासिषु ।
 सारः माच्येषु मरुस्यास्तु संन्यवेव्यमकेषु तु ॥

तैलाम्लः कन्दमूलानि मलयै कोङ्कणे पुनः ।
 पेयामन्थ उदीच्येषु गोधूमोऽवन्तिभूमिषु ॥
 वाल्हीका वालहवाश्रीनाःशूलिका यवनाःशकाः
 मांसगोधूममाद्रीकशस्त्रैश्वानरोचिताः ॥
 देहसात्म्यं घृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित् ।
 पेया यूपो रसोऽन्यस्य गोधूमोऽन्यस्य शालयः
 अहितैरपि तेषां च तैरेचोपहितं हितम् ।

दधि श्लेष्मे श्वपथुकारित्व दृष्टम् । तक्रनवनीतयो-
 स्तद्विकारयोः श्लेष्मयोरापि न दृष्टमिति स्वभावविशेषः ।
 भूमिसाल्यं देशविशेषाश्रयं प्राणिना पशुम् । यथा मन्वा-
 मिषु दध्यादिकं, प्राच्येषु यन्कीर्त्तितं च लज्जादि, सिन्दुरेश-
 जेषु मत्स्याः, अश्वकेषु तैलं, अश्वश्च रसः सात्म्यं म-
 लयपर्वते कन्दानि मूलानि च कोङ्कणे सात्म्यं पेया, उ-
 दीच्येषु सात्म्यं मन्योऽवन्तिभूमिषु सात्म्यं गोधूमः
 वाल्हीकादीनां मांसादिकं पशुमिति देशविशेषः । सात्म्य-
 मान्मदेह उचितमन्मस्तत्तत्त्वं स्वास्थ्यहेतुः । देहसात्म्यं
 यथा कस्यचित् घृतं, कस्यचिन्मांसं, कस्यचिन्मद्यं, कस्य-
 चिन् पेया, अन्यस्य पूरः, अन्यस्य शालिः, अन्यस्यान्यः ।
 यस्य च यत् सात्म्यं तस्य रोनिमांसजानौपचारिकं तैरेव
 सात्म्येनापथेनाप्युपहितं मिथितं हितम् ॥

अन्नपानौपथं दोषमात्राकालायपेक्षया ॥
 सात्म्यं ह्यायु बलं धत्ते नातिदोषं च बद्धपि ।
 संसनं सत्पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित्
 मन्त्रोऽग्निर्भवति प्रायः कफवतात्तरे हिमे ।
 विपन्नेनापि पयसा देहेऽर्हेवर्द्धते विषम् ॥
 स्थूलस्थविरवालादौ वमनादि निषिध्यते ।
 तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु ॥
 चातह्रस्वेऽपि मृदीकाखर्जूरं कोष्ठवातकृत् ।

दोषादीनेषु कस्यमिधोपायवस्थापिशेषे सात्म्यो-
 दितमप्यहितं दिनमिति शक्यतीति स्वभावविशेषः । सा-
 त्म्यामिधितमौपचारिकं किमपि क्रियत इत्याह । मान्य
 षाशु शीमेत बलं करोति । बहु शोषणं नातिदोषक-
 र्म् । यामातुषादिभ्यः । स्वस्तेन संमनं सद्भ्यं श्रीं
 कस्यचित् महाहृत्कं यातीति देशविशेषः । तत्र कस्यमिधित-
 सद्ब्रह्म भवति । तिस्रपथानस्य भेदन्म् । तथा प्राणि

सर्वे वातश्लेष्माधिकं हिमे काले गीतेन वातश्लेष्मापि
 वयान्मन्दसिधेर्भर्ताति प्रकृतिविशेषः । स्थूलादीनां वमना-
 दिक प्रतिपिद्धमिलवस्थाविशेषः । आममपक्व तर्कं कौंठे
 कर्कं नाशयति कण्ठे तु करोतीति स्वभावविशेषः ।
 द्राक्षाश्चर्चरे वातहरमपि कौंठि वातं कर्तातीति रय-
 भावविशेषः ॥

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदश्याम्
 दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम् ।
 पथः स्वादु सरं शीतं विपरीतं ततो दधि ॥
 कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम् ।
 पयो दधि च त्रातन्नमजातं वातलं तु तत् ॥
 तर्कं ग्राहि कपायाम्लमम्लमेव तु भेदनम् ।
 धातकीशुडतोयानि कारणं मधुशुक्तयोः ॥
 शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्ललवणा हिताः
 उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ ॥
 समयोर्गोष्पि घर्माघा वातादिचयहेतवः ।

मधुरः म्दारण्येऽप्ययः, श्रोत्रादीनां च पथ्य इति
 विषयविशेषः । ह्येलेनोभनत्वेन विपरीतमपि शीतं द्रव्य
 स्पर्श इत्येति । तथा श्रोत्रस्य वाप्यवस्थापुष्णमिति स्वभा-
 वः । शीरं मधुरं सरं शीतं च तस्यैवावस्थान्तरे दम्यलं
 द्राक्ष्यं च । ततोऽप्यवस्थान्तरक्षमयविलक्षणमपि शीरात्
 कालेन बर्द्धीष्ववस्थात्तु गतात् घृतं जायते । तद्य शुणैः
 शीरमदशम् । शीरं वातघ्नं दधि च वातघ्नम् । तयोश्चान्तरे
 अजातं दधि वातकरमिलवस्थाविशेषः । तर्कं रसे कपा-
 याम्लं, सङ्घृष्टं, केवलान्म्लं भेदनमिलवस्थाविशेषः ।
 धानवो शुडस्तोषं च मद्यस्य कारणतां याति । शुक्तस्य
 च तान्मेवेति मस्कारकायविशेषः । न शुक्तं मद्यस्याव-
 स्था । अपि तु तज्जालन्तरमेव । इति काले स्निग्धाद-
 यो हिता । न तु तद्ग्रासम्भपरिममास्त्रोरिति काल्यविशे-
 षः । उदमन्यो बहुद्रवाः मत्तनः, दिवास्वप्नश्च ग्रीष्माद्-
 भवेन्नर्तुं गर्हित्वाविति कालविशेषः । घर्माघाः ग्री-
 ष्मायाश्च क्रमवः समयोर्गोष्पि वातादिसचयहेतुतां यन्तीति
 वातलवणातविशेषः ॥

ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्ये म्लेहे बले क्रमः ॥
 रसायनं काकमाची सद्यः पथ्युपिता विषम् ।

मूलकं दोषनिह्नलं विपरीतं तु कन्दवत् ॥
 ज्वरे पेया कपायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम् ।
 पडहं पडहं युञ्ज्याद्दीक्ष्य दोषबलावलम् ॥
 छर्दिहृद्रोगगुल्माते वमनं च चिकित्सिते ।
 निपिद्धमपि निर्दिष्टं वास्तिरशसकृष्टिनोः ॥
 ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदृष्यता ।
 रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः ॥
 आश्चर्योतनमभिष्यन्दे सुजातोर्ध्वं दिनत्रयात् ।

ऋतुषु हेमन्तादिषु रौक्ष्ये, म्लेहे, बले चाप्यः प्रमः
 रसेषु च ऋतुरवभावनविलक्षण एव रौष्यादिक्रमः । तथा च
 शिशिरे किंचिद्रौक्ष्यं, ततोऽधिकं वसन्ते, ततोऽप्यधिकं मी-
 ष्ये, तत ऊर्ध्वं वर्षात्, तत ऊर्ध्वं शरदि, ततोऽप्यनं हेमन्त
 इति रौष्यक्रमः । ऋतुषु खेहक्रमरतु वर्षाः किञ्चित् शि-
 ग्या, ततोऽप्यधिका शरत्, ततोऽप्यधिको हेमन्तः, तत
 ऊर्ध्वं शिशिरः, तत ऊर्ध्वं वसन्तः, ततोऽप्यनो म्रिम इति
 खेहक्रमः । बलवमरतु शिशिरेऽधिकं बलं, वसन्ते मप्य,
 म्रिम ऊर्ध्वं, वर्षात् चान्मेव, शरदि मप्य, हेमन्ते त्वधि-
 कमिति । रसेषु रौष्यक्रमो यथा तिनकटुककपाया यथो-
 च्छर रूष्याः । खेहक्रमो मधुराम्ललवणा यथापूर्वं स्निग्धाः ।
 बलक्रमो मधुरोऽतिवस्यः, तत ऊर्ध्वं म्लः, तत ऊर्ध्वं ल-
 वणः, तत ऊर्ध्वं सितः, तत ऊर्ध्वं कटुः, तत ऊर्ध्वं क-
 पाय इति रसाभावः । ऋतुविशेषाश्रयेण तु रसागमेतद्य-
 धोक्तैः प्रकरणे रवाभाधिकरौष्यादि व्यभिचरतीति बालरस्य-
 भावविशेषः । तथाच मधुरः स्निग्धोऽपि न तथायती हेम-
 न्ते यथा अम्लः स्निग्धोऽपि वर्षारवतिस्निग्धः । लवणः स्नि-
 ग्धोऽप्यतिस्निग्धः शरदि तिक्तो रूष्येऽप्यतिरूष्यः किशिरे ।
 कटुको रूष्येऽप्यतिरूष्यो म्रिमः । कपायो वसन्ते । बलतश्च
 व्यभिचारः । यथा मधुरोऽम्लोऽपि बलवानप्यतिबलो
 हेमन्त । अम्लो मधुरादुत्तमयोऽपि वर्षारवधिकबलः । ल-
 वणः स्वादुम्लमप्यनूतवयोऽपि शरदधिकबलः । तिक्तो म-
 धुराम्ललवणेषु उन्नतलोऽपि शिशिरेऽधिकबलः । कटुको
 मधुरादिषु उन्नतलोऽपि म्रिमोऽधिकबलः । कपायो मधु-
 रादिषु उन्नतलोऽपि वसन्तेऽधिकबल इति । काकमाची
 सद्यरिमडा रसायनम् । पथ्युपिता दिवसमप्युपिता विषमिल-
 वस्थाविशेषः । बालं मूलकं विदोषहरम् । पलु कन्दवत्
 प्रलक तमिपगतं विदोषकरमिति जातिविशेषः । वरं
 दोषाणा बलावल विकल्प्य पेयादयः पडह पडह योमन्ती-

ना इति व्याप्यवस्थाविशेषः । तेनैतदुक्तं भवति । केन-
चिदधिकेनचलेन पडहाधिकं न वापि योननीयमिति
पडहात्प्रत्ययानां बाहुल्येन । अथवानेन क्रमेण पेयादीनां
मडहात्प्रयोगप्रतिषेधपरमेत् । छर्द्यादिभिरातो प्रतिषिद्धमपि
वनन विक्रिसायां निर्दिष्टम् । ऊर्ध्वे हि दोषे न वमनं
पर्यं, छर्द्या तु बहुदोषस्य सततवमयोधं वमनमेव पथ्यमि-
ति । हृदयगत्युद्योगस्तु यद्यपि वानाधिक्यभयाद्वमनं नि-
षिद्धं; तथापि स्लेष्मणा वातस्य मार्गरोधे पथ्यमेव । अर्शस-
स्य कुण्डिनश्च प्रतिषिद्धोऽपि वमनिर्दिष्ट एव । यद्यप्यर्शस-
स्य वातवर्जितमलसन्तर्पको वसितः । तथाप्यतिदोषोपधक्षयित-
त्प्रदानाधिक्ये योज्य एव । एवं कुण्डिनो दोषस्य हृद-
स्वभावत्वाद्दोष्यमप्यतिरूक्षतायां पथ्यमिति रोगावस्थाविशेषः ।
मूर्ध्वे रोगे तु सदशतुर्वत् सदशदोषत्वं चासाप्यत्वहेतुः । तदेव
ज्वरे अनिस्तुतसाप्यत्वहेतुः । ज्वरस्य च सदशतुर्दोषत्वे
लेकमार्गिकेभ्योऽप्येव शीघ्रमुपशमः । अन्यरोगाणां तु सदश-
तुर्दोषत्वं व्याधेर्मेहार्शभक्तवादसायत्वमिति संग्रासिधिशेषः ।
एव प्रमेहे सदशतुर्वत् रक्तगुण्ये च पुराणत्वं विज्ञेयम् ।
एतच्च वक्ष्यामः । अभिष्यन्दे पथ्यमप्यारभ्योतन प्रथमदिनव-
मपथ्यमित्यवस्थाविशेषः ॥

अञ्जनं पक्वदोषस्य प्रतिश्याये च नावनम् ॥
नातिमृष्टद्धे तिभिरे सिरामोक्षो विधीयते ।
दुष्टास्रसंभवेऽर्षाष्टो नास्रपित्ते सिराव्यधः ॥
अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं निश्यायां नेत्ररोगिणाम् ।
अहिताः सक्तवः शुष्का हितास्ते तु प्रमेहिणः ॥
गुल्मिनः क्षीरदध्यादि ह्युपाधैर्युतं हितम् ।
वातञ्जं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते ॥
तदेव मद्यं मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम् ।
घृतमान्पददेशात्थं हेमन्ते च वलाधिकम् ॥
आलस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः ।
स्वेदयोति शमं दाहः प्रायो लघुनपानजः ॥

एतमेव पक्षीत्याजानं प्रतिश्याये च नश्यतः ।
रक्षारोधेन पथ्यम् । प्रथमोऽर्धे तिभिरे सिरामोक्षः ।
अरथाविशेषात् । दुष्टास्रसंभवेऽपि रक्तपित्ते न सिराव्यधः
परः । रोगवशात् । नेत्ररोगिणां पथ्यं नेत्ररोगनाशनम्-
मर्धनपथं निशानानापथम् । मर्धनोऽप्यवस्थाविशेषात् ।
इत्येव दुष्टाः सक्तोऽर्धेः प्रमेहिणस्तु हिताः । वा-

रणविशेषात् । धीरादिकमहिनमपि शुष्मिना ह्युपादिना
संयुक्तं हितमेवेति द्रव्यज्ञानविशेषः । केनैव मद्येन रोग
उत्पन्नस्तदेव मद्यं केनचिद्विशेषेण हितमित्युपयोगविशेषः ।
विषस्य तु विनातीयं विषमेव नाशनसमर्थमिति वस्तुत्व-
भावः । लघुनोपयोगजो दाहः प्रायः सदशनेवान्यादिभ्य-
देन नश्यतीति वस्तुत्वभावः ॥

दिवास्वप्नाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न ।
कोष्ठे रुद्धोऽधिकृद्वायुमदसार्शोभिरग्रिहत् ॥
दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दीपनं च पयोऽन्यथा ।
सर्पादिशवकोथेभ्यो वृथिकानां समुद्भवः ॥
ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो जहति जीवितम् ।
स्वयमेव विषं तीव्रं तान् पुनर्नातिवाधते ॥
सर्वाङ्गन्यापि तेषां च शुकवत् संसृतं विषम् ॥
तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पठ्यते ।

छर्दिघ्नो मक्षिकाविद् च मक्षिकैव तु वामयेत् ॥
अन्येद्युर्भुक्तमन्नं जरां याति दिवास्वप्नेनैव भुक्तं
दिवास्वप्नेन न जरां यातीति कालवस्तुत्वभावः । सर्पादी-
नां मृतशरीरज्जेदाङ्गिकोत्पत्तिः । ते च सर्पादिरत्नैरेव वृ-
थिकैर्दष्टाः सद्य एव जीवितं त्यजन्तीति वस्तुत्वभावः ।
विषं च स्वयं तीव्रमप्यन्यथागिवत् सर्पादीनां न तथै-
वाधते, किञ्चिदाधत इति द्रव्यत्वभावः । तेषां च सर्पा-
दीनां शुकवत् सर्वाङ्गन्यापि विषमुक्तम् । जतोऽपि तन्मां-
सं देहोपयोगाय मांसवर्गे निर्दिष्टमित्यवस्थाविशेषः । अ-
न्यथा हेतुत्वादिनिर्देशः प्राप्तः । छर्दिकारणमधिकानोऽपि
जाता विद् छर्दिघ्नीति स्वभावः ॥

कफे लब्ध्वनसाध्येऽपि कर्तारि ज्वरगुल्मयोः ।
तुल्येऽपि देशकालादौ लब्ध्वनं न समं एतम् ॥
सर्वथा दोषनिक्तं ग्रहण्यां दोषकृद्गणे ।
पीनसन्धासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते ॥
इत्येतेऽन्ये च वटवः मूत्रमा दुर्लभहेतुकाः । ।
धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तपां निर्दिशितम् ।
दिशानया शेषमपि स्वयमूहेतु बुद्धिमान् ।
न शास्त्रमात्रकरणो न चानालोचितागमः ॥
इति मात्रादिप्रकरणम् ।
स्वप्नस्वरूपविज्ञानयो नाम सप्तमोऽध्यायः

यद्यपि सर्वैः कर्त्तुं लक्षणमनाश्रयत्वात् यथाकारेण कर्त्तुं शुभकारणे च लक्षणं पश्यन्ते न मत्स्यः, सम्प्राप्ति-
 विज्ञेयान् । तैस्तदनु भवति । यद्यपि देवकालादिगण्यदा कर्त्तव्यं कर्त्तव्यः, तथोक्तं कर्त्तव्यं पश्यन्ते लक्षणं न मत्स्यम् । अत्र तावत् कर्त्तव्यमिति । शीघ्रं व्याख्या-
 मात् । अथवा यदेकं लक्षणं तदप्यप्येतत्तमं सर्वं प्र-
 कारणान्तेन पश्यन्ते च दीपनसङ्गणनात् । प्रथमं दीपनप्रयत्नान्न तर्क श्रेयं तु पूर्वदेवकालादीपनविधिं रोग-
 स्वभावाः । अनिमार्शं मिद्धमेव तर्कं शक्यते नन्विदमिति सस्कारस्वभावाः । एवंने भावेत् यन्मुपु भर्मा विविता वि-
 लम्बया ह्यः मृत्ना दुर्लभाः । दुर्लभो हेतुर्गर्भं ते दु-
 र्लभं हेतुः अन्ये च निस्तरमयास्तना । एषाञ्च स्तोत्र-
 मायत निर्देशनम् । अन्ना च दिसा अक्षय सर्वमपि यस्तुजातं नानाविशेषैर्वाक्यार्थावधिने च स्पष्टवृद्धिः सा यथेते । किन्तुः न शक्यमात्रारणः शक्यमात्रपठित-
 मावास्तुजातो न भवेत्, न चानान्योचितान्गो भवेदिति सव्यः । तेन च शक्येण तद्वृष्टभातिना च सायुष्य-
 पदक्षेपे सर्वं वस्तुजातं मरुत्प्रेणान्यविशेषेण च पुद्गला स-
 यमृतेत्यर्थः । मात्रादिमकरणं समाप्तम् ॥

हसिकं वाक्यार्थवचोभक्तुशक्यं निष्पातमष्टाई यथाज्ञायमायुर्वेदे सुविदितयोगक्षेमं सन्निह-
 तागदादियोगं सात्म्यक्षेत्रं च प्राणाचार्य परि-
 शृष्ट्वायात् । तत्पर्यमानाभ्यां यथाकाञ्चं गु-
 र्मिव विप्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत् । प्रतिहूलमपि तद्वचः साम्मतं मनमिति प्र-
 तिमन्येत । न हि भद्रोऽपि गजपतिर्नि-
 र्द्वुजः श्राधनीयो जनस्य । तस्माच्चद्रायच-
 माहारविहारं प्रति चात्मानं कुर्यात् । उ-
 पाचमपि सखु जीवितमुपायचन्तेन स्वयम-
 धितिष्ठति ॥

अथय च पानस्य च मरुत्पुत्रम् । एवं विद्व-
 तराम्ने पथमप्यत्रनात् पानं च विधातुपदं रोगाय म-
 र्ण्याय वा रोगयो । अतन्मरुत्पुत्रायवापारमः । तेन
 चाप्रदानरुणेनाप्यस्य न तथा प्रवेत्तने, यथा भूयतः ।
 बदराण्यन्तु, बहुरजान्यत्वाय । तस्माद्रामा कुर्यात्तत्सादि-
 युक्तं प्राणाचार्य भिन्नं परिशृष्ट्वात् स्वीकुर्यात् । कुत आह
 ईश्वराणामिलादि । सर्वेषामेतेभगवां प्रभविष्णुना यस्तुमत्तं
 धनिनां च विशेषेण मृशनां रातां न तावन्ति भिन्नाणि
 भवन्ति यातन्नेऽपिनाः । तज इति । यतःपिना भूवांमो
 मरुत्पतस्तत्पुत्रयोगादभितप्रयोगात् समाप्तमिति । परिचार-
 का अथयानशयनादिषु विषं प्रयच्छन्ति । विषभाश्रयाना-
 दिषु विषं प्रयच्छन्ति रातः । किन्तुः तद्यपिप्रियुक्ता
 अभिभवात्तत्वेदिताः । कथं ददति? सौभाग्यलोभेन प्रयेण
 भूयसोपिद्वयस्तत्पानचाराः पापञ्जादिच्छन्नैव मुनिति, य-
 धानेनोपिने भवेऽश्रयत्वादिषु दत्तेन सौभाग्यं भवतीति ।
 किन्तुं प्राणाचार्यमाह । कुलीनं उत्कृष्टं कुले जातम् ।
 रिगधं रातः । आममविमंवादिचचनम् । आस्तिकमदृष्टम-
 लीति मानिनम् । आर्यं सायुज्यम् । आर्यपरिमहं तद्विष-
 दासदिम् । दधं चतुस्रम् । दक्षिणं रामोऽन्येषां च मेवी
 परम् । निश्चलं राज्ञोऽप्येव निश्चलम् । अतुद्धतं नम्रम् ।
 अनश्रमपुत्रानसौलम् । अन्यमनिनं अदुःसाधिभूतम् । अ-
 नहंहुममृत्तित्तरम् । अश्रीयेण साहसिकी प्रतिष्ठी । वाक्या-
 र्थवचोभे वाक्यगतार्थार्थिगमे च कुशलम् । तथातेष्णा-
 तं कुशलं वाक्यगतावचोभारणाप्रयोगैरष्टाह्युर्वेदे । य-

इतिन्दुविरचितायामष्टादशसहस्रव्याख्यायां
 सूत्रस्थाने सप्तमोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

अथातोऽन्तरसाविधिप्रध्यायं व्याख्या-
 स्यामः इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु भूयुजां
 प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भव-
 न्ति । ततस्तन्मयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽ-
 न्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति । स्त्रियश्च
 तन्मपिधिमयुक्ताः सौभाग्यलोभेन । त-
 स्माद्राजा कुलीनं त्रिगधमाप्तमास्तिकमा-
 र्यमार्यपरिग्रहं दक्षं दक्षिणं निभृतं बुचिम-
 सुद्धतमनलसमव्यसनिनमनहंहुतमकोपनमसा-

प्रासापमाणपानतिक्रमेण । सुन्द विहितो निष्पादितो योग-
 क्षेमां येन तथा । सविहिता निलनिकटस्था अगदा विष्-
 चिकादिप्रशमनाद्यो योगा बस्य । सात्स्यस सर्वस्य देशा-
 दिनां सात्स्यं जानातीति । ते च प्राणाचार्य राजा भ्रंश-
 नमनिन च सत्करणे च पूजयेद्यथाकालम् । यथा युक्तं
 शिष्यः पूजयति, पितरं च यथा पुत्र इति । प्रतिकूलं
 द्विदमपि तस्य प्राणाचार्यस्य वचनं साम्प्रतं पुक्तमिति म-
 न्येत। यस्मान् हि सुशीलोऽपि गजपतिविरडुशः अदुःशरीरि-
 तो जनस्य क्षापनीयो भवति । तस्माद्राजा प्राणाचार्या
 यत्तमाहारविहाराम्यामादानं कुर्यात् । तत्रनिषिद्ध आहारां
 विहारं न विधेयः, तदस्त्रीकृतं विधेय इत्यर्थः । भद्र
 शनि जालुकृत्यो हन्ता तच्छास्त्रे प्रनिद्वलक्षणः । एतन्न
 किं प्रयोजनमित्याह । उपात्तमष्टादागतमपि जीवितं सा
 पण्यप्रायश्चित्तेन स्वयमनायासेनैव शरीरमपेक्षितं । एष
 च महानुपायो यैश्चपरायत्ता ॥

अपि च बहुपरिग्रहा नरपतयः। स-
 न्ति चाशुकारिणः शूलसेन्धासादयः । प्र-
 तिस्रणं प्रत्यवेक्षणियावस्थाश्च रोगिणो वि-
 शेषेण राजानः । ते हि प्रमादपरिग्रहा दुः-
 खासहिष्णवश्च स्वयमप्यपध्यरुचयः सन्नि-
 हितहितमिषवचनमायपारिचारकाश्च तस्मा-
 द्भिर्जनो राजा राजगृहासन्ने निवेशनं का-
 रयेत् । तथा हि सर्वोपकरणेषु नृपतिशरी-
 रोपयोगिष्वपरोक्षदृत्तिर्भवति ॥

अपि च न केवलमनन्तरोत्तन प्रकारेण प्राणाचा-
 र्यं परिग्रहणीत राजा यावद्राजगृहनिगटे भिषजः प्राणा
 चार्यस्य निवेशनं वेदम कारयेत् । यतो नरपतयो बहुप-
 रिग्रहा, भूतपरिकाराः । शूलदधश्च न्यायय आशुकारिणः
 स्वमर्षं मरणमाद्यु शीर्षं कुर्वन्तीत्याशुकारिणः । सर्वे च
 रोगिणः प्रतिभ्रणं प्रत्यवेक्षणियावस्थाः, विशेषेण राजानः ।
 किं ते विशेषेणत्याह । ते हि स्वातन्त्र्यात् प्रमादं कुर्वन्ति।
 रोगीण्यथादिदुःखं सोऽन्नं न शक्नुवन्ति । तथा स्वयं स्वभा-
 वेनैवतन्प्राणभिलाषिणः । तेभ्यश्च प्रायेण निकटवर्तिनो हितं
 विधे च यदन्तीति । तस्माद्राजगृहनिगटवती भिषकसर्वेषु
 राजशरीरिष्वप्येषु प्रत्यवदृत्तिर्भवति । एते चाश्वानादि-
 योपकरणं रक्षितुं शक्नोतीति ॥

तत्रापि प्राधान्यात् प्रथममुच्यते ॥
 स सम्यक्संपन्नमन्नं सुपरीक्षितं वि-
 शुद्धमग्न्यादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टम-
 भिप्रोक्षितं प्राक्षयः पुरस्थितो राजानं ह-
 स्तवद्दौपाधिरन्नं भोजयेत् ॥

स च भिषक् राज्ञः पुरतः स्थितो राजानमन्नं
 भोजयेत् । किंभूतमन्नं? सम्यक् साचीभिः सवणवाच्यो-
 द्भमनादिशियाभिः संपन्नं, सुपरीक्षितं वक्ष्यमाणेन विधिना,
 प्रथमं चाग्निमशिकादिभ्यो दत्तं, तथा मासेषु निविषामिति
 परिज्ञातं भवति शिखिना मधुरेण दृष्ट, प्राक्षयैः सुपुण-
 न्नादिकादिभिः प्रोक्षितं सितं, तथा हि सविषमपि निर्विषी-
 भवति । किंभूतं राजानं इतं वदन्त्यौपचाणि रत्नानि
 च येन तम् ॥

भुञ्जानस्य चास्य दुन्दुभीनगदमालि-
 सान् वादयेत् ॥

अस्य च राज्ञो भुञ्जानस्य चागदप्रलिसान् दुन्दु-
 भीन् भेरीर्वादयेत् ।

तत्र सविषमन्नं साव्यमाणमविस्त्राव्यं
 भवति, चिरेण पच्यते, पक्वं च सद्यः प-
 र्दुषितमिव निरूपम् स्तब्धं च जायते, य-
 थास्ववर्णगन्धरसैर्व्यापद्यते, प्रह्लिद्यते, चन्द्र-
 काचितं च भवति ॥

सुपरीक्षितमित्युक्तं सा च परीक्षोच्यते । सविषमन्न-
 मित्यादि । सविषमन्नं साव्यमाणं सावयितुमशक्यं भव-
 ति । चिरेण च पाकं याति । पक्वमात्रमेव पर्युषितानेव
 गताहोरात्रमितोऽपरहितं स्तब्धं कठिनं च संपद्यते । य-
 थाम्बं यथात्मैर्यैर्वर्णादिभिर्घस्यति । तदं च याति । चन्द्र-
 केक्षं नानाविधैर्मण्डलैः समन्ताच्चितं भवति ॥

व्यञ्जानानामाशु शुष्कत्वं भवति ।
 काथः, ध्यामता, श्यामता हीनातिरिक्तवि-
 कृतानां चात्रच्छायानां दर्शनमदर्शनमेव वा,
 फेनपटलसीधन्तोर्ध्वविविधराजितन्तुषुलुदमा
 दुर्भावां, विशेषेण लवणोत्पणेषु फेनमाला

रसस्य मध्ये नीला राजिः, पयसस्ताम्रा, मद्यतोययोः काञ्ची, दध्नः श्यावा, तक्रस्य नीलपीता, मस्तुनः कपोताभा, धान्याम्लस्य कृष्णा, द्रवौषधस्य कपिला, घृतस्य कपिलाभा, क्षौद्रस्य हरिता, तैलस्यारुणा, वसगन्धश्च ॥

व्यञ्जनां रसादीनां सविषाणा कायः पच्यमान-
स्योर्ध्वं प्रवृत्तः केना मलिनो भवति । अत्र च व्यञ्जनेषु
पचयानां क्षुत्तादिप्रतिविम्बानां स्वप्रमाणवर्णादिना हीनाना-
मतिरिमाना विकृतानां विलक्षणानामेव वा दर्शनमधरा
पचयानामदर्शनमेव । अन्ये तु छायागन्धेन कानि व-
दन्ति । तेषु च व्यञ्जनेष्वधिकानां नाण्यादीनां ममवः ।
केनपटल केनसमूहः । सीमन्तो रिच्छेदः । ऊर्ध्वमुपरि वि-
विधा राजयो रस्ताः । तन्नुबुन्दे प्रसिद्धे । तत्र छवगोन्व-
णैर्गुल्फलवणद्रव्येषु व्यञ्जनेषु सविषेषु केनमात्रा । मांसर-
से नीला राजिः । सुवोधमेतत् । शेषस्य द्रवौषधस्य का
भादेः कपिला ॥

फलानामामानां पाकः, पकानां प्र-
कोथः, द्रव्याणामार्द्राणां सहसा म्लानत्व-
मुत्पकभावः, शुष्काणां श्यावता वैवर्ण्यं वा,
कठिनानां मृदुता, मृदनां कठिनत्वं, माल्य-
स्य म्लानता गन्धनाशः स्फुटिताग्रत्वं, आ-
स्तरणमावरणानां ध्यामण्डलता तन्तुरोम-
पक्ष्मशातनं च, लोहमणिमयानां पङ्कमलो-
पदेहः, स्नेहरागौरवभवावर्णस्पर्शनाशश्च ॥

आश्रोणा द्रव्याणां मूलकषिसादीनां सविषाणां म्लान-
नत्वमुत्पकत्वं च । उत्पकत्व पङ्कानामिव मार्द्रादि । शु-
ष्काणां शुष्कैरिद्रादीनां श्यावत्व वैवर्ण्यं वा श्यावो नील-
लोहितः । आस्तरणमावरणानां श्यामानि मलिनानि मण्ड-
लानि तन्वादिशातनं च । लोहानां मणिमयानां च पङ्क-
न मलेन चोपदेहः, स्नेहादिनाशश्च ॥

विषदस्तु स्वदोषशुद्ध्या त्रस्तो, भी-
तः, स्वदेवेषुधुमान्, शुष्कश्याववक्त्रः, स-
मन्ताद् सोद्रेगं विलक्षोऽभिधीक्षते । यत्र

चानेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण । तथा स-
स्तोचरीयः स्वम्भवुड्यादिभिरात्मानमन्त-
र्धत्ते । स्वलितागतिर्दीनो लज्जावानस्थान-
हासी पृष्टोऽप्यसंयन्धमुत्तरं ददाति । नैव
वा विवक्षुर्मुष्मति, अङ्गुलीः स्फोटयति, ग्री-
वान्नालभते, शिरः कण्ठयति, ओष्ठौ प-
रिलेदि, जृम्भते, भुवं विलिखति, क्रियासु
त्वरते, विपरीतमाचरति, स्वभूमौ च ना-
वतिष्ठते ॥

विषं ददातीति विषदः । स स्वमालीयं दोषमा-
सङ्गं तासादिभिर्गुणैर्भवति । एतान्येव विषदात्पृष्ठगा-
नि । भीतः सभयः ॥

वेषधुः कम्पः । शुष्कश्याववक्त्रः शुष्कारयः, श्या-
वमुखः । समन्ताद् सर्वदिग्भु सोद्रेगं कृत्वा विलक्षोऽप्यपृष्ट-
धिर्धीक्षते । यत्र यस्मिन् द्रव्ये तेन विषं प्रयुक्तं तद्विशेषेण
धीक्षत इति संबन्धः । तथा तरयोत्तरीयपटः रन्ध्रादितः
संसते पतति तथा सम्भादिभिरान्मनोऽन्वधानं करोति ।
कुल्य मीक्षतः । अस्थानिऽप्रसङ्गे ह्यस्ति । पृष्टः सधसंयन्ध-
मनन्वितपदार्थमुत्तरं ददाति । नैव योत्तरं ददातीति संब-
न्धः । विवक्षुर्मुष्मति । यत्किञ्चिद्रवतुमिच्छति न तन् रम-
रतीत्यर्थः, ग्रीवान्नालभते शिरोधरां स्पृशतीति । सर्वं च
कर्तव्यं विपरीतमाचरति । स्वभूमावुचिते स्थाने नाव-
तिष्ठते ॥

नृपाज्ञात्वरयापि केचिदपरधान्तरा-
द्धानवस्थितसत्त्वाः समाचरन्त्येवम् । त-
स्मादग्न्यादिष्वपि परीक्षेत । वह्निस्तु स-
विषमन्त्रं प्राप्यैकावर्तो रूक्षमन्दाचिरिन्द्राद्यु-
धवदनेकवर्णज्वालो भृशं चटचटायते । कु-
ण्णपगन्धी धूमश्चास्य मूर्च्छाप्रसक्तरोमहर्षशि-
रोवेदनापीनसहृष्ट्याकुलतां जनयति ॥

एवं च सविषमन्त्रमग्न्यादिष्वपि परीक्षेत । यतो
नैतावता विषदलक्षणैर्नैव निश्चयेन सविषमन्त्रं परिज्ञाप्यते ।
यस्माद्भवतिरथतसत्त्वा अधीरप्रकृतयो नृपपरिचरका द्युष्-
शान्तिना अपराधान्तराद्राज्यैवलक्षणयुता भवति । विष-
दानापराधान्योऽपराधीनपराधात्परम् । वह्निस्तु सविषमन्त्रं

श्रायैकावर्तो भवति सुतलकृतिर्नलति । स्वं निःश्वेदं मन्दं मृद्वेगमर्वावर्त्नीला भवति । तत्र धूमभास्य सविषा- भस्य प्रतेकरोमहर्षादीन् जनयति ॥

तत्र नळदकुण्डलामज्जकैः क्षौद्रडुतैर्न- स्यमञ्जनं च कुर्यात् । धूममेव वापामार्गवि- लङ्गनलाद्वयचित्रक्रमेपशृङ्खिपुष्पसुमनःक्षारकद्रा- क्षाघृतगुडकृतं पिवेत् ॥

तत रिषामधूमजेपु प्रसेकादिपु नळदादिभिः सम- भागिर्मांशिकदुतेर्नेरसं चाञ्जनं च कुर्यात् । नळद- मांश । धूमं वा अशामार्गदिकृतं विनेत् । सुपनःक्षारक सुमनसा मृदुःकम् । अपामार्गदिद्राशान्तं समभागम् । घृतगुडौ निर्जकारणाय । हेतुमादश्यादेनकारप्रयोगः ॥

क्षेहलवणयोगादपि चाग्निरिस्थं स्यात् । अतो वयोभिः परीक्षेत । तत्र विपजुष्टाहा- राभ्यवहारत्काकाः क्षामक्षरा भवन्ति । म- क्षिकाः सविषाक्षे न निलीयन्ते । निली- नाथ व्यापयन्ते । दृष्ट एव चास्मिस्तु चको- रस्याक्षिणी विरज्येते । कोकिलस्य स्वरो विकृतिमेति । हंसस्य गतिः सखलति । कूजति धृङ्गरोजः । माद्यति क्रौञ्चः । विरौति कृ- कवाकुः । विक्रोशति शुकः शारिका च । छर्दयति चामीकरः । अन्यतो याति कार- ण्डवः । म्रियते जीवञ्जीवको, ग्लायति वा । हृष्टरोमा भवति नकुलः । शकृदिसर्जति वान- रः । रोदिति पृषतः । हृष्यति मयूरः । दर्शनादेव चास्य विषं मन्दतामुपैति ॥

वयोभिः परिभिरपि परीक्षेत । यतः कदाचिजिर्वि- पमप्यत्र क्षेहलवणादेकं प्राप्याभिरिषमेव भवति । अन्य- सुवोधम् । मंत्रिकाः सपिरेऽन्ते न निलीयन्ते नावतरति । निलीना आपयिता आपञ्चाव व्यापयन्ते म्रियन्ते । कृ- कवाकुः कुक्कुटो विरौलाधिकं शब्द करोतीत्यर्थः । शुकश- रिके विक्रोशतः । उच्चैर्दीर्घाश्चो विक्रोशनम् । दृष्ट एव सपिरेऽन्ते जीवञ्जीवको मरण ग्लानिं वा प्राप्नोति । नकु- लस्य च रोमदर्षः । वानरस्य उपपेतस्त्वनेः । पृषतस्य

रोदनम् । मयूरस्य हर्षः । अस्य च मयूरस्य दर्शनात्त- कालमेव विषं मन्दशक्तितो प्राप्नोति ॥

विपद्रूपितस्य पुनराहारस्योप्या मयू- रकण्ठाभोऽभ्युदेति । तद्वाप्येणापि धूमवन्मू- र्छादयः । तेषां तद्देव साधनम् । हस्तेन स्पृष्टमन्नं विपवहाहशोफस्वापनखशातान् करोति । तस्य श्यामेन्द्रगोपसोमोत्पलैर्लेपः ॥

अतिपतिधूमवन् सविषाधवाप्याध्याधयो भवन्ति । धूमविधौ चोक्तं मूर्च्छोरक्तपित्तादिनांति । तच्च साधनं त्रिकितितं घृतपाननस्यादिक्तं धूमविधानेव वक्ष्यमाणलव- णम् । विषाघ्नं स्पृष्ट विषमिव स्पृष्ट दाहादीन् करोति । स्वाप. अचेननत्तम् । तत्र विपस्पर्शजिपु दाहादिपु श्यामा- दिभिः समभागैर्जैलपिष्टे. स्पृष्टाङ्गलेपः । श्यामा गन्धप्रियदः । इन्द्रगोपो भास्वरः किमिविशेषः । सोमां नाली ॥

अभ्यवहृद्यमाणं त्वोष्ठचिमिचिमान्त- र्वक्त्रदाहजिह्वामूलगौरवहनुस्तम्भदन्तहर्षला- लाः करोति रसापरिज्ञानं च । तत्र धू- मोक्तं दन्तकाष्ठोक्तं च कर्म । आमाशयग- तं स्वेदमदमूर्च्छाछर्दिद्वैवर्ण्याध्मानरोमहर्षदा- हाराचिहृष्टहृदयोपरोधान् विन्दुभिश्चाचय- मद्धानां करोति ॥

सविषमन्नमन्ववहृद्यमाणस्य स्थितमोष्ठचिमिचिमाप- नादीन् करोति । छपणरसापरिज्ञान लवणरसा निह्ना न चेतपत इत्यर्थः । तत्र धूमोक्तं कर्म । विषाघ्ने धूमोक्तं नळदकुण्डादिभिर्नर्यादेक दन्तकाष्ठोक्तं सविषे दन्तकफे व- क्ष्यमाण तच्च । विषाधमामाशयगतं स्वेदादीन् करोति । दृष्टैर्दयस्य च रोमः स्तम्भः । विन्दुभिर्नानावर्षेज्ञानामा- चयः समन्ताचयनम् ॥

तत्र मदनफलालावुविम्बनीकोशातकी- फलैर्दधिमधुयुक्तमाशु वमनं दद्यात्, निष्पावा- म्बुभिर्वा । ततः स्निग्धशरीरं विरेचयेत् । त्रिफलात्रिकटुनागपुष्पमधुकवर्दिणपर्णीवृहती- द्वयनूर्णं सिंहव्याघ्रफुत्तरहृद्वापिमाजरीस- गालमृगगोधानामन्यतमापिचरससंयुक्तं स-

क्षौद्रं पानमेव जीवनां नामागदः परं सर्वाविर्षांपथम् । तस्मिन् जीर्णे श्यामान्योपातिविपासिद्धेन पयसा घृतेन चोपस्तम्भितां यवाग्रे पाययेत् । परिणतायां च तस्यां त्रिकटुकसिद्धेन मृदयूपेण किंचिल्लवणं ससर्पिकेण मृदादनं भोजयेत् । मधुकशिरपीपचन्दनैश्चैवपालिम्पेत् ।

तत्र मदनकलादिनिर्देशमनुसृत्यैव दद्यात् । अतश्च कटुकालयुक्तम् । विष्वक्त्रयुक्तैः फलम् । वैद्यज्ञानवशा जालिन्याः फलम् । निष्पातासुनिर्वा केशलेर्वमनम् । निष्पातः शिम्बान्यविशेषः । तदास्य ससर्पेण जलम् । तत्र घृते यमने पद्मात् विष्णुशरीरं तिरिचयेत् । तिरिचनार्थं च त्रिकटुदूर्णं समाधिकं यथाशक्ति च मिहादीनामन्यनयसामान्यैरसभवेन पित्तैः मृगैर्वातैर्वाश्या रतेन वा पानोरयमेन संयुक्तं पाययेत् । अथ च योगे जीवनां नामागदः परं सर्वविषाणामौषधम् । तस्मिन् जीर्णे श्यामानिषामिद्धेन धीरेण घृतेन चोपस्तम्भितां स्वस्थेन युक्तां यवाग्रे पाययेत् । श्यामा गन्धप्रियङ्गुः अन्यत्सर्वेषु ॥

पकाशयगतं वृद्धाहमूर्च्छातीसारोपपत्तन्द्रेन्द्रियविकृतिबलश्रेयसाश्रयपाण्डुत्वोदराणि जनयति । तत्र नीलिनीफलयुक्तेन सर्पिषा विरेचनं समाक्षिकं च दूषीविषारिदध्ना पाययेत् । दन्तकाष्ठमयुक्ते तु विषे कूर्चकविशरणमौषधगन्धो रूक्षता तालुदन्तजिहोष्ठमांसशोफश्च । तत्र मच्छाय धातकीपुष्पजाम्बवास्थिहरीतकीचूर्णैः ससौद्रैः ससच्छदकलकेन वा प्रतिसारणं कुर्यात् । टाटिमकरमर्दभक्ष्यान्नतककोलवदररससौद्रयुक्तं गण्डूपम् । अनेन जिहानिलैस्खनकयलगण्डुपा व्याख्याताः ॥

पक्वानयगतं वृद्धादीन् करोति । तत्र नीलिनीफलसयुक्तं सर्पिरिचनम् । दूषिविषाधिकार्यां वक्ष्यमाणं दूषीविषारिनामानगद समाक्षिकं दध्ना पाययेत् । दन्तका-

शुक्ते विषे पूर्वैश्च तदनं दन्तविषादिगन्धप्रयुक्तं दत्तव्यं कथं च जिह्वानिलां च शोफः । तत्र शय्येन प्रथमं न दन्तमांसादिषु कृत्वा धातकीपुष्पादीनां पूर्वेण समधिकेण प्रतिसारणं सस्येप्यलवणं पुनं औषधपर्य धारणे कुर्यात् । केचनेन वा सस्येप्यदकलकेन प्रतिसारणं कुर्यात् । कन्धो द्रवप्रियङ्गुः । तथा कश्चिदादीनां रसेन माथिकयुक्तेन गन्धः । कर्मदे कर्ताणम् । आम्रातर्षं पाननकम् अनेनैव प्रकरणेन जिहानिलैस्खनादयो व्याख्याताः । तेनैव दध्ना भवति । जिहानिलैस्खनादिषु मयुक्ते विषे दन्तमांसादिषु तद्वदेव विक्रिया वृत्तसंयोगात्साम्यमेतेषु विषेषु केवलं तात्पर्यादि मुते कार्यम् ॥

अञ्जनमयुक्तेऽधुदूपिकोपदेहरागवेदनादृष्टिविभ्रमा भवन्त्यान्वयं च । तत्र सर्पिषानं योज्यम् । मृतेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलीर्भाययेत् । ततस्तत्कल्केन सर्पिर्विकेनेत्रतपणम् । कापित्यमपमृद्धीभल्लातकानां पुष्पैर्वरणनिर्पासेन घाञ्जनं बृहतीशिरपीपधीजमपौण्डरीकनागमलान्चूर्णं सप्तकृत्वो मधुना भावयेत् । तत्र स्रोतोऽञ्जनसुवर्णचूर्णयुक्तमञ्जनं देयम् । नस्यधूमयुक्ते शिरोरूक्षफास्त्रायः स्वेभ्यो रुधिरागमनमिन्द्रियविकृतं च । तत्रातिविषाश्वेताकाकमाचीमदयन्तिफाकलके क्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् ॥

अञ्जनमयुक्ते विषे अथुपदेहादयो भवन्ति । उपदेहा दूषिका । दृष्टिविभ्रमो दर्शनभ्रातिरसंलक्ष्यदर्शनम् । तत्र घृतपानं चिकित्सा । पिप्पलीञ्च पयसा धीरेण शृतेन ससवारान् परिशोष्य परिशोष्य भावयेत् । ततस्तासां कल्केन पक् सर्पिर्नस्ये तपणं कार्यम् । कश्चिदादीनां पुष्पैः पिष्टिवरणञ्च रसेन पौडितेनाञ्जनं कार्यम् । मेघशुद्धी अनशुद्धी । बृहत्यादिभूषे सप्तकृत्वो माथिकेण भावयेत् । तेन चूर्णेन स्तोत्रेण सौवर्णिकाञ्जनेन सुवर्णचूर्णेन च युक्तमञ्जनं देयम् । नस्यधूमयोः प्रयुक्ते विषे शिरोरुगादि । तत्रातिविषाकल्केन धीरेण च सिद्धं घृतमभवन्नापि नरये पाने च देयम् । श्वेता गिरिकर्षिका ॥

अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटा-
वदरणानि । तत्र शीताभ्युपरिपित्तस्य च-
न्दनतगरोशीरकुण्डवेणुपात्रिकाभूतासोमवल्लीश्वे-
तापद्मकालेयकैरनुलेपनम् । एतान्येव च स-
कपित्थरसगोमूत्राणि पानम् । गिरिकर्णिका-
श्वेतमूलप्रियङ्गुशारिवामधुकसर्पसुगन्धाभृगोर्वा-
रुकतकमूलानि शैलुक्वाथपिष्टानि प्रलेपः ।
अनेनोद्घृत्तनघर्षणपरिपेकानुलेपनभूषणयानश-
य्यास्तरणवस्त्रकवचपादुकोपानतपादपीठव्या-
ख्याताः ॥

अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहादपः । दरणमहरप तपदशो
गमनम् । तत्र शीतोदरुपरिपित्तस्य सतश्वन्दादिभिस्त्वले-
पनम् । वेषुपत्रिका हिङ्गुपत्रिका । अमृता यदूची । सोमव-
ल्ली ब्राह्मी । श्वेता कटभी । कालेयकं चन्दनम् । एता-
न्येव च चन्दनाद्रोनि कपित्थरसेन गोमूत्रेण च संयुक्तानि
पेयानि । गिरिकर्णिकादीनि मृगोर्वाकमूलान्तानि शैलुक्वापे
पिष्टानि प्रलेपार्थं योज्यानि । श्वेतमूलं पुनर्नवा । सर्पसु-
गन्धा नागदमनी । मृगोर्वाकर्णवाशी । शैलुः श्लेष्मातकः ।
अनेनाभ्यङ्गविप्रयोगेणोद्घृत्तनादिविप्रयोगा व्याख्याताः । ते-
नैतदुक्तं भवति । इहाभ्यङ्गेन स्पर्शप्रयोगो विप्रस्यैवसुदृत्-
नादिभ्योऽपि । अतस्तदेव लक्षणं, सैव चिकित्सा । पा-
दुके काष्ठकृते । उपानहौ चर्मकृते । यानं रपादि । ए-
तदेव निर्धारयति ॥

विशेषतस्तत्राभरणकृते विकारेऽभ्यग-
न्धापामार्गकिणिहीखदिरशिशिरीषकल्कैर्गोपित्त-
युक्तैः प्रदेहः । पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्प-
सुगन्धाभ्रकल्को मधुयुक्तः । छत्रप्रयुक्ते
वेदनास्फोटानां क्षिप्रपाकानां पक्वजाम्बवम-
काशानां प्रादुर्भावः । तत्र मधुकपाटला-
कशेरुकलोध्राञ्जनकुण्डसर्पसुगन्धाखदिरशिशिरी-
षकल्कैः सर्वगात्रप्रदेहः । अनेन चामरव्य-
जने व्याख्याते ॥

आभरणप्रयुक्ते विधिविकारे विशेषेणाभ्यगन्धादिकल्के-
भिर्विधितोपित्तसुपुनैलेपः । किणिहीं गिरिकर्णिका । पाद-

पीठकृते विकारे श्लेष्मातकादिकल्को माशिकयुक्तः प्रलेपः ।
सर्पसुगन्धा नागदमनी । छत्रप्रयुक्ते स्फोटोद्भवः । तत्र म-
धुकादिभिर्विधितोपित्तसंयुक्तैः प्रलेपः सर्वगात्रेषु । अनेन
छत्रविषेण चामरकालव्यजनविषे ऋषि व्याख्याते । तेनैत-
दुक्तं भवति । उपयोगसामान्यादेतयोस्तद्वेषेण सप्तशलघण-
त्वम् । सैव चिकित्सा । व्यजनं तालवृत्तम् ॥

शिरोऽभ्यङ्गप्रयुक्ते शिरोवेदना ग्रन्थिज-
न्म केशचयनं च । तत्र श्यामापालिन्दीत-
ण्डुलीयकचूर्णघृतक्षैपित्तैः सुभावितया कृष्ण-
मृदा प्रलेपः । गोमयमालतीमूषिककर्षण्य-
तमरसो वागारधूमो वा श्लेष्मातकत्वक्पाट-
लाशिशिरीषमधुकहरिद्राद्र्यैरजाक्षीरालोचितैः प-
रिपेकः । अनेन शिरःस्तानोदककङ्कतसगु-
ष्णीपा व्याख्याताः ॥

शिरोऽभ्यङ्गप्रयुक्ते शिरसि वेदनादिजन्म । तत्र श्या-
मादीनां चूर्णेन घृतक्षैपित्तान्यां मिथितेन सुभावितया कृ-
ष्णमृदा प्रलेपः । श्यामा प्रियङ्गुः । पालिन्दी तिवृता ।
गोमयादीनामन्यतमस्यैकरय पीडितो रसः प्रलेपः । श्लेष्मा-
तकत्वक्पादीनि मिथितान्यार्धाशिरालुचितानि परिपेकः शिर-
सि । अनेन शिरोऽभ्यङ्गविषेण शिरःस्तानोदकादिविषाणि
व्याख्यातानि । उपयोगसाटश्याहृषणचिकित्सितयोरपि सा-
दृश्यम् । कङ्कतं काष्ठादिमयं बहुदन्तं केशसंयमनम् । उ-
ष्णीपः केशवन्धप्रटकः ॥

कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः श्रो-
त्रवैगुण्यं चा तत्र बहुपत्रास्त्ररसो घृतक्षौद्र-
संयुक्तः प्रतिपूरणं सोमवल्करसो वा सु-
शीतः । मुखालेपप्रयुक्ते मुखश्यावता पद्म-
कण्टका भवन्त्यभ्यङ्गाश्च विकाराः । तत्र
मधुकपयस्यावन्जुजीवभञ्जीपुनर्नवचन्दनैः स-
घृतैलेपो, मधुसर्पिणी पानम् । सविपुण्या-
घ्राणाच्छिरोव्यथा साश्रुनेतृत्वं गन्धाद्रानं
च । तत्रानन्तरोक्तो विधिर्विष्पोद्दिनश्च ॥

कर्णपूरणप्रयुक्तेन शोफाद्युत्पत्तिः । शोफवैगुण्यं
गता अधवणमिति । तत्र बहुपत्राः ॥ ३ ॥

काभ्यां संयुक्तः कर्णपूरणे योन्यः । नहुपया वृहती । के-
बल एव वा सुशीतः सोमवत्कस्य रसः कर्णपूरणम् । सो-
मवत्कः कटुकः । सुखालेपद्रव्यप्रयुक्ते सुखदयावत्तायुद्र-
वः । पद्मकण्ठकाः क्षुद्ररोगेषु वक्ष्यमाणलक्षणानि । अम्यह-
जा ये अम्यहप्रमुक्तविषविकाराः त्वग्दाहस्वेदादयः । तत्र
मधुकादिमिथिभित्तैः सपृथैलेपः । बन्धुजीवः पुनतमः ।
भञ्जी भाद्रा । तथा धृतमाशिकं मिथित पानार्थं प्रयोज्यम् ।
विषपुण्यामाणाश्चिदोष्यथायुद्रवः । तत्रानन्तरोक्तमृतालेपि-
पविस्तरविधिः विषालवाप्यवधिक्रिया च ॥

भवति चात्र ।

फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षालनोदकम् ।
भाजनव्यञ्जानानां च तथा कुर्यादतन्त्रितः ॥
ध्रेयाणि ध्रापयित्वा तु स्पृश्यान्संस्पृश्य तानपि
प्रतीवापं ततो दत्त्वा प्रतीक्ष्यैवकनाडिकाम् ॥
ततो विज्ञाय शुद्धिं च भाजनस्योदकस्य च ।
आहारमुपपुञ्जीत यथावद्रमुधाधियः ॥
मन्दं तीक्ष्णविषाभ्यासाद्दिपमुत्सीयते भृशम् ।
नस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते यधीमात्कुशलो भिषक्
विषसंभारणं धन्यं रक्षोघ्नं प्रीतिवर्धनम् ।
अपि च ॥

भवति चात्रेव्येति सूत्रेणम् । अपिचेत्यनेन सवि-
पोरकागदन्मलजगचिक्लितप्रकृत्वा तदुपरयोग्यैवसमारल-
क्षणार्थं समुच्चिनोति ॥

सापिधानघटीमूटफलकस्थापितौपथम् ।
भागुदीच्योद्विशोर्गुप्तं भेषजागारमिष्यते ॥
उद्यैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातापनं महत् ।
महानसं सुसंभृष्टं विश्वास्थजनसेवितम् ॥
सद्द्रास्स्थापिष्ठित्तरारं कक्ष्यावत्सुवितानकम् ।
सुधैतद्वटकुम्भादि परिशुद्धजलन्धनम् ॥
स्वकर्मकुशला दक्षाः मृदास्तत्रापमादिनः ।
कृत्स्नरुगेनखाः पिण्या राहः कृत्स्नरसंगताः ॥
तेषामविपतिर्विषः कुलजः सुपरीक्षितः ।
संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैधवशानुगः ॥

सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः सततमोदयाः ।
मियो विग्रहसंघातरहिता भूभृद्वे हिताः ॥
तान् वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजाष्टयात् ।

एवविषं भेषजागारमौषधगृहमिष्यते । किंभूतम्? सा-
पिधाने सरथगने घटिकादी रथापितमौषधं यत् । मूटं प्र-
नेवक पीटकमित्येकैऽर्थः । फलकं काष्ठमयं बहुकोष्ठम् ।
रान्नाभ्यां प्राभ्यामुदीप्या वा दिशि गुप्तं भेषजगृहमिष्य-
ते । तत्रैव महानम गृहमिष्यते । किंभूतमित्याह । उच्चै-
रित्यादि । उच्चैरुपान महानम इत्यनागार प्रशम्नदिदेशस्तदि-
गुक्तः प्रशस्त्या दिशि देशे च कृत्तमित्यर्थः । घानायने-
गवाथम् । तदास्थ शोभनहरास्यान् । कक्ष्यास्तु सुविभ-
क्तयथोदितस्थानम् । विनाक दण्डश्चतविरतीर्णपरिपट्टम् ।
सुतान् हटं च कुम्भादिक यत् । जलमिन्धन च जालं च
यपरम्परात्पेपादिना परिशुद्ध यत् । तत्र च मृदाः अन्नत-
स्कारकाः । स्वकर्मकुशलत्वादिवृत्ताः शस्ताः । पिण्या रानः
उभयथा विरुगताः । रात्रश्च कृत्स्नरसंगताः । कृत्वाः कुद-
लुम्भभौतद्वयः कौटिल्ये प्रसिद्धाः । तैः सहदास्तु कदापि-
द्रागदोषादिकेनाभ्यासा वर्तन्ते । तेषां च मृदानामविपतिर-
प्यधोऽपि विषयादियुक्तः । सर्वेऽपि गानपरिचारका इह-
शा एवैष्यन्ते । तथा मिषः परम्परं संघातित विग्रहेण
विरोधेन च रहिताः । भूभृद्वे राजे च हिताः । परस्परं
विरोधसघातान्यां हितमवमदयन्ति । तत्र च परिचारकात्
बहुनेको गुणवानैवगुणयुक्तः प्रतिजाष्टयात् ॥

भूभृद्देहोपकरणसंरक्षणसमुद्यतः ॥

अथाभ्यमित्रं प्रजतो जिगीषो-
वैद्यः सुसज्जोपथसख्यन्त्रः ।

तुद्भवाख्यातनिवासभूमि-
मुद्गागतं योधजनं चिकित्सेत् ॥

किंभूतः? भूभृद्वे राजे देशोपकरणानां दोषरक्षणे स-
मुद्यतः सन् । अथ तस्य भूभृद्वे जिगीषोरामिनागामाभि-
मुख्येन वगतो वैद्यो युद्धार्थमागतं योधजनं सैत्तिक चि-
कित्सेत् । किंभूतो वैद्यः? सङ्घट्ट सञ्जानि निकटस्थितानि
औषधादीनि मय्य । तथा तुद्देनोभनेन ध्वजेनाख्याता नि-
वासभूमिर्नैति ॥

पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनम् ।
दूपयन्त्यरयो यस्मात्तान् विद्याच्छोषयेत् च ॥

प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत् ।
 भूवारितृणकाष्ठाश्ममार्गोन्मार्गवनस्पतीन् ॥
 विपेणोपहता भूमिः कचिद्गवेष लक्ष्यते ।
 प्रम्लानतृणगुल्मादिमृतकीटसरीसृपा ॥
 विशीर्यन्ते सुरनखा दाहकण्डूरुजान्त्रिणाः ।
 छदिर्भूर्छा ज्वरो मांहः शिरोदुःखं च जायते ॥
 तत्र सौभजनान्मूलं सोमत्रल्लौघुशीरकम् ।
 मातुल्लहरसं हिङ्गु पाययेदधिमात्रया ॥

मूत्रापयजाविहस्तिभ्यो मांसानि रुधिराणि च
 सर्वगन्धैः समं योज्य पचेत्पके च निक्षिपेत् ॥
 सोमराजो सुनन्दाख्यां सरळं गन्धनाकुलीम्
 चारदीं त्रायमाणा च प्रोक्षयेत्तेन तां भुवम् ॥

तस्य चाभ्यन्तरे गच्छतो राज्ञोऽप्यो मार्गोदीन् वि-
 पेण दूषयति । अतस्तान्मन्त्रान्नायात् विधात् । दुष्टा-
 ध जांसा यज्ञादेव शोषयेत् । महति प्रतानवति घने वृ-
 क्षादीं विपे दत्तं तच्छाया दूषिता भवति । यस्तो याह-
 भोजनं दूषोपोदि । अविज्ञाय राज्ञः प्रस्थानं प्रयाग निर्दि-
 मन् नालासा नामास्य कच्छस्थावाम न प्रयोजयेत् । तेषां
 च दूषोपोदीनां दुष्टिपरिज्ञानलक्षणमुच्यते । मांसः श्वन-
 गरो प्रति स्पष्टः । ज्वामर्मे. छमरवः । विपेणहता भूमि-
 रवयवे दूषेण लक्ष्यते । तत्स्पशाद्य पादनत्वा विशीर्यन्ते
 दाहादिशुक्लाः । छर्वादीनां च समवः । तत्र सौभजनादि-
 क भूमिदोषोदिनं दूषिताया स्ते.केन दूषा पाययेत् । त-
 धानादीना तयाणामपि मूत्राणि मांसानि रुधिराणि च
 गृह्णत्वा ताभि च सर्वगन्धवर्ष्यै. समाय्य च पचेदाभा-
 गत्वाकम् । पके च सोमराज्यादिकं चूर्णितं त्रिषत् । त-
 ने निचंचनं तां विपेणहता भुव प्रोक्षयेत् विन्दुभिः सि-
 क्षेत् । सुनन्दा राज्ञः । सरळं त्रिष्टुः । गन्धनाकुली सर्पा-
 धी । चारदी पञ्चवारिणी ॥

सविपं धिरसं तोयं कवोष्णं राजभिधितम् ।
 फेनिलं गुरु विच्छिन्नं खगैरनभिनन्दितम् ॥
 मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शाद्भुक्शोककण्डुमत् ।
 ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रोऽपि द्वाते ॥
 विदग्धः पच्यते कुच्छ्रात्पको मूर्च्छाज्वरमदः ।

दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतकर्बुरलोहितम् ॥
 तत्र शिग्रवादिभगदं भूमिदोषोदितं पिबेत् ।
 अजमूर्च्छां विशालाख्यां त्रिपत्रीमुत्तमरणीम् ॥
 फणिजेकं प्रतिविपां दग्ध्वाः तद्भस्म गाळयेत् ।
 बहुशो नाळितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत् ॥
 कलकपित्वा मतीवापं सरळं रजनीद्वयम् ।
 एलागुदीच्यं मज्जिष्ठां सुनन्दा वाकुचीमपि ॥
 पात्यन्त विन्द्वस्तस्माद्यत्र तन्निर्विषीभवेत् ।
 पाटलापारिभद्राश्वकर्णेशम्याकसिध्रकान् ॥
 कलशान्तगतान् दग्ध्वाः प्रक्षिपेत्सविपेऽम्भसि ।

पां च सविन्दुक ईवदुष्णत्वादिशुण्डुक भवति ।
 तेन चादकन सायंतब्रादना भुक्तान एव विदाह याति
 कृच्छ्राद्य जठरे पच्यते । पकथ मूर्च्छाज्वरकरः । अन्य-
 पोनापे गात्रं पुष्टस्य दूषयति । जठरे पदा. सत् क-
 शेरं कतातयेत् । तत्र शिग्रवादिभं भूमिदोषोदिनं दानमा-
 तयेति । त्रिभः सौभजनपर्यायः । तथाज्यध्यादीन् दग्धा
 भस्मोदकेन संमिश्रय गाळयेत्, पष्टे सायेत् । बहुशुभ्र
 गाळितं पचेदा धनीभावात् । तत्र च सरळादिकं कल्कि-
 तमुदकपित्वा प्रतीला शिपत् । विशाला गवासी । विषघ्ना
 युद्धो । पञ्चवारिणी वा "कल्मः, कर्करो युग्मकलो-
 पुनोत्तमरणी" । फणिजेकं मूत्रकम् । प्रतीवापमर्षके
 देयत् । तस्माद्य विन्दवी यत्र भूयदशे पालन्ते तर्धिविप
 भवति । पाटलादिभु च विहितकेशान्तगतं दग्धा सवि-
 पेऽम्भसि विनाशनाथं तद्भस्म प्रक्षिपेत् । पारिभद्रको
 निचः । निध्रकः मिन्दुवारः ॥

शीते प्रमेो हिमशोष्णे मारुतो विपसंयुतः ।
 भ्रममूर्च्छादिकारी च शिग्रवादिस्तत्र चेष्यते ॥
 देवदारुनतानन्तामयुकार्जुनगैरिक्क ।
 वज्रकन्दं लतां लोध्रं विकिरेच्छलक्षणचूर्णितम्
 वृक्षध्रिपु पताकासु दूष्येपु सुमहत्सु च ।
 सर्वतश्चूर्णसंपर्काविर्विपो जायतेऽनिलः ॥
 विकृता भवति छाया पादपे विपदपिते ।
 निगेन्धमतिगन्धं वा तत्पुष्पं ह.

कुर्यात्, फलपलाशादि कण्टूपाकातिसारकृत् ।
भूमिमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र चेप्यते ॥

मार्गवृक्षशिलादिपरिपदानादिपमयुनां वापुः शक्ति
वालेऽवृणो भवति, उष्णे च शीतं । भ्रमारादि कर्माणि
तत्र चेदमिष्यते । देवदारादिपुष्पं वृक्षमादिपुं विकिरेत् ।
नत तत्रमम । अनन्ता दूर्गा । नजकन्द मृधा । तता
प्रियङ्गुः । पताका देवगृहादिप्यजपटः । दुग्धाः पटमपानि
गृहाणि । ये हि मय्येदेशादी वृक्षाः प्रसिद्धाः शनं । सर्वे
न. सर्वेदिदेशेय वृषसंपकेणानिष्यस्य वर्णांनिर्गणना भवति ।
पादेषु वृक्षे विपदुर्गिने छाया तत्पचार्दानां कार्मन्निर्वृता रर-
रूपाचरिता भवति । तस्य रिपरदुर्गस्य वृक्षस्य पुत्र्य
निर्गन्धमनिगन्ध ना भवति । आम्रान् हादि शिरमि च
रज करोति । तस्य च कण्टपलाशादिक कण्टूपादिवृत् ।
पलाश पत्रम् । तत्र च सर्वे भूमिदोषोक्त विधान कार्यम् ॥

न च कन्यामविदितां संस्पृशेत्परीक्षिताम् ।
त्रिविधानं कुर्यते योगानुकुशलाः खलु मानवाः
आजन्मविपसंयोगात् कन्या विपमयीकृता ।
स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हृन्निनस्यास्वेतत्परीक्षणम्
तद्वस्तेकेशसंस्पर्शान्मलायते पुष्पपल्लवैः ।
शय्यायां मवकुर्णवैश्वै युकाभिः स्नानवारिणि ॥
जन्तुभिर्छियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतस्त्वजेत् ।

तत्र चान्यमिप्रमज्जनं कन्यामपरीक्षितामज्ञातां च राज्या न
रुपेणम् । विमर्षमत उच्यते। वृशाला अप्यवसायच्छवन्तो
मानवाः मारणात्र त्रिविधानं प्रयोगात् कुर्यते । एव स्थित-
प्रसिद्ध प्रसङ्गे त्रिमुच्यते इत्युच्यते । आजन्म जन्मदशति
स्वपनसाम्येन विपसयोगादिपमयी कन्या वृता रपशो-
च्छ्वासादिभिः पुरुष हरीत मारयति तस्यमावेतत् परीक्षणम् ।
क्रिमिप्याह तदन्तल्यादि तथा हस्तपृष्ठैः केसरपृष्ठैश्च पु-
ष्पैः पल्लवैश्च मलायते । सा च यस्यां शय्याया स्वपिति
तत्र च मकुर्णमिष्यते इति मन्वथः । वक्षे युकादिभिर्छिय-
त्रे । तन्त्यानादके जन्तुभिर्मदिकदिभिर्छियते । एव तां
कन्यकां ज्ञात्वा दूरतस्त्वजेत् ॥

नाप्रोक्षितं नाविदितं भिपजा नानवेक्षितम् ।
नाप्राशितं च मुदाद्यैः कश्चिदप्याहरेन्नपुः ॥

तथा वृषो राजा पन्थागदपार्श्वदिभिर्प्रोक्षितं तथा-
विमानसम्भवं भिपजा चारुं प्रशारयन् प्रतिचारयन्प्रोक्षेत्
न शिमेदप्याहागमाहेरन् । मुदाद्यैः प्राञ्जननियमं विच-
रन्परादेव्यात्तल्लभयान् कराचिस ददाति रिपामिति ॥

अतः परं मयापिमेजनामानाममद वदन् ॥

धन्यं सर्वार्थसिद्धालयं पापरक्षोविषापहम् ।
परं नक्षुप्यमायुष्यं जशुघ्ने वक्ष्यतेऽञ्जनम् ॥

अथ शुकपक्षे पुण्येऽहनि पुष्पपुनर्व-
सुहस्तचित्रामुगादिरः श्रवणरव्यतोशतभियमा-
जापत्योत्तरापामन्यनयेन नक्षत्रेण योगमुप-
गते भगवत्यापधिपतां प्रशस्ते मुहूर्ते सिन्धु-
स्रोतःसमुत्पं म्निगधं ममभं गन्धवर्णन्तदे-
नौलोल्पलाभमञ्जनमाहेरन् । तस्याष्टौ भा-
गाः फनकरजतोदुम्बराणामेकैको भागः। त-
त्सर्वं मृषायां प्रक्षिप्य बालिमहल्लपूर्वकमप्रि-
मुपसमाधाय स्वद्विरकदरधदम्यन्दनानामन्य-
तमदारुभिर्गोमय्यां प्रज्वालयेत् । ततश्चार्या-
बलोकितेश्वरपार्षतां तारं ब्रह्मदेशाश्वरुद्रेन्द्रादि-
त्यसोभवर्णवैश्वानरवायुविष्णुजनकभरद्वाज-
धन्वन्तरिसुश्रुतभन्यसुकन्यास्कन्दऋषयनयनैत-
यानन्पथि यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतला-
जस्वास्तिकसंयावनिस्तुपयवसंस्कृतगुडघृतमि-
श्रपायसंरर्चयित्वा वृद्धवैद्यब्राह्मणांश्च शुक्र-
चाससो महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा त-
स्मिन्नग्नौ तदञ्जने ध्यातं ध्यातमावृत्य पृथ-
पृथपुथङ्गनिपेचयेत् । गोशकृदसमूलघृतदधि-
क्षीद्रवसामज्जतेलमद्यसर्वगन्धाम्बुशर्करोदकेक्षु-
रसेषु तथा हरीतक्यामलकविभीतककाष्मर्य-
मृद्धीकामृष्टाटककशेरुकाल्पलनलिनसौगान्धिक-
मृणालिककाथेषु तथा बालकपिञ्जतलेणश-
शहरिणकुलीररसेषु तथा मधुकचन्दनकाळा-
सुसार्पनल्लदपद्मकोशीरमज्जिघानन्तागैरिककु-

हकुमोदकेषु। ततः शुक्ले वाससि बध्वा द्वा-
दशरात्रमान्तरीक्षेऽम्भासि वासयेत् । तत-
च्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवालकाळा-
नुसार्याप्रतीवापं पुनरपि बलिमङ्गळपूर्वकमह-
तवाससा कन्यया दृषदि पेपयित्वा सुवर्ण-
रजतताम्रशङ्खशैलद्विदरदनगवयशृङ्गवैडूर्य-
स्फटिकमेपशृङ्गधसनसारान्यतमघटिकाया म-
ञ्जनिकायां निधापयेत् । अथ पूर्ववत्पुन-
रपि कृतस्वस्त्ययनं सावित्रेण कर्मणा सर्व-
विद्वद्विज्जना विधिवत्तदभिसंस्कुर्वात् । ततो
गजस्कन्धमारोप्य पाण्डुरच्छत्रचामरवालव्य-
जनैरनुगतं तथा शंखदुन्दुभिस्वनैर्द्विजातिवर-
प्रयुक्तैश्च वेदवादमिश्रैः पुण्याहवोपैः कृतपु-
ष्पोपहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेशयेत् ।
अनन्तरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वा-
र्थेषु सिद्धेनाञ्जनेन यथोक्तानामैवाञ्जनभा-
जनद्रव्याणामन्यतमया शलाकया गोब्राह्म-
णपूजापूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धा-
रणीमिमां विद्यामधीयानः पूतः पूर्वमक्षि द-
क्षिणमञ्जयेत् ॥

अत्र मन्त्रः

नमश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथाग-
तायाहते सम्यक्सम्बुद्धाय तद्यथा ओं चक्षुः
प्रज्ञाचक्षुर्ज्ञानचक्षुर्विज्ञानचक्षुर्विशोधय स्याहा

ततः परं च तामेव धारिणीमनुस्म-
रन् सायंप्रातः प्रत्यहमेतत्परमं पवित्रमा-
रोग्यकरमूर्जस्करं सर्वविपन्नमञ्जनमभिम्या-
पिन्द्रस्य वृत्रवधाभ्युद्यतस्य भावप्रकल्पितम् ।
तस्मादेतद्राज्ञां राजमहामात्राणां च महीं वि-
जगीषमाणानां च ब्राह्मणानां च वेदाध्य-
यनमन्यद्वा महच्छास्त्रमवगाहमानानां

मैना भिषक्प्रकल्पयेदिति । भवन्ति चात्र
श्लोकाः ॥

अथेति मङ्गल । शुभप्रश्ने द्वादशानवम्यादावहानि पु-
न्यर्दानमन्यतमन योर गते बन्दे प्रशस्ते महते लये सि-
न्धुस्रोतःसमुत्थानादिवृत्त सौवारात्रन गृह्णोयान् । तरयाष्टौ
भागान्तरस्य चाष्टमेन भागेन ममानि प्रत्येक कनकादाना-
ति सर्वं पिष्ट्वा सामिश्रय मृषायां मय्यां नाड्यां प्राश्वय्य ब-
ल्यादिनाभि पूजयित्वा खदिराद्यन्यतमदारुणा शक्कागमय-
पिण्डैर्वा प्रश्चालयन्सह मृषया । तेजमानां कनकादानामा-
वर्तनभाण्डं मृषेत्युच्यते । ततश्चर्यावलेपकतेश्वरादीन् सम-
नोऽश्वादिभिरचर्यायन्वा तथा बृहवैद्यान् ब्राह्मणान्श्च शुश्रवा-
मसस्ततो महतीभिर्दोषणाभिर्भोग्रप्यवरवारणादिभिः पूजयि-
त्वा तन्मिन् खदिराद्यभिर्मातमावृत्त्य शम्भुशालाकयोर्वेदध-
श्च सामिश्रय ततोऽवतारिन् गोमयस्वरमादाभिर्गथाक्रम पृथक्
सिञ्चेत् । ततः कुङ्कुमोदकर्मके दत्ते शङ्गे पटे बध्वा
आन्तरिक्षे जले द्वादशरात्रमधिचामयेत् । तत्रश्लयायां शो-
षयित्वा दत्तस्फटिकादिप्रतीवाप पुनरपि पूर्वोक्तेन बलिमङ्ग-
लादिना कन्यया दृषदि पेप्य प्रतीवाप चूर्णम् । किमूत-
या कन्यया अहतानि शशाद्यपाटतानि धामानि यस्याः
तथा तर्प्य कन्यया कर्तृभृतया सुवर्णान्यन्यतमरचितायासञ्-
ननाड्यां वैद्यो निधापयेत् स्थापयेत् । गवल माहिपं शृ-
ङ्गम् । अधोर्ध्ववेदविदा ब्राह्मणेन माविवेण सौरिण मागेण
कृतस्वरस्त्ययन अभिसंस्कर्णीयम् । अन्यसुबोधम् । धारणी
विद्या । राजमाता अन्ये विसंस्तम्भ्याः । भवन्ति चावेति
समुच्चयाय तन्तवाचायुक्तिः ॥

अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पतिकृताः शिवाः।
यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति पञ्चताम्

विल्वाढकीयवक्षारपाटलीवाल्लिहकोपणाः ।

श्रीपर्णीसल्लकीपुक्ता निष्काथः प्रोक्षणः परमा।

सविपं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।

यत्रसेन्धनपानीयशङ्खशय्यासनोदकम् ॥

कञ्चुकाभरणच्छत्रवालव्यजनवेदम् च ।

शेखुपाटल्यतिविषाशिग्रुगोपीपुनर्नवम् ॥

समद्वाष्टपमूलत्वकपित्यष्टपशोणितम् ।
सहदन्तशठं तद्वत् मोक्षणं विपनाशनम् ॥

लाक्षाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठासमप्रालहरणुकाः ।
 यध्याहमधुसंयुक्ताः वभ्रुपित्तन कल्किताः ॥
 निखनेद्रोविषाणस्याः सर्राश्रं महीतले ।
 ततः कृत्वा माषिं कृत्वा वद्धं हस्तेन धारयेत् ॥
 संस्पृष्टं साधुं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ।
 मनोहालशर्मापुष्पत्वङ्निशाश्वेतसपेपाः ॥
 कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तन श्लेष्मकल्किताः ॥
 शुभो गोः कपिलायाश्चसौख्याल्योऽयं वरोऽपदः
 विषजित्परमं कायो मणिरत्नं च पूर्ववत् ।
 मूर्धिकाजस्रहा वापि हस्तवद्धा विषापहाः ॥

मूत्रमलां विट्तां पत्रं विळ्जानीन्द्रवारणीम् ॥
 मधुर्कं चेति सस्रंद्रं गोविषाणे निषापयेत् ।
 तस्मादुष्णाम्बुना मात्रां प्राग्भक्तं विनियोजयेत्
 विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि न दोषकृत्
 जतुसभरसोऽशीरसर्पपापत्रवाळकः ॥
 सर्वेऽलङ्कारपुरैः कुमुमार्जुनस्य च ।
 धूपो वासपृष्टे हन्ति विषं स्थावरजद्रूपम् ॥
 न तत्र कीटाः सनिषा नोन्दुरा न सरीसृपाः ।
 न कृत्या कर्षणा वायध धूपोऽयं यत्र द्यते ॥

अथ वृत्तव्यापृता योगा उच्यन्ते । यान्ताणां मे
 यन्ताणां सप्तानां पञ्चानां लक्षणं च नति न प्रसि
 ति । विन्वादीनां फोवनं साधुः यवमादिकं श्रेष्ठिनं सद्य
 एव निर्विषता याति । आदयो तुषरी । चार्हाक कुक्कु
 म् । शीरर्षो कम्पन् । तद्वत्तुषुर्षो तद्वत् श्रेष्ठि
 श्रेष्ठि विषनाशनम् । गोरो शरीरवा समप्राला मञ्जिष्ठा ।
 दन्तवृत्त कर्वालम् । तस्य जराश्रं । तद्वत् निष्कार्थेन्यैः
 ललाटद्वयं माषिकमधुना न कुलरितन च कल्किताः वि
 ष्टा गोष्ठान्तराः कसपत्तं शुभो गित्तनम् । ततः सत
 सनिद्रुवत्त माषिं योऽपि कृत्वा हेमा सुवर्षेन वेष्टयेत् ।
 त च माषिं हस्तेन धारयेत् । तेन हस्तस्त्रियेन मणिना
 स्पृष्टं सद्येव सरीसृगं नाशयति । मनोहादीनां च
 कुम्भं पित्तनं योको क्विद्विषात् । एतेन सुवर्षिणां गो
 म्भनामानदः पूर्वमोहाद्वनयोऽनशिनः । मूर्धिकाजस्रवापि ।
 प्रवर्तते कर्षणं अनेवहा ह्यवर्षहा । विट्कुम्भं हन्त्य
 न्वादिनाशिनो ॥

पूषणादि विट् माषिकयुक्तं गोष्ठे स्थापयेत् ।
 ततो माषां लोक भोजनार्थं योजयेत् । तन्मूर्धने कोष्ठे
 निषा युक्तं जरा याति । श्ववाङ्गी गवायो । गन्धु
 स्थस्य भोजनार्थं दत्तं तद्वत् च विष न धुनमिति कं
 दाविशोपभोक्तव भवतोऽपि । निर्विषयं " योऽपि कुम्भं
 जवादिनिर्विषितेनोसपृष्टे धूपः सर्वेष्वपि नाशः । कीटादीनां
 हृत्वादीनां शोषान्पातनो माशनः ॥

शित्वापिञ्जं चलाकास्य सर्पपाशन्दनं घृतम्
 धूपो विषघ्नः शयनवसन(सनगेहगः ॥
 विशालाव्योषमञ्जिष्ठापट्टीलवणपञ्चकम् ।
 द्विनिशापत्रवेष्टेलातिट्टचूर्णं समाक्षिकम् ॥
 गोष्ठे निहितं योज्यं स्नानीयेऽम्भसि भूपतेः ।
 पूर्वोक्तधूपणादि च स्नानीयेऽम्भसि योजयेत्
 कापोऽथवाकुकुमुमभेतापामार्गसर्वैः ।

सद्ध्यज्यः कृतो युक्तः कतकानाकुलीद्वयैः ॥
 कल्को वा चन्दनशीरिपलासुऽमयकलैः ।
 मूत्रैलावालुमुसनाकुलीतण्डुलीयकैः ॥
 कायः सर्वोदकार्थेण काकपाचीयुतैर्हितः ।
 रोचनापत्रनैपाळीकुङ्कुमैस्तिलकान् च हन्
 विषं वाध्यते स्याच्च नारीनरनृपप्रियः ।
 चूर्णैर्हीरिद्रामञ्जिष्ठाकिण्ठीकणानिम्बजैः ॥
 दिग्धं निर्विषतामेति मात्रमित्याह गौतमः ।

हरेणुमासीमञ्जिष्ठारजनीभयुक्तं मधु ।
 अक्षत्वकमुरसंलाक्षा श्वपित्तं पूर्ववन्माषिः ॥
 वादिश्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेखिताः ।
 श्रुत्वा हृष्टा समादाय सद्यो भवति निर्विषम् ॥
 हरेणुपत्र श्वितोपिष्टं माषिं पूर्ववत् । एभिश्चा
 नन्तरेपिष्टैर्वादिश्राणि प्रताका रजनीत्यथ यथास्त त
 द्वाभ्येन तद्वन्नेन तत्सर्वेन च विट्कुम्भो निर्विषता
 याति ॥
 धूपणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठां रजनीद्रूपम् ।

नस्यपानाञ्जनालेपैर्युञ्ज्यात् संजीवनात्मकान्
 अगदान् विपशुक्तस्य तीक्ष्णानि वमनानि च ।
 पिप्पलीमधुकक्षौद्रशकरैश्चुरसैः सह ॥
 द्विनिशापत्रवेष्टैलात्रिट्चूर्णं समाक्षिकम् ।
 विरेचनं सिरामोक्षं प्राप्तं विस्रावणं यदि ॥
 हृदयावरणं कार्यं भागेवामित्रमध्यतः ।
 पिबेद्घृमजेयाख्यममृतं चाप्यशुक्तवान् ॥
 सर्पिः क्षौद्रं दधि क्षीरमन्ततः शीतलं जलम् ।
 सितामधुकपालिन्दीकलकवन्मांसमिष्यते ॥
 गोवाहरिणवभ्रूणां सकणाशुण्डिपार्पतम् ।
 सनागरं सातिविषं शिखिनः ससितोपलम् ॥
 सुशीताः सघृताश्रैषां यथास्वं कल्पिता रसाः ।
 विपपीताय दद्याच्च शुद्धायोर्वमस्तथा ॥
 मूक्षं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृदिशीथनम् ।
 शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत् ॥
 न सज्जते हेमपात्रे पद्मपत्रेऽम्बुवाद्दिपम् ।
 जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येव विधिः स्मृतः ॥
 इत्थं गरविपादिभ्यो रक्षेद्द्वैद्यो नरेश्वरम् ।
 स्यादुच्छेदस्तदुच्छेदात्प्रजाणां सर्वकर्मणाम् ॥
 आग्नाधैर्यस्रमात्यागा मानुपत्वेऽप्यमानुषाः ।
 यद्राहः कर्मभिस्तस्मादाराच्योऽसावतीन्द्रियैः ॥

शिक्षिपिच्छादिकेन सघृतेन शयनादिकेषु धूपो वि-
 पनाशनः । तथा खानीयेऽम्भसि विपनाशनाय पूर्वोक्तं
 चूर्णपादिकं योजयेत् । अथवा धवादिभिः कतकादियुक्तैः
 कृतः काषो दधिघृतमिश्रः खानीयेऽम्भसि योज्यः । च-
 न्दनद्रुमवल्कलादीनां च कल्कः खानादिजले योज्यः ।
 ह्रमशस्त्रस्य चन्दनशीरिशलाशीः संबन्धः । एतेषां वल्कले-
 त्वग्निरस्यैवा सर्वेषु दवायेषु खानादिकेष्वेषां चन्दनादीनां
 काकमाचीसंपुनानां काषो विपनाशनः । नाकुली सर्पावी।
 एलावालुकं बालुकम् । रोचनादिभिर्लेलाद्यादिषु तिलकार-
 धारयेत् । विषर्नं नाप्यते । नार्योदीनां च त्रियो भवति ।
 नैपाय्यशब्देन मनदिशजोष्यते । सविषं गाढ हरिद्रादीनां
 चूर्णं दिपं निर्विषंतामेतीत्याह गौतमः । रक्षयिनादी-

भागदान् विपप्रतिषेधे वक्ष्यमाणभस्यादियु योजयेत् । वि-
 पमुक्तस्य तीक्ष्णानि वमनानि च योजयेत् । विपप्रतिषे-
 धोक्तप्रकारेण च यदि रक्तविघ्नावणावसरः ततः सिरामोक्षो
 विधेयः । श्वमप्यरिपताय च भूयते पूर्वमेव हृदयरक्षण
 कार्यम् । तत्र विपप्रतिषेधे वक्ष्यते । तथा च श्वमप्ये
 विपप्रतिषेधे वक्ष्यमाणमजये नाम घृतं भोजनपूर्वं पेयम् ।
 विपप्रतिषेधे अमृतं नाम घृतं भोजनपूर्वं देयं मि-
 षजा । अन्ततः शीतलं जलं सर्पिराद्यभावे शीतमपि जलं
 पेयमित्यत्रैः । सितादिकल्कसंयुक्तं च मांसं विपनाशना-
 येत्यते । कस्य मांसमाह गोधादीनाम् । तथा घृतस्य
 मांसं शुष्ठीपिप्पलीयुक्तम् । तथा शिलिनो मयूरस्य मांसं
 नामरेण वातिविषया वा शर्करया वा युक्तम् । एषां च
 गोधादीनां मांसिन यथास्वं योग्यसंयोग्यौषधकल्पिताश्च रसाः
 येन च विषं भुक्तं तस्य वन्यं कृतवमनविरेचनस्य काले
 तदवस्थायोग्यं मूक्षं स्रष्टिं ताम्रचूर्णं माक्षिकसंयुक्तं हृच्छे-
 धनाय दातव्यम् । एव शुद्धे हृदि सुवर्णचूर्णस्य च मावां
 दापयेत् । तेन किं भवतीत्याह । हेमस्य पुरुषस्याहं शरीरे
 विषं न सज्जते न तिष्ठति । यथा पद्मपत्रेऽम्बु न सज्जते ।
 तस्य च विपुलमायुर्जोयते । एष च मौलविपविधिर्गरेऽपि
 विधेयः करणोयः । इत्यमनन्तरात्केन रक्षणप्रकारेण मिष-
 नैवो नरेश्वरं विपगरादिभ्यो रक्षेत् । यत्स्तरस्य नरेश्वरस्य
 उच्छेदे विनाशे प्रजासंबन्धिनां सर्वकर्मणामुच्छेदः । स च
 राजा मिषजानीन्द्रियैर्मानसैर्यत्नतः प्रज्ञादिभिः कर्मभिराराध-
 नीयः, येन कुपितो दांपं न कपोति । यतो राज्ञो मानु-
 पत्वेऽपि आहादयोऽमानुषा भवन्ति । अन्यपुरुषेभ्यः स
 एव शक्त इत्यर्थः अयमेव तदारोपनाय उच्यते ॥

यत् साक्षान्नपस्तत्र विज्ञातः प्रविशोऽद्रिक ॥
 न संमतोऽप्यनुचितं यानस्थानासनं भजेत् ॥
 उचिते पुरतो राहस्तिष्ठेद्राक्यं च नाक्षिपेत् ।
 अहीनकालं राजार्थं स्वार्थं मियहितैः सह ॥
 देशे काले परार्थं च वदेद्भूमार्थसंहितम् ।
 नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेताद्धि साहसम् ॥
 नाचरेदहितेनेनं मूलच्छेदकरं हि तत् ।
 अनुकूलं हितं वाच्यमहिताद्धारयेन्मिषयः ॥
 उदारैः सान्त्वयन् वाक्यैर्दोषैः चतुपेक्षया ।
 तूर्ण्यो वा प्रतिवाक्ये स्याद्भूजेयद्वेषमर्कथाम् ॥

विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालिशोऽपि तु भाववित्
 अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि याल्याशु विपरीतताम्
 निवेद्य राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि ।
 न यायान्न चिरं तिष्ठेत् कोशस्थानावरोभयोः ॥
 स्वल्पेऽपि दर्शयेत्पुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः ।
 मिथः कथनमन्येन कौलीनं द्वन्द्ववादिताम् ॥
 वस्त्रादि राज्ञा सदृशं राजलीलां च वर्जयेत् ।
 दत्तं यस्तु नृपेणैव तद्वार्यं तुष्टिद्वये ॥
 हसितव्ये स्मितं कुर्यात् भभोरेवानुवृत्तितः ।
 उच्यमानेऽवलम्बेत् परमर्षिणि भूकताम् ॥
 स्वागर्षिणि तु वाधिर्यं धैर्यमाधुर्यसौष्टवान् ।
 अत्यायासेन नात्मानं कुर्यादतिसमुच्छ्रितम् ॥
 पातो यथा हि दुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत्तथा ॥

राजगृहे यस्मिन् प्रदेशे साक्षात्प्रान्ता स्थितः, तत्र
 तिष्ठानो विपश्चिदः प्रविशेत्, अत्मानं प्रथमं ज्ञापयित्वा प्र-
 विशेत् । तत्रैव चैतन्मतेः । प्रविशेत् राज्ञः संगतोऽपि पूर्वज्ञा-
 त्पि अनुचितमधिकं हीनं वामनं न भजेत् । उचिते चा-
 सने राज्ञः पुरत एव तिष्ठेत् । वाक्यं च राज्ञोर्कं माच्य-
 माणु वेति नाक्षिपेत् । राजार्थं च वाक्यं येन राज्ञः प्र-
 योजनं तदहीनमूलं कालानतिक्रमेण वदेत् । स्वार्थं तु
 वाक्यं राज्ञः प्रियेरात्महिनेषु गन्तुमैषः सह वदेत् । परार्थं
 च तदुचिते काले देहे च वदेत् । धर्मार्थसहितमपुच्छन्त
 च गमानं नाशुषीभ्यान् न विक्षयेत् । एतद्धि महन्माहस्यं,
 एवं च राजानमपरितेजाचार्येण नागचरेत् । तद्धि राज्ञोऽ-
 ष्टाङ्गचरणं मूलच्छेदकरं मूलनगमनमित्यर्थः । राज्ञश्च
 वाक्यमनुष्ठानं मिथं हितं च । राजानं चारुतहितकार्यैरथ
 मिथ इति रहः मान्द्यवज्ञातिगारयेत् । केन सान्त्वयानि-
 श्यात् । उदरगैरहैशोक्ये । एवं च तदा वाक्यं यदा तद-
 पश्यात् दोष आगच्छयेत् । अथ वारुण्यं वाक्ये टके यदि राजा
 नद्वेष्येति वाक्यं ददाति तदा तृष्णोपेव स्वाभाविकजन्य
 तदुक्तं नात्यन्तमिग्नं प्रथमं पुनर्वैकल्याति । हेत्यां च
 संकटां नापे वर्जयेत् । तथा विपश्चिदपि पश्चिदापि र-
 कार्णविलसन्नं अतिप्रियोऽपि तस्यैवाचित्तसनेन क्षीणमेव वि-
 षयतां त्र्यम्बकं याति तथा नातिशयंति मूर्खोऽपि राजा-
 देवर्षीः विचित्रः, हेयोऽपि क्षीणं विपरीतत्वमतिविषयं या-

तीति । तथा स्वल्पव्यपि कार्याणि गजानमशापयित्वा न
 कार्याणि । तथा राज्ञः कोशस्थानेऽपि अन्तःपुरे अ-
 रणं न यायान् । सकारणं गतोऽपि न विरभक्तं न नद-
 र्कं तत्र तिष्ठेत् । स्वल्पेऽपि लाभेऽनुद्धतमानसः सन् राजगृ-
 हं दर्शयेत् । तथान्येन सह परंपरात्पणं राजोदमन-
 वर्जयेत् । तथाप्येन महं कौलीनं जनवादां न कुर्वीत् ।
 तथाप्येन सह द्वन्द्ववादितो विरोधवादं वर्जयेत् । राजनी-
 ला चामनो वर्जयेत् । तथा वस्त्राभरणवाहनादिकं राजमर्षी
 वर्जयेत् । नृपेण च यदात्मनैव दत्तं वयादि तदुच्छ्रा-
 धारयेत् । राजानुजानं तदारादिपरिच्छेदं दत्तं न शृणोष्य
 दिव्येवशास्त्रार्थः । इतिमध्ये यस्तुनि राज्ञः पुरतः स्मितं
 मुसविकारमस्मीपिदत्तितं कार्याम् । प्रभोरेवानुवृत्तितः । ते-
 नैतदुक्तं भवति । यदि प्रभुर्हमति तदेवकार्यम् । अथ
 न इति तत्र मौनमेव यत्तच्च इति तदादेवेवं करणीय-
 मिति । राजान्येन वा परमर्षेणुच्यमाने पूकतामवलम्बे-
 त । मूर्खो वाधिरहितः । स्वमर्षिणि नूच्यमाने नाधिपरीतु
 कुर्यात् । एतावता हि लोको नतिमवितुं शक्नोति । अ-
 त्वायासेन चात्मानमुच्छ्रितं नृपेण पुनस्तदिकुपुक्तं न कु-
 र्यात् । यत् एतन्निधि उच्छ्राये स्वल्पेनानि विकारेण क्षी-
 षमेन पातः । एतदुच्यते जलयातेनोच्छ्रायात् पातो यथा
 इःरक्तो न तथा स उच्छ्रायः सुतकरो भवति ॥

आसन्नसंवा नृपतेः क्रीडाशस्त्राहिपावकैः ॥
 कौशलेनातिपहता विनीतैः सा निरुध्यते ।
 प्राप्य दुःस्वापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपतेः ॥
 ययोपभुञ्जीत चिरं तथा स्यादप्रमादवान् ।
 विद्वेष्यात्परितः शय्यां रक्षामन्त्राभिपान्त्रिताम्
 रात्रौ सिद्धार्थकान् भूतिमसर्तैरन्वितां शुचिम् ।
 रक्षाशक्तिं तथोच्छ्रीयै सयवाङ्कुरयावकाम् ॥
 सदृवं पूर्णकलजं सपुष्पकल्पपल्लवम् ।
 उपहारं च सन्ध्यायां भुक्त्वा चान्ते निशामु च
 एतत्स्वस्त्ययनं कर्म कर्तव्यं शुचिना शुचैः ।
 आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकार्णपाप्मजित् ॥
 संक्षेप एव विषयालनसाधनाय
 मांक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरे तु ।

आलोच्य सम्यगखिलं मतिपूर्वकारी
युञ्जीत तं परिविकल्प्य विकारचिह्नम् ॥

इति विपगररक्षोरक्षणायोपदेशं
भजति नरपतियो नित्यमेवाममत्तः ।

निजपररिपुवृन्दैरप्रधृष्यो महात्मा
जनयति जनतायाः क्षेमयोगौ चिराय ॥

इत्यन्तरक्षाविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ।

भूपते राज्ञः सेवासप्तत्वेन त्रैकट्येन शशादिना च
भोडामदशमपायवाहुत्यात् । सा चासप्तसेवा विनीतेः पुनरै-
निमहता सेवाकुशलत्वेन निर्वाच्यते । न तु यथासुप्तम् ।
तथा भूपते राज्ञः सकाशाद्दुष्पापमैर्भ्यः बहुमानं च प्राप्य
न तथा प्रमादिना भवितव्यं, यथा तदैश्वर्यं बहुमानं च
चिरमुपयोगं शक्यते । तस्य च राज्ञो भिषग्यथोचिते
फले शक्यं विदध्यात् । किभूताम्? परितः समन्ताद्राम-
न्दैरभिमानिताम् । रात्रौ च मिदार्थकान् रक्षामन्त्राभिमानि-
ताम् विदध्यात् । भूतैश्च भस्मरक्षामन्त्राभिमानितां विद-
ध्यात् । किभूताम्? अधोतैर्वैरविताम् । शुचिं च । तपो-
च्छीर्षके शक्यायाः पूर्वाभागे रक्षाशक्ति रक्षायां देवी विशेष-
भक्तियातनां चित्तादिकृतां विदध्यात् । यथादुर्योधिनैकालत्त-
केन सहितं दूर्यथा द्वाड्वल्लेन संयुक्तं नानाविधैः पुन्यैः
फलैश्च संयुक्तमुदकपूर्णं कलशमुच्छीर्षके विदध्यात् । स-
न्ध्यायां चोपहारमुच्छीर्षं विदध्यात् । एतच्च स्वस्त्ययनं क-
र्म शुचिना भिषजा शुचैर्भूयते भूपतेः कर्तव्यम् । न के-
वलं रात्र्यांभ्ये कार्यं यावत् भुक्त्वा च कार्यम् । निशा-
न्ते च कार्यम् । आयुषो हितं पीठिकम्बुदिकरं भूतादिना-
शनं च काम्यं यज्ञाकरणाद्यर्थं मन्त्रादि । एषोऽशिमन्त्रा-
ये विपपालनाय विपरशनाय तथा तद्दुष्टवानां व्याधीनां
च सागनाय विक्रिस्ताय संश्लेषः शोकः । विस्तरविहित्तु
पुनश्चरस्थाने वक्ष्यते । इत्येतद्विस्तृतमंशं बुद्ध्या आलोक्य
विकल्प्य सम्यग्भतिपूर्वकारी न तु यत्किञ्चनकारी विकार-
रक्षणं पारिकल्प्य तं विपपालनसाधनविधिं युञ्जीत । इत्य-
नेन प्रकृतेण विपरशनाय गररक्षनाय रक्षोरक्षनाय भूतरक्ष-
नाय यो नरपतिप्रमत्तः सन् उपदेशं भजति सेवते, स न-
रपतिर्निजं रिपुवृन्दैः सहजैः कामादिभिः शत्रुभिः पराणां
सरणोदशादीना रिपूणां वृन्दैरप्रधृष्यो इगभिभूतः सन् म-

हात्सा जनतायाः प्रजायाः संपन्थिनी योगशेमौ चिराय न-
हुकालं जनयति जनताया योगशेमौ सपादयतीत्यर्थः ॥

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसङ्ग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः

अथातो विरुद्धान्नविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः इति हस्माद्दुरातेयादयो महर्षयः ।

आहारस्य प्रसक्तत्वादिभिरुदस्य च तस्य गररक्ष-
त्वात्तत्त्वसद्दे एवेदमुच्यते—

ग्राम्यान्पूर्वादकापिशितानि मधुगुढातिल-
पयोमापमूलकविसैर्विरुद्धधान्यैश्च नैकध्वम-
ध्यात् । विशेषतः पयसा मत्स्यान् । उभयं
ह्येतन्मधुररसविपाकित्वाद्भिष्यन्दि शीतो-
ष्णवीर्यत्वात् परस्परं विरुद्धम् । तेष्वपि
विशेषेण चिलिचिमः । स पुनः शकली
लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिलोहितप्र-
भाकरः प्रायो भूमौ चरति सोऽप्यभिष्यन्दि-
तमत्वात् सुतरां व्याधीनुपजनयत्यामविषं च ॥

आनूपानां प्राणिनामौदकानां च जलजानां पिशिता-
नि मांसानि माशिकार्देभिरकथं सह नाद्यात् । औदका-
नामानूपत्वेऽपि विशेषप्राधान्यात्पृथग्ग्रहणम् । विरुद्धधान्य-
मङ्कुरितानि सस्यानि । पयसा धीरेण सह विशेषान्मत्स्या-
द्याद्यात् । एतद्भयमभिष्यन्दि वीर्यविरुद्धं च । तेष्वपि
मत्स्येषु मत्स्ये विशेषेण चिलिचिमः पयसा सह विशेषेण
नाद्यात् । स पुनश्चिलिचिमः शकल्याण्यो लोहितनेत्रः स-
र्वैतः शरीरे लोहितरात्रिः शरीरे च लोहितशकलसदृशः
प्रायश्च जलनिकटभूमौ चरति । सोऽप्यभिष्यन्दि तमत्वात् सु-
तरां व्याधीनुपजनयति । अभिष्यन्दि मालिन्येन क्षीवसा
घावकम् । आमविषं मानसार्तित्ये वक्ष्यते ॥

सर्वं चाम्लं पयसैकध्वं विरुद्धम् ।

तत उत्तरं वा विरुद्धं फलञ्च कङ्कुरकम-
कुष्ठवेष्टकूलत्यमापनिष्पावाश्च । न गूलकादि-
हरितं भक्षयित्वा पयः सेव्यं कुष्टावाभभ-
यात् । पौष्करं सौहिणीकं जातुकं वा शा-
कं सह मधुपयोभ्यां नाभ्यवहरेत् । ता-
भ्यां च सह कपोतान् सर्पपतैलभृष्टान् ।
तथा सर्पपतैलभृष्टानां मत्स्यवदराणां घद-
राणि श्वाविह्वराहमांसं वैकथ्यं पित्तेनाम-
मांसानि, दग्ना कुजकुट्टं, पृषतं च कुसुभ-
शाकेनौरभ्रं, सौवीरकेण तिलशम्बुलीः, सी-
रेण लवणं, मूलकंन मापमूपं, नयनीतेन शा-
कं, उपोदकां मरेयमार्दीकाभ्यां, पीलूनि क-
रीरं, विसैर्विरुद्धकानि, दग्ना मापमूपेन
गुञ्जेन मधुना घृतेन वा लकुचफलं, दग्ना
तक्रेण तालफलेन वा कदलीफलं, पिप्पली-
मरिचाभ्यां मधुना गुञ्जेन वा काकमाचीं,
तामेव मत्स्यपचने शृङ्गिनेरपचने वा भाजने
सिद्धामन्वह वा सिद्धां रात्रिघ्रापितां, कंस-
भाजने दशरात्रोपितं सर्पिर्मद्यदधिमधुमद्भ्रा-
तकेषु चांष्णम् ॥

सर्वं चाण्डे मयधान्याम्लादि पयसा सह ततः प-
यसो वा उत्तरं विरुद्धम् । फल चान्यरसमपि पयसा सह
ततो वा उत्तरं विरुद्धम् । कङ्कुरादयश्च पयसा सह त-
तो वा उत्तरं विरुद्धाः । मूलककुट्टरादि हरितक भक्षयि-
त्वा न पयः सेव्यं, कुष्टावाभभयात् । पौष्करादिशाकं श्री-
रमांशिकाभ्यां मिश्राभ्यां सह नाभ्यवहरेत् । तथा सर्पपतैलेन भृ-
ष्टान् कपोतांशान् मधुघ्रीवाभ्यां सह नाभ्यवहरेत् । तथा सर्प-
पतैलभृष्टानां मत्स्यवदराणां सन्धीति विरुद्धाने बदराणि
श्वविष्णमांसं वराहमसिन सह विरुद्धम् । अपकान्यपरिपूर-
णकानि मांसानि पित्तेन सह कुजकानि विरुद्धानि । दग्ना
सह कुजको विरुद्धः पृषतश्च । कुसुभशाकेन, औरभ्रं मां-
स विरुद्धम् । उत्रतो मेषः । तथा सौवर्तरेण काशिकेन
सह ज्वलशम्बुली विरुद्धाः । श्लेष्मण सह लवण विरुद्धम् ।

दध्यादीनामन्वतेन लिङ्गचक्रेण पुनश्च दध्यादीनामन्वतेन
कदलीफलं पिप्पलीमरिचाभ्यां मिश्राभ्यां केवलैरेव वा प-
पुनाभवा गुञ्जेन सह काकमाची विरोधारयन्त । तथा ता-
मेव काकमाची शृङ्गिनेरपचने भाजने मत्स्यपचने वा मि-
श्रां पक्वां केरलामपि नाभ्यवहरेत् । अन्यसिम्न वा यथा-
चि भाजने सिद्धां निशाघ्रापितां नाभ्यवहरेत् । कंसभाजने
दशरात्ररियतं घृत नाभ्यवहरेत् । यावदशासं तावत्सि-
रोपः, ततो विरोध इत्यर्थः । मद्यादिपुपुनेषु उक्तं सर्वं
विरुद्धम् ॥

तक्रसिद्धकाम्पिल्लको विरुद्धः । अ-
द्भारशूलयो भासः । सुराकृसरपापसाधैक-
धयं विरुद्धाः ॥

तक्रेण पक्वः कश्चिद्वको विरुद्धः । अहारेषु श्लेष्म-
संस्कृतो भासः पक्वो विरुद्धः । सुरादींश्च परस्परं सह ना-
भ्यवहरेत् ॥

मधुसर्पिंसातैलोदकानि समधृतानि
द्विशस्त्रिंशः समस्तानि वा । मधुघृते भि-
न्नांशे दिव्योदकानुपाने । मधुपुष्करवीजं प-
द्मोत्तरिकाशाकं शाकरो मरेयो मधु च स-
होपयुक्तं विरुद्धम् । वातं चातिकोपयति ।
हारिद्रकः सर्पपतैलभृष्टो विरुद्धः । पित्तं चा-
तिकोपयति । पायसो मन्धानुपानो विरुद्धः ।
श्लेष्माणं चातिकोपयति । उपोदका तिलकल्क-
सिद्धा हेतुरतीसारस्य । बलाका वारुण्या
कुल्मापेश्व विरुद्धा । सैव वराहवसया प-
रिभृष्टा सद्यो व्यापादयति । गोपालावति-
त्तिरिमयूरकपिञ्जलश्वैरण्डद्वैष्टिसिद्धा प-
रण्डतैलसम्पृच्छताः । हारीतमांसं हारिद्रा-
शूलकावसक्तं हारिद्राभिप्लुष्टं च । तदेव भ-
सापांशुपरिध्वस्तं सक्षौद्रं च ॥

मन्धानीनां द्वी द्वी वा बीजीनां समधृतत्वेन श-
मेन परस्परं प्रमाणेन नाभ्यवहरेत् । समस्तानि वा मन्धा-
दीनि समप्रमाणानि नाभ्यवहरेत् । तथा विषमधने अपि

मधुसूते हिष्कोदकाद्युपाने विरुद्धे । मायिकं पद्मार्थं च
सह विरुद्धम् । परांतोत्तरेकाज्ञाकार्दामि च परस्परं विरुद्धा
नि । वाचकोपनानि च । पत्तोत्तरेका कुरुम्भः । शार्क
रवेरीयो मधुवेरीयो । एकः शार्कस्या निपते । द्वितीयः ख-
रुद्रासनः । हारिदः सर्षपतैलशुश्री विरुद्धः । हारिद्रो ना-
म धूपतवः कन्दरूपः । स चैवं पित्तकोपनः । प्रयत्ना
संगृह्य ओदनो मन्वायुपावां विरुद्धोऽनिलछेम्भकोपनश्च ।
उपोदका तिलकल्केन सिद्धामतीसारहेतुत्वान्नाम्यत्रहरेत् ।
बलाजक बाकण्या सुत्या राह विरुद्धा । कुल्मापंधः कुल्मा-
षो नातिलिनानि संस्थानि । सेव च बलाका सुरुवसत्या
समन्तात् बहुभृष्टा सद्य पूय मारयति । गोशदयथैरुण्डदा-
वैधितिसिद्धात्सा तेनैवैरुण्डतैलेन सह मूच्छिता बहुना भृष्टा
श्लथर्षः । हारीतव्य पशिविशेषस्य मास हरिद्रादारुभीम-
कायां शूटे आनक हरिद्राविषकं च विरुद्धम् । तथा त-
देव हारीतमांसं भक्षणा पाण्डुभिश्च फलं सन् समाधिकं
विरुद्धम् ॥

तथा मत्स्यनिस्तालितस्नेहसाधिताः पि-
प्लव्यः शीतोष्णं नङ्गुराणामवस्त्रं च नै-
कमैकधूपमद्यात् । सलिलावगाहः सहसोष्णा-
भित्तस्य त्वग्दृष्ट्यैरुपधाताय । तृष्णाभिप्र-
दृष्टये च । तथैव च पयःपानं रक्तपित्ता-
य । शरीरेणायस्तस्य सहसाभ्यवहारः छ-
दिपे गुल्माय वा । वाचा त्वयस्तस्य स्त्र-
रसादाय । इत्यत्रानद्रूपविरोधैरुदेशो वा-
हुल्येनोपयोगी कथितः । भेषजद्रव्याणां तु
यथोपदेशमेव प्रयोगो न्याय्यतरः । तद्विरो-
धः पुनरतिपसङ्गभयाज्योक्तः । न च तद्विज्ञा-
नमेकान्तभद्रकं, अपिच ॥

प्रत्ययनिस्तालनेन स्नेहेन येन मत्स्या निस्तालित-
स्तन मिद्धाः पिप्लव्योः विरुद्धाः । सामान्येन रसज्ञेन वा
बलिष वा शीतमन्थं च सह नायात् । तथा नवं पुराणं च
शाकद्रव्यादि मह नायात् । आमं पक्वं चाहारद्रव्यं सह
नायात् । शीतगुण्येनैव । नङ्गुराण्येवानं पक्ष्येनैव ।
इत्येकशब्दार्थः । हरिद्रिकृच्छादीनां तेषामिषोपयोगादङ्ग-
न विरोधः । उष्णताताम्यादिना तस्य सहसा
तृष्णाचमेव सलिलावगाहो जठमज्जनं रश्मौ दृष्टेय ना-

शनं, तृष्णायाधातिवृद्धिं करोति । तथैवोष्णाभित्तस्य स
हसा पयःपानं रक्तपित्ताय शरीरेणायस्तस्य उत्पन्नधर्मस्य
भोजनं छर्द्दिवै युवनाय वा । वाचा त्वयन्नधर्मस्य भोजन
न्वरसादाय भवति । इत्यनेन प्रकारेणाभ्यपानद्रव्याणां वि-
रोधैकदेशः कथितः । यो वाहुल्येनोपयुज्यते । अन्यस्वय-
मूत्रम् । भेषजद्रव्याणां युद्धव्यादीनां विद्यमानोऽपि विरो-
धोऽतिपसङ्गभयाज्योक्तः । ननु चाज्ञातविरोधाविरोधानां कथं
तेषां प्रयोग इत्याह । यथोपदेशमेव तेषां प्रयोगो न्या-
य्यतरः । तेनैतदुक्तं भवति । भेषजद्रव्याणां यत्र स्वबु-
ध्या संयोगकल्पना क्रियते तत्र शास्त्रानुगमनेन प्रयोगो
न्याय्यः । कथंकिंच तु शास्त्रपठेन प्रयोगो न्याय्यतर इति ।
न च तद्विज्ञानं भेषजद्रव्याविरोधविज्ञानमेकान्तभद्रकं न
भद्रकमेवैत्यर्थः । यतस्त्रिंशो विरोधे ज्ञाने संयोगकल्पनायां
न्ययनतिभिषक् कदाचित्पुत्रवृत्ति यतोऽन्यत्र्यं केनचिदंशेन
कथिन् केनचिदिकल्पते अतः । एतच्च बुधमानो भिषक्
शास्त्रान्वयिनमपूहं कर्तुं न शक्नोति । यत्र तु शास्त्रं बहु
प्राविशति तथाविध ऊहः कार्य एव । तस्माद्यथोपदेशमेव
प्रयोगो न्याय्यतरः । ऊहो यथाशक्ति शास्त्रानुगमनेन का-
यैः । अपि चेति समुच्ये ॥

उत्केश्य द्रोपाञ्च हरेत् द्रव्यं यत्तत्समासतः ।
विरुद्धं तद्धि धातूनां प्रत्यनीकतया स्थितम् ॥
बालिनां मिथोगुणानां विषमतया समतयाप्यु-
भयधापि ।
संस्कारादिवशेन च भवति निसर्गादपि विरोधः
क्षीरं कुलत्थं पनसेन मत्स्यै-
स्तप्तं दधि क्षौद्रघृते समांशे ।
वार्युपरे रात्रिषु सक्तवश्च
तोयान्तरास्ते यवकास्तथा च ॥
कुशाश्रीयधियामेतदुदाहरणमात्रकम् ।
उपनीतमलं विद्वान् सर्वत्र क्रमते यतः ॥
विस्फोटशोफमद्विद्रधिगुल्मयश्म-
तजोबलस्मृतिमतीन्द्रियाचिन्तनाशान् ।
कुर्षोद्विरुद्धमशनं ज्वरमंक्षपित्त-
मर्षं गदाथ महतो विषयन् मृत्युम् ॥

तेषामु कुर्यात्संशुद्धिं नम वा तादृशोपिभिः ।
 द्रव्यैस्तेरेव वा पूर्व शरीरम्याभिः संस्क्रुतिम् ॥
 व्यायामस्त्रिद्व्यद्वासाधिवयस्वयत्कशालिनाम् ।
 विरोध्यपि न पीढायैसात्म्यमल्पं च भोजनम् ॥
 दोषतिर्द्वैवपरीत्येन हरते रोगिणां रुजम् ।
 एकैध्यं दधिदुग्धादियोजना न विरुध्यते ॥
 योगादिभेद्यद्वाह्ना पथ्यानामप्यपथ्यता ।
 तद्वेदान्तरतस्तद्दिशोऽपि निवृत्ते ॥

तमाततः भोजनः निरुद्धं जिद्वेयाद् । दोषात्प्रेत्य
 स्थानागतमल्पं यद्यत्र न ह्येव तेन नामने यदिते
 निर्हेनुमशक्तं तद्विद्वद् । तद्विद्वद् इत्य् ग्मादीनां धातुना
 प्रथमात्कृत्या प्रीत्यनयेत विषयम् । तथा सर्वत्र सिंग
 एतेव भवति । कतिभ्याश्च सत्येतिदन्त्यवपणा बर्जनम्-
 भयनापि बलवतां मिथः परस्पर विपयनेनातदवपनेन रि-
 रोः । अथान्यत्र बर्जनां सहायानामपि विरोः । तथाप्यतो
 भयना विरोः । केनचित् पुष्टेन बलिना सादृश्यात् केनचि-
 द्सादृश्यात् मेरुकासादिदं चान्ध्यापि विगोभो भवति । आ-
 दिमहृणन मयोगेदुसामाद्रोना भद्रयम् । अन्यत्र निमगो
 स्वभावेन विरोः । एतेषामेव कमेणोदाहरणम् । धीरं बलिना
 मयुरविगादेन पुनः धीनस्यैवेन च कुञ्जैरप्यथैवाकै-
 रणसर्वेभ्यः सह निरुद्धमिलसादृश्यात्सादृश्यात् । तथा धीरं
 मयुरस्यैवाकै शीतवीर्यं च तद्विद्वेन यमनेन निरुद्धमिति मह-
 यद्युजेनासादृश्यात् । तथा धीरं मयुरस्यैवाकै शीतवीर्यं च म-
 त्तस्यैवुरतसिर्गिरुद्धमप्येव निरुद्धमिवैवैवसादृश्येनैकदेशा
 सादृश्येन सादृश्यात् । तथा दधि । निरुद्धमिति संस्कारोदाहरणम्
 यौद्धयेत समामे निरुद्धं इति सादृश्यादृश्यात् । उपरे स्थिते वा-
 निरुद्धमिति देशोदाहरणम् । राजा मन्त्रो निरुद्ध इति का-
 लोदाहरणम् । ते च सन्त्यमोयान्तरिता इति संयोगविशेषोदाहर-
 णम् । यत्रान्तु केनवा निरुद्ध इति सभावेनासादृश्यात् । कुलाग्नी-
 यशिया वीश्वजुर्दानमितेदन्तरोरग्यसादृश्यात्समुपनीतम् ।
 यतो विद्याच्छाम् । वीश्वजुर्द्विं सर्वेन ज्ञयते स्वजुर्वैव
 सर्वमनमच्छनीत्यर्थे । निरुद्धमस्य विरोधोदाहरी कुर्वीत् ।
 मतिरुद्धेनिरुद्धमप्येव । वित्तं चन्ता । महत्थाष्टौ गदात्
 मुनीत् । येषामो विविदिभ्यः सुत्रविधुषिः कदाँताना
 निरुद्धं करोति । अन्यत्रम्यात्प्रायेयया मधमादीन् करो-
 ति । अन्यत्र सय एव विषकमुयु करोतीति भिपन्या

पदिव्यापयत् । सादृश्यात्सर्वतः ।
 असंमि महतीयेवी महागताः सद्युजः । ननु य विरुद्ध-
 गनेन विरोधोदाहरे येमेव मेदाइ पातायेकमेवै
 कुर्वीत् । अथवा तस्य पक्षात् संस्कारान्य विरोधान-
 रेव सर्वैश्वः विरोधानि यानि इत्येति विरोधोदाहरी
 भवेन युवोः । अथा देशोपाप्येवैव भिद्यतेऽसा-
 दृश्यात्प्राये तैरे मीत्वाइसादृश्यात्प्रायेऽपि । इति-
 राग्यैर्भवत्सुद्धिं मेरुसादृश्यं यम कुर्वीत् । यथाद्वेदमप-
 यं मुनीनामपि युते । मत्प्राये तैरे दुवेन मत्प्रायेभ्य मत्प्री-
 ति । एतन्नपरवत्प्राये यथाद्वेदमप्ययैवप्रायेऽपि ।
 नि ५ तद्विकल्पानि यामुपानो यमपिदिवत् पूर्वं देवता-
 निमस्त्वैरति वेगविरोधात्सामिभयमभवाभ्यस्त्व योऽपि
 ध्यानागतमपिभयम् । अथान्यत्र तु तथातीर्यो इति । इ-
 तेनितस्तस्य भवेत्यप्य इत्यप्येव वापरवत् स्यत्कृत्यनेतौ-
 नितकमदीनामपि तादृश्यात् तथातीर्येति च निरुद्धमपि परी-
 म्य विरुद्धेन पूर्वभरायो व्यायवर्गात्तद्दुग्धो मातः
 सादृश्यात्प्रायेऽपि यो य उदाहरणः सोऽप्याभिः सादृश्या-
 प् । व्यायवर्गादिना सादृश्यात्प्राये यथात् ।
 तथा व्यायवर्गात्सादृश्यात्प्राये निरुद्धमपि भोजनं यथा
 न भवति सादृश्यात्प्रायेऽपि व्यायवनेन निरुद्धेन च दी-
 सान्तयो ये तथा । अन्येषां व्यायवर्गादिसादृश्यात्प्रायेऽपि
 यथा । निरुद्धस्य, दोषान्नेषु । यथरस्य प्रत्यमरासः
 बलसाधिनो भवेन सः साधते । अतिवर्त्यैत्यर्थः । तत्र
 निरुद्धमप्यभ देशादृश्यात्प्रायेयया सामीभुत् इति सादृ-
 रं यैवेन न भवति । अन्य च भोजनं निरुद्धमपि दी-
 द्यते न भवति । ननु च प्रायेण हि योगे कश्चिद्विद्वान्ना-
 मपि यथेष्टीसामोमिनिवृत्तिर्येति तत्कवमित्याह
 दोषादोनां दोषान्बलकाकादीनां अंशस्वरूपविरोधात्कलं रो-
 गिणां रुजं हरति । ऐक्यं सहभावेन दधिदुग्धादीनां यो-
 नना न निरुध्यते । तेनैतद्बुक्तं भवति । कदाचिद्विकल्प-
 प्रयुक्तमन्य सद्युज्युषेर्विपरीता रोगदोषातिर्ग्रांशिक्षय-
 भवति । तत्र रुजाहृत्ये इत्यम् । निरुद्धमप्यविरुद्धम् ।
 अथवा यद्द्व पश्यानामपि सातानां सथैयादिभेदेनाप-
 यथा इत्येते तदन्त्य संयोगादीनां निरुद्धस्य अदन्तरीया
 निरुद्धस्योगतदुक्तेन विरोधनाशः । तेनैतद्बुक्तं भवति
 संयोगवेदोपायः पश्यानामप्यपथ्यता एया तदादिकक्षानाम्
 पथ्यपथ्यं सादृश्यात्प्रायेऽपि निरुद्धेन च भवतीति । तथा हित-
 उचितं तद्विद्वेदसादृश्यात्प्राये । हितं चाताम्यीभूतमप्या

चरेत् । तथाहितं सह्या त्यक्तं हितं च सेवितं रागाय गंपद्यते । अत उच्यते पादांशेनेति ।

पादांशेन त्यजेत्सात्म्यमहितं हितमाचरेत् । एकान्तरं ततश्चोर्ध्वं व्यन्तरं व्यन्तरं तथा ॥ क्रमेणानेन संत्यक्ता देवाः संवर्द्धिता गुणाः । अभवन्ति न पीडायै प्राप्नुवन्ति स्थिरात्मताम् ॥

पादेन चतुर्भागेनाप्यं त्यजेत् । तेनैव चतुर्भागेन पथं भजेत् । तथांशेन त्यजेत् । अर्शनेन भजेत् । अंशो भागः । स च प्रकरणान् पादस्यैव विशेषः । तेन पादेन वा पादपादेन वा त्यजेदपथं तेनैव च पथं भजेत् । केन क्रमेणेत्याह । एकान्तरमित्यादि । तेनैतदुक्तं भवति । अपथ्याद्वाचेतादेक पाद चतुर्भागं रोगी बलाद्यपेक्षया पादपादं वा प्रथमदिवसे त्यजेत् । स चतुर्भागः पथ्याद्वाचितान् संश्र्यः ततो द्वितीयेऽङ्कि सर्वमेवापथ्यं ततश्चतुर्थीयेऽङ्कि अपथ्यत्वं त्रय एव भागाः पथ्यस्यैको भाग इत्येकदिवसान्तरित चतुर्थादिषु दिवसेत्येवमेव । आ उपपुष्यमातचतुर्मासमाप्तमिमावात् । ततश्चोर्ध्वं व्यन्तरम् । किमुक्तं भवति । चतुर्थे भागे पथ्यस्य सात्माभिते अपथ्याद्वाचितान् द्वितीयो भागस्त्वाज्यः । तेनार्द्धमपथ्यस्यार्द्धं पथ्यस्य तस्मिन् दिने भवति । द्वितीये दिवसे सात्माभूतचतुर्भाग एव योज्यः । एव तृतीये दिवसे चतुर्थे पुनरर्द्धमात्रम् । द्विदिनान्तरितम् । एव पञ्चमादिदिवसेत्यादि । आ अर्द्धमात्मीमावात् । ततस्व्यन्तारंत् । सात्माभूतेऽर्द्धे तृतीयो भागोऽपथ्यात्वाज्यः । पथ्याच सेव्यः । तस्मिन्दिने पथ्यस्य भागात्त्रयः ; अपथ्यस्यैको भागः । द्वितीये दिवसे सात्माभूतपथ्यात्त्रयपथ्योर्द्धमर्द्धम् । एव तृतीये चतुर्थे च । पञ्चमे पुनश्चतुर्थो भागोऽपथ्यस्य भागात्त्रयः पथ्यस्येति व्यन्तरितम् । एवं पञ्चादिसु दिवसेऽप्या भागवयसामीभावान् । ततः सर्वमेव पथ्यम् । एवमेकादिविदिनानि क्रमेणासात्म्यं सात्माभूतान्तरवित्तव्यम् । अन्ये मन्थन्ते । प्रथम दिवसे भागः पथ्यात्सेव्यः । शेषमपथ्यम् । द्वितीये सर्वमपथ्यम् । तृतीये पुनरैको भागः । एव भाग एकान्तरितः । चतुर्थे द्वे । पञ्चमे एकः । षष्ठे च सप्तमे पुनर्द्वे इति व्यन्तरेण । अष्टमे त्रयः । नवमे द्वे । दशमे तद्वेदशसे च । द्वादशे पुनश्चय इति व्यन्तरितः । ततस्त्रयोदशान् प्रभृति सर्वं पथ्यमेवेति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । यथा, अर्धैर्नैवेकादिना सात्मायसात्मान्तरवित्तव्यम् । तत्र

पादपथ्यं सात्मायं भुञ्जानः पथ्यभोजनेच्छरेकं दिवसमपथ्यस्य भागत्रयं पथ्यस्य चैको भागः । द्वितीये सर्वमेवापथ्यमित्येकान्तरितम् । तृतीये द्वे पथ्यस्य षडपथ्यस्य । एवं चतुर्थेऽपि । पञ्चमे पुनरपथ्यस्य भागत्रयं चतुर्थो भागः पथ्यस्य एवं व्यन्तरम् । ततः षष्ठदिवसे वात् भागात् पथ्यस्य एकमपथ्यस्य । एव सप्तमेऽष्टमे च । नवमे पुनर्द्वे द्वे भागां दशमे चतुर्भागेऽपि पथ्यस्य । तद्वेदशसे द्वादशे त्रयोदशे । चतुर्दशे प्रश्रम्योः भागाः पथ्यस्य भागोऽपथ्यस्य । अतः पञ्चदशान् उच्यते गते पथ्यमेव भोज्यम् । अन्येतेव च पथ्यापुष्यमातन्त्वमेव मन्यामहे । तथा च शाश्वकृद्विरेव क्रतुसन्धौ ऋतुद्वेऽङ्कदिनमाना क्रमसमाप्तिरिष्टा । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । प्रथमं दिवसेऽपथ्यस्य त्रीन् भागात् पथ्यस्यैकम् । द्वितीये सर्वमेवापथ्यम् । तृतीये पथ्यस्य द्वादशपथ्यस्य च द्वे । चतुर्थे पथ्यस्यैको भागः, अपथ्यस्य भागात्त्रयः । पञ्चमेऽपथ्यमेव । षष्ठे पथ्यस्य त्रीन् भागानपथ्यस्यैकम् । सप्तमे द्वौ द्वौ पथ्यात्त्रयोरेवमष्टमे नवमे च । दशमादात्म्यं सर्वमेव पथ्यम् । दत्यनेन क्रमेणापथ्यदेवात्स्वनापांशये न भवति । पथ्यगुणाश्च सवाङ्किनाः स्थिरात्मता प्राप्नुवन्ति । एतत्प्रसङ्ग एवेदमुच्यते ॥

त्रितयं चैतदुपस्तम्भनमाहारः स्वप्नोऽव्रह्मचर्यं च । एभिर्भुक्तिर्युक्तरुपस्तम्भसुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचर्याचितमनुवर्तते यावदायुःसंस्कारः । तत्र आहार उक्तो वक्ष्यते च ॥

एतत्त्रयमुपस्तम्भो धारक शरीरस्य । किमिव्याह । आहारः, स्वप्नः अव्रह्मचर्यं च एभिर्कपस्तम्भ देह शरीरं यत्क्या अन्यन्नाधिकताऽभिधानाया युक्तिः । प्रकर्षयुक्तेर्नैत्यादिभिः समुद्धमापूर्वं कर्मसंस्कारपरिष्काराद्वायुसुखवर्तते । तथाहाः पूर्वेऽप्यायपूतः । उत्तरे चाप्याये ज्वरादिषु च वक्ष्यते । क्रमप्राप्तः स्वप्न उच्यते ॥

लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी । बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते ॥ श्लेष्माद्युत्पत्तौ स्रोतस्सु श्रमादुपरतेषु च । इन्द्रियेषु स्वकर्मभ्यो निद्रा विशति देहिनम् ॥ सर्वेन्द्रियव्युपरतो मनोऽनुपरतं यदा । त्रिपर्येभ्यस्तदा ज्ञानं ज्ञानात्तं पारमार्थिकं ॥

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः फार्यं पलावलम् ।
 एषना श्रौवता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च ॥
 अकालेऽनिमसद्वाच न च निद्रा निषेधिता ।
 सुखाधुनी पराधुन्यन् फाल्गविरिवापरा ॥
 सैव युक्ता पुनर्युक्ते निद्रा देहं सुखाधुषा ।
 योगाभियोगिनां बुद्धिर्निमग्न तपसा यथा ॥
 सुखी... क्लिप्तं प्रत्यपनं द्विवा ।
 अस्तमनोर्ध्वपदि त्वासानप्रचय्यायितम् ॥
 श्राप्यं सुचयादानरौक्ष्यराभ्यल्पभायतः ।
 दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् प्रकपिचक्ररो हि सः
 सुखत्यानिभाष्ययानाभ्यमयस्तीभारयमभिः ।
 काथशोकभयैः कान्तान्धासहिध्यातिसारिणः
 रुद्धवालावलक्षीणक्षततृदृष्टल्लेपीडितान् ।
 अजीर्णभिहृतोन्मत्तान् दिवास्वप्नो वितानपि ॥
 धातुताम्ये तथा येषां श्रेष्ठा चाज्ञानिपुण्यति

तेऽप्यव्यक्तविशेषां गौरवा वा निषेधा वा निद्रा आरुर्ध्वी-
 ने पमकर्मणि नाशयते । अर्जितेऽपि अत्यल्पनिः एतं
 पमकर्मणि । यथा एव निद्रादिना वाप्यस्यैः पमकर्मणि
 एतत्प्राप्त्याय माया-कला-तन्त्रम् । अत्र निद्रा युक्तं मन्त्र-
 प्रयोगेन देह-शोभायाश्च च योजयति । यथा येषां क-
 लामेवैतन्मन्त्रिणः । पुनरपि विवेकान्द्रियवन्मा सुदृढ-
 मोहन मन्त्राभ्येव योजयति । अत्रान्त्रयमा कालेन नि-
 वेद्येन एतावता योजयतीत्यर्थः । तन्प्राप्तं निद्रायाः कर्म
 प्रयोग उक्तः तं च काले दर्शयति । गौरी कालेन नि-
 द्राया अमेया रूपं देहे कृशलां मातुलां बुद्धिर्गर्भान्तर्या-
 म् एव दिवा प्रत्यपनं शिञ्जम् । आसीनप्रथमपिन न क-
 र्थं न चानिन्द्यदि । आसीनप्रवर्तमानं दिवात्पुष्टिप्राप्त-
 मन्त्रा निद्रा, अजिगम्यती माहिल्येन योजयतां यानतः
 धीमे तु दिवात्प्राप्तं विहितम् । यत्परिनिम्नं कलिं गौरी
 धयी भवति । आदानं च एतन्मन्त्रं भवतीति श्रेष्ठम् । सा
 तपसा निद्रायाभ्यामनियेयाः रजसा भवति । दिवात्प्राप्त-
 म् भवतीति । श्री-माहात्म्येन च श्रेष्ठं दिवात्प्राप्तः विनीतो
 भवति । एषा हतिभ्यान्मन्त्रादीनां दिवात्प्राप्तं भाग-
 यान्तर्यामा देहप्रकाशानां मन्त्रमनुष्ठापयित्वा भवति । भे-
 ष्या चाज्ञानिपुण्येन उपाययोगोक्त्याः ।

लोकानामादिर्नो जगदुत्पत्तिकारि प्रथमो यस्याः सा
 तमोविधा । तमः फारणाधुनं यस्याः सा तमोमूला । त-
 मोन्ध्या तमस एव विभक्तः । तैर्ननुक्तं भवति । सर्वथा
 तमोत्वंताः करणमिति । अत एव सा तमो मायेत्येव-
 चते । तमनो नाम फारणस्य बाहुल्यात् । सा च नि-
 द्रा गौरी भवति दिवा वा । कथयलमनया पुत्र्या जन्मता
 विगति । कनेचाह । श्रेष्ठमाहुर्विच्यारि । आदुर्गम-
 शब्दं श्रेष्ठ्या गौरीत्यादिषु निन्दितैर्विच्येषु च मन्त्रवि-
 धयमरणकारणाश्चमाहुर्गमनेषु निवृत्तेषु देवित निद्रा व्याधि-
 शति । अर्जितया च निद्रायामिन्द्रियेषु च विषय्यो नि-
 द्रुतेषु मनो यदा स्थिरमनो न निवृत्त, तदा नामारुप म-
 त्रं मन्त्रेण देहं । यदा तु कारणदेवेन मनोऽपि मन्त्र-
 मन्त्रेण निवृत्त भवति, सा तदुत्पलवसा । तस्यां न निजि-
 द्दी पच्यति । तस्याश्च निद्रायाः सुखादिकमायतम् । तै-
 र्भनदृक्तं भवति । तन्पुत्रु विविता सुप्तपुष्टिवन्वृत्तज्ञानजी-
 विर्विनीकयति नरम् । असम्पुत्र प्रयुक्ता तु दुःखकारयोर्वल-
 त्यर्कः चानातिर्योचयति । न च जीवितमिति मेवञ्च । अ-
 र्जितमनो मत्तयेन योजयतीत्यर्थः । कृष्यर ह्योत्पलवसाभिः ।
 ज्ञानं बुद्धिः । एतदेवोच्यते । सा निद्रा अकाले यस्या
 म-प्रदुष्पमाप्रयोगेऽहं काले एतं सम्प्रेषतेति तथा का-

वधुमर्दःरुपाः स्वप्युः म्नेहमित्याथ नाहनि ।
 विषानां कण्ठरोगी च नैव जातु निद्रास्वपि
 हलीमकशिरोजाड्यस्तमित्यगुग्गात्रताः ।
 ज्वरभ्रमपतिभ्रंसस्रोतोरोधाभिप्रन्दताः ॥
 शोफारोचकहृद्वासपीनसाद्दोषभेदकाः ।
 कण्ठस्कोरुपिटकाकासतन्द्रामळाभयाः ॥
 विषवेगमश्रुतिश्च भयेदहितनिद्रया ।
 अपच्यमानो वाहुल्यात् स्रोतांस्याष्टुत्ते कफः
 ततः स्रोतसु रुद्धुषु जायते गात्रगौरवम्
 गुरुगात्रस्य चालस्वगोलस्यादितिनिद्रता ॥
 विरेकः कायशिरसोर्येपनं रक्तमोक्षणम् ।
 धूमः क्षुत्तृद्व्यथाहर्षशोकैभ्युनमीक्षुधः ॥
 चिन्तोत्कण्ठोऽस्तुसा शय्यासत्वाद्दार्यं तमोजय
 कृष्णाञ्च चाहितां निद्रां वारयन्ति मसद्भिनीम्
 अत एव च त्रिषेया निद्रानानस्य हेतवः ।

कालशीलक्षयो व्याधिरुद्दिशानिलापित्तयोः ॥

निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भकाः ।

जाल्मग्लानि भ्रमापक्तिन्दरारिगाश्च वातजाः ।

कफोऽत्यो क्षयुनोद्भूतो धमनीः सन्निरुध्य तु ।

कुर्यात्संज्ञापहां तन्द्रांदाहृगां मोहकारिणीम् ॥

उन्मीलितविनिर्मुषे परिवर्त्तिततारके ।

भवतस्तत्र नयने सुते लुब्धितपक्ष्मणी ॥

अर्द्धशिरावात्सा साध्या न सा साध्या ततः

परम् ।

यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्त्वयतः ॥

असत्स्वाज्जागरादूर्ध्वं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान् ।

शीलधेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरामिक्षुरसं रसान् ॥

आनुषादकमांसानां भक्ष्यान् गौडिकपैष्टिकान्

शालीन्मद्यानि माषांश्च कीलाटान् माहिपं दधि

अभ्यक्षोद्दूर्त्तनस्नानमूर्द्धं श्रवणपूरणम् ।

चक्षुपस्तर्पणं लेपः शिरसो वदनस्य च ॥

मवाते सुरभौ देशे सुखां शय्यां यथोचिते ।

संवाहनं स्पर्शसुखं चित्तज्ञैरनुर्जायिभिः

सर्पिः क्षीरासुपानं च जीवनीर्यैः शृतं पिबेत् ॥

कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्धृतिः कृतकृत्यता

मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखमदाः ।

ब्रह्मचर्यतरत्रैर्ग्राम्यसुखनिस्पृहचेतसः

निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं कालं नातिवर्त्ते ॥

एतान्येव च भूयिष्ठं निद्रालुः परिवर्जयेत्

कालस्वभावामयचित्तदेहखेदः कफागन्तुतमो-

भवा च ।

निद्रा विभर्त्ति प्रथमा शरीरं पाप्मान्तया व्या-

धिनिमित्तमन्याः ॥

न जातुषेत् स्वप्यात् । अहितनिद्राया विरुद्धनिद्रायाः

सेवेन हलीनकादीनामुदभवः । इमे वक्ष्यमाणलक्षणाः ।

शिरसो जाळ्यं गुरुवनिन्द्रियापादानं च स्तौमेत्यं गात्राणां नि-

रुक्ताहृतम् । विषातस्य निद्रयाविषवंगप्रवृत्तिः अतिनिद्रा-

याः कारणमुच्यते । बाहुल्यात् कफस्याभिः कफं पक्तुं न श-

क्नोति । अतः सोऽप्यप्यमानः क्षीतोरंथावृथते स्थगयति ।

ततः धेतोरंथात् गात्रगौरवे गात्रगौरवादात्मस्य आलस्याद-

तिनिद्रता । एतामतिनिद्रां प्रसाहनीमनुषत्तां कायविर-

कादीनि नारायोनि । अस्तथा कथा । उत्कृष्टसत्त्व

गन्धैर्दायीम् । एतान्येव च विरैकादीनि मम्बुद्दिन्द्राया अ-

पि नाशहेतवः कालत्र निद्रानाशहेतुः येन प्रभातादौ सा न

भयति । शीतमग्नासः तेन यस्य गत्यं यस्मिन् कायेनिद्रा-

निवृत्तिरप्यस्ता तस्य तस्य तदिमत्र काले सा भवतीति ।

तथा धव्यो धातूनां निद्रानाशकारणम् । व्याधिरचान्यो ध्वरा-

दिः । वातवित्तयोश्च वृद्धिः । तस्याश्च सन्धुद्दिन्द्राया ना-

शादहमर्दादुपुदभवः । कफोऽप्यः श्यादि सुषोषम् । कारणान्

कालानतिव्रमेण रात्रौ निद्रां सेवेत यादृशी साम्या असा-

त्ये जागरणे प्रवृत्ते प्रातर्दिवाऽप्यर्द्धं जागरणस्य स्वप्यात् ।

तेनेतदुक्तं भवति । यस्य रात्रौ यामद्वयं जागरणं प्रवृत्तं तेन

दिवा प्रभाते याम एकः स्वसव्यः अभुक्तवता । यस्तु विरैका-

दिकारणेन वातकेपेन मन्दनिद्रः क्षीरादीर्म्बलयेत् । तथा-

नुयानामौदकादीनां च मात्सानां सम्बन्धिना रसान् भक्ष्यां-

श्च गुडमरुकान् पिष्टशालिकृत्तान् च तथा शालियोंानि

मद्यानि क्रिभूतानि । मदकारणशक्तिभुक्तानि । अन्येषां

शालिमद्यानि माषांश्चेति पाठः । मूर्ध्नः शिरस्तरतर्पणं स्नेह-

पूरणम् । तत्र वक्ष्यते । शिरसो वदनस्य च सुस्निर्धैलेपः

मवाते वातसयणे देशे । संवाहनं मर्दनम् । किभृत् । रप

शैस्तरकर्दं न पीडाकामित्यर्थः । केन कायेम् । चित्तज्ञैरनुजी-

विभिः तथा जैवनीर्यैरपि । शृतं पक्वं सर्पिः पिबेत् । तदु

च क्षीरं केषलनेन । कान्ताबाहुलतेत्यादि सुनीयम् । एतान्ये-

व च क्षीरादीनि निद्रालुः प्रसक्तनिद्रो मूर्खिष्ठं बाहुल्येन प-

रिवर्जयेत् । कालस्वभाषादिभिः सप्तधा निद्राः । तत्र प्र-

थमा या निद्रा सा कालस्वभावप्रभवा शरीर धारयति । अ-

न्त्या तमोमवा पाप्मा दुष्टा । अन्ये दोषा या आमपलेदेन,

चित्तलेदेन, देहलेदेन चामादिना, क्षेपप्रभवा आगन्तुना

शब्दवहारादिना जाता एताः व्याधानां निमित्तम् ।

स्वप्नमुक्त्वा क्रमप्राप्तमग्रधर्मयमुच्यते ।

ग्राम्यधर्मप्रवृत्तौ तु रजस्वलामानिष्टाम-

बहुमेदः श्लेष्मशरीरं अप्यातिरिक्त्याहारादिशालिनश्च
प्रोमेऽप्यहति न स्वपुः विषातैः कण्टरोमी च निद्रास्वपि

निष्ठाचाराभस्तामतिस्थूलाभतिकृशां गर्भिणीं
 सूतिरामनुत्तानां विकृताङ्गां गणिकामप्रजतं
 दुष्टयोनिमन्ययोनिमन्यस्त्रियं विशेषाच्च वयो-
 वर्णदृष्ट्यां सगोत्रां गुरुभिन्नवन्धुभृत्यपत्नीं क-
 र्णिनीं तथा चैत्यचत्वरचतुष्पथापवनश्मशाना-
 घातसलिलौषधद्विजगुरुसुररुपालयेष्वहन गो
 समं मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ पर्वेष्वनङ्गे पिपासुरप्र-
 णीतसङ्कल्पो वा न गच्छेत् । न च विपरी-
 तव्यवाये योजयेत् । विशेषेण चातिव्याय-
 तां गर्भिणीं नवप्रसूतामृतमतीं संवृतयोनिं च ।
 मूर्द्धाभिघातं च परिहरेत् । न च निष्का-
 भिमुखं शुक्लं धारयेदिति । मनःशरीरस्थितिधा-
 त्रमेव व्यवायं सेवेत । न तत्परः स्यादिति भ-
 वति चात श्लोकः ॥

अत्रहर्ष्यं सौमनसं श्राव्यधर्मवशुतिरिति पर्यायः
 तस्यां तु श्राव्यधर्मश्रुतीं प्रकृताया रजस्वलात्प्रादिगुणां
 नाती न गच्छेत् । चैत्यादिषु प्रदेशेषु दिग्गोत्राणां प्रादिषु
 च कांक्षेत् । अनङ्गं च । विमासाद्यरसाद्य च । रजस्वला उ-
 द्भव्या । अनितां कृपारिता अश्रियात् । अनिताचरत्वा या
 श्रियापि तत्रिष्टमाचरति । अशस्तां हीनाकृतिरन्मलव्यापाम् ।
 विकृताङ्गा कौञ्जराभनत्वादिनम्युत्तमम् । गणितं वैश्याम् ।
 अप्रजतं वन्ध्याम् । यस्या वा भन्ना जायति न जीवति ।
 दुष्टं व्याधिभिर्घातिर्घस्याः अन्ययोनिर्वैश्यामदेमादिः अन्य
 स्त्री परस्त्री विशेषाद्य वयोवर्णदृष्ट्या न गच्छेत् । यगैर्दुः-
 जायविका । वयोदृष्ट्या प्रथिद्धा । समोत्विकर्मोत्रा तथा-
 दुर्बलदिपती च शिक्षाऽर्जयेत् । वैश्यः प्रतिद्वः । शोमात्
 नदिमैहाङ्गुरच चैत्यः चत्वरः विपथमायान सूतवित्तिवद्-
 रथानम् । सलिलार्दीनामाक्येनाश्रयवाचिना संवन्धः । सलि-
 लालयो नदीतटाकादिः । औपपालयः तन्वशत परितोऽस्मादि ।
 यत्र बहुभौषधानि भवति । गोमयो रानिशयः । परीदिने
 चतुषुषि षट्पट्टमी अमातास्या च । अत्रहोत्यापेधाना-
 द्वाद्दयन्तु पञ्चपूर्वादि । अप्रणतममृत्पञ्चपत्तदच्छः ।
 न विपरीतव्यवाये च शिष्ये कांचन योजयेत् । अ-
 पित्र्यापनवादिपुत्रा तु निधेपण न योजयेत् । अयत्तु-
 मलयजानांतरा रात्र्याः क्रमुतीपिति कैचिद् पश्यति ।

अतिव्यायता महाभोगशर्या । विपरीतव्यवायः श्रियाः पुरुष-
 कर्म । मैथुने मूर्धनः शिरसोऽभिधानं ताडनं वनेषु ।
 तथा वयःप्रयुक्तानां देशाद्यपेक्षया च परिमहः । यावता व्य-
 वायेन मनस औसुवय शरीरं च शुक्लपुरुषादिर्न न पर्य-
 ति । तानन्तमेव व्यवायं सेवेत । नेव मैथुनपरो स्यातीति
 भवति चातेति श्रैली ।

विसृज्यहृष्टो रहसि नत्कामस्तरुणः पुमान्
 समस्थिताङ्गः सुरभिर्मुक्तमूलादिरव्ययः ।
 नानाशितो नात्याशितो दृष्याणां तर्पितस्वयम्
 नारीं नारीर्गुणपूर्वतां सहपूर्वगुणां व्रजेत् ॥
 गृह्याद्दसन्ते तस्यान्ते पक्षात्तद्वत् धनोदयं
 सेवेत सेवतः कामं हेमन्ते शिशिरे वली ।
 स्नानान्तरागव्यजनेन्दुपादमांसासवक्षाररसान्
 स्ताब्धाम् ॥

भक्ष्यान् सिताब्ध्यान् सलिलं सुर्वातम्
 सेवेत निद्रां च रतान्ततान्तः ।
 स्त्रीसंसर्गादिसन्नः स्यात् क्लीवता वलिनामपि
 एवं चाप्यायते शीघ्रं तेषां शुक्लं च धाम च ॥
 दृष्यायुराजःशुक्रानां क्षयं मेद्वाश्रयान् गदान्
 वायोः कोपमश्रमं च मूढः प्राप्नोत्यतोऽन्यथा ।

विषम्भारिपुत्रो नर्मी व्रजेत् । विप्रन्धः स्वस्थम-
 नाः रहस्यकान्ते । तत्कामो सम्पमानयोपिपुत्रकामः । गण-
 नदिवसात् पूर्वं दिवसवप कृष्णगह्वरे कृतवृत्तिः । किभृतां
 नारीं नागैर्गुणैर्नारीकरणाप्यायोर्तयुक्ताम् । तत्र हि तस्माद्य
 यस्य हृदयमिस्त्रादिना वचयति । पूर्वोत्तरं च यौग्विसम्भारि-
 निः पुरुषोत्तमः । केवल लिहवैपिपुत्रम् । वसन्ते दृष्याहृष्टा-
 रीं तन्नेत् । तस्य वसन्तस्यान्ते शीघ्रं पक्षात्तद्वत् धनोद-
 यं वर्याम् हेमन्ते शिशिरे च वली वलवान् कामतो यर्थे-
 सेवेत । शरदि तनुकतावपि वयन्तमद्वयकलादिपत्तत्वाद्द-
 देव नारी व्रजेत् । तथा च श्रीसाहस्रमन्थ एव । दृष्याहृष्ट-
 सन्तशरदौगति । रतान्ते च तान्तः कल्पः । शान्तान्तेन सेवेत ।
 किमर्थमेतत् कुर्यादत आह । स्त्रीसंसर्गादिनिः वलिनामपि
 स्त्रीसंसर्गं तत्कालं हिन्व्यमवश्यमेव भवति । अनेन तु रना-
 नादिना कृतेन शीघ्रमेव शुक्रमाप्याप्यते । अतो यथोक्तम्

इधानादयेन नाति गच्छन्मूढो दृष्ट्वादिक्षयं मेदुरोगान् वा-
तक्रोपमधर्मं च प्राप्नोति यथासंभवम् ।

उत्तानो वेगरोधी वा वृद्धिमेहाश्रमशर्कराः
तिमिरादिगदोल्पत्ति मूर्द्धाद्याहननाद्भुवम् ।
भ्रमरुमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयः
अपर्वमरणं च स्याद्विशेषेणातिभेधुनात् ॥
नचोनः षोडशाद्वर्षात् सप्ततः परतो न च
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं गन्तुमर्हति ।
आतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन्
उपतप्यते सहसा तटाकमिव काजलम् ॥
शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्जरम्
स्पृष्टमाशु विशार्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन् ।
कायस्यतेजः परमं हि शुक्रमाहारसाररादि

सारभूतम्

जितात्मना तत् परिरक्षणीयं ततो वपुः स-
न्ततिरप्सुदारा ॥

अममत्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान्
सुखादिकेषु सज्जेत देहस्यतदलं हितम् ।
प्रज्ञापराधोऽसात्म्यार्थसंयोगः कालवैकृतम्
हितेऽपि रत्नमाहारे योजयन्त्यामयैर्नरम् ॥

तथा धियाः पुरुषाविते पुरुष उत्तानो गच्छन् वा-
योर्विरोधेनाद्य शून्यनिर्ममनाद दृष्ट्वादीन् प्राप्नोति । यच्च
साधोपि शुद्धवेगरोधी सोऽपि । वृद्धितान्त्रवृद्धिः । वर्षोमूर्द्धा
षोडशानातिमिरादीन्वृद्धेज्युरोगाडासः श्रयदात्म च प्राप्नो-
ति । धुपमावरणके । आतिभेधुनात् भमारपुन्यनिः । अ-
पर्वमरणकालमरणम् । विशेषेणोर्वेल्लहानिः ऊरुदौर्बल्यम्
आयुर्मी नरः कामयते स षोडशाद्वर्षादपः सप्तदशैर्ष्वे च
वर्षेषु स्त्रीभिः संगमं गन्तुं नार्हति । यतः षोडशाद्वर्षं
अतिराजः असम्पूर्णधातुः सहसा धियो गच्छन्नुपतप्येत् ।
यथा तटाक काजलं रौतकत्वात् शीतयेत् पूर्वमिन्द्रियादिभि-
रुपतप्येत् उपपत्ति तथा । सप्तदशैर्ष्वे वृद्धः मियो मजन
आशु विगर्हिते शीतयेत् नयेत् यथा जन्तुभिः वृमिभिर्भ-
षितं काष्ठं शुष्कं रूषं निजकर्मवित्तगन्ताप्युत्सर्गं शृणु

नश्यतीति । एवं स्थिते जितात्मना जितेन्द्रियेण सता शुक्र
परिरक्षणीयम् । यतः कायस्य शरारिस्य शुद्ध श्रेष्ठं तेजः
किंभूतं तत् आहारस्य साराद्रसाख्यादापि सारभूतं तस्माद्रक्षणी-
यम् । अतस्त्वं रक्षणयिम् । यतस्ततः शुक्राद्रक्षिताम्पुः
शरीरं सतेनस्त्वाद्दुदासुत्कृष्टं भवति । इदं कर्तव्यताप्रम-
त्तेनोच्यते । तादात्म्यसुखसंज्ञकान् भावानममत्तो भजेत् । ता-
दात्म्यसुखसंज्ञकान् ये तदात्वे दृष्ट एव तत्कालं सुखफलाभ्योपिदा-
हारादयस्ते भावाः अममत्तादिना सता स्यात् । यतो द-
ष्टादृष्टयोर्दुःखकर्तृत्विन न विरुध्यन्ते येतदात्म्यसुखास्तेषां व-
स्तुतो दुःखानामिव सुखबुद्धिलैक्यस्येति शपयति संज्ञामहणं
न । तथा सुखोदकेषु सद्यो दुःखदेवपि अदृष्टसुखफलेषु
सज्जेत तात्पर्यमाश्रयेत् तपोदानादिषु । एतद्भुवयं देहस्य
हितत्वे पर्योक्तम् । तस्मात् प्रज्ञापराधादि नरमामयैर्ध्याधि-
भियोजयति । प्रज्ञापराधो दिनचर्योक्ताचारव्यतिक्रमः त-
थासात्म्यपरवृत्तितैः जन्मादितिभिरिन्द्रियार्थैः संयोगः । कालस्य
च विकृतत्वं विपमत्वं वा यथाप्राप्तत्वादिपरितर्यरूपत्वम् ।
किंभूतं नरमित्याहहितेऽप्याहारे रतमहितस्य त्याहारस्य गग-
कृत्यं स्थितभवेत्यपिसम्दर्शार्थः ।

नापथ्यसेविनं सद्यः प्रवाधन्ते तदा मलाः
प्रकोपं प्रतिविघ्नान्ति भिन्नैर्दृष्ट्यादिभिर्यदा ।
न च सर्वापचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषकृत्
न हि सर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च
सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वृषंषि च ॥
व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु
गच्छत्यपथ्यतमतां तुल्यदोषादिवर्द्धितम् ।
त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्वेदुभिश्चिताः
मिथोविरुद्धा बालिनो दीर्घकालानुबन्धिनः ॥
सर्वे सममकुपिताः प्राप्याल्पमपि कारणम्
प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्गाः ।
देहेऽहितोचिने ते स्पृशिरादप्याशुकारिणः
अहितान्यापि चान्येषामभ्यासादुपशरते ॥
दोषार्थेषां क्षयं यान्ति कर्मघातात्तापादीभिः
भिन्नाहारवयःसात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत् ।
एको विकृतवाय्वादिमुगपत्सेवनाद्गदः

वातादीनां तु विकृतिर्विकृताद्ग्रहचारतः ॥
 भौमान्तरीक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते
 संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुद्राधिकान् ।

ननु चैव हि दृष्ट यथा अपथ्य रेषिते न च रतेषु
 उत्पन्नः । तत् कथमित्युच्यते । अपथ्यमेवेति पुरुषे मला
 वातादयः साद्य एव तथा न वायन्ते यदा भिन्नैर्विसदसैर्द्व्य-
 देशादिभिः प्रकोपे विघ्नन्ति । यथा पितृकोपकारणे आ-
 द्युपदेशे सेविते दृष्टिति व्याभिर्नोत्पद्यते । याद् तु द्यूया-
 दीनां सादस्यात् मलानां कोपे विघ्नो न भवति तदापथ्य
 साद्य एव वायन्ते । अन्तरच मयो न वायन्ते मलाः । य-
 तो न सर्गाचारेऽप्यस्येतेन सर्वदेव सर्वदोषकरः । तेनैत-
 दुक्तं भवति कश्चिदपचारः कश्चिदपचारेणोपपद्यते । द्यू-
 ष्यादिनादस्यात् । यतो न हि सर्वोपपत्त्यानि तुपदोषा-
 णि एकदोषहेतुनि । तथा हि येनापथ्य रूपकारणं सेवि-
 तं तस्य तादीनजगत्सादावचरये तीक्ष्णतत्त्वोपकारणमपि स-
 भवीति । येन स न तथा कुप्यति । अन्तरच सर्वे दोषा-
 न मत्स्यवलाः । कश्चिद्दीनजलो मलाधिकेन कश्चोपे न कु-
 प्यति न च सर्वोपि वापि व्याधिप्रसरेण शतानि । तेनैतदुक्तं
 भवति वृष्टीर् दोषः कुपितो व्याधिर्युग्मे देहे न लभ्यते ।
 षोडशकाराणां चत्वारः । तथा तु-येषु चोद्योषिभिरुपश्रुतमप-
 थ्य यतोऽन्यत्तत्रा गच्छति वलात् । एतदुक्तं भवति विसद-
 सैर्द्व्ययादिभिर्दुत्तमपथ्यं कदाचिदोपकर न भवति । तुल्याः
 सादृश्यादयः । यथा ईश्वर्यमद्वैतमेतन्तर्गतपरलस्य स्व-
 ल्पमत्स्य मित्यादिसाम्यस्य मित्यभ्युत्पादिप्रवृत्तितेन कतेन
 वसन्ते भेदसो दूषणम् । अन्तरिक्षाणां द्यूयादीनां साद-
 श्यामाददपयोः कश्चिक्लृप्ते रम्याय कश्चनीयम् । त एव
 च यातादीनां दोषा ये अपथ्यरतेवस्ते विरादपि स्वप्नमपि-
 काणामसाक्षात्पथोचिते देह आशुकारिणां व्याधीनां मार-
 गामकेन कर्मणा भवति । किन्तुता ! हेतुभिः कारणैः
 दान्त्युपादिभिर्वेदभिरित्यताः सञ्चिता मिधः परप्राणैः निरुद्धा-
 रतया वल्यन्तां दीर्घकालावचरन्ती बहूनाल्लिथता, सर्वे च
 सममेककाल प्रकृतिता प्राणपतन प्राणस्थान हृदयदिक्-
 मतिग्य प्रकृतिता गर्भ्या अन्तरसराः सर्वेपार्थका अक्ष-
 पञ्चोत्पत्त्यापिनः । अन्येषां चाहितान्यपि अत्यासादुपशयप-
 न्ति भवन्ति । उपशयः साम्य देहस्यवर्णवम् । तनु-
 च तदहितं वातादिकोपेन कथं रोगं न करोति उच्यते ।
 त्रान्तमर्हन्ती वेदानां दोषाः कर्मभिर्निवृत्तलपगादिभिर्सादावचा-

दिभिरच शयमायानि । प्रतिदिने वृद्धाः प्रतिदिनेमेव
 शयन्ते । ननु चैवमननोनेन प्रवारेण भिक्षु निभारो-
 पु निभकात्तु धं दोषद्व्यादिषु बहूनामकरोत्प्रांतेः म-
 मकाले दृष्टे तत् कथमित्युच्यते भिक्षाहातुत्यादि । निभा-
 विमदशा आहातादयो येषां ते तथाविधाः तेषां सममेककाल-
 लय एको गदः स विकृतानां वाय्वादीनां सुगपदेककाल-
 ल संवनात् कथं तेषां वातादीनां तथाविधा विद्वन्निभ्य-
 ते । विकृतात् महाणां राशिगमनात् । भौमादिभ्युत्पत्तो-
 गतेभ्यः । मूनी जानी भौमः । एवं द्विनि स्वर्गोत्पत्ते-
 च । एतेषां च विकृतमहानरभयोत्पत्तादीनां सामुद्रादि-
 फान्त् पूर्वकृतात्मप्रति कृताश्च विशिष्टान्त् कर्मणः मंत्रवः ।
 पूर्वं कृतेन तमिम् काले पुरुषस्य प्रासकलेन साम्प्रतिकेन
 च पूर्वद्यूयाविक्रमेण च । ननु द्यूयानां वातादीनां दी-
 पकारणत्वमुक्तम् । के च ते इति न ज्ञायते । तथा लय-
 गार्थमुच्यते ।

दुष्टो वायुरभिष्यन्दी स्तिमितोऽप्युष्णशीतलः
 कुण्डली भरवरचः परुषोऽनार्च्यो वली ।
 अन्यान्यव्याहृतगतिः पांसुवाप्पविषान्वितः
 रमद्वर्णादिविकृतमपकान्तविहङ्गमम् ॥
 निन्दितमभयं तोयमुपक्षीणजलाशयम्
 गाक्षिकाभूपिकाव्याळग्रहृत्पातमद्रीपतः ।
 देशोऽप्यव्यान्नबहुलो नष्टधर्महीपाधिः
 कालश्च विपरीतोऽतिहीनलिङ्गो यथायथम् ॥
 एते दुष्परिहारत्वाद्दहितायोत्तरोचरम्
 थेषामनियतं कर्म तस्मिन् काले सुदारुणे ।
 कर्म पञ्चविधं तेषां योज्यं तद्द्रसायनम्
 शस्यते देहदृष्टिश्च भेषजैः पूर्वमुद्घृष्टैः
 ब्रह्मचर्यं दया दानं सदाचाररतिः शमः
 सद्धर्मः सत्कथा पूजा देवर्षाणां जितात्मनाम्
 देशानामविपजानां साधूनां च निषेवणम्
 देवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म जीवितरक्षणम् ॥

दुष्टो वायुरभिष्यन्दी मालिन्येन शोतनां सारकः ।
 निमित्तः अवेगवान्युष्णो भवत्यदिशीतो वा कुण्डल्यावर्ष-

वार भैरवस्यो भीरणगन्धः । पत्न्यस्तशानार्त्तवः आ-
 र्त्तादिपरीतः बली मन्त्रान् अन्योन्यं परस्परं दिग्भिरेषण
 व्याहृतमती रुद्धमार्गः परस्वाद्यन्वितश्चेति दुष्टयातलक्षणम् ।
 तीर्थं दुष्टं रसाविकृतनादेषुक्तं निन्दितात् कुमिताद्वेसादैः प्रभ-
 यो यस्य तदिन्दितप्रभवं अथवा निन्दितानां क्रिम्यादीनां
 प्रभवो यतः स तिन्दितप्रभवः । देवो दुष्टो मन्त्रिकादिम-
 न्युपितो भवति । अत्र च श्रुवष्टमपव्यान्यपानि भवन्ति । का-
 लश्च दुष्टो म्याश्रावणतुरवरूपविषयया विपरीतलिङ्गावितिदि-
 हीनलिङ्गश्च । एते दुष्टा वातादयः उत्तरोत्तरमहिताः । यो यस्मा
 दुत्तरः स तस्मादहितः । कथमाह । उत्तरोत्तरमेव दु-
 ष्परिहास्त्याज्जतोऽपि दुष्परिहारः । सोऽपि कदाचित् परिकर्तु-
 शक्यते । वैभ्रमप्रवेशादिना ततोऽपि जलं दुष्परिहारम् ।
 अथपानादयुपयोगान् । ततोऽपि देशं विना देश-
 न्तरभूपायाभावान्- ततोऽपि कालः अन्यदेशगमनादयुपायास्त-
 न्भवान् सर्वगन्वात् कालस्य । आर्भन्वेषोपहतवातादिसंभवे काले
 सुदुर्लभे पञ्चविधं कर्म प्रयोध्य प्रतिपातार्थमुच्यते । येषां
 पुरुषाणां तस्मिन् दुष्टे काले सुदुर्लभं पूर्वकृतं कर्मानियतफल-
 दापि तेषां पञ्चविधं बभूवादिकर्म योज्यम् । नियतफलदा-
 यिना तु कर्मणा कर्माचिदौषधादय उपायाः कृष्ठीभवन्त्येव ।
 पूर्वकृतस्य कर्मणो नियतनिमित्तत्वेन त्रेविध्यमस्मिन्नेवाप्यप्ये-
 वस्यते । तेषां तस्मिन्नेव काले रसाद्यने योज्यम् । श्रे-
 ष्ठानि पूर्वोद्भूतानि यान्मनुष्यहृतकालशुद्धीतानि । तस्मिन्
 काले जीवितसंश्लेषाय देवम्याप्राप्तये कर्म बन्धुपरिहारमणिमन्त्रा-
 दिकं बलचर्यादिकं च शक्यते । अविपशानामदुष्टानां देशानाम् ।

नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चापरा ।
 मध्या मध्यस्य मिश्रस्य सङ्कीर्णा शृणु चा-
 परम्
 देवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्युपहन्यते ॥
 तथ। देवेन बलिना पौरुषं कर्म दुर्बलम्
 दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः ।
 कर्म किञ्चित् क्वचित्काले विपाकिनयतं महत्
 किञ्चिच्च कालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते ॥
 एव च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः ।
 उपदिष्टस्तत्रैव हिताहितविधिक्रमः ॥

तथाशालिकेण विपरीतर्तुप्रसन्नोद्भूते-
 षु हेमन्तादिषु स्वं स्वमार्गस्य विधिं कु-
 र्यात् । यत्रतस्य विधेः शीलने शीतादीनां शीतोष्णव-
 र्णाणां बन्धव उपतापः पुरुषं कात्यति । तेनेतदुक्तं भव-
 ति । ज्येष्ठापरात्यययोर्वा मासयोः श्रीष्मतिरवलयधनस-
 ङ्गे हेमन्तादिरवलयधनं दृश्यते । तत्र तस्यागन्तोर्हेमन्तादि-
 कस्य चर्था संवेत । यतो येषां ऋतुचर्याप्रायश्चित्ता हेम-
 न्तादिषु चर्था सा न यथेच्छमेव कियते । किं तर्हि ? शी-
 तादिदोषप्रतीकारार्थम् । तेन यस्मिन्नेव मासे शीतादय-
 स्तरिभवेव सा चर्था संवेत्वा । एतदेवोच्यते ऋतुचर्येत्यादि-
 ना । शीतादिदोषप्रतीकारा ऋतुचर्योक्ता न मासमात्रमाधि-
 स्य । एतस्मिन्नेव उपपत्तिरुच्यते अत एव केत्यादि । हेम-
 न्तशिशिरयोरेत एव शीतदोषसादृश्यचर्यापिमदृश्येयोक्तम् ।
 आयुषो रक्षणवस्तुनः प्रकृतत्वादिमुच्यते । सर्वेषां प्राणभृ-
 तां शरीरिणामापूर्वीत्युभयकर्मबलवत्त्वाबलवन्त्वरूपामपे-
 क्षते युक्तिम् । एव च पूर्वो मन्थो यथोत्तरमन्थो सतिस्त-
 रमुच्यते । देवे पुरुषकृते वा कर्मणि बलवति तदायुषोऽपि
 बलवन्वम् । तस्याबलत्वेऽप्यायुषोऽप्यबलत्वं सुबोधम् ।
 ते च देवपुरुषकर्मणी आयुषो हेतुर्भूते प्रत्येकं श्रेष्ठमप्या-
 वरत्वेन विप्रकारे । तयोर्देवपुरुषकर्मणोऽकारणयोः श्रेष्ठयो-
 र्थो युक्तिः सा नियतकालस्य दीर्घस्य चायुषो हेतुः । त-
 योश्च हीनयोरपरा युक्तिरेतद्विपरीतस्यायुषो हेतुः । तयो-
 र्च मध्या युक्तिर्मध्यस्यायुषो हेतुः । संकीर्णो युक्तिर्मेव
 एकस्य कर्मणो बलवत्त्वमन्यस्य मध्यत्वमबलत्वं वा । ए-

हेमन्तादिषु कुर्वति स्वं स्वं चाशालिकेष्वपि
 विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिद्वन्द्वकारि-
 तम् ।

ऋतुचर्यादिशीतोष्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया
 अत एव च चर्यायां हेमन्तशिशिरे समे ॥
 सर्वमाणभृतां नित्यमायुर्युक्तिः मपेक्षते
 देवं पुरुषकारे च स्थितं तस्य बलाबलम् ।
 अन्यजन्मकृतं कर्म देवं पौरुषमौहिकम्
 विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्तवतः ॥
 तपोरुदारपौर्युक्तिर्दार्ढ्यस्य सुसुरस्य च

य मयन्नादकवत्ने अपि । सा सद्दीर्घा सद्दीर्घस्य लघ-
 णगद्वयत्तस्यापुत्रो हेतुः । मनु दे बलवताबलान्मनुने
 एवम रिशेयार् कर्म कलदादिनी अत्र उच्यते । पु-
 न्यकारेण दानादिना बलाया अवलं देव कर्तव्यम् ।
 देवेन बलिना पौत्रमपवकमुहस्यते । यदेवं कर्म बला-
 ददृष्टा एके आयुर्विषयप्रमाणं मन्वन्ते तेऽन्येन मुनिभिः ।
 यथा प्राप्तांगया अपि नियमना द्यास्तस्मान्निषयनमायुः ।
 एतच्च पौत्रस्य बलवता देवेनीयमात् । तच्च देवं कर्म
 विविधम् । मन्वानानियतकलमन्वन्त्यामानियतकलम् । त-
 च पौत्रैः कर्मभिः प्रतिबोधकैः कलदाजेन नियम्यते ।
 एवं चार्थेणो मेरिष्यादियतानियतकलरूपार् मालाकाज-
 भेदेन मृत्युपि विविधः । तेषां वृत्तं भवति । अनिय-
 तकलेन कर्मणा मृत्युक्कालञ्ज उपदिष्टो, नियतकलेन का-
 लञ्ज इति । अतश्च कारणमृत्युमेरिष्यादिकमिष्यात्वेदे दि-
 ताहेतुविषयदिष्टा । तेषां वृत्तं भवति । नियतकलकर्म-
 जस्य मृत्युतायुर्वेदमकारणम् । अनियतकलस्य तु गति-
 क्षणार्थं हितमहितसामहेतुवेनायुर्वेदे उपबुध्यते एव ।

एकोत्तरं मृत्युघातं भुवने वेदनादिनः ।
 तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषस्त्वान्तवः स्मृताः ॥
 द्येनादिना चयानेन श्राव्यस्य तथा च तैः ।
 दीर्घश्रवससोमार्थैर्विहितइचात्मनो वयः ।
 आयुष्कामस्य तत्प्राप्तिस्त्वेष्या मित्रविन्द्या ।
 सर्वेसादेव चात्मानं गोपायेदीर्घा स्मृतिः ॥

तथा च वेदनादिन एकोत्तरं मृत्युघातं भुवने ।
 तत्रैकः कालञ्जः । शतमप्यन्तरः । तैश्च वेदवादिभिः
 आयुषो वृद्धिगान्हेद् चोत्ती । तथा च तैः श्वेनादिना
 च यानेन प्रभुव्यस्य शानेनेषो विहितः । दीर्घश्रवस-
 सोमादिना चान्मनो वषलेर्विहितः । आयुष्कामस्य पुरुषस्य
 तत्प्राप्तिरिष्यादितिनैदवादिभिः मित्रविन्द्यानामप्येष्या विहि-
 ता । सर्वेसादेव चात्मानं गोपायेद्वेदिति तेषां स्मृतिः ।
 यदि चोपायावेष्यायुष रिषितिनै रथार् तदेतत्सर्वं न
 सम्भवेत् ।

तथा मरणमुद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम् ।
 विषमापरिहारेण जायते नियतायुषाम् ॥

भुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव स्वपर्वणि ।
 अकाण्डे प्रस्तयातायैः मत्यभो मृत्युरन्यथा
 उद्भ्रान्तचण्डमानद्भुतुद्भ्रादिसामागमम् ।
 अस्मिन्निदुष्टान्नादिसाहसाहितभोजनम् ॥
 वर्जयेदिति न मृत्युर्मुनयो दिव्यचक्षुषः ।
 देवव्यपाश्रयादींश्च रसायनविधास्तिया ।
 न चा तेऽपि मयाकाममायुषः स्थितिमान्मुयुः
 अदिसिंहजादिभ्यो विदुषां न भये भवेत्
 मिथ्यामाकारदुर्गोणे विध्यामारणरसणम्
 आयुष्कामस्य मिथ्येय परदारसादेवर्जनम् ।
 मन्त्रदेवतयाहता नाचक्षीम् मताहयः ॥
 विषयुसप्तभुद्भस्या भावाभावां तदायुषः ।

तथा सौगतानां बीडरजंनस्थितानां तान्मन्त्रसंज्ञेषु
 मरणमुदिष्टम् । तच्च तत्र एव जातव्यम् । एते हि
 एतन्निविष्टो नियतायुषा पुतां निमरयाहामिहादिप
 शरणेण पुत्रमवयु र्गतिर्न जायते । अन्येषां चार्थिण
 यथा विषमापरिहारेणायुषं यथा न मृत्युर्जायते । अ-
 किमनया अस्माम्मुनायनपरिकल्पयथा । अहाये अ-
 र्थे शम्भुपारथैः प्रत्यक्ष एव मृत्युरेव । रसायनवि-
 ते च भुवने मन्मताहमममममदेवनेनेन । देव्या
 यादिसेनेनेन च यथाहाम येषममापूरः रिषिते गान्
 यथाकालमरण न स्पत् तर्वादित्रच विदुषां भय न
 वेत् । मृत्युश्च आत्मनो रथगर्भे प्राकारदुर्गादिभिः निर्ण-
 ति भवेत् । तथा महाइशुरो वासुकिपुत्रयो रिषेण
 ततो मन्त्रेण प्रद्वेदे पुष्टे रिषताः मन्त्रदेवतयाहता
 न्तस्तया तयापैयोः पुरुषायुषो भावाभावां नाच शिर ।

सन्धासरोर्हिणोकादिप्रस्तस्य सडसा भवेत्
 उपेक्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया
 मत्यहं नृसहस्यस्य युद्धेऽन्येनप्रमभिन्नतः ।
 सायुष्टस्य चातुल्या न भवेदायुषः स्थिति
 नायुर्वेद्विषयिन्द्राद्या नौपयेरात्तमचिनी ॥
 उपक्रमेन भवेदकालमरणं यदि ॥

घटानामपकानां पालनापरिपालनैः ॥
 चिराल्पकालवर्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते ।
 इत्यल्पन्तमासिद्धेऽपि सिद्धे सर्वगमैरपि ॥
 दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत्कथं बुधः ।
 गुणवद्विपगादीनां सम्भवे सम्भवेत्तु यः ॥
 मृत्युं तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये ।

तथां सन्यासरोहिर्षितादिमहारागप्रसक्तस्य पुरुषस्य
 वैदोषिण्या सहसा दृष्टित्वं मरणं न भवेत् चित्रितस्य
 जीवितं वा न भवेत् । कालमरणस्य नियतत्वात् तथा
 मूर्तिर्विद्वंस पुरुषसहस्रस्य मुद्दे अन्योन्यं परस्परणाभिमतः
 शर्मः प्रहरतः सावुत्तस्य च मृतसहस्यकालमरणाभावे
 अत्रत्या रिक्तद्वी स्थितिवै भवेत्, तुत्या भवेत् । न
 च तुत्या यस्यादृष्टं युष्मन्महस्य नश्यत् सा दृष्टत च जीवत् ।
 तथा यदि चाकालमरणं न भवेत् तत इन्द्राद्या देवताः
 शत्रुमायुर्धैर्नासित्विन् नोपक्रमेरन् नाश्चेत् । आर्त्तं पीडि-
 तं च यथार्थदृशान्तिवर्ना स्वास्थ्यायैर्धैर्बोपक्रमेयाता यथ-
 कालमरणं न स्यात् । तथामानामपि घटानां पाकेनेन
 चिरकालवृत्तित्वं दृष्टं, अपालनेन च पक्वानामप्यन्धकाल-
 वर्तित्वं दृष्टम् । तद्वत् चित्रस्थानामपि भावानां चिरा-
 ल्पकालवर्तित्वं दृष्टं, पालनापरिपालनैः । अनेन प्र-
 कारेणात्यन्तं प्रसिद्धेऽप्यमरणे सर्वगमैश्च सिद्धे बुधः कर्म
 निचिकित्सेत् । तेन ये आंचांषी नियतमानमापुत्र आहुः
 ते दैवस्यावलयत्वात् पुरुषकारवाचायां न तु सर्वया निय-
 तत्वम् । ननु कर्म कालजं मूर्त्तेश्चायते अतस्तत्त्वज्ञानमुच्य-
 त्वं । श्रुण्वतां विपगादीनां सम्भवे यो मृत्युः सम्भवेत्
 उत्सयेत स कालजः । शुभा दशादयः । विपगादीना-
 मिलनादिमहर्षं शेषवादनपीलक्षणार्थम् । तस्य कालजस्य
 मृत्योर्ज्ञेयत्वेपरीत्यादकालजः ।

घटान्तर्गमकालमृत्युकारणज्ञानार्थमाह ।

यथा रथो बाह्यमोनो न्यायेन क्रमशः क्षयम् ।
 यायादात्प्रव्रतामायुस्तथान्येषां विपर्ययः ॥
 शुचितैलदशो दीपः क्रीडवाताद्यपीडितः ।
 दीप्तिमान् वर्त्तते सम्पक्व यथैवास्नेहसंक्षयात् ॥
 स एवातो यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये ।

हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो ध्रुवम् ॥
 सर्वमन्यत् परित्यज्य शरीरं पालयेदतः ।
 तद्भावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम् ॥
 नगरी नगरस्यैव रथस्यैव रथी तथा ।
 स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ।

यथा रथ इत्यादि । रथे, यथा सम्भूभागयोज-
 नादिना न्यायेन वापमानः क्रमेण स्वे कालेऽपश्यमेव ध-
 र्यं यायात् एवमात्मयत्तां हितसेवाहितप्रतिहारशीलिनामापुः ।
 तथा अन्येषामनारमवतां विपर्ययः । तेनैवाहुक भवति ।
 यथा न्यायेन वापमानो रथः क्रमेण क्षयं याति एवमा-
 त्मवतामपि क्रमेणपुः धर्मं याति तथा यथा रथः अ-
 न्यायेन विषममार्गयोजनादिना युगपत् धर्मं याल्लयमाना-
 न्मवतां प्रमादिनामार्थयुगपदेव धर्मं यानीत्यर्थः । तथा शु-
 चि निमेषे तैल दशा च यस्मिन् दीपे स क्रीडावाताडितो
 यथैव स्नेहपरिधयो यास्तस्म्यर्त्तसिमान् वर्तते तद्विज्ञो-
 पत्तरेण पुरुषः । एतद्विपर्यये अशुचितैलदशत्वे क्रीडादि-
 पीडितये च स एव च दीपि विपरीतो न दीप्तिमान्
 स्नेहे तिष्ठत्यपि स्यात् तथैव पुरुषः अहितोपचारेण
 भ्रामानस्यमेव विज्ञेयः । तेनैतदुक्तं भवति शुचितैलदशः
 क्रीडावाताडितश्च यथा दीप्तिमान् वर्तते, स्नेहस्येन तु ध-
 र्यं याल्लेवं पुरुषः अप्रमत्तोऽप्यापुषः धयात् धर्मं याति
 नियतायुरपि तथाऽपि स्नेहस्ये यथा दीपि वातादिपीडि-
 तत्वात् धर्मं याल्लेवमहितोपचारेणापि पुरुष आयुष्यश्रिणोऽपि
 नियतायुरहितोपचारेण भ्रमवश्यमिति शाल्वाऽन्यत्सर्वं परित्य-
 ज्य बुधः शरीरमेव पालयेत् । यतः शरीरिणां तस्य श-
 रीरस्याभावे सर्वेपदार्थानां दृष्टादृष्टप्रयोजनानामभावः । अ-
 न्यत् सुवीथ्यः ।

आहारकल्पनाहेतून् स्वभावादीन् विशेषतः ।
 समीक्ष्य हितमद्रनपिाद्देहो याहारसम्भवः ॥
 भीलज्जायन्त्रणालोभहर्षशोकवशं गतः ।
 न जातु धारयेद्द्वेगांस्तद्वि सर्वापदास्पदम् ॥
 हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया ।
 संजायते परामर्शो ब्रह्मात्साहेन्द्रियायुषाम् ॥

अहितान्यपि संत्यज्य दोषमप्याप्नुयाद्यदि।
 तथाप्याप्तृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति ॥
 यश्च रोगसमुत्थानं न शक्यमिदं केनचिन् ।
 परिवर्तुं न तन् प्राप्य शोचितत्वं मनीषिणा ॥
 हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविणाम् ।
 लोकिद्वय्यपेक्षाणां जीविनं ह्यमृतायते ॥

तथाऽन्तरस्य कल्पनायां ये हेतवः सन्भावसंस्कारमायाद-
 यन्तान् विशेषेण समीक्ष्य हितमस्वीयादाद्युक्तम् । यतो देह-
 आहारसम्भवः । तथा भीलज्जादीनां वस्त्रं मृतो वेगाम्-
 तादीनां कदाचिद्भारयेन् । एतन्नृक भवति । भीलज्जा-
 दीनां वेगधारणहेतूनां वस्त्रं गत्या वेगात् धारयेन् । तद्धि
 वेगधारण सर्वानामात्मात्मात्पद स्थानम् । दिशन्द्वा यस्या-
 दर्धे । इत्यनन्तरीकेन प्रसारणं हिनमस्यत्यनः पुदय-
 स्याकान्ते बलादीनां कालदृष्ट्या परामर्शेन जायते सा-
 कालदृष्ट्या न बाधते इत्यर्थः । ननु हितोपचारपरस्यापि
 रोगाद्यभिभवो दृष्टः स कथमित्युच्यते । अहितानि परि-
 श्रायमानानि स्वकला देवाद्यादि पुरुषो दोषमत्पनुयात् तथा-
 प्यात्मनिति साधूनामिदृशो भवति । यश्च देवकारणं रो-
 गाणां सङ्क्रान्तत्वात्प्राय मनीषिणा परिज्ञेन न शोचयितव्य
 अपरिहारिभ्याम् । किञ्चिददमस्यते । ये हितमाहार वि-
 हार च शोभते मतां साधूनामाचार शीलं च तेष्वन्य अथ
 लोकः परलोकश्चैव भवतीति ये पुदप्या कल्पयन्ति तेषां
 जीवितमेवामृतायत्वात्वरति हितत्वात् ।

सुधनुश्रीन्मुखे चक्षुः केशानां हतसत्पथः ।
 मूढो जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिवृंहयन् ॥
 विदुषान्तश्शरीरस्थान्नित्यं सन्निहितानरीन् ।
 नित्वा वर्ज्यानि वर्ज्यानिचिरं जीवितुमिच्छता
 तदात्वे चानुवन्धे वा तस्मात् कर्माद्युभोदयम् ।
 स्वरन्नात्रेयवचसो न धीमान् कर्तुमर्हति ॥

यस्तु मूढो मास्यसुते ऐन्द्रियके सुखेऽमृत्पुत्रमृतः
 हेतूनां च रागलोभादीनां वश्यः स दुर्गतिमेव वर्ज्यवच-
 नैवैव जीवति । तथा हतस्त्वक्तसत्पथः साधूनां फया

देवः । तस्यादिदृशा यत्नेनैतत्तत्सरीरस्यात्तरेणान्तरिणा
 रागादीनादीन् विना दिनधयोगत्ययोनाति च कर्मयोगे न
 रोप्याति । यश्च विर भ्रंशिविदिष्यते तेन यन्तरीकतत्ता-
 येत्यत्र तत्रतः एतन्न अपुभोदय कर्म धीमान् परिद्वे-
 कर्तुं नार्हति । बीलज्जाभोदय, तद्वान् अन्नभोदये त-
 र्वात्परमेष्ठ्यात्तद्वत्कारणमनुकमे वाऽन्यमित्यन्तं कति काश्चि-
 भक्त्याकारणमिति ।

इतिन्दुविरचितायामष्टादशसंमहज्याख्यायां
 सूत्रस्थाने नवमोऽध्यायः ॥

अथ दर्शमोऽध्यायः ।

अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं च्याख्या-
 स्याम इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

सुखितमप्यन्नपानमविधिनापूर्वकं वेगात् मरणम्
 वा मस्यते । तत्रस्वरस्योयोगे विविना विशेषमर्शना-
 र्थमप्यावगमनः । अथात् इत्यादि पूर्ववदप्यान्वयम् ।

विधिविहितमन्नपानमिष्टेन्द्रियार्थमाय-
 तनमायुषो ब्रुवते । यदायत्तानि ह्योजस्ते-
 जोध्रात्विन्द्रियवन्तुष्टिपुष्टिमतिभारोग्यादीनि ।
 तदिन्द्रियान् चान्तराग्नेः स्थितिः । अग्नि-
 मूर्त्तं च देहधारणमिति ।

विधिना विहितमन्नपानमिष्टेन्द्रियार्थमभिमततरसगन्धा-
 दि सदायुष आयतनमाध्वमाचार्यो ब्रुवते । तथाविधस्तथा-
 हतस्यायत्तान्योनः प्रथ्वीति । कार्यकारणभावात् । तदि-
 न्धना आहार इन्धन मस्या अन्तराग्निस्थितेः सा तथाविधो
 देहस्य धारणार्थमिः प्रथम कारणम् ।

अथानन्तरमपानस्य सिद्धययोगप्रयोजनमुच्यते वि-
रिक्त्यपेक्षे ।

अथात्मयान् स्वभावसंयोगसंस्कार-
मात्रादेशकालोपयोगव्यवस्थाः सप्ताहारक-
ल्पनाविशेषाणां स्वास्थ्यास्वास्थ्यफलानां हे-
तुभूताः सर्वाक्ष्य हितमेवानुरुध्येत । तत्र
स्वभावतो दिव्योदकरक्तनाल्लिपट्टिकमुद्गण-
लावाद्यो लघवः । शरीरेक्षुत्रीहिमापान्पा-
मिपाद्यो गुरुच इति । ते खल्वपि संयो-
गादिविशेषपरन्यथात्वं प्रातिपद्यन्ते ।

आत्मयान् सुद्धिमात् अक्षय्य स्वभावसंयोगादीन्
मम मन्यक् स्वधया मुष्या समाख्य हिमयोगोपयोगानु य-
तेतादित् परिच्यजेत् । विभूतान् मम ! आह स्यात्था-
स्वास्थ्यफलानामाहारक यन्विशेषाणामोदनपेषाभक्ष्यजनना -
दीनां कारणभूतान् । मूलाष्टे तु ऋते स्त्रीलक्ष्यस्य पर-
त्वानुगामानाधिकरण्येन हेतुभूता इति प्रयोगः । अ-
मे च द्रव्याणि रूपोमादिशेषेण हि विलक्षणकार्यकराणि
भवन्ति । पूर्णा च स्वभावसंदोषादीनां लक्षणमुच्यते ;
तत्र स्वभातो द्रव्यस्वरूपम् ; यथा दिव्योदकादीनां लघुत्वं क्षीरा-
दीनां गुरुत्वमिति । तानि द्रव्याणि संयोगादिविशेषात्स्व-
भावादन्यथान्त्वं विपरीत्य भजन्ते । एतच्च मावादिदकरणं
गविलरमुक्तम् । केवलमत्र लक्षणमुच्यते ।

तत्र संयोगो नाम द्वयोर्वहूनां वा
द्रव्याणां संहतीभावः । स विशेषमारभते य-
क्षककरो द्रव्याणि । संस्काररतु तोयाग्नि-
सान्निध्यवर्जाचमन्थनदेशकालभावनाभाजना -
दिभिरुपजन्यते । मात्रा पुनः पिण्डपरि-
माणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहा-
रराशिः । देशो द्रव्यस्योपयोक्तुथात्पत्यव-
स्थाने । तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थानुरत्यतः
प्रकृतिभेदतश्च परीक्ष्यः ।

मेयोतोऽनेकस्य साहित्यम् । म च संयोगः संयो-
गिद्रव्याव्यापिनादित् कार्यमारभते । यत् कार्यमेकके द्रव्यं
कार्जुमशकं मन्वपि स्वकार्यकर्तुः । मरुवागैर्ज्वरित द्रव्य-
स्य जलाभिन्नविद्युत्तदिग्निर्विशेषप्राप्तिः । मात्रा द्विधा ।
एका सिद्धारिमाणेन । यथाधनारिपारितमुक्तत्वापेक्षेन कृ-
षेर्दं भारो पृथिव्यप्राप्ति । नानापिप्रद्रव्यममृदयेन
जिनीया प्रतिद्रव्यापेक्षया । यथा गुरुणां द्रव्याणामुद्गण-
लघुणां च नातिगुरुतया भवति इति । जिघोऽप्याहार-
गतिमिमाशुच्यते । देशो द्रव्यस्योपयुज्यमानस्यापानिरथा-
नक्षत्रस्य च स्थितस्थानमेवमुपयोगेन कृतस्य । ते-
न कश्चिन् किञ्चनपुके देशं पुरुषो द्रव्यं वा जान, क-
रिन् वा रियामिति विकल्पयेदित्यर्थः । तत्र च देशे
तस्य द्रव्यस्योपयोगो स्वस्यो वा स्यादातुगे वा किप्रवृत्ति-
भेदि परीक्ष्यः । एतत्पता हि नानापिधविशेषापावगाती-
भवति ।

कालस्तु ऋतुव्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्ण-
लक्षणश्च । अजीर्णोऽपि पूर्वस्याहारस्यापरि-
णतो रस उत्तरेणोपसंसृज्यमानः सर्वान्
दोषान् प्रकोपयत्याशु । जीर्णो तु स्वस्था-
नस्थेषु दोषेषु वातानुल्योम्यादूनसृष्टेषु मूत्रपु-
रीपवेगेषु विशुद्धेपुद्गारहृद्रयसातोमुत्सवु विशु-
द्धकरणे लघुनि शरीरेऽजनावुदीर्णे जातायां
सुसुक्षायामभ्यवहृतमद्यमप्रदृष्यहोपानासुर्वल-
वणानभिवर्द्धयति । केवलमयमेव कालो
भोजनस्य ।

कालस्तु द्वेषिणेनाप्रपानेपयोगयोग्यतां याति । ऋ-
तुव्याध्यपेक्षत्वेन जीर्णाजीर्णलक्षणत्वेन च । तत्र स्वस्य-
स्य ऋत्यपेक्षयामिन्नुतवेवमाहारपानामान्नातमिव्यातुरस्य तु
व्याध्यपेक्षयारिम्न व्याधाययामवरभायामिद योच्यमिति ।
यथा ज्वरं क्षीणचित्तस्येत्यादि । अधवातुरस्यापि ऋत्यपे-
क्षा नियत एव । तथा हि शरदि श्लेष्मजैःपि व्या-
धौ तद्विपरीतान्यपि अत्यर्थवर्तिणोऽपानि दातुं न पर्यायेन ।
उभयस्य स्वरथरातुरस्य च जीर्णाजीर्णलक्षणः । एतद्-

व्यते । अर्जाणिम्य तु द्वैविध्यमश्वत्वेनाहारसारत्वेन च ।
अश्वत्वे त्वर्जाणि भोजनेच्छाऽपि न भवति । आहारसारे
त्वर्जाणि उत्तरेणायत्नेन रसेन मिश्रीकृते वातादिनामुपले-
पेन मार्गिणादिना प्रकोप जीवमेव । जीर्णे तु स्व-
रानन्धदोषादिरुषणे भुक्तमन्नं शोषादिकमकोपयदावृत्तला-
द्वि वद्देयति । अन्यत् सुनाथम् ।

अतीतकालं पुनस्तद्वाताविष्टं कृच्छ्रा-
द्विपच्यते कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहन्ति ।
उपयोगव्यवस्था तु नास्नातो न दिग्वासा
नैकवस्त्रधृष्टं न मलिनवसनो नाहुत्वा न जपि-
त्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पिष्टुभ्यो न
दत्ताग्रमन्नमग्नये न गुरुभ्यो नातिथये
नाभ्यामतेभ्यो न श्ववयःश्वपक्षेभ्यः
प्रत्ववेक्ष्य चाश्रितोपाश्रितानपि तिरश्चोऽपि
स्वपरिग्रहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः
सर्वा विभूषितः सुगन्धिराद्रपाणिपादः
सुविशुद्धवदनोऽभियतसहायः केशमसिकाश-
नुपजुष्टमनिन्द्यमनिन्दन्ननिन्दितमपुनरुष्णी-
कृतं नात्युष्णमनुपदग्धं सुरिद्धमलोलो ना-
सात्स्यं नाविदितं नाविदितागमं नाति-
साधं नातिप्रगे नाकाशे नातपे नान्यकारे
नाथो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्नम्य प्रदे-
शिनीं न पात्रे भिन्ने नासङ्घते न मलि-
ने भावद्रूपिते वा न चासनस्थिते न हस्तस्थे
नहस्ते प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताश्रुधिता-
नुहूलजनोपहितं हितमन्नमश्नीयात् । न
ष्युपितमन्यत्र मांसेपदंशमक्ष्येभ्यः । ना-
शेषमन्यत्र दधिमशुश्रुतसलिलसवतुशुक्तपाय-
तेभ्योऽपि च । स्निग्धं लघूष्णमञ्जिलम्बित-
मनातिद्रुतमजल्पघ्नहस्तस्तन्मनाः समीक्ष्य स-
म्पगात्मानम् ।

अतीतकालमिमं जीर्णलक्षणवात्येऽतिक्रान्ते । नास्ना-
त इत्यादिनाहारसोपयोगे नियम उच्यते । दिग्वासा अ-
ग्रहीतवसनः । न चैकरतः । नाहुत्वा तिलपूतादि-
भिर्मन्त्रांशमिषम् । न जपमकृत्वा । न देवताभ्यांजी-
रण्यामकृत्पतदाहारं नचापं प्रथममनुविष्टादसकम्भोजनेभ्य-
स्तोत्रं स्वीकृतमप्य अदत्त्वा । अतिपिराणानुभोजनात्थी । अ-
भ्यागतात्तदंश्च केनचित् प्रमद्वेनागता वाभ्यवाद्याः । व-
श्यामि पाञ्चजः । प्रत्यवेश्य भोजनादिना आश्रितान् तदुपा-
सकान् । शूलबाण्यवादिनुपाश्रितान्पाश्रितान्तर । तिरश्चो
गवाश्वदयः । परिग्रहीताः स्वतमापादिताः । तथा प्रश-
स्तैरुष्टैर्देशादिभिषुक्तः अनिम्य भोजनमग्राहितं स्वभावेन
तथा चानिन्द्यमतिरयमनिन्दन्नाहारितं गद्दामकुर्वेत्सन्ध्यानिदि-
तम् । उपदग्धमिद्व्यामिसंयोगात् अमात्म्य वक्ष्यमाणलक्षणमनिदितं
शुषाशुषेरीजनातस्वकर्मनिदिततागममज्ञातागमं नातिसाय ना-
विप्रग इति चित्वाचारस्य दिनारम्भे दिनश्रये च भो-
जनप्रतिषेधोऽपीष्टः । पूतोऽह्णःभिधायी तु प्रगेऽशब्दः कथ-
प्रयुक्त इति न जाने । अथकानिक्रान्तप्रग इति मन्थादि
भोजनप्रतिषेध । आकाश निरावरणा देशः । उत्तमस्य उन्-
विष्य प्रदेशिनी अंयुष्टता द्वितीयविकृतिः प्रदेशिनी भाव-
दृशितमदुष्टमपि दुष्टतया भावितम् । भोजितुश्चे हस्तस्थे
पात्रे ग्रहीतमाहारमश्नीयात् । केवल इति ग्रहीतया च
नास्नीयात् शुभ्यादिशुणमुपेतं परिष्कनेनोपहितं दक्षितम् ।
हितं वक्ष्यमाणलक्षणमन्येयान्मासार्द्धं वर्षेपित्वाभ्यामाहार
पर्युषितं गताद्दोषं न नास्नीयात् । उपदेशं यदनाभिसिद्धमपि
कलदि दन्तेनोपदश्यामेव सह भुज्यते । दम्पादीति च
निर्देशोपाभ्यम्बवहेत् । अन्यत्संशयमिति तथास्निग्धत्वादिशुण-
युक्तं चाहारमन्यत्तरेत् तन्मनाः अन्यत्रादियमाणं दत्तचि-
त्तः । आत्मानं च तस्यैः समीक्ष्य विकल्प्य ।

स्निग्धलघूष्णानि हि वह्निर्मादर्यमु-
दीरयन्ति कोष्ठं परिशोधयन्ति धातुञ्च वि-
कुर्वन्ते क्षिप्तं जरयन्ति अनिलमनुल्लोमयन्ति ।
तथा स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपचिनोति
शरीरमपचिनोति जरसं बलमभिवर्द्धयति
वर्णमसादमभिनिर्वर्षयति । लघु च पुन-
स्वभावादिभिरन्नमप्रतिपीडयद्दोषानव्यथमानं

परिणाममेति । विपन्नमपि चाल्पदोषं भवति । उष्णं च पुनर्जनयति रुचिसुपशोपयति श्लेष्माणम् । विच्छिन्वितं तु भुञ्जानो न दृष्टिमधिगच्छति बहु च भुङ्क्ते शीता भवति चान्नजातं विपमपार्कं च भवति । अतिद्रुतं तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भवेदुत्तेहनमवसादनं भोजनस्याप्रातिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च ।

स्निग्धादीनि प्राणि भान्त् रसादीन् निर्मलीकरणेन उपवृंहकत्वेन च न विकुपेते । अन्यत् सुबोधम् । आदिग्रहणेन संयोगसरकारादिलक्षुत्वग्रहणम् । रिपममपि अपथतां प्राप्तमपि स्वल्पदोषं भवति । उच्छेहनमनस्यान्यनाडीगमनम् । भोजनस्य कोष्ठप्रातिपाकयोरवसादः । अन्यमनरकत्वाच्च भोजनद्रव्यदोषात् विचारयितुं न शक्यते ।

समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति नित्यमममत्तः प्रत्यवेक्षत । तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवत्यभ्यस्तं तदौचित्यादुपशेत् इत्येके । सात्म्यविपरीतमनुपशयादसात्म्यम् । अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशत्वेदोषव्याधिबन्धेन सात्म्यं बहुविधमिच्छन्ति । ते ह्युपशयमात्रमद्रीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते । तुल्यगुणं चानुपशयादसात्म्यम् । सात्म्यं तु प्रवरावरमध्येविभागेन त्रिविधम् । तत्र सर्वरसं प्रवरमेकरसमवरं मध्यं तु मध्यमेव । तेषु प्रवरं समदोषस्योपदिशन्तीति । इतरेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन पादांशिन वा त्रिविधोपदिशुक्तं प्राक् । तत्र यदाहारजातं

समधातूननुवर्त्तयति विपमांश्च समीकरोति तत्समासतो हितम् । विपरीतमहितम् । तत् पुनर्मात्रायोगादिवैचिभ्यादनियतमपि यथोपदेशं यथाभूयिष्ठं च शीलयेत् परिहरेच्च ।

समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति पूर्वोक्तं व्याकरोति । आमान परीक्ष्य इदं वा तदानीं प्रस्तुतं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति । सात्म्यं यज्जन्मनः प्रभृति सहात्मनाभ्यस्तं तच्च शरीरे औचित्यादभ्यस्तत्वादुपशेत् सुखावहं भवति । एतदेव च लोके सात्म्यशब्देनोच्यते । यज्जन्मनः प्रभृत्वभ्यस्तं सुखावहं च । स्वल्पकालाभ्यस्तं सात्म्यमेव । एतद्विपरीतमसात्म्यम् । अन्ये त्वाचार्याः प्रकृत्यादिभेदेन सुखकलुषत्वमात्रहेतु बहुविधं सात्म्यमिच्छन्ति । ते च जन्मनः प्रभृत्वभ्यस्तमनपेक्ष्य प्रकृतिदेशादिविधेषामाश्रित्य शरीरसर्वैकद्रव्यगुणेश्चो निपरीतगुणमपि सम्प्रति सुखहेतुत्वान् सात्म्यमाचक्षते । तेषां च सदृशगुणमपि शरीरपाहारजातं सम्प्रत्यसुखावहत्वादसात्म्यम् । सर्वं च सात्म्यं त्रिप्रकारं त इच्छन्ति । सुबोधम् । तेषु च मध्ये प्रवर सर्वरस समदोषप्रकृतेः सुखावहत्वेनोपदिशन्ति । इतरेषां च विपमदोषप्रकृतौनामपि क्रमादभ्यामेन सर्वरसस्य शरीरगुणेः सादस्यात् । तेन बलादुक्तं भवति मध्यमवरं च विपमदोषप्रकृतौनामपि । तच्च यथायथमुपशयात् । पूर्वं च सात्म्यमहितं कोण लज्जेदित्युक्तमतन्त्रेचारिणा हिताहितलक्षणमुच्यते । तच्च दिनारिन मायासयोगादीनां वैचिभ्यादनियतरूपमपि यथोपदेशं शास्त्रोपदेशनन्वया यथाभूयिष्ठं बहुत्वानतिक्रमेण यत् वाहयेत् सम्भवति तच्चयास्तंभ्यन जीव्यत्वं परिहरेच्च । हिते शीलयेदभ्यस्तदहितं च परिहरेदित्यर्थः ।

तथा विशेषतः समशनमध्यशनममात्राशनं विपमाशनं च वर्जयेत् । तत्रपत्थ्यापत्थ्यमेकत्र भुक्तं समशनम् । भुक्तस्योपरि भुक्तमध्यशनम् । अमात्राशनं पुनः पृथगेवोपदेक्ष्यते । अमात्रातीतकालं तु भुक्तं विपमाशनमिति । भुञ्जानस्तु पेया-

यूपरसान् व्यञ्जनानि राजतेषु पात्रेषु नि-
दध्यात् । परिशुष्कप्रदिग्धानन्युष्णं च प-
यः सार्वर्षेषु । खल्लखट्वरकाम्बलिकान् फां-
स्येषु । रागपाडवसट्टकान् वज्रवैदूर्यविचि-
त्रेषु । घृतमायसे पयः सुशीतं ताम्रमये पा-
नीयं पानकानि च गृद्धेमस्फटिककाचमये-
षु ओदनं च विस्तीर्णं मनोरमे स्थाने । अन्य-
था हि वर्णगन्धरसान्यत्यादहितं स्यात् ।

समरागारीस्तु विशेषतः परिहरेदिति गम्क्या. प-
थ्यमपथ्य च मिथीभूतसमदानम् । यथाचितं भुक्त्वा
किञ्चित्कालमतिक्रम्य यत् पुनर्भुज्यते तदपचनम् । अ-
मासासनमप्रते यथयते । यथाचितभोजनकालेऽप्राप्तेऽति-
क्रान्ते वा भुज्यते तद्विपमाशनम् । अन्यन्तुवोषम् । क-
ट्वरो नाम कश्चुक्ल्लोत्पेदेह्यञ्जनविशेषः । सदृक्कामा
रागगाडवसट्टौ देशान्तरे प्रसिद्धः ।

अपि च । दक्षिणपार्श्वे भक्ष्यं स्या-
पयेत् । सव्ये पेयं लेढं मुखोद्घर्षणपापिण्डी च
मध्ये भोजयामिति । यथाग्निसात्म्यं तु प्रा-
क् द्रवमुपशुष्कं वाञ्छनीयात् । प्रागेव तु
गुरुस्वादुस्निग्धं च । मध्येऽम्ललवणम् ।
अन्ते रुक्षं द्रवमितररसयुक्तं च । तत्र म-
न्दाम्नेद्रव्योष्णेन समुत्तेजितोष्णोऽन्यदुपयुक्तं
सम्यक् पाकमेति ।

अग्निबलाप्यया सत्प्राप्येयया च द्रवं शुष्कं वा
प्रथममयात् । सुर्वैर्दिगुणयुक्तमाहार पूर्वमेवायात् । म-
न्दाभिरु द्रवोष्णमवादा भुञ्जते ।

अनुपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्वर-
सयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीवनादिगुण-
योगात् । तच्छीतं दधिमधुयवगोधूममध-
विशेषेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्व्याप्स्यो-

श्च । उष्णं पिष्टमरेण्येषु च दृज्जेतं
हेमन्ते च । द्रव्यद्रव्यविज्ञानीयं चैधं
शीरं शालिपष्टिकयोः तथैवोपवासाधरभा-
प्यरीज्यायामरान्तवाल्दृष्टेषु । मांस्तरम-
शोपादिषु । वाते त्वम्लानि च । पित्ते
शर्करोदकम् । त्रिफलोदकं तु सर्षपांशु-
ष्पणि प्रायश्चाक्षिगळरोगेषु । मस्त्वैव वा
दधि कृचिकाकीलाटयोश्च । धान्याम्लं
मस्तु तर्कं वा शाकावरात्रेषु । मद्यं मां-
सेषु फलाम्लमम्यु वासवांश्च विविधान् वि-
भज्य मयोजयेत् । विभ्रेपतस्तु मद्भ्या-
सवान् ग्राम्येषु तीक्ष्णान् त्रिफलासवान्
वन्येषु । न्यग्रोधादिफलासवान् विष्किरेषु
अर्कशैलुशिरीषकापित्यासवान् विलेनयेषु
दिग्घतेषु च । अम्लफलासवान् प्रसहेषु का-
शेषुपत्तमचीनशुद्धाटकफशेखकमृद्धीकावादिरास-
वान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदधिद्वा म-
हामृगेष्वादिकेषु च । सुरां मत्तुदेषु त-
था श्रमात्तेषु कृनेषु च । मधुदकं स्थूले-
षु । मद्यं मद्यमांससात्म्येष्वल्पाग्निषु ।
अपि च । समासेनाक्षिपरीतमविरोधि च ।

अनुपानं भुक्तम्योपरि पाने जलमेव श्रेष्ठं सर्वर-
सजनकशक्तेः सर्वगुणान्द्रोजनरसाधिरोषाच्छरीरशुद्धिकरणम् ।
द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चैधं इत्येतावन्तदुक्तं भवति शीत
स्योष्णस्य च पानीयस्य तत्रोक्तंः स्वपिपेयेऽनुपानप्रयोगः ।
शीरं शालिपष्टिकयोश्चपसातङ्गान्नादिषु च । मांस्तरसः शो-
पादिषु अतिलघुनांतेषु रोगेषु । वाते तु वृद्धे अत्र-
पानमम्लानि काषिवादीनि चकारामांस्तरसोऽपि । पित्ते
शर्करोदकं श्लेष्मणि माक्षिकसयुक्तं त्रिफलाकथितं जलम् ।
अधिरोगेषु सर्वेषु गट्टरोगेषु च प्रायशः सर्वेषु समाधि-
क विफलोदकम् । दधि शीतोदकमनुपानं पूर्वोक्तम् ।
सम्यग्भुज्यते मस्त्वैव वेति । दध्म-उभयादनुपानसमुच्च-
यप्रतिपार्श्वमेवकारकरणेन शीतोदकं वा मत्तु वा द-

धनुषान् मित्यर्थः । कृचिकांकीलाद्योश्च मस्त्वैव अ-
 षण्णम् । तद्विद्विप्रस्यामन् । अर्क्यायानवान् । विलेपयेत् ।
 सामान्येनाप्येत् च विविदिप्यसत्सहतेषु । च मधुदकं स्य-
 लेध्वेव । समासतः संशेषत उच्यते । भुक्तस्याजस्य
 शुषेर्विनीतं यद्द्रव्यं तदनुपानाय योग्यम् । तच्च यदि
 त्रिक्रमविज्ञानायोक्तैः प्रकारेण न विरुष्यते । तत्र प-
 रस्परं सदृशानामसदृशानां वा शुषणानामुभयवापि बलवतां
 सतां विरोध उक्तः ।

अनुपानं खलु तर्पयति प्रणिमत्यु-
 र्जपति चंद्रमति देहस्य पर्याप्तिमभिनिर्वर्त्त-
 यति भुक्तमवसादयत्यन्नसंघातं भिनत्ति
 नार्दवमापादयति क्लेदयति सुखपरिणामि-
 तामाशुष्यन्नापित्यां चाहारस्योपजनयति ।
 वर्ज्यं तूर्ध्वजनुगदश्वासकासप्रसेकादिहृद्मा-
 स्वरभेदोरःक्षतिभिर्गतिभाष्यप्रसक्तैश्च । ते-
 षां हि मद्दुष्यामाशयसुरःकण्ठस्थितामाहारजं
 स्नेहमासाद्य तदभिष्यन्दाग्निसादच्छर्मादी-
 न्नामयान् विदध्यात् । पीत्वा च भा-
 ष्ययोग्याध्वस्यमान् शीलयेत् । पानं च
 प्रक्लिन्नदेहमेहकण्ठाक्षिरोगत्राणिन इति ।

तर्पणत्वादयोऽनुपानशुषाः । जूष ऊर्ध्वमधकस-
 धेरुपरि यत्पे रोगलेन श्वासादिमस्तिभश्च सर्वमनुपानं
 न संव्यम् । अन्ये मन्वन्ते यदेतदनुपानं प्रविषिञ्ज त-
 च्चलमेव कासादीनां धीराद्यनुपानाविधानात् । वय तु मन्या-
 महे सामान्येनात्र संवप्रतिषेधः । कासादीनां विशिष्टानां
 धीरादीनामपवादत्वं भवति । तेषां तूर्ध्वजनुगदादीनां त-
 दनुपानं यथोक्तेन प्रकारेणाभिष्यन्दादीन् विदध्यात् ।
 आदिप्रहणेन एवंहेतुकानामप्येषां ग्रहणम् । बहु च
 पानं पीत्वा भाष्यादीन् शीलयेत् । प्रदिग्देहादिना
 शता पानं जैव सेच्यम् ।

ततः पाणिगतमन्नमन्येनापनीय द-

न्तान्तरस्थं च शनैः शनैः शोधनेन वि-
 शोध्य लेपगन्धस्नेहापनोदमाचान्तोऽगुलयग्र-
 गळिताम्बुपरिषिक्तनेत्रस्ताम्बूलादिकृतवदन-
 वैशद्यो धूमपानादिहृतोर्ध्वकफवेगः पदशत-
 मात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् । द्र-
 वोत्तरभोजनस्तु शय्यां नातिसंवेत् । या-
 नशुवनवाहनाग्न्यातर्पाश्च भुक्तवान् वर्जयेत् ।
 आहारपरिणामकराः पुनरिमे भावाः ।
 तद्यथा । ऊष्मा वायुः स्नेहः क्लेदः का-
 लः समयोगश्च । तत्रोष्मा पचति वायु-
 रपकर्षति स्नेहो मार्दवं जनयति क्लेदः शैथि-
 ल्यमापादयति कालः सर्ववपुष्व्याप्तिमभिनि-
 र्वर्त्तयति । समयोगस्तेषामन्नपरिणामधा-
 तुसाम्यकरः सम्पद्यते । समयोगस्य तु
 पुनः कारणान्युचितो हित्तश्च देहसंस्कारोऽ-
 भ्यवहारश्चेष्टा शयनं सौमनस्यं च । प-
 रिणमतस्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमा-
 पद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः । विरुद्धास्तु वि-
 हताश्च विरोधिभिर्विहिन्युः शरीरमिति । न-
 वन्ति चात्र ।

पाणिगतं हस्तलघमन्नं परिशुष्केणान्येनापनीय द-
 न्तान्तरस्थं च शोध्यो वक्ष्यमाणदन्तशोधनेनापनीयाचामेत् ।
 ऊर्ध्वकफवेगोऽजगीड्या इलेभणः शिरःप्राप्तिः । बहुद्रव्य
 आहारो येन भुक्तस्तेन तत्कालं शय्या नाशयणप्रिया ।
 अथवा द्रवमुत्तरभोजनमन्नभोजनं यत्स्येति विग्रहः । उ-
 ष्माद्य आहारपरिणामकराः । ऊष्माग्निः पचति । वायुः
 स्थानात् स्थानमन्नस्य पाकायापकर्षति । त्रेदाऽन्नसंघातं
 श्लथयति । स्नेहोऽन्नस्य काटिन्य नाशयति । का-
 लः परिणाममन्नस्य वपुष्व्याप्तिमभिनिर्वर्त्तयति । तेषां च
 त्रेदादीनां समयोगः अर्होनात्तमाप्रत्यक्षपारिणामाद्देवानां
 दावपातुमन्तानां समत्वकरः सम्पद्यते । कर्मतेषां क्ले-

दादीना समयोगो भवतीत्युच्यते । उचिर्नाम्न्यलः हि-
 त्थ पथधाहारादिभ्यो देहसत्कारः । एवमन्ववहारादयोऽपि-
 समनस्त्वं च । एसां देहादीनां समयोगेनाद्यस्य परि-
 णामात् किं भवतीत्याह । परिणमतः परिणतिं क्रमेण
 गच्छती शुभा शुक्लवद्रवत्वात् शरीरस्यै, शुक्लवद्रवत्वा-
 दिभिरिक्तवमापद्यते । अथवा शुभद्रव्यो भागपथैव एव
 गृह्यते त्रिगुणा रज्ज्हास्तिव यथा । जगतः पथभूतान-
 कत्वाच्छरीरस्यापि पथभूतत्वकत्वात्तुद्धिः समानैः स-
 वेपामित्थेनन न्योपेन परिणताहारगुणै सत्क्षेपु शरीरगुणेषु
 वृद्धिरिति यथास्वच्छन्दरथायैः । शरीरगुणमात्रैश्चकाराहाराद्य
 ना. स्वभावात्प्रकृत्यायैयथा निकट्वाहाराद्युपैश्च विहिताहार-
 शुभाः शरीर विद्वन्पुरिति ।

अंकुलाभ्योपपृथुकान् सुपिष्टकृततण्डुलान् ।
 न जातुभुक्तवानग्रान्मात्रयाद्यात्सुकाद्वाक्षितः ॥
 द्वाकावरान्नकट्फलकपायलवणोत्कटम् ।
 त्यनेद्रेकरसासास्त्रं गुरु शुःकं च भोजनम् ॥
 वक्ष्यते यन्निदानादौ सर्वदोषमकोपनम्

अत्यभिष्यन्दि विष्टम्भि
 विदाहि गुरु रुक्षणम् ।

कीलाटदधिकृचीकामत्स्यशुष्कामूलकम् ॥
 क्षारीविष्टबिरुडाद्यं तत्सप्तस्तं न शीलयेत् ॥

अंकुलं काण्डशान्यपकानि शृणानि सरयानि ।
 अभोपान्मोडिया एर यवाः । पृथुकाः कृतास्वर्गोनाः ।
 एतात् शालिपिष्टकृतांश्च तण्डुलांश्च भुक्तवाभायत् ।
 अन्येषांकोभायां तु मानयाद्यत् अपिन्तेकमयादिलयैः ।
 शारङ्गिष्ठमेद्रेसादिकं च भोजन लजेत् । तथा नि-
 दानस्थानादि रोगहितुवनव्यमद्रे सर्वेषां रोगाणां यत् कार-
 र्थमेनात् तत्र शीलयेत् । यत् कचिन् कारणतेनात्क
 तथाप्येन नाम्नेदिचयैः । अत्यभिष्यन्दितादिसुगु-
 च. च. न शीलयेत् ।

शीलयेच्छालिगोधूमयवपष्टिकजट्टलम्
 मुनिपण्डकजीवन्तीवालमूलकवास्तुकम् ।

पथ्यामलकमृद्रीकापटोलीमुद्गशकराः ॥
 घृतद्विव्योदकक्षीरक्षौद्रहाडिमसन्धयम् ।
 त्रिकलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च ।
 स्वास्थ्यानुष्टित्तुघच रोगोच्छेदकरं च यत् ॥

शालिगोधूमादीन्तु शीलयेदम्यसत् । नेत्रबलेच्छ-
 ध माधिकपुत्राभ्यां मिश्रां त्रिकलां शीलयेत् । तपेद-
 मनि शीलयेत् यदाहारविशारं स्वरथस्य स्वास्थ्यमनुत्तरेण
 स्यतुस्तप च व्यापुपुत्रम करोतीति ।

स्वभावमात्रायोगादिपरस्परत्रिपर्ययैः ।
 भोजनानि विरुध्यन्ते
 तानि विद्वान् त्रिवर्जयेत् ॥
 त्यागाद्विपमहेतूनां समानां चोत्सेवनात् ।
 विपमा नातुवध्नन्ति जायन्ते धातवः समाः ॥

प्रतद्वनोप्यते । —

स्वभावमात्रेत्यादि सुबोधम् । विषमाणां दोषधत्त-
 वेपमहेतूनां अनमयोगस्थितानामाहारादेशादीनां त्यागादि-
 पमा धातवः शरीरे नातुवध्नन्ति । समानां च. यथो-
 चिद्विदितानां संवेचनादातवः समा जायन्ते । तेनेतद्वर्ज-
 यन्ति । स्वकारेणमामम्रीवैरहात् स्वय नाशः, तथा कारणता-
 मर्मासिधिविनेज्वर्य जन्मेति ।

अन्नेन कुक्षेद्वैविशौ पानेनैकं प्रपूरयंत ।
 आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ॥
 मन्दानलवलारोग्यनुपेश्वरसुखात्मसु ।
 योज्यः क्रमोऽयं सततं नावश्यमितरेषु च ॥
 करोति रुक्षं बलवर्षनाशं
 त्वशुक्षतां वातशकृन्निरोधम् ।
 स्निग्धं त्वतिश्लेष्मचयमसेकह-
 र्द्वर्गारवालस्यरुचिप्रणाशान् ॥
 अन्युष्णमन्नं मददाहत्पणा-

बलेत्रणाशभ्रमरक्तपित्तम् ।
शीतं तु सादारुचिवाहिनसाद्-
हृल्लासविष्टम्भनरोमहर्षान् ॥
अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विष्व-
मत्सिमव्यासिमशीघ्रपक्तिम् ।
अतिद्रवं पीनसमेहकास-
स्यन्दान् करोत्यग्निबलं च हन्ति ॥

अधेन कुक्षेर्द्धौ भागे पूरयेत् तृतीयं भागं पानेन
पूरयेत् दोषाणामाथयं मचरणस्थानं चतुर्थं भागमवशेषयेत् ।
अन्यथा अन्नपानपुरिते सर्वकुर्षा दोषा निराश्रयास्तेनवाश-
पानमृत्पीड्य विपूचिकादीन् रोगान् कुर्युः । एषा च
कल्पना अर्द्धभागवत्पूर्यादिनानुमीयते । न च कु-
क्षेर्भागो विज्ञापते । अयं श्वानवरोक्तपानक्रमो म-
न्दानलादीनां पुरुषाणां योज्यः । इतरेषामुक्तैर्म्योऽन्ये-
षामयस्यै मं योज्यः । दूरिद्राल्यन्यातुरदुःखा-
त्तनां हि यथापथमभिवल्लापकरणदिमम्भवपिथया बुष्योऽ
द्यम् । रुध आहारो बलनाशादिकं करोति । अ-
तिक्षिप्यः श्लेष्मसम्भयादीन् करोति । प्रसेको मुस्ताच्छूले-
ष्मसृतिः । अत्युष्णो मदादीन् करोति । अतिशीत-
मभिमादादीन् करोति । हृदयस्योत्केशेन युक्तः प्रसेक-
एव इन्लागशब्दवाच्यः । अतिस्थिरोऽतिकर्ठिनो मूत्रशकृ-
द्विष्वभादीन् करोति । अव्यासिरेकरिमन् भागे जठरस्य
स्थितिः । अतिद्रवः पीनसादीन् करोति । त्यन्दो
नामाधिरोगः ।

अतिमधुरमनलशर्मनं
भुक्तमसात्म्यं न पुष्टये वपुषः।
अतिलवणमन्धुष्यं
तीक्ष्णात्यन्लं जरा साक्षात् ॥
इति विधिमवलम्ब्य योऽन्नपानं
बलमिव विप्रहृतसदोपयुङ्क्ते ।
तनुमपि तनुजां रुजां त्वनाप्य
व्रजति नरः स समाशतस्य पारम् ॥
इत्यन्नापनविधिर्नाम देशमौऽध्यायः ॥

अतिमधुरमाहारोऽभिनाशनः । असात्म्यं च मु-
क्तं वेदपुष्टिं न करोति । अतिलवणं चक्षुषोऽपम्पम् ।
अतितीक्ष्णमलम्बलं च जरा साक्षादतिशयेन जराकारण-
त्वात् । इत्यनेन प्रकारेण विधिं क्रमं मात्राग्यासादिक-
मवलम्ब्य गृहीत्वा यो नरोऽन्नपानं युङ्क्ते । किमूर्तं ?
विप्रहृतमशरीरमिव बले, तद्धेतुकत्वात् । स गरस्तदु-
मपि स्वल्पापि तनुनां देहजां रुजां पीडामनाप्यालम्ब्या
समाशतस्य संवत्सरशतस्य पारमन्त व्रजति । अनाप्ये-
त्यत्राद्प्रयुक्तस्तेन साध्यात् ।

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंप्रह्वयाख्यायां
अन्नपानविधिर्नाम दशमोऽध्यायः ॥

अथैकदशोऽध्यायः ।

सुरक्षितं सुविहितमप्यन्नपानमवापया सेवितं महारो-
गाय मरणाय वा भवत्यतो मात्राप्रदर्शनायाःप्रायारम्भः ।

अथातो मात्राशित्तीवन्नामाध्यायं व्या-
ख्यास्याम इति हस्माहुराज्ञेयादयो महर्षयः ।

मात्राशी स्यात् । मात्रा पुनर-
भिवल्लाहारद्रव्यापेक्षिणी । कुक्षेरप्रतिपीडन-
माहारेण हृदयस्यासंरोधः पार्श्वयोरविषाट-
नपनतिगौरवमुद्गरस्य प्रीणनमिन्द्रियाणां क्षु-
त्विपासांपरतिः स्थानासनशयनगमनोच्चा-
समश्वासभाग्यसंकथासु मुखानुवृत्तिः सा-
यं प्रान्थ सुखेन परिणमनं बलवर्णोपच-
यकरत्वं चेति मात्राया लक्षणम् ।

मात्राशी स्यादित्यादिना प्रस्तुतमदर्शनम् । सा-
 च मात्रा अथैवैलमाहारद्रव्याणां च तदतुरूपं युक्तं ल-
 घुत्वं चापेक्ष्य भवतीत्यंभराहारस्य च परस्परयोग्यत्व-
 मित्यर्थः । ननु मात्रैव न ज्ञाता अतो मात्रालक्षणमु-
 च्यते । आहारेण कुशेरपीडनम् । हृदयस्य चास्तरोधः ।
 पार्श्वयोश्चाभभरणे पाटनमित् पाटनं तस्याभारः अविपा-
 टनम् । उदरस्य चानतियुक्तत्वम् । इन्द्रियाणां च-
 क्षुद्रादीनां श्रेणने सन्तर्पणम् । क्षुन्तृषोश्च नाशनम् ।
 स्थानासनादिषु सुतात्तुष्टिः सुतप्रश्रुतिः । उष्णाम-
 श्रासौ श्वास्तस्यातर्बहिर्धनम् । सायन्तनस्य च भोज-
 नस्य प्रातः सुतेन परिणामः प्रातस्तनस्य च सायम् ।
 नलादुपचयकृत्वत्वं चाहाररयेति मात्रालक्षणम् ।

त्रिभागसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गु-
 रूणामुपादिश्यते । लघूनामपि नातिसौहि-
 त्यम् । अनिलानलगुणवहुलानि हि ल-
 घूनि तुल्यगुणत्वादिप्रसंधुक्षणान्यविधिना
 चाल्पदोषाणि । इतराणि तु पृथिवीस-
 लिलगुणवहुलान्यसामान्याद्विपरितान्यन्यत्र
 व्यायामाशिवलात् । अमात्रा पुनरशन-
 स्य हीनताऽधिक्यं च । तत्र हीनमात्र-
 गश्चनं बलवर्णोपचयमनोयुद्धीन्द्रियोपघातकरं
 विबन्धकृददृष्ट्यमनायुष्यमनोजस्यं साराविध्मा-
 पनमलक्ष्मीजननमशतेश्च वातविकाराणामा-
 यतनम् । अतिमात्रं पुनः सर्वदोषमकोपन-
 माहुः । तेन हि प्रपीड्यमाना वाताद-
 यो युगपत्प्रकुपिताः कुक्ष्येकदेशस्थास्तदेवा-
 परिपक्वमाविश्य विष्टम्भयन्तोऽलसकमाभि-
 निवृत्तयन्ति । सहसा वाधरोचराभ्यां
 मार्गाभ्यां प्रच्यावयन्तो विपूचिकाम् । अ-
 पि च ।

यस्मिन्नाहारे यमानेन भुज्यमाने शरीरस्वीवरूप-
 ता भवति, सा मात्रिति पिण्डपारिमाणेन । प्रतिद्रव्यापे-
 क्षया नूयते युरूपमाहारद्रव्याणां स्वभासस्कोरापेक्षया

पुरुषबलापेक्षया वा त्रिभागतुष्टिरर्द्धतुष्टिया । लघूनां च
 नातितुष्टिः । यतो लघूनि वाग्नाडीभागाधिक्येनापेक्ष-
 न्ते । अनस्तत्रप्रधानेनाभिसादश्यादभिशुद्धिकराम्येवं चा-
 विधिना यथोक्तकमादीनामभावादेवापि स्वस्वदोषवर्तुत्वं
 लघूनाम् । इतराणि गुरुणि पार्श्वेवाप्ययुग्मभूयस्ताद्रे-
 षैपरीत्यापाराहेतवः । व्यायामाशिवलादन्यत्र व्यायामकार-
 णे हि यदभिलक्षं तत्र गुरुण्यप्यदोषकराणि । एषा मात्रा ।
 अमात्रा पुनर्यथोक्तया हीनत्वमाधिक्यं वा । तत्र ही-
 नमात्रमाहारं बलवर्णनाशादीन् करोति । सारस्य बलस्य
 विष्पापनं नाशनम् । यथोक्तोदतिमात्रं पुनर्दोषात् प्र-
 पीडयन् कुक्षिमादृषं तिष्ठति । ततस्तं दोषाः तेन-
 कृद्धमार्गास्तयेवाहारमपकमातिव्ययं द्विधा कुर्वन्ति । क-
 दाचिन्नदमं निष्टम्यासते । अथवाचं पत्रापकं बहिः
 प्रेरयन्ति । यदा तु निष्टम्यासते तदाऽलसकनामानं रोग-
 गमामिनेवैतियन्ति । यदा प्रेरयन्ति तदा विपूचिकम् ।
 मयाति नोर्ध्वं नाथस्तादाहारो न चपच्यते ।
 आमाशयेऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः ॥
 विविधैर्वेदनोर्द्धेवाप्यादिभृशकोपतः ।
 मूर्चाभिरिय मात्राणि विध्यताति विपूचिका ॥
 तत्र वातःशूलानाहाद्गमर्द्धमुखशोषपलापकं-
 पमूर्च्छाभ्रमजृम्भोद्वेष्टनाक्षिमवेशशिरोहृदयाति-
 रुक्सिराकुञ्चनस्त्वम्भनानि करोति । पि-
 त्तं पुनर्ज्वरातिसारान्तर्दाहवैवर्ण्यतृष्णा-
 मद्भ्रममलयानि । श्लेष्मातु छर्द्यरोचकप्रले-
 काङ्गसादाविपाकशीतज्वरगात्रगौरवाणि ।
 विशेषतस्तु दुर्बलस्याल्पवहेर्वहुःश्लेष्मणो
 वातमूलपुरोपवेगविधारिणोऽन्नपानमनिलम्-
 पीडितं श्लेष्मणाविवद्धमार्गमलसत्त्वादाबहि-
 र्मुलीभवत् छर्द्यतीसारवर्ज्यानि यथो-
 क्तानि शूलादीन्युपजनयत्यतिमात्राणि ।
 सोऽलसः । अतिमात्रदुष्टास्तु दोषाः
 मदुष्टामवद्धमार्गास्तिर्यग्गच्छन्तः कदाचिद-
 स्य शरीरं दण्डवत् स्त्वम्भयन्ति ततस्त-
 मलसकमसाध्यं भवते ।

एतदेव प्रयाति गोर्षानिलादिना सविस्तरमुच्यते ।
 वाय्वादीनामत्सर्षकोपावानाविषैर्वैदनानामुद्धेदः सूचामि-
 रिव गान्धाणि यदसौ विप्यति अतो विपूचिकीच्यते ।
 तत्र विपूचिकाकाष्ठापते यदा वातोऽधिको भवति तदा-
 शलाघुत्पति करोति । अहाना रज्जायुद्धेष्टनमिषोद्धेष्ट-
 नम् । पित्तं वृद्धं ज्वरादीन् । प्रकृष्यो मूच्छाप्रायः ।
 श्लेष्मा वृद्धः छर्द्यादीन् । एषामन्यतमस्य वृद्धिरारार-
 विशेपाद् भुक्तात् । पूर्वं दोषरिधयनपेक्षया । मवैर्येवा-
 प्यतिमात्राशिनो वातः शलादीन् करोति । दुर्बलत्वादि-
 युक्तस्य त्वतिमात्राशिनो विशेषेण वातः प्रकुपितोऽसं प्र-
 दूषयति । तच्चैवंप्रीडितम् वेमधश्च श्लेष्मणा आकु-
 रितं रुद्धमांसमलसत्वात् छर्षतासारवर्ष्योत्पुन्यकृत्वाणि सु-
 ल्दादीन्पुजनयति । स अलसो नामालसकविशेषः । अ-
 स्य त्वतिमात्राशिनोऽल्पधदुष्टा वातादयः पूर्वं प्रदुष्टनामन-
 स्पष्टमांसैरेषात् तिर्यक् संतोभिर्गच्छन्तः कदाचिद्वोष-
 बलविशेषात्सर्षरं दण्डयन् स्तम्भं कुर्वन्ति । रौडलस-
 कविशेष आचार्या असाध्या इति बुवते ।

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनः पुनरा-
 मदापमामविपमामनन्ति । विपसदृशलिङ्ग-
 त्वात् । तत्परमसाध्यानाम् । आशुकारित-
 या विरुद्धोपक्रमत्वाच्च । न च केवलं
 मात्रैयैव कृत्स्नमाहारफलमवाप्तुं शक्यं स्व-
 भावादीनां भिन्नफलत्वात् ।

यथ विरुद्धादिकं प्रयोगाचरति तस्यामो वक्ष्यमा-
 णलक्षणो दृष्यति । तरिमन् दुष्टे विपभुमस्येव या पी-
 षत्ययेत् । तथाचार्या आमविषमिति नामामनन्ति क-
 ष्यन्ति विपसदृशलक्षणत्वात् । तन्नामविपमसाध्यानां
 रोगाणां परं कष्टतममसाध्यत्वेन । कुतः आशुकारितया
 विरुद्धोपक्रमत्वेन च । आशु शीघ्रं स्वं कर्म मारणं
 करोतीत्याशुकारि । तत्र हि दोषास्तथाविधे कोपमापय-
 न्ते । यैकशिमन् दोष औपधमन्यरिमन् दोषेत्सर्षे विरु-
 ष्यत् इति विरुद्धोपक्रमत्वम् । अन्ये त्वन्यथा भुवन्ति ।
 यदि विपमदृशस्यरूपः पीडाकुर्वन्त्वेन तत्रामो भवति विषे
 शिता-त्रिया आमै अजीर्णे चोष्णा इमूनकमविर्गैवः ।

ननु मात्राशिनोऽपि दुष्टामपीडा दृष्टा न्न कथमुच्यते ।
 मात्रामोजननेव तु केवलेनाहारफलं बलवर्णोपचयार्थिकम-
 वाप्तुं शक्यते । कुतः स्वभावसंयोगकालादीनामसदृश-
 फलत्वात् । एतदेवोच्यते । न मात्रैव केवल स्वास्य-
 कारण यावदृश्यस्वभावादयोऽपि ।

तथा हि । गुरुरूक्षशुष्कशीतद्विष्ट-
 विष्टम्भिवादाक्षुचिविरुद्धाल्यम्बुपानद्रवमका-
 ले काले वा कामक्रोधलोभैर्भ्याद्दीशोकोद्दे-
 गभयक्षुद्रुपतेन वा यदन्नपानमुपयुज्यते त-
 दप्याममेव प्रदूषयति ।

तथाहान्यादिना स्वभावादीन् दर्शयति । गुरुरना-
 दिगुणयोगान्मात्रयापि भुक्तमाममेव दूष्यतीति । तत्रसा-
 ध्यत्ववन्तितमामं दुष्टमलसत्वं प्राप्तम् ।

तत्र साध्यमामं दुष्टमलसीभूतमुल्लि-
 खेत् पाययित्वा सलवणमुष्णं वारि । त-
 थात्वच्छर्दयन्तमतिलीनदोषं कृष्णानागदन्ती-
 कल्कयुक्तं पाययेत् । मदनफलकपायं वा
 पिप्पलीसिद्धार्थकल्कयुक्तम् । दन्तीमाग-
 धिकावचूर्णितं वा कोशातकीरसम् । अ-
 वस्थापेक्षी वा वमनकलोत्तानि तक्षिणवमना-
 नि । ततः स्वेदवर्त्तिप्रणिधानाभ्यामुपाच-
 रेत् ।

तत्रेत्यादि । सलवणं लवणमयुक्तमुष्णं वारि पी-
 त्वा उल्लिखेत् नर आम वमेदित्यर्थः । दोषस्यात्तुद्वि-
 ष्टत्वादेवमन्यच्छर्दयन्त पिप्पलीनागदन्तीचूर्णयुक्तमुष्णाभ्यु-
 षयेत् । पिप्पलीनर्षपचूर्णयुक्तं वा मदनफलकपायम् ।
 कोशातकीनिष्पीडितरसं वा दन्तीपिप्पलीयुक्तम् । एतानि
 वमनानि योग्यानि योग्यदेशकालशरीरतपेक्षया योग्यानि ।
 अन्यानि च वमनकलोत्तानि तीक्ष्णान्यातुरव्याध्यायन्त्या-
 पेक्षया योग्यानि । ततः कृत्वावमन नामानिधरिवेददृश्य-
 तिस्यां चिकित्सेत् ।

अपि च । —

सद्यः सम्पत्तिशुद्धस्य शाम्पन्ति सद्गुपद्रवाः ।
शूलेनिरन्नकोष्ठेऽग्निः कोष्णाभिन्नुर्णिताः ।
पिवेत् ॥

हिङ्गुमतिविपाण्योपसौवर्षलवचाभयाः ।
अथवापिप्लामूलं त्रिवृतादारुसन्धवम् ॥
शुण्ठीः सक्षीरलवणपिप्लयीमरिचानि च ।
पाठाम्लवेतसक्षारयचार्नीपौष्कराणि वा ॥

द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाग्निकुष्ठ
सुवर्चिकाक्षारविलाजमोजम् ।
शूलोदरानाहविपूचिकाशो-
हृद्रोगमुल्मोर्ध्वसमीरणप्रम् ॥

मुस्ताजमोजपूर्ताकवचाशुण्ठाग्रिधान्यकैः ॥
सवालकशटीविल्वैः कार्थं तृच्छूलवान् पिवेत् ।
रास्त्राकदफलपद्मन्थासृहतीद्वयजोद्धकैः ॥
गुल्मशुल्वातीविपाकुष्ठपत्रव्याघ्रनलाम्बुदः ।
कुर्पाच्युषकैः समुत्रैर्वा लोपोद्घर्तनधूपनम् ॥

अपि चेति सम्बन्धे । सम्पत्तिशुद्धस्य कृतवम-
नीरंरकस्य सद्गुपद्रवा इष्टामना रोगाः तत्र एव शम
युक्ति । एते च कृतसंशुद्धेः शूलेऽत्रुद्धे कोष्ठे वाजी-
शोषरहिते हिङ्गुवर्दीभ्यभयान्तिनि चूर्णितानीपद्गुणजलेन
पिवेत् । यथासिद्धिमात्रया । अथवा पिप्लयामुल्मो-
न्मन्तैः कोष्णाभिराग्नेः पिवेदिति सन्ध- । शुण्ठा-
दिक मरिचान्तं वा कोष्णाभिराग्नेः । पाठान्तिक पु-
ष्करमूलान्तं वा । एते चत्वारः प्रयोगाः शूलहरा अजा-
ण, नक्षीरामानि, दोषभ्याः साधनेषु यथायोग्यं योग्याः दि-
ग्वादिक्कममैरान्त द्विदत्तरप्रमाणयुक्तः शूलदिनास्तनम् ।
यद्यथाशुद्धव्याहुरं ततस्मादिष्टुणम् । तद्यथा चैव स्थितम् ।
द्विदत्तरमैरिवं यस्वीपवस्येति, द्विदत्तरम् । द्वौ भागौ
द्विः समभागवत्ता उत्तमम् । तत्रैतदुक्तं भवति । हि-
ङ्गुनां भाग एतद् । द्वौ भागौ वचायाः । चत्वार
सिन्धुनां भागौ । कुष्ठस्य षोडश सप्तविंशतिरस्य । रा-

विशद्विद्वान्मन्त्रम् । सन्धुपतिरमोनास्येति । सप्त वे-
पानि । निरन्कोष्ठुम् तृच्छूलमूर्धम् पुरातना पा-
रन्त्यनामानेन सप्त विवेत् । यथाऽग्निः शुष्कैर्न-
यमिदंते तेषादाऽम्बति योनेर् । शुष्कमयपशाम्बो-
समीयार्त्तवचरिक्तः ।

सकृच्चानद्भृष्टमम्लपिष्टैः मन्त्रेपयेत् ।
दारुहमवतीकुष्ठशनादादिङ्गुसन्धवैः ॥
यवचूर्णथ सक्षारतकः फोष्ठासिन्धु परम् ॥
योजयेत्सन्धयान्तंथ वार्ति विष्णुव्रसंग्रहे ॥
नाम्पमानानि चाद्धानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत् ।
त्रिपुच्यामतिवृद्धायां पाण्योर्दोहः प्रशस्यते ॥
द्विदक्षारजीर्णपिष्णुपाकृष्णारुष्कराचित्रकैः ।
सगुक्तसन्धवैस्तैलं परुषमभ्यञ्जने दितम् ॥
सुच्छर्दितविरिक्तस्य मात्रायामेजतिदारुणे ।
भल्लतकमधुच्छिष्टजीर्णपिष्णुपाकनागरैः ॥
धृततैलं पचेत्साम्लस्तत्र खलिलघ्नमुत्तमम् ।
त्वक्पथरास्त्रागरुशिष्टुकुष्ठ-
रम्लमपिष्टैः सवचाशताहैः ।
उद्धर्तनं खलिलविपूचिकाशं-
तैलं विपकं च तदर्थकारि ॥

सदृशोपवास्येनं विरिक्तवदुपाचरेत् ।
सामान्येनेति सिद्धोक्ता विपुच्यलसक्तकिया ॥

तरिषधामेलतीधने मकरमानंद हि जतरम्लेन
पाचिकमयादिना पिष्टेदेववादिभिः म्लेपयेत् । यव-
पौत्र यवशतकाम्यां मिश्रितः परमव्यर्थं म्लेपादेव को-
ष्ठासिन्धु । अन्ये धारं भरम वदन्ति । विष्णुव्रसंग्र-
हेऽन्तरांतरेवदारुणादिभिः सेन्धवान्तैर्मुदवर्तिः पिष्टेदेवाः ।
तत्र चामदीयं दोषवशाद्दधानि नाम्पमानानि सकोष्यमा-
नानि यदि भवन्ति ततस्तान्यव्यर्थं स्विन्नानि चर्षपट्टादिनां
वेष्टयेत् । अतिवृद्धायां च विपुच्यां पाण्योः घृष्टिक-
योस्तत्तशास्त्रादिना दाहः प्रशस्यते । द्विदक्षारादिभिः पक्व-
तैलमभ्यञ्जयिष्यते । शुक्त तैलसमम् । तत्र चामदीयेऽग्नी-

दोषेण वातकोपवशात् गात्राणामापाम् वातव्याधिनिदानव-
 र्थमाणलक्षणं भस्मात्कादिभिर्गुत तैलं च मिश्रितं पचेत्
 यानामुपयोगाय सुखद्वित्विरिक्तस्य सतः । तच्च पत्रं
 धृतैतलमुत्तमं खल्लोनाशनम् । खल्ली वक्षमाणलक्षणा
 यानव्याधौ । त्वगादींभस्मैलेन कांशिकादिना पिष्टैरुद्भक्त-
 नं खलां विपूचिकां च नाशयति । एभिरेव च
 त्वगादिभिः पत्रं तैलं तदपेकारि विपूचिकाररूपमेव
 धृतिरेकादिकर्णं कुर्वेद्रोगमुपशानयति । एते विपूचिका-
 र्णै तदहोर्विपूचिकादिवसमुपवास्य विरिक्तवत्ससर्जनं क्रमणो-
 पचरेत् । एतच्च वमनविरिचनविधौ व्याख्यास्यामः ।
 ईलनेन प्रकरणेन विपूच्यलसक्तयोः सिद्धा निःसंशया वा
 र्करीं क्रियेताम् ।

आमदोषेषु त्वन्नकाले जीर्णाहारं
 दोषोपालिप्तमाशयं स्तिमितगुरुकोष्ठमन्नभि-
 लापिणमभिसमीक्ष्य पाययद्दोषशेषपाचनार्-
 थमौषधं वह्निसन्धुक्षणार्थं च । अजी-
 र्णाहारं पुनर्न पाययेत् । यत आम-
 दीपदुर्वलो ह्यमिषुगपदामदोषमौषधमाहार-
 षांतं चाशक्तः पक्वतुम् ।

शेषेषु त्वापदोषेषु जीर्णहारो दोषोपालिप्तमाशयं
 पुरुषं तथा स्तिमितः अचलो शुद्धश्च कोष्ठो यस्य त
 तथाहारे च निराभिलाषिणं एवंविधायस्यापुल्लमामदोषिण-
 मवेश्याहारस्य जीर्णत्वात् कालवशादीषुः किञ्चिद् एकैस्वधि
 दोषशेषस्य पाचनार्थमिति सन्धुक्षणार्थं च किञ्चिदेवंगुणमौष-
 धं पाययेत् । अजीर्णाहारस्य न देयमीदध यतः आ-
 मदोषकृतबलहानिरभिर्नोतादिकमुपपन्नं दोषं प्रयुज्यमान-
 मौषधमाहारं चाजीर्णं पक्वमुपशक्तः ।

अपि चैषां विभ्रमोऽतिबलत्वादुप-
 रंतानलबलमातुरं सहसैवातिपातयेत् ।
 आमदोषजीनां पुनर्विकाराणामपतर्पणेनै-
 र्वापभमो भवति ।

अपि चेति पादमशुभे । एषामामदोषां विभ्रमो द-
 र्शनीयः साहस्यं विरक्तवत्ससर्जनं च तदहोर्विपूचिका-
 र्णै तदहोर्विपूचिकादिवसमुपवास्य विरिक्तवत्ससर्जनं क्रमणो-
 पचरेत् । एतच्च वमनविरिचनविधौ व्याख्यास्यामः ।

तयेत् शीघ्रमेव मारयोदित्थं । सर्वेषां च पुनराम-
 दोषानां स्तैमित्यादीनां विकाराणामपतर्पणं लवनेन
 चिकित्सा ।

तत्तु त्रिविधम् । लङ्घने लङ्घ-
 नपाचनमत्रसेचनं च । तत्र लङ्घन-
 लक्षणाणां । तेन ह्यनिच्येनलङ्घ्यां
 वातात्पर्येण इवाल्यः सल्लिलाशयोऽल्पदो-
 षः प्रक्षोभमापद्यते । लङ्घनापाचनार्थं
 मध्यदोषो वातात्पर्यार्थं पांशुषुभ्रमवकिर-
 णैरेव च नतिपहान् सल्लिलाशयः । च-
 ह्नुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम् ।
 न ह्यत्राचिरे परशोदकेनैव शाश्यादिमुष्टि-
 र्भवति ।

नत्वापार्थं विरक्तं तत्र स्वप्नरीषाणां लवनेन-
 व । अत्र लवणरुद्धेनीपत्रातो भग्ने तत्र ह्येत्यादि-
 ना दृष्टान्तः । तेन शुभ्रवतेनानिच्येनैव वृद्धिं याति ।
 तद्वशात् वास्यो दोषः शीघ्रं प्राप्नोति । यथास्यस्य-
 टाशयो जठस्थानं तदाकृदि वातात्पर्यार्थं शीघ्रं याति ।
 तद्रोषोऽपि । तथा मध्यदोषो नातिशयो लवनेनोप-
 वानेन पाचनेन च क्वापादिना शीघ्रं याति । यथा
 मध्यः सल्लिलाशयो नातिबहुनलो वातात्पर्यार्थं पांशुभ्रमा-
 वकिरणेन शोषमापद्यते । तद्रमथोऽपि दीरः । ल-
 घनस्य वातात्पर्यार्थं साध्यम् । पक्वस्य पांशुभ्रमाव-
 किरणेन । बहुदोषाणां दोषावसेचनं वमनविरिचनेनापतर्प-
 णम् । दृष्टान्तो यथा पञ्चोदकेनैव नष्टकृत्वातीये असाविरे
 तन्भानां शाश्यादीनां पुष्टिर्भवति । बहुनां दोषाणां प-
 ष्चोदकेन साध्यम् । शाश्यादिनामुषा अनुनेनानिरेव-
 लात्साध्यम् । शरीरस्य पच्येन च ।

तस्मात्संतर्पणमिति ताः नान्तरेणा-
 पतर्पणमस्ति ज्ञान्तिः । अतर्पणमिति ता-
 नां च नान्तरेण संतर्पणमिति । एवम-
 न्येषामपि व्यापारिणां यथास्तं निदानविपरी-

नमोपधमेवावचारयेत् । सति त्वनुबन्धे
निदानविपरीतस्यास्य व्याधिविपरीतमेव त-
दर्दकारि वा । विद्युक्तामदोपस्य पुनः
परिदह्यामदोपकेपस्य दीप्तं वाग्नावभ्यङ्गास्था-
रनाहुवारनं विधिः संदधानं च सुदस्ता प्र-
योऽयम् । प्रसमक्षिय दोषोपधाधीनामव-
स्थान्तराणि । भवन्ति चात्र ।

तरमारम्या दिग्ना एतदुक्तं भवति । सर्वेषां स-
न्तर्णोपधना व्याधीनामपतर्णं कार्यं, अपतर्णोपधाना च
मन्तर्णमिति । एतच्च स्वयमुक्तवता शरूकारणोपधे
विद्यमानविपरीतं दक्षिणम् । निदानं हेतुरिति पर्ययी ।
परतर्णहेतुकारणामपतर्णमिति । यदा तु रूर्वव्याधयो हे-
तुविपरीतोपधेन वृतेनापि न ज्ञामन्ति तदा व्याधि-
परीतं चार्दमः । दृढवैकारि वा । न हेतुविपरीतमाधै-
र्णव वृतामैतामवलभ्येत । एतानि हेतुविपरीतादीनि
वक्ष्यमाणं दृष्टानि । विज्ञात् आमदोषेण यः पुरुष
कार्यध्यादिना परिपवचदोषो दीप्ताभिश्च तस्य शरीररथदो-
षमनुभवमानोपधाधीना नानाविधायरघातगण्यमितमोपधा
भ्यद्वादीनामपतम र्थेषु च वा सुदस्ता यथा सवाहनेन
ज्ञामं योजयेत् । भवन्ति चापि चोद्वैर्यसदुच्ये त-
त्परीतिः ।

यः श्वाचदन्तोष्ट्रनखोऽल्पसंज्ञः
छर्षिर्हिदोऽन्तर्गतताम्रनेत्रः ।
क्षामस्वरः सूस्तसदस्तसन्धि-
योयाचरोऽसौ पुनरागमाय ॥

प्रकरणस्य आमदोषवान् श्वाचदन्तत्वादिदण्डगुणस्य तः
ततोऽपुनरागमाय वादन् किंयत लक्ष्यः ।

ध्वोपं कञ्जस्य फलं हरिद्रे
मूलं समावाप्य च मातुलुङ्ग्याः ।
छायादिशुष्का गुळिकाः कृतास्ता
हनुमिपूर्या नयनाञ्जनं ॥

शिरिपनक्ताद्युपणिर्ज्वीज-
लायन्त्यपामार्गफलश्च वर्तिः ।
वस्तस्य मूत्रेण विपूचिकाग्री
प्रलेपधूम्राञ्जननस्ययोगैः ॥

व्योपादिकृता वर्तयो नेवाखनेन विपूचिका ह्य-
समावाप्य सन्निधुष । शिरिपादिभिद्वर्णितैर्वस्तरयं छा-
गस्य मूत्रेण कृता वर्तिः प्रलेपादियोगादिपूचिकाग्री ।
एषामदोषचिकित्साजीर्णेषु योग्याः ।

अजीर्णं च कफादाभं विद्युच्चयमनिलाद्भवेत् ।
विदग्धं पित्तकोपेन त्रिप्रकारमिति स्मृतम् ॥
तत्रामं गुस्तोत्तुद्धेदः शोफो गण्डाभिक्षूटयोः ।
उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धः प्रवर्त्तते ॥
विद्युब्धे शूलमाध्मानं विविधा वातवेदनाः ।
मलवातामष्टाक्षिश्च स्तम्भो माहोऽङ्गपीडनम् ॥
विदग्धे भ्रमन्तुष्पृष्ठाः पित्ताच्च विविधा रुजाः ।
उद्गारश्च सधूमाम्लः स्वेदो दाहश्च जायते ॥

अजीर्णमयम्यते । विविधमजीर्णम् । कफाधिक्येन
वाताधिक्येन दृवर्यरूपपित्ताधिक्येन वा । अग्निविपरीत्येन क
फस्याजीर्णकृत्ये प्राधान्यादमे पाठः । तत कफकृतोऽजी-
र्ण आमनामा तमिन् स्थिते गावत्या शुरुवं धातुलापने
द्वेदः । उत्तुद्धेदो विकारविशेषः । मद्यो भुक्तनदमा
सविदाहावस्थो हृद्युद्गारः । यातेनानाणि विद्युब्धमृष्णै
तस्य लक्षणं जठरदालदुद्भवः । पित्तादजीर्णं विदग्ध
शब्देनोच्यते तस्य लक्षणं भ्रमादुद्भवः । उद्गारश्चात्
धूम इव जठराद्देति तद्विषयता ।

लक्ष्येन कार्यमामे तु विद्युब्धे स्वेदेन भ्रमम्
विदग्धे चमनं यदा यथावस्थं हितं भवेत् ॥
गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विळम्बिका
कफघातातुपिद्वामालिङ्गा तत्समसाधना ॥
रसशोषऽन्नविद्वेषो हृदयाशुद्धिर्गारवे ।
तत्राशुवत्वादिवा स्वप्यात् क्षुद्धानद्यालक्ष्यमिति ।

यामैश्वर्यभिर्द्विभ्यां च भोज्यभैषज्ययोः समे ।
पाकोऽग्नायुक्तयोर्द्राकृचतीक्ष्णमन्देपुनाश्विरात् ॥

आमे अजीर्णे चिकित्सा लघनमुपवासाः । वि-
दग्धेष्वर्थे स्वेदः । विदग्धे वमनम् । अवस्थाविशेषे-
ण वा सर्वमेतत् सर्ववापि । एतद्प्रसङ्ग इदमाह ।
आमानमहास्रोतसि लीनाद् गरीयसः प्रभूताद्रिजम्बिका
नाम रोग उत्पद्यते । सा च विजम्बिका वातरुग्ण-
स्यामनुबद्धा भवति । सा चामनामानीर्णसदृशलक्षणा
तच्चिकित्सा च । जीर्णत्वक्षे कदाचिदाहारस्तारो रस
अजीर्णो भवत्यतस्तल्लक्षणमुच्यते अन्नविद्वेष इत्यादि ।
तत्र रसेऽजीर्णे अकृतभोजनः स्वप्यादा लाघवात् । प्र-
बुद्धश्च यदि क्षुद्रोस्ततोऽप्याल्लघुप्रति । लघु स्तोत्रम् । स्व-
भावलघु स्वस्वमानं चेत्यर्थः । एतन्नाजीर्ण दोषोपहतोपश-
द्भवति । तस्य च दोषोपहतत्वे विविधं रूपं विषमत्वादि शरीरे
षष्ठ्यमाणलक्षणम् । दोषाननुबन्धेन चतुर्थे रूपं यन्ममत्वम् ।
तस्य चतुर्विधस्याग्नीर्णोर्णोर्णानयम् कालनिधेयं दर्शयति ।
समेऽग्नी नलशरीराद्यपेक्षया उपयुक्तस्य भोज्यस्याहारस्य
मात्रया चोपयुक्तस्य चतुर्विधमैः पाको भवति । भेषज-
स्यौषधस्य तद्वदश्यां यामास्याम् । युक्तयोर्दंशकालश-
रीराद्यपेक्षया प्रयुक्तयोर्भोज्यभैषज्ययोरेत्युक्तमैवास्माभिः । ती-
क्ष्णोऽग्नी यथोक्ते काले प्राप्ति विपाकः । मन्देऽग्नी पु-
नश्चिराम्बलत्वातिशयापेक्षया यथोक्त काल बहु बहुतर
प्रातिक्रम्याद्योपादिकं च कृत्वा । विषमे तु प्रकृतानुप-
योगः यतः स कदाचित्तैश्च कदाचिन्मान्य भजेत्
अजीर्णज्ञाने तु वर्त्तमानमेवाहोरात्रममित्तीक्ष्णोऽप्यो वा उप-
करोति सात्त्वेन । अतो विषमोक्तं नोक्तः । अत
एव च कारणादाह ।

सभक्तमौषधं तस्मान्मन्दान्नेरवचारयेत् ।
पूर्वाह्णभोजनं सात्त्वं लघुदीपनबृंहणम् ॥
प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ।
अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति ॥
दिवा प्रबोध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ।
तास्मान्चिबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः ॥
व्यापामाद्य विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ।

न ह्येदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥
अक्षिन्नेष्वन्नमासिक्तमत्यन्तेन न दुष्यति ।
अविदग्धेष्विव पयस्स्वन्यत्संमिश्रितं पयः ॥
रात्रौ तु हृदये स्थाने संघृतेष्वयनेषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिलेदं संघृते सर्वधातवः ॥
क्षिन्नेष्वन्यदपवेषु तेष्व्वासिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पयस्स्वन्यत् पयस्तमेष्विवापितम् ॥
नशे तस्मादर्जीर्णेऽग्ने नान्यद्भुञ्जीत भोजनम् ।

सभक्तमित्यादि यतो मन्दाग्नी चिरात् पाकरततो मन्दा-
ग्नेः पुरुषस्य सभोजनमौषधं दीयते । अत्र युक्तिरुच्यते य-
स्मान्मन्दामेराहारश्विरात् पाकं याति हस्तने चाद्येऽजीर्ण
अथतनाहारयोग्ये च कालेऽन्तरा औषधस्योपयोगकरणकाले न
संभवतीति । समे चाग्नी चतुर्विधोमैरक्षपाक उक्तः अद्ये च
यामा अहोरात्रम् । तेन बलाद्भुक्तं भवति अहोरात्रवर्तितस्या
भस्य द्वौ भोजनकालाविति । तत्र रात्रौ भोजनप्रतिषेधा-
दह्न्येव द्वौ वारौ पूर्वाह्णपराह्णे च भोजनम् । पूर्वाह्णे
तस्मान्मुषधितं पथं लघु च सदाभिर्दोषिकरं बृहत्त्वं च । हस्तने
ह्यहोरे सम्यक्परिणते विमलेषु स्रोतस्सुपयोगादेतस्य चासंभ-
वात्पराह्णे भोजनं पूर्वाह्णेभोजनादग्रहणं हीनम् । ननु चतुर्विधमै-
रक्षपाक उक्तस्तत्कथमहः संशे चतुर्विधं द्वौ वारौ भोज-
नं विधीयते अजीर्णप्रतिषेधः कथं नापततीत्याह । प्रातराशे-
लिति पूर्वाह्णभोजनेऽजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति । बलाद्भु-
क्तं सायमाशेऽजीर्णे सायमाशो दुष्यतीति । कात्र युक्तिर-
त्युभयस्यापि युक्तिरुच्यते । प्रथमस्य युक्तिरिदिसस्य प्रारम्भ-
प्रभृत्यर्केण सूर्यमहाराकेण नागपुण्डरीकवत् पुरुषस्य हृदयपु-
ण्डरीकं प्रबोध्यते प्रकाश्यते । तर्हिमद्य हृदये प्रबुद्धे पुरुषस्य
व्यायामेन शरीरचेष्टया विचारेण च बुद्धिविकल्पनेन तथा
चेतसश्च मनसो विक्षिप्तत्वेन क्रियायोग्याः व्यायामादियोगाच्च
सर्वस्रोतांसि स्वभाव्यादाहकत्वे स्फुटत्वं निरावरणत्वं यान्ति ।
यतः स्रोतसां स्फुटत्वेन सातादयो धातवः कोष्ठे परिलेदं न
यान्ति । तेनाग्निशेषु धानुषु सायमाशोऽन्नमासिक्तं जठरे न्य-
स्तमत्यन्तेन न दुष्यति । अत्यन्तग्रहणं किञ्चिदुष्यति सात्त्वं-
त्वादिना रोगं न करोतीति ज्ञानार्थम् । दृष्टान्तो यथा अवि-
दग्धे अनग्निशेषु पयस्वन्यत् पयो न्यत्नं न दुष्यतीति ।
ये स्वभ्रमयद्यसिक्तं तेन हेतुना न दुष्यतीति वदन्ति

तेषामसिक्तशब्देनैवान्वयस्य लम्बत्वाद्विचारणोपम् । द्वितीय-
स्य वस्तुनो भुक्तिरुच्यते । रातावित्यादि पूर्ववैपरीत्येन व्या-
ख्येयम् ।

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥
प्रायः प्रहापराधेन रोगग्रामः प्रजायते ।
नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विपूचिका ॥
दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं
पित्तोल्बणस्याष्टणुमान्न वह्निम् ।
जायेत दुष्टं तु ततो बुभुक्षा
या मन्द्रशुद्धीन् विपवन्निहन्ति ॥

इति मात्राशितोयो नामैकादशोऽध्यायः ।

उद्गारशुद्ध्यादि जीर्णाहारपुरुषस्य लक्षणम् । अ-
ध्यायार्थमुपसंहरन्नाह । सकृच्छे रोगग्रामो व्यापिसमूहः ।
प्रायो वादृन्वेन प्रहापराधेन व्याख्यसेवनादनुष्ठेयव्यागाच्च
नायते । नराणां भोजनउत्सर्गानां तु न तथाभ्यं गेता
उपवन्ते । यथा विपूचिका । अजीर्णाहारमुच्यते ।
नच व्यासिपदिनि प्रदर्शनार्थमाह दोषोपनद्धमित्यादिना ।
द्रव्यरूपपित्तोल्बणस्य पुरुषस्य वातसंश्लेषरुद्धमन्त्रे कौष्ठे-
कदेशे लीनं द्वविरितापिस्त्रयादमित्यन्त्रं गन्तु न शक्नो-
ति । तत्र तदा दुग्धं भोजनमुपेच्छेत्प्रव्यते । या म-
न्द्रशुद्धीन् भोजनयोग्यतातीकल्पद्वयात् भोजनोपयोगेन वि-
पवन् पुरुषान् मार्गदीति ।

इतिन्दुधिराचितायामष्टांगसंप्रह्वव्याख्याया-
मेकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आहारमुक्त्वा तत्तत्स्कारोपयोगित्वाभिध्याहारार्थ-
रोगसाधनोपयोगित्वाच्च प्रायोपयोगिनां प्रत्यापानं स्वस्वा-
रिज्ञानार्थमुच्यते । तदर्धन्यायारम्भः ।

अथातो द्विविधौषधविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यास्याम इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः ।

द्विविधौषधमूर्जस्करं रोगघ्नं च ।
उभयमपि चोभयात्मकम् । बाहुल्येन ह
निर्देशः । तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसायनं च ।
जीकरणं च । रोगघ्नमपि द्विविधम्
रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च । पुनश्च द्विविधम्
द्रव्यमद्रव्यं च । तत्र द्रव्यं त्रिविधम् ।
भौममौद्भिदं जङ्गममिति । तेषु वक्ष्यमा-
णं हेमादि लवणान्तं प्रायेण भौमम् ।
आंद्भिदं पुनर्धनस्पतिवानस्पत्यवीरुदं पाधि-
भेदेन चतुर्विधं भवति । तत्र फलितो-
वनस्पतिः । पुष्पफलवान् वानस्पत्यः ।
चल्लीशुल्भवीरुत्फलपाकान्ताथौषध इति ।
जङ्गमोद्भवं मधुघृतादि जङ्गमद्रव्यमाहुः ।

सर्वे शरीरानेष्यं वस्तु द्विविधौषधमनौषधं च ।
तत्र औषधं पथ्यमनौषधं च शरीरस्थापथ्यम् । तत्रो-
षधं प्राणान्यादादात्तुच्यते । अनौषधं वक्ष्यामः । मर्-
मौषधं शरीरदिने द्विविधम् । ऊर्जस्करं रोगघ्नं च ।
ऊर्जस्करं वास्वस्वस्यापि बलवर्णाद्युपचर्यं करोति । शो-
भने व्याविताननम् । उभयमपि द्रव्यमपि पुनर्धनो-
पयोगिनां प्रत्यापानं स्वस्व-
रिज्ञानार्थमुच्यते । तदर्धन्यायारम्भः ।

कूर्ज्जस्करेऽपि धातुसाम्यकरणशक्तत्वाद्ब्याप्युपशमः संभ-
 वति । व्याप्युपशमे तु वर्षैवलादयुपचयः स्पष्ट एव ।
 तस्माद्द्रव्यमपि द्रव्यात्मकं तत्रापि यद्यत्र प्रधानं तेन व्य-
 पदेश ऊर्ज्जस्करं रोगग्रं वेति । तत्रोर्ज्जस्करं द्विविधं
 रसांयवानीकरणभेदेन । रोगग्रमपि द्विविधम् । व्याधिः
 स्थितस्य नाशने नष्टस्य च पुनरुत्पत्तिरक्षणम् । अ-
 नैनापि प्रकारेण द्विविधं रोगग्रम् । प्रत्यमद्रव्यं च ।
 द्रव्यं मूर्ते सकलेन्द्रियविषयं च । अतोऽन्यद्द्रव्यम् ।
 एतच्च द्रव्यमपि रोगस्य प्रशमने पुनर्भवरक्षणे च समर्थं
 भवति । तत्र भौमादेभेदेन विविधं द्रव्यमिहाप्यापे व-
 क्ष्यमाणम् । सुवर्णाद लवणान्त बाहुल्येन भौमम् ।
 औद्भिदे वनस्पत्यादेभेदेन चतुर्विधम् । तत्र फलिनो व-
 नस्पतिः । फलिनशब्दः फलवति वर्तते । फलव-
 ईश्यामिनजितीनश्चल्ययान्तः । पुष्पप्राधान्येन फलवान्
 वानस्पत्यः । वल्लीसन्तानवती लतायुग्मं च । इत्थं
 भूमिर्जं वृक्षमृक्षश्च च वीकच्छन्देनोच्यते । फल-
 पाकोऽन्तः पर्णतदेवनाशलक्षणो यासा ता ओषधः ।
 चक्षुमप्राणियोन्तित्वात्पुष्टुतमूत्रादि जन्ममुच्यते ।

अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छाया-
 मन्त्रसान्त्वदानभयोत्त्राससंक्षोभणहर्षणभत्स-
 नहतनस्त्रमजगरणसंवाहनादीनि । पुन-
 रपि च त्रिविधं दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्य-
 पाश्रयं सत्त्वावजयथेति । तत्र दैवव्यपा-
 श्रयं मन्त्रौपधिमणिनङ्गलवल्बुपहारहोमनिय-
 ममायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिधानगमना-
 दि । युक्तिव्यपाश्रयमाहारौपधयोजनादि ।
 सत्त्वावजयः पुनरहितान्मनोनिग्रहः । पु-
 नरपि च त्रिविधम् । अपकर्षणं प्रकृ-
 तिविधातो निदानत्यागश्च ।

अद्रव्यं पुनरुपवासादिः । अनिलस्यामकलेन्द्र-
 यमाश्रयात्पुनैवाद्याश्रयत्वेनैव व्यवहारार्थम् । बाह्यस्य
 गवाहनमङ्गवर्द्धनम् । एते चोपवासादयोऽस्मिन्तन्त्रे य-
 थाप्रदेशं रोगमत्तेनोक्ताः । इत्यौपधयौनरुत्तररोगग्र-

त्वायां त्रैविध्यमुक्त्वा तस्यैव दैवव्यपाश्रयत्वादिना त्रैवि-
 ष्यमुच्यते । तत्र दैवव्यपाश्रयं यत् पापस्योपघातकले-
 नैव जटरागिसंयोगेन विना धातुसाम्यकरं मन्त्रौपध्यादि ।
 अत्रौपधीनां धारणमेवाभिप्रेतम् । बलेरुपहारो देवादिषु ।
 नियमो वर्णवर्द्धनम् । प्रायश्चित्तं व्रतादि । उपवासात् ।
 प्रतिद्वःपापहर्तृत्वे । स्वस्त्ययनं वेदोक्तं कर्म । युक्ति-
 व्यपाश्रयं तु जाठराभिसंयोगमात्रादेविशेषेण धातुसाम्यन्त-
 रत्थाहाररसौपधस्य च योजनम् । सत्त्वावजयः सत्त्वर-
 मनसोऽवजयः । अहितादिषयाश्रयमहो निवारणम् ।
 इत्यौपधस्य दैवव्यपाश्रयत्वादिना त्रैविध्यमुक्त्वापकर्षणादि-
 भेदेन तस्यैव त्रैविध्यमुच्यते ।

ते पुनरपकर्षणादयो द्विविधाः वा-
 ह्याभ्यन्तरभेदेन । तत्र बाह्यमपकर्षणं प्र-
 न्ययुद्दोपपक्षमक्रिमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तय-
 न्त्रादिभिः । आभ्यन्तरं पुनर्वमनचिरेच-
 नादिभिः । प्रकृतिविधातः संशमनम् ।
 तद् बाह्यमभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोपमर्दना-
 दि । आभ्यन्तरं यदन्तरमनुप्रविश्यावि-
 क्षोभयद्दोषान् शमयति । निदानत्यागो
 यथादोषं शीतोष्णाशनव्यायामादीनां वर्ज-
 नं स्निग्धरूक्षाद्यनभ्यवहारश्च । तत्र श-
 खादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते न तु भेषज-
 साध्ये शस्त्रादि ।

तानि चापकर्षणादीनि प्रत्येकं बाध्याभ्यन्तरभेदेन
 द्विविधानि । तत्र प्रण्यादीनां शखादिभिरपकर्षणं वा-
 यमपकर्षणम् । वमनचिरेचनादिनाश्च स्थितस्य दोषस्या-
 पकर्षणमाह्यन्तरम् । प्रकृतिविधातो दुष्टस्य दोषान्देहभ-
 स्य शमनं साम्यकरणम् । बहिःप्रयोगेण दोषशमनमभ्य-
 ङ्गादि बाधः प्रकृतिविधातः यद्द्रव्यमन्तर्महासोव । प्रविश्य
 दोषान्शोभयच्छमयति तदाह्यन्तरः प्रकृतिविधातः । ए-
 तच्च पाचनदोषनादिना सप्तविधं वक्ष्यामः । निदान-
 त्यागो यथादोषं शीतादियुचानामाहारादीनां वर्जनम् । व्या-
 यामादिवर्जनं यथादोषमेव । यथा कृन्धेभ्यः तत्सदृशगुण-

नामाहारीविहारादीनां त्यागः । एव वातपित्तयोःपि । प्रसन्नादाह । बाष्पकर्षणेन शलादिना साध्ये मन्मयादौ व्याधौ भेषजनीषधमान्तरापकर्षणम् । प्रकृतिविधातो निदानत्यागश्चोपयुज्यते । न तु यद्योक्तभेषजसाध्ये ग्रहणी-रोगानौ शलादि माद्यमपकर्षणमनुक्रमते । तोषणोपं न भवतीति सन्धः ।

पुनरपि त्रिविधं हेतुविपरीतं व्याधि-विपरीतमुभयार्थकारि च । तत्र हेतुविपरीतं गुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादि । तथैतरस्मिन्नितरत् । व्याधिविपरीतम् । द्वौ मूलोपक्रमौ लघ्वनबृंहणे । पञ्च कर्माणि वमनादीनि सधूमधूपाञ्जनादीनि च । तथा विम्लापनोपनाहनपाटनादीनि ।

इत्यपकर्षणादिभेदेनौषधस्य त्रैविध्यमुक्त्वा तरयैव हेतुविपरीतत्वादिना त्रैविध्यमुच्यते । तत्र हेतुविपरीतं यद्व्याधिविशेषाविशेषायां व्याधिजनकदोषकारणविपरीतगुणम् । यथा शर्मादिशुण्णपुक्तद्वयजे व्याधौ लघ्वादिगुणमौषधम् । तथैतरस्मिन् लघ्वादिजे इतरत् शुवादि । व्याधिविपरीतं तु यत्र हेतुविशेषविशेषा नाश्यायते केवलं यथोपदेशं स्वविषयव्याधिविशेषणोपयुज्यते । यथा द्वौ मूलोपक्रमौ । लघ्वन बृंहणं च पञ्चकर्माणि वमनादीनि क्रमेषु भूमादीनि च । शलादिनात्यानां च शुभ्मादीनां व्याधिविपरीतं विम्लाननादि । विम्लापनं नि-लघ्वनमुपनाहः विण्डवन्धः ।

यद्यपि दोषप्रमनत्वे सत्यपि ज्वरे वि-शेषतो हितं मृस्ता पर्पटकं यवात्त्रय प्रमे-हं रजनी यवान्नं चेत्यादि । रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमथोगे वमनम् । उभयार्थकारि पुनर्द्वैवध्यपाश्रयमौषधम् । तथा छर्द्यां छर्दनमपिसारे विरेचनं मद्रात्यये-

मद्यपानं चुत्यदग्धेऽग्निप्रतपनं पित्तेऽन्तर्निष्-
दे विमार्गगे वा स्वेदः कट्वम्ललवणती-
क्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च वहिः प्रवर्तनाय स्वमा-
र्गोपादनाय च । श्लेष्मणि चान्तर्निष्प्रे-
स्तब्धे वहिः शीतोपचारस्तत्पीडितस्योष्म-
णोऽन्तःप्रवेशेन कफो विलयतामुपयाति ।
एवंविधं ह्यविपरीतमेव सद्भेषजं हेतुव्या-
धिविपरीतमर्थं करोति ।

न केवलमेतावदेव व्याधिविपरीतलक्षणं यावदिद-
मपि । यच्चेति समुच्चयं । यद्द्रव्यं सत्पि व्याधा-
रम्भकदोषप्रमनत्वे न तज्जेषु सर्वव्याधिषु तथा पणम् ।
यथैकरिमंभव व्याधौ दृष्टान्तो मुस्तापर्पटकं यद्यपि पित्त-
श्लेष्मन्नं न तथा शुष्मादिषु पित्तश्लेष्मजेषु हितं यथा
ज्वर इति । एवं यथावशात्पि यथामर्थं दुष्या विक-
ल्प्य वाच्यम् । उभयार्थकारि यद्भयस्य हेतुविपरीतत्वं
व्याधिविपरीतस्य च संबन्धिनमर्थं रोगोपशमलक्षणमेतद-
गुणमपि करोति । तत्र दैवव्यपाश्रयमणिमन्नादिकृतम्
तथा रोगस्वभावादविपरीतस्वरूपमपि यद्भोगोपशमनं करो-
ति । तद्भयार्थकारि । यथा छर्द्यां तत्स्वरूपमेव वम-
नमेवमपि स्वदुष्या विकल्प्यम् । पित्ते चान्तर्निष्प्रे-
स्वेदः शरयते । अविपरीतोऽपि पित्तान् कट्वादिस्त्रा-
यहारथेति यथामूल्येन प्रयोजनमन्तर्निष्प्रे-
दो वहिः प्रवर्त-
नाय विमार्गगे स्वमार्गोपादनायान् तु स्वेदस्य पित्तर-
विशेषप्रोत्तरीषत्वे न तु श्लेष्मादिश्रितवन्धकनाशनेन स्वे-
दस्येति कामिलादौ दृश्यते । श्लेष्मणि चान्तर्निष्प्रे-
हेमन्तधमिवलवत्वयुक्तत्वात् ज्ञाप्यते । एवमेव प्रकरो-
रोगादविपरीतमपि विपरीतार्थे रोगस्य नाशनं करोतीति ।

अनौपधं पुनर्द्विविधं वाधनमनुवाध-
नं च । तत्र सद्यः प्राणहरं वाधनम्
कालान्तरेणानुवाधनमिति । परं चात-
रसवीर्यादिभेदेन यथास्थूलमौषधैकदेश उप-
दिश्यते ।

बहुभिर्भेदोपधमुक्त्वा नौषधमुच्यते । तत्र त्रिवि-
धमित्यादि छर्द्यां च । अत्र परं प्रधानद्रव्याणां रजसा-

भेदः स्वरूपमुच्यते । अन्येषां रसायनप्रसंगेभेदीया-
बी वक्ष्यामः ।

सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः ।
विपदोपहरं शीतं सकपायं रसायनम् ॥
रूप्यं स्निग्धं कपायाम्लं विपाके मधुरं सरम् ।
धयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् ॥
ताम्रं सतिक्तमधुरं कपायं लेखनं लघु ।
कडुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित् ॥
कांस्यं कपायानुरसं विशदं लेखनं लघु ।
दृष्टिमसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहम् ॥
सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृमिवातनुत् ।
लेखनं पित्तळं किञ्चित् त्वयु सीसं च तद्गुणम् ॥
चक्षुष्यं कृष्णलोहं तु कपायं स्वादुतिक्तकम् ।
लेखनं वातळं शीतं कृमिकृष्टकफप्रणुत् ॥
गात्रशैथिल्यपालित्यपाण्डुघ्नं शोषशोफजित् ।
तद्दत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विक्रापि सुदुर्जरम् ॥
पुत्रमामहानीलपुष्परागविदूरकाः ।
मृक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैह्यैस्फटिकादिकम् ॥
माणिरत्नं सरं शीतं कपायं स्वादुलेखनम् ।
चक्षुष्यं धारणात्तत्तु पाप्मालक्ष्मीविपापहम् ॥
धान्यमायुष्यमोजस्यं ह्यप्यंत्साहकरं शिवम् ।
संसार उष्णवीर्यश्च फाचो दृष्टिकृदञ्जनात् ॥

विशदो गैरिकः स्निग्धः कपायमधुरो हिमः ॥
कफघ्नी तिक्तकडुका मनोहा लेखनी सरा ।
स्निग्धं कपायकडुकं हरितालं विपमणुत् ॥
कपायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमञ्जनम् ।
रक्तपित्तविपच्छर्दिहिध्माघ्नं हृत्प्रसादनम् ॥
स्रोतोऽञ्जनं वरं तत्र ततः सौवीरकाञ्जनम् ।
कफघ्नं तिक्तकडुकं छेदिसोष्णं रसाञ्जनम् ॥
स्वादुहिध्माप्रशमनं कासमेहक्षयापहम् ।
कफघ्नमुष्णं कडुकं शिलाजतु रसायनम् ॥
तिक्तं च छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित् ।
विशेषात् कृच्छ्रमेहार्शः पाण्डुशोफकफापहम् ॥
कपाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी वंशरोचना ।
तुकाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥

उदधिमल समुद्रकेनम् । सौवीरमञ्जनं कपाय-
त्वादियुक्तं तस्य जातिविशेषात्सोढोनादिनामविशेषः ।
तताञ्जननातियु मध्ये स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं ततोऽपि सौवीरम् ।
रसाञ्जनं ताव्यंशैलम् । दाह हरिद्राविकारः कफमन्वा-
दियुक्तम् ।

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं दृष्टमलं विदुः ।
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत् ।
सैन्धवं तत्र सस्वादुष्टप्यं हृद्यं त्रिदोषनुत् ।
लघुतुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम् ॥
लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्धुद्गारशोधनम् ।
कडुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिमदम् ॥
ऊर्ध्वार्धः कफवातानुलोभनं दीपनं विळम् ।
विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनाशनम् ॥
विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविबन्धनम् ।
सतिक्तकडुकक्षारं तीक्ष्णघृत्छेदि चोद्भिदम् ॥
कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः ।
रोमकं लघु पांसूत्थं संक्षारं श्लेष्मघ्नं गुरु ॥

स्वर्णमिलादि सुनोधम् । त्रु तिक्तलवणादियुं
लेखनं किञ्चित् पित्तळं च । शीतं तद्व्युत्पन्नं ययुत्तम् ।
मुत्रप्रदयः सर्वे मणयो वैहयानि च रत्नानि शैलादियु-
क्तानि शिरःप्रसृतिषु धारणात् पाप्मादिनाशनानि ।
अन्यत्सुवीधम् ।

शंखोदधिमलौ शीतौ कपायावतिलेखनौ ।
तुत्यकं कडु संक्षारं कपायं विशदं लघु ॥
लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्टकृमिचिपापहम् ।

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादीन् प्रयोजयेत् ।
 गुल्महृत् ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगळामयान् ॥
 श्वासाशःकफघातांश्च शमयेद्यवशूक्रजः ।
 स्वाज्जिकातद्गुणान्धूना क्षारेण तु ततोऽधिकम् ॥
 क्षारः सर्वथ परमतीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः ।
 पित्तासृग्द्रवणः पाकी छेद्यहृद्यो विदाहणः ॥
 अपथ्यः कडुलावणपाच्छूलोऽकेशचक्षुषाम् ।

विष्यन्दीत्यादिना पाम्लान्दानां सर्वेषां लवणानां
 नामान्यगुणः । पाकी पाचकस्य स्वभावः । सैन्धवमित्या
 दि लवणविशेषगुणः अथ चोत्तरीयप्रज्ञादोषपृष्ठकरचनादि
 सर्वैः समुत्था कृष्णनीचम् । उन्मृदि रफे मांसे च क्रे
 दयति । यत्रोक्तं उरग द्वे लवणे त्रीणि लवणानित्या
 दि मरुपया प्रयाग तत्र तेऽप्युत्तरीयवारेवकरो योग्यः ।
 सैन्धवम् । तेऽप्युत्तरीयवारे । सैन्धवसंज्ञकं लवणं च
 मन्वेष्टि । यन्नामो गुणदिनाशनः । सर्वथ स्ववि
 कादिः शारोऽसर्वराष्णसादिनुक्तः ।

कृपाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघुः ।
 दीपनी पाचनी मेघ्वा वयसः स्थापनी परम् ॥
 उष्णवीर्या सराशुष्पा बुद्धीन्द्रियबलप्रदा ।
 कुष्ठैश्चण्वेषैश्च मधुरागविषमञ्जरान् ॥
 त्रिरोऽसिपाण्डुहृद्गोणकामिलाग्रहर्णागिदान् ।
 सरोपशोकातांसारमेहप्रोहवमिक्रिमीन् ॥
 श्वासकासत्रेतर्काशप्लीहानाहगरादरम् ।
 विवन्धं स्रोतसां गुल्ममूर्च्छाम्भमपरोचकम् ॥
 हरीतकी जषेद्वापीस्तास्तांश्चकफघातजान् ।
 तद्द्रवामलकं शीतं पाशुपान् पित्तजित् पथम् ॥
 कफं कटुविपाकित्वाद्भ्रूतान्ध्वान्मारुतं जयेत् ।
 परं च कण्ठ्यं चक्षुष्यं हृद्यं दाहज्वरापहम् ॥
 आशं गु तद्गुणान्धूनां कृपायमधुरं हिमम् ।
 काराश्वामगळश्लेष्मपित्तशूलहरं लघु ॥

परं केशपस्तु तन्मज्जा शुक्रघ्नं च ततोऽञ्जनम् ।
 इयं रसायनवरा त्रिफलाक्ष्यामथापहा ॥
 रोपणी त्वग्गदक्रेदमेदोमेहकफासजित् ।

हरीतकी कृपायतर्कादिगुणयुक्ता । विलवणा शीत-
 लवणमवर्जिता । बलादुक्तं भवति पञ्चमसा रसि । तथा-
 पि कृपायोऽधिकः । सा हरीतकी कुष्मादीनान्यांश्च रोमान्
 वातश्लेष्मोद्भवान् नाशयति । आमलकं तद्वत्, शुद्धं-
 रीतकीसदृशमित्यर्थः । अथ विभक्तक कटुविपाकिन्नादि-
 गुणयुक्तं ईषच तद्गुण हरीतकीगुणयुक्तमित्यर्थः । इति
 त्रिकम् । हरीतक्यामलकविभक्तकसमाहारः ।

सकेसरं चतुर्जातं त्वरूपधूलं त्रिजातकम् ।
 पित्तमकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनम् ॥
 रमे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु ।
 श्लेष्मळा स्वादुशीताद्रौगुर्वोक्तिग्धाचपिप्ली ॥
 सा शुष्का विपरीतातःस्निग्धा वृष्या रसे कटुः ।
 स्वादुपाकानिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा ॥
 न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना ।
 नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विचन्धनुत् ।
 रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफघातजित् ।
 तद्द्रवद्रुक्मेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत् ॥
 स्थौल्याग्रिसदनश्वासकासश्लेष्मदीपनसान् ।
 चविका पिप्लामूलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः ।
 चित्रकोऽग्निसमः पाके शोफाशःकृमिकुष्ठहा ।
 पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम् ॥
 गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम् ।

त्वगादिभय विनातकसंज्ञमेतदेव नागकिसरयुक्तं च
 तुर्जातकम् । सुषोम् । मरिचं रमयाकरोः कटुकं
 कफघ्नादिगुणैः च । आदौ पिपली श्लेष्मळादिगुण-
 ना पिपली शुष्का अतः आदौपाः सकाशान् विपरीत-
 स्निग्धान्नादिगुणयुक्ता च । एतद्विधामपि तां च विप-

लम्पतिवैगेन नोपपृशत विना रसायनविधिना । ए-
 श्वेच तथं मरिचपिपलीनागरससकं विकट्टरुगत्तम् । च-
 विक्रा पिपलीशूलं च मरिचात् क्रमेणान्पयुणम् । चिन्-
 कः पाके पाककर्तृन्वेऽभिमतः । एतत् पिपल्यादिचित्त-
 कान्तं पचकोलकसंज्ञितम् ।

विल्वकाप्पर्यतवकारिपाटलाडुण्डुकैर्पहत् ।
 नपेत कपायं तिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ ॥
 इत्सं बृहत्संशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम् ।
 स्वादुपाकरसं नगतिशीतोष्णं सर्वदोपजित् ॥
 बलापुनर्वैवेण्डुसूप्यपर्णोद्वयेन च ।
 पथ्यमं कफवातघ्नं नातिपिचकरं लघु ॥
 अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्पभकैः रघुतम् ।
 जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं दृष्यं पित्तानिलापहम् ॥
 तुणारुख्यं शरदभेक्षुशालिकाशैस्तु पित्तजित् ।
 अजयद्वी हरिद्रा च विदारीशारिद्रामृताः ॥
 बल्याख्यं कण्टकाख्यं तु श्वेदप्राभीरुसैर्यकैः ।
 सहिस्राकरमदीकैस्सर्वदोपहरे च ते ॥
 कारवीकुञ्चिकाजान्जीकवरीधान्यतुन्वह ।
 अन्नगन्धहरं रुच्यं दीपनं कफवातजित् ॥
 वापिकाकटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरापरम् ।
 तद्वच्च राजिन्नाविघ्नताधनी दीपनी परम् ॥
 शलाटोपहरारुच्या दीप्यकःकोष्ठशूलजित् ।

मिश्रीमावाद् विन्वादिक महत् पचमूलं वातसे-
 ष्णार्णो ज्येष् कपायत्वादिगुणयुक्तं च । बृहत्यादिपचमूलं
 च हस्त मधुररसत्वादिगुणयुक्तं च । बलादि मध्यमं क-
 फवातनेत्रादिगुणयुक्तं । अभीरुवादि जीवन नाम पचमूलं
 चक्षुष्यत्वादिगुणयुक्तं । दर्भादिगुणयुक्तं ताजिन तिसानित् ।
 अनश्लेष्मादिपचमूलं बल्योनाम सर्वदोपहरम् । श्वे-
 दशूदि कण्टकनाम । एतच्च सर्वदोपहरम् । कारव्यादि-
 श्वेदमदधानामादादीर्णानां दुर्गन्ध नाशयति । वाथिका
 ष्टक्यादिगुणयुक्तं । राजिका वाथिकात्तरशयणा ।

अहृद्याःसर्पपाःस्निग्धावापिकावचकीर्त्तिताः ॥
 द्विद्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥
 कटुपाकासं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु ।
 पित्तास्रकोपित्तचैवथोष्ठं वोष्काणदेशजम् ।
 ततोन्यूनगुणन्त्यन्यद्द्रव्यव्यञ्जनधूपनम् ॥
 शताद्वाहुष्ठतगरसुरदारुहरेणवः ॥
 एलैलवालुसरळत्वग्वाघ्ननखचोरकाः ।
 लघुष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिवर्हणाः ॥
 सैर्षकस्तिक्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफवातजित् ।
 वस्तिभूत्रविन्धघ्नो दृष्यो गोक्षुरको हिमः ॥
 पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विपाद्यम् ।
 कफघ्नं तिक्तकटुकं मुखं संग्राहिपाचनम् ॥
 तिक्तामृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिष्णुष्णा रसायनी ।
 दीपनी ज्वरतुन्दाहकामिलावातरक्तनुत् ॥
 तिक्तशीतौ ज्वरहरो लघू भूमिन्धपपटी ।
 निन्वस्तिको हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः ॥
 महानिन्वः परं ग्राही कपायो रुक्षशीतकः ।
 गुल्गुलुःपिच्छिलःस्पष्टंविश्लेऽभ्यवहारतः ॥
 सस्वादुःसकटुस्तिक्तः सरुपायो रसायनम् ।
 त्रयःस्वर्यःकटुःपाकेरुक्षःसूक्ष्मोऽग्निदीपनः ॥
 क्लेदमदोनिलश्लेष्मगण्डमेढाचीकिमिन् ।
 पिष्टकाग्रन्धिशोकांश्च हन्त्युष्णः संसनोऽलुः ॥

पित्ताग्रमपिपिता प्रविषिता च । गुल्गुलुः रच-
 से पिच्छिलः अभ्यवहारानु सोतवैशद्यकृन् । तथा स्यादुर-
 सत्वादिगुणयुक्तः संसनोऽनुलेपनः ।

शब्दवपुष्पी सरा तिक्ता मेध्याकृमिनिपापहा ।
 कटुतिक्तोष्णमगरु शिगंधं वातकफापहम् ॥
 पित्तास्रविपत्तुद्दाहलमघ्नं गुरुरुक्षगणम् ।
 सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम् ॥

लघु रक्तं तथोशीरं वाळकं पाचनं च तत् ।
 ज्वरातिसारवमधुरक्तपित्तक्षतापहम् ॥
 मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ।
 गुरु स्वादुहिमं हृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत् ॥
 कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफापहे ।
 मलेपाज्जयतः कण्डं शोफं दुष्टव्रणं विषम् ॥
 मपीण्डरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम् ।
 कपायतिक्तमधुरं रक्तपित्तमसादनम् ॥
 यलात्रयं स्वादु हृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम् ।
 तत्र नागावलावल्या क्षतक्षीणाहिता गुरुः ॥
 ताम्बूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफमशुत् ।
 भेदिपंमोहकृत् पूगं कपायं स्वादुरोचनम् ॥
 जातिपत्री कटुफलं तकीलकलवङ्गकम् ।
 लघुत्वणापहं हृद्यं वचनदौर्गन्ध्यानाशनम् ॥
 स्वस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः ।
 लताकस्तुरिका तद्वन्युष्यशोपहरा परम् ॥
 कपायमधुरं शीतं पत्रं पित्तकफास्रजित् ।
 तद्वत् चकुळपुत्रागकुमुदोल्पलाटलम् ॥
 सचम्पकं ततो न्यूनं गुणैः कोरण्डकिशुकम् ।
 मालतामिल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतम् ॥
 विपपित्तकफान्नागं सिन्दुवारं च तद्गुणम् ।
 कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च ॥
 वातले पुष्पमागस्त्यं कपायं कफपित्तजित् ।
 चातुर्थिकज्वरहरं नावने नोपयोजितम् ॥
 घन्धूकं श्रेष्णं ग्राहि तद्देव च यूथिका ।
 कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुडुकुं व्रणशोधनम् ॥
 अवलयेळकजं बीजं कटिवातकफमणुत् ।

निशे द्वे पिण्डहरिद्रा दाहहरिद्रा च । ताम्बूलं ताम्-
 बूलितारनं सधारमपित्तक्षयणवृत्तम् । सुवाम् । शी-
 रण्डं किशुकं च पत्मादूनगुणम् । नागं नागजुष्यम् ।

... न्याया ।
 सुखम् ॥

मारुतस्यानुलोम्यं च सुडस्तम्भश्रमापहम् ।
 अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्रवर्द्धनम् ॥
 वर्धं नेत्रहितं छत्रं वातवपीतपापहम् ।
 प्रवातो रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहदुःश्रमान् ।
 श्रमाग्निमूर्च्छांश्च जयेदप्रवातस्त्वतोऽन्यथा ।
 माग्वायुरुष्णोऽभिष्यन्दी त्वग्दीपाशौविष-
 क्रिमीन्-

सन्निपातज्वरं श्वासमाम्बायुं च कोपयेत् ।
 पश्चिमःशिशिरो हन्ति मूर्च्छां दाहं हृष्यं विषम् ।
 दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठो नेत्रोऽङ्गबलवर्द्धनः ।
 रक्तपित्तमशमनो न च वातप्रकोपनः ॥
 उचरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।
 कपायानुरसः शीतो दोषानामप्रकोपनः ॥
 आतपो भ्रमदृक्स्वेदाहमूर्च्छाविषवर्णताः ।
 कुर्षात् पित्तास्रवर्द्धीश्च छाया चैतानपोदति ॥
 तमः कपायकडुकं ज्योत्स्ना मधुरशीतला ।

भवति चाल ।

रसादिभैरिति भेषजानां
 द्विद्विसात्रमुक्तं न यतोऽस्ति किञ्चित् ।
 अनापयं द्रव्यामिहावबोधो
 रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः ॥

इति द्विविधौषधविज्ञानीयो नाम
 द्वादशोऽध्यायः ॥

सर्वं चन्दनं भेत्त रफ पीतं च । तिक्तारसत्वा-
 दिवृत्तम् । हेमयो रक्तचन्दनं लघु । बलादुक्तं भव-
 ति श्रेये गुणनी शीत । उशीर वाळकं च तैष्व रक्त-
 चन्दनवद गुणवैशेषं स्वर्गादिनाशनं च । सुवाम् ।

आस्या निष्क्रियस्यासने अम्बासः वर्णकृत्वादि-
गुणयुक्ता । अथा एताद्विपरीतगुणः । चङ्कमणमधि
वृष्यादिकर मासुतस्य वार्यारानुलोम्य च करोति । पा-
दत्रमन्वर्षसंज्ञ पादरक्षणमित्यर्थः । तच्च खुडादिनाशनम् ।
छत्रं वर्णकृत्वादिगुणयुक्तम् । प्रयातः प्रदेशो यत्र
प्रकृष्टो वातः स रौक्ष्यादिगुणयुक्तः । दाहादिक च
जयेत् । एताद्विपरीतगुणोऽप्रवातः । छाया खेतान
अमादीन् व्यपेहाति । अद्रव्याणा गुणनिर्देशस्तद्गुणशारी-
रद्रव्यामिश्रित्वादिनाशहेतुत्वप्रदर्शनाय । रसादीना रसनीय-
विपाकप्रभवानां भेदं परस्पर मयोगप्रकारभेदजानामौप-
धानां दिग्मात्रमुक्तं मार्गो दर्शितः । यतो न कि-
ञ्चिदनौपधमस्ति । विषं मारणात्मकमपि कापेपुष्युच्य-
ते यत्वनौपध पूर्वमुक्तं तन्माधावस्थाकाल्यादिवशात् ।
तेषा च भेषजानां रूपावबोधो वनगोचरेभ्यो गोपताप-
मादिभ्यो वैद्यस्य निष्पद्यते ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गमंग्रहव्याख्यायां
द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथातोऽग्र्यसंग्रहणीयमध्योयं व्या-
ख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

श्रेष्ठमुदकमाश्वसनस्तम्भनहेदनानाम् ।
स्नानं सुरा च श्रमहराणाम् । क्षीरं
जीवनीयानाम् । मांसं बृंहणीयानाम् । र-
सः प्रीणनानाम् । लवणमन्नद्रव्यरुचिकरा-
णाम् । तिन्दुकमन्नद्रव्यारुचिकराणाम् ।

अम्लं हृद्यानाम् । कुक्कुटो बल्यानाम् ।
तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानाम् । सर्पिवात-
पित्तप्रशमनानाम् । मधु श्लेष्मापित्तप्रशम-
नानाम् । स्वेदो मर्दिवकराणाम् । व्या-
यामः स्थैर्यकराणाम् । क्षारः पुंस्त्वोप-
घातिनाम् । आमं कपित्थमकण्ठयानाम् ।
आविकं सर्पिरहृद्यानाम् । माहिपीक्षीरं
स्वप्नजननानाम् । मन्दकं दध्यभिष्यन्द-
कराणाम् । इक्षुमूत्रजननानाम् । यवाः
पुरीषजननानाम् । जाम्बवं वातजननानाम् ।
कुलत्थोऽम्लपित्तजननानाम् । मापाः श-
ष्कुलयोऽविक्षीरं च पित्तश्लेष्मजननानाम् ।
दुरालभा पित्तश्लेष्मोपशोषणानाम् । उप-
वासां ज्वरहराणां । वृषो रक्तपित्तप्रशमना-
नाम् । कण्टकारिका कासघ्नानाम् । ला-
क्षा सद्यःक्षतघ्नानाम् । नागवन्त्राभ्यासः
क्षतक्षयघ्नानाम् । पुष्करमूलं हिध्माश्वस-
कासपाश्वशूलारुचिहराणाम् । अजापयः
शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणप्रशमनानाम् । मृ-
द्भृष्टलोष्टप्रसादः छर्दिघ्नानातियोगप्रशमना-
नाम् । अरुक्करश्वेतकमूलं च शुष्कांश-
प्रशमनानाम् । कुटचो रक्तांश-प्रशमना-
नाम् । लाजाः छर्दिघ्नानाम् । यावशू-
कः स्रंसनीयपाचनीयाशोघ्नानाम् । तक्रा-
भ्यासोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोषघ्नतव्यापन्प्रशम-
नानाम् । क्रव्यान्मांसाभ्यासोऽर्शःशोषग्रह-
णीदोषघ्नानाम् । मुस्तं संग्रहणीयदोषनीय-
पाचनीयानां अतिविषा संग्रहणीयपाचनीय-
सर्वदोषहराणाम् । विल्वं संग्रहणीयदीप-
नीयवातकफप्रशमनानाम् । उदीच्यं नि-

वीपणदीपनीयर्ध्वतीसारहराणाम् । क-
द्वङ्गं संग्रहणीयदीपनीयानाम् । कुटजत्व-
क्श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशोपणीयानाम् ।
उत्पलकुमुदकिञ्जल्कोऽनन्ता च संग्रहणीय-
रक्तपित्तप्रशमनानाम् । काम्पर्यफलं रक्त-
संग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानाम् । गन्धम्रिय-
ङ्गुः शोणितपित्तातियोगप्रशमनानाम् । पृ-
थिपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवात-
हरवृष्याणाम् । सालपर्णी वृष्यसवेदोप-
हराणाम् । वला संग्रहणीयवलयवातहरा-
णाम् । पिप्पलीमूलं दीपनीयपाचनीया-
नाहराणाम् । चित्रकमूलं दीपनीयपाच-
नीयगुदशोफशूलहराणाम् । गोक्षुरको मूत्रकृ-
च्छानिलहराणाम् । हरिद्रा भ्रमेहराणाम् ।
रक्तावसेको विद्रविद्विसर्पेपित्तकागण्डमालाप-
हराणाम् । एरण्डतेलाभ्यासो वर्ध्मगुल्मा-
निलशूलहराणाम् । लशुनो गुल्मानिल-
हराणाम् । हिङ्गुनिर्घासः छेदनीयपाच-
नीयानुलोमिकवातकफप्रशमनानाम् । अ-
म्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातक-
फप्रशमनानाम् । उष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुग्रा-
णाम् । अयोरजः पाण्डुरोगग्रानाम् ।
खादिरः कुष्ठग्रानाम् । विलङ्गः कृमिग्रानाम् ।
राम्ना वातहराणाम् । एरण्डमूलं वृष्य-
वातहराणाम् । गुल्गुलुर्मेदोनिलहराणाम् ।
अमृता संग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणि-
तविवन्धप्रशमनानाम् । मदनफलं वमना-
स्थापनानुवासनोपयोगिणाम् । त्रिष्टुख-
विरेचनानाम् । चतुरङ्गुलो मृदुविरेच-
नानाम् । स्तुवपयस्तीक्ष्णविरेचनानाम् ।

प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम् । त्रिफला
तिमिरग्रानाम् । गुल्गुलुर्ध्रण्यानाम् । शि-
रीषो विपग्रानाम् । आमलकं वयस्था-
पनानाम् । हरितकी पथ्यानाम् । क्षी-
रघृताभ्यासो रसायनानाम् । समघृतस-
क्तुप्राशाभ्यासो वृष्योद्वावर्तहराणाम् । संक-
ल्पो नकरेतथ वृष्याणाम् ।

एककार्यकराणामोपपन्ना योऽन्वर्थं कार्यकरः सोम्यः ।
उदकमाभ्यानादिकर्तृम्योऽन्वर्थः श्रेष्ठम् । अपरं सुशोभम् ।
पुस्तोपवातहर शुद्धनाशनम् । अमिष्यन्दो मालिन्धेन
सोतसा सारः । अम्लपित्तं उवपित्तम् विदग्धत्वम् ।
शङ्कुस्वप्तिन्नामिभिश्चगोयुमूर्धकृता, वेदघृष्टा भक्ष्याः पि-
त्तश्लेष्मणा, सोतस्य सौपण्युपशोपणम् । यसनमनुलो-
मनम् । निर्वाण्य दोषप्रशमनम् । उपशोपण यश्च-
क्षीरे अर्द्धमात्रं शोषयति । आमया अन्ये व्याययो र-
क्तनिवर्हणयोग्या, । विवन्ध- सोताभिभूतानामवहन्म् ।
सुखविरेचन यत्रिरेचयद् इति हिमादीन करोन्वचनपाप
यन्तथाश्रम च । मृदुविरेचनानि विरेके नातिशोषा-
नि । वयस्थापन नाररक्षणम् । पथ्य शरीरधान-
विरतीनम् । मरुण्य म्नीनदमे तद्वृणादिविकल्पनम् । न-
शो नाम नलनप्राणिविशेषः ।

दौर्मेनस्यमृष्याणाम् । तैलगण्डूपा-
भ्यामो दन्तवलरुचिकराणाम् । चन्दनो-
दुस्वरं दाहनिर्वापणलेपनानाम् । राम्ना-
गरुणी शीतापनयनधलेपनानाम् । ला-
मज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषखेदापनयनमलेपना-
नाम् । कुष्ठं वातहराभ्यङ्गोपनाहोपयोगि-
नाम् । मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेऽयकण्ठ्यव-
ल्यविरेचनीयरोपणीयानाम् । अजीर्णाशनं
ग्रहणीदूषणानाम् । विरुद्धवैर्याशनं निन्दि-
तव्याधिकराणाम् । गुरुभोजनं दार्विपाका-

नाम् । अतिमात्राशनमामदोपहेतूनाम् । यथान्यभ्यवहारोऽप्रिसंशुक्षणानाम् । यथासात्म्यमाहारविहारौ सेव्यानाम् । एकासनशयनभोजनं सुखनाशकराणाम् । विपमाशनमधिवैपम्यकराणाम् । काले भोजनमारोग्यकराणाम् । सुदर्शनमन्नं श्रद्धाजननानाम् । वेगधारणमनारोग्यकराणाम् । वृत्तिराहारगुणानाम् । अनशनमायुषो ह्यसकराणाम् । प्रमिताशनं गवेषुकात्रं च कर्शनीयानाम् । उदाळकात्रं रूक्षणीयानाम् । मद्यं सौमनस्यजननानाम् । मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम् । स्त्रीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणाम् । शुक्रवेगविनिग्रहः पाण्ड्यकराणाम् । पादाभ्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजननानाम् । सुनादर्शनमन्नश्रद्धाजननानाम् ।

निर्वापणं मंत्रमनम् । उपनाहो वातादिहरणाय पिष्टद्रव्यपिण्डविन्धः । निन्दिता व्याधयोऽथै महारोगाः । वातव्याप्यमगीत्यादिस्रोतकपठिताः । युरुपा द्रव्याणां भोजनं गुरुभोजनम् । एतन्नसनशयनादि यत्तातल्येन शिथलम् । मद्याक्षेपः शरीरस्थ मद्याभिभवः । सुनादर्शनं शम्बादिनिग्रहमृतपुरुषदर्शनम् ।

मिथ्यायोगो व्याधिमुखानाम् । रजस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानाम् । ब्रह्मचर्यमायुष्याणाम् । परदारगमनमायुष्याणाम् । अयथाप्राणमारम्भः प्राणोपरोधिनाम् । विपादो रोगवर्द्धनानाम् । हर्षः प्रणिनानाम् । शोकः शोषणानाम् । आश्वासो बलकराणाम् । निर्वृतिः पुष्टिकराणाम् । पुष्टिः स्वप्नकराणाम् । स्वप्नः

तन्द्रीकराणाम् । सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम् । एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारोचकान्यतमदोषप्रकोपकराणाम् । गर्भशल्यमाहार्याणाम् । अद्विरामस्तम्भशीतशूलोद्वेष्टकप्रशमनानाम् । अजीर्णमुद्गार्याणाम् । बालो मृदुभेषजार्हाणाम् । वृद्धो याप्यानाम् । गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यवायव्यायामवर्जनीयानाम् । सौमनस्यं गर्भधारणानाम् । असौमनस्यं दुःखजननानाम् । सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम् । आमविषमचिकित्स्यानाम् । ज्वरः शीघ्ररोगाणाम् । कुष्ठं दीर्घरोगाणाम् । राजयक्ष्मा रोगसमूहानाम् । प्रमेहोऽनुपाद्गिणाम् । जळौकसोऽनुशङ्खाणाम् । वस्तिर्यन्त्राणाम् । हिमवानीपथभूमीनाम् । सोम औषधीनाम् । मरुभूमिरारोग्यदेशानाम् । आनूपभूमिरहितदेशानाम् । निर्देशकारित्वमातुरगुणानाम् । अनिर्देशकारित्वमरिष्टाणाम् । भिषविचिकित्साङ्गानाम् । सिद्धिवैद्याङ्गानाम् । नास्तिको वर्ज्यानाम् । लौल्यं क्लेशकराणाम् । आत्मवतोपकारिणाम् । शास्त्रसहितस्पर्कः साधकानाम् । दृष्टकर्मता निस्संशयकराणाम् । असमर्थता भयकराणाम् । तद्विद्यसेभापा वृद्धिवर्द्धनानाम् । आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम् । आयुर्वेदोऽमृतानाम् । सङ्घट्टेपः प्राणत्यागहेतूनाम् । सद्बचनमनुष्ठेयानाम् । वायुः प्राणसंज्ञामदानहेतूनाम् । सर्वसन्त्यासः सुखानामिति । तत्रोदकाग्निमृद्भृष्टलोष्टप्रसादतक्राभ्यासरक्तावसेकैरुण्ढैलाभ्यासो -

ध्रीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपकरसगर्भिणीनामेकै -
कस्मात् समुदायाच्च निर्द्धारणम् । पुष्क-
रमूलादीनां तु समुदायादेवेति ।

भवति चात्र ।

अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं पञ्च पञ्चाशदुत्तरम् ।
अल्पमेतद्विज्ञानीयाद्विनाहितविनिश्चयम् ॥

इत्यग्रसंप्रहो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

मिथ्यायोगो यथोक्तः काव्यार्थकर्मणा मरिच्य १११
माण. । अयथाप्राणमारम्भोऽयन्त्यायव्यायामादि ।
आहार्यः आरुर्षणाय. । उदायो वस्य । अनुपदि
लक्षण दक्ष्याम् । यन्त्य येहवन्ते । सिद्धेयकारि-
त्वमन्वयव्यतिरेकानि कल्पयुक्तोपदिष्टकर्म कर्तुं नम् । सर्वत-
न्याम् । सकम्बन्धेऽनुयायां । तत्र तेषाम्येषु मध्ये
उदकादीनामेकैकस्मान् समुदायाच्च निर्द्धारणम् । तेनैत-
दुक्तं भवति । आश्रासनद्रव्याणां मध्ये उदकमेवाश्रास-
ने श्रेष्ठं तद्वन् स्तम्भनद्रव्याणां श्रेष्ठनद्रव्याणां चेति प्र-
त्येकार्थं । समुदायनिर्द्धारणार्थं उप्यने । आश्रासन-
स्तम्भनैकद्वन्द्वयव्येयां तेषामुदकमेव श्रेष्ठमिति ।
पुष्करमुलादीनां तु समुदायादेव निर्द्धारणं प्रत्येकमिति ।
हिष्माश्रामादिहर्नुते माकन्येन येषामस्ति तेषां पुष्करमु-
लमेव श्रेष्ठमित्यर्थः । आदिग्रहणं उदकागममूरस्ये-
ष्टप्रमादादिवाञ्छितानां परिग्रहः समुदायसंभावितान् । अ-
र्धवैकैकस्मादिति द्रव्यान्तरास्युत्पत्तेयं स्वशक्यत्वेन येषामाधा-
सनादिकर्तुं तत्र तत् समुदायादिति । येषां पुष्पाका-
सनादिगर्भान्मन्वाविधा नानि । समुदाये तु तण्डु-
शमाण्डकादी विद्यन्ते । तेष्योऽपि निर्द्धारणं पुष्करमुला-
दीनाम् । एवकारकरणमस्युक्तस्यैवगुणस्यालामादिति ।
यदेतत् पक्षपत्रामदुत्तरं शतमश्राणामुद्दिष्ट एतच्छरीरस्य
हितत्वे चाहितत्वे चाल पक्षाम विज्ञानीयादुच्यते । ते-
न कानिचिदेषां हितानि वानिचिदहितानित्यर्थं ।

इतीन्दुविरचितायामष्टादशसंप्रहोऽध्यायः
त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ शोधनादिगणसंग्रहमध्यमं व्याख्या-
स्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

मदनजीमूतकेश्वाकुःकोशातकीहृयफल-
पुष्पपत्राणि कुटचकरञ्जत्रपुससर्पपिप्पली-
विलङ्गैलामत्यक्पुष्पाहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुं नरन् -
पुत्रादीनां फलानि शारदानि च हस्ति-
पर्ण्याः कोविदारकवृदारारिष्टाश्वगन्धानीप -
विदुलविल्वविम्बीवन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीस-
दापुष्पीवचाचित्राचित्रकमृगेन्द्रवारुणोमुपवी -
चतुरङ्गुलस्वादुकण्टकपाठापाटलीशाङ्गाणाम -
धुकमूर्वासप्तपर्णसोमवल्कलीपिशियुमुभनस्सौ -
मनस्यायवानीवृथीवपुनश्चामहासहाक्षुद्रसदे -
क्षुकाण्डकालक्तपिप्पलीमूलचविकानळःशरि-
र्हीविरमूलानि । शन्मलशैलुक्ताभद्रपर्ण्यै-
रावण्यावर्चक्युपोदकोद्दालधन्वयरसाञ्जनरा -
जादनांपचित्रागोपशृङ्गाटिकापिच्छाः । मि-
यङ्गुपुष्पम् । तालीसपवम् । हरि-
द्राशृङ्गिवरकन्दौ । मधुयष्टीदारहरिद्रासा-
रौ । तगरगुल्चीमधुफाणितक्षीरक्षारलव-
णानि चेति व्रमनोपयोगीनि ।

शोभन वमनारिचनभतःकारणन्वाद्दृश्ये शोभनम् ।
अथवा करणसाधन एव शोभनशब्दः । आदिग्रहणे-
नास्थापनानुज्ञासनादिपरिग्रहः । गण. समूह. । तेषां
शोधनादियुक्तानां समग्रमेकत्र स्थापनमस्मिन्नाद्ये कियते
सुप्रसङ्गायैव । मदनदीनां पक्षानां फल पुष्प एव

च मूलैकम् । कुट्टादीनां च फलानि । हस्तिप-
योः शरद्वृद्धतामि फलानि । कोविदारादीनां च मू-
रानि । जलमन्यादीनां च पिच्छा मण्डप्रायम् । वि-
यहोः पुत्रम् । तालीमस्य पत्रम् । पिण्डहारिद्राया-
शुद्धिवैरस्य च कन्दो भूमिभवः । मयुष्य्या दारुह-
रिद्रायश्च मार काष्ठम् । तमरादीनि म्बरुपेणैव । इ-
त्येतानि मकरानि द्रव्याणि वमनोपयोगिं मन्त्रैव यान्ति ।

त्रिवृच्छामादन्तीद्रवन्तीशङ्खिनीस -
मूलाजगन्धाजभृश्रीवचागवाक्षील्लगलान्त्रीसुव-
र्णक्षीरीचित्रकाकिणिहीह्रस्वपञ्चमूलत्र्यैवपुन-
र्भवापलङ्कावास्तुकदाकसालमूलानि । ति-
ल्वकरम्यककाम्पिल्यकपाटलीत्वचः । त्रि-
फलापीलुप्रियाळकुवलवदरकर्कन्धुकाप्पर्यपरू-
पकद्राक्षानीलिनीह्रीतनकोदकीर्यात्रिल्लङ्गपूग-
श्चाङ्गुलफलानि । चतुरङ्गुलफलपत्राणि । म-
हावृक्षसमच्छदज्योतिष्मतीक्षीराणि । क्षी-
रमद्यमस्तुतक्रधान्याम्लमूत्राणि चेति विरे-
चनोपयोगीनि ।

त्रिवृत्तादीनां मूलानि । तिम्वकादीनां मूक् ।
त्रिकलादिकलानि । चतुरङ्गुलरयफलं पत्रं च । पूर्तीकस्य
त्वक् फलं पत्रं च । महावृक्षादीनां शीराणि । शी-
रादीनि म्बरुपेणैवेति विरेचनोपयोगीनि ।

कोशातकीदेवतालीसमूलाकारवेल्लि -
कास्त्रसमर्कक्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मका-
नि । वस्तिषु तु तेषु तेष्ववस्थान्तरेषु
यान्युपपुज्यन्ते द्रव्याणि तान्यसहस्रैव्येत्वा-
न्नोपदिश्यन्ते । रसस्कन्धेभ्य एव यथा-
दोषं यथावस्थं च विभजेत् । सर्वेषु तु
मायो मदनकुट्टचर्जीभूतकेदवाकुकोशातकीह-

यत्पुसासिद्धार्थकशताहाफलानि । बला-
दशमूलैरण्डत्रिवृद्वचायत्र्याहकुष्ठरास्त्रापुनर्नव-
कर्तृणमूलानि । सरळदेवदारुहपुपाहिङ्गु-
रसाञ्जनव्योपपत्रैलामृतायवकोलकुलत्थगुड -
लवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षीरक्षौद्राणि चे-
ति निरूहोपयोगीनि ।

कोशातक्यादीनां म्बरमाः अर्कश्रीरमुष्णोदकं च
उभयोपयोगिं यमनं विरेचनं कोपयुज्यते । वस्तिषु
मौपधान्यस्मान्निर्घोषादिश्यन्ते अमहुर्ययन्यान् । असत्ये-
यतं व्याप्यवस्थाविशेषेषु तेषु तेषु च चिकित्सितस्थानो-
न्नेष्ववस्थान्तरेषु बहुभिर्भेदैर्यतो यन्मय उक्ताः । वस्ति-
शब्देनाव सर्वे निरूहादिकमुच्यन्ते । तानि तु वस्तिद-
व्याणि वातादिदोषान्प्लया व्याप्यवस्थापेक्षया च विभजेत् ।
रसस्कन्धेभ्यो रसभेदीयेषु वक्ष्यमाणेभ्यो द्राक्षादिभ्य उद्वृ-
ल्य । सर्पनास्तिषु च प्रायो वाहुन्येन यानि दृश्यन्ते
द्रव्याणि तान्युच्यन्ते । मदनोदीना फलानि । वज्रा-
दीना मूलानि । मरजादीनि म्बरुपेणैवेति यन्मुप-
योगीनि ।

अपामार्गविल्लङ्गमारेचपिप्पलीशिरीष-
विल्वजाज्यजमोजवार्ताकपृथ्वीकैलाहरेणुफ -
लानि । तालीसतमालतकारीहरितकवर्ग -
पत्राणि । सर्पपाफलपत्राणि । शिगुफ-
लपत्रत्वचः । हरिद्रामूलकलशुननागरक-
न्दपत्राणि । अनिविपाकन्दाः । कुष्ठव-
चाभार्ङ्गीश्वेताकिणिहीनागदन्तीज्योतिष्मती -

र्णानिम्वपीलुवीजानि । मुरुङ्गीमातुल्लङ्गीलवङ्ग-
पुष्पाणि । अगुरुमुरदारुसरळसल्लकीजि-
ङ्गिण्यसनरसाञ्जनहिङ्गुलाक्षानियौसः । त-
मालसालतालमधुकदावर्षासाराः । तेजस्वि-

नीमपेभृङ्गीवरारोहगुदीवृहतीद्वयोचोत्त्वचः ।
 राजादनमज्जसौद्रलवणानि मद्यानि गवादि-
 शकृद्रसमूत्रापितानयेवंबिधानि चेन्द्रियोपश-
 यान्यन्यान्यपि तथा स्नेहाः क्षीरं रक्तं
 मांसरसो धान्यरसस्तोषामिति शिरोविरेच-
 नापयोगीनि ।

गन्धद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोहा हरि-
 तालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ।

मधुकार्दीनि प्रायोगिके स्वस्ववृत्तिके धूमो-
 गमहेतीति । अगर्वादीनि कैदिकधूमोपयोगीनि । ती-
 क्ष्णानि शिरोविरेचनद्रव्याणि हृद्यवर्तीदन्त्यादीनि मनश्शि-
 य्या हरितालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ।

अयमागर्वादीनां कल्याणि । तालसिदिपद्यानि ।
 सर्पपाया, पत्र कल् च । शिम्रो, कल पत्र च । चन्दू च हरि-
 दीना कन्द पत्र च । अत्रविषाया कन्दः कुष्ठादी-
 ना मूलादि । अर्काङ्कयो पुत्र मूल च । स्ने-
 हादीनां बीजानि मूकङ्ग्यादीनां पुष्पाणि । अगर्वादी-
 नां निर्वाण, स्वय प्रथमो रस, । सालादीनां सारः ।
 तेजस्विन्यादीनां त्यर । राजादनस्य मञ्जा । श्या-
 दोनि म्बन्धवेष । गवादीनामद्यानां मूत्रयोनिवपटिता-
 ना शकृन्, पर्माड्वो रस, । मूत्र पित्त च तेषामम्ब-
 विधानि रसयोर्भेदिषाङ्कप्रभावेरनन्तश्चशान्तीप्रियाणां चक्षुरा-
 दीनामुपयोग्यानि स्वारथ्यस्यार्थाङ्कानि तानि स्नेहा यथो-
 ताः क्षीरम्नादयभेति शिरोविरेचने नस्य उपद्रव्यानि ।

मधुकपत्मकमाज्जिष्ठाशिरिवामुस्तापुत्रा-
 र्शनौकेसरलावालुकसुवणैवत्कमालपृथ्वा
 काहरेणुलाक्षाशतपुष्पासल्लकीशर्करामदनक-
 मरुचकन्यग्रोथोदुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वक्
 पत्मोत्पलानि सर्वगन्धद्रव्याणि च कुष्ठत-
 ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः
 ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः ः
 पलवलावालुककुन्दुरुष्कसर्जरसयष्ट्याहफल-
 सारस्नेहमधुच्छिष्टविल्वफालमज्जयवातिलमाप-
 कुङ्कुमानि मेट्रोमज्जवसासर्पापि च स्नेह-
 कधूमोपयोगीनि । शिरोविरेचनद्रव्याणि

भद्रदारुकुष्ठतगरवरणवलातिवलातगळक-
 च्चुराह्लादिनीकुवेराक्षीवत्सादिन्यर्काळकैक-
 तकमाङ्गीकार्पासीश्विकालीपल्लूरप्रभृतीनि वि-
 दार्यादिगणो वीरतरादिस्तृणाख्यवर्ज्यानि
 पट, पञ्चमूलानि चेति वातशमनानि ।
 द्वाोनन्तामोचरसमाज्जिष्ठापरिपेलवकाळाका-
 लीयककदलीकन्दलीपयस्यात्मगुप्फानाळिकेर-
 खज्जूरद्राक्षाविदारीवदरविलानामदलानाम
 पुष्पाशतावरीशतपानयोदनपाकीवृणश्ल्यां-
 शुभतीद्वयारिष्टकारिष्ठाट्टरूपकेत्कटप्रियङ्गुधा-
 तकीधवधन्वनस्यन्दनखदिरकट्टराप्रियाळताल-
 सालसर्जतिनिशाश्वकर्णशुन्द्रावानीरपत्मापत्त-
 कपत्तमीजमूणालकुमुदनक्रेनयोर्गान्धिकुपुण्ड-
 रीकशतपल्लशवालकलहारील्पलकाकोक्युल्प-
 लिकाशालूकभृङ्गाटककशेरुककौञ्चदादनप्रभृती-
 नि अन्यानि च शीतवीर्याणि शारिवादिः
 पत्तकादिः पटोलादिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरो म-
 हाकपायस्त्वणपञ्चमूलं चेति पित्तशमनानि ।
 शीताशिवशतपुष्पासरलसुरदारुस्नेहगुदीसा-
 तलासुमनःकाकादिनीलाङ्गलिकाहास्तिकर्णसु-
 ज्ञातलामज्जकप्रभृतीन्यन्यानि च रूद्धोष्ण-
 वीर्याण्यामग्धवादिरसनादिरकादिः सुरसा-
 दिर्मुष्ककादिर्वत्सकार्दिर्मुस्तादिः शीतघ्नथ म-

हाकपायो वल्लीकण्टकपञ्चमूले च श्लेष्म-
क्षमनानीति ।

भवति चात्र ।

भद्रदात्रीदीनि वक्ष्यमाणौ च विदारिवीरतरादिकौ
गणौ तृणाल्पपत्रमूलं वर्जयित्वा शेषाणि पट्टपत्रमूलानि
चेति बुद्धवानप्रशमनानि । दूर्वादीनि यथापठितान्यग्यानि
च शीतदीप्याणि शारिबापत्तकपट्टोत्पत्राद्यादिगणचतुष्टय
वक्ष्यमाणं दाहहरो महाकपायः तृणपत्रमूलं चेति पि-
तृशमनानि । शीतक्षिवाद्यग्यानि च रूक्षोष्णदीप्याणि
भारिष्वासानाकेसुरसमुष्ककक्यमकमुस्तादिगणसप्तक शीतप्र-
क्ष महाकपायो वन्याल्प पत्रमूल कण्टकाख्यं चेति श्ले-
ष्मप्रशमनानि । भवति चवेति तन्वरीति ।

समीक्ष्य द्रोपदध्यादीनमी वर्गाः सुयोजिताः ।
सर्वाभयजयायालं जायन्ते नियतात्मनाम् ॥

इति शोधनादिगणसंग्रहो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः

अमी यथोक्तवर्गा वृणोत्योण्यादयो द्रोपदूच्यल-
कालादीनवैश्व नानानिभाभिः कापत्रेहादिपरिकल्पनाभिः
योजिता निपतात्मनामल्लोडुगानां सर्वव्यापिताशनायाल
जायन्ते पर्याप्तं भवन्तीत्यर्थः ।

इतिन्दुधिराचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
चतुर्दशोऽध्यायः

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथातो महाकपायसंग्रहमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः इति हस्साहुरात्रेयादयो मह-
र्षयः ।

आनन्त्यादौ प्रधानामामयानां चान-
न्ता एव कपायाः । ये तु सुतरामुप-
योगवन्तः प्रकर्षवर्तिनो वा ते जीवनीया-
दिसंज्ञाः । प्रत्येकं दशकपायसंयोगात् प-
ञ्चचत्वारिंशन्महाकपाया वक्ष्यन्ते । तत्-
प्रतिपत्यर्थमेव मन्दबुद्धीनाम् । बुद्धिमता-
मुदाहरणमात्रमदर्शनार्थम् । शक्यं हि बु-
द्धिमद्भिः स्वादुशीतान्निग्धादीन् जीवन्त्या-
दिषु साधारणान् गुणानालोच्य क्षीरेक्षु-
द्राक्षाक्षोडविदारीकण्टादिष्वपि तद्गुणेषु जी-
वनीयादित्वमवधारयितुम् । यथोक्ताहु-
सरणमेव तु श्रेयो मन्दबुद्धिरिति । व्य-
स्ताथ ते चत्वारि शतानि पञ्चाशदधिका-
नि तदभिधानान्येव । यद्यपि तानि ता-
न्येव द्रव्याणीति द्रव्यसङ्करः कपायेषु त-
थापि न संज्ञाविरोधः । एकस्यापि व-
हुकार्यनिर्वर्तनात् । तत्र लवणवर्ज्या र-
साः कल्पनायां कपाया इत्युच्यन्ते । त-
द्योनित्वात् । लवणस्य यतो निर्यासादि-
कल्पनानामसंभवः । पृथगुपयोगोपकार-
रहितत्वाच्च नैरर्थक्यमिति ।

भवन्ति चात्र ।

महान्तश्च ते कषायो महाकषायः । एतदे-
 बोध्यं । औषधानामामयाना चानन्वमत प्रतिव्या-
 धौषधविक्षेपात् कषायानामप्यानन्वयम् । ये तु कषा-
 या अल्पैर्नोपपृच्छन्ते , अन्यस्यध्नात् कर्षवन्तो वा तेषां
 शास्त्रवरीजीवनीयवृद्धर्णयादयः सज्ञा धृताः । ते च
 जीवनीयादयो महाकषायाः सस्यया पञ्चचन्वारिषात् ।
 चरके तु षड्भिरेचनशक्ताधितये पक्षाशदन्ता । तेषां
 वमनोपयोगादयः पक्षाव न सगृह्यन्ताः । तद्व्याणां
 शोधनादिगणमग्रहेतवमनाशुपयोगिष्ये सन्तर्भावान् । त
 या चास्थानानुत्तमनोपयोगेद्रव्याणि शोधनादिपठितेषु
 सर्वेषु तु प्रायेण मर्दनलेखमादिकं कर्तव्यं दृश्यन्त एव ।
 एव वमनीवरेचनीश्रोत्रोवरेचनोपयोगिन्यपि । निवश्वद-
 द्वामिमन्थस्वीनाफानि दशमूलाहृत्वादृश्यन्त एव वस्तुपयोगिषु ।
 वृध्वत्तस्य पुनर्नैवांमदावम् । पिप्पली तु व्योषित्तर्भा-
 वान् । तैर्कैकरिमन महाकषाये दशकान्ता कषायणां
 संयोगः । एते च महाकषाया मन्दबुद्धीनां यथोक्तप्र-
 तिपत्त्यर्थमुक्ताः । महाबुद्धीनां तु तद्दुदाहणमात्रप्रदर्शनार्थम् ।
 यथा महाबुद्धिभिर्दानीयमहाकषायेषुप्रणामानामपि द्राक्षादी-
 न्नादीनां तदुक्तगुणमास्वयात्तर्धेः प्रयोगोऽप्यवधारयितुं श-
 क्यः । मन्दबुद्धेर्वृत्तितोहासद्दिष्टयिषो यथापठिता-
 नुमरणमत्र श्रेष्ठमतस्य यथोक्तप्रतिपत्त्यर्थमेव । ते च
 महाकषायमगृहीताः अत्यारकषायाः सस्यया पक्षाशद-
 रिकानि चन्वारि शक्ताणि पञ्चचन्वारिश्चानां दशभिर्भुजि-
 तानाम् । यद्यपि चैकं कर्षयन्नेकं महाकषाये दृश्यते
 तथापि सजातिवैभवं न भवति यतः कार्यभेदात् म-
 न्नाभेदः । यथैका देवदत्त पाकं वृत्तेव पाचक इ-
 त्पृच्छन्त लज्जं च लारक इति । तद्वद्वैकमपि द्वय
 कार्यभेदात् सजातिभेद गच्छति । तेन लक्षणार्थाः पञ्चमत्
 वापत्पूर्वोदिकषयनायां कषायशब्दाभ्यां तद्योतितादृशा-
 नां कषायशरणात्तन्नामानि एव एव कषायशब्देनोप्य-
 न्ते । लक्षणस्य तु कषायस्य निश्चयानुगतार्थोक्तम् ।
 एत च नैर्धेयम् । यथा लक्षणस्य लक्षणद्वयादि-
 र्किदातिशयप्रादिकं न संभवति । न च पृथग्लक्षण-
 स्य काल्पनिकत्वम् । उपयोगेऽपि शरीरे नोपरागमानिति
 निरर्थकम् । भवन्ति चात्रेति पदस्यमप्यप्ये तन्वर्ततेः ।

जीवन्तीकाकोळ्या
 द्वे भेदे मुद्गमापपर्ण्या च ।
 ऋषभकजीवकमधुकं
 चेति गणो जीवनीयाख्यः ॥
 वाच्या वला पयस्या-
 काकोळ्याविधुवाजिगन्धे च ।
 क्षीरिणिराजसवके
 भारद्वाजी च वृंहणीयोऽयम् ॥
 हैमवती चिरिविल्वं
 मुस्ता कुष्ठं वचा हरिद्रे च ।
 चित्रककटुकातिविपा
 वर्गीयं लेखनीयाख्यः ॥
 अर्कैरुण्डां चित्रा
 चित्रकचिरिविल्वशंखिनीसरळाः ।
 हेमक्षीरी कटुका
 वह्निमुखी भेदनीपोयम् ॥
 मधुमधुकपूश्चिनपर्णी-
 कट्फललोध्रामियद्गुधातक्यः ।
 अम्बुष्ठीकी समझा
 मोचरसश्चेति संधानः ॥
 द्विद्गुमरिचाम्लवेतस,
 द्राप्यकभल्लातकास्थिसंयोगात् ।
 वर्गः सपञ्चकोला
 निर्दिष्टो दीपनीयोऽयम् ॥
 ऐन्द्र्यतिरसा पयस्या
 ऋश्यप्रोक्ता स्थिरा वलातिवला ।
 इति बल्यो दशकोऽयं
 ह्यगन्धा रोहिणी ऋषभः ॥
 चन्दनतुङ्गपयस्या-
 सितान्तामधुकपत्मकोशीरम् ॥

वर्ष्यो गणोयमुद्रितो
 मञ्जिष्ठात्तरिचासहितः ॥
 हंसपदीवृद्धतीक्ष्ण-
 मृशिकाशारिवेशुमूलानि ।
 कैडर्यमधुककृष्णाः
 सविदार्यः कण्ठजननानि ॥
 वृक्षाम्लवदरडाडिम-
 कुयलाप्राप्रातलिकुककरमर्दम् ।
 हृद्यं समातुल्यम्ल-
 वेतसं चिद्धि वर्गमिमम् ॥
 नागरचयिकाचित्तक-
 विळङ्गमूर्वाभृतावचामुस्ताः ।
 सहपिप्पलीपटोला-
 स्त्रुप्तिस्रोऽयं गणः प्रथितः ॥
 कुटजफलविल्वचित्रक-
 मद्दौषप्रतिविषावचाचविकाः ।
 धन्वयवापं पथ्या
 दारु हरिद्रा गणोऽयमशोऽन्नः ॥
 खदिरामलकारुष्कर-
 निशाभयासप्तपर्णकरवीराः ।
 कुष्ठप्राथतुरङ्गुल-
 विळङ्गजातिमवाञ्जश्व ॥
 नल्लङ्कृतमालचन्दन-
 सर्पपथननिम्बकुटचमधुकानि ।
 कण्ठे दारुहरिद्रा-
 सननक्तमालानि निघ्नन्ति ॥
 अक्षीवमरिचवेलुक-
 विळङ्गगण्डीरकिणिहिनिगुण्ड्यः ।
 घ्नन्ति किमीन् श्वदं प्रा-
 विषाखुपर्ण्यस्तथा नंचिरात् ॥

मञ्जिष्ठाश्लेष्मातक-
 रजनीसुवहाशिरीषपाल्पिन्यः ।
 सैलाचन्दनकतकाः
 ससिन्दुवारा विपं घ्नन्ति ॥
 शालिकुशकाशपष्टिक-
 र्वीरणदर्भेशुवालिकेशूणाम् ।
 तद्वद् गुन्द्रोल्कटयो-
 र्मूलमलं स्तन्यजननाय ॥
 पाठानागरसुरतरु-
 घनामृताशारिवेन्द्रयवमूर्वाः ।
 कटुकाकिराततित्तं
 वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः ॥
 मेदाकाकोळीद्वय-
 वृक्षरुहाजीवकर्पभकुलिङ्गाः ।
 शुक्रजननो गणोऽयं
 सह जटिलाशूर्पपर्णीभिः ॥
 कुष्ठलवालुककटफल-
 काण्डेक्षिवृश्वाब्धिफेनकोशीरैः ।
 चसुकेशुरकैः शुद्धं
 शुध्येत् सकदम्बनिर्यासैः ॥
 द्राक्षाकाकोळीद्वय-
 मधुपर्णामधुकजीवकविदार्यः ।
 स्नेहोपगाः समेदा-
 जीवन्तीशालिपर्णिकाः ॥
 सौभजनकपुनर्नव-
 वृश्चिवकुलत्थमापवदराणि ।
 स्वेदोपगानि विद्यात्
 सयवतिलाकौरूपगानि ॥
 लाजापत्रवदरडाडिम-
 यवपष्टिकमातुल्यसेव्यानि ।

जम्बवाघ्नपल्लवानि च
 वमिनिग्रहणानि मृत्सा च ॥
 नागरधन्वयवापक-
 वालरुपर्पटकचन्दनगुड्यः ।
 भूनिम्बघनपटोली-
 कुस्तुम्बर्यस्तुपं प्रन्ति ॥
 बृहतीद्वयवृक्षरुहा-
 पुष्करमूलाभयाकणाशृङ्ग्यः ।
 हिध्मां निघ्नन्ति श्द्री
 दुरालभा वदरचीजं च ॥
 इयामानत्ता पत्मा
 कट्वद्गः पत्मकेसरं लोध्रम् ।
 धातकिकुमुमसमद्ग-
 मोचरसाम्रास्यि विङ्ग्रहणम् ॥
 जम्बूसल्लकिमधुर्कं
 नीलोत्पलकच्छुरातिलश्चाहम् ।
 श्रृष्टा च मृन् पयस्या
 सशालमली विड्विरजनानि ॥
 जम्बवाघ्नोदुम्बरवट-
 कपीतनपुष्पिण्णलाशमन्तम् ।
 भल्लानसोपवन्कं
 मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टम् ॥
 कमलनालिनकुमुद-
 मधुकसौगन्धिकथातकीलताकुमुमम् ।
 मूत्रं नयति विरागं
 सौण्ड्यप्रतपत्रपुण्डरीकं च ॥
 वृक्षादनीश्वरं प्रा-
 दर्भेत्कटवसुकवशिरकृशकाशाः ।
 मूत्रं विरेचयेयु-
 गुन्द्रा पापाणभेदश्च ॥

द्राक्षामलकपुनर्नव-
 वृश्चोबदुरालभाभयाकृष्णाः ।
 कासं घ्नन्ति समृङ्गी
 तामलकी कण्टकारी च ॥
 चण्डाम्लोवतसश्द्री-
 तामलकीसुरसाहि श्गुजीवन्यः ।
 पुष्करमूलेत्रागुरु-
 वर्गोऽयं श्वासशमनाय ॥
 द्राक्षापलिपुत्ररूपक-
 मञ्जिष्ठाशारिषामृतापात्राः ।
 त्रिकशा चेति गगोऽयं
 ज्वरस्य शमनाय निर्दिष्टः ॥
 डाडिनकरुण्युपलक-
 भियाळ्ववपष्टिकेभुसुराणि ।
 श्रवनाशनानि वियादू-
 द्राक्षाखर्जूरसाहितानि ॥
 पत्नकरुजाजोशीरं
 मधुकोल्बलशारिवासितोदीच्यम् ।
 काष्मर्षिकलं चन्दन-
 मेप गगो दाहदा प्रोक्तः ॥
 नतनागरागुरुवचा-
 धान्यकभूतीकपिञ्जरीच्यव्यः ।
 शीतं शमयन्त्याचिरात्
 स्योनाकः साग्निन्यश्च ॥
 तिन्दुकदियाळ्वीजरु-
 सप्तजलदखादिरकदरवदराणि ।
 अरिमेद्वानि कृणो
 ककुभथोदईशमनानि ॥
 काकोळपेडा सेव्यं
 निर्दिग्धिके शालिशृङ्गिनपर्षी च ।

ध्रन्त्यङ्गमर्दमाचिरा-
 चन्दनमधुकोरुपूकं च ॥
 दीप्यकमरिचाजाजी-
 गण्डीरं साजगन्धमथ शूलम् ।
 शमयति सपञ्चकोलं
 शोफं दशमूलमाद्यं च ॥
 मधुमधुकलाजगैरिक-
 फलिनीमोचरसमृत्करालानि ।
 संस्थापयन्ति रुधिरं
 रुधिरं च सन्नकरं लोत्रम् ॥
 शैललव-लुकद्रफल-
 मोचरसाशोकपत्ररुशिरापम् ।
 स्थापयति वेदनामथ
 सहतुङ्गरुदन्वविदुलं च ॥
 कैडर्यहिङ्गुचौरक-
 पलंरुपाऽशोकरोहिणिवयस्थाः ।
 पृत्यरिमेदोजटिला-
 गालोमिवचाश्च संज्ञादाः ॥
 पैन्त्री दूर्वामोघा
 विष्वक्तेना च्यथा शिवारिष्टा ।
 ब्राह्मी सवात्र्यपुष्पी
 शतवीर्या स्थापयेद् गर्भम् ।
 अमृता पथ्या धात्री
 जीवन्ती श्रेयसी स्थिरापुक्ता ।
 मण्डूकपर्ण्यतिरसा
 स्थापयति पुनर्नवा च वयः ॥
 इति नानाविश्व्याधिविद्यातार्थमुदाहृताः ।
 योगा रोगातुरवशात् कल्पयेत्तान् यथायथम् ॥

इति महाकपायसंग्रहो नाम

पञ्चदशोऽध्यायः

जंतुलीपट्टीति दत्तौपयानि प्रत्येक जीवनीयन्ते
 गताति । तेषां च प्रत्येकं दृष्यादिमंत्रयोगेन च प्रयो-
 गान्तरत् प्रयोगः । प्रत्येकं पत्ररुपायाणां चत्वारि
 सप्तानि पत्राद्यदीप्यानि । संयोगेन तु समानजाती-
 यकृतेषु प्रत्येकं महाकपाये द्विसंयोगानि पञ्चचत्वारिं
 शः । त्रिके त्रिंशच्छतः । चतुर्के चतुस्त्रिंशतिः ।
 पञ्चके पञ्चत्रिंशत् । षड्के षष्ठ्यत्रिंशत् । सप्तके त्रि-
 शतिः । अष्टके दश । नवके चत्वारः । एते संयो-
 गान्तरत् त्रीणि चतुः सप्तयष्टिभूतानि प्रत्येकं महाकपाये ।
 केनचकपाया दश । दशमयोगश्चैतः । एतेषु जी-
 वनीयापयनो महाकपायः पञ्चासीत्यधिकं शतान् भे-
 दात्तानुपपञ्चति । एवंर पञ्चचत्वारिंशत्प्रयुजित कल्पयेत्
 मन्त्रा महाकपायाणात् । तेषां त्रिंशत्संयोगान्तर-
 दृष्यान्योगेन त्रिंशत्संयोगकल्पनयानन्त्य महाकपाया-
 णात् । एत नीनयादीनि दश कपायसंज्ञास्थानि ।
 नीनरीपे प्राणायामं समाकरत् । लेजने देह उत्प्रेया-
 दिभ्यश्च भावात् निश्चिञ्चति । संमानक शरीरेऽतः सं-
 हृत्किर भावात् । उदरे वक्ष्यमाणजडमः शीतमा-
 नीयस्तरितादियादिता । दीपकादियन्त्रक सपञ्चकेऽ
 शूद्र क्षमपरीति मन्त्रः । अयं दत्तउद्रे द्वे पञ्चद-
 के त्रिंशदि महर् वृद्धमदि च उडु एतद्वक्त शो-
 कं शमयति । मयुनदुर्गदीनि नवती प्राणिरुधिरं च
 पुनस्य रुधिराद्युद्विर्षिकार । वेदात्तान्निश्चकेः स-
 न्तरिक वेदात्तान्तरत् । अत्र स्वान्त स्वैरुदयने-
 लीन प्रयोगेन नाचानिऽसतिनेतासु प्रयोगे उदा-
 हृताः । तासु रोगनाशु च निश्चय यथायथ नानाति-
 धेः प्रयोगे प्रकल्पयेत् ।

इति मन्तुविद्विचितायामष्टाङ्ग जेमहृत्प्रत्ययायां
 पञ्चदशोऽध्यायः

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अथातो विविधद्रव्यगणसंग्रहमध्यायं
व्याख्यास्याम इति हस्ताहुराश्रयेयादयो म-
हर्षयः ।

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकाळी-
वृश्चीवदेवाह्वयस्युप्यपर्यः ।
कण्टकरी जीवनह्रस्वसंज्ञे
दे पञ्चके गोपसुता त्रिपटी ॥

विदार्यादिरयं हृद्यो वृंहणो वातपित्तहा ।
शोपगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहारो गणः ॥

शारिवोशीरफाम्पर्यमधूकशिशिरद्वयम् ।
चण्डीपरुपकं हन्ति दाहपित्तास्रतृड्विवरान् ॥

पत्मरूपुण्ड्रौ वृद्धितुक्ध्वर्यः
शृङ्ग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः ।
स्वन्यकरा घ्नन्तीरणापित्तं
प्रीणनचृंहणजीवनवृष्याः ॥

परुपकं बरा द्राक्षा कटुफलं कतकात् फलम् ।
राजाहं डाडिमं शाकं तृण्मूत्रामयवानाजित् ॥
अञ्जनं फलिनी मांसी पन्थोत्पलरसाञ्जनम् ।
गैलामधुकनागाहं विपान्तद्रीहपित्तनुत् ॥

पटोलकटुरोहिणीचन्दनं
मधुस्रवगुल्मविपाटान्वनम् ।
निहन्ति कफपित्तदुष्टज्वरान्
द्विषं वमिमरोचकं कामिलाम् ॥

गुल्मीपत्मकारिष्टधानकारक्तचन्द्रनम् ।
पित्तश्रेष्णज्वरच्छदिदाहदुष्णाघ्नमधिकृत ॥

आरग्वधेन्द्रयपाटलिकाकातिक्रा-
निन्वामृतामधुरससुवष्टक्षपाटाः ।
भूनिन्वसैर्यकपटोलकरञ्जयुग्म-
ससञ्छदाग्निमुपवीफलवाणयोऽंशः ॥

आरग्वधादिर्जयति छदिकुष्ठाविपज्वरान् ।
कफं कण्टं प्रमेहं च दुष्टप्रणाविशोधनः ॥

पूर्वमिन्द्रयाये असाधारणत्वेनोक्त्वास्मिन् साधारणत्वेन
गणा निर्दिश्यन्ते । विदार्यादिगणो ह्यत्यदिगुणयुक्तः ।
शारिवादिदोहादिनाशनः । पत्मकादिः स्तन्यकर्तृत्वादिमु-
क्तः । परुपकादिस्तृडादिनाशनः । अञ्जनादिनिपा-
दिनाशनः । पटोलादिः कफादिनाशनः । गुल्म्यादिः
पित्तश्लेष्मादिनाशनः । आरग्वधादिः छर्द्यादिनाशनो दु-
ष्टप्रणाविशोधनश्च ।

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकार्याः
खदिरकदरभाण्डीशिशपामेपमृद्ग्न्यः
त्रिहिमनतपलाशाजोङ्गकः शाकमालो
धवकचुककालिङ्गच्छागकर्णाश्वकर्णाः ॥

असनादिविजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीम् ।
पण्डुरोगे प्रमेहं च मेदोदोषनिवर्हणः ॥

वरणसैर्यकयुग्मशतावरी-
दहनमौरदधिलवविपाशिकाः ।
द्विवृहतीद्विकरञ्जजयाद्वयं
वहळपल्लवदूर्भरुजाकराः ॥

वरणादिः कफं मेदो मन्दागित्वं नियच्छति ।
आढ्यवातं शिरश्शूलं गुल्मं चान्तःसविद्रधिम् ॥
ऊपकस्तुत्यकं हिङ्गुकासीसद्वयसैन्धवम् ।
सशिलाजतु कृच्छ्राङ्गगुल्ममेदःकफापहम् ॥

वीरतरारणिकौ नळगुच्छौ
मोरदण्डुकसैर्यकयुग्मम् ।
मुस्तकमञ्जरिकर्कशपार्था
मूत्रविरेकफरो दशरुथ ॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान् ।
अमरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः ॥

लोध्रशावरकलोध्रपलाशा-
क्षिञ्जिणीसरळकदफलपुक्ताः ।
क्षुत्सितादृगकदलीगतशोकाः
सैलवालुपरिपेलत्रयोचाः ॥

एष लोध्रादिको नाम मेदःकफहरोगणः ।
योनिद्रोपहरः स्तम्भी वर्ष्यो विपाविनाशनः ॥

अर्कालकौ नागदन्ती विशल्या
भाङ्गी रास्ता वृथिकाळी प्रवीर्या।
प्रत्यक्षुष्पी पीततैलोदकीर्याः
श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः ॥

अयमर्कादिको वर्गः कफमेदांविपापहः ।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद् व्रणशोधनः ॥

अननादिः श्वित्रादिनाशनः । वरपादिः कफादि-
क नाशयति । आख्यनातं मेदसा रुद्धमार्गं यातं वात-
व्याधौ वक्ष्यते । अन्तर्गुणमन्तर्विदग्धिं च नाशयति ।
ऊषकादिश्रेयकृच्छ्रादिनाशनः । वीरतरादिवातव्याधौनाम-
न्यदेपाधिकानामग्मघादीनां च नाशनः । लोध्रादिर्मे-
दोनाशननादियुक्तः । अर्कादिः कफादिनाशनो व्रण-
शोधनश्च ।

सुरसयुगफणिर्जं कालमालो विलङ्कः
खरयुसष्टपकर्णाकट्फलं कासमर्दः ।
सवकजरसिभाङ्गीकामुकाः काकमाची
कुलहलविपमुष्टी भूस्तृणो भूतकेशी ॥

सुरसादिर्गणः श्लेष्ममेदःक्रिमिनिपूदनः ।
प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः ॥
मुष्ककस्तुग्वराद्वीपीपलाशधवाशिशपाः ।
गुल्ममेहाशमरीपाण्डुमेदोऽर्शःकफशुक्लाजित् ॥

वत्सको मधुरसा शुटिर्वचा
दीर्घवृन्तफलवेल्लसर्पपाः ।
रोहिणीस्थपनिहिङ्गुभाङ्ग्यः
शूलघातिदशकं घुणम्रिया ॥

वत्सकाद्योऽनिलश्लेष्मपेदोरोचकपीनसान् ।
शूलाशौज्वरगुल्मांश्च हन्ति दीपनपाचनः ॥

वचाजलददेवाहनागरातिविपाभयाः ।
हरिद्राद्वयपृथ्याहकलशीकुटचोद्भवाः ॥
वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ ।
मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोपानिवर्हणौ ॥

म्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपत्माः
पत्माद्रजो योजनवल्थनन्ता ।
सालद्रुमो मोचरसः समङ्गा
पुन्नङ्गशीतं मदनीयहेतुः ॥

अम्बेष्टामधुकनमस्करी-
नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः ।
लोध्रघातकीविल्वपेशिका
कट्वङ्कः कमलोद्भवं रजः ॥

गणौ म्रियङ्ग्वम्बेष्टादी पक्वातीसारनाशनौ ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ ॥

मुस्तावचाप्रिट्टिनिशाद्वितक्ता-
भल्लातपाठाल्लिफलाविपाख्याः ।
कुष्ठं तुटी हैमवती च योनि-
स्तन्योमयघ्ना मलपाचनाश्च ॥

न्यग्रोधापिप्पलसद्राफलोध्रपुम्प-
जम्बूद्वयाशुनकपीतनसोमवल्काः ।
वृषाभ्लवञ्जुलमिषाळपलाशनन्दी-
कोळीरुदम्बविरळामपुकं मपूकम् ॥

न्यग्रोधादिर्गणो ग्रन्थः संग्राही भद्रमाधनः
मेदःपित्तसत्त्वद्विहाहयोनिरोगानिर्घणः ।
प्लासुमत्तकृष्णकृष्णकालिनीषासजिलज्यामक-
रुक्ताचोरकचोचपयतगरस्योणियजातीरसाः ।
शुक्तिव्याघ्रनखीसुराहमगरुःश्रीवासकःकृष्कुम्
चण्डागुल्मुलदेनधूपखपुराःपुत्रागनागाहयम् ॥
प्लादिको वानकफो विषं च विनियच्छति ।
वर्णमसादनः कण्ठपिटकाकोठनाग्रनः ॥

श्यामादन्तीद्रवन्तीक्रमुक-
कुटरणाश हस्तिनीचर्मसादा-
स्वर्णक्षीरीगवाक्षीमिखरिर-
जनिका छिन्नरोहाकरजुः ।
बस्तान्त्री व्याधिघातो बहल-
बहुरसस्तीक्ष्णश्लात् फलानि
श्यामाघो इन्तिगुल्मं विषम-
रुचिकफो इद्रुजं भूवकृष्णम् ॥

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गिने-
रमारिचहास्त्रिपिप्पलीहरेणुकेलाजमोजेन्द्रय -
पाठाजीरकसर्पपमहानिम्बफल्गुहिङ्गुभात्री -
वचापुस्तामधुरसातिविषाधिकद्रानि कदुरोहि-
षी चेति ।

पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्यायानिलारुचीः ।
निहन्त्यादीपनो गुल्मशूलघ्नश्रामपाचनः ॥

सुरादिः संश्लेषीशुनकपीतनसोमवल्काः
मपूकपीतनसोमवल्काः । बलहरतिष्ठे सुनवदसः
दीनवदिः शरीरकोशो मरुतपरः । पृथ्वीमणितो
जगन्म । वषादीरससंश्लेषकवज्रकादिदृष्टः । शरद-
शिकादिः । मिषाहादिः । वृषाभ्लवञ्जुलपलाशनन्दीदिदृष्टः ।
शरद्वज्रकादिः । सुमर्दिदशेषाती स्वर्णरोधनसोमो म-
ण्यःपयम् । म्पुषोसर्दिदशेषादीदिदृष्टः । प्ला-
श्रीवर्णमसादनस्यदिदृष्टः । वषाभर्दिदशेषादीदिदृष्टः ।
विषमसादिः सुशोभ ।

पञ्चविंशतिरित्युक्ता वर्णानेषु त्वन्नाभनः ।
युज्ययात्तद्विषमन्यस्य द्रव्यं जयादयौगिरुम् ॥

एते वर्णा दोषरूपगणेषु
फलरुपाधमैत्र्येणादिपुक्ताः ।
पाने नस्येऽवामने वा यद्विना
लेपाभ्यर्द्दन्ति रोगान मुकुञ्चान् ॥

इति विविधगणमर्षो नाम षोडशोऽध्यायः ।

एते पञ्चविंशतिर्गणः । तेषु च दोषरूप-
गणित्युक्तास्तौगिरुमर्षोऽर्षोऽर्षो जगत् स्वने ।
न्यस्य यौगैक यथात्म पञ्चमादिभिः । एते वर्णा दोष-
रूपानि विरुध्य कष्पादीभिः प्रयोगे प्रमुद्यः । य-
थात् एतद्द्वयं रोगान् हन्ति ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
षोडशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अथातो द्वयादिविज्ञानीयमध्यायं
ध्याख्यास्याम इति हस्मादुरात्रेयादयो मह-
र्षयः ।

इह हि द्वयं पञ्चमहाभूतात्मकम् ।
तस्याधिष्ठानं पृथिवी, योनिरुदकं, खानि-
लानलसमवायाभिष्टुतिविशेषौ । उत्कर्षेण
तु व्यपदेशः । तस्माद्भूतसमवायसंभ-
वात्कैकरसं द्रव्यम् । ततश्च नैकदोषा
ध्यायः ।

पूर्वध्यायेषु रसादिविशेषैर्द्रव्यकार्यस्वरूपमुक्तं, ते
च द्रव्यरसादयो न ज्ञाताः, अतस्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः ।
न च रसादीनामाश्रयत्वेन प्राधान्याद्द्रव्यमेवादावुच्यते ।
रसस्य तु बहुवक्तव्यत्वादेरिमध्यायि किञ्चित् सूत्रणम् ।
द्वितीये तु निर्णयः । वीषादीनां तत्रैव । तच्च द्रव्यं प-
ञ्चभूतात्मकं पञ्चभिर्महाभूतैरारम्भित्यर्थः । पञ्च भू-
तानि पृथिव्यस्तेजाःवायुःकाशानि लोकं प्रतिदानि ।
अकारणस्य तु शून्यात्मनोपि गुणाश्रयत्वात् पृथिव्यादिव-
त्तं भूतत्वं द्रव्यारम्भकत्वं च विशेषम् । तथा च
नभोमगनाधिके द्रव्येऽवयवनिर्मलमात्राद्यभावेन स्वरूपमहं-
देव नभः कारणतां याति । एषां च भूतानां पर-
स्परैकद्रव्यं भावेहेतुत्वं पञ्चसत्त्वात्वं च भावस्वरूपा-
न्वयव्यतिरेकसमाधिगम्यम् । नतु पृथिव्यादेवः केन प्र-
कारेण कारणतां तत्र गच्छन्तीत्याह । तस्य द्रव्यस्या-
धिष्ठानमाश्रयः पृथिवी । साहि युद्ध्यादेराहारानुपयोगि-
नो द्रव्यस्वोपलम्भेन प्रकानं कारणम् । तस्य च शु-
क्रादेः सर्वैस्त्वेव द्रव्यस्याप्यु योनिः । यु मिश्रणे
भूतैः तदिभ-योनिरिति कथं भवति । कारणं स्वभाव-
संभवेहेतुरित्यर्थः । नभोवायुनलानां समवायात् पृथि-

व्युदकान्यामाविनाभाववृत्तित्वात्तस्य द्रव्यस्य निर्वृत्तिविशेषो
भवतः । निर्वृत्तिर्नित्यवित्वात्तलामः । विशेषो द्रव्या-
न्तरेणासादृश्यम् । तथा च संस्थानविशेषलभायावय-
वव्यूहने नभः कारणतां याति । काठिन्यादिके वायुः ।
तेजः प्रसादज्ज्याप्राङ्कुराचरन्धविशेषाः । तेनैतदुक्तं भ-
वति । पञ्चानामेव भूतानां संयोगात् सर्वद्रव्याणामा-
हारानुपयोगिनां संभवः । तेषामेव भूतानामेकादितारत-
स्यादिसंयोगविशेषेण द्रव्याणां परस्परव्यावृत्तिः । यत्र
पार्थिव द्रव्यनाप्यमित्यादिव्यपदेशः स भूयसा प्रभूतेन
महाभूतेन जन्यते । तेन पञ्चसु मध्ये यदधिकं त-
दीय व्यपदेश प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं सर्वस्य द्रव्यस्य
पञ्चभूतात्मकत्वात् सर्वैरसत्त्वम् । यतो येयं षट्सत्त्वा
परस्परविलक्षणता रसानां निष्पत्तिः सा महाभूतानां विज्ञे-
पकृता । तथा च भूतलघोरित्यादिना वक्ष्यति । य-
त्र सर्वस्य द्रव्यस्यापि षट्सत्त्वेषु माधुर्यादिव्यपदेशः
स भूयसा भूतेन क्रियते । एवं यतः सर्वस्य द्रव्यस्य न
सर्वैरसत्त्वं ततस्तेन द्रव्येण जनितत्वात् सर्वैरोगाणामपि त्रि-
दोषनत्वम् । यस्माद्रोगाणां दोषाः कारणं तेषां च
रमास्तं च रसाः सर्वे एवैरसिम् द्रव्ये स्थिताः द्रव्य-
स्य रसजनकभूतत्वेन्यादितत्वात् । अत एव संसर्गस-
धिपातभेदानामानन्त्यम् । यत्तु कतिपयानां भेदानां नि-
दानादिषु कर्तव्यं तदप्यपेक्षया प्राधान्याच्चैकित्तासुखप्रद-
र्शनय । यो तु रोगाणामेकदोषोक्तिः सा सातिशय-
प्राधान्यहेतुका । तथा चैकदोषाभिर्मतेष्वपि रोगेषु वि-
वक्षितदोषप्रतीकारोपयोग्यसाधारण त्रयोषोषपरीतयुग्मेक द्र-
व्यं द्रुष्याभिर्मेति स्थितम् । नैकदोषा रोगा इति ।
अथ चैवं व्याख्यायते द्रव्याणां पञ्चभूतात्मकत्वे सति वि-
शेषव्यपदेशो यतो भूयसा प्रभूतेन भवति । तत एव
हेतौर्नैकरसं द्रव्यं न सप्तदशसं मिश्ररसमित्यर्थः । भूत-
संघातसंभवाद्देतोर्देकरसत्वं सर्वस्य प्राप्तं तत् प्रतिपिप्य-
ते । अन्यथा यदि विशेषव्यपदेशावद्भिन्नरसत्वमपि न
स्यात् । ततः सर्वस्य द्रव्यस्य पञ्चभूतात्मकत्वात् सा-
दृश्यादेकरसत्वमेव स्यात् । ततश्च सर्वेषु द्रव्याणि
मधुराद्यन्यतमरसानि स्युः । तस्मान्नैकरसं द्रव्यम् । अ-
त एव हेतो रोगा अपि दोषस्य व्युत्पन्नानेन द्रव्येह-
तत्त्वाद्द्रव्यविशेषावद्भिन्नरसत्वञ्च तेषु नैकदोषाः । अ-
न्यथा चरसाणामन्येषां द्रव्यहेतुत्वसाध्यात् सप्तदशोप-
पत्तयमेकदोषत्वं स्यात् ।

तत्र व्यक्तो रसः । अनुरसस्तु
रसेनाभिभूतत्वाद् व्यक्तो व्यक्तो वा कि-
ञ्चिदन्ते । रसस्य तु छेदनोपशमने
द्वे कर्मणी हिताहिता प्रभावा । तदाथ-
येषु च द्रव्यसंज्ञकेषु पृथिव्यादिषु गुणाः
प्रकृतिविकृतिविचारदेशकालवशाद्गुर्वादयो
रसेषु साहचर्यादुपचर्यन्ते ।

तत्र च द्रव्ये रसनेत्रियुगपत्तो व्यक्तः स्फुटो र-
सशब्देनोक्तः । यश्च रसो यस्मिन् द्रव्येऽनुरसनेनोक्तः स-
प्रधानरसेनाभिभूतत्वाद् व्यक्त एव तिष्ठति । प्रधानरस-
विजातीयकार्यकर्तृत्वात्तस्य सद्भावोऽनुमीयते । आगमाद्य-
अथवा यो रसः प्रधानरसस्थान्ते किञ्चिद्द्रव्यतोऽप्युपल-
भ्यते सोऽनुरसः । तत्र य आचार्याः छेदनोपशमनहि-
ताहितानां चतुर्णां रसत्वमिच्छन्ति तान् प्रत्ययप्रमत्तान्
संरंजदमुच्यते । रसस्य छेदनोपशमने कर्मणी तस्यैव
हिताहिता प्रभावा । प्रभावो रसान्विलक्षणो शाक्तेः ।
न तु तेषां रसरश्मिति । तेन छेदनोपशमनयोभेदे
व्युत्पत्ति छेदन दोषादीनां भागशः फलम् । उपश-
मनं तु दोषाणामनुद्वेषेण समाकरणम् । हितं यत् प्र-
भावादिव शरीरस्य पथम् । विपरीतमहितम् । तेषां
च रसादीनामाश्रयभूतेषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु द्रव्यसंज्ञ-
केषु कर्तृद्रव्यावस्थायां ये गुणा गुर्वादयो गुरुद्वेषेणानु-
भ्रमल्लादादयः ते द्रव्यगुणाः सन्तो रसेषु गुणत्वेनोपचा-
राद्द्रव्यन्ते । उपचारस्य बह्वेतेतुदर्शनाय साहचर्यं विशेष-
णम् । ननु कथं ते द्रव्यस्थेत्यासाह्वयमाह प्रकृत्ये-
त्यादि । कश्चिं प्रकृत्यवस्थायां न सन्तोऽपि नानावि-
धकियासायथा विह्वला जन्मन्ते । कैचित्तु विचारा-
दिभिः । विचारो विशिष्टमानादिकः सयोगः । दे-
शो त्रिविध उक्तः । तद्वशाद्गुर्वादियुगयोर्द्रव्यस्य ।
देहावशात्तान् सविषयान्सादृशः रसश्च इत्यादि । भूमि-
देशवशादादयथा जाह्वले अन्यथादृष इति । एव का-
न्दिषु । तेन यत्रापि विह्वलादिपशादासालां सभयः
तत्रापि ये रसगुणस्ते द्रव्यस्यैव विशेषाः । एषा च प्र-
कृत्यादिवशाद् गुर्वादिकल्पना रसाश्रयस्य द्रव्यस्यैव गुणाश्र-
यान्, भंगमिति । न रसस्य । तस्य तु साहचर्या-
दुपचर्यते ।

तत्र द्रव्यं गुरुकठिनाविशदमन्दसा-
न्द्रस्थूलस्थिरगन्धगुणबहुलं पार्थिवं उपच-
र्यगौरवसंघातस्थैर्येकरम् ।

तत्र पार्थिवं द्रव्यं गुरुत्वादिगुणयुक्तं गन्धगुणव-
चाधिकगुणयुक्तं च देह उपचयादिकम् । उपचयो म-
हत्सम् । तथातः काठिन्यम् । स्थैर्यं दारुणम् ।

द्रवस्निग्धशीतगुरुमन्दसान्द्रसरमृदुपि -
च्छिलरसगुणबहुलमौदकं उपरुद्धमेहवन्ध-
विष्यन्दमादेवमल्लादकरम् ।

औदकं द्रव्यं द्रवत्वादिगुणयुक्तं रसगुणाधिकं च ।
देहे चोपदेशादिकम् । मिन्यन्दः संतप्तता सारः । प्र-
ह्लादो हृत्पृष्टिः ।

तीक्ष्णोष्णरूक्षमूर्क्षमलघुविशदरूपगुण-
बहुलमाग्नेयं दाहापाकप्रकाशप्रभावोपकरम् ।

आग्नेयं तीक्ष्णत्वादिगुणयुक्तं रूपगुणबहुलं च देहे
च दाहादिकम् ।

रूक्षमूर्क्षमलघुविशदविकापिण्यवायि -
शीतस्वरस्पशेगुणबहुलं वायव्यं रौक्ष्यला-
घववंशद्यगलानिविचारकरम् ।

वायव्यं रूक्षत्वादिगुणयुक्तं रसगुणबहुलं च देहे
च रौक्ष्यादिकं करोति । विचारो धातुवहनम् ।

सूक्ष्मलघुविशदश्लक्ष्णव्यायिविक्त-
शब्दगुणबहुलमाकाशात्मकं सौर्षिर्पलाघव-
करम् ।

नाभसो सूक्ष्मत्वादिगुणयुक्तं शब्दगुणाधिकं च । देहे
च सौर्षिर्पलाघवकरम् ।

इत्थं च नानौपधभूतं जगति किञ्चिद्
द्रव्यमस्ति विविधार्थप्रयोगवशात् ।

इत्थमेवं स्थिते जगति तदद्रव्यं नास्ति यदौषध-
त्वेन नोपयुज्यते । कृनः नानाविधार्थप्रयोगाज्ञात् ।
अर्थः प्रयोजनं, प्रयोग उपयोगः । तेनैतदुक्तं भवति ।
विचित्रितो भारः स्वभावस्तेन गृहणापथ्यं तत्तत्रैव प्र-
योजनान्तरं पथम् । तथा यन् पानेऽपथ्यं तदस्यहे-
पथम् । एवं मायादिविशेषो विकल्पनीयः । तेन भ-
स्मपान्नादीनामपि प्रयोजनवशेनोपयज्यम् ।

तत्राग्निमारुतात्मकं प्रायेणोर्ध्वभागि-
कम् । तयोर्हि लाघवादूर्ध्वगतित्वाच्चाग्नेः
प्रवन्नत्वाच्च मारुतस्य ।

तत्र च द्रव्यस्य ये शोधनशमनग्राहिर्दीपनान्यादयो वि-
शेषान्नेऽप्येकान्नेऽपि भूतेः कर्पापकर्षकृता एवात प्रदर्शनार्थ-
माह । ताज्जाद । ऊर्ध्वभागिकं यस्यातशयो वमन
तद्विशिष्टतात्मकं अतिमाकृतयोर्द्विगुन्वाद्देहस्यैवगमनसंभवा-
नापेक्षं च्छन्नन्वात् ।

भूम्यौदकात्मकं तु प्रायेणाधोभागि-
कम् । तयोर्हि गौरवाग्निमग्नत्वाच्च तो-
यस्य ।

पृष्टिभूदकत्वमकमयोनामिकं यस्याविशयो विरेच-
नम् । पृष्टिभूदकदेशैर्गुण्वात्तद्योगमनं तोयस्य । तिग्म-
कत्वादि ।

व्यामिश्रात्मकमुभयतोभागम् ।

व्यामिश्रमुत्तचतुष्टयाधिर्येनोभयात्मकं वमनविरेचनम् ।

शमनं तु दोषविपरीतगुणयुक्तं प्रा-
कम् । तत्संकरे च यतो बाहुल्येन कार्य-
कर्तृत्वं भवति यदेवाधिकं तदेव तत्कार्यक-
रमिति व्यपदेशः । तथानिलात्मकं माहि ।
अनलात्मकं दीपनपाचनम् । उभयात्मकं
लेखनम् । भूम्युदकात्मकं वृंहणम् ।

शमनं यदुक्तभूताधिक्यरहितं नाधो गच्छति ना-
पूर्ध्वमेति केवलं दोषविपरीतगुणमेव तच्च प्रकृतविषेधात-
त्वनं पूर्वमुक्तम् । तेनैतदुक्तम् । शमनत्वं दापगुणवि-
परीत्यपिशया सर्वस्मिन् द्रव्यं संभवति । न त्वेव शो-
धनत्वम् । तस्य विशिष्टभूताधिक्यहेतुत्वात् । यव
विकल्पितं द्रव्यं ऊर्ध्वगत्वाधोगत्यशमनत्वानां संभवः
नयं यतो वाद्येन कार्यकर्तृत्वं भवति ततो यदेवाधि-
कं तदेव कार्यकरामिति व्यपदेश इत्यर्थः । अग्न्यात्स-
वायम् ।

तत्र कट्वम्ललवणा वीर्येण यथोत्त-
रमुष्णाः । तिक्तकपायमधुराः शीताः ।

तत्र रसाना गुणानियमः कट्वम्ललवणा वीर्येण य-
थान्तमुष्णा शीता जेषाः ।

तिक्तकटुकपाया रूक्षा वृद्धविष्मूत्रमारुताः ।
लवणांम्लमधुराःस्निग्धाःसृष्टविष्मूत्रमारुताः ॥

लवणकपायमधुरा गुरवः । तद्द्र-
म्लकटुकानिक्ता लघवः । अन्ये पुनर्गुरु-
लघुस्निग्धरूक्षाधारणं लवणामिच्छन्ति ।

तिक्तकटुकपाया रूक्षा वृद्धविष्मूत्रमारुताश्च । शे-
पा एतौद्विपरीता लवणकपायमधुरा गुरवः । शेषा ल-
घवः । यथोत्तरमिति सर्वत्राभगवयंते । पुनर्दुत्तरो
यथोत्तगुणाधिकं इत्यर्थः । अन्ये पुनराचार्या गुरुत्वलघु-
त्वविवेकान्तरन्यमाधारणं तत्रार्थमिच्छन्ति । इति द्रव्य-
रसागुणैर्वायैगुण्यते ।

वीर्यं तु केचिद् गुरुलघुस्निग्धरूक्षती-
क्ष्णमन्दशीनोष्णभेदेनाष्टविधमाहुः । अप-
रे पुनः षट्शन्ति ।

केनवाचार्या अष्टविधं वीर्यभेदेन वीर्यमाहुः ।
अन्ये बहुविधम् अन्ये द्विविधमिति । ये तु बहु-
वीर्यवादिगन्ते षट्शन्ति वीर्यं द्रव्ययथेत्यादि ।

वीर्यं द्रव्यस्य तद्गुणैर्यद्योगात् क्रियते क्रिया ।
नावीर्यं कुरुते किञ्चिन् सर्वा वीर्यकृता हि सा ॥

द्रव्यस्य तद्वीर्यं ज्ञेयं यस्य योगाद्द्रव्यं कार्यं क-
र्तुं शक्यम् । न च द्रव्यमवीर्यं वीर्येण विना किञ्चिन्
कर्म कुरुते । अतः सर्वत्र क्रिया वीर्यकृताः । एव
वीर्यं शक्तिः कारणमिति वर्धयित्वादिनः ।

तैरपि चैवमतिप्रकृष्टशक्तियुक्तानाम-
शेषैषधगुणसारभूतानामध्यानामेव गुर्वोदी-
नां वीर्यसंज्ञा विशिष्टाग्नायविहितापि लो-
किकीति समुद्भाष्यते । तथा हि । त-
या रसविपाकगुणान्तरविजयिनो भूयांसश्च
वरिष्ठश्च गुणाः संश्लेषिताः । विशेषपृ-
त्त्या च तत्र तत्र द्रव्यस्वरूपकथने व्य-
वहारः प्रवृत्तितो भवति । अत एव स-
र्वातिशया द्रव्यस्वभावः प्रभाव इत्याग्ना-
तः । सत्यापि च क्रियानिर्वर्चनसामान्ये त-
द्विपरीता रसादयो वीर्योख्यया प्रभावसं-
ज्ञया वा न परामृश्यन्ते ।

तैश्चानन्तरैस्तैर्शानाविधमानैः वाद्द्रव्यस्य बहुवीर्यवा-
दिभिर्गुर्वोदीनामध्यानां वेपथुसा विशिष्टागमविहितापि लो-
किकीति कथ्यते । यतः शक्तिर्वीर्यम् । सा च नानावि-
धा । तद् गुर्वोदीन् यो नियमयितुं शक्नोति ।
केवलं प्रकृष्टशक्तिस्त्वादेशपाणामौषधगुणाना मध्ये सारभूत
साङ्केक एव कथ्यतेऽत्रावेव वीर्योष्णीति । अतो बहुवी-
र्यवादिभिर्गुर्वोदिशुणनियम आमनयित्वाद्यैः लोकिक इति
कथ्यते । एतेदेवाह तथेत्यादि । तथा वीर्यमस्यपा
रसविपाकगुणान्तरविजयिन एतेषांवेव गुणाः समुद्दिता भू-
यांसश्च वरिष्ठश्च । तेनैतदुक्तं भवति । एषामध्यानामेव
वीर्यसंज्ञा भूयिष्ठान्तरिष्ठत्वासादिभिर्नयित्वाद्येति बहुवी-
र्यवादिभिरपि बलात्संश्लेषितमेव । द्रव्यं हि न तेषाम्ये
गुणाः प्रभूतत्वेन भवन्ति यथा गुर्वोदय इति प्रभूतत्वम् ।
अन्ये च गुणा न तथा देशोपयोगिते बराः यथा द-

वोदय इति वरिष्ठत्वम् । रसकार्यं विपाककार्यं गुणान्त-
रश्च द्रव्यास्थितं वीर्येणैनामिभयन्तीति रसादिनिजित्वम् ।
तत्र रसादिजयिना यथा किञ्चिद् द्रव्यं मधुररसं तोषय-
ण च तत्र तोषणगुणेनोत्पेयादे मधुरकार्यमिभयपने
एवं विपाककार्यं गुणान्तरं च । एव तेषां प्राधान्ये-
तत्र तत्र हृत्तक्यादिद्रव्यस्वरूपकथने गुर्वोदीना विशेष
वर्नित्वेन गुरुलपित्वादिद्रव्यवहारः प्रवर्तितो भवति ।
एवमुत्पेया शनिवीर्यम् । अन्येन युज्या यो द्रव्यस-
मर्थगुणानिगाथी सभातः । म प्रभावरस्येदोक्तः । तेनैतदु-
भाति यथैव गुर्वोदीना कार्यकर्तुंने प्राधान्योपेयया वीर्य-
न तेषां गुर्वोदीनामप्राधान्योपेयया कथ्याभिष्येतेः ।
वैनिशायित्वात् मया प्रभाव इति । नहि तद्रव्यमिति
नेपु रसादिषु कथ्यमानेषु दृश्यते । अतः स्वभावविशेषे
एव सः । रसादयो रसवीर्यविपाकगुणान्तराणि यद्यपि स-
न्त्या क्रियां कुर्वन्ति तथापि गुर्वोद्युक्तप्रकारवैपरीत्याद् वी-
र्यमजया न परामृश्यन्ते । एव बहुवीर्योदीनामप्यष्ट
विधवीर्योद्यादिन् युज्या साधितैरप्येत्यादिना ।

अन्ये तु गुर्वोदीनामशीपोमात्मकत्वा
दादानविसर्गविभागेन कालस्य चोष्णशी-
तात्मकत्वाद् द्विविधमेवामनन्ति । ए-
चाहुः ।

नानात्मकमपि द्रव्यमशीपोमौ महावली ।
व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचिद्व ।

अन्ये वीर्यद्रव्यादिनः अशीपोमात्मकत्वाद् गुणा-
कालस्य चोष्णशीतं विद्याद्द्विविधमेव वीर्यगुणं ज्ञितं चो-
वदन्ति । तथा हि गुर्वोदीनां केचन सौम्याः केच-
नाग्नेयाः महाभूतपरायचतसारगुणानाम् । ते गुर्वोदयो द्वि-
विधे काले सभयव्यादानेन विसर्गे च । तथादानका-
भवानामामेयत्वं गुर्वोदीनां विमर्शभवानां तु सौम्यतामि-
स्थितमेव । एतस्यैवामीषोमभयान्कन्वयस्य तैर्दृष्टान्तोपपत्ती-
कथ्यते नानात्मकमित्यादि । नानात्मक परस्परेण च
वृत्तमपि द्रव्यजातं महावलात्कृष्टशक्तौ अशीपोमौ नाति-
क्रामति नातिवर्तते । अवश्यं किञ्चिदामेवं भवति नि-
श्चितसौम्यम् । दृष्टान्तो यथा नानात्मकमपि जगद् व्यत-

मय्यक्तं च नातिक्रामति । व्यक्तं तरुपर्वतजलादि अ-
व्यक्तं कालभूतप्रामादादि । अस्मिन् पत्रे पूर्वोक्तपि प-
थोरन्तर्भावः । विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावान् ।

तत्रोष्णं दहनपचनसेदनविलयनानि-
लकफशमनानि करोति ।

तयोष्णवर्षस्य दहनादीनि कर्माणि ।

शीतं ह्लादानस्तम्भनजीवनरक्तपित्त-
मसादनादीनि ।

शीतस्य ह्लादानादीनि ।

इति वीर्यमुक्तं विपाकस्तूच्यते । विपा-
कस्तु प्रायः स्वादुः स्वादुलवणयोरम्लोऽम्ल-
स्य कटुरिवरेषाम् । रसैरसौ तुल्यफलः ।

स्वादम्लकटुकास्त्रयो विपाकाः । तत्र मधुरद्रव्य-
स्य सर्पस्य मधुरविपाकित्वम् । तद्भ्रूवणस्य । अम्लो
विपाकोऽम्लस्यैव । शेषाणां कटुः । विपाकस्तु ज-
ठराग्निसंयोगे परिणामयशाद् द्रव्यस्य रसस्य स्वरूपान्तर-
प्रादुर्भावः । अमी विपाको रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलः
मदशकलः । तेन मधुरस्य विपाकस्य ते गुणा ये
मधुरस्य रसस्य । एवमम्लकटुकयोरापि ।

द्रव्यगुणविशेषेण चास्याल्पमध्यभूय-
स्त्वगुणलक्षयेत् ।

अस्य च विपाकस्य स्वल्पत्वं मध्यत्वं भूयस्त्वं च
द्रव्यगुणविशेषेणालक्षयेत् । किमुक्तं भवति ? उच्यते ।
यत्र रसेन सदृशे विपाके मधुराम्लकटुकानां द्रव्याणां
तत्र प्रमानरसमानगुणानाम्लकृष्टत्वाद्द्रवाकरस्यात्कृष्टत्वं कल्प-
नीयम् । एवं मध्यत्वामध्यत्वम् । स्वल्पत्वाच्च स्व-
ल्पत्वम् । यत्र तु रसाद्विपरीतो विपाको लवणवित्त-
कपायाणां तत्र रसविपरीतानां गुणानाम्लकृष्टत्वाद्दृष्टत्वं
कल्पयेद्विपाकसदृशानामित्यर्थः । एवं मध्यत्वमल्पत्वं च ।
विपाकमध्यमधुरकरिदः ।

पराशरस्तु पठति ।

पाकास्त्रयो रसाना-
मम्लोऽम्लंपच्यते कटुः कटुकम् ।
चत्वारोऽन्ये मधुरं
सङ्कीर्णरसात्तु सङ्कीर्णम् ॥

कटुवित्तकपायाणां
कटुको येषां विपाक इति पक्षः ।
तेषां पित्तविघाते
वित्तकपायां कथं भवतः ॥

तत्र यन्मधुरं रसाविपाकयोः शीत-
वीर्यं च द्रव्यं यच्चांम्लं तयोरुष्णवीर्यं च
यद्वा कटुकं तेषां यथास्वं रसेभ्यः प्रायो
गुणान् दोषकोपशमनत्वं च विधात् ।

तद्यथा क्षीरमदिरामरिचादीनाम् ।

पराशरनामा मुनिर्विपाकमन्यथा पठितवान् । पा-
कास्त्रयो रसानामित्यार्थादयं पराशरपाठैतमनुपठति । स-
र्वेषां रसानां त्रयो विपाकाः मधुरोऽम्लः कटुश्च । त-
न्नाम्लरसोऽम्लविपाकः कटुरसः कटुविपाकः । चत्वारोऽन्ये
शेषा मधुरलवणवित्तकपाया मधुरावपाकाः । संकीर्णर-
सानां विश्ररसानां संकीर्णविपाकित्वम् । स तु पराश-
रवित्तकपायाणामधुरविपाकित्वाभिच्छातं । अन्ये चाचार्या-
स्तावैव कटुकाविपाकावच्छन्ति । तन्मतं दूर्घायतुकामः
पराशर आह । य आचार्याः कटुवित्तकपायाणां कटु-
विपाकित्वावच्छन्ति तेषां वित्तकपायाणां पित्तहरत्वं न
संभवति । मन्मते तु तयोर्मधुरविपाकित्वात् पित्तहरत्वं
संभवतीति पराशरः । तद्य न चतुरक्षमिति मन्याम-
हे । यतः पित्तहरत्वं रसरसैव स्वरूपम् । कटुस्तु वि-
पाको यत्र स्वप्नोपि भवति न तत्र कटुः स्वकार्यं कं-
रोति यद्यद् द्रव्ये रसादीनामिति न्यायात् । तथा च
वित्तहरस्य कटुविपाकस्यापि निम्नस्य पित्तहरत्वमेव ।
यत्र च विपाकस्य कटोरपि वयं तत्र तस्य पित्तकर्तृत्व-

मर । यथा निगरसंदी इत्ये कर्त्तापात्रस्याभिन्नस्य
 नृवर्णदक्ष्य वित्तवर्गमेव कपायस्ति कपायैवम् । ए
 व रसरसैव स्वभाव विनश्यत्तम् । यन्न विनश्यते क-
 पायस्ये च इत्ये विनाशेण यत्नेन रसवीर्याया विनाश
 प्रायेणाभिप्राये । यत् उपर्ये विनकसाः पिन्टस
 विन्यव्याभिभव्य, परादायव्यन-प्रायेयविन । अनन्य वा-
 ह्येय यन्व त्वात्वादाय प्रभूत प्रमेयान् यद्दय म-
 धुरस्य मधुरापात्र शीतलोच्ये च तथा तयो रसवीर्या
 कपोलस्य मधुरापात्रिये यद्द कर्त्तु तयो रसवीर्यापये
 कपोलये च तथा यथायामि यथायैवत्तमात्रा य
 निशयार् विनाश । रसवीर्यापये च तथा रसवीर्या
 शयी । तैरेवत्तु अत्रात । यव रसवीर्यापरायाना
 मेकत्वान्नयत्य तैरिन्द्राकडमार । तथा य यीमे म
 रसवीर्यापके शीतलोच्ये च मधुरस्य वा प्रमहापत्रा वा
 तापनशमनस्य च । यथा मादरया जम्बूकालपात्राया
 उपासिवाथाभास्यस्यमाशयमनना एतन्वैवत्तमात्रायाद-
 के च । कर्त्तुमारायकमे तैरिये मारभय कर्त्त-
 ययवत्तु हेममननत्तु वायव्यरसायनस्य च ।

रसादिमंक्षेणेन त्वन्यथात्वम् । य-
 था मधु मधुरं श्रेष्माणं जययति कटुवि-
 पाकतया । सक्तपायन्याद्रौक्ष्याच्च वातं
 जनयति शीतवीर्यत्वाच्च । तथा यवो-
 पि । आनूर्पादकपिशितं शीतभापि पित्तं
 करोत्युष्णवीर्यत्वात् । तथा तैले कटुवि-
 पाकतया च विपाकत एव यद्दविष्मृत्तम् ।
 अन्ले काश्चिकं कफं जयति लक्षोष्ण-
 न्वात् । कपिस्यं तु रौक्ष्यात् पित्तं तु
 शीतवीर्यत्वात् । आमलकं पित्तं शीत-
 वीर्यत्वात् स्वादुपाकतया च कफं रौक्ष्या-
 द्वाघवाच्च धैत्वरीक्ष्यत्वाद्यैस्तु न वातम् ।
 लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जय-
 ति लाघवात् कफं जयति । कटुकाऽपि
 शुष्नी स्नेहोष्णस्वादुपाकत्वात् क्षपयति पि-

ण्वली च । लघुनोऽपि स्नेहोष्णोऽयस्यैः ।
 एतद्गृह्य । स तु स्नेहोऽयस्यस्यं जन-
 यति श्रेष्माणम् । वृद्धं च मूलकं स्वा-
 दुपाकतया । श्लिग्ग्यानि तिक्तानि व्या-
 धीविशन्न्याकीगरूष्णुष्णवीर्यत्वात् पित्तं ज-
 नयन्ति । कपायतिक्तं महत् पथमूर्त्त-
 वातं जयति न तु पित्तं उष्णवीर्यत्वात् ।
 कपायथ कुल्न्याऽन्त्युष्णपाकतया चैत्येतादि-
 दशेनमाशनुक्तम् ।

एव तु रसादीनां विनाशकत्वमेव स्पृष्टव्यम् ।
 यिदमसादीनेन कर्त्तकमेव कर्त्तकमीदृशेन कर्त्तकवि-
 पाकरीर्येन इत्येवार्थस्य यथा मू । मूक्ति वायव्ये-
 पत्त मूशान् । उदमवदस्य विदेष्याः यद्दक-
 म्य कर्त्तकेने यदवदोऽवदोऽव मत्तवर्त्तु त्वात्त-
 यत्तु कर्त्तकेन ददवदोऽवदोऽव कर्त्तवर्त्तु-
 यत्तु कर्त्तकेन कर्त्तवर्त्तु-
 यत्तु कर्त्तकेन कर्त्तवर्त्तु-
 यत्तु कर्त्तकेन कर्त्तवर्त्तु-
 यत्तु कर्त्तकेन कर्त्तवर्त्तु-

तस्मान् ।
 किञ्चिदत्रसेन कुक्ते कर्त्तु पाकन वापरम् ।
 इत्ये गुणन वायेण प्रभवेनेव क्षिञ्चन ॥

एव विवेकतया वायव्येयस्यै स्पृष्टव्यम् ।
 दिव्यादि इत्ये पाकदि विदिये रसायनविपाकत-
 मादर संन उक्ते । किं च पुनः शमनीयस्य वि-
 पाकतया तापार्थं धन्यवेदना येनवात् उदुमव-
 दि र्मेनेन शीत तापन विपाकतयात्तु प्रभवेनेव ।

ननु च यत्तु कर्त्तकानाम् रसवीर्यापये शक्तकामि
 सिन्धे ता तेषां कर्त्तकपात्रे ममाशा-न्ना येनय-
 यन्वत्त्वयैवमात् । यत्तु यत्तु यत्तु

यथार् इत्ये रसादीनां यदवदोऽवदोऽव जयते ।
 अभिभूयेतराम्स्तत्तु कारणत्वे प्रपद्यते ॥

रसादीनां रसवीर्यापये शक्तकामि यत्तु यत्तु यत्तु
 यीर्षे वा विपाकते गुण, प्रभावे वा वायवेने विना-

तोषाधिक्येन वर्तते तन्नु कारणत्वं कार्यसाधकत्वं प्रति-
पद्यते । किं कृत्वा इतरान् द्रव्यातिश्रान् हीनानभिभूय
निकलीकृत्य । यत्र तु द्रव्ये रसादिभारको विरुद्धा-
नां गुणानां गुणादीनामपि संयोगो न तु रसादयोऽपेक्ष्य-
न्ते । तत्र कथं कार्यकर्तृत्वमिति पृष्टआह । निरुद्धेत्यादि ।
अथवा रसादिकल्पनाविशेषैरेव यत्र विरुद्धगुणापनिपात-
तत्र कथं कार्यकरणत्वमित्याह । विरुद्धेत्यादि ।

विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते ।

तत्र भूयसा प्रभूतेन गुणानाम् जायते निष्कली-
कियते । द्विपदध विरोधः । स्वरूपनः कार्यतथे ।
स्वरूपावरोधो यथा गुरुलघोः शतोऽङ्गयोधे । कार्य-
विरोधो यथा गुरुलघुयोऽङ्गश्लेषयोधे । तथा हि गुरुः
श्लेषमग्राहकः लघुश्च गुरोर्विरुद्धः कारणेण श्लेषमग्राह्यत्वेन
विरुप्यते । एतद्गुणस्य श्लेषमग्राह्यत्व विरुध्यस्य श्लेषक-
र्तृत्वेन । इह चोभयोरपि विरोधयोर्मिहणम् । एकत
द्रव्ये स्वरूपकार्योविरुद्धयोर्भाव आगमलक्ष्यः पञ्चभूतात्मक-
त्वाद् द्रव्यस्योपपद्यते ।

ननु यद्दद्रव्ये रसादीनां बलवत्तत्तत्कार्यकरणश-
क्तमित्युक्तम् । यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षासम्भवः प-
रस्परसाध्य तत्र कस्य कार्यकरणत्वमित्युच्यते रसमित्यादि ।

**रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति ।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम् ॥**

विपाकः कर्ता रसं कर्मापोहति कार्यकरणे कुण्ट-
यति । तौ रसविपाकौ कर्मणो वीर्यं कर्तुं अपोहति ।
तानि रसविपाकवीर्याणि प्रभावो वक्ष्यमाणः अपोहती-
त्येतदसादीनां बलसाम्ये नैसर्गिकं स्थाभाविकं बलम् ।
तेनैतदुक्तं भवति । रसादीनां समबलानामपि तथावि-
धो बलत्वभावे यत् पूर्वस्य बलमूतस्य बलेन समे-
नाप्यभिभूयते । रसबले विपाकबलेन समेनापि स्व-
भावोदयमभिभूयते । एव रसविपाकयोर्बले वीर्यबलेन ।
रसविपाकवीर्यबल प्रभावबलेनेति । तेन रसादीनां वि-
षमत्वेऽपि स्वभावबलमपेक्षयाधिक्यस्य सामर्थ्ये विशेषणम् ।

ननु यत्र रसादीनामभ्यन्तमस्य कार्यमितरस्य का-

र्येण विरुप्यते तत्र कस्य कार्यकर्तृत्वं भवति यदि तु प्र-
भूतस्य स्वभावबलवत्तत्त्वेन्युच्यते । तत्रान्योऽप्यबलश्च कि-
ञ्चित् कर्तुं शक्तेः न वेत्तेवं पृष्ट इदमाह विरुद्धा इत्यादि ।

**विरुद्धा अपिचान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने ।
नाचद्यं स्युर्विधाताय गुणदोषा मिथो यथा ॥**

रसाया रसवीर्यविपाकगुणप्रभावा अन्योन्य परस्पर
विरुद्धा अपि न नाशाय भवन्ति कार्यमायनकारणे ।
दृष्टान्तो गुणदोषा मिथो यथेति । गुणाः स्वव्यभक्त-
माप्ति परस्पर पुरुषाद्यभिधानकार्यसाधने विरुद्धा अपि
यथा विधाताय न भवन्ति । दोषाश्च वानपित्तकफा
विरुद्धा अपि देहेरोगादिसाधने यथा मिथो विधाताय
न भवन्ति । तद्वदमादयोपि । ननु द्रव्ये रसादीनां
परस्परसमाविषमताया कार्यकल्पमुक्तं तस्याश्च रसादिनाम-
विषमताया कारणं न ज्ञायते । अत उच्यते रस-
वीर्येत्यादि ।

**रसवीर्यमभूतयो भूतोत्कर्षापकर्पतः ।
एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेते ॥**

रसवीर्यादीनां कार्यकरत्वे परस्परसदृशानां विस-
दृशानां वा यद् द्रव्याश्रयण तन्महामृतस्य पृथिव्या-
देकरूपीदपकर्षाश्च सपद्यते । तेनैतदुक्तं भवति । यद्-
द्रव्ये रसस्य वीर्यादिभिः सदृश्यमसदृश्य वा तन्मर्ष-
मेकादीनां भूतानां केषाञ्चित् क्रियताप्युक्त्येणान्येषा क्रिय-
ताप्यपकर्षेण जन्यते तेन द्रव्येण सदृशस्यापि द्रव्यस्य
योऽसाशो विदोषः स भूतकृत एव । एतदेव माधुर्येणत्वोद्युदा-
हरणेन स्फुटयति ।

**माधुर्यशैत्यैर्च्छिल्यस्नेहगौरवमन्दताः ।
सह वृत्त्या स्थिताः क्षीरे नत्वानूपीदकामिपे ॥
गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनुदोषयोः ।
स्थितिदृष्टिसयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः ॥**

तेन क्षीरे माधुर्यादीनां समानकार्यकर्तृत्वेन पदे-
कत्वं सदृशानामवस्थानं तदबालस्य महाभूतस्योक्त्येणा-

ग्यभूनेश्वः । ये हि शुक्रादाद्यां द्रव्ये सभजन्ति त एव गुणान्मना. शरीरस्य प्रत्यङ्गं सभजन्ति । शीतस्य च वातदः तन्मातृनोर्नादादीनां च स्थितिद्विधया द्रव्यहेतुका । वृद्धि. समाहारित्वादिन्यायात् ।

रसादीनां द्रव्यान्वितातां स्वरूपविशेष. कथं ज्ञाप्यते इत्याह रसमित्यादि ।

**रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च ।
वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया ॥**

विद्यानिपातेन स्वर्गमात्रेण रसादेशेन त्रियति द्रव्यस्य । तेन निपातेनाभिरमेतन्न कान्यपरिचयमेतन्न च ज्ञाप्यते वीर्यविशेषः । निपातमात्रेणैष्ये शैल्य वा ज्ञाप्यते । यत् तु द्रव्ये विपरीतत्वादेमेतन्निभूत वीर्यं निपातमात्रात् ज्ञाप्यते तत्र कालाधिवसनेन देहमादंवादिकरणात् ज्ञाप्यते । विपारविशेषस्तु कर्मणः कृतृत्वेन परिनिष्ठया निष्पत्तेदोषशुद्धिप्रवणं ।

**मधुरस्कन्धनिर्दिष्टघृततैलगुडादिषु ।
गुणास्वादादिभेदेन रसपट्टकं न युज्यते ॥
अस्तु भेदादसंख्यत्वमैक्यं वास्वादलक्षणात् ।
भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो योज्येन कल्प्यते ॥
संकीर्णत्वान् फले चासौ तुल्यत्वान्न विवक्ष्यते ।
गुर्वादीनां विशेषेऽपि स्वजातेरनतिक्रमात् ॥
संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि स क्रमः ।
दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु ॥
न च तद्वाडिमात्रेषु पडेवातो रसाः स्मृताः ।
आनन्त्यैकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतन्त्रणम् ॥**

ननु रसानां मधुरादित्वेन पट्टसंख्याविषय उक्तं स न युज्यते केवलमेकरमन्वमेकरमत्वं वा । तन्ना-
नेकासत्त्वे कारणं यद्यथा मधुरादिस्कन्धनिर्दिष्टानां घृततै-
लगुद्राशुशर्करामधुमधुकादीनां गुणास्वादादिभेदः । तथा
हि त्वया ये मधुरत्वेन निर्दिष्टा गुद्राशुशर्करा. आस्वा-
दनेन ते न परस्परसदृशाः । न च शुक्रादिनां शु-

भेदः । न च स्याद्विदुषा इति वास्तु युज्यते । अ-
तो ज्ञाप्यते अन्ये विशिष्टा एव त इति प्रतिग्रहस्वरूप-
मानन्वयम् । रसकर्मणः कारणं निर्दिष्टत्वात्स्वादतन्मात्रस्य ।
तत्र प्रतिनिधीयते भूतोत्कर्षापकर्षेणेत्यादि । तत्र प्रथम
गुणभेददृश्यं परिदृश्यते । योज्यमन्वयेन भूतानामुक्तत्वेना.
पक्षेण मधुराणां गुणभेदः स संकीर्णत्वात् फले च म-
दृशान्नात् सहापि न विवक्ष्यते । आस्वादभेदात्समन्वय
परिदृश्यते । गुर्वादीनामित्यादि । गुर्वादीनां गुणानां य-
द्यपि प्रतिद्रव्यं तैलशुष्यमन्नि तथापि घृतादित्रायन-
निक्रमात् मधुरैकत्ववृत्त्यादि मधुराभिर्भावविशेषा निर्दिश्यन्ते ।
तद्वन्मधुरादिरूपवदितानां द्रव्याणां यद्यथास्वादलक्षणं
दृश्यते । तथापि यन्मधुरत्वेपद्व्यादादीनि घृतानिस्तु
मधुरेषु दृष्टं न तन्मन्तन्वेत्यादि डाडिमसंख्यादिभ्यस्तद-
व्यादादिषु दृश्यते । तत्रैतान् रसानतिक्रम्य ज्ञाप्यन्तं
सभवति । अतः पठेत् रसाः नोनाधिकाः । यदि
संदातानन्त्यैकस्य वा यथापेक्षकारेण तन्व्यथारहते मृद-
ते ततो विचित्रस्य रसपट्टमभिरतो यद्यत्यत्यन्तैकस्य त-
न्वयं ज्ञाप्ये प्रवेष्टो न स्यात् । अत आनन्वयेन र-
सानां तत्स्वरूपतन्वयस्याप्यानन्वयारक्तव्यता । एकरम-
ने च विशेषस्यानुत्तन्नात् स्वरूपतन्वयमपि न युज्यते इति ।

रसा उपसहता. ।
गुर्वाद्या वीर्यमुच्यन्ते शक्तिमन्तोऽन्यथागुणाः ।
परसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा एवेतरं गुणाः ॥
यथारसं जगुः पाकान् पट्टकेचित्तद्रसाम्प्रतम् ।
यत्स्वादुर्वाहिरम्लत्वं न चाम्लमपि डाडिमम् ॥
याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली ।
यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः ॥
यस्माद्दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुरप्यानेलमद्रः ।
दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णाप्यधिसादिनी ॥
कटुपाकोऽपि पित्तघ्नो मृदुगो मापस्तु पित्तलः ।
स्वादुपाकोऽपि चलकृन्निग्धोष्णं गुरुफाणितम् ।
रसः स्वादुर्थया चैतत्थान्येष्वपि दृश्यते ।
वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्याक्षकीकलम् ॥
कुरते दधि गुर्वेव बहिं पारावंतं न तु ।

कपित्थं डाडिमं साम्लं ग्राहि नामलकीफलम् ॥
कपाया ग्राहिणी शीता धातकी न हरीतकी ।
अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याःसंश्रितास्तुते ॥
प्रभावश्च यतो द्रव्ये द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतम् ।

वीर्यगुणसंश्रियते गुर्वाद्या इत्यादि । पूर्वोक्ता गु-
र्वाद्या अर्था यदोक्तदृशकतयः सन्तो द्रव्यं समविशेरते
तदा वीर्यशब्दाद्याः । यदा कृच्छ्रशक्तिः युक्ता न भ-
वन्ति तदा सामान्यगुणा एव । ये च गुर्वादिविशि-
ष्टा षट्श गुणाः ते स्वभावंनैव परामार्थहीना उक्त-
दृशक्तिरहितस्तत्रपि सामान्यगुणशब्दाद्याः । तेन क-
दाचिदपि वीर्यशब्दां लभन्त इति वीर्यशुद्धसहजम् । वि-
पाक उपसंश्रियते यथारममित्यादि । केचिदाचार्या
रसानतिक्रमेण पाकपट्टक जगुखदन् यथारसमिति
यथाविधो रसः स्वरूपेण तभाविध एव तस्य वि-
पाकः तेन मधुरस्य मधुरो विपाकः अम्लोऽम्लस्य प-
ट्टकस्य तिक्तस्तित्तस्य कटुः कटोः कपायः कपायस्ये
ति । तत्राचार्यमतमसम्प्रतममुक्तमिति । कुतः ? व्य-
भिचारात् । एतदेवोदाहरणेन दर्शयति यत्त्वाभित्यादि ।
यदि हि रससदृशः सर्वस्य विपाकः स्यात् तत एव
विपर्ययो न स्यात् । ते च रसादयो द्रव्यान् पृथ-
ग्भावेन कार्यकरत्वेन विकल्प्यमाना अप्रधाना यतस्ते स्थि-
ता अपि यस्मिन् द्रव्ये न तद्द्रव्ये तत्तद्वशमेव कार्यं
कुर्यन्ति । एतदेव यस्माददृष्ट इत्यादिनिदर्शनेन दर्शय-
ति । एवं यथा मधुररसे विपर्ययो दृष्टस्तथाप्येवपि
रसेषु दृश्यत इत्यप्रधाना रसाद्याः । द्रव्यं तु श्रेष्ठमि-
त्याचार्याणां मतं, यतस्ते रसाद्यां रसवीर्यविपाकाः प्रमा-
वध द्रव्यसंश्रिताः तत्परतन्त्रा इत्यर्थः ।

रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ।

एव रसाद्या ज्ञाता, प्रभावस्तु न ज्ञातः, अत-
न्निज्ञानार्थमुच्यते रसादीत्यादि । रसवीर्यविपाकाणां प-
रस्वाम्यांशेऽपि यद्यदिशिष्टं कर्म दृश्यते तत्तत् प्रभावजं
सिद्धि । एतावन्तदुक्तं भवति विशिष्टा सर्वानिदानिर्ना
द्रव्यशक्तिः प्रभावशब्दाद्या ।

दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी ।

मधुकस्य च मृद्धीका घृतं क्षीरस्य दीपनम् ॥

कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित् ।
लशुनो वातकफकृन्तु तु तैरेव यद्गुणैः ॥

मिथो विरुद्धान् वातादीन्
लोहिताद्या जयन्ति यत् ।
कुर्वन्ति यवकाद्याश्च
तत्प्रभावविजृम्भितम् ॥

शिरीषादिविपंहन्ति स्वप्नाद्यं तद्विद्वद्भ्ये ।
माणिमन्त्रौपधीनां च यत् कर्मविविधात्मकम् ॥

शल्याहरणपुंजन्मरक्षापुर्द्धीवशादिकम् ।
दर्शनाद्यैरपि विपं यन्नियच्छति चागदः ॥

विरेचयति यद् दृष्यमाणु शुक्लं करोति वा ।
ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यच्छमनादि च ॥

यद्दमनादिकं ।

मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत् प्रपञ्चेन वर्णितम् ।
तच्च प्रभावजं सर्वमतोऽचिन्त्यः स उच्यते ॥

तस्य च प्रभावजस्य कर्मण उदाहरणमुच्यते द-
न्तीत्यादि । दन्ती रसाद्यैश्चित्रकस्य तुल्यापि विरेचनी
न तु चित्रकमपि विरेचनमिति प्रभावकर्म । मधुकस्य
रसाद्यैः सदृशापि द्राक्षा विरेचनी न मधुकमिति प्रभा-
वकर्म । क्षीरस्य रसाद्यैः सदृशमपि घृतं दीपनं न
क्षीरमिति प्रभावः । लशुनः कटुरसत्वेन कटुविपाकित्वे-
न कफनिवृत्तिं विधत्वेन गुरुत्वेन वातनिवृत्तिं म लशुनः
स्वैरेव गुणैर्वातकफौ न करोतीति प्रभावः । तेनैतद्दु-
क्तं भवति कटुरसविपाको तु लशुने कफच्छिद्ये द्र-
व्यप्रभावान् पर्याप्तौ । न तु वातकरत्वे । तथा तत्र
विश्वस्य गुरुत्व च वातनिवृत्ते द्रव्यप्रभावादेव पर्याप्तम् ।
न तु श्रेष्ठमकल्प इति । परस्परविक्रान्तिना तातादीन्
दीपान् रसाद्याः विधत्वेन गुरुत्वेन नाशयति । य-
वकश्च तानेन करोतीति प्रभावकर्म । शिरीषहरिद्रादिक-
विपं नाशयति स्वप्नमपादिच तदेव विप- वड्येति तत्
प्रभावकर्म । दृष्यं ज्ञ- द्रव्यं यच्छीपमेव शुद्ध- वड्ये-

ति बहिर्विरेचयति वा तत् प्रभावकर्म । यच्च द्रव्य-
दनफलादि ऊर्ध्वं देहे गच्छति हरीतक्यादि वाधन्तु
प्रभावान् । अन्यच्च शमन प्रभावादेव । यच्च मा-
त्रादिप्रकरणे प्रपञ्चेन विन्मारेण वर्णिन तत् प्रभावने वि-
द्धि । अतः प्रभावस्य तत्प्रभावान्वात् स प्रभावोऽपि-
न्व । क्रीडकदा कृतस्य इति शानु न शक्यते । म-
दपि तत्कारण महाभूतत्रिपेपपणिनामान्यमरमद्विधेन्त्राधि-
गन्तु न शक्यत इत्यर्थः ।

रसेन वीर्येण गुणैश्च कर्म
द्रव्यं विपाकेन च यद्विद्विष्यात् ।
सद्योऽन्यथा तत् कुरुते प्रभावा-
द्धेतोरतस्तत्र न गोचरोऽस्ति ॥

इति सप्तदशोऽध्यायः

एतेभ्यः प्रभावाद्यैः पुनःहरति रसेनेत्यादि । रसा-
दिभिः करणैर्द्रव्यं यत् कर्म करोति तत् प्रभावेनान्यथा
कुर्वते विपरीतयतीत्यर्थः । अनन्तरस्य प्रभावेदेतेभ्योऽपि
न शक्यते । तथाविधप्रभावस्य भावनात् ।

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
सप्तदशोऽध्यायः

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

रसः सत्त्वाप्यः प्रागव्यक्तश्च । स
बहुवृत्तत्वाद् फालस्य महाभूतगुणैकनाति-

रिक्तः संछटो विपमं विदग्धः षोढा पृथ-
ग्विपरिणामते मधुरादिभेदेन ।

पूर्वैरिममन्याये द्रव्यवीर्यविपाकप्रभावा निर्णयता, र-
सन्तु बहुवृत्तव्यन्तात् पुनरव्योच्यते । रसः सत्त्वाप्यः
योऽपि जिह्वेन्द्रियप्राग्यः, सोऽवाग्यानामहाभूतान् संपद्यते । स-
च रसः प्राक् प्रथममनामादिताग्यमहाभूतानुगोऽव्यक्तं
एव स्वरूपेण । ततो महाभूतानां पृथिव्यादीनां गुणैः
पादिनादिभिः पञ्चभिः कश्चिदुनैः कश्चिदादिकैः समुष्टैस्तत्र
गुणैर्विषममनादेवक्यादितियमेन विदग्धः परिणत्वा गृहीत-
महाभूतगुणानुगम एक एव रसः पृथग्मधुराम्ल्यादिभेदेन
पृथग्भिर्हरिपरिपरिणामते ।

तत्र भूजल्योर्वाहुल्यान्मधुरो रसः ।
भूतेजसोरम्लः । जलतेजसोर्लवणः । वा-
य्त्राकाशयोस्तिक्तः । वायुतेजसोः कटुकः ।
वायुर्व्योः कपायः ।

कथं महाभूतानामुनाधिक्यमुच्यते । वातस्य म-
कसरास्यस्य पट्टुकत्वात्सस्यापि बहुभेदत्वं तथा च
शिशिरे वाय्वाकाशयोस्ताविक्याद्रमस्य तित्तता । वनन्ते वा-
युपृथिव्योः कपायता । ग्री-मैऽमिवाप्ये । कटुकता ।
वपारवधिपृथिव्योरम्लता । शरदाग्युदकयोर्लवणता । हे-
मन्ते पृथिव्युदकयोर्मेधुरतेति । प्राधान्यादव्ययदेसः ते-
नान्यैर्द्रवानामपि रसानां यथोक्तमहाभूतगुणैर्विषमैव का-
रण विज्ञेयम् ।

तेषां स्वादुरास्वाद्यमानो मुखमुपलि-
म्पतीन्द्रियाणि प्रसादयति । देहं प्रह्ला-
दयति । पदपदपिपीलिकादीनामपीष्टतमः ।
अम्लस्तु जिह्वागुद्वेजयत्युरःकण्ठं विदहति ।
मुखं स्रावयत्यक्षिभुवं संकोचयति दश-
नान् हर्षयति रोमाणि च । लवणो ह-
र्षं विष्यन्दयति कण्ठफण्डं विदहति अ-
र्षं प्ररोचयति । तिक्तो विश्वदयति च

दनं विशोधयति कण्ठं प्रतिहन्ति रसनाम् ।
कटुको भृशमुद्देजयति जिह्वां चिपिचिपा-
यति कण्ठकपोलं स्रावयति मुख्राक्षिनासि-
कं विदहति देहम् । कपायस्तु जडय-
ति जिह्वां वध्नाति कण्ठं पीडयति हृदयम् ।

ननु केन स्त्रेण रसविशेषो विज्ञायते अन आह
तेषामित्यादि । तेषां रसानां मध्ये यो रसो मुखदेशा-
दिकरः स स्वादुरिति विज्ञेयः । आस्वाद्यमानो जि-
ह्वाया संयोगं नीयमानः । आस्वाद्यमान इति सर्वरसानां
योग्यः । प्रह्लादान्तः आश्वासकरः अम्लरसो जिह्वेद्देज-
नादिस्वरूपः उरामि कण्ठं च विदाहं करोति । लव-
णां मुखमन्तर्विषययति स्रावयति कण्ठं कपोलयोश्च वि-
दाहं करोति अत्र च रुचिकुशादयति । तिस्रो मुख-
पेशयादिकरणस्वरूपः । वैशद्य पेन्चिन्ननाशः । क-
ण्ठं चोपलेपनाशनेन शोधयति रसनमिन्द्रियं प्रतिहन्ति
अपरममहणशक्तिशायतीत्यर्थः । कटुक आस्वाद्यमानो
भृशमन्तर्विषययति जिह्वां च उद्रेगं करोतीत्यर्थः । कण्ठे क-
पोलयोश्च तेषामिन्द्रियचिपिचिमायनमभिव्यालासंस्पर्शोदिव क-
रोति मुस्तादिकं विस्रावयति सकले च शरीरे विदाहं
करोति । कपाया जिह्वां जडयति रसनादिन्त्यासु म-
न्दकरोति कण्ठवन्धं श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव करोति ।

तत्र मधुरो रसो जन्मप्रभृतिसात्म्यात्
सर्वधातुविवर्धनः आयुष्यो बालवृद्धक्षतक्षी-
णयलवर्णेन्द्रियत्वक्केशकण्ठहितः प्रीणनो बृ-
हणो जीवनस्तर्पणः स्थैर्यसन्धानः स्तन्य-
करो वातपित्तविषदाहमूर्च्छातृष्णाप्रशमनः स्नि-
ग्धः शीतो मृदुर्गुरुश्च ।

एवंगुणोऽपि स सदात्युपयुज्यमानः
स्थौल्यामिसादगुरुतासकातिनिद्राः ।
श्वासप्रमेहगळरोगविंसङ्गतास्य-
माधुर्यलोचनगळार्धुदगण्डमालाः ॥

छद्दुर्दुर्दमूर्द्धरुकासपीनसक्रिमीन् श्लो-
पदञ्जरोदरघ्रीवनानि चावहेत् ।

इति रसानां स्वरूपमुक्त्वा तत्र मधुरेत्यादिना क-
र्षं निर्दिशति । तत्र तेषु रसेषु मध्ये मधुर उपयु-
क्तो धानूनां रसादीनां सप्तानां वृद्धिकरः । कृतः आ-
जन्मसात्म्यार् जन्मनः प्रभृति देहस्य सात्म्यादित्यर्थः
बालभाव एव धीरादिना मधुरेण देहवृत्तिः पुन्यस्य ।
द्विन इति बालादिभिः संबन्धते । प्रीणनस्तुष्टिकरः ।
जीवन औन्नत्यः । एवंगुणोऽपि मधुरो रसः सदैवा-
त्युपयुज्यमानः स्थौल्यादीन् रोगान् कुन्ते । यदा त-
तिमात्रत्वेन रहितः सदाप्युज्यते तदा सुखकर एव ।
स्थौल्यादयो रोगाः कौचद्रक्ष्यमाणलक्षणाः । अर्जुदशब्द-
स्य लोचनगळार्ध्यां संबन्धः ।

अम्लोऽनिलनिवर्हणोऽनुलोमनः क्रो-
ष्टुविदाही रक्तपित्तकटुदुष्णवार्यः शीतस्पर्शो
बोधयतीं द्रयाण । रोचनः पाचनो दी-
पनो बृंहणस्तर्पणः प्रीणनः क्लेदनो व्यव-
यी लघुः स्निग्धो हृद्यश्च ।

जन्मयति शिथिलत्वं सेवितः सोतिदेहे
कफविलयनकण्ठूपाण्डुताहविघ्नघातान् ।
क्षतविहितविसर्पं रक्तपित्तं पिपासां
श्वयथुमपि कृशानां तैजसत्वात् भ्रमं च ॥

लवणः स्तम्भबन्धसंघतिविध्मपनः स-
र्वरसप्रत्यनीको दीपनो रोचनः पाचनः क्ले-
दनः शोषणः स्नेहनः स्वेदनो भेदनः क्ले-
दनः सरो व्यवायी विकारो हरति पत्र-
नं विष्यन्दयति कफं विशोधयति स्ना-
तांसि नातिगुरुः स्निग्धतांशोऽप्यगश्च ।
खलतिपलिततृष्णातापमूर्च्छाविसर्प-
श्वयथुकिटिभकोदोक्षपरोधाम्प्रपित्तम् ।

क्षतविषमदद्याद्धि वातरक्तं करोति
क्षपयति बलमोजः सोति वा सेवनेन ॥

विक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिविषकृमि-
मूर्च्छोत्कृद्द्वरदाहत्तृकुष्ठकण्ठहरः कृद्मे-
दोवसामज्जविष्णुत्रपित्तश्लेष्मोपशोषणो दी-
पनः पाचनो लेखनः स्तन्यकण्डविशोधनो
मध्ये नातिरुक्षः शीतो लघुश्च ।

धातुबलक्षयमूर्च्छा-
ग्लानिभ्रमवातरोगपरुषत्वम् ।
खरविशदरौक्ष्यभार्वः
सोति समासेवितः कुर्यात् ॥

कटुकोऽलसकश्चयधूर्दस्यौल्याभिष्य-
न्दकृमिवक्त्ररोगविषकुष्ठकण्ठसाधनो ग्रणा-
वसादनः श्लेहकृद्दशोषणो रोचनः पाचनो
दीपनो लेखनः शोधनः शोषयत्वञ्च स्फु-
टयतीन्द्रियाणि भिनात्ति शोणितसंचानं छि-
नत्ति बन्धान् विट्णोति स्रोतांसि क्षपय-
ति श्लेष्माणं लघुरूक्षतीक्ष्णाणश्च ।

कुहेतऽतिनिषेवितः स तृष्णा-
मदमूर्च्छावमिमोहदेहसादान् ।
बलशुक्रगलेपशोषकम्प-
भ्रमतापग्लपनातिकर्शनानि ॥

करचरणपार्श्वपृष्ठप्रभृति-
प्वनिलस्यकोपमतितात्रम् ।
संकोचतांदभेदैर्वाय्वग्निगुणाधिकत्वेना ॥
कपायो बलासं सपित्तं सरक्तं
निहन्त्याशु यथाति वर्चोति रुक्षः ।

गुरुस्त्वचस्यर्णत्वकृत् कृद्दशापी
हिमः प्रीणनो रोपणो लेखनय ॥

अत्यभ्यासान् रोजपि शुक्रोपरोधं
तृष्णाध्यानस्तम्भविष्टम्भकार्दयम् ।
संतापन्धं वानविष्णुत्रसङ्गं
पक्षायाताक्षेपकार्दोश्च कुर्यात् ॥

अम्बोजनिलनिर्घर्षणतादिकः स चातिसेवितो देहे
शोषण्यादीन् जनयति । लज्जपरयः स्तम्भादीनां ति-
ष्णानो विनाशकरः । स्तम्भोऽद्भुतोदेः बन्धः तस्मि-
न् मार्गोत्थः सवातां भागानां निविष्टत्वम् । म-
नैषाच देशाणां रमानामुपलम्भे प्रयत्नीकः प्रतिपत्ते वि-
पात्तिनाम् । निष्यन्दयति सारयति । नातिगुह्योति-
यिग्धम् । सोऽपि सेवितः सत्वस्वादीन् करोति बन्धा-
दीनि क्षपयति । तिक्तो रसः स्वयं पुरुषस्मारोचनोऽ-
लः । अर्शोश्च बाहारदृष्यान्तयो नाशयति । पिपा-
दीश्च । देहे च त्रेददीनामुपशोषणः, सोऽपिसेवितो धा-
तुबलक्षयं करोति स्रततादिस्यात्श्रीधराय । कटुको र-
शोऽप्यतकार्दोनां प्रसूनो निपापनः । प्रत्यस्य चापग-
दनो रोहणप्रतिबन्धकः । अर्शे शोषयति निद्रहति ।
सोऽपिनिषेवितस्तृष्णादीन् कुरुते । बलशुक्रयोष्यशोषो
हानिः यत्कम्प यत्तन्मृगशुक्लतृष्णशोषः करचरणदि-
निक रय वायोः कोपं करोति । किञ्चित् सङ्कोचादिभिस्ती-
क्ष्णं दुरसहेमन्तश्च तृष्णादिकं वाय्वाभिगुणाधिक्येन हेतुना
करोति । हेतुकार्त्तनं देशादिवशाद्धेतोरुनाधिक्येन तत्क-
र्यस्यापि तथाभावमूचनानान्यत्र च तद्देतुसङ्गत्वे तर्पणेदि
प्रदर्शनाय च । कपायः बलासं सपित्तं सरक्तं स-
रक्तं चाशु निहन्ति । कचेः पुरीषं बन्धाति कण्ठि ।
सोऽप्यत्यभ्यासान् श्लेष्मोपशोषणो कुर्यात् ।

अथ मधुरस्कन्धो घृतमधुतैलक्षीरमे-
दोमज्जेशुविकृतिद्राक्षाक्षोळखर्जूरमोचचोचप-
नससिञ्चतिकाभियाळराजादनखर्जूरितालम-
स्वकृकाम्पर्यमधूकपरुषकतामलकीर्वाविदा-
रीशतावरीतुकाक्षीरीजविकर्षभक्षीरशुक्लाम

धूलिकात्मगुप्तावलातिवलाविश्वदेवासहदेवा -
 सालपर्णासुदृगपर्णापृथिनपर्णापापपर्णा महास -
 हाक्षुद्रसहाक्रुद्धिद्विद्विध्रावर्णाच्छत्रातिच्छत्रशर्ष -
 प्रोक्तशर्षगन्धाश्वदंष्ट्रामृणाळिकापुष्करवीजशृ -
 ङ्गाटककशेरुकतककनकविम्ब्रीमपौण्डरीकप्रभृ -
 तीनि जीवनीयो गणस्त्वणपञ्चमूलं च ।

अथानन्तरमतेषां रसानामाशयद्रव्यस्कन्धा द्रव्यस -
 म्हा उच्यन्ते । तत्र घृतादिदृष्यपञ्चमूलान्तो मधुरस्कन्धः ।
 प्रथमविश्वेनापठितानि मधुरडाडिमादीनि गृह्यन्ते ।

अम्लद्रव्यस्कन्धो डाडिमामलकाप्रा -
 म्नातकक्रोशाप्रमातुल्लङ्गवृक्षाम्लाम्लीकाम्लवे -
 तसकुचललिकुचपारावतभव्यकरमर्दधवधन्व -
 नकोलवदरैरावतकापित्थदन्तशठप्राचिनामल -
 कनारङ्गतिलकण्टकरूप्यदधिमस्तुतकधान्या -
 म्लमद्यशुक्तमभृतीनि ।

डाडिमादिशुक्तान्तोऽम्लद्रव्यस्कन्धः ।

लवणद्रव्यस्कन्धः सैन्धवादीनि क्षारा -
 न्तानि त्रपुसीसप्रभृतीनि ।

सैन्धवादीनि सांसकान्ताप्यन्यानि चैवरसानि ल -
 वणस्कन्धः ।

तिक्तद्रव्यस्कन्धोऽगरुतगरोशीरवाळ -
 कचन्दननळदकृतमालनक्तमालापामार्गहरिद्रा -
 द्वयमुस्तूर्वामदनफलाजशृङ्गीत्रायमाणकटु -
 काकिराततिक्तकरवीरविशालामुपप्लवतिवि -
 पापत्रापकज्योतिष्मतीपाठाविकङ्कतार्ककाक -
 माचीवचवावरणवत्सकवैजयन्तीवैतससप्तपर्ण -
 सोमवल्कसुमनःकांस्यलोहमभृतीनि पटोला -
 दिश्व शाकवर्गः ।

अगर्वादीनि गौहान्ताप्यन्यानि चैवविमानि रमानि पटो -
 लसत्तल्लवादिना ग्रन्थेन पटोन्नादिकटुकान्तथ शाकवर्गोन्ति -
 त्तरस्कन्धः ।

कटुकद्रव्यस्कन्धो मरिचहिङ्गुतेजोव -
 तीहस्तिपिप्लीविलङ्गमल्लालतास्थिमूलकस -
 र्पपलशुनपलाण्डुकरञ्जमनशिलालदेवदारुकु -
 ष्ठीलासुरसचोरकहरेणु कामूलपित्तमभृतीनि कु -
 ठेरादिश्व हरितवर्गः पञ्चकोलं च ।

मरिचादीनि हरेणुकान्ताप्यन्यानि चैवरसानि मूत्रा -
 णि गण्दीनां पूर्वनिर्दिष्टानि सर्वं च प्राणिनोऽन्तर्भवन्व -
 यवरूप पित्तं कुठेरादिश्व पूर्वोक्तो हरितवर्गः पञ्चकोल च -
 ति कटुकस्कन्धः ।

कपायद्रव्यस्कन्धो हरीतकीमियङ्गव -
 नन्ताक्षौद्रलोध्रकट्वङ्गकटुफलधवधन्वनधात्री -
 फलधातकीपुष्पपत्मापत्मकपत्मपुष्पनागकेस -
 रकुमुदोल्पलतुङ्गतिन्दुककदम्बोदुम्बरजम्बा -
 म्रप्लक्षवटविभीतकविकङ्कतजम्बाप्रास्थ्याम -
 कपित्थाश्वत्थमोचरससप्तमङ्गासोमवल्कसप्तपर्ण -
 स्यन्दनासनसल्लकीसालतालमियाळैलावालु -
 कपरिपेलवजिङ्गिणीवदरीखदिरकदरारिमेद -
 काशकशेरुकवंशाश्मन्तकाशोकशिरीषशिंशपा -
 पलाशशमीशणशंखनाभिमेषशृङ्गीतरुणखज्जू -
 ररुङ्गकसर्जभूर्जाजुनाजकर्णवरणमियाळमु -
 क्ताञ्जनगैरिकविसमृणाळमभृतीनि ।

हरीतरवादीनि मृणाळान्ताप्यन्यानि चैवरसानि क -
 पायस्कन्धः ।

तत्र प्रायो मधुरं श्लेष्मलमन्यत्र पु -
 राणशालियवगोधूममुद्गमधुशर्करानाङ्गलमां -
 सात् । प्रायोऽम्लं पित्तलमन्यत्र डाडिमामल -
 कात् । प्रायोऽलवणमचक्षुप्यमन्यत्र सैन्ध -

वात् । प्रायस्तिक्तकटुकं वातलघुवृष्यं
चान्द्रामृतापटोलीनागरपिप्लीलशुनात् ।
प्रायः कषायं शीतं स्तम्भनं चान्यत्र ह-
रीनक्रयाः ।

नन सर्वेषां मधुरादीनां गामान्येन श्लेष्मज्जादि-
सुक्तं यत्र चैतद्व्यभिचरति तदर्थपति । पुराणशास्त्रा-
दि वर्जयित्वा सर्वे मधुरं प्रायः श्लेष्मकरम् । मधुर-
जडिमादे मधुरमपि न श्लेष्मकरमिति प्रदर्शनार्थं प्रायो
प्ररणम् । एव सर्वेषु प्रायामङ्गेषुष्यम् । अन्यद्
सुशोष्यम् । अमृतापटोली त्रिजानां नागरपिप्लीलशु-
ना कटुकानाम् ।

इति यथास्थूलं नित्यांपयोगिनां प्र-
धानतमानां चोपसंग्रहः ।

घृतामलकासिन्धूत्थपटोलीनागराभयाः ।
श्रेष्ठा यथास्वं स्कन्धेषु रसदेशस्तु वक्ष्यते ॥

इत्येवनिधौ स्कन्धेषु बहुव्यापनिक्रमेण नित्यांपयोगिनां
प्रधानतमानां च इत्याणां समष्टः कृतः नत्र पृथग् म-
धुरादियु स्कन्धेषु मध्ये घृतादिपक्व यथाक्रमं धेष्म् ।

अथ यः शिशिरपवनधरणीधरविवि-
धवनगहननदीतटाकपल्पलोदपानकमलकुमु-
दकुचलयावकीर्णो रम्यः स्थिरस्निग्धभूमि-
भ्रीहिरितवृणोऽतिदूराविस्तृतप्रतानमवाळोपसं-
छन्नमादपः सस्यसरीसृपखगवहुलः श्लेष्म-
पित्तप्रायो गुर्वौषधिसालिलः श्त्रीपदगच्छरो-
गापचीज्वराधामयोपद्रुतजनपदः सोऽनूपो
मधुररसयोनिः ।

एषां च रमानामथ यः शिशिरैत्यादिना उल्लस्यधा-
रो देह उज्ज्वले । शिशिराणामौ पवनः शिशिरपवनः । धरणी-
धरः पर्वतः । वनानां गहनानि वनगहनानि वनसङ्घट्टानि

विशिरानि च वनगहनानि विशिष्यन्तगहनानि । एष-
ले नष्टवृक्षमृदपानं कृपप्राप्तो जगन्नाथः । एतैः कुं-
लवर्जितराशौ व्यासः । रम्यः मनोरमः । शिवः
अतरणशीलः । तथा विष्णुः तथा प्रभूताने इतिरिति
च कृष्णानि यत्र स भृशरतकृष्णः । तथा शिबू र्नि-
मूः प्रवर्ततेः सप्तमन्त्रविभिः प्रवर्ततेः गुजरातेश्वर-
पदमेषाः स्वयिनाः पादग यत्र । तथा मर्यादिवृ-
लः । सर्गामृताः मरीच्यः । सेन्द्रपित्तपद्रुतिजननृ-
पपतिदः । गुर्वौष र्णानीयः । श्लेष्मज्जाधामयोपद्रुतजन-
पदो यो देशः स आनूपनामा मधुररसरा योनिः
सिन्धुनाम् ।

यस्तु विषमविपुलसिकतास्थलवहु-
लोऽतिदूरावगादविरससलिलः क्लेशसहारा-
गजरीरदीर्घापुःप्रायो जनपदोऽनूपसाधारणो
जाङ्गलसाधारणश्च स जाङ्गलः कटुकरस-
योनिः । अत एव चानूपसाधारणो जा-
ङ्गलसाधारणश्च विकल्प्यः । तयोरायो
लवणांम्लयोर्योनिरितरश्चेतरयोः । संयोगा-
स्त्वेपां सप्तपञ्चाशद्भवन्ति । भवन्ति चात्र ।

यस्तु पुनर्विषमाम्बुतो विपुलो विषमविपुलः पुन-
र्विषमविपुलेन सिकतास्थलवहुलस्य क्रमेधारयः । नि-
म्नोमतो विलीर्णः प्रभूतरवलः सन्धुनलभैत्यर्थः । त-
धातिदूरमवगाढं स्वपत्ताममं विरस च सलिलं यस्मिन्
स तथा । कठिनाः प्रेक्षणहा. अरोगजरीराः दीर्घाः
प्राया जनपदा यत्र । तथापनन्तरोनानूपसाधारणोप-
यो देशः स जाङ्गलनामा कटुकरसयोनिः । उन्नतग-
णमिथीभागान् साधारणः स च द्विविधः आनूपलक्षणः
नामाविषयादानूपसाधारणः । स च पाठक्रमे आद्यो
लवणांम्लयोर्योनिः । इतरो जाङ्गललक्षणविषयाज्जाद-
साधारणः । स इतरयोः शेषयोश्चिकषयायोर्योनिः ।
एषा च मधुरादीनां रमानां रसान्तरसंयोगेन सप्तपञ्चा-
शत् संयोगा भवन्ति वक्ष्यमाणेन प्रकारेण । भवन्ति
चवेति पथवस्त्यारम्भे तन्वरीतिः ।

स्वादुद्विकेषु पञ्चांम्लश्चतुरो लवणस्त्रयम् ।

द्वौ तित्तः कटुकशैकं याति पञ्चदशैव ते ॥
 त्रिकेषु मधुरः साम्लश्चतुरो लवणान्वितः ।
 त्रीन्युक्तस्तित्तकेन द्वौ कटुनैकं निपेवते ॥
 स्वादुर्देशवमम्लः पट् संयोगान् पूर्ववत्क्रिया ।
 लवणस्त्रीन् भजत्येकं तित्त एवं तु विंशतिः ॥
 स्वादुश्चाम्लश्चतुष्केषु पट्त्रयं लवणानुगः ।
 एकं तित्तयुतो याति दशैव मधुरो रसः ॥
 चत्वारोऽम्लः पटुश्चैकं भेदाः पञ्चदशेति च ।
 एकैकस्य परित्यागात् संयोगाः पञ्चके चपट् ॥
 एकश्च पट्सः पट् च पृथगेवं त्रिपट्टिधा ।

ते च संयोगाः द्वाभ्यां विभिन्नतुर्भिः पञ्चभिः प-
 ष्ठीभिश्च रसैर्निघण्ते । ते च स्वादुरित्यादिना क्र-
 मेणोच्यन्ते । द्विकेषु संयोगेषु स्वादुर्मधुरः पञ्चसंयोगा-
 न्याति । मधुराम्लः । मधुरलवणः । मधुरत्रित्तः ।
 मधुरकटुकः । मधुरकषायः । अम्लो लवणादिभिश्चतु-
 र्भिः संबद्धश्चतुरः संयोगान् जनयति । अम्ललवणः ।
 अम्लतित्तः । अम्लकटुकः । अम्लकषायश्चेति ।
 लवणस्तु तित्तादिभिश्चिभिः संबद्धस्त्रीनेय संयोगान् जन-
 यति । लवणतित्तः । लवणकटुकः लवणकषायश्चे-
 ति । तित्तः कटुकषायान्यां संबद्धो द्वौ संयोगौ जन-
 यति । तित्तकटुकः तित्तकषायश्चेति । कटुकशैकं संयोगं
 जनयति । कटुकषायः । एवं द्विकसंयोगाः पञ्चदश ।
 त्रिकेषु संयोगेषु मधुरो रसः साम्लो लवणादिभिश्चतुर्भिः
 क्रमेण युक्तश्चतुरः संयोगान् जनयति । मधुराम्ललवणः ।
 मधुराम्लतित्तः । मधुराम्लकटुकः मधुराम्लकषायः ।
 स एव च मधुरोऽम्लस्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितः ति-
 त्तादिभिश्चिभिः क्रमेण संयुक्तस्त्रीन् भेदात् जनयति ।
 मधुरलवणतित्तः मधुरलवणकटुकः मधुरलवणकषायश्चेति ।
 स एव मधुरो लवणस्यागेन तत्स्थाने सतित्तः कटुकक-
 षायान्यां क्रमेण संयुक्तो द्वौ संयोगौ जनयति । म-
 धुरतित्तकटुकः । मधुरतित्तकषायश्चेति । स एव ति-
 त्तस्यागेन तत्स्थाने कटुकसंयुक्त एकं संयोगं जनयति ।
 मधुरकटुककषायः । एवं जनयति मधुरः संयोगान् दश ।

अम्लरटु विकसंयोगात् पट् जनयति । पूर्ववत्तु क्रिया ।
 तत्राम्ललवणः तित्तादिभिः क्रमेण संबद्धस्त्रीन् संयोगान्
 जनयति । अम्ललवणतित्तः अम्ललवणकटुकः । अ-
 म्ललवणकषायः । स एवाम्लो लवणस्यागेन तत्स्थाने
 सतित्तः कटुककषायान्यां क्रमेण संबद्धो द्वौ संयोगौ ज-
 नयति । अम्लतित्तकटुकः । अम्लतित्तकषायः । ए-
 वं स तित्तस्यागेन अम्लकटुककषायः इत्यम्लःपट् । ल-
 वणः सतित्तः कटुकषायान्यां क्रमेण संबद्धो द्वौ संयोगौ
 जनयति । लवणतित्तकटुकः । लवणतित्तकषायः ।
 एव स तित्तस्यागेनैकं जनयति लवणकटुककषायः एवं
 लवणस्त्रीन् । तित्त एक संयोगं जनयति । तित्त-
 कटुककषायः । एवं विकसंयोगा विंशतिः । चतु-
 ष्कसंयोगा उच्यन्ते । तत्र मधुरः पूर्ववत् साम्लो ल-
 वणादिभिश्चतुर्भिर्मुक्तश्चट् संयोगान् जनयति । मधुरा-
 म्ललवणतित्तः । मधुराम्ललवणकटुकः । मधुराम्लल-
 वणकषायः । मधुराम्लतित्तकटुकः । मधुराम्लतित्त-
 कषायः । मधुराम्लकटुककषायः । स एव मधुरोऽम्ल-
 त्यागेन तत्स्थाने लवणादुगस्त्रीन् संयोगान् जनयति ।
 मधुरलवणतित्तकटुकः । मधुरलवणतित्तकषायः । म-
 धुरलवणकटुककषायः । स एव लवणस्यागेन तत्स्थाने
 तित्तयुक्त एकं संयोगं जनयति । मधुरतित्तकटुककषायः
 एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् जनयति ।
 अम्लः पूर्ववच्चतुरः संयोगान् जनयति । तत्राम्लः स-
 लवणः तित्तादिभिश्चिभिः संयोगान् जनयति ॥३७॥ अम्ल-
 लवणतित्तकटुकः । अम्ललवणतित्तकषायः अम्ललवण-
 कटुककषायः । स एव लवणस्यागेन तत्स्थाने तित्तयुक्त
 एकं संयोगं जनयति । अम्लतित्तकटुककषायः । ए-
 वं चतुष्केष्वम्लश्चतुरः । ततोऽम्लदानन्तरो लवण एक
 भेदं याति । लवणतित्तकटुककषायः । एवं चतुष्कभे-
 दाः पञ्चदश । पञ्चकसंयोगे एकैकस्य रसस्य क्रमेण
 त्यागात् पट् संयोगा उत्पद्यन्ते । तत्र मधुरत्यागाद-
 म्ललवणतित्तकटुककषायः । अम्लत्यागात् मधुरलवण-
 तित्तकटुककषायः । लवणत्यागात् मधुराम्लतित्तकटुक-
 कषायः । तित्तत्यागान्मधुराम्ललवणतित्तकषायः । क-
 टुकत्यागान्मधुराम्ललवणतित्तकषायः । कषायत्यागान्म-
 धुराम्ललवणतित्तकटुकः । एवंमकीकृताः पट्त्रयादात्
 संयोगा भवन्ति । सप्तपञ्चादश पटूमः संयोगः ।
 पट् च रसाः पृथग्भूताः । एवं त्रिपट्टिप्रकारा रसाः ।

ते रसानुरसतो रसभेदा-
स्तरतन्म्यपारिकल्पनया च ।
संभवन्ति गणनां समतीता
द्रोपभेपजवशादुपयोज्याः ॥

इति रसभेदीयो नामाष्टादशोऽध्यायः ।

ते च त्रिवष्टिसंख्याभेदा पणनां समतीता बहु-
त्वात् गणयितुमशक्याः संभवन्ति निष्पन्नैः । कुत
आह रसानुरसतः क्वचित् कश्चिदिष्टो यो रसः स
एव न्यत्रासतः । तथा कश्चिदिष्टितस्य क्वचिदधिकः ।
क्वचिदधिकतरः इत्यतस्ते च रसभेदा मानविधा ना-
नाविधानां द्रोणाणां रसाश्रयाणां च भवजाना विशेषं
विकल्प्य शरीरेण उपयोज्या इति ।

इतीन्द्रुविरचितायामाष्टादशसंमहव्याख्यायां
रसभेदीयोनामाष्टादशोऽध्यायः ।

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातो द्रोपादिविज्ञानीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

द्वय देहे द्रोपादिविज्ञानप्ररंणीवोपयुज्यते । ते
च द्रोपादयः प्राकृतेन वैकुण्ठेन च स्वरूपेण न ज्ञाताः ।
अनन्तविज्ञानार्थमप्यापगम्य

द्रोपधातुमलमूलो हि देहः । त-
स्मात्तेषां लक्षणमुपदेक्ष्यामः । तमुच्छ्वा-
सनश्चामोत्साहप्रस्पन्दनेन्द्रियपाटववैगम्य-
चैनादिभिर्वायुरनुगृह्णाति । पक्त्यूष्मा-

भिलापक्षुत्पिपासाप्रभामसाददर्शनमेधाशीर्ष-
मार्दवादिभिः पित्तम् । स्थैर्यस्नेहसन्निव-
न्धवृषताक्षमाधीधृतिबलालाल्यादिभिः श्ल-
ष्मा ।

द्रोपेत्यादि । द्रोपादयो मूलं कारणं यस्य स
तथा । द्रोपादीन् वनेयित्वा नान्यच्छरीरसंबद्धं शरीरं द-
श्यते । त एव संयुक्तं देह इति यावत् । तत्र
द्रोपा वातादयः । धातवो रसादयः । मूला मूत्रा
कृन्नेशादयः । एषा प्राकृतानां यथास्त्वं नानाविधै-
कर्मभिः क्रमेण तदुच्छ्वासेत्यादिना देहोपकारित्वमुच्यते
न ह्यनुपकारकः कारणता याति । तं देहमुच्छ्वासादिभि-
र्वायुरनुगृह्णाति । उच्छ्वासः श्वासरयोद्गमनम् । नि-
श्वासेऽन्तःप्रवेशनम् । उच्छ्वाहः कार्यान्धानशक्तिः । प्र-
स्पन्दोद्भवेद्ये । इन्द्रियपाटवं चक्षुरादीनां स्विपवग्रह-
णेषु स्फुटत्वम् । वेगानां पूर्वोत्तानां मूत्रपुरीषादीनां
प्रवर्तनम् । आदिग्रहणेनाप्यत् सर्वं देहस्थित क्रिया
स्वरूपं भाव शुभ्रत । तथा तं देहं पक्त्यूष्मादिभि-
पित्तमनुगृह्णाति । पक्तिः पाकः पचनक्रिया । त-
त्फलं चोष्मा तेजः । अभिलारपः प्रियोपभेदेऽन्तः
प्रभामसादः कान्तिवैशद्यम् । दर्शनं स्वरूपमहणशक्ति-
मेधा प्रज्ञा । आदिग्रहणादन्यानि तेजस्कारणि देहे गृ-
ह्यन्ते । त देहं स्थैर्यादिभिः श्लष्मादुगृह्णाति । म-
न्निवन्धः पर्वश्लेषः । वृषता शीघ्रगमनशक्तता । आदि-
ग्रहणात् सौम्यभावपरिग्रहः ।

तुष्टिप्रीणनरक्तपुष्टिभिस्तु रसः । जीव-
नवर्णप्रसादनमांसपोषणरसूक् । देहलप-
मलमेदःपुष्टिभिर्मांसम् । नेत्रगात्रस्निग्धता
मेहदृढार्थ्यास्थिपुष्टिभिर्मेदः । देहोर्ध्वताधारण-
मज्जपोषणाभ्यामस्थि । स्नेहबलास्थिपूर-
णशुक्लपुष्टिभिर्मज्जा । हर्षबलगर्भोत्पादने
शुक्लम् । अवष्टम्भानिलानलधारणैः श-
कृत् । अन्नक्लेदनिर्वाहणेन मूत्रम् । क्लेद-
त्वक्स्नेहरोमधारणैः स्नेह इति ।

देहं तुष्यादिभो रसोऽनुग्रहणानि । तुष्टिः मनः
 प्रीतिः । धीरणं हृदयाश्वासनम् । रक्तस्य पुष्टिर्दा-
 स्वाहारश्चेति स्मरणार्थं सर्वेषां तुषु । अमृक् जीवनत्वादि-
 भिः । जीवनत्वं प्राणसधारकत्वम् । लेपादिभिः मां-
 सं देहमनुग्रह्णाति । नेत्राभ्यन्तरीभिर्मन्दैः । देहो-
 र्ध्वताधारणेश्च । देहस्योर्ध्वतया धारणं देहोर्ध्वता-
 धारणम् । उथितासनमिति यावत् । अन्यथा अस्थि-
 भागाद्देहं मांसं पिण्डीभूतं स्यात् । स्नेहादिभिर्मज्जा ।
 हर्षादिभिः शुक्रम् । अवष्टम्भादिभिः शकृन् । अ-
 वष्टम्भः शरीरधारणशक्तिः । अचक्रुदवाहणेन मूत्रम् । क्रे-
 दादिधारणेन स्वेदः अन्यथा शोष एव स्यात् । इ-
 ति दोषादीनां प्राकृत स्वरूपम् ।

कार्श्यकाप्यर्थात्तत्कम्पस्फुरणोष्णका-
 मितासंज्ञानिद्रानाशवलेन्द्रियोपघातास्थिशू-
 लमज्जाशोषमलसङ्गाध्मानाटोपमोहदैन्यभय-
 शोक्मलपादादिभिर्वृद्धो वायुः पीडयति ।
 पीतत्वग्लानीन्द्रियदौर्बल्यौजाविस्त्रंसशीता-
 भिलापदाहतिक्तास्यतातृणमूर्च्छाल्पनिद्रताशो-
 भादिभिः पित्तम् । श्वेतशैत्यस्यौल्याल-
 स्यगौरवाङ्गतादस्रोतःपिधानमूर्च्छतन्द्रानि-
 द्राश्वसाकासप्रसेकहृल्लासाभिसादसन्धिवि-
 श्लेषादिभिः श्लेष्मा ।

वैकृतमुच्यते । विकृतिर्भिषया कृष्या हीनतया
 च । तत्र प्रथमं वृद्धिरुच्यते । तं देहं वृद्धे वायुः
 क्षयेर्थादिभिः पीडयति । गात्राणां कम्पः सर्वत्रचल-
 नम् । स्फुरणं गतिर्कदेशे मन्वं चलनम् । अत्राप्यादि-
 मर्द्दार्श्वस्वरूपरोगग्रहणार्थानि व्याख्यायानि । पित्तं वृ-
 द्धं पीतत्वक्तादिभिर्देहं पीडयति । भ्रंशो वृद्धः श्ले-
 ष्मादिभिः । श्वेतं गात्रध्वनता ।

प्रसेकारोचकास्यवैरस्यहृल्लासस्रोतो-
 रोषस्वादुद्वेषाङ्गमर्दादिभिरन्यैश्च श्लेष्मविका-
 रप्रायैः रसः । कुष्ठविषसर्पपिटकासृग्दरा-

सिमुखमेतद्गुददाहगुल्मविद्राधिप्लीहव्यङ्गकामि-
 लाग्निनाशतमःप्रवेशरक्ताङ्गनेत्रतावातरक्तपि-
 त्तादिभिरन्यैश्च पित्तविकारप्रायैरसृक् । ग-
 ल्गण्डमालार्बुदग्रन्थितालुजिह्वाकण्ठरोगसि-
 ग्गळौष्ठवाहृदरोरुजङ्घागौरवष्टाद्धिभिः श्ले-
 ष्मरक्तविकारप्रायैश्च मांसम् । प्रमेहपूर्वरू-
 पैः स्यौल्योपद्रवैथान्यैरपि श्लेष्मरक्तमांस-
 विकारप्रायैर्भेदः । अध्यास्थिभिरधिदन्तै-
 श्चास्थि । नेत्राङ्गरक्तगौरवैः पर्वसु च
 स्थूलमूलारुर्भिर्मज्जा । अतिस्त्रीकामताशु-
 क्लाश्रमरीसंभवाभ्यां शुक्लाधिक्यम् । कु-
 क्षिशूलोटोपगौरवैः शकृदाधिक्यम् । व-
 स्तितोदाध्मानैर्मूत्राधिक्यम् । कण्ठदौर्ग-
 न्ध्यैः स्वेदः । अन्येऽपि च दृषिकादि-
 मला बाहुल्यपद्रवताकण्ठगौरवैः ।

प्रसेकादिभो रसः , अत्राप्यादिग्रहणानि पूर्ववत् .
 प्रतेको घुरभावः , इह्रासः सप्रतेको हृदयलङ्घेशः ,
 रक्तं कुष्ठादिभिः , दाहशब्दस्याख्यादिभिः संबन्धः ,
 तमःप्रवेशोऽनमसि तमतीव प्रवेशः , गल्लगण्डादिभि-
 र्मांसम् , प्रमेहपूर्वरूपादिभिर्मन्दो वृद्धं पीडयति . प्र-
 मेहपूर्वरूपाणि स्वेदोद्गम्य इत्यादिना प्रमेहनिदाने वक्ष्य-
 न्ते . स्थौल्योपद्रवाभ्यतिस्थौल्यादातेऽमृतुडिल्लादिना टि-
 निधोपक्रमणीये वक्ष्यमाणानि . अत्रस्थ्यादिभिरदिश .
 अस्थानि यदधिकमास्थि तदप्यस्थि . नेत्रगौरवादिभिर्म-
 ज्जा . अर्लुकि पिटकाविशेषा . अन्यत्सुबोधम् .

प्रसेकारुचिहृल्लाससंज्ञामोहाल्पवाक्चे-
 ष्टतामहर्षाङ्गसादाग्रिवैपम्यादिभिः क्षिणो वा-
 युः पीडयति । स्तम्भशैल्यानियततोदारो-
 चकाविपाकाङ्ग्यारुध्यकम्पगौरवनखनयनशौ-
 कल्यादीभिः पित्तम् । भ्रमोद्वेष्टनानिद्राङ्ग-
 मर्दपरिप्लोपतोददवदाहस्फोटनवेपनध्रगाय -

नसन्धिशैथिल्यहृदयद्रवश्लेष्माशयशून्यतादि -
भिः श्लेष्मा ।

धीणो वायुः प्रसेकादिभिर्देह पीडयति . धीण
पित्त स्तम्भनादिभिर्देह पीडयति . अत्रे तोद इव तो-
दः . अनियते देशे वा काले वा तोदोऽनियततोदः .
श्लेष्मा धीणां भ्रमादिभिः पीडयति . रज्जादिनाद् उ-
द्वेष्टनमिवां द्वेष्टनम् . परिश्लेषः सन्तापात् स्वल्पत्व-
दाहः . अन्ये रोगा वक्ष्यमाणलक्षणाः . धूमायन
कण्ठे धूम इव . श्लेष्माशया उरःकण्ठादयः .

शब्दासहृत्वहृदयद्रवकम्पशोपशूलश -
न्यतास्पन्दनघट्टनरल्पयापि च चेष्टया भ्रम-
तर्पाभ्यां रसः । त्वग्रौक्ष्याम्लशीताभि-
लापसिराशैथिल्यैरसृक् । स्फिग्गण्डादिशु-
ष्कतातोदरौक्ष्याक्षग्लानिसन्धिसफोटनधम -
नीशैथिल्यैर्मांसम् । प्लीहवृद्धिकटीस्वाप-
सन्धिशून्यताङ्गरोक्ष्यकार्श्यभ्रमशोपमेदुरमां -
साभिलापैर्मांसक्षयोक्तैश्च मेदः । दन्तन-
खरोमकेशशतनरौक्ष्यपारुष्यसन्धिशैथिल्या -
स्थितोदास्थिवद्धमांसाभिलापैरस्थि । अ-
स्थिसौषिर्यनिस्तोददैर्विल्यभ्रमतमोदर्शनैर्म -
जा । भ्रमदौर्वल्यास्यशोपतिमिरदर्शनाङ्ग -
मर्दपाण्डुतासदनकृन्त्यमुष्कतोदमेदुधूमायनै -
धिराच्च निपेकेण सरक्तनिपेकेण वा शु-
क्लम् । सगन्दस्य वायोः कुक्षौ तिर्यग्-
ध्वं च भ्रमणेनान्त्रवेष्टनेन पार्श्वहृदयपीड-
नेनाल्पतया च शकृत् । वस्तिनिस्तोद-
मुखशोपकृद्भ्राल्पविवर्णमूत्रतादिभिः सराधिर-
मूत्रनया वा मूत्रम् । स्तब्धरोमकूपतारो-
मच्यवनत्वचपरिपाटनस्वापपारुष्यस्वेदनाशैः
स्रोदः ।

रम. धीणः शब्दासहृत्वादिभिः पीडयति . स्त-
म्भेनापि कर्मणा भ्रमस्तर्पश्च भवति . असृक् धीर्णं
त्वग्रौक्ष्यादिभिः पीडयति . मांसं धीणं रिक्त्वशुष्क-
तादिभिः पीडयति . घमन्योऽङ्गविभागे वक्ष्यन्ते . ता-
सां शैथिल्यं निमिडत्वनाशः . झट्टितृष्णादिभिः रिक्-
वशुष्कतादिभिर्मांसशुभ्रयैर्मेदः धीणं पीडयति . मेदुस्तद्
मांसं भोजनाभिलाषः . दन्तशतनादिभिरस्थि धीण
पीडयति . अस्थिवद्धे मस्ति मृगपरशुकादौ कृत्स्नद-
भिलाषः . मज्जास्थिसौषिर्यादिभिः पीडयति . नि-
स्तोदो वृद्धस्तोदः . तमोदर्शनमतमस एव तमस्तोत्र-
भवः . शुक्रे धीणं भ्रमादिभिः पीडयति . सदन-
मसिसादः . त्रैभ्यं रत्यनभिसुखता . मेदुस्त्य शोभने
धूमायनमन्तः सधूमतेव . शकृत् धीणं कुक्षौ तिर्यग्ध्वं
सशब्दस्यापानवायोर्भ्रमणेनान्त्रवेष्टनेन हृत्पार्श्वपीडनादिना च
पीडयति . वेष्टनमिव रज्जादिना वेष्टनम् . मूत्रं धी-
णं वस्तिनिस्तोदादिना पीडयति . वस्तिमूत्राधारर्यं श-
लाकादिभिर्निस्तोद इव निस्तोदः . अथवा केवल्यैव सराधिर-
मूत्रतया मूत्रं धीणं पीडयति . मूत्रशयत्सरुधिरमूत्रता भ-
वतीति यावत् . स्वेदः धीणो रोमकूपस्तम्भनादिना
देहं पीडयति . त्वचः स्वाप उपघाताद्यैतन्वम् .

अन्येऽपि च मला यथायथं मला-
यनं शोपशून्यत्वलाघवैः । विपरीतगुण-
क्षयवृद्धिभ्यां च वृद्धिक्षयाबुपलक्षयेत् ।
मलानां त्वतिसङ्कोत्सर्गाभ्यां च वृद्धिक्षयौ ।
वृद्धेस्तु मलानां क्षयः पीडयति सुतराम-
नौचित्यात् ।

अन्येऽपि च मला दृषिक्रमदयो यथायथं यथात्वं
मलाधारं शोषादिना धीणाः पीडयन्ति . शोषादीना
त्रयाणां मलायनशब्देन सन्ध्यः . ननु किमिवादेव
दोषादीनां वृद्धिशयलक्षणमुतात्न्यदपीत्याह . विपरीतेत्या-
दि . दोषादीनां सर्वेषां ये विपरीता गुणास्तेषां देहे
यदा क्षयो दृश्यते तदा तेषां दोषादीनां वृद्धिशयमुप-
लक्षयेत् . यदा तु दोषादिविपरीतानां गुणानां वृद्धि-
र्दृश्यते देहे तदा दोषादीनां क्षयमुपलक्षयेत् . उदाह-
रणं यथा वातस्य गुणा रुच्यलतुशीतादयस्तेषां विपरीता

धिगुणस्वादायः तेषां क्रियतादानां देहे धयो यदा
 दृश्यते तदा वायोर्बुद्धिगुणलक्षणेत् . यदा तु तेषामिव
 धिगुणानां देहे वृद्धिरस्यते तदा वातस्य धमगुणलक्ष-
 णेत् . इत्येवं स्ववृत्त्या विकल्प्य धान्ना मलानां च
 वायुम् . मलानां तु विशेषतः अतिसद्गोत्राणां यथा-
 संस्येन वृद्धिर्बोधधर्मो . मलानां शकृदादानां स-
 ह्येन बहिरप्रवृत्त्या तेषामिव वृद्धिगुणलक्षणेत् . तथोत्त-
 र्गण नदिः शकृत्वा तेषां धमगुणलक्षणेत् . मलानां च
 वृद्धिर्न तथा पात्राकरा यथा धमः . कृतः अनौचि-
 त्यात् . देहिने हि प्रायेण मन्त्रधर्मोऽनुचितोऽन्यथान
 वृद्धिर्न चिरेत् .

तत्रास्थनि स्थितो वायुरसृक्स्वेद-
 योः पित्तम् । शेषेषु श्लेष्मा । तस्मा-
 देकवृद्धिक्षयकारणत्वमेवाम् । न त्वेवम-
 स्थिवाप्योः । सर्वेव हि वृद्धिः प्रायोऽति-
 सन्तर्पणनिमित्तत्वाच्छ्लेष्मणानुगता । त-
 द्विपर्ययाच्च क्षयो वायुना । तस्माल्लक्ष्य-
 नवृंहणाभ्यां वृद्धिक्षयजान् विकारानुपच-
 रेत् । पवने तु वृंहणलक्ष्यनाभ्याम् ।
 सर्वत्र च द्रव्यगुणकर्मविपर्ययतुल्यभावेना-
 विरुद्धेन ।

तत्र दोषादिप्राश्रयाश्रयभावेन वृद्धिक्षयकारण द-
 शैविनुकाम आह . तत्रेत्यादि . तत्र तेषु वातादि-
 गुणेषु वायुरस्थनि स्थितः . स्वदे रक्ते च पित्त
 स्थितम् . अग्नि स्वदे रक्त च वनेयित्वा शेषेषु र-
 सादिषु श्लेष्मा स्थितः . एते रसादयो दोषाणामवि-
 कृतानामाश्रयाः . तस्मादेवामाश्रयाणामाश्रयिणां चैकमेव
 वृद्धिक्षयकारणम् . एकमाधारणमित्यर्थः . यदेवाश्रयस्य वृद्धि-
 क्षयकारणं तदेवाश्रयिणस्तथा यदेवाश्रयिणस्तदेवाश्रयस्यापीति .
 एवं धयेऽप्युच्यते . तत्रोदाहरणं यथा यदेवाश्रयं सुरा-
 दिकं पित्तस्य वृद्धिकारणं तदेव स्वदेरक्तयोस्तथा शीत-
 स्थिरादिकं पित्तस्य धमकारणं तदेव रक्तस्वदेवोश्च . एवं
 श्लेष्मणाश्रयं वाच्यम् . वायोस्तु स्वयं तत्रवृद्धिवारण
 करोति . न त्वेवमग्निवाच्यीरिति . तत्रानन्तरोक्तयो-

वृद्धिक्षययोः सर्वेत्यादिना चिकित्सार्थमाह . हिशब्दा
 यस्मात्सर्वे . येन शारीराणां भावानां वृद्धिः सा प्रा-
 येण श्लेष्मणानुगता अतिसन्तर्पणनिमित्तत्वात् . संतर्पणेन
 क्षम्युपव्युद्यमानेन सर्वे शारीरा भावा वृद्धिं याति . य-
 त्तोऽस्या वृद्धेरैककारणत्वात् श्लेष्मानुगतिं करोति . य-
 त्त शारीराणां भावानां धमः स वायुनानुगतः . कृतः
 विपर्ययात् पूर्वोक्तहेतुतः अल्पवर्षणनिमित्तत्वाच्छारीरभान-
 धमस्येत्यर्थः . तस्मात् सर्वाण दोषादिवृद्धिजान् रोगान्
 वक्ष्यमाणेन राङ्घनेनोपचरेत् . सर्वाश्च शारीरभावधम-
 जान् रोगान् वृद्धेनेोपचरेत् . इत्येव हेतुवृद्धिधमयो-
 र्यथामस्येन श्लेष्मवायुगुणकर्मम् . याते तु वैपरीत्यम् .
 वातस्य वृद्धिं वृंहणेनोपचरेत् क्षय लपनेनेति . तथा
 सर्वत्र दोषादिवर्गे वृद्धिधमो यथामस्येन द्रव्यादीनामविरु-
 षेन विपर्ययभावेन तुल्यभावेन चोपचरेत् . तेनेतदु-
 क्तं भवति . सर्वस्य दोषादिवृद्धिं द्रव्यादिविपर्ययभा-
 वेनोपचरेत् द्रव्यविपर्ययभावे यदगुणविशेषानपश्येव द्र-
 व्यस्य शारीरस्य वाद्यद्रव्याद्वैपरीत्यम् . यथा मांसस्य
 गन्धुकाभात् . गुणविपर्ययभावे विपरीतगुणत्वम् . य-
 था मांसस्य मनुनः श्लेष्मणः शीथारानाश्रयम् . क-
 र्मेणो वाचस्य शारीराद् द्रव्यतः फले वैपरीत्यम् . यथा
 मांसस्य शोकाद्रावोश्च स्वप्नादिद्वेषं सर्वत्र वाच्यम् .
 तुल्यभावः शारीराणां भावानां बन्धिद्रव्यादिभिः सादृश्यम् .
 यथा मांसस्य मांसिन रक्तस्य रक्तेनेति . गुणानां तु-
 ल्यभावेन यद् द्रव्यजाल्यसादृश्येऽपि गुणसादृश्यं यथा शु-
 क्रस्य श्वितसिर्मर्त्यात् . कर्म क्रिया तस्याश्च शारीरेण
 द्रव्येण तुल्यभावः क्रियाफलद्वारेण . यथा वातस्य
 धावनद्रव्यनादिना कर्मेण . श्लेष्मणश्च हर्षस्वप्नाभ्याम् .
 अविरुद्धेनेति विपर्ययेण तुल्यभावेन च संवच्यते . ते-
 न यत्र वृद्धिविपर्ययभावेनोपचर्यां तत्र तथाविधविपर्ययो
 प्रायः . यन्नादिजातीयवृद्धिसत्पादनया न विकल्पते .
 तथा धये तुल्यभावेन योग्येन वृद्धेन संमेन वा न वि-
 रूपाते .

धातवः खलु शारीराः समानैः स-
 मानगुणभूयिष्ठैर्वाहारविहारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धि-
 माप्नुवन्ति । हासं तु विपरीतैर्विपरीतगुणभू-
 यिष्ठैर्वा । तथा हि देहधातवो ये गुरव-

स्ते गुरुभिरैक्यकारितयोपचीयन्ते । लघुवस्तु लघुभिस्तद्विपरीतैस्तु पृथक्त्वकारिभिरपचीयन्ते । तस्मादन्येभ्यो द्रव्येभ्योऽपि सुतरां रक्तमाप्याच्यते रक्तेन मांसं मांसेन मेदो मेदसा अस्थि तरुणास्थना मज्जा मज्जा शुक्लं शुक्लेनामगर्भेण गर्भः । यत्र त्वेवं लक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविहाराणामसान्निध्यं स्यात् सन्निहितानां चाभ्यवहरणमशक्यं विरुद्धत्वाद् घृणित्वादरुचेरन्यस्माद्वा कारणान्तरात् । तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनामाहारविहाराणामभ्यवहारः श्रेयान् ।

ननु दोषादीनां वृद्धिभयमेच्छेन्न विक्रिस्ता चोक्ता कारण भोक्तृमत्तस्तद्विपादानार्थमाह . भानव इत्यादि धातुगभ्देन देहधारणसामान्यात् सर्वे दोगादय उच्यन्ते . तेन धातवः शारीराः शरीरस्थिताः समानिमाया सर्वेशराहारैर्विहारैः वृद्धिमाप्नुवन्ति . अथवा समानगुणभूयिष्ठैरिति सर्वेशरपि नाहस्येन सदशयुगेरित्यर्थः . एव भानवो जातिविपरीतैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाह्यं प्राप्नुवन्ति . तथा ह्याद्यादिना तन्त्रकार एवादाहरणसंज्ञं दर्शयति . देहे शरीरे ये मामककाया युक्तो भानवः ते तथाविधैर्गुरुभिरैव बाधकपचीयन्ते . विपरीतेषु लघुभिः पृथक्त्वकारिभिर्विजलीयित्पचयन्ते . पृथक्त्व तन्त्रान्वारिषोष . एवं लघुधानुनामपि वातादीना वाप्यम् . तस्मात्त एवमत्र एव न तथा न्ये भागं मांसस्य वृद्धिकरणे यथा मांसं यतः सर्वेण प्रकरणे तयोरेव सादृश्यम् . एत सर्वधानुनां वाप्यम् . यत्र तन्त्रान्वारोक्तं समान धानोर्षे सन्निदिने, सन्निहितमपि केनचिद्धेनुना वाप्यवर्द्धन् न पार्यते . तत्रान्यप्रकृतीनां ज्ञाप्या समागतानां समानगुणभूयिष्ठानामाहारविहाराणां नानाविधानामभ्यवहारो विधेयः . ननु कथं सन्निहितानामभ्यवहारणमशक्यवत आह विरुद्धत्वात्, घृणित्वादरुचेः . विरुद्धत्व विरहितं गतुविपरीतगुणभूयिष्ठैरेण देहेऽन्यत्वं धातुमांसान्येभ्यः . घृणित्वादाहारविशेषनृणांसावयवम् . अ.

रचियेत न किञ्चिदोचते . न च लघुप्राप्तौ विद्यते . एवं तत्र धातुविजातीयस्य सदशयुगस्य लम्ब्यवहारः श्रेयान् .

तद्यथा शुकृक्षये क्षीरसार्पिणीरूपयोगो मधुरस्निग्धशीतानामपरेषां च द्रव्याणाम् । कर्षापि यद्यस्मिन् धातोः समानक्रियतया वृद्धिकरं तस्य तस्य वृद्धिमभिलषता तत्तदासेन्यम् । तथैव चातुल्यक्रियतया हासकरं तदार्थिनेति । अपि च । विशेषतो रक्तवृद्धिजान् रक्तनिर्हरणमसादनकायविरचेनेन । मांसवृद्धिजान् संशोधनशस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः । मेदोजान् स्थौल्यकार्श्यक्रियाक्रमेण । रसक्षयजान् मांसरसमद्यक्षीरैः । अस्थिक्षयजान् वस्तिभिस्तिक्तोपहितैः क्षीरवस्तिभिश्च । शुकृद्वृद्धिजान्तीमारविधानेन । शुकृत्क्षयजान्यवमापकुल्मापाजमेपमध्यादिभिः । मूलवृद्धिक्षयजान् मेहकृच्छ्रचिकित्साया । स्वदक्षयजान्भ्यङ्ग्यायाममद्यस्वप्ननिवातशरणस्वैदेरिति । भवति चात्र ।

तथेयुदाहरणेनेतदेव स्पष्टयति . कर्मापीत्यादुक्तार्थनापमिति । सामान्येन धातुवृद्धिहायोः कारणमुक्त्वा तन्त्रानानां रोगाणामपि चित्सादिना विक्रिस्तामप्रचयं करोति । विशेषग्रहणं यद्यपि वृद्धधातुजानां शीतलधातुजातां च रोगाणां धानोर्षेऽन्यत्वं इत्यादिभिर्ग्रहणमो भवति । तथाप्यमाहारभ्येन तथा रक्तदिनानां रोगाणां विशेषेणैव कार्यमिति प्रदर्शनार्थम् । अत एव विशेषग्रहणदनुक्तोपधातुवृद्धिद्वयस्य रोगचिकित्साकारणमो न दोगाप्य तन्त्रकृतः । रक्तस्य निर्हरणं शिराव्यस्यदिना । प्रसादनं सामर्थ्यादन्त्रस्यैव स्वल्पदुष्टौ । मेदोजानां द्वेषिष्य वृद्धिव्यवृत्तम् । तत्र मेदोवृद्धिजान् स्थौल्यक्रियाक्रमेण रसोन्मथिक्रिसस्योपचारेत् । मेदध्वजान् कार्श्याचिकित्साया । एषा च टिक्सापि चिकित्सा दि-

विधोपक्रमणायै वक्ष्यते । अस्थिशयजान् रोगान् यस्तिभि-
स्तथा हितोपहितैर्येषामोप्यति तद्रव्यसाहतेः कल्पं वक्ष्य-
मापैः शीरवस्तिभिश्चेति प्राधान्यख्यापनम् । कुन्माष-
स्तस्यान्नम् । अजमेषयोर्मध्यमत्तजंटरमासम् । आदिप्रह-
पादन्यानि परीषजननानि शृण्वन्ते । मूत्रवृद्धिनाम् प्र-
मंहीषिकिन्सया मूत्रशयजान् मूत्रकृच्छ्रिचिकित्सायैति । स्वे-
दशयजान्प्याहादिभिः स्वेदान्ताधिकिन्सेत् । भवति चा-
त्येनफक्ष उक्तम् ।

येपाचकांशाधातुरथास्तेपांमान्श्यातितैक्ष्ण्यतः ।
शुद्धिःक्षयश्च धातूनां जायते शृणु चापरम् ॥
पारम्पर्येऽपि दावात्रेस्तच्चत्तु माप्येन्धनं शिखा ।
शुद्धिद्वयौ यथा याति तद्रुद्रातुपरम्परा ॥
द्रव्यं तुल्यं विशिष्टं हि स्वं स्वं वृद्ध्यै क्षयाय च ।
प्रत्यात्मवीजनियतं भृशमाशु प्रजायते ॥

पाचकनाम्नोऽभिस्यरूपस्य पित्तस्य येंशा भागा-
सप्तसु धातुषु स्थितालेर्णा धातुस्थानामनलानां मान्यता
धातुशुद्धिः । पाकेनोत्तरधात्वापादनावास्य पूर्वधातोः ध-
रणकारणस्यामेरुव्य-वात्तया तेषामेव तैक्ष्ण्यत्वाद् धातूनां ध्येयं
जायते । तेनैतदुक्तं भवति । यद्यथासपाचकाशीपरा-
यत्तद्वादेश्या धात्वमयः, तथाप्याग्रहारद्रव्यशाक्तिवशाथ
एवान्यतमो धात्वभिर्मन्दीभवति स एव स्वस्य धातोः
धषणाशक्तत्वाद्दृष्टमिव जनयति । एवं तीक्ष्णोऽभिः
स्वस्य धातोः क्षयम् । शृणु चापरामिलनेन दृष्टान्तं
वक्तुमस्यार्थम्योपक्रमते । किं शृणोमीति शिष्येण पृष्ट-
त्वाद् पारम्पर्येत्वादि । दावाभिः संबन्धिनी शिखा पा-
रम्पर्येऽप्युच्छिन्नवनंदाहप्रवृत्तयेऽपि यथा तत्तद्विशिष्टमि-
थ्येन प्राप्य वृद्धिं क्षयं च याति तथैव धातुपरम्परा
धातुसमूहः । कोऽस्य भाषितस्यार्थः । उच्यते ।
रायामिथैयपि सकलं वनं दहति तथापि तत्संबन्धिनी
शिखा ज्वाला यदा महद्वृद्धादीन्धनमाश्लिष्यति तदा सा
ज्वाला वृद्धिं याति । यदा तु स्वल्पाभिन्धनं प्राप्नो-
ति तदा सा ज्वाला क्षयं याति । एव धातुपरम्प-
रापि तस्या इन्धनमाहारसारः । यत् तु धात्वभिमान्वाद्-
धषणात् आहारसारः सन्ततं भोजन्यथाहातुप्रवेशेन वृद्धो

भवति । तत्र स धातुशुद्धिं याति । एवं ध्येऽपि
विकल्प्य वाच्यम् । धातुशुद्धिश्चकारणेनेदमुच्यते । द्र-
व्यामत्यादि । सर्वे द्रव्यं वाच्यमाभ्यन्तरेण तुल्यं मन्-
इशामाशु च वृद्ध्यै जायते । शृशमल्यर्षमाशु शीघ्रमे-
व । विशिष्टं विसृष्टञ्च ध्यायं जायते । कृत आह
प्रत्यात्मवीजनियतत्वात् प्रतियेस्वरूप नियतकारणत्वादित्यर्थः ।
तथा हि माममेव यथा मामकारणं न तथाभ्यन् । उ-
दमपि धातुशुद्धिश्चकारणमुच्यते ।

पूर्वो धातुःपरं कुर्याद्दृष्टः क्षीणश्च तद्विधम् ।
दोषा दुष्टा रसेर्द्धातुत्तु दूपयन्त्यृभये मलान् ॥
अधो द्वे सप्त शिरसिखानि श्वेटवहानि च ।
मला मलायनानि स्युर्यथासं तेष्यतो गदाः ॥
वक्ष्यन्ते वातजास्तत्र निदाने वातरौगिके ।
पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकममूरिकाः ॥
रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांस्पाककोधनम् ।
सदाहान्मेदासि ग्रन्थीन् स्वेदात्युद्गमनं तृपम् ॥
अस्थिदाहं भृशं मग्निं हारिद्रनखनेत्रताम् ।
पूतिपीतावभासं च शुक्लं शुरुसमाश्रितम् ॥
सिरागतं क्रोधनतां प्रलापं स्लावर्गं तृपम् ।
कोष्ठगमदृद्धाहानव्यापिनोऽन्यांश्चयक्ष्मणः ॥

श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्
स्तम्भं श्वेतावभासताम् ।
पाण्ड्वामयं शोणितगो
मांससंस्थोऽर्जुदापचीः ॥
आर्द्रचर्मविनद्धाभगात्रतां चातिगौरवम् ।
मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थनां स्तब्धत्वमस्थिगः ॥
मज्जगः शुरुनेत्रत्वं शुरुस्थः शुरुसंचयम् ।
विबन्धंगौरवंचातिसिरास्थःस्तब्धगात्रताम् ॥
स्नायुगः सन्धिशुलत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिम् ।
अरोचकाविपाकौ च तास्तांश्च कफसंभवान् ॥

विष्णुत्रयोः साश्रययोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते ।
उपतापोपघातौ तु स्वाश्रयैन्द्रियगामलाः ॥

पूर्वं इत्यादि । यो धातुर्यस्मान् पूर्व. स वृद्धः
सन् परमनन्तर तथाविधमाममदश वृद्धमेव कुर्वादित्य
र्थः । एव पूर्वं कारणान्तरेण श्रोग्नि उत्तर तथाविध
श्रीगमेव करोति । यत्रो धात्वाहारा हि धातव इत्यु-
क्तम् । इति दोषादीना वृद्धिश्रयकारणमुक्तम् । ते
च दोषादयो दुष्टा रोगकारणानामेव गाल्पिन्युच्यन्ते । दो-
षा दुष्टा इत्यादि । दोषा वातादयो दुष्टा धातून् रसादीन्
दूषयन्ति । ते तु दोषा. कथं दुष्यन्तीत्याह । रसे-
र्मदुग्दिभिर्बुद्धित्वर्थः । उभये दोषाश्च धातवश्च दुष्टा मलान्
दूषयन्ति । ते च मला दुष्टा मलयानामि मलमा-
गात् दूषयन्ति । कानि तानीत्याह । अथो दे-
इत्यादि । अथो दे गुर्दमर्दे । गिरसि मस । औ
कर्णे । हां नानापूर्वा । दे अग्निर्वा । आस्य च-
ति । तथा स्वद्वयहानि मकन्त्रोमकूपानि इति मलाना
शङ्करादीनामयनानि मार्गाः । अतः कारणाद्यतो
दुष्टदोषादीनामलानामाश्रयभूतानि मलयनान्यतस्तेषु यथा
स मदा. स्यु । य एव मलो दुष्टमन्दनस्यैव रो-
गो-नितिरित्यर्थः । एते दोषादयो दुष्टा यतो रोगान् कुर्व-
न्ति अन्नरसा दोषाणा विविधप्रधानाश्रयेण रोगा उ-
च्यन्ते । तत्र वातजा रोगा धातव्यादिनिदाने वक्ष्य-
न्ते । पित्तमित्यादि सुवेदान् । मण्डिका मसूरवर्णप्र-
माना. विटका. कोषधने ब्रह्मः । स्वेदरसायुष्मन
बहिर्गोमानन । अरिस्थितय पित्तं भूधे देहे दाह
करोति । व्याघ्रिनेोत्पि यक्ष्मायः सुवेदान्तरचर व्याध-
यो रकितित्तर. । अन्नरुं सं-अर्वा रोगकर्तुः उपाश्रयविशे-
पेगाह । दोषा ना धात्वादि । श्रवावभागात् श्रवणं दर्शितम् ।
मेदनि स्थितः र्वाग्नि-ये प्रमेहं च करोति । अरिस्थितः
स्वाश्रयानामरर्था मन्त्राने करोति । सुदस्थितः सुद-
स्य मवय धारणेन बहून करोति । विरत्यां बहि-
ष्यदुनिरोरः सुदस्य । तस्यैतानियुक्ता च करोति ।
कोषधः नृजगहत्यादीन् करोति । तन्नाद ककजाव
भे-अन्वराशेयमद-मशामेनादीन् मर्षत् भे-मोदप्रवाय मदाय
करोति । इति पूर्वादि पूर्व. च तयोभाश्रये स्थिता
दोषा यद्. कुर्वन्ति तत्र तत्र भूतापातानिमागदापूर्वदे-

क्ष्यते । एते च मला वातादयो यदा इन्द्रिय प्रा-
चुरन्ति तदा तस्य मलोपतसत्येन्द्रियस्य चक्षुरादये आ-
श्रय. अक्ष्यादित्त्व स्वश्रये उपतापं बोधघातं वा कु-
र्वन्ति स्वल्पत्वादुपतापमाधिक्यादुपघातमिति मलानामाश्रव-
भेदेन रोगकर्तृत्वम् ।

व्यायामादुष्मणस्तैक्षण्यादहिताचरणादपि ।
कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च ।
दोषायान्तितायेभ्यःस्रोतोमुखविशोधनात् ।
वृध्याभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठंवायोश्चनिग्रहात् ॥
तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयोहेतुप्रतीक्षणः ।
ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि ॥
तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामवलेषु तु ।
कुर्वाच्चिकित्सां स्वामेव वलेनान्याभिभाविषु ॥
आगन्तुं शमयेदोषं स्थानिनं प्रतिकृत्यवा ।

ननु दोषाणा सकलशरीरव्यापित्वेऽपि कोष्ठाख्यः
प्रधान आश्रयो यतलन बाह्व्येन तिष्ठति एव च
सति कथं तेषा रक्षाश्रयणेन रोगकर्तृत्वमित्याह ।
व्यायमेत्यादि । व्यायामादिभिः कार्त्तैर्दोषाः कोष्ठं मु-
क्त्वा शाखादीनि यान्ति । शाखा भिषकशाश्रमिक-
रक्षादयो धातवस्तत्त्वच । अरन्वा मर्माण्यरिधमर्माणि ।
तत्र व्यायामिन शिथिलीभूतेषु सोतस्स वायो प्रेरक बदी-
र्णे तत्प्रेरिता दोषाः कोष्ठं मुक्त्वा शाखादीनि यान्ति ।
तथा ऊ-मणोऽमेरुतैष्ण्यत् परित्यक्तनिविडभागा विलीना
इव संवेतोऽभिसरन्ति । एवमहितस्थाहारदित्यचरणादपि
शाखादीनि यान्ति । दोषस्य कोष्ठान्यस्थानप्रसाकरण-
ररूपतत्त्वसंश्रयनादिति । मादनस्य वायोश्च कारणान्तरेण
स्वभावेनैव या हुतत्वात् । वायोश्च वाय्वन्तरप्रण
ष्टत्वात्प्रसक्तम् । ननु तत्र शाखादौ स्थितत्वा यदा
कोष्ठानयनप्रयोजनं तदा कथमागच्छतीत्याह । तथा तस्यः
इत्यादि तेभ्य. शाखादिभ्यः कोष्ठं दोषा यान्तीति संवन्धः ।
स्रोतोमणानां कुप्या दोषाः कोष्ठं यान्ति । तथा वृ-
ष्या वल्लेनेन योऽभिष्यन्दः वायः शाखादिभ्यः कोष्ठं ।
शाखादिस्था दोषा पातान् परित्यक्तमन्तानाः कोष्ठं या-
न्ति । प्रेरकस्य वायोर्दिग्रहादभिष्यन्तानात् तं च दो-
प्रान्नरस्थाः कोष्ठस्था हेतुप्रतीक्षण. स्वयं विलम्बेत् तं

याम कुर्वन्तीत्यर्थः । तेनैतदुक्तं भवति ये बहवः स्व-
रूपेणैव ते न सदृशं देशकालादिहेतुमपेक्षन्ते । अपि तु
स्वयमेव राये कुर्वन्त्येव । ये च हेतुप्रतिशेषः सन्तो
विजम्बितास्ते भूयः समानान् कालादितो बलं लब्ध्वा
कुप्यन्त्याश्रयेन रात्रिपिशब्दात्स्याश्रयेऽपि । तत्र वायुः
कदाचिद् स्वे यदोक्ते स्थाने कुप्यति । कदाचिच्छले-
ष्पणः पितृस्य स्थाने वा । एवं त्रितक्षेष्मणोरपि ना-
न्यम् । तत्र तु या चिकित्सा तामाह । तत्रान्य-
स्थानसंस्थान्यादि । स्वस्थानस्थानां चिकित्सा स्पष्टे-
य । परस्थानगतानां द्वैविध्यम् । स्थानिनमपेक्षया
गन्तोर्वलयमवलवलत्वं च । ततागन्तुष्वबल्युं तदी-
या चिकित्सा । तदीयेत्यनेनान्यशब्दोपलक्षितस्थानी प्र-
सप्त्यते । यदा त्वान्तत्रो बलेनान्यं स्थानिनमभिभ-
वति । तदा तेऽन्तगन्तु स्वामेव चिकित्सां कुर्यात् ।
यदा तु द्वयोः स्थानिन आगन्तोश्च समत्व तदा प्र-
थमं स्थानिनं प्रतिकूल पश्चादागन्तुं शमयेत् । बला-
बलानपेक्षया वा इति ।

तेजो यत्सर्वधातूनामोजस्तत् परमुच्यते ।
सूदुःसोमात्मकं शुद्धं रक्तमीपत्सर्पातकम् ॥
यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भरसाद्रसः ।
संवर्तमानं हृदयं समाश्रयति यत्पुरा ॥
यच्छरीररसः स्नेहः प्राणो यत्र प्रतिष्ठितः ।
यस्यानाशान्ननाशोऽस्तिप्राणितायेनदेहिनः ॥
हृदयस्यमपि व्यापि तत् परं जीवितास्पदम् ।
ओजः क्षीयेत कोपशुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः ॥
विभेति दुर्बलोऽभीक्ष्णंध्यायतिव्यथितेन्द्रियः ।
दुःच्छायो दुर्भना रूक्षो भवेत् क्षामश्च तत्क्षये ॥
जीवनीयीपथक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम् ।
ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिवलोदयः ॥

दोषाणां प्राकृत वैकृतं च स्वरूपमुक्तम् । ते
च दोषाः समा अप्योजसा विहीनं देहं संवाहयितुम-
शक्ताः । अत्र ओजसः स्वरूपं पाठनं चोच्यते ।
मेज इत्यादि । सर्वधातूनां यत्तेजस्तत्र प्रथमं प्रकृतं

जःसध्दोऽप्यते । अष्टविन्दुकमित्यर्थः । तच्च मृदवी-
क्षणगुणम् . सोमात्मकं सौम्यस्वरूपम् . शुद्धमनुपह-
तमीपद्रव्यं स्तोकरलोहितं सर्पातकं च . यद् गर्भस्या-
दौ सारं सारमिव सारं न हि तेन विना शुद्धशोषि-
ते जीवातुप्रवेशः . यच्च गर्भरसाद्रसः गर्भस्य योऽस्ती रसः
प्रथमो धातुः तस्मादपि सारः प्रसादभूतम् . संवर्तमानं यच्च
पुरा धातोर्देहे प्रवर्तमानं प्रथमं हृदयमाश्रयति . परंचान्
कामादेहव्यापि च करोति . यच्च शरीररसस्तस्य सक्ते-
हो यत्र प्राणो व्यापकोऽपि प्रतिष्ठितो बद्धः . यस्य
त्वधन्विन्द्राण्यस्थानाशादहस्य नाशो नास्ति . येन च
हृदयस्थेन देहिनो विविधाः प्राणिनः प्रीणितास्तिर्पिताः .
यच्च हृदयस्थमपि व्यापि तद्वैशोऽप्येभ्यो जीवितास्पदेभ्यः
शिरःप्रश्रितेभ्यः परं प्रथमं जीवितास्पदम् . तच्छीजः को-
पशुदादिभिरसौम्यैः क्षीयते . तच्छये च देही विभे-
ति . अकारणादीर्वैव्यादियुक्तश्च भवेत् . अभीक्षणम-
त्यर्थं ध्यायति प्यानपरो भवतीत्यर्थः . व्यथितेन्द्रियोऽश-
क्तेन्द्रियः . दुःच्छायो दुष्टकान्तिः . तत्रोजःक्षये भेष-
जनौपयं जीवनीयीपथक्षीररसाद्यास्तत्रायाः आदिग्रहणेन
नानाविधाभ्यवहार्यपरिग्रहः . एषविधेन च भेषजेन
ओजोवृद्धौ सत्त्वा च देहस्य शरीरस्य तुष्ट्यातुद्रवः .
तुष्टिर्भेनःपरितोषः . पुष्टिरज्ञानां परिपोष इति .

यद्वचं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु ।
तत्तत्त्यजन् समश्नन् तौ तौ दृष्टिक्षयां जयेत् ॥
कुर्वतेऽभिरुचिं दोषा विपरीतसमानयोः ।
वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यनुधान तत् ॥
यथावलं यथास्वं चदोषा वृद्धा वितन्वते ।
रूपाणि जहति क्षीणाः समाः स्वं कर्मकुर्वते ॥

य एव देहस्य समा विदृष्ट्यै
त एव दोषा विपमा वधाय ।
यस्मात्तस्ते हितचर्ययैव
क्षयाद्विदृष्टेरिव रक्षणायाः ॥

इति दोषादिविज्ञानीयो नामैको-
शोऽध्यायः

आजन्मदिक्रियाप्रसङ्गेन सर्वेषां दोषादीनां सामान्यरूपेण वैकारिकरूपविनाग्राधर्ममाह । यदन्नामित्यादि . यदन्नमभ्यवहारीं त्रेष्टिं नाभिलषति तदन्नं त्यजन् दोषादेर्दुर्दि भयेत् . यच्च प्राथयेताभिलषेत . तदन्नं न भुजानः क्षयं दोषादेर्भयेत् . कुतः यतो दोषा वातादयो देहे वृद्धाः सन्तः स्वगुणविरयीत आहारजाते भूयिष्ठ प्रायो रुचिर्माभिलाषं कुर्वते . त एव क्षीणाः समानशुभ्रभिलाषमाहारे कुर्वते . भूयिष्ठ प्रायेण एतच्च दोषस्वरूपमनुयाः स्वल्पप्रज्ञा भिन्नो न लभ्यन्ति . यद्यप्यदोषस्वरूपातुतोत्रभिलाषो यथेति . न केवलमचरुचिरेण दोषाणां वृद्धिप्रयपरिज्ञानकारणं यावत्स्वरूपमपि एतदप्रदर्शनायमाह . यथाचलमित्यादि . वृद्धा दोषा नलानतिक्रमेण आत्मानतिक्रमेण च स्वरूपाणि वितन्वन्ते नित्यारण्यन्ति . य एव दोषो वृद्धः स एव स्वरूपाणि स्वस्य समानानि रूपाणि दर्शयतीति यथास्वशब्दस्वार्थः . यथाचलमिति वृद्धैस्वस्थविशेषाद्रूपपापमिति विशेषः . त एव दोषाः क्षीणाः सन्तस्तान्येव यथोक्तानि रूपाणि जहाति त्यजन्ति . अत्रापि यथाचल यथास्वमिति चातुर्वर्तते . समस्तु यथोक्तं स्वमेव कर्म कुर्वते . ते च दोषादयः ध्यातव्या रक्षणीयाः, यथा वृद्धे रक्ष्यन्ते . यथाच एव दोषा वातादयः समाः सन्तो देहस्य वृद्धये भवन्ति त एव विषमा वगाय मरन्ति . वैषम्यं स्वरूपादवृद्धिः क्षयीता . अतो वृद्धिहान्योः समात्स्वात् क्षपादवृद्धिरवर्धनीयाः .

! इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसमग्रहव्याख्यायां दोषादिविज्ञानीयो नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथ विंशोऽध्यायः ।

अथातो दोषभेदीयं नामाध्यायं व्याख्यास्यामः इति हस्मानुरात्रेयस्यद्वयो महर्षेयः ।

वाय्वाकाशधातुभ्यां वायुः । आश्रेयं पित्तम् । अम्भःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा । तत्र पक्वाशयः कट्टिः सन्निधीनां पादावस्थि श्रोत्रं स्पर्शनं च वातस्थानानि । अत्र च पक्वाशयो विशेषेण । नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं चक्षुः स्पर्शनं च पित्तस्थानानि । अत्र नाभिर्विशेषेण । उरः कण्ठः शिरः क्लोमं पर्वाण्यामाशयो रसो मेदो घ्राणं रसनं च श्लेष्मस्थानानि । अत्राप्युरो विशेषेण । इत्थमधोमध्योर्ध्वसन्निवेशिना दोषत्रयेण शरीरमंगारमिव स्थूणात्रितयेन स्थिरकृतम् । अतश्च दोषा देहस्य स्थिरिकरणात् स्थूणा इत्युच्यन्ते । धारणाद्धातवः । मालिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः । दूषणस्वभावाद्दोषो इति ।

पूर्वोक्तान्येन दोषादीनां प्राकृतं वैकृतं च स्वरूपमुक्तं अत्र तु तेषामेव स्थानक्रियावर्धमानं विशेषभेदपरिज्ञानार्थमप्यात्मभ्रमः . अथातो दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः . अत्र च यद्यप्यन्यदप्युच्यते . तथापि प्राधान्यादीरेव व्यपदेशः . वायुना महाभूतस्वरूपाणां श्वातुमिश्रितेन शरीरस्य वायोः संभवः . धातुमहर्षे शक्तिरूपप्रदर्शनायम् . अन्यथा अमूर्तामूर्ततमो विरुद्धः . पित्तमात्रेयम् . अम्भसां पृथिवीमिश्रितेन श्लेष्मो निष्पद्यते . तत्र पक्वाशरादीनि वातस्य स्थानानि . पक्वाशयं नाभेरथः श्लेष्मं प्रतिष्ठम् औषधं भवेत्तद्विषमविघ्नम् . रवर्धने त्वक् एष च मध्ये विशेषेण पक्वाशयः स्थानम् . नाभिप्रभृतीनि पित्तस्थानानि . रसीका जलसदृशत्वचि चक्षुः . उरःकण्ठादीनि श्लेष्मस्थानानि . श्लेष्म शरीरके वक्षदमायम् . एवमेतेन प्रक्रमेणैव स्थानतयसर्भोक्षिना श्लेष्मत्रयेण स्थूणात्संज्ञेन शरीरमगात्संज्ञं धारयेत् . अत्र एव दोषा आचरन्ति

स्थानान्दन्तोच्यन्ते । स्थाना अगारधारणस्तम्भा उप्य
न्ते । शेषमन्यवर्कपनं सुवापम् ।

तं एतं प्रत्येकं पञ्चधा भिद्यन्ते ।
संशयां । प्राणोदानव्यानसमानापानभे-
देवायुः । तत्र प्राणो मूर्द्धन्यवस्थितः
कण्ठोरधरो बुद्धीन्द्रियहृदयमनोधमनीधार-
णध्ठीवनश्वधूद्गारप्रश्वासोच्छ्वासान्नप्रवेशा-
दिक्रियः । उदान उरस्यवस्थितः कण्ठ-
मासिज्ञानाभिचरो वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाव-
लवर्णस्रोतःप्रीणनधीधृतिस्मृतिमनोवांधना-
दिक्रियः । व्यानो हृद्यवस्थितः कृत्स्न-
देहचरः शीघ्रतरगतिः गतिप्रसारणा इञ्च-
नोक्षेपावक्षेपनिमेषान्मेषजृम्भणान्नास्वादन-
स्रोतोविशोधनस्वेदास्ररूसावणादिक्रियो यो-
नो चं शुरुप्रतिपादनो विभज्य चान्नस्य
किटाव् सारं तेन क्रमशो धातुंस्तरपति ।
समानोऽन्तरप्रिसमीपस्थस्तत्सन्धुक्षणः पका-
याशयदोपमलशुक्रार्तवाभ्युबहः स्रोतोविचा-
री तदवलम्बनान्नधारणपाचनविवेचनकिटा-
धीनयनादिक्रियः । अपानस्त्वपानस्थितो
वेस्तिश्रोणिभेद्भ्रुवपण्डंक्षणोरुचरो विण्मूत्रशु-
क्रोतवगर्भनिष्क्रमणादिक्रिय इति ।

ते चेत द्वीपाः प्रत्येकं पञ्चभिः प्रकर्तृभिद्यन्ते ।
निश्चितस्थानाश्रयेण क्रियाभेदात् । यथैकोऽपि देवदत्तो
वा यां क्रियां करोति तद्वत्तुल्यमेवानेकं पाचकशयका-
दिनाम लभते । तद्यथेत्यादिना तानेव पञ्चभेदात् द-
शयति । तत्र प्राणो मूर्द्धनि स्थितः । प्रा-
धान्येन कण्ठमुरधरति । बुद्ध्यादिधारकः । धीवगादि-
क्रियः । हृदयं बुद्ध्याद्याधारभूतम् धमन्यः शरीरके व-
क्षन्ते । धीनं सुतनायोगधारणम् । प्रथातः श्वास-
भरणेपुच्छ्वासोऽन्ववेशनम् । अन्तस्य प्रवेशोऽन्नप्रवेशः ।

उदानः प्राधान्येनोरसि स्थितः । नासिकादिप्रितयं चरति ।
वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः । प्रयत्नः कर्तव्ये पदार्थमहणा-
दियुयमः । स्रोतसां प्रीणनं तर्पणं स्रोतःप्रीणनम् । धी-
प्रवृत्तीनां विबोधनेन संवन्धः । आदिग्रहणेन सर्वे ते-
पयिव संवाहनेपरिषोपादिकं पृथक्ते । व्यानः प्राधा-
न्येन हृद्यवस्थितः कृत्स्नं निरवशेषं देहं चरति प्राधा-
न्येन शीघ्रतरगतिः । गत्यादयश्च सर्वाः क्रियोस्तदा-
यताः । गतिदेशान्तरप्राप्तिः । प्रसारणमहानां दान्वा-
करणम् । आकृञ्चनं तेषामेव संकोचः । उद्वेषोऽङ्गस्थ
ऊर्ध्वं नयनम् । अवक्षेपोऽथः । निमेषोऽङ्गणः पुंदाभ्यां
पिगानम् । उन्मेषस्तस्यैव विकासः । जृम्भण गान-
विनामः । अन्नास्वादनमिष्टानिष्ठमहः । स एव व्यानो
धौपिच्छरीरस्थः पुंसां स्थितं शुक्रं योनिं प्रतिपादयति ।
अन्तर्योनिं नयतीत्यर्थः । स एव च व्यानोऽन्नस्य सव-
दिनं सारं किटादिभ्यं पृथक्कृत्य तैनांनसारेण धातु-
रसादींस्तर्पयति । समानैः प्राधान्येनान्तरामिसमीपे ति-
ष्ठति । तस्य चान्तराग्रेः सन्धुशुक उदीपकः । अ-
न्तराग्रेः स्थानमीमाशयपकाशयधोमेष्यं नाभेरधीभ्रुयुलमा-
त्रेण वापे पार्श्वे । स च समानः पकाशये दोषम-
लादिरहः । शीतस्तु च विचरति । तदवलम्बना-
दिक्रियश्च । तेषामनन्तरोत्तमानां स्रोतसामवलम्बनं धारण
क्रिया यस्येति । अन्तस्थापकस्यामाशयधारणमन्नधारणम् ।
पाचनमजस्यैव । विवेचनं संहतस्यान्नस्य पाकाय वि-
भजनम् । अग्नस्तु प्राधान्येनापाने कटोरधन्तिष्ठति ।
वस्यादिप्रदेशचरः । विण्मूत्रादिनिष्क्रमणक्रियश्च तत्रि-
ष्क्रमणे क्रिया प्रेरणमादिग्रहणेन विद्धारणादिपरिमहः ।
इति वायुभेदाः पञ्च ।

पाचकरञ्जकसाधकालोचकस्राजकत्व-
भेदैः पित्तम् । तत्र यदामाशयपकाशय-
मध्यस्थं पञ्चमहाभूतात्मकत्वेऽपि तेजोगु-
णोत्कर्षात् क्षपितसोमगुणं ततश्च त्यक्तद्र-
वस्वभावं सहकारिकारणैर्वीयुक्तेलादिभिर-
नुग्रहादहनपचननादिक्रियया लब्धामिश्रञ्चं पि-
त्तमन्नं पचति साराकिटौ विभजति शे-
पाणि च पित्तस्थानानि तत्रस्थमेवानुग्र-

हणाति तत् पाचकमित्युच्यते । आमा-
शयस्थं तु रसस्य रञ्जनाद्रञ्जकम् । हृ-
दयस्थं बुद्धिमेषाभिमानोत्साहिराभिप्रेतार्थसा-
धनात्साधकम् । दृष्टिस्थं रूपालोचनादा-
लोचकम् । त्वक्स्थं त्वचो भ्राजना-
द्भ्राजकम् । तदभ्यङ्गपरिपेकालेपादीन्
पाचयति छायाश्च प्रकाशयति ।

अतः परं पाचकादयः पच पित्तभेदा उच्यन्ते ।
तत्र तेषु पञ्चसु मध्ये पित्तस्य पशुभूतान्मकलेऽप्यामेय-
गुणैरुत्कर्षार्थं क्षपितसोमगुणमामाशयपञ्जशयमयस्य क्षपित-
सोमगुणन्वाद्यं स्वतन्त्रवस्वभावं सहकारिकारणैः पचनक्रि-
या प्रति सध्यापूर्ववोपेक्षादिभिरनुग्रहादुपकाराद्या दहन-
पाचनादिका क्रिया तस्य तथापि लम्बाभिशब्दं यत् पि-
त्तं तत् पाचकमित्युच्यते । तद्वचं पचति तरसतरत्वं
किञ्चिन्नामस्य संपादयति । शेषाणि पित्तस्थानानि
धातुवर्द्धनानुग्रहणादि स्वस्थानस्थितमेव तेषुपकरातीत्यर्थः ।
यन्नु पित्तमामाशयस्थितं तद्रसाग्न्यस्य धाता रक्तभावा-
पत्ता रञ्जनाद्रागनिष्पादनाद्रञ्जकशब्देनोच्यते । यन्तु हृ-
दयस्य बुध्यादिभिः कारणभूतेराभिप्रेतमर्थं वाच्यं ग्रहणम्-
रणादिरूपेण साग्नयेन तत्सावरुम् । दृष्टिरथमन्तस्तारक-
रियत तु रूपरालोचनान् तद्वारत्तरूपग्रहणशक्तिराला-
लोचकशक्तिर्वेनाच्यते । त्वक्स्थं च त्वचो भ्राजनात्
दीप्तिसंज्ञाकरणाद् भ्राजकशब्देनोच्यते । तद्वचानकमभ्य-
ङ्गादीन् पाचयति । तेनैतदुक्तं भवति न धारकं द्वयं
एव कार्यं करोति । इत्यन्ते च अन्वहान्दिनपुक्तान्यौ-
पधादीनि रागक्रादिव्यर्दानि नाशयन्ति ते स्वस्वभेदेन पि-
त्तेन पचन्ते इति । तेषु भ्राजकं यत्तज्या कान्त-
यो वक्ष्यमाणः पचनान्महाधानाः प्रकाशयति प्रकटय-
तीति पच पित्तभेदाः

अत्रलम्बकवल्लेदकयोधकतर्पकश्लेष्पक-
त्वभेदः श्लेष्मा । स तूरस्थः स्ववीर्ये-
ण त्रिकस्याजरीरिणं च सह हृदयस्य
तूरस्थो न श्लेष्मन्धानानां गजस्थ

एवोदककर्मणावलम्बनादवलम्बक इत्युच्य-
ते । आमाशयास्थितोऽन्नसंघातस्य वलेदनात्
वल्लेदकः । रसनास्थः सम्यग्रसवोधनाद्
वोधकः । शिरस्थश्चक्षुरादीन्द्रियतर्पणात्
तर्पकः । पर्वस्थोऽस्थिसन्निश्लेषणात् श्ले-
ष्पक इति ।

अवलम्बकादयः पञ्च श्लेष्मभेदाः स तु श्लेष्मा
उत्तरस्थः सनिकटव बाहुभ्रूयातीयोगस्य हृदयस्य चोदकक-
र्मणा तर्पणरूपाणां चाल्येनावलम्बनादवलम्बकशब्देनोच्यते । स
त्रिकस्य स्ववीर्येण प्रमात्रेणैवावलम्बनं करोति । हृदय-
स्य पुनरन्नप्रभ्रमत्सहितेन स्वभावेन । तेनैतदुक्तं भवति ।
हृदयस्यावलम्बनेऽन्नवलम्बयेति । स्वल्पयाप्यन्नहत्या ह-
दावलम्बनं कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः । शेषाणां कर्मा-
धीनां श्लेष्मस्थानानामवलम्बनादवलम्बकः । स एव
श्लेष्मा आमाशयस्थोऽन्नसंघातस्य ह्रेदनात् ह्रेदकसंज्ञः ।
रसनास्थो जिह्वास्थः सम्यक् स्फुटं रसवोधनाद् बोधक-
संज्ञः । शिरस्थ इन्द्रियाणां तर्पणात्तर्पकः । पर्वस्थोऽस्थि-
सन्निधयः इयोत्तरस्थोः सन्निश्लेषणात्श्लेषकसंज्ञः ।

एवमपीषु स्थानेषु भूयिष्ठमविकृताः
सकलशरीरव्यापिनोऽपि वातपित्तश्लेष्मा-
णो वर्तन्ते । तेषां दृष्टिहेतुर्विद्यते नि-
दानेषु । सामान्यतश्च वृद्धिक्षयलक्षणगु-
र्त्तं पूर्वाध्याये । वृद्धिर्हि द्वेषा चय-
प्रकोपभेदेन । तत्रोष्णगुणोपहिता रूक्षा-
दयो वायोः सञ्चयमापादयन्ति । शी-
तगुणोपहिताः प्रकोपमुष्णगुणोपहिताः स्नि-
ग्धादयः प्रशमम् । शीतगुणोपहिताः
स्तांस्नादयः पित्तस्य चयमुष्णगुणोपहिताः
कोपं शीतगुणोपहिता मन्दादयः प्रशमम् ।
शीतगुणोपहिता स्निग्धादयः कफस्य चय-
मुष्णगुणोपहिताः कोपं तथा तु रुक्षादयो
प्रशमम् ।

इत्येवमनेन प्रकोरणामौषु स्थानेषु अविष्कृता वातादयो चर्चन्ते सकलशरीरव्यापिनोऽप्यत्र सात्तिशयाः । तेषां यु वातादीनां रोगविशेषकर्तृत्वे यो वृद्धिहेतुः स यथा- ययं वरानिदानादिषु वक्ष्यते । अत एवाह सामान्य- सो रोगविशेषानुपेक्षया यद् वृद्धिलक्षणं तत् पूर्वभाष्ये दोषादिविज्ञानार्थ उक्तम् । सा च वृद्धिर्देहा द्रव्यां प्रकाश्यां चयकोपभेदेन । तौ चयकोपौ वक्ष्यमाण- लक्ष्यौ । तेषां वातादीनां यद्यदि वृद्धिप्रारणमुक्तं, त- भाष्यस्मिन्भाष्ये तस्या एवं वृद्धेरवस्थाविशेषेण कारणप्र- दर्शनायमाह । हरोन्म इत्यादि तत्र रूक्षादयः प्रथ- माभ्यायानिदिष्टाः पञ्च वातगुणाः उष्णेन गुणेन त्रि- ङ्गेन युक्ता वायोध्वयं कुर्वन्ति । उष्णस्य विरुद्धतात्त- कोपम् । त एव रूक्षादयः उष्णाभावे शीतगुणसाधि- मोगे च सति सदृशत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति । एते- षामेव च रूक्षादीनां पष्णां गुणानां विररीताः शिमा- दयः तस्यैव वायोः प्रशाम् । अतस्यैव दिशा पित्त- श्लेष्मणोऽन्तरमन्थः स्रग्गुणात्पच्येन व्याख्येयः । श्लेष्मण- स्त्वप विशेषः यच्छीतेन सदृशेनापि शिमादिगुणयुक्तेन श्लेष्मणः स्वानत्वाच्च एव भवति । विपरीतेनाप्यु- ष्णेन विलायनार् कोपः । स एवोष्णे यदा रूक्षा- द्विभिः संयुक्ते भवति तदा तस्यैव प्रशामं करोति ।

चयो वृद्धिः स्वयाम्भ्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु ।
विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तुर्मारोगामिता ॥
लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसंभवः ।
स्वस्थानस्थस्य समता विकारासंभवः शमः ॥
देहेऽकुद्वेऽनिलवशात्कृत्स्नेऽद्वेषवयवेषुपि वा ।
दोषो विकारं कुरुते खे वर्षमिव तोयदः ॥

चयोदीनां प्रयाणां लक्षणमुच्यते चयो वृद्धिरित्या- दिना । स्वयाम्भ्यामपि स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स चयः । चयमानदोषवृद्धिहेतुषु प्रद्वेषः तद्विपरीतगुणो- पश्रुतिविच्छा च चयद्वेषम् । कोपस्तु वृद्धेरवाधि- क्यदोषस्य स्वस्थानार् स्थानान्तरमनम् । अत्र च कोपे स्वेषां कुपितदोषस्याभीयानां लिङ्गानां दर्शनं तथा- स्वरथाः रोगसंभवश्च । प्रशामस्तु दोषस्य स्वस्थानस्थ-

स्यैव साम्यं विकारासंभवश्च । ननु दोषा वृद्धाः च विकारं कुर्वन्त इत्याह । देह इत्यादि । सर्वो दोषो यत्रैव कृतिः कृत्स्ने वा देहेऽर्षे वा अवयवे एकदेशे वा देहस्य तत्रैव विकारं कुरुते । ननु कथं ते दो- षाः कुद्धाः कृत्स्ने देह कदापिद् व्याप्नुवन्ति कदाचि- सेत्याह । अनिलवशाद्वायोः प्रेरकस्य नानारूपत्वदिल- र्भः । वायोश्च वाय्वन्तरप्रेरणं दृष्टमेव । दृष्टान्तः खे वर्षमिव तोयद इति । यदा ख आकाशे तोयदो मे- षोऽनिलवशाद्ग्रथैव तिष्ठति तत्रैव वर्षं कुरुते ।

अथ प्रकुपिता वातादयो नानावि- धैर्विकारैः शरीरमुपतपन्ति । आविष्कृत- तमास्तु वायोः शीतिर्विकाराः तत्रथा । नखभेदो विपादिका पादशूलं पादभ्रंशः सुप्तपादता वातसुडता गुल्फग्रहः पिण्डि- कोद्वेष्टनं मृद्भसी जानुभेदो जानुविश्लेषः ऊरुसाद् ऊरुस्तम्भः पङ्गुत्वं गुदभ्रंशो गु- दार्तिर्दृपणाक्षेपो मेदूस्तम्भो वंक्षणाणाहः श्रो- णिभेदो विड्भेद उदावर्तः खड्गत्वं कुञ्ज- त्वं वामनत्वं त्रिकग्रहः पृष्ठग्रहः पार्श्ववम- र्द उदरावेष्टो हृन्मोहो हृद्रवो वक्षोद्वर्ष- स्तथा वक्षोपरोधो वक्षस्तोदो वाहशोपस्त- था ग्रीवास्तम्भो मन्यास्तम्भः कण्ठोद्घ्वंसो हनुस्तम्भस्ताल्वोष्ठभेदो दन्तभेदो दन्तशैथि- ल्यं मूकत्वं वाक्सङ्घः प्रलापः कपाया- स्यता मुखशोषो रसाज्ञत्वं घ्राणनाशः क- र्णशूलमशन्दश्रुतिरुचैःश्रुतिर्वाधिर्यं वर्त्मस्तम्भो वर्त्मसंकोचस्तमिरमाक्षिशूलमक्षिव्युदासो भ्रू- व्युदासः शंखभेदो ललाटभेदः शिरोरुक् केशभूमिस्फुटनमर्दितमेकाङ्गरोगः सर्वाङ्गरोग आक्षेपको दण्डकः श्रमो भ्रमो वेपथुजृ- म्भा ग्लानिविपादो रौक्ष्यं पारुष्यं श्या- वारूणाभासत्वमस्वप्नोऽनवास्थितचित्ता च ।

ते च वातादयः प्रकृपिता नानाविधैः प्रमाणल-
क्षणकिंशरुपानादिभेदेन विकारैः शरीरमुपतपन्ति संताप-
यन्ति । तेषां विकाराणां ये प्रधाना विकारास्त उच्य-
न्ते । तत्र नखभेदादयोऽनवस्थितचित्ततांता अशीतिवी-
तविकाराः । एतेषु विकारेषु प्राधान्येन वायुः कारण-
तां यातीत्यर्थः ।

पित्तविकाराः पुनरोपः श्लोपो दवो
दवधुविदाहोऽन्तर्दाहस्त्वग्दाहोऽसदाहो धूम-
कोऽम्लक उष्माधिक्यमतिस्वेदोऽङ्गान्योऽव-
यवसदनं शोणितक्लेदो मांसवलेदस्त्वङ्मां-
सावदरणं चर्मदरणं रक्तकोठो रक्तविस्फो-
टो रक्तमण्डलानि रक्तपित्तं हरितत्वं हा-
रिद्रत्वं नीलिका कक्ष्या कामिला तिक्ता-
स्यता लोहितगन्धास्यता प्रीतिमुखत्वं तृ-
ष्णाधिक्यमवृत्तिरास्यपाको गळपाकोऽक्षिपा-
कः पायुपाको मेदूपाको जीवादानं तमःप्रवेशोह-
रितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ।

ओषादयः पीतशकृत्वान्ताभत्वारिश्च पित्तविकाराः
अतः प्राधान्येन पित्तम् ।

श्लेष्मविकारास्तु वृत्तिस्तन्द्रा निद्राधि-
क्यं स्तौमित्यं गुरुगात्रतालस्यं मुखमाधुर्यं
प्रमंसःश्लेष्मोद्गिरणं मलाधिक्यं कलासो
हृदयोपलेपः कण्ठोपलेपो धमनीप्रचयो ग-
ळगण्ठोऽतिस्त्रौल्यं शीताभित्त्वमुदरदः श्वेता-
यभासता श्वेतनेत्रमूत्रशकृत्त्वं च ।

तृष्णादयः श्वेतशकृत्वान्ता विंशतिः श्लेष्मविकाराः ।

तत्र सर्वाङ्गीणस्तीव्रः सन्तापो दाहः ।
श्वेदारतिमानोपः । प्रादेशिकः स्वेदरहि-
नोऽन्वधिंपेव दाहः प्लोपः । मुखोष्णता-

लुपु दाहो दवः । चक्षुरादीन्द्रियेषु दा-
हो दवधुः । पाणिपादांसमूलेषु विविधः
सन्तापो विदाहः । कोष्ठे दाहोऽन्तर्दा-
हः । शिरोग्र्वाकण्ठतालुषु धूमायनं धू-
मकः । सान्तर्दाहहृदयश्लोद्गारोऽम्ल-
कः । शोणितस्य कृष्णतादौर्गन्ध्यतनु-
त्वानि क्लेदः । मांसस्य तु कृष्णतादौ-
र्गन्ध्यं च । बाह्यत्वक्संहीतधर्मकोधः ।
कोष्ठगौरवादाहारास्पृहा वृत्तिः । अन्ये
पुनराहुरभ्रानभिनन्दता वृत्तिरिव वृत्तिरो-
चकः । निद्रार्त्तस्येव विषयाग्रहणं तन्द्रा ।
स्तौमित्यं तु प्रमीलक इत्यन्यैः पठितम् ।
उपलेप इवोपलेपः । तदातिशयः प्रति-
चयोऽतिपूरणम् । अमेरतिमन्दता शैत्यम् ।
उरसोऽभिष्यन्द उदरदः । केपाञ्चिच्छीतवेष-
शुरुदरदः । अन्ये पुनराहुः ।

शीतपानीयसंस्पर्शाच्छीतकाले विशेषतः ।
सरागकण्ठःशोफःस्यादुदरदः सकफोद्भव इति ॥

महाविकारास्तु यथास्वमेवोपदेक्ष्यन्ते ।
क्षुद्रविकाराः पुनर्यदेवाङ्गमाविशन्ति तदुपप-
दमेव नाम लभन्ते । यथा । नख-
शंखललाटभेदाः सान्तर्दाहकण्ठहृदयोपलेपा-
दयः । तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं
भवति ।

एषु च विकारेषु मध्ये केचिद् श्लानितौष्यपावकान्यं-
दयो लोके प्रतिष्ठाः । केचिद् पञ्चवर्षोपकादयः स्त-
न्त्रप्रतिष्ठाः केचिद् वृषणाद्येनखभेदादयोऽन्वधिंपेवतः । के-
त्यप्रतिष्ठा विलक्षणान्यधिंपेवताश्च तेषां वन्यकारः स्व-
यमेव लक्षणं तन्ने व्यवहारार्थं सर्वाङ्गीण इत्यादिना द-
शैपति । यः सर्वाङ्गमवस्तीमिष्य दाहः स सामान्यः

द्ववाप्यः . . स एव स्वेदेनारस्या च युक्त ओष इ-
 ख्यते . . प्रादेशिको दाहो यः फविदेवाहावयने स्वे-
 दरहितस्तीक्ष्णोऽप्यार्धपेव ज्वलनज्वालयेव दाहः प्लोष-
 शब्दवाच्यः . . घृते वा ओष्ठ वा तालुनि वा दाहो
 दवशब्देनोच्यते . . चक्षुरादिचिन्द्रियेषु दाहो दवधुः .
 एष हि विषयमहणावसाने इन्द्रियाधिष्ठानस्य भवति ।
 अथवा इन्द्रियाधारस्य नेत्रादोषधेयेन चक्षुरादिन्द्रियेण
 स्वपदेशः . . पाण्यादिषु नानास्वरूपः सन्तापो विदाह-
 शब्दवाच्यः . . कोष्ठोऽन्तरशब्देन शारीरके अन्तःकोष्ठो म-
 हास्रो इति . . तेनैतदुक्तं भवति . . अन्तर्दाहशब्दे-
 न . . कोष्ठदाह उच्यते . . अन्तर्विशरः प्रश्रुतिषु धूमावृत्तिभि-
 य धूमकः . . इदमथः सान्तर्दाहः सकोष्ठदाहः सा-
 ष्टोऽन्तराधाम्लकृशब्दवाच्यः . . शोणितस्य रक्तस्य कृ-
 ष्णवार्दानि द्वेदशब्देवाच्यानि . . तेनैतदुक्तं भवति रक्त-
 स्य काण्ड्यं दीर्गन्धं तदुक्तं च यदुत्पद्यते स शो-
 णितशब्दः . . मांसस्य काण्ड्यं दीर्गन्धं च मांसशब्दे-
 नोच्यते . . कषया नाम पिटका धुद्ररोगे वक्ष्यते . .
 माघत्वचः संहतिरचर्मकोषशब्देनोच्यते . . अनेनैतदुक्तं
 भवति . . या अन्तःशरीरास्तवचस्ता अपि . . अन्यस्त-
 नोषम् . . इयं तृषिः श्लेष्मविकारपरिष्ठाता शृषते . . न तु
 नवाभिस्रपदा पित्तभवा वय नहति भुक्तानोऽपि जीर्णमाषेऽजी-
 यमाणे वा न तृषति . . निद्रातैस्य जामत एवेत्यर्थः . .
 स्तेमिलं त्वन्येस्तान्कारैः प्रमीलकमिति पठितम् . . अ-
 नेन स्तैमित्यप्रमीलकयोः पर्यायत्वं दर्शयित्वा स्तैमित्यश-
 ब्देन सुशोषिताद व्यवहारं करोति . . उपलेप इव के-
 नचित् पिष्टेन कण्ठे हृदये चोपलेपः . . धमनीप्रतिच-
 यः पुनर्धमनीषु शारीरकयथमाणासु तस्यैवोपलेपस्या-
 तिसयोऽतिपुरणमेव . . अभिश्लेष्मभेदरतिमान्यं निरुष्म-
 त्वमिति यावत् . . उदरं उरसोऽभिन्वन्दोऽन्तर्वेशः श्रोतसां
 शानः . . केषांचिद्राचायायां मतम् . . यथा शीतेन यो
 नेषुः कम्पः स उदरशब्दवाच्यः . . अन्ये पुनराचा-
 योः शीतपानीयेत्यादिना लघुणेनोदरमाहः . . तन्त्रकारा-
 न्तरस्तान्तरसोके स्वय पठति . . इत्यादिभ्रूतवमाः प्रा-
 सोभवा विकाराः . . महाविकाराः पुनरेवमन्वरादयो य-
 धात्वमात्मोषेषुः निदानेषूपदेश्यन्ते . . ये तु धुद्रविकाराः
 स्वत्यास्ते यस्मिन्नेवाह उपचयन्ते सोषितिविशेषेण लम्बव्यप-
 देशालसाद्यप्रधानामोषपदं नाम व्यवहाराय लभन्ते . .
 यथा भेदेनेव सविषयान्ता पीडा नलाश्रिता तदुपपदमेव

नस्तभेद इति नाम लभते . . उपपदं समीपपदम् . . ते-
 पां हि धुद्रविकाराणां तथैव नाम्नेन स्वरूपमर्थप्रदादृश-
 युक्तं भवति . .

सर्वेषु तेषु तेष्वनुक्तेषु चान्येष्वसं-
 ख्येयत्वाद्द्विकारेष्विमान्येव दोषाणामात्मलि-
 ङ्गानि सकलशरीरव्यापन्यव्याभिचारीणि
 च । तथा कर्माण्युपक्रमश्च । तत्रात्म-
 लिङ्गान्यायुष्कामीये निर्दिष्टानि ।

सर्वेषु तेषु दोषेषु विकारेष्वानन्यादनुक्तेषु च
 इमान्येवामि उद्दिश्यमानानि विकारारम्भकदोषाणामात्मलिङ्गा-
 नि स्वरूपलक्षणानि . . किभूतानि आह सकलशरीरव्या-
 पीनि . . तेनैतदुक्तं भवति . . सर्वस्यैव विकारस्यार-
 म्भकदोषस्वरूपलक्षणेन विना संभवो न भवति . . तथा-
 व्यभिचारीणि च विकारं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः . . अ-
 नेनैतदुक्तं भवति . . यदातविकारेषु घातस्य स्वरूपलक्ष-
 णान्येव भवन्तीत्येवं पित्तश्लेष्मविकारेष्वपि वाच्यम् . . ना-
 न्यदोषेषु विकारेष्वन्यदोषजानि लक्षणानि भवन्तीत्यर्थः ।
 न केवलमात्मलक्षणानि यावत् कर्माण्यपि दोषजानि सा-
 मान्येन विचारेष्वेवाहुरगृताऽनुपपन्नश्च तथैव . . तेनैतदु-
 क्तं भवति . . यत्र विकारसामान्ये वायुस्वरूपलक्षणं वा-
 युर्कर्माणि च दृश्यन्ते स विकारो वातजो श्रेयः . . तत्र
 वातोपक्रम एव कार्यं इत्युक्त्यानुक्तविकारे सामान्येन
 एवं पित्तकफशरीरपि वाच्यम् . . तत्र वातादीनामात्मलि-
 ङ्गानि आयुष्कामीयाण्यपि तत्र स्थैत्यादिना निर्दिष्टानि .
 कर्माणि दोषाणामसाधारण्येन संस्रव्यासेत्यादिना दर्शयति .

कर्माणि तु चायोः संस्रव्याससङ्ग-
 सादभेदतोदहर्पतपर्वत्तान्मर्दकम्पव्यथेष्टभ-
 ङ्गशूलशोषस्वापपारुष्यसौपिर्यसंकोचस्पन्दना-
 नि कषायरसत्वं श्यावारुणवर्णता च ।
 पित्तस्य दाहोष्मपाकस्वेदकृदकोथस्रावरागाः
 कद्वम्भरसत्वं शुक्लारुणवर्ज्यवर्णता च ।
 श्लेष्मणः कण्डूस्वैर्यगौरवोपदेहस्तेहशैत्यवन्ध-

चिरकारित्वानि मधुरलवणरसत्वं श्वेतवर्ण-
ता चेति ।

संज्ञः प्रादादिसन्धिभक्षः . व्यासः शारीरानां
भावानां व्यापकत्वम् . सद्गो नैकप्रादिवानामेकत्र सं-
घटनम् . वर्तः काठिन्यापादनम् . जन्वव यवो व्य-
पहारः . स्फन्दः क्षिप्रचलनम् कम्पस्वनिशयेन . क-
पापरसत्वं रसात्तरेऽपि कपायमहः . दाहारीनि पित्तकर्मणि .
कोषः श्रेद्रस्यानिशयेन विच्छिन्नत्वं कट्टुमूलरसत्वं पूर्वव
द्व्याख्येयम् . सुश्रावणवर्णयोः प्रतिशयेन तच्छेषनानानर्ग-
समवं दर्शयति . कण्डूवैषादीनि श्लेष्मविकाराः . इति
शोषाणा कर्माणि . स्वरूपलक्षणपरमाभिः प्रथमाध्याय आ-
शेषमतादुत्तरिभिरुक्तम् .

कपिलवलस्त्रेषां स्वलक्षणानि रसतो
निर्दिदेश ।

कट्टुमूललवणं पित्तं स्वाद्मूललवणः कफः ।
कपायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥

मुथुतः पुनः पठति । पित्तं वि-
दग्धमम्लतामुपैति श्लेष्मा लवणताम् ।
तदेवमेतानि वाय्वादिरूपकर्मण्यवहितः स-
म्यगुपलक्षयेदागमप्रत्यक्षानुमानैः । अन-
न्तरं च देशकालमात्रादीन् प्रमाणीकृत्या-
न्ववोपक्रमेतेति । भवन्ति चात्र ।

आचार्यकपिलवलस्त्रेषां रसस्वरूपेणैव निर्दिदेश .
न तु शीतादिशान्तरस्वरूपेणैवैतैः . तत्र कपिलव-
लमथ वाहः कट्टुमूलखादिना स्वयं पठति . ननु
वायोरसूर्तवायुर्तुषमनुगमः कथं ज्ञायत इत्याह . दृष्टानु-
मानत इति . तदाहमानं तथापिधराहातेषुभैरुद्धिः .
तत्र कार्यन् कारणात्प्रमाणानुक्तम् . वृद्धिश्च समानेनेति
दृष्टमेतच्च शारीरस्य वायुर्विशेषम् . इति कपिलवलम-
तं दर्शयित्वा पित्तं विदग्धमित्यादिना श्लेष्मा लवणता-

मिलन्तेन प्रन्धेन सुधुनमनं पठति . अनेनैतद्वैशयति .
यथा सुधुतः कपिलवलममतेन विशेषयति . यथा येन
पित्तस्याम्लता श्लेष्मणश्च लवणता वा सा विदादीना-
स्थापांशव न तु सततम् . तदेतदेवमेतानि वाय्वादीनां
रूपाणि कर्मणि श्वाराहितोऽवशात्तन्वागममादिभिः सम्यगु-
लयेत् . आगमः शास्तादिषु साधुनुसङ्गकपित्तः . प्र-
त्यक्षमितीन्द्रियेण विषयमहणं तादृशकमेव इत्यादिभिः प-
दार्थविशेषावाच्छेदनमनुमानम् . इति वाय्वादिसरूपकर्म-
णुपलक्ष्य देशादीन् प्रमाणीकृत्याविश्यायु शीम तादुपक-
मेन् चिकित्सेन् - आदिमहणं बलाहासात्प्रत्यमत्तादि-
परिमहः एतान्यप्येवश्वेतैः . भवन्ति चात्रेति तन्वतीति .

वक्ष्यन्तेऽतः परं दोषा वृद्धिक्षयाविभेदतः ।
पृथक् त्रीन् विद्धि संसर्गस्त्रिधा तत्र तु तान्नव ॥

त्रीनेव समया वृद्ध्या पडेकस्यातिशयने ।
त्रयोदश समस्तेषु पद् द्व्येकातिशयेन तु ॥

एकं तुल्याधिकैः पद् चतारतम्यविकल्पनात् ।
पञ्चविंशतिरित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः ॥

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः पद् ते पुनश्च पद् ।
एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्यययापि ते ॥

भेदाद्विपाष्टिर्निदिष्टा त्रिपाष्टिः स्वास्थ्यकारणम् ।
रोग्यवस्थासु युगपद् वृद्धिसाम्यक्षयानुगम् ॥
पदकं हि दुर्बोधतरं विकारैरूपदेक्षये ।

अतः परं दोषा वातादयो वृद्धिश्चकृतेन भेदेन
वक्ष्यन्ते . तत्र वृद्धेरेव प्रथममुच्यते . पृथमसहैत-
द्वेत्तीर्ण भेदात् विद्धि जानीहि . तत्र वायुर्दृष्टः पित्त
वृद्धं कफो वृद्धः . संसर्गो द्विदोषसंयोगलक्षणप्रका-
रो वातपित्तं, वातकफं, पित्तकफमिति . एतद् गणना-
यां न प्रविशति प्रथममुच्यमानत्वात् . तत्र विप्रकारेषु
संसर्गं तात् भेदात् नच विधीति विधीयते . कफपि-
त्याह . त्रीनेवेत्यादि . समया परस्परविषया अन्व-
नाभिक्रया वृद्ध्या त्रीन् भेदात् . तत्र वातपित्तं सम-
या वृद्ध्या वृद्धे . वातकफी समया वृद्ध्या वृद्धीः

कफपित्तं समया-वृद्ध्या वृद्धे । एकरसोभयोऽन्यतरस्या-
 विशेषेण षड् भेदात् त्रिभिः । तत्र वायुरधिक्या वृद्ध्या
 वृद्धः । पित्तं हीनया । वायुर्हीनया वृद्धः पित्तम-
 षिक्या । कफो हीनया पित्तमाधिक्या । पित्तं हीन-
 या कफोऽधिक्या वायुरधिक्या कफो हीनया । वा-
 युर्हीनया कफोऽधिक्या इति संसर्गे नव । समस्तोप-
 नयोदस भेदात् त्रिद्विंशति संसर्गः । समस्तोपु सविप-
 त्तिरेतिसंघर्षः । कफमित्याह । षड् दध्यैकानिर्गम्येन ।
 तत्र द्वयोरेकस्य त्रयाणां मध्येऽन्यतमस्यातिर्गम्येन षट् ।
 नव दध्यतिर्गम्येन त्रिनिकातिर्गम्येन त्रिनिति । अथ वा-
 न्निरेतिसधिक्या वृद्ध्या वृद्धः । कफो हीनया । वात-
 कफाधिक्या वृद्ध्या वृद्धो पित्तं हीनया । कफपित्तस्य-
 क्या वायुर्हीनया । इति दध्यनिर्गम्यः । एकाविंशये-
 न यथा वायुरधिक्या कफपित्ते हीनया । पित्तमादि-
 क्या वातकफौ हीनया । कफोऽधिक्या वायुरि-
 नया । इति षट् । एकं तुल्याधिक्यैः समवृद्धैरित्यर्थः ।
 वातपित्तकफाः समवृद्धाः । तत्रतन्म्यविकल्पनात् षड्
 भेदात् त्रिभिः । एकोऽधिकोऽयोऽधिकतरोऽयोऽधिकतम
 इत्यर्थः । तत्र वायुर्हीनया पित्तं मध्यया कफोऽधिक-
 या । पित्तमूनया, वायुर्मध्यया, कफोऽधिक्या । क-
 फो हीनया, वायुर्मध्यया, पित्तमधिक्या । कफो ही-
 नया, पित्तं मध्यया, वातोऽधिक्या । वायुर्हीनया, क-
 फो मध्यया, पित्तमधिक्या । पित्तं हीनया, कफो म-
 द्यया, वायुरधिक्या । इति समस्तोपु त्रयोदश । इ-
 त्येवमनेन प्रकारेण वृद्धेः पञ्चविंशतिः । तत्र पृथक्
 त्रयः संसर्गो नवधा । समस्तोपु त्रयोदश चेति ।
 धीर्गद्वैतात् एव पञ्चविंशतिरेवेत्यर्थः । तत्र वृद्धि-
 स्थानोद्देशेण ध्ययशब्दस्य गणनीयम् । इति संसर्गसंज्ञाभाष्ये
 उक्ताः । अनन्तर पृथग्भूतेन विशेषेण भेदा उपपन्ते । ते च
 भेदा दोषैर्चेकैकस्य वृद्ध्या समानया ध्येण च षट् । एको
 वृद्धोऽन्यः समोऽन्यः धीण इत्यर्थः । तत्र वायुर्वृद्धः पि-
 त्त-समं कफः धीणः । वायुर्वृद्धः त्रित धीण कफः
 समः । वायुः समः पित्तं वृद्ध कफः धीणः । वा-
 युः समः पित्तं धीण कफो वृद्धः । वायुः धीणः
 पित्त वृद्ध कफः समः । वायुः धीणः पित्तं सम
 कफो वृद्ध इति षट् । सविपर्ययया एकशयद्वन्द्ववृद्ध्या
 पुनः षट्के भेदा भवन्तीति वाक्यशेषः । द्वन्द्वस्य वृ-
 द्धिरवृद्धिः एकस्य ध्ययः एकस्यः । तेन सहिता

द्वन्द्ववृद्धिः सह विपर्ययेण वर्तते इति सविपर्ययया ।
 द्वन्द्वस्यैकवृद्ध्या इति विपर्ययार्थः । तेनैकशयद्वन्द्ववृद्ध्या
 यथा । वायुः धीणः कफपित्तं वृद्धे । पित्तं धीण
 वायुकफौ वृद्धौ । कफः धीणः वातपित्तं वृद्धे । द-
 न्द्वस्यैकवृद्धिरन्यथेत्ये । वातपित्तं धीणि कफो वृद्धः ।
 वातकफौ धीणि पित्त वृद्धम् । कफपित्तं धीणि वायु-
 वृद्धश्च इति षट् । इति द्विपदिभेदा निर्दिष्टाः । तत्र वृद्ध्या
 पञ्चविंशतिः ध्येण प्रचविंशतिः । एकैकवृद्धिसमताध्येयैः षट् ।
 पुनः षट् । त्रिपटो भेदः स्वात्म्यकारणम् । समरूप इ-
 ल्यर्थः । एषु च मध्ये वृद्धिसाम्यध्यायानुगं यत् षट्कं
 तदिकरैरुपदेश्यते । यतो राग्यरस्थास्य युगपद् वृद्धि-
 साम्यध्यायानुरूपेण यत् षट्कं तद् दुर्बोधतरं तद्योच्यते प्र-
 कृतिस्थमित्यादिना ।

प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये
 स्थानादादाय गात्रेषु यत्र यत्र विसर्पति ॥
 तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ ।
 गात्रोद्देशे तथा स्यातां बलहानिपरिश्रमौ ॥
 प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली ।
 कर्पेत् कुर्यात् तदा शूलं संशत्यस्तम्भगौरवम् ॥
 प्रकृतिस्थं यदा वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये ।
 संरुणद्धि तदा दाहः शूलं चास्योपजायते ॥
 प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्तं वायुक्षये यदा ।
 सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्यात् सतन्द्रागौरवं ज्वरम् ॥
 प्रकृतिस्थं यदा वायुं वृद्धः पित्तक्षये कफः ।
 सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं ज्वरम् ॥
 प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धः श्लेष्मानिलक्षये ।
 सन्निरुन्ध्यात्तदा कुर्यान्मन्दाग्नित्वं शिरोग्रहम् ॥
 निद्रातन्द्रोपलेपांथ हृद्रोगं गात्रगौरवम् ।
 ष्टीवनं पित्तकफयोर्निखादीनां च पीतताम् ॥

वृद्धो वायुः कफे क्षीणे सति पित्तं प्रकृतिस्थ-
 मादाय यत्र यत्र गात्रेषु नानाविधव्ययवेषु वि-

किमुतान्याह . मृदुन्यतीक्ष्णानि क्षिग्धादिपुगसंयुक्तानि
 अभ्यवहार्थाणि च . वशब्दान्मृदादिशुण्युक्तान्येवाहारद-
 र्थाणि . तपोपनाहार्दानि पीडनान्तान्यम्यङ्पूर्वकमेवाहेतु
 कार्याणि . उपनाहः क्षिग्धोष्णवातहरकृतः पिण्डबन्धः .
 उपवेष्टनं वस्यज्वादिना . उन्मर्देन पाणयादिभिः . अ-
 षणाहो वातहरद्रव्यपूर्णेद्रोण्यां मज्जनम् . संवाहनं मृ-
 दुसुरं पाणिमर्दनम् . तथा विनासनादीनि . विना-
 सनं भयकरंशैटिति शासनम् . विस्मरणं वातवेगोद्भू-
 तस्य संवापस्य . सुरस्या आसवस्य च विधानम् .
 विधानशब्देन मांसाभ्युपयोगादि शास्त्रोक्तं विधानं दर्शयति
 श्लोहा अनक्रयोनयः स्थापयजङ्गमजोः . तथा दीपनी-
 यादिभिः सहिताः सिद्धाश्च तैः शतपाकसहस्रपाकग्रहणेन
 श्लेहानां यथाशक्यं पुनःपुनर्द्रव्येण पाकः प्रदर्शितः .
 प्रायोगिकवल्गयो पश्यमाणलक्षणाः . वस्तवतुपुष्यमा-
 नेऽपि वस्तिनियमो वस्तिविद्युक्त आचारः . सर्वभ्योऽपि
 विशेषात्तलादि प्रायाग्येनावश्यं योऽप्यमित्यर्थः सुतशीलता
 सौम्यवृत्तित्वं हेमन्त ऋतुचर्यायां हेमन्तोक्तः . इति
 वातरथोपक्रमः .

पित्तस्य सर्पिष्णानं सर्पिणा स्नेहन-
 मधोदोषहरणं मधुरतिक्तकपायाणामौषधा-
 भ्यवहार्थाणामुपयोगो मृदुसुरभिशीतहृद्यानां
 गन्धानामुपसेवा परमशिशिरसुरभिसलिल-
 मज्जनम् । मनोऽनुकूलसंस्पर्शसुखानां सु-
 क्तामणिवैदूर्याश्मगर्भशंखशिलापद्मरागच-
 न्द्रकान्तकान्ततरत्रळावलीनां भ्रमरत्नासि-
 तसहस्रपत्रासितोत्पलकदलीदलनवमालिका-
 कुन्दमल्लिकादिविधिवर्णप्रमूनविरचिता-
 नां स्रजां च धारणमुरसा । क्षणे क्षणे चा-
 प्यचन्दनमियङ्गुकालेयकमृणाळकपूर्सुग-
 न्धिशीतस्वच्छगन्धकारिभिः सकमलकुमुदकुव-
 ल्यैर्भूमितलकवाटवातायनहर्म्यभिर्त्तानामभि-
 प्रोक्षणम् । श्रुतिसुखमृदुमधुरमनोऽनुगानां
 गीतवादिताणामभ्युदयानां च श्रवणम् ।

अयन्त्रणैः समानविषयवेषचरितैरुत्सवोत्स-
 वतरान्योन्यदर्शनेः सुहाद्विः सहासनम् ।
 अनृतवचनविरहस्वभावसुरभितरवदनकुडम-
 लानां नातिस्पष्टाभिधायिनामनुपचारमधुरको-
 मळोल्लापानां प्रियाणामपत्यकानां सद्य-
 माश्लेषः । निर्दयं च तनुतरमृदुसुरभि-
 निवसनाभिर्मल्लिकामुकुळानुकारिमुक्ताफल-
 प्रायालंकाराभिः सहचरीनिनादसञ्जल्पांप-
 जनितौत्सुक्यकळहंसानुनादितनुपुररशनाक-
 लापाशिञ्जितानुगमनसन्मुग्धमुग्धस्निग्धमृदुव-
 चनाभिर्निजजयननिविडकुचयुगळालंकारभा-
 रोद्गहनश्रमश्वसनकम्पितमध्यमुकुळितलोचनो-
 ल्पलाभिः किञ्चिद्विगळितनवयीवनाभिः प्रि-
 याङ्गसङ्गमात्रातिमात्रसुखास्वादविस्रंस्यमानां-
 शुक्ककालोपजातत्रीडवैलक्ष्यप्रगल्भतावैक-
 व्यहर्षविपादविस्मयस्मितकोपमसादत्ताध्वस-
 स्रस्तस्विन्नसर्वाङ्गद्रीकृतहिमाङ्गरागाभिः सम-
 स्तदेहहृदयप्रह्लादकारिणीभिर्विलासवतीभि-
 श्चतुरङ्गमिवानङ्गवलमङ्गैस्तनुभिरपि समुद्गह-
 न्तीभिरङ्गनाभिः । सकलरजनीकरकरनि-
 करावकीर्णाशिशिरतराणि भवनतलसलिल-
 पुलिनानि । अतिसितसिकतोपास्तुततल-
 मनेककाययन्त्रप्रवृत्तविमलसलिलधारं धारा-
 शुभम् । सागरानुकारितोयाशयोपतीरसु-
 निविष्टकुसुमितवहुविटपपृथुतुङ्गविविधतरतट-
 रुहतरुनिवहवहळच्छायोपसंछन्नं धयळरक्त-
 नीलनीरजरजोव्याप्तसमस्तजलविपुलसिक-
 तिलतलोपकल्पितं ढोळायमानगणतिथपृथु-
 दतिकलशसरणकरकस्रवदुदकप्रवाहाहितमु-
 त्सौरभभूतलैकदेशं प्रलम्बमानाभ्रजम्बुद-

म्यविदुलनिचुलादिकिसललयमञ्जरीफलस्तय -
 कमत्प्युसपटाकिं मुहुर्मुहुः पुरुपमयत्नपेरि-
 तयमसुखोद्गर्णोशिरचन्दनानुविद्वावलप्रप -
 तितशेषमुक्ताफलायमानजललवमुन्नायविस्ता-
 रवदनिपिद्धद्रविस्तुतशतिवातमत्रेशमत्यर्थ -
 सन्तताम्बुशीतशीकराभिषेकप्रतिहतसन्ताप -
 दाहमोहश्रमकृमपिपासमतिशयमानरामर्णाप -
 कं हिमाचलस्पर्दिशैत्यमम्बुधरकाललीलावि-
 डंभिकायमानम् । प्रफुल्लपद्मोत्पलपुण्डरी-
 कसौगन्धिककोकनदक्षतपत्रपरागरागानुर -
 क्षितजलचराविहगणकञ्जनिनदरम्या दी-
 पिकाः मधुपानलोभनिलीयमानाङ्किलच-
 लितलताप्रताननिपतितयित्रिधकुमुनिचयस-
 यनरचनासव्यापारमृदुपवनान्मुपवनानि ।
 विशेषतस्तु घृतं पेषो विरचनानि सौम्याः
 सर्वे भावाः दिवास्वप्नयज्यर्थ ग्रैष्मो विधिः ।

वि । ... तान्दनादिभिः सुगन्धीभि रीकानि च म-
 ष्मन्तया... तपोनानि । तैः सकृदादिभिस्त-
 चन्दने हरिचन्दनम् । कायेयचन्दन रत्नचन्दनम् ।
 कमन्दं परस्य । कुबुदं भेनमरोत्तम् । कुसुमं नी-
 लेत्पत्रम् । काशं प्रायःष्पादनयः । वासान न-
 याधः । हर्षं मृदम् । तथा मुनिमुग्धः आदिपुत्रानां गी-
 तानीनां धनम् । अपचननकादिपुत्रानां दुःखिः सदान-
 नम् । विनागमपचक्रानां च मयुषं धनगर्भः वि-
 धतागामयुवचनविरहरभानेव । सुगन्धितविष वदनकुम्भ-
 ल येषामिष्यैः । कुम्भं तं सुवृत्तम् । अर्धगते न
 परन्तीति नातिरयताभिगाधिनः । अनुपचारणं हरमो-
 नेय मयुरः कोमलश्रोतलाग आलामो येषां तं हौ-
 साः । निर्देयमहतामिगतेषु इति संघः । किं-
 ताभिन्नुनि मृदुनि सुरमोणि च वरनानि वाकति
 यामा ताभिः तथा मन्त्रिकामुपुञ्जसदसामुनालभुगोहा-
 श्रायैभिः । तथा सहचरीनिनादगनल्येनानोपनिर्तमो-
 नेय यस्य कञ्जमस्य तेनतुनादिन मन्नुपरोषो रत्न-
 कञ्जस्य च शिशितं तद्वसुमनेन सेमुग्धमरुदुश्रीनर-
 माण मुष्णितमम्रमोहं मृदु चचनं यातां ताभिः । तथा
 निजजननयसिदिष्टु यन् वृचयुगल तन्मन्त्री योऽन्त-
 रमारुतदुद्गहेन योऽन्तं धनभक्तनलेन कथितानि म-
 ष्यमुपुञ्जितानि लोचनेत्पलानि यातां ताभिः । तथा
 किञ्चिदिगतिन नयैरुने यातां ताभिः । तथा भियाद्ग-
 ह्मनावायोऽनिमायः सुसुस्तस्यात्वादाने एवामचित्तया योऽन्तं
 निर्देयसमानः स्वानाद् भ्रश्यमान अशुकलेनैककालेऽपना-
 तैर्दीर्घासलदयादिभिर्वाणि सन्तानि विधिलानि निरुक्ते
 चाहानि तैर्दीर्घकितो हिमः शीतोद्गुरागो यामां ताभिः ।
 तथा रयशेनेन सकलदेहमहत्कारिणीनिर्देशनेन हृदय-
 प्रह्लादकारिणांभिः । तथा निलासवतीभिः । अनह-
 रं कामस्य सकलजयसम्पादनी सेना । चतुर्दं ह-
 स्त्यस्त्रयपराजिताङ्कल तथा भवनतलसलिलपुञ्जितानि श्री-
 लाललाशयतदानीत्यर्थः । किंमृताभ्याह सकलजनकी-
 रस्य कतिमकामाकिरेण विधिरतएणि । तथा धाग-
 एह अतिसितानि. सिकताभिषास्तुततलमनैर्देवैः प्र-
 त्तविमलसटिलधर च । तथा कायमानम् । क्विपु-
 सागराजुकारा यनोपाशय. तस्योपनीरे यः मुनिदिष्टः कु-
 मुमितचष्टविष्टानां पृथुदुना निरिसानां तदहृत्वां तुरु-

पित्तव्याप्यते । रात्रिस्तानमस्यासेन । भवित्यन्
 संशोभनाय च संधिवं खेहन न तैलादिना । त-
 भाऽशोभनैव शोभहरण विरेचनमेव । न वचनमित्य-
 र्थः । मयुरादिशुभपूनानामौषधानामभ्यवहार्येषां चोप-
 योगः । तथा मृदादिकुण्डुनानां गन्धानात्प्रपतनम् ।
 मृदुरतीक्ष्णः । चन्दनादिसीतद्रव्यमभवत्वात् गुणः शी-
 तः । अथवा गन्धानामिति गन्धद्रव्याणाम् । सर्वत्र
 चैव गन्धशब्देन गन्धद्रव्याणां व्यन्हारः । परमशिशि-
 रप्रभिति जले मन्जनम् । परमशर्द्धोऽन्त्येषांयोगः ।
 तपोरसा वृषसा तरज्यवर्दीना सनां च धारणम् । आ-
 मल्य आभरणगुणाः । तरज्यपलक्षिता आयस्यन्तरज्य-
 मल्य । तरज्ये शरमप्यमणिः । गुणादिभिर्निर्गल्लैः
 चातुत्पान्त्योवव्यस्तायोक्ता । यमो मालालाभ कि-
 भ्रुतान्तामस्तादिनिर्घोनाचर्षे. प्रभूतैः पुण्यवित्तिसास्तया ध-
 ने श्रुणे प्रतिश्रुण वामपुटे भूमितलादीना गन्धवार्तिभ-
 प्रोक्षण विषयम् । गन्धोपलक्षितानि चारीणि गन्धा-
 र्हीणि स्वच्छानि च तानि गन्धवार्गीणि स्वच्छप्रयाता-

पां निवहः . तच्छायगोपसच्छभे ध्वज्यानां रक्ताना
 च नीरजानां रजना व्यातसमस्तजले विपुले निकलिते प्र-
 देश उपकीचनम् . तथा खोजायमानाना गणनिधानां
 बहुदकाराणां रनिकल्पशाशां सरणन करकषयन्त्य उदक-
 प्रवाहः तेनाहिनमृतगौरभो भूतलकदेशो यरिमन . स-
 रणं पावः . करकस्तुषारः . तथा प्रलम्भमनिरात्र-
 नम्वादिक्सलसप्तदेशैः प्रत्युमाः परिकलिताः पटाळि-
 काः पटकुत्र्यो यस्मिन् . तथा मुहुर्मुहुः प्रनिरणं
 पुष्पपल्लवप्रतितानां पद्याना मुत्तद्वीणाधन्दनेनातुविडा
 अवलभाः सन्तः पतिप्रदेशा मुत्तकलायमाना जललया
 यस्मिन् . तथा उष्णप्रयन्नात्स्वतो निविडा दूरप्रतिमुताः शी
 तवाननेवमा वातायनादयो यत्र . तथात्पर्यं सन्ततां
 युनः शतशक्राभिषेकेण प्रनिहताः सन्तापादयो
 यस्मिन् . . तथात्रिसप्तप्राने समर्णाथक रम्यत्वं य-
 रिनम् . हिमालयेन सपथे शैल्यं यस्मिन् यथोक्तन
 षायामुगुल्लादिना वर्षाकाललीलां विडम्बयन्तीति . त-
 था मुहुत्तुष्करिण्यः किमुताः प्रभुत्तानां पदमादीना पश-
 गणैर्गान्द्रक्षिनाना जलचरविहगणाना निनादेन रम्याः .
 तथोत्तवानि किमुतानि मधुपानलोभन निलीयमानेनाळि-
 कुलेन चन्द्रिशान्ताप्रवनाभिरनितकुसुमनिचयेन शय्या-
 रचनायां सव्यापारो मृदुपवनो येषु . इति पित्तोपक-
 म . विज्ञानस्तु नृतादिपित्तोरुक्रमः . दिवास्तपनः
 पित्तस्य मकरत्वादहितः .

श्लेष्मणः पुनर्विधिविहितानि ती-
क्ष्णानि संशोधनानि रूक्षमायाण्यभ्यवहार्या-
णि कहुतिकरूपायोपहितानि तीक्ष्णानि
दीर्घकालस्थितानि हृद्यानि मद्यानि धान-
नल इत्यनञ्जनजागरणियुद्गुद्गुद्गुद्गुद्गुद्गुद्गुद्गुद्गु-
यामरूतोन्मर्दनम्नानोच्छादनानि । विशेषतः सवु-
क्षौद्रं यूषो वननानि सर्वशश्वेषासः सवु-
मणहृषः सुखमतिपेषः सुखार्यमेव वास-
न्तिको विधिरिति । भवन्ति चात्र ।

श्लेष्मण उपक्रमः शास्त्रविधिना विहितानि ती-
 क्ष्णानि संशोधनानि वननविरचनानि . विधिप्रदगुर्द-

शरक्षणार्थम् । आहारद्रव्याणि च रूक्षभूयिष्ठानि क-
 ट्वादिरसनिध्याणि । मयानि तीक्ष्णादिपुष्पकानि ।
 धाननावाश क्रियाः । धानन हुनगमनम् । लक्षणे
 गमनम् . प्लवनं पद्मभ्यामुत्पवनम् निपुड वाहुपुद्गम् .
 युद्ध काष्ठादिभिः । व्यायामः शीगमनम् . व्यायामो
 वाहनानि शरीरायामजनन कर्म . तथा रूक्षाणि रू-
 क्षद्रव्य कृतान्यज्ञानानुमर्दनादीनि . विशेषतो मध्वार्यन्पु-
 षकय . सर्वशी वननानि सर्वाणीत्यर्थ . सुखकार-
 पम्यामेवा सुखमतिपेषः . स च सुखार्थ दोषोपगमा
 येत्यर्थ . भवान्ति चात्रोत पयारम्भे ममुचयनीतिः .

उपक्रमः पृथग्दोषान् योऽयमुद्दिश्य कीर्तितः ।
संसर्गसन्निधानेषु तु यथास्वं विकल्पयेत् ॥
श्लेष्मः प्रायो महास्विते वासन्तः करुमास्ते ।
मरुतो योगशाह्निवात् करुपिते तु शारदः ॥
योऽप्या पद्ममूलमधुरा चायो रुद्धे रसाः क्रमात् ।
पिते तित्त ततः स्यादुःकषायश्च रसोऽहितः ॥
कडुकः प्राक्ततस्तित्तः कषायोऽन्ते करुमाये ।

दोषान् पुनश्चिद्विषय योऽयमुपक्रम कीर्तितः स-
 एव संनयेषु सतिगतो च यथाप्य कार्ये . प्रउददोषा-
 नुतरणनेति यथाप्य उपदार्थः । न केव एतेनशादिम
 पि । मरुतिते वातिते श्लेष्मो विधि शीवमानः
 कार्यः . कडुकवते सानत विरिः लक्षणात् कार्ये .
 ननु भिन्नशास्त्रिकोः स्व मनोस्त्वाननकारणत्वं
 शीतादिनाद्यथादह । मरुता वायुसाहचरमपुर्वोपवाह
 येनैव संपुद्गते तवैकशोपजनन भवति यत्र . तेन
 रितेन महितस्व वायोः रिक्तोच.ता . कडुक म-
 हिनस्य कडुविक्रान्ति . अत्र स्वकृत हेतुः . क-
 षायेते तु शारदा विधीयते संसन् . तथा रुद्ध
 वावावादे लवणो रसो योऽन्तः . मरुद.रु . तस्य
 मयुः . एवं कर्षणव रित्त निरुद्ध . कडुक-
 दृक्कादयः . युक्तिप्रान मरुद्गदिननादनशासोपयव .

चयप्रकोपमशमा चायोर्गोष्माद्रिषु त्रिषु ।
वर्षादिषु तु पित्तस्य श्लेष्मणः भिन्निराद्रिषु ॥

चीयते लघुस्त्राभिरोपधीभिः समारिणः ।
 तद्विषस्तद्विषे देहे कालस्योष्णान्न कुप्यति ॥
 अद्भिस्त्रिभुविपाकाभिरोपधीभिश्चतादृशम् ।
 पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः ॥
 चीयते स्निग्धशीताभिरुदकापधिभिः कफः ।
 तुल्येऽपि काले देहे च शक्यस्वान्नमकुप्यति ॥
 इति कालस्वभावोऽयम्—

एषां च दोषाणामाहाराद्यनेत्रया कालस्वभावेनैव
 चयादय उष्ण्यन्ते । तत्र वायोमीश्वारिणु विश्वतुल्य क्र-
 मेण चयादयो भवन्ति । मीमे येन तद्विद्विकारणवद्व्यासा
 र्थांतरहितत्वेनापरिपूर्णत्वात् चानस्य चय एव भवति ।
 वर्षासु तु शीतलक्षणार्थेऽप्यभ्यासाद्वायुः कृप्यत्येव ।
 शरदि तु वैरतिलान् कालस्य प्रशाम्यति । एवं पि-
 त्तकरयोरपि क्रतुयु क्रमेणैव चयादयो वाप्याः । मी-
 प्यवर्षादिशिरसि चानादयश्चयमेव याति । न कृप्य-
 न्तीत्येव तन्वकारः स्वर्षमत्र हेतुं वक्ति । चीयत इ-
 त्यादि । मीमे लघुनाद्वृत्ताणैःपरीनां समारिणो वायुः
 स्वल्पेण तादृश औषधीमदृशो लघुः आदानन्वात्
 तादृश लघुः देहे चीयत एव । न तु कुप्यति
 कालस्योष्णान्नान्नं । वसोन्वद्विरोपधीभिश्चाभि-
 स्तादृशमेव पित्तं चयमेव याति । न तु कोपम् ।
 कालस्य शैत्येन पित्तवैरतिलान् शिरसि विष्वग्शीतानोद-
 केन औषधीमिध कालेऽपि कफेन सदृशं विममेत्वादि-
 हेऽपि विष्वग्मीने कफः शीतत्वेन रुक्कनान् स्थानन्वा-
 च कुप्यति । चयमेव याति । इत्याहारादिनिरपेक्षः
 कालस्वभावः ।

—आहाराद्विचशात् पुनः ।

चयादीन्पान्तिसद्योऽपिदोषाकालेऽपि वा न तु
 व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम् ।
 निवर्तते तु कुपितो मलोऽप्यल्पं जलौघवत् ॥

आहाराद्विचशात् यथायथ वातादयश्च वा कोप
 वा श्रम वा मय एव प्राप्नुवन्ति । पूर्वोक्ते वा का

ते न प्राप्नुवन्ति । यथा वर्षाणां वातरिमेवाहा-
 रादिशेषेनेन वापुमे कृप्यति । शीतादिमेवनापु मीमे
 कृप्यति । एव मरुतोषम् । अथ च मरुतोषं व-
 यो वातादिदोषः कृतिनः सन् सदृश विप्रत्ययेना-
 पादतलमस्तके देह व्याप्नोति । कोपानु यदा वि-
 र्तेते तदाप्याप्यन् । अत्र दृष्टान्तो जलौघः । यथा
 जलौघो प्रद्व्याकामति आक्रम्य च कारणात्तरणं क्षी-
 यमाणः क्रमेण क्षयं याति । तद्वन् कृतिनो दोष इति ।

चय एव जयेहोपं कुपितं त्वविरोधयन् ।
 सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषान्विरोधतः ॥
 क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले ।
 वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम् ॥
 ऊचे पराशरोऽप्यर्थममुमेव प्रमाणयन् ।
 यथोपन्यासतः प्राप्तमार्दा दोषभिपग्जितम् ॥
 नेत्रभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः ।

मरी च दोष चय एव चयकाल एव जयेत् ।
 यदा तु चयकाश्च उन्निहतः सन् क्षुपितल्लास्यविरोधय
 अकुपितेन दोषान्नेत्रेणैत्यर्थोऽन्यथेने । तेन कुपितमन्वर्षा
 जेत्यः यथा तद्विरोधिताराहारादिभिः मरुत्त्वदोषात्तरं
 न कृप्यति । यदा तु सर्वे दोषा अतामिन युगपत्-
 कुपितान्सा बलीयांसमपि क्रतुपित्तं जयेत् । शेषयो-
 स्वत्यक्कृपितयतिरैरेनेन । यदा तु सर्वे साम्येन कु-
 पिताल्लास मरुत्पित्तकफान् क्रमान्जयेत् । आदौ वायुः
 जेत्यः । ततः पित्तं ततः कफ इति । कुतः य-
 तो वातादीनां यथापूर्वं स्वाभाविकं बलम् । स्वभावि-
 नेन कफान् पित्तं बलान् । ततो वायुरिति । परा-
 शरोऽपि रसुमेवाम्मदुग्धमर्षं प्रमाणयन् दृष्टोऽकृष्वत् यथोप-
 न्यासिन वातादिक्रमेण दोषाणां विपग्जितमौषधं प्राप्तमि-
 त्युचे वक्ति म् । दृष्टान्तरूपेण च हेतुं वक्ति ।
 नेत्रभङ्गेन समं नायकृतिनाशैककालं सैन्यपराजयो दृष्टः ।
 वायुश्च नेत्रस्थानीयः तदायतत्वाच्छराराणाम् पित्तकफौ
 सैन्यस्थानीयाः । स्थानान्तरगमनादपि वायुरायतन्त्वात् ।
 तेन वातादौ प्रामे नान्निने पित्तकफानागः सुदृढ इति ।

स्थानतः केचिदिच्छान्ति
 मास् तावच्छूलेष्मणो वधम् ।
 शिरस्पुसति कण्ठे च
 मलिमेऽन्नरुचिः कुतः ॥

तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावधारणम् ।
 असत्यभ्यवहारे च कुतो दोषविनिग्रहः ॥
 तस्मादादौ कफो घाल्यः कायद्वारगणो हि स ।
 मधास्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिन्त्यते ॥
 अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम् ।
 अत एव च पित्तादिः कफान्तोऽन्यैः क्रमः स्पृतः ॥

केचिन् पुनराचार्योः शिरस्थानानुक्रमेण प्रथमं
 भेष्मणो वधे नाशमिच्छति स्थानानुक्रमात्ततः पित्तस्य
 ततो वायोरिति । अरिमभ्रणैर् युक्तिं कुर्वन्ति । युक्तिः
 का आह । शिरसीत्यादि । शिरसि वधसि कण्ठे
 च वृद्धेन सधिपातकुपितेन भेष्मणा प्रल्लिप्तं मति कु-
 तोऽन्नरुचिः संमथः । रुच्यभावे च भोज्यादीनामवचा-
 रणं कथम् । न मज्जत इत्यर्थः । अस्ति च भो-
 ज्याभ्यवहारे दोषस्य नाशयितव्यस्य ध्वं कर्तुं न पा-
 र्यते । अत आदावत्र कफो घाल्यः । यस्मान् कफः
 प्रवृद्धः कायद्रास्य महासोनोपुत्तरपार्श्व इवांग्त्रे नश्य
 इत्यर्थः । ततः कण्ठे नष्टं वातमसं पित्तम् । तथा-
 पि पित्तस्यैवादी निमग्नं कुर्यात् । यतः पित्तं देह-
 स्य मध्ये प्रमाने भागे तिष्ठति । आशु च स्व क-
 मे रोगाल्पं करोति । पित्ते जिने वायुनेतस्य इत्यनु-
 क्रमि च लान्छयते । अथवा पित्तस्य वातमसस्य
 निमग्नं कुर्यादिति वायोर्योगात्तद्व्याप्तौ । सैरुक्तात्मैव वि-
 किर्त्ता कुर्यात् । अन्यथाचार्यैस्त एव पित्तस्य मध्य-
 स्थापित्तादाशुकारित्वाच्च हेतोः पित्तादिः कफान्तः स-
 भियाने क्रम आश्रितः । कार्ये विचारदिश्रमत्वात् पि-
 त्तान्ततयं वायोधिकिन्मा ।

सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतेमेतत् ब्रवीति तु ।
 न्येऽज्वरेऽतिसारे च क्रमात् पित्तकफानिलान् ॥

प्रायेण तापात्तमया ज्वरे तेजो विशिष्यते ।
 विशश्च सरणं पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता ॥
 तस्य चाऽनुबलः श्लेष्मागौरवाऽपि क्तजाड्यकृत् ।
 वायुश्च वर्द्धतेऽवश्यं यात्स्वहस्तु तयोः क्षयः ॥
 ज्वरातिसारयोस्तस्मादेव दोषजये क्रमः ।

एतच्च यः पित्तादिः कफान्तो दोषजयक्रमस्तः सु-
 धुतस्य मनमेव . न तु सर्वेव . कथमेतद्विज्ञायत
 इत्याह . ब्रवीति तु सुधुतः किमित्याह . नयेदि-
 त्यादि . अनेन भेदकथनेन सुधुतमनं समुत्तिकं पठानं .
 ज्वरेऽतिगारे चाऽदी पित्तं नयेत् . ततः कफम् . त-
 तोऽनिलमिति . कथमेतमित्याह . प्रायेणेत्यादि .
 सर्वो ज्वरस्तन्नापस्वरूपत्वात् पित्तकार्यः . एवमतिगारोऽपि
 विद्वत्सरणमृदुकोष्ठस्वरूपत्वात् पित्तकार्य एव . अतो ज्वरा-
 तिसारयोरेवादी पित्तं नयेत् . पित्ते च जिने तदुभयाद्भूतानां
 गौरवादीनां कारणं भेष्मा जेयः तयोः पित्तभेष्मणोः
 धीणयोस्तत्क्षयप्रभावादेवाहस्तु यात्स्ववश्यं वायुर्वृद्धियात्स्वतस्त
 जेयः . अतः कारणात् सुश्रुतेन दोषजये एव पित्ता-
 दिर्वान्तः क्रमः आश्रितः .

कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि ।
 पस्मादामाशयोत्केशात् भूयिष्ठं तत्समुद्भवः ॥
 क्रमेणाधेन ततापि मृदुद्धौ न स्वाश्रये स्थितान् ।
 स्वाश्रयेषु मृदुष्ठानां स्थितैव हाशुकारिता ॥
 विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैः दोषोद्रेकं यथावलम् ।
 भेषजं योजयेत्तत्तत् तन्त्रीकुर्यात्तु क्रमम् ॥
 प्रयोगश्शमयेद्व्यर्थं योन्यमन्यमुदीरयेत् ।
 नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत् ॥

अन्ये पुनराचार्योस्तयोरपि ज्वरातिसारयोः क्रमात्-
 कफपित्तानिलात् जेयानाहुः . अत च युक्तिं वदन्ति
 आधेन पित्तादिना वातात्तेन क्रमेण भूयिष्ठमस्यैव तन्म-
 सुद्भवः ज्वरातिसारसमुद्भवः . कुतः आमशाशयोद्रेका-
 तयोः . आमाशयोद्रेको च पित्तहरं क्षतिद्विषमप्य-

मिल्यामृगामि . तत्रापि रिपवेनेने व्यासये स्थितव
 मन् प्रवृत्तान् जेयन् यन् व्यासयपु दृष्टानो व
 ल्पितादामुचरितव स्थितिः अथवा द्रोणाणां पूर्वा-
 र्थानां कर्मभिस्त्रयं बलम् विज्ञाप्य भेषत योमेतन् .
 न तु तन्वी तत्रसकम् तर्थात् तथा य द्रोणाणा-
 हाराविशोक्तत्वात् . प्रथम एकं व्यापि शमयन्त्यनुदी-
 रयति च . अमी पयोतो न विजयः यन्नेकं
 शमयेत्ययम् न वीरयेत् स तुद .

क्रुद्धं मलयलं जेतुं नाल्पभासादुभाचपि ।
 द्रोणा द्रोणात्मकत्वाच्च न समापि परस्परम् ॥
 मीनद्रवाम्लत्वणकद्वादिगुणतुल्यता ।
 दृष्टा मिथश्च द्रोणेषु नातोऽन्यान्वयं जयन्ति ते ॥
 आरम्भकं विरोधेपि मिथो यद्यत् गुणत्रयम् ॥
 विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्यापेष्टौपत्रयं तथा ।

ननु च मरिचमिन्द्रोपज इत्युत्ते ते च द्रोणाः
 परस्परवृत्ता . अथ कथमेकः क्रुद्धो द्रव्यैरिन्द्रोपजो
 रम्योऽप्ययम् नयति . तथा परस्परवृत्तात्मनः क-
 थं रोणात्म्यमेकं त्वयि जनयितुं समयो भवति . अत्र
 उत्तरद्वयमाह . क्रुद्धमिथादि . शिथिलो मजिमानः .
 विषमद्रोण . समद्रोणम् . तत्र विषमद्रोणे एकं क्रुद्धं जेतुं
 द्रोणास्वल्पान्द्रोणात्पि नाल्पमप्यमी समेपि द्रोणा मजिमा-
 ते परस्परं जेतुं नाशने . कुतः द्रोणात्मकत्वत् . द्रो-
 णाणां हि दृष्टीकरणं स्वभावः . न तु परस्परवृत्त-
 मः . अन्यथासौभारणां द्रोणाणां युगः प्रायेण दृष्ट-
 मः . येन विपरीतत्वात् . द्रोणाप्य शमयति .
 एतदेवाह . मीनद्रवत्वादि मीनद्रवो हि युगा. द्रो-
 णाणां तुल्यात्मकत्वा दृष्टः . तथा च वातभेमाणां
 शीतो . पित्तभेमाणां देवा . अतः शूनिो युगो
 यथा वातस्य हेतुः शून्योऽपि . द्रोणो यथा पित्त-
 स्य भेमणां हि द्रव्यमन्तो लययति . फट्टवैतपिनयोः
 आदिमदृष्टाल्लु पातपित्तयोः एवमन्यदप्युक्तम् . तस्मा-
 द्रोणाः परस्परयुगसादृश्येनविपरीत्यादम्योऽन्य परस्परं न ज-
 यन्ति . सन्निवन्ते समं कृत्वाऽन्वीर्यथः इति द्रोणा प-
 रस्परं जेतुं नाशम् . विरुद्धानो एकवर्षजनकत्वे हेतुक-

प्यने . आरम्भकमिन्द्रोपज . तथा परस्परवृत्त-
 वि मायमन्तनं प्राप्यं युगत्वं युगमिन्द्रोपजं मर्या-
 वायत्वं इष्टम् . तद्वद्व्यापेऽपि द्रोणवत् स्थितम् .
 अर्थात् द्रोणापक्रमप्रयोगे द्रोणाः समाप्तौ लक्षणं प्र-
 कारभेदात् . तादृशित्वात् .

वायुगामान्यस्यमार्तिराध्मानकृद्सञ्चरः ।
 दुर्गन्धमामिनं पित्रं कटुकं बडलं गुरुः ॥
 आचिल्लस्तनुमास्त्यानःश्लेष्पिपित्तिल्लःकफः ।
 विपयैष्ये तु पक्त्वं तथा ताम्रं समेचकम् ॥
 पीतशपित्तमच्छश्च श्लेष्माऽच्छःपिण्डतोऽप्यथा ।
 विशदश्च रफेनश्च धवलो मधुरो रमे ॥
 ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाश्रमपाचितम् ।
 दृष्टमाश्रयगतं रसमामं प्रचक्षते ॥
 अन्यद्रोणेष्वप्यवानिदृष्टेऽभ्योन्योन्यमूर्च्छेनात् ।
 क्रोद्रेभ्यो विपस्येव नदन्त्यामस्य संभवम् ॥
 आमने तेन संप्रक्ता द्रोणा द्रव्याश्च दूषिताः ।
 सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः ॥

तत्र वायुगामान्यः सामः मरिचिरसत् आकाशकृ-
 दगवधम भवति . पित्तमानान्य दुर्गन्धितादिद्रव्यत्वं
 भवति . कफ आमान्य अपि उवादिद्रव्यः . आ-
 चिल्लो घनः . नन्वरो रज्जः श्लेष्मणाः युक्तान-
 रूपीरयैष्ये तु वातादीनां पक्त्वं निरासन्नं विभेयत् .
 पीतश्लेष्मणोरितुं निरामयोरिगेष उच्यते . पित्र निरा-
 मं ताम्रनादिद्रव्ययुक्तम् . समेषकमेकवर्षम् . श्ले-
 ष्मा निराम अश्लो भवति . शुष्कत्वात् पिण्डतो वा
 भवति . विशदत्वादिद्रव्ययुक्तम् . मधुरोऽपि शोषेन .
 ननु चाऽपि विमथ्यत आद . ऊष्मण इत्यादि . प्रा-
 य धातुनाशरसास्य स्वयोन्योन्योऽन्त्येनाश्रयित दृष्ट-
 माभाश्रयगतं मन्तं रसमामविल्लाचार्योः प्रचक्षते . अ-
 न्ये पुनराचार्यो अन्यथा आमस्य संभव वर्णयति .
 कथमित्याह . द्रोणेष्व एव वातादिद्रव्यादिद्रव्योऽभ्यो-
 न्यं परस्परं सम्पर्धेनात् फेनयदासमवतः . तथा वी-

द्रवाण्यस्यः शालिम्यो देशकालापेक्षया विषसंभवः .
वनैतदुक्तं भवति . यथा कंद्रवा एव विषं संपद्य-
न्ते . एवं दोषा अप्यतिदुष्टाः स्वनैव भावेनाम म-
न्यन्ते .

सर्वदेहप्रविष्टतान् सामान् दोषान् न निर्हरेत् ।
लीनान्धातुष्वनुत्किष्टान्फलादापाद्रसानिव ॥
आयश्रस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः ।
पाचनैर्दीपनैःस्नेहैस्तान् स्वेदश्वपरिष्कृतान् ॥
शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथावलम् ।
हन्त्याशुयुक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान् ॥
घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूस्थान् पक्वाधानात् गुदेन तु ।
उत्किष्टानथ ऊर्ध्वं वा न चाऽमान् बहतःस्वयम् ॥
धारयेदौषधैर्दोषान् विघृतास्ते हि कुर्वते ।
रोगानुत्पादनिर्दिष्टानतिस्थौल्यादिकान्गदान्
प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः ।
विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन् निर्हरेत वा ॥

विशेषार्थमाशुमहणम् । तथोच्छ्रितानामान दोषानधामागौ-
णोर्ध्वमार्गेण वा म्वापत्तेन वानः शीतान्नेचनेन धार-
येत् . ते हि विघृतास्मन्तोर्ध्वतस्थौल्यादिकाद रोगानु-
त्पादनीयाध्यायनिर्दिष्टान गदान् कुर्वते । ते च भेष-
जदोषणानुकम्प्या गदा अनिर्धौन्यामिसदनेत्यायुक्ताः । अ-
तो विचारणस्य रोगोपान्तिर्दुस्तात् प्राशुपेक्षेत प्रवृत्तदो-
षानुपेक्षेण हिताशनम्मन यावदामश्रयस्तावत् सभन न-
योऽप्यम् । म्य प्रवृत्तत्तासापि शोचनमित्यर्थः । ततः
स्नंभयेदिति प्राग्गहाणाल्लभ्यते . अथवा वि-
बद्धानीषन्प्रवृत्तास्तैस्तैः यथोक्तैरौषधायांश्चपाचनैः पाचात्
निर्हरेत ।

इतीन्दुविरचित.य.मष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
मेकविंशोऽध्यायः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

इति दोषोपक्रमणीयो नाम एकविंशोऽध्यायः

एवं भूतेनाऽभेन सधृत्तन्द्रोणात् धातुषु रसादिषु
लीनान् सर्वदेहप्रविष्टान् व्यासाऽपेक्षयात् अत्रिष्टांश
न निर्हरेत् . उर्ध्वेशः चलनम् . ते च दोषा दु-
र्निहास्ताऽन्तराध्रयस्य शरीराण्यस्य निद्रियमाणो दोषाय
स्यः . दृष्टान्तो यथा आमाम् कृत्वाभिर्द्वियमाणो रसा-
दुर्निर्हरेत् . दाधयस्य कृत्वाण्यस्य नामाप भवति . एवं
दोषा आन्तरमात्रास्त्रपाविधान् पाचनादिभिः
हृन्मरुतात् यथासं यथावलम् हृन्ना यथोक्ते कान्ते
शोधयेच्छोधयेत् . ऊर्ध्वमात्रमात् वमनेन अथ आ-
मनात् विरेकनरीन्तंभध . शिर आभितोलान्द्रेचनेनेति .
प्रवृत्तपाचनौषधैर्दोषार्थैः मध्याद् मध्वचैलः हीनान्मुदभिरिति
यथासन् . यथासमाधिने स्य व्याकरोति . व-
क्त्रेण प्रवृत्तपाचनमाशयादात्तु मन्वाद् हन्ति . घ्रा-
णेन मन्वन्मूत्रैश्चयानाद् मन्वाद् हन्ति . गुदेन प्रवृत्त-
पाचनयादात्तु मन्वाद् हन्ति . मन्वन्मूत्रैश्चयानाद् मन्वन्मूत्रैश्चयानाद्

अथातो रोगभेदीयमध्यायं व्याख्या-
स्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

सप्तविधाः खलु रोगा भवन्ति ।
सहृग्भजातपोडाकालप्रभावस्वभावजाः ।
ते तु पृथग्द्विविधाः । तत्र सहृग्जाः शु-
क्लार्तवदोषान्त्रयाः । कुष्ठार्जमिहादयः ।
पितृजा मातृजाथ । गभेजा जनन्यभि-
चारान् कौण्डिन्यैगल्पकिलासादृषोऽन्नरसजा
दाहद्विमानजाथ । जातजाः स्वापचा-
रान् सन्तर्पणजा अपतर्पणजाथ । पी-
डाकृताः सतभङ्गप्रहारक्रोधशोकभयादयः शा-
रीरमानसाथ । कालजाः प्रीतादिकृता

ज्वरादयो व्यापन्नजा असंरक्षणजाश्च । प्र-
 भावजा देवगुरुल्लघनशोपाथर्वणादिकृता
 ज्वरादयः पिशाचादयश्च । स्वभावजाः
 क्षुत्पिपासाज्वरादयः कालजा अकालजा
 च । तत्र कालजा रक्षणकृताः । अ-
 रक्षणजा अकालजाः । त एते समासतः
 पुनर्द्विविधा भवन्ति । प्रत्युत्पन्नकर्मजाः
 पूर्वकर्मजाश्च । तत्र रोगोत्पत्तिं प्रति प्र-
 त्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्ट-
 श्चोद्दिश्याऽप्रोपदिष्टानां विहितानां प्रतिपि-
 द्दानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा । जन्मान्तरा-
 तीनेन तु पूर्वम् । तत्तु पुनर्द्विवाख्यमु-
 क्तञ्च नियतानियतभेदेन प्राक् । तस्मा-
 द् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः । विपरीता
 देवजन्मानः । अल्पनिदाना महारुजाश्चो-
 भयात्मकाः ।

“ पुरिमन्त्रायि रोगविशेषानपेक्षया दोषाणामिवोप-
 क्रम उक्तः . अरिमस्तु रोगाणां स्वरूपमुपक्रमश्च प्र-
 दर्शयितुमन्याय आरभ्यते . अथात इत्यादि . म-
 हन्त्वादिना भेदेन सप्तविधा रोगाः . ते तु महजा
 दयः . पृथक् प्रत्येक द्विविधाः . पुमा मह जा-
 त्ना.महजाः ते हि शुद्धातेवदोषान्वयाः . शुद्धातेवद-
 क्षुत्स्वयो येषां ते तथोक्ताः . शुद्धदृष्टिः पितृजा आ-
 त्मदृष्टिर्मातृजेति द्विविधम् . ते तु कृष्टादयः रक्तपि-
 लादीना श्रियकारेत्वात् महन्त्वाऽभवत् . गर्भजा-
 द्विविधा . दुष्टाहाररतजा दौहदत्तमाननजाश्च . ते
 हि कौन्त्यादयो गर्भस्थस्य जनन्या मातुरपचारात् जा-
 यन्ते . दौहद प्रथमगर्भं मातुरांनानाविधाहरिष्वायमान-
 न तस्याऽनिकलत्वं दृष्टलाभ इति यावत् . जातजा
 ये जातस्य स्थापचाराज्जायन्ते न तु मातृपितृदोषेण
 ते सततपेणापत्तर्पणहेतुत्वेन द्विविधाः . पीडाकृताः ये
 दोषकोपेन विना आगन्तुपीडयैव जायन्ते ते च द्विवि-
 धाः . धृतादयः शारिराः कौधादयो मानसाश्च . कालजा

ये रीतादिकान्यवहेतुकाः ते द्विविधाः व्यापन्नजा अनेरु-
 जाश्च व्यापन्नजा ये रीतादभिर्व्यापत्तेन दृष्टेन ज्ञान्यादिना .
 जायन्ते असंरक्षणजा ये रीतादिभ्यांऽऽनित्यय तदुपजातान् .
 जायन्ते . प्रभावजा ये देवगुरुणां शानेन तदतिशय
 हेतुकेषांऽऽथर्वणाद्योचोत्पन्ना जायन्ते . ते द्विविधाः .
 ज्वरादयः पिशाचादयश्च . आदिग्रहणे . मृतमनोरुप-
 पार्थम् . स्वभावजा ये स्वभावेनैव पुरुषस्य जायन्ते .
 क्षुत्पिपासादयः . ज्वरस्तु जन्मान्तयोर्गोहमेष इति ३-
 शरी . ते तु द्विविधाः . कालजा अकालजाश्च .
 कालजा तात्रोपनिता . विपरीता अकालजाः त एतेऽऽ-
 न्तरान्तरमर्भं मध्येषु द्विविधाः . प्रत्युत्पन्नकर्मजा पूर्वकर्मजा
 च . तत्र प्रत्युत्पन्न नाम कर्म यदनेनैव रोगोत्पत्तिं
 क्रियते . तच्च दृष्टमदृष्टं योऽदिव्य यदाऽभेन कर्तव्य-
 तयोपदिष्टं तस्याऽननुष्ठानं तदप्रतिपिदद्याननुष्ठानं वा .
 पूर्वं कर्म यज्जन्मान्तरातीनेन शरीरेण . कृतभिद् दृष्टद-
 ष्य तच्च पूर्वं विरुद्धाद्यविजानांये देवपर्यायेण नियतानि
 यत् द्वैविध्येनोक्तम् . तस्मादेवं स्थितं रोगाः . र-
 द्येनाऽऽप्याहारादिना हेतुना जायन्ते . ते प्रत्यु-
 त्पन्नकर्मजा इति द्विविधाः . एतद्विपरीता येषां हेतुदृष्ट
 उपचारश्च ते देवजन्मानो ज्ञेयाः . ये तु स्वनेन
 हेतुना निदानेन जाता महारुजश्च ते देवप्रत्युत्पन्नको-
 यात्मका ज्ञेयाः . समामग्रहाणादुभयान्मन्त्राश्च . तृतीये-
 रीतेन दोषाय .

तत्र यथास्वं प्रतिपक्षशीलनात् पूर्व-
 पां रोगाणामुपशमः । सत्येव विपक्षशी-
 लनेऽनिष्टकर्मक्षयात् देविकानम् । दोषक-
 र्मक्षयादप्योपम् । अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं
 कर्म परकृतमपि वर्णयन्ति । तच्च परा-
 भिसंस्कारमाचक्षते । एवञ्चाहुः यदि स्व-
 यं कृतादेवकर्षणः कार्यनिवृत्तिः स्यात् ।
 न दृष्टपुरूपान्तरकृतात् । किमिति विद्या-
 नपि पराचरितयोरुपकाराकारयोः सुख-
 दुःखानुरोभाचोपरोपां प्रतिकर्तव्यचित्तं वा
 प्रतिपद्यते । एवमेते व्याधयो द्विविधाः

सन्तः त्रिविधा जायन्ते । ततश्च दोष-
वन्तो भूयः सप्तविधाः ।

। तत्र पूर्वेषां प्रत्युत्पन्नकर्मजानां रोगाणां यथास्व
प्रतिपक्षस्य हेतुव्यापिक्रिपरितरस्य औपधादेः सेवनात् प्र-
शस्यो भवति । देवचानां तु रोगाणां यथास्व प्रतिप-
क्षशीलने सत्त्वपि पूर्वकृतानिष्टकर्मधयादुपशम इति सं-
न्धः . अन्येषामुभयजानामपथ्यहेतुकदोषस्य पूर्वकर्मण-
श्च धयादुपशमो भवतीति संन्धः . अन्ये पुनराचार्याः
परेण शत्रुप्रशक्तिनाऽपि कृते कर्मभिचारादि प्रत्युत्पन्नमि
नि वर्षणति . तच्च परकृतं कर्म परामिसंस्कारशब्दे-
न पर्यायेण चक्षते . एवञ्च ते आचार्या रोगोत्पत्तिकार-
णत्वेन परकृतस्यैतत्प्रतिमाहः . कथमिव्याह . यदि स्व-
यंकृतादेव कर्मणः फलास्वकार्यनिवृत्तिः स्यात् .
दृष्टशब्दादिपुरुषान्तरकृतात् न स्यात् . ततश्च विद्वान्
पण्डितोऽपि किमिति पराचरिते तदपकारे सुरतामुरोधा-
नोपं प्रतिकर्तव्यचित्तं वा प्रतिपद्यते . तथा किमिति
पराचरिते तदपकारे द्रुःखानुरोधाशोपं प्रतिकर्तव्यचित्तं वा
प्रतिपद्यते . तस्मादप्यकृतात् कर्मणः श्येनादेरन्यतरस्य
फलयोग इत्यनुमीयते . एवं परकृतकर्मणो व्यापिका-
रणानुपवेशाद् द्विविधाः सन्तः त्रिविधा जायन्ते ते च
व्यापयो दोषवन्तरसन्तो दोषाणां पृथक्संसर्गसधिपातभेदे
न भूयः सप्तविधा भवन्ति .

सकलोऽपि चायं रोगसमूहः प्रतीका-
रवानायुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते । यस्मान्नि-
यनहेतुकोऽप्यामयः सम्पक् भिपगादेशानु-
ष्ठानादुपात्तायुस्संस्कारापरिक्षये जातोऽपि वा
सखवेदनतां प्रतिपद्यते । अनुपक्रन्म्यमाणस्तु
सत्र एव प्रायशो भिन्नत्यक्काण्डे । स्वयमपि च
देवाभिदानाल्पतया वा निवर्तमानाष्पोऽश-
गुणसमुद्भितक्रियोपलभादाशुतरमपरिक्लिष्टस्य
चाऽप्यगच्छति । अनियतफलदायिनि तु दैवे
हिनाभ्यासरतस्याऽवकाशमेव न लभते व्य-
थिः । तस्मान्न कस्याश्चिदवस्थायामात्मवान्
हिताहितयोः तुल्यदर्शी स्यात् ।

अप्यत्र सकलो रोगसमूहः प्रतीकारवात् सप्रतिक्रि-
यः . स च प्रतिक्रिया आयुर्वेदोपदेशेन विना न भ-
वतीति रोगसमूहप्रतीकार आयुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते .
कुत आहः . य आमयो नियतेन हेतुना जायते .
स तथाविध आमयस्तस्यक् . भिपगादेशानुष्ठानाडेतो-
र्यथोपात्तायुस्संस्कारापरिक्षये सति हेतुमेव न लभते .
जातोऽपि वा सखवेदनतां प्रतिपद्यते . अनुपक्रन्म्यमाण-
स्तु सर्वरोग अकाले नाशयति . ननु च केचिद्रोगाः
स्वयं निवर्तमाना दृष्टाः तत्र किमायुर्वेदोपदेशेनेति
आह . स्वयमर्षाव्यादि . दैवात् कर्मबलात् निदानाल्प-
तया वा निवर्तमानोऽप्यायुर्वेदोपदेशाडशगुणक्रियोपलभा-
दपरिक्लिष्टस्यैवाशुतरमप्यगच्छति रोगः . यथाप्यनियतफ-
लदायि दैवं तथाऽप्यायुर्वेदोपदेशाद्धिताभ्यासरतस्य पुरुष-
स्य व्याधिरवकाशमेव न लभते . तस्मादात्मवता न
कस्याश्चिदवस्थायां हितेऽहिते च समदर्शनाभावित्वम्यम् .

त्रिविधाश्च पुनर्व्यापयो मृदुमध्याधिमा
त्रभेदेन । तत्राऽल्पलक्षणा मृदुवो मध्यलक्षणा
मध्याः । संपूर्णलक्षणास्त्वाध्रिमात्राः । ते पुनः
सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्विधाः प्रागुपदि-
ष्टाः । सुबहुशोपि च भिद्यमानाव्याधयो नि-
जागन्तूनां न व्यभिचरन्ति ॥

पुनश्च व्यापयो मृदादिभेदेन त्रिविधाः . सुबोधम् .
ते च पुना रोगाः प्राथित्येऽप्याये सल्लसायादिविशेषेण
चतुर्विधा उपदिष्टा इति व्याधिनामनेकविधत्तमुक्त्वा
द्वैविध्यमुच्यते . अनन्तरात्तेन प्रकारेण बहुशो भिय-
माना व्यापयो निजत्वमागन्तुत्व न व्यभिचरन्ति .
केचिन्नित्राः केचिदागन्तव इति यावत् .

तत्र निजास्तु दोषोत्थाः । तेषु पूर्व वा-
तादयो वैपम्यमापद्यन्ते ततो व्यथाभिनिव-
र्तते । वाहोहेतुजास्त्वागन्तवः तेषु प्रहारेण
व्यथा पूर्वमुपजायते ततो दोषवैपम्यम् । दो-
षवैपम्येणैव च बहुरूपा रुगनुबध्यते प्रवर्धते
च । एवञ्च कृत्व न दोषव्यतिरेकेण रोगानु-
बन्धः केवलं पौर्वापर्ये विशेषः । तस्मादेका-

काराएव रोगा रुक्सामान्यादसंख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णनामवेदना-प्रभावोपक्रमविशेषात् । ते यथास्थूलं यथास्व-मेवोपदेक्ष्यन्ते । असङ्ख्येयत्वाच्च दोषलिङ्गै-रेव रोगानुपक्रमं च विभजेत् ।

तत्र निजा ये वातादिदोषत्रयोः तेषु स्वे, र्वैः हेतुभिः पूर्वं वातादयो वैषम्यमापद्यन्ते . तैर्नोर्वातादि-भिर्नैर्वाभिनिर्गतैः . आगन्तवो वायुहेतुनाः . तेषु प्रहारेण शरत्रप्रहारादिना हेतुना पूर्वं व्याधा जायते . तत्र च तत्र एव दोषवैषम्यम् . तेन च दोषवैषम्येण पुनर्वैदुस्या रुग्णत्वमर्थे प्रवर्द्धते च . तस्मान् सर्वे रोगा रुक्सामान्यानुगतत्वादेकाकाराः . अथवा प्रत्ये-कं समुत्थानादिविशेषवैच्य्यादसंख्यभेदाः एकापि अ-रादिमधुप्रानादिभेदविशेषादेनैकविकारता यन्तीत्यर्थः । समुत्थान निदानम् . स्थान देहेदेशः . सरथान ल-क्षणम् वर्णं पाण्डुरीतादिः नाम अत्रादि . वेदनाः शूलद्वयः . प्रभावि व्याधिशक्तिः . उपक्रमशक्तिस्तु एतान्ता हि सर्वे अत्राः परस्परव्यावृत्ताः सम्पद्यन्ते . अत्र एव व्याधीनामसंख्यत्वम् . तत्र च ये स्थूला व्याधयः ते यथास्वमापयेषु निदानाचिचित्तनेपुपदेक्ष्यन्ते . ये तु मृक्षमस्ते असंख्येयत्वात् प्रतिपद वक्तुमशक्याः . अतः तान् वातादिलक्षणैरेवेदतयायमेव . शतस्व-रूपाणां वातादिविशेषवैषम्योपक्रमश्च विभजेत् . कुत एव-मित्याह . दोगा एवेत्यादि .

दोषा एव हि सर्वरोगैककारणम् । य-थैव शकुनिः सर्वतः परिपतन् दिवसं स्थां च्छायां नाऽतिवर्तते । यथा वा कृत्स्नं विकार-जातं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं गुणत्रयमप्यति-रिच्य वर्तते । तथैवेदमपि कृत्स्नं विकारजातं दोषत्रयमिति । यथा च विद्युद्दर्पादयो नभसि भवन्ति न त्ववश्यं निमित्तस्त्ववश्यमपि । त-रंगचुद्बुदादयश्चांभसि तथा द्रोपेषु रोगाः ।

सर्वेषां रोगाणां वातादय एव दोषा एकमेव क-रणम् . न हि दोषेण विना कचिदपि रोगा द्य-न्ते . दृष्टान्तो यथा शकुनिः सरिद्रनेत्प्रविधानादिषु पतन् सर्वमपि दिवसं पर्यटत्रपि विना स्वच्छायया न दृश्यते . तद्वद्दृशकालभेदेपि रोगा दोषेण . यथावे-ल्यादिना . सर्वरोगाणां सर्वदोषकारणत्वोक्तौ दृष्टान्तः . यथा कृन्न्तं निरवशं वैश्वरूप्येण व्यवस्थितं पदवादि-गुणत्रय सरजरजस्रम आत्म्यमपि अतीरिच्य न वर्तते . तद्वद्ददमपि अत्राद्याल्य विकारजातं दोषत्रयमप्यतिरिच्य न वर्तते . ननु च दोषाप्रशरीरे नित्यं सर्वाहिताः तन् कथं रुदाधिदेशोगतपतिरित्याह . यथा चेत्यादि . यथा यथापि विद्युद्दर्पादादयो नभसि भवन्ति . त-थाऽपि नाशयं विनैव निमित्तं न भवन्ति . निमित्तं तत्र संयोगादिनाशयं भवन्ति एव तरहादयभ्राम्भसि न-द्रादेषु नभस्रस्येषु विद्युदादिप्रख्या रोगा असंख्यादि-निमित्तमाश्रित्य भवन्ति . नानिमित्तं .

त्रिविधन्तु निमित्तमेवामसात्म्येन्द्रिया-र्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्च । ते पुनः प्रत्येकमतियोगाऽयोगमिध्यायोगभेदात् त्रिधा भिद्यन्ते । तत्र यथासं चक्षुरादीन्द्रियाणां रू-पादिभिरर्थैरतिसंसर्गोऽतियोगः । अल्पशो नैव वा संसर्गस्त्वयोगः । मूक्ष्मातिदूरान्तिक-स्थातिभासत्तैरदाभियविकृतादिदर्शनम् । द्विष्टात्युच्चपरुषभीषणादिश्रवणम् । पूत्यमेध्या-तिर्तिक्ष्णोऽग्रप्रतिकूलान्नाघ्राणम् । स्वभावादि-भिराहारकल्पनाविशेषोपायतनरूपध्यानां रसा-नामभ्यवहारः तथा स्नानादीनां शीतोष्णादी-नाञ्च सृष्ट्यानामयथावदुपसवनमशुचिभूता-भिघानविपवातादिसंस्पर्शश्च मिथ्यायोगः ॥

एतदेवाह विविधमित्यादि . एषां दोषाणां वि-विधं निमित्तम् . विमित्याह असंख्येयत्वादिना . एव-चामान्यादि तत्र प्रत्येक हीनानि मिथ्यायोगभेदेन वि-धा भिद्यते . तत्र इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां स्पर्शार्थं विषया इन्द्रियाणां श्रवणार्थं शब्दविषया इन्द्रियाणां

चक्षुरादीनां स्वैस्वरूपादिभिरैतल्यर्थं सयोग इन्द्रियाणां वियोगः . एव स्वनं विषयं इन्द्रियस्य स्वल्पः संवेगो नैव वा मयोगोऽयोगः . मृधादिदर्शनं चक्षुषो मिथ्यायोगः . मृध्म स्-
स्ममाकार . दूरं निष्ठतीति दूरस्थम् . अन्तिके निकटे ति-
ष्ठतीत्यन्तिकरथं . आतिभास्वरमनिदोषमन् . भय
भीषणम् . आदिग्रहणं सर्वत्र प्राकृताद्रूपदेविपरितग्रह-
णार्थम् . द्विष्टपुत्रादिशब्दश्रवणं श्रोत्रमिथ्यायोगः .
भीषणो भयावहः . पूत्यादिग्रहणं प्राणमिथ्यायोगः .
तौषण्यमुद्वेगकृत् . उषं स्वरूपेणोक्तं प्रतिकृतम-
भियम् . रतनाभिध्यायोगो यः स्वभावायोगभावनाभा-
जनमादादिभिराहास्य नानाविधकल्पनादिशेषैरनुभिरपध्यानां
रसानामन्यवक्षरः . रवर्शनमिथ्यायोगो यत् खानादीनां
सुस्थानामन्यभावैरपरिलिन मेरुमनुच्यादीना ल्पशब्द
दीनांश्यायोगा मिथ्यायोगः .

कायवाङ्मनोभेदेन तु विविधमप्य-
हितं कर्म प्रज्ञापराधः । तत्र कायादि-
कर्मणोतिप्रवृत्तिरतियोगः । अल्पशो नैव
वा प्रवृत्तिरयोगः । वेगोदीरणधारणवि-
पमाङ्गेषुनस्वलनकण्टूयनप्रहारप्राणायामा-
दि । तथा क्षुत्पिपासाश्रुक्तभाषणादि ।
भयशोकैर्यामात्सर्यादि । दशविधं चाऽकु-
शलं कर्म यथास्वं मिथ्यायोगः । परि-
णामः काल उच्यते । सोऽपि शीतो-
ष्णवर्षभेदात्त्रिधा । तत्राऽतिमात्रस्वलक्षणः
कालोऽतियोगः । हीनस्वलक्षणस्त्वयोगः ।
विपरीतो मिथ्यायोगः । त एतदतियो-
गादयः सामान्यतोऽनुपशयलक्षणाः । स-
चो वा प्रज्ञापराध एवाऽयं यदेपामविब-
लेनम् । अर्धकर्मकालाः पुनःसम्यग्यो-
गेनापन्नयात् भूयिष्ठं स्वास्व्यहेतवः । त-
त्राऽपि रसवज्यो विषया यथायथमिन्द्रि-

यं वाधन्तेऽनुगृह्णन्ति च । शेषा रस-
कर्मकालास्तु सर्वे देहं अपि च ।

प्रज्ञापराधः किमुच्यत आह क्वचिच्चादिना . का-
यादिभेदेन विविधं कर्म . ननुभयलोकहितं मन् पञ्चा-
परशब्दशब्दोच्यते . न कायवाङ्मनसां स्वे स्ते धारण-
भाषणां चन्तनादिके कर्मण्यतिप्रशूनं प्रज्ञापराधस्य कर्माऽवि-
योगः एव स्वल्पं नैव वा मयोगोऽयोगः . वेगोदी-
रणादिकर्म यथास्व कायादभेदेन प्रज्ञापराधो मिथ्यायोगः .
तत्र वेगोदीरणादिप्राणायामान् धुरादभाषणात्वं भया-
द्यङ्गशान्त यथास्येन कायवाङ्मनसां मिथ्यायोग इति
यथास्वशब्दार्थः . भाषणशब्दस्य क्षुत्पिपासाश्रुक्तशब्द-
श्रयेण ममाम . दशांशं हिमादिकर्म यथास्व यथा-
न्मीय कायादीना विःशयोगः . तत्र हिमा चैयमग-
म्यागमन कायिकम् पश्यत्य परुषममन्य मविषाणा-
पामति वाचिकम् ध्यानादनाभ्याश्रयणपर्ययमिति भा-
नम् . इति यथास्यङ्गशान्तं प्राविभागः . हिमादयः .
पूर्व व्याख्याता . परिणामः क्विच्यत आह . प-
रिणामः काल उच्यते . तत्रकालः शीतोऽभेदेन
विबधः तस्य कालस्य यथास्व लक्षणं शोऽपि शीतो-
ष्ण्याद्यनिमात्रं यदा भवति तदा कालोऽतियोगः . उ-
ष्णादीं काले हीनोष्णादित्य हीनयोगः . तथा उष्णे-
काले औष्ण्यस्य स्वलक्षणस्य विपरीतं शीतं यदा भा-
ति तदा कालमिथ्यायोगः . एतेषां पत्राणामतियोगा-
दीनामनुपशयः देहसुखादस्तरं लक्षणम् . अत्रा य-
देतन् सर्वेषा मिन्द्रियावियोगादीनामपि यनेन तस्यै
प्रज्ञापराध एव भवति . अर्धादीना सम्यग्येति
देहसुखादस्तरं सात्प्यहेतुव . तत्राऽपि मपि अर्था-
दिषु रसवज्योभेदात्तं विषया यथास्व मविन्द्रियमवाऽवि-
योगादिभिराऽयते . सम्यग्येतिनेन्द्रियमत्तानुगृह्णन्ति .
शेषा रसकालकर्मादय अतियोगादिभिरसर्वं देहं वाग्ने .
सम्यग्येतिन चाऽनुगृह्णन्ति . रसस्य दृश्यमहितस्यो-
योगान्तरदेहादुग्रह . अत्र वेनेनामाऽऽकाराऽननुग्रहे .

सर्वभावानां भावाभावां नान्तरण
योगातियोगादीन् व्यवसेयत् । सर्वेषां पु-
नर्विकाराणां निदानदोषदृष्याविशेषेभ्यो भा-

वाभावविशेषा भवन्ति । यदा ह्येते त्रयो निदानादिविशेषात् नाऽन्योन्यमनुबन्धन्तीपदानुबन्धन्यबला वा न तदाऽभिवर्तन्ते व्याधयश्चिराद्वाऽभिवर्तन्ते तन्नवो वा भवन्त्यसम्पूर्णाङ्गा वा । विपर्यये तु विपरीताः ।

सर्वमात्रा वाचाऽभिकाना मात्रामात्रा नाम्ने-
रेण योगातिशयादीनयन्त्यत् । भावश्चाऽभावश्च मा-
त्रामात्रा । योगश्चाऽन्यथागदयश्च योगीतयामादयः ।
तेनानुबन्ध भवति । सर्वमात्रायां देहाकालादिवर्तितन्व-
त्येवमात्र भावः । तथा दशकालान्त्येवोत्तयामादिभिस्त-
र्वाभावानामभावा इति । ज्वरानुबन्धमात्राऽन्तेशब्धे ।
एते तामान्ये निवर्तित विकारत्वात् उन्मत्तत्वात् भावीभा-
वीवृत्तौ निदानादिविशेषात् प्रकृत्यः । यदाऽन्यथाऽपि पु-
तदेव स्ववृत्तौ भवति । एतन्मन्त्रानुबन्धत्वात् दशपर्यन्त-
मन्त्रानुबन्धमन्त्रित इत्येव मन्त्रानुबन्धत्वात् । स्ववृत्तौ वा
भावान् न तदा व्यावर्तमानानुबन्धत्वात् । ज्वरानुबन्ध-
मात्राभिवर्तित निवृत्ताश्च तन्नवः स्तोत्रशब्दा वा अङ्गमूल-
लक्षण्ये वा भवन्ति । एतेऽन्यथाऽपि स्ववृत्तौ तन्नव-
दुर्ते भवति । यद्वृत्तानि त्रीणि तत्रानुबन्धितानि परस्पर-
मनुबन्धन्ते बहुलानि वा भवन्ति तदा हि निवर्तन्ते
व्याधयः आगु च घनरसपुणैल्लिप्यात् ।

त्रयश्च रोगाणां मार्गा वाद्यमध्या-
भ्यन्तराः तत्र वाद्यो रक्तादिधातवस्त्वक्
च । स पुनश्चास्वास्थ्यः । तदाश्रयाः
गण्डपिट्ठकालज्यपचीर्चर्भकौलार्धुदाधिमांसम-
शुष्पक्लादयो वहिर्भागाश्च शोफाशोणुग्मन्वीस-
पीविद्रव्यादयः । मध्यो मूर्द्धहृदयवस्त्या-
दीनि मर्षाण्यस्थिसन्धयः । तत्रोपनिव-
द्वाश्च स्नायुसिराकण्डरादयः तदाश्रयाः ।
पक्षवधप्रहापतानकादिंतराज्यक्ष्मास्थिसन्धि-
शूलगुदभ्रशादयो मूर्द्धादिरोगाश्च । आ-

भ्यन्तरो महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्न-
मामपकाशयादाश्रयः कोष्ठोऽन्तरिति पर्या-
याः । तदाश्रया ज्वरातीसारछर्द्यालसक-
विपूचिकाश्वासकासहिष्माऽनाहोदरप्लीहाद्-
योऽन्तर्भागाश्च विसर्पशोभाशोविद्रधिगुग्मा-
दयः ।

एते च व्याधयो न विनाऽऽश्रयविशेषेण भवन्तीत्य-
उच्यते । प्रय हत्यादि । एषा रोगाणां वाद्यदयः
त्रयो मार्गाः । चकारः प्रसक्तवचक्यतमुच्ये । तत्र
रक्तादयः पट्ट धातवः स्तक् च वाद्यो रोगमार्गः ।
त च शान्ताशब्दान्यः तदाश्रया वाद्यश्रया गण्डादयः त-
था ये शोफादयः सन्ध्याश्रयेषु वहिर्भागा उक्ताः तेषु
वाद्यश्रयाः । मूर्द्धादीनि मर्षाण्यस्थिसन्धयोऽस्तिवस्त्या-
श्रयश्च स्नाय्यादीनां मध्यो रोगमार्गः । तदाश्रयाः पक्ष-
वधादयः । आभ्यन्तरपर्याया महास्रोत आदयः षड्विंश-
पर्यायैर्गतार्थे तदाश्रया ज्वरादयः अन्तर्भागाश्च शोफादयः
तदाश्रयाः कोष्ठाश्रया इति यावत् ।

ते च रोगाः स्वप्रधाना भवन्त्यन्य-
परिचारा वा क्रमादनुबन्ध्यनुबन्धाख्याः ।
तत्राऽऽद्याः स्वतन्त्राः स्पष्टाकृतयो यथासं-
समुत्थानोपशयाश्च । इनरे तु तद्विपरी-
ताः तद्वच्च दोषा अपि । तत्रान्यपरि-
चारा व्याधयो द्विविधाः । पुरोगामिनो-
नुगामिनश्च । तेष्वप्याद्याः पूर्वरूपसंज्ञाः ।
उपद्रवास्त्वितरे । तान्यथायथमेव वक्ष्य-
माणानुपलक्षयेत् । प्रधानप्रशमे च प्रश-
मो भवति तेषामनुपशाम्यतो वा पश्चात्ता-
नुपक्रमेत् । त्वरितं वा चलवन्तमुपद्रवं
प्रधानविरोधेन । स हि पीडाकरतरो भ-
वति व्याधिपरिक्रिष्टदेहत्वात् प्रमेहपिट्ठका-
दिवत् । तथाऽन्यः प्रधान एव रोगोऽन्य-
स्य प्रधानस्य इतुः भवति । यथा ज्व-

रो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं वा ज्वरस्य ।
 तौ कासश्वासस्य । घृहीहा जठरस्य ।
 तन्व्यथोः । अर्शांसि गुन्मोदरातीसार-
 ग्रहणीनां । प्रतिश्यायः कासज्वरयोः ।
 तौ क्षयस्य । क्षयः शोषस्य । एक-
 श्वाऽप्यचारो निमित्तमेकस्य व्याधेः बहूना
 च तथा बहवः तद्देहेकं लिङ्गम् । एव-
 मेव प्रथमेऽभ्युपायः तथा स एवाऽन्यस्य
 प्रकोपे । तस्मात्तानवहितः सम्यगागमा-
 दिभिः परीक्षेत ।

ते च व्याधयः कदाचित् स्वप्रधाना भवन्ति क-
 दाचिदन्याधिपरिवाराः . तत्र स्वप्रधानस्याऽनुबन्धीत्या-
 र्थावोत्पत्त्याऽन्यपरितारस्याऽनुबन्ध इत्यत्रात्मना कनायं .
 तत्र ये स्युऽत्र व्याधयः यथाऽन्यी तानदानात्तस्य साक्षाऽद्या-
 स्वप्रधाना ज्ञेयाः एतद्विपरितीता इतरे एतद्बुद्ध भवन्ति .
 येऽन्यव्याधिपरितारतन्मोदाद्या अस्पष्टवत्तया परावन्तिदानां प-
 रमावाऽन्यपरिवारा इति . एवमतीतं प्रकृतं दाया
 कदाचिदन्याधिपरिवारा ज्ञेयाः . तत्र अन्यपरि-
 वारा व्याधयस्तेऽपि द्विविधाः . कदाचिदर्थोऽप्यस्य व्याधेः
 पुरोऽपान्तो भवति . कदाचिदनुत्पत्तिः . तत्र पुरो-
 गमिनः पूर्वस्वमेसाः यथा चारस्याऽऽत्तरादः . इत-
 रेऽनुत्पत्तौ उपाद्रवत्तयाः यथा तत्त्वेन आनादाः . तां-
 श्वाऽन्यपरिवारात् यथापथ निदानशास्त्रादेभ्यः चक्यमाणा-
 दाऽऽद्यन् . तेषां चाऽन्यपरिवाराणां प्रधानप्रथमे म-
 ति प्रथमो भवति . अथवा बहुऽऽद्यन् प्रधानप-
 रितारोऽऽद्यन्तः प्रथमाऽऽद्यन्तः काऽन्यपरिवारात् तत्रैव कदाचिदनु-
 त्पत्तौ प्रथमव्याधिपरितारितशरीरत्वात् स चक्यत्वात् पी-
 ताऽन्यपरितारो भवति यथा प्रमेहे शरीरिकायाः । पटकाः .
 तत्रैव व्याधेः प्रथम एव प्रधानत्वं हेतुर्भवति यथा
 रक्तः रक्तपित्तस्य . तत्र हि रोगवत्त्वादिन ज्वरस-
 याऽऽद्यन्तः प्रथमोऽनुत्पत्तौऽप्यस्य कोपः . अत एव रोगो
 रक्तः रक्तस्य . शोषं घ्नोति . यथा धातुऽन्यः . तथा ए-
 शोः शान्तवत्त्वात् . एकदासं शान्तमूहः . तथा ए-
 शोः शान्तवत्त्वात् . व्याधेः कारणतां याति . तथाऽन्यो-
 र्वाऽऽद्यन्तः प्रथमो भवति यथा प्रमेहे शरीरिकायाः । पटकाः .
 तत्रैव व्याधेः प्रथम एव प्रधानत्वं हेतुर्भवति यथा
 रक्तः रक्तपित्तस्य . तत्रैव व्याधेः प्रथम एव प्रधानत्वं हेतुर्भवति यथा
 रक्तः रक्तपित्तस्य . तत्रैव व्याधेः प्रथम एव प्रधानत्वं हेतुर्भवति यथा

तथा य एवैकस्य व्याधिः प्रथमेऽभ्युपायः स एवाऽन्य-
 स्य प्रकोपे . तरमात्तान्ययोक्तान सम्यगिदमन्याः आग-
 मादेभिधनुर्भिः परीक्षेताऽवहितसम् सामान्य परित्यज्य
 विशेषकाद्यमधिरोहेत् .

तत्रागमतो रोगमेवमेवं प्रकोपनमे-
 वं योनिमेवमधिष्ठानमेवमात्मानमेवं वेदनेमेवं
 रूपशब्दगन्धरसस्पर्शमेवं पूर्वरूपमेवमुपद्रवमे-
 वं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदरकमेवं नामा-
 नम् । तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिः
 अन्यथा निवृत्तिः । प्रत्यक्षतस्त्वाऽऽतुरस्य
 यथास्वामिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छा -
 याविण्मूत्रच्छर्दिताधिष्यमान्त्रकूजनमंगुल्यादिपु
 सन्निवृत्तं स्फुटनं देहशकृद्द्रणादिगन्धं सुमशी-
 तोष्णस्तंभनसंस्पन्दश्लेष्मणखरस्पर्शश्च । प्रकृ-
 तिविकृतिव्युक्तमास्परसन्तु प्रग्नेन तथा सु-
 छर्दनदुच्छर्दनत्वं मृदुकूरकाष्ठतां स्वन्दशी-
 नमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेषुख-
 दुःखानि च । तथा वयः प्रत्यक्षेण च ।
 अनुमानतस्तु सूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यम् ।
 मक्षिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यम् । तथाऽग्निं
 जरणशक्त्या । बलं व्यायामशक्त्या ।
 गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयाऽनुपशयतः । दो-
 पप्रमाणमपचारविशेषेणाद्युपः क्षयं रिष्टैः ।
 प्रकृतिसत्त्वसारसात्म्यवलाननुशीलनेनेति ।
 भवति चात्र ।

तत्रागम आवर्तरोदेः . तेनागमेवैकं रोग-
 मत्र प्रकोपनमित्यादिना परीक्षेत . यथा साधे कस्य-
 रोगस्य किं प्रकोपनाऽनुत्पत्तौ मरिमथाऽतरे विमर्शित . ३-
 कोपनमाहात्तादि . योनिः कारण तासांदि . आना
 न्मरुतमिष्टानमाधयः . वेदना रूपा . रूपादः
 प्रविष्टाः . उदरको व्याधेः कस्य . प्रत्यक्षतस्त्वाऽऽ-
 तुरस्य यथास्वामिन्द्रियैर्वर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छा -
 याविण्मूत्रच्छर्दिताधिष्यमान्त्रकूजनमंगुल्यादिपु
 सन्निवृत्तं स्फुटनं देहशकृद्द्रणादिगन्धं सुमशी-
 तोष्णस्तंभनसंस्पन्दश्लेष्मणखरस्पर्शश्च । प्रकृ-
 तिविकृतिव्युक्तमास्परसन्तु प्रग्नेन तथा सु-
 छर्दनदुच्छर्दनत्वं मृदुकूरकाष्ठतां स्वन्दशी-
 नमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेषुख-
 दुःखानि च । तथा वयः प्रत्यक्षेण च ।
 अनुमानतस्तु सूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यम् ।
 मक्षिकोपसर्पणेन शरीरमाधुर्यम् । तथाऽग्निं
 जरणशक्त्या । बलं व्यायामशक्त्या ।
 गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयाऽनुपशयतः । दो-
 पप्रमाणमपचारविशेषेणाद्युपः क्षयं रिष्टैः ।
 प्रकृतिसत्त्वसारसात्म्यवलाननुशीलनेनेति ।
 भवति चात्र ।

कं दर्शनेन . आन्वकृजनादिकं श्रंविण . शीतादिकं
 स्पष्टं प्राकृतं वैकृतव स्पर्शनं । आस्परसं सुच्छदेन-
 त्यादिकव प्रशनेन . जन्मदेशेन्याहारात्तापि प्रादेविशे-
 पान् . ययः प्रशनेन प्रचक्षेत्रच . जन्मादिवमद-
 र्शनादिच . अनुमानादिदृक्मनुमीलनात्न मुनीन्म
 अपमर्षणमपशय यमनम् उपमर्षणमभिप्रत्यममनम
 अपवर्षणमपशयमप . तस्याःपन्ववर्षणं दोषस्याःपन्वव
 ह्यव कन्वयन् . प्रवृत्तिर्नातादेक्या . मत्त प्रतिष्ठम
 नाःपन्वविशम . भवति चाःपन्वविशकन्वे तन्वरीवि .

ज्ञानवृद्धिप्रदीपेन यो नाऽपिशति योगिवन् ।
 आतुरस्याऽन्तरात्मानेनसारांगांश्चिकित्सति ॥
 द्वाविमो व्याधितो व्याधिस्वरूपस्याप्रकाशकौ ।
 तयथैको गुरुव्याधिः सत्त्वेदेहबलाश्रयान् ॥
 लघुव्याधिवदाभाति लघुव्याधिरतोन्मथा ।
 वागावयवमात्रेण तयोर्मुद्यति बालिशः ॥
 ततोल्पमल्पवीर्यं वा विपरीतमतोऽथवा ।
 पश्यान्विपर्ययेषु ज्ञानभाषान्मृष्णातिरोगिणाम् ॥
 ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं कृत्स्नज्ञे ये प्रवर्तते ।
 बुबुत्सेतभिप हतस्मात्तत्त्वंतन्ज्ञानशालिनात् ॥
 अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा ।
 न जातु स्वल्पति प्राज्ञो विपमेषु क्रियापथे ॥

आगन्तुःन्वेति निजं विकारं
 निजस्तथाऽगन्तुमतिप्रवृद्धः ।
 तवानुबन्धं प्रकृतिश्च सम्यक्
 हात्वा ततः कर्म समारभेत ॥

इति रोगभेदीयो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

चिकित्सति . चिकित्सितु न शक्नोतीत्यर्थः . द्वाविं
 भावित्वादिना आतुरस्वरूपस्य दर्शितयत्न प्रकाशयति .
 द्वाविभावातुर्गे व्यापित्स्वरूपस्याःप्रकाशकौ . एतयोः स्थि-
 तस्य व्याधि स्वरूपं ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः . वै ता-
 वित्वाद् तयथा एको व्याधितो गुरुव्याधिरस्सत् मन्व-
 देहव्याधिरयथा ननुव्याधिरवताभाति तत्र हि यो धा-
 त्तिज स्वरूपज म वाधावयवमात्रे इत्या स्वरूपज्ञाने मु-
 द्यति ततो गुरुव्याधिरयमात्रमपवर्षणं वापथ्य विपरी-
 ते गुरुव्याधौ प्रवृत्तानो वेद्यो गोगणा प्राणात्मव्याधि .
 अनौयथा विपर्यत बहुमान वध्वर्यो वापथ्य विपर्यये
 लघुव्याधौ युक्तान प्राणात्मजानाःवर्धः . तथा भिन्-
 र्वर्थः तन्वानुमीलनेन व्यापित्स्वरूपं बुबुत्सेत बौद्धिमिच्छ-
 दित्यर्थे यतो ज्ञानांशेन स्वल्पेन ज्ञानेन कृत्स्ने ज्ञा-
 ये ज्ञानप्रवर्तने संशेकन ज्ञानेनान्यदज्ञानं ज्ञान भ-
 वति . यन्तु प्राज्ञे गान्य कर्मणि चाऽभियुक्त . म वि-
 पमं गुरुवगादे चिकित्सामात्रं न स्वल्पति . किं कृ-
 त्वा सर्वथा संशेकप्रशोणं सर्वप्रातुरगतमालोच्य . एव
 हि यत्रो दृश्यते . तिन विस्तरमतिप्रवृद्ध आगन्तुः-
 न्वेति आगन्तुमतिप्रवृद्धो निज . ज्ञयेति . स्वरूप
 त्यक्तवा तदानुमीलेन वर्णन इत्यर्थः . तत्र न्यत्रस्व-
 स्वरूपव व्यापित्नामिदन्तया ज्ञाना पश्चाच्चिकित्सादि कर्म
 समारभेत

इतीन्दुविरचिनायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां-
 द्वाविंशोऽध्यायः ॥

ज्ञानसहिता वृद्धिः ज्ञानवृद्धिः . तेषु पदार्थ-
 दर्शनेनहेतुनाम् प्रदीपे तेन ज्ञानवृद्धिप्रदीपेनाऽतुरस्य तयो
 प्रवृत्तमन्तरात्मान योगिवयो नाविसति स रोगान् न

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो भेषजावचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

भेषजमवचारयन् प्रागेवतावदेवमातुरं परीक्षेत । कस्मिन्नयं देशे जातस्सं-
दृढो व्याधितो वा कस्मिंश्च देशे मनु-
ष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेता-
वत् बलमेवाविद्यं सत्वमेवाविद्यं सारम्प-
मियं भाक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमाहितमिद-
मिति । प्राग्रहणेन केन वा निदानवि-
शेषेणाऽस्यकुपितो दोषः । दोषस्य ब्रह्म-
स्याऽपि बहवः प्रकोपे हेतवः । त-
स्माद्यथास्खलक्षणैः कर्माभिश्च बुध्वा भिप-
न्दोपमेवमवगमयेत् । तद्यथा । किमा-
हारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा
रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा साहसेन वे-
गराधेन वा भयेन शोकेन वेति । ततश्च
तत्प्रतिपक्षगोपत्रं प्रयुज्यमानमाशु सिद्धये
सम्पद्यते । तत्र मधुराम्लब्रवणा रसाः
फटुतिक्तरूपायाश्चेतरतरप्रतिपक्षाः । तद-
नन्तरञ्चोपलभेत । मृदुमध्यातिमात्रविक-
ल्पनया कथञ्चिदानमासेवितम् । एकरूप-
स्यापि हि हेतोः मृदादिविभागेन पृथक् स-
मवेतानाञ्च दोषाण्यमंशांशबलविकल्पविशेषा-
द्व्यापिर्बलबलविशेषः । तत्रानेकदोषात्म-

केषु व्याधिष्वनेकरसेषु च भेषजेषु
पप्रभावमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्य-
भावतत्वं व्यचस्येत । नत्वेवं सर्वत्र

अनन्तरोक्तेन प्रकारेणाधिगते रोगे त-
पजावचरणपरिज्ञानार्थमध्यायात्मनः . अथात इ-
तत्र भेषजावचरणप्रसङ्गे करिम्न् देशे जात
प्रथममातुरं परीक्षेत . एतच्च प्रायो भवत्वेन
त . अन्यथा सर्वस्यापि आहारादेरसर्वत्र संभ-
स्थाप्रसंगः . भक्तिस्तातल्याद्युत्थानम् . सूत्रोप-
हि दोषकारणं ज्ञात्वा
माशु सिद्धये सम्पद्यते . तत्र लक्षणानि यथा .
तस्य रूक्षत्वादीनि . कर्म श्वासोच्छ्वासादि . तत्र
धुराम्ललक्षणाः फटुतिक्तरूपायाश्च यथासंख्येन
तिपक्षाः . अनन्तरोक्तेन प्रकारेण परीक्षितं
दिभेदेन व्याधिमुपलभेत . कथं एकरूपतया व्याधि-
हेतोः कुत्र कीदृशेन मृदादिना विभागेन वि-
तमिति . तत्र मृदुशक्तिना निदानेन मृदुव्याधिर्भे-
ति . एवं मध्यशक्तिना मध्यः . अति-
इति . तथा दोषाणां वातादीनां पृथग्भूतानां मि-
पां वा नानाविधेनांशांशबलविशेषेण व्याधीनां बलबलवि-
शेषः . यदि दोषा बलवत्वेन कल्पिताः ततः तत्क-
र्यमपि व्याधिर्बलवानिति विशेषः . तथा तेष्वबलेषु
स्वल्पबलः . तत्र सर्वे रोगाः पूर्वा निदोषजा उक्ताः .
तदुपक्रमणानि च भेषजानि सर्वरसानि . तथाविधेष्व-
नेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेकरसेषु च भेषजेषु परस्पर
रमर्शापाशप्रभावमभिसमीक्ष्य व्याधिरौपधस्य च प्रभावमध्य-
चस्येत . तेनैतदुक्तं भवति . व्याधेर्दोषबलं भेषज-
स्य च दोषोपशमनसमर्थमन्यतरसादिप्रभावमभिसमीक्ष्य
केन रसाद्यशकेन करिम्न् दोषांशं असिम्न् व्याधिविदं
भेषजमिति कृत्वा व्याधिर्भेषजस्य च उपक्रम्योपक्रमार्थं
तत्प्रमध्यचस्येत नचैषामंशांशविकल्पना सर्वरिम्न् व्याधौ
सर्वरिम्भं भेषजे विज्ञेया . कुत एतदाह .

न हि विपमविकृतिसमवेतानां नानात्म-
कानां परस्परैणोपमृहीतानामुपहतानाञ्चान्यैश्च
विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमाने -

न समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवासितुं शक्यम् ।
 तथाविधे हि समुदाये समुदायप्रभावमेवो-
 पलभ्य व्याध्यापधमभावतत्त्वमवगच्छेत् ।
 तथा कस्य धामाऽधिष्ठाय व्याधिरयमव-
 स्थित इति निरूपयेत् । प्रविसृतो हि
 दोषः स्वमेव स्थानमातङ्गायाधितिष्ठन् मूर्द्धा-
 दीन् वा दुस्तरो भवति । ततश्च स्थान-
 नविशेषेण भेषजविशेषः पर्येषितव्यः ।

नदीत्यादि . यस्माद्विकृत्या वैपम्येण च मधु-
 क्षानां नानारूपाणां परस्परौपगृहीतानां परस्परं कृतपा-
 रतन्त्र्याणां परस्परं चैवोपहतानामापादितविकृतीनामन्यथ
 देशकालादिकल्पनैर्विकल्पितानां भावानामवयवप्रभावतत्त्वे-
 नैवसमुदायप्रभावतत्त्वमध्यवासितुं न शक्यते . इयस्य
 सधोगांस्वरकालादिभिर्विकृतेर्द्वीकृतस्वरूपत्वात् तस्मा-
 त्ताविधे यथोक्तदृश्ये समुदायप्रभावतत्त्वमपलभ्य व्या-
 ध्यापधयोः प्रभावतत्त्वमवगच्छेत् . यत्र तुक्तदृश्यविप-
 रोतो भावानां समुदायस्तवावयवप्रभावत एवाप्यवसितुं यु-
 क्तः . समोगादिविशेषेण तथाविधाया इत्यस्वरूपशुभे-
 देवीस्त्वस्मन्मादिन्या विकृतेरभावादिनि . तथेदमपि नि-
 रूपयेत् । कस्य दोषस्य धाम स्थानमधिष्ठायाञ्च कु-
 र्वितोऽवशितमेति । यतस्तत्रो दोषः कदाचिन् स्वमेव
 स्थानमातङ्गायाधितिष्ठन् रोगं कर्तुमाशितो दुस्तरो भवति ।
 कदाचिन्मूर्धादीनधितिष्ठन् दुस्तरो भवतीति सूक्तः । मू-
 र्धादिप्रग्रहे पररधानोपलभ्यापधम् । ततोऽनन्तरं स्थान-
 नविशेषध्या भेषजविशेषो बोद्धव्यः । यदि भेषज
 स्थानविशेषधे शेषे हितेन तदन्वस्थानस्ये ।

ततश्चैवमालोचयेत् । कस्याऽयमौ-
 पत्रस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः । कि-
 यतो वा । दोषानुरूपो हि भेषज्यवीर्य-
 प्रमाणविकल्पो व्याधिचधाधिनचलापेक्षो भ-
 वति ।

एवं दोषभेषजनदीस्तस्ये ज्ञाने कस्य भेषजस्य किं
 प्रमाणस्यऽर्थं व्याधिरातुरो वा योग्य इत्यालीचयेत् ।

यस्मादोषानुरूपमव भेषजशक्तिमायाविकृत्यो व्याधिर्माधि-
 तस्य च चरुमपेक्षते । अन्वया दोषानुरूपस्य भेष-
 जमविरये युक्तमनर्थापि सम्पद्यते । तमेवाप्रविषयं द-
 शयति ।

सहसातिवलानि संशोधनौपधान्या-
 श्रेयवायव्यान्यतिसंस्थान्यतिमात्राणि वा ।
 तथाऽग्निक्षारशक्तकर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पव-
 ले वातिपातयेयुः । संशमनानि तु व्याधि-
 वलात्प्रधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्या-
 धिक्षापितदेहे शीघ्रमन्यमावहन्ति । शरी-
 रवलाधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्ष-
 यान् । अग्निवलादधिकानि ग्लानिममि-
 सादश्च ।

सहोत्वादि । द्विविधानि शौषधानि शोधनानि
 शमनानि च तत्र शोधनानि द्विविधानि । अतीत्या-
 नि शौषधानि च । तथाऽग्नीम्यान्यांशयवायव्यानि । शौ-
 म्यानि चाऽन्यनाभयार्थिकानि । तथाऽश्रेयवायव्यानि
 संशोधनौपधान्यान्वबलमल्पमन्वशातुरमल्पेषुः । किंभूता-
 नि महसातिप्रवृत्तान्यतिचलान्यतिशान्तिनि । एवमति-
 शीघ्रम्यान्यति सहसा मन्वदधिक्येन प्रवृत्तानि तेषामिभ्या-
 तुरमाश्रेययुः । तथाऽन्यादीनि किंभूतानि सहसातिप्रवृ-
 त्तानि । तथा संशमनान्यर्थापधानि व्याधिवलादिकव-
 लानि तं प्रयोगकारणं व्याधिमुपशमय्य तत्क्षयिते देहे
 शीघ्रमेषान्यत्प्रतीतिर्तीते व्याधिमवहन्ति । नलशब्द उभय-
 तारि शक्तिशाचकः । तान्येव शरीरवलादधिकानि
 ग्लानिमूर्च्छादीनावहन्ति । तान्येवाग्निवलादधिकानि अ-
 तिभावत्वात् ग्लानिममिसादश्चावहन्तीति । व्याध्यातुरा-
 भिवलादधिकान्युक्तानि ।

अपि च । अतिरूपूलोऽतिकृशो
 दुर्बलो दुर्बद्धमांसशोणित्वास्व्यंगावयवोऽस्था-
 मिरलहाहारोऽस्तास्त्र्याहारोऽपचित्तस्साररहितो
 वा व्याधिवलमेव तावदसमर्थस्तोडुम् । किं

पुनस्तथाविधो भेषजमेववेगम् । तस्मा-
 ध्यायः मतिरः... विर-
 रितः... । ता
 दानवस्थितमृदुविक्रयहृदयाः प्रायःसुकुमाराः
 परायत्ताश्च । ततोऽपि विशेषेण शिशवः ।
 तथात्रलवति व्याध्यातुरल्पचलमल्पं वा
 भेषजमकिञ्चित्करं भूय एव दोषमुत्केश्य व्या-
 धिमुदीरयेत् ।

अस्मिन् स्वल्पचलव्याध्यातुरात्रिचलभेषजप्रयोगोऽपि-
 वेति समुचितोति । अतिरूप इत्यादि । अतिरूपो-
 न्याय्यतपयुक्तः पुनर्यो व्यापरेव बलं मोहप्रशूनः । कि
 पुनस्तदुपमर्देकारभेषजवेगम् । तस्मादतिरथोल्यादियुक्तम-
 विनादकरत्वादिगुणमुत्तरीपधकृताचरेत् । दुर्बलात्यन्धिर-
 प्रचयानि मांसादीनि यथ्य । दुर्बला हीनबलरमार-
 हितोऽहः । उत्तरमुत्तरं युक्तमित्तीरणीः । प्रपममति-
 मृदुभेषज योऽयम् । ततः क्रमेण तीक्ष्णादिकमित्यर्थः ।
 विभ्रमो दोषादीनां शोभः । अतिरथोल्यादियुक्तमृद्रा-
 दिभिरुपाचरेत् । विशेषतोऽप्यल सियो मृदुभिरविपाद-
 कारिभिरौषधकृताचरेत् । ता हनलाः पेलवभीरुहृदयाः
 हृदुमाराः परायत्तस्थितयश्च भवन्ति । अचलान्यो वि-
 शेषतश्चिदाश्च एवविधा भवन्ति । अतस्तान विशेष-
 धन उपाचरेत् अनन्तरमात्रेण व्याध्यातुरं च स्पल्-
 बलं यदीपधं करोति तदुच्यते । बन्धवर्तान्यादि । च
 लवति व्याध्यातुरं च स्वल्पशक्तं स्वल्पमत्तं वा भे-
 षज प्रमुक्तं कार्यं न किञ्चित्करं सत् भूयोऽन्वर्षं दोग-
 षादेव च व्याधिमुदीरयेत् ।

योग्यमपि चोपधमेवं परीभेत । उ-
 दमेवं रसवीर्यत्रिपाकमंत्रगुणमेवंद्रव्यमेवं क-
 र्मेवंमभावमास्मिन् देशे जातमास्मिन्नुता-
 नेवं शृहीतमेवं निहितमेवं विहितमेवं नि-
 पिद्धमेवगुणसंस्कृतमेवं संयुक्तमेवं युक्तमन-
 या मात्र्यपेवंविधस्य पुरुषस्वैवंविधे का-

लपतायन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा
 अन्यदपि चैवंविधं भेषजमभूत्
 वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत् ।
 णि हि दोषो...
 ररससात्म्यसत्त्वमकृतिवयसामवस्थान्तरा
 णि । यान्यनालांचितानि निहन्पुरातुरम्
 आलोच्यमानानि तु विपुलबुद्धिमपि
 चित्सकमाकुलीकुर्युः । किं पुनरल्पबुद्धिम्
 तस्मादर्भाक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्माजुशीलनेन
 स्कुर्वीत प्रज्ञाम् । अपि च ।
 व्यापयो ये शास्त्र...
 प्रति निर्दिष्टाः । तत्र प्राप्त एव दोषः
 ङ्गिरुलाघवेन सम्यग्ध्यवस्येद्व्यतर-
 ष्टायाम् ।

एवमनन्तोक्तेन परीक्षाकलापेन परीक्षितं योग्यम-
 थोपधं पुना रसवीर्यत्रिभिः परीक्षेत । सुबोधम् ।
 कुन एवमिव्याह । सूत्रमाथील्यदि । दोषोपशान्तीना-
 मपर्यान्ताणि सूत्रमाणि दुर्लभ्याणि यान्यनालोच्यमाना-
 न्याविकल्पमानान्यातुर निहन्पुः । आलोच्यमानान्यपि
 विपुलबुद्धिं विस्तीर्येद्विमपि चित्सकमाकुलीकुर्युः । किं
 पुनरल्पबुद्धिम् । तस्मादर्भाक्ष्णमल्पं शास्त्रार्थस्य कर्मण-
 ष्चिक्रमताम्यग्यानुशीलनेनाप्यामेनात्मनः प्रज्ञां संस्कुर्वीत ।
 यथेवंविधे चिकित्साकर्त्तये योग्यो भवति । अपिचेति
 प्रस्तावतमुच्यते । एति तथाविधा व्यापयो ये शास्त्र उ-
 पक्रम प्रति चिकित्सासम्पादनायोगोत्तमोत्पत्तये निर्दिष्टा-
 न्तर तथाविधे उत्सर्गोपकादसकुले विषये अन्यतरनिष्ठा-
 यामेकान्तरमपि प्राप्त एव दोषद्वयादि शुक्लापेन हे-
 तुद्वयेऽप्यवस्येत् ।

कालश्च भेषजस्य योग्यतामादध-
 ति । स क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुराव-
 स्थया च द्विथोक्तः प्रागपि च । शीतो-

1. अथयोगस्याप्यामरश्यापामस्वीरधरस काउ अक्यते
 2. यथा ज्वरस्य मानावस्थायां छेदनीवादिः ति-
 नावस्थायां कापादेः . नीर्वाणस्यायां दयःमानाति ;
 3. एष ह्युपयोगि कावो भेषजयोग्यतास्यति .
 4. अथावस्थावर्तमानकालस्य भेषजस्यपुनः कालिक न
 भवति . व्याधिना योगशर्ति . दिग्दर्शो दग्मा-
 5. 6. तस्य लोकावस्थानमादेहेदेहेद्वारस्यगजवचस
 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

मानानिचविकृतां क्रोष्टगतेषु च व्याधिषु प-
 निकेषु च ।

प्रमाणमत्र यत् कस्य मने अर्थ मोतनु-
 पुनर्गोपधनुसोत्पन्नं पुनः कस्यमनेव शिष्टमिति .
 दस्य मानानिचविकृतस्य विकृतां तथा क्रोष्टगतेषु
 व्याधिषु निश्चिन्नक्रोष्टगतेषु येष्वम् .

तत्राऽप्यक्तग्राम केवलमेवापयान्तिर-
 क्षोपयोगादतिर्विषम् । कक्रोष्टेकाविष्टका-
 माशयस्रोताः प्रातर्वेल्लवानुपप्लुञ्जत । इत-
 रस्तु प्राग्मक्तादिकमश्रंसमगेषु हितं ना-
 तिग्लानिकरं भवति ।

अधोपक्तं भक्तादनन्तरम् । तत्तु
 व्यानविकृतां प्रातराशान्ममूदानविकृतां पु-
 न्ममायमाशान्मम् । पूर्वकायस्य च व-
 ल्याधानार्थं नद्गतेषु व्याधिषु च श्लैष्मि-
 केषु च प्रशमाय स्थूलीकरणार्थञ्च ।

तत्राऽप्यक्तग्राम यदन्तरमक्तम् । त-
 दपानानिचविकृतावयः कायस्य च वल्पा-
 धानार्थं नद् गतेषु च व्याधिषु प्रशमना-
 य क्रोष्टाकरणार्थञ्च चोच्यम् ।

अधोपक्तस्य यत् भक्तत्वं मोतनुस्य दस्य-
 लमेवोत्पद्यते . तस्य व्यानविकृतां प्रातर्वेल्लवानु-
 कति . अदन्विकृतां पुनस्तस्य मोतनुस्यमिति .
 तदुपपन्नान्ममूदानुपप्लुञ्जतस्य पूर्वकावयः प्रशमेवना-
 धानार्थं तस्मिन् पूर्वकावयेषु च व्याधिषु प्रशमाय दे-
 ह्यत्वं न्यूनीकरणाय च भवति .

ममक्तं यदन्तेन समं साधितं प-
 श्वादा ममानोल्लितम् । तत्र चालेषु सु-
 कुमारोर्ध्वोपधट्टेऽपिष्वरुचो मवीगणेषु च रो-
 गेषु ।

ममक्तस्य यदंते नप्यमने दस्यमने मतेतु-
 वते . निश्चिन्नेति प्रकृतेन ममानुच्यं कथ्यते . द-
 द्दुग्धस्य वाच्यं तस्यैव दस्यमने .

तत्र प्राग्मक्तस्य यदन्तरमक्तं अन्तरं तस्य मने
 दस्य . अन्तेतु मने . दस्यमने मने प-
 क्तान्कथनेन मने मुच्यते दस्यमनेतस्य . दस्य-
 पानानिचविकृतस्य विकृतावयस्य च वल्पाध-
 धानार्थं तथा दस्यमनेतस्य विकृतावयस्य च वल्पाध-
 धानार्थं चोच्यते .

अ-
 जापे च
 मिश्रं च
 मन्तस्य तद् स-

अन्तराभक्तग्राम यत् पूर्वाहणे भोजनमुपयुज्य त-
स्मिन् जीर्णे मध्याह्न औषधमुपयुज्यते . तस्मिन् औषधे
जीर्णे तदहरेव पुनस्ताप भोजनमिति . अनेनान्तरा-
भक्तस्य कालेन निशोषमुपयुज्यमानस्यौषधस्य कालो व्या-
ख्यातः . एतदेवाह . अनेन रात्रिर्व्याख्यातमिति .
तेनैतदुक्तं भवति . निशा यस्वीपधस्य काल उक्तः .
तदेव मुपयुज्यते . सार्धं भुक्ते जीर्णे याममावगतयाधिशाया
मौषधमुपयोग्यम् . तस्मिन् जीर्णे पुनार्द्धेर्वायुःशानं प्रा-
तर्भोजनमिति . एतच्च प्रासंगिकमप्य परिलख्य तदि-
ल्लेनान्तराभक्तं परामृश्य दीप्ताग्निरित्यादि विषयस्य नि-
र्देशः . यस्माभिशायां प्रयुज्यमानस्य जन्ध्वामयेत्तिल-
नेन विषयं वक्ष्यति .

सामुद्रगं यदाऽदावन्ते च भुक्तस्य ।
तत्तु लघ्वल्पान्नयुक्तं पाचनावलेहचूर्णादि-
हिध्मायां कम्पाक्षेपयोरुर्ध्वाधस्तंश्रये च
दोषे ।

सामुद्रगं नाम यदौषधमुपयुज्य पश्चात्कालमेव
भोजनमुपयुज्य तदनन्तरं तत्कालमेव पुनस्तदेवौषधमिति .
तच्च हिमादिषुर्ध्वशरीरे अधश्शरीरे च युगपत्स्थितेषु दो-
षेषु पाचनेलेहचूर्णादिकं योग्यम् . आदिग्रहणेन दी-
पनानामनुत्तरेशकराणाधिरापायणा परिग्रहः .

मुहुर्मुहुस्तु पुनःपुनर्भुक्ते यदभुक्ते वा ।
तच्छ्वासकासादिहिध्मावृद्धदिषु विपनिमित्तेषु
च विकारेषु ।

मुहुर्मुहुर्नाम यत् भुक्ते चाभुक्ते च प्रतिक्षणमु-
पयुज्यते . तच्छ्वासकासादिषु विषयेषु च विकारेषु
योग्यम् .

सग्रासं यत् ग्राससम्पृक्तम् । ग्रा-
सान्तरं यत् ग्रासयोर्ग्रासयोर्मध्ये द्वयवप्ये-
त्तत् प्राणानिलविकृती । तथा सग्रासं
चूर्णलेहवटकादिकमग्निदीपनं वाजीकरणानि

चोपयुञ्जीत । ग्रासान्तरं हृद्रोगे
धूमञ्च । जन्ध्वामयेषु निशायाम् ।

सग्रासं नाम यत् ग्रामेन ग्रासेन सहोपयुज्यते .
सान्तरग्राम यत् ग्रामयोर्मध्ये ग्रासमुपयुज्य पुनर्भेषजं
नग्रासमिति . एतदह्यं ग्रामं ग्रासान्तरञ्च . नि-
विकृती योग्यम् . अयन्तु विशेषः .
ग्निदीपनाय वाजीकरणाय चोपयुञ्जीत . ग्रासान्तरं
पुनर्हृद्रोगोपशमाय . वमनोपधं धूमञ्च
येषु निशायामुक्तम् .

तत्राद्येकाले तृपितः पीतशीताम्बु-
जीर्णां क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत्
शेषेषु वाऽहृद्यमसात्म्यमतिती-
भूरिमात्रञ्चेति । भवति चात्र श्लोकः ।

तत्राद्ये अभक्ताद्ये काले तृपितः पीताम्बुरजोर्ध्व-
तिक्षुधितः क्षामश्च भेषजं सर्वं वर्जयेत् . शेषेषु
ग्रामनगादिषु कालेषु अहृद्यत्वादिपुक्तं भेषजं व-
र्जयेदिति . भवति चात्र श्लोकः इति सामान्योपक्रमेणै-
कवचनम् .

रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् ।
ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥
निष्टोऽपि पुनर्व्याधिरल्पेनायाति हेतुना ।
देहे मार्गाकृते दोषेशोपस्मूक्ष्म इवानलः ॥
तस्मात्तमनुवध्नीयात् प्रयोगेणानुपायिना ।
सिद्धानामपि योगानां पूर्वेषां दाढ्येमावहन् ॥

अप्यायार्थमुपसंहरति . निदानादिभिः पञ्चभिक-
पायैः प्रथमं रोगं परीक्षेत . तदनन्तरमनन्तरतोनेन प्र-
करणेन भेषजकरणेन च योग्याद्योग्यतया भेषजं परी-
क्षेत . ततो रोगस्य भेषजस्य च स्वरूपेण शास्त्रे ज्ञान-
पूर्वं विक्रिसाख्यं कर्म समाचरेत् . ज्ञानपूर्वमिति

सुविचारयित्स्वर्थः . तथाविधेन कर्मणा निरुत्तोपि स-
 क्षेपस्तन् देहे वातादिभिर्दोषमार्गाङ्गीकृतं लम्पसस्कारं घति
 स्वस्वमेव कारणमाधित्व पुनरावाप्ति . दृष्टान्तो यथा .
 निवोषक्षेत्रधर्माप्यनलःसर्वज्ञैव हेतुना पुनर्बुद्धिं वर्तति .
 तस्मात् पुनरागतं रोगधिरपायेन प्रयोगेणानुवर्जयाम् .
 किञ्चैवाह . पूर्वैषां योगानां यदौगंस्म रोग. पूर्वं वा-
 न्त आनीत् तेषां रमवीर्यानुसारण दार्ढ्यभावदन् सर्कारं
 बुद्धयविति यावत् .

सातत्यातस्वाद्भावाद्वा पथ्यं द्वेषत्वमागतम् ।
 कल्पनाविधिभिस्तेस्तैः प्रियत्वं गमयेत् पुनः ॥
 मनसोर्धानुकूल्येन तुष्टिरूर्जासुचिर्बलम् ।
 सुखोपभोगता च स्याद्व्याधेश्चातः परिक्षयः ॥
 लौल्याहोपक्षयाद्व्याधिवैपम्येण च या रुचिः ।
 तासु पथ्योपचारज्ञो योगेनाद्यं विकल्पयेत् ॥

प्रसङ्गेनेदमुच्यते . सततसेवया अनिष्टत्वेन हेतु-
 ना च यत् पथ्यं सत् द्वेषत्वं प्राप्तन्तत् तैस्तेनागदिधै-
 पूर्वो नैस्संयोगस्तस्कारादिभिः कल्पनविधीभिः पुनः प्रियत्व ग-
 मयेत् यतो मनसोर्धानुकूल्येन प्रियत्वेन च तुष्ट्यादयो जाय
 न्ते . अनस्तुष्ट्यादौभिर्योभिः परिक्षयो भवति . त-
 स्मात् प्रियत्व गमयेदिति . सुखोपभोग्यता पथ्यस्या-
 नायासतनोरयोगः . तथा लौल्यादाभिर्वा रुचयो भवति
 तासु रुचिषु पथ्यापभोगश्चासौ वैशो योगेन तत्कालो-
 च्छिनेन धानुमानयापादानेन प्रयोगेण महावन्दनीयमन्नमप-
 थ्यमपि कल्पयेत् . व्याधिवैपम्यमस्तिररूपत अथवा जै-
 योगेन स्वल्पेन स्वल्पमद्य विकल्पयेदिति .

शीतोष्णवर्षानिचितं चैत्रश्रावणकार्तिके ।
 क्रमात् साधारणं श्लेष्मवातपित्तं हरेद्बुद्धुत् ॥
 प्राष्टदशरहसन्तानां मासेष्वेतेषु वा हरेत् ।

विधिना त्रिमासान्तरितान्मलान् ॥
 शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम् ।
 क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न ह्यपयेत् ।

यथासंख्येन शीतादिकालप्रयत्नानि श्लेष्मादेकं क-
 र्मणा चैत्रादपु मासेषु निहरेत् . श्रिताभाधेने संस्मा-
 न चैने उच्यतायने वातं भावणे . वर्षासमित पित्त
 कार्तिक इत्यर्थः अयमित्यमः स्वस्वदृते . आतुरदृते
 तानिगमप्रदर्शनाधैर्येण कृत्वेष्यादि . अकालेपि रो-
 गापेया प्राप्तां क्रियां योगयेत् . न तु क्रियाकालं
 ह्यपयेत् . कर्षं यात्रयेदियाद् . यथापथं यथाकाले
 शीतादीनां दृष्टिर्नैर्गुणैः प्रतीकारं कृत्वा .

सप्ताहेन गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ।
 पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्कोरो हितः ॥
 गुणेऽल्पेपि तु तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये ।

रोगोपशमाय क्रियायां प्रयुज्यमानायां सत्यां कि-
 यां योग्यां प्रयोजयेत्स्वराया . अपितु प्रथमायां शान-
 त्तवेगायां अन्यथा क्रियासङ्कोरो भवति स च न दि-
 तः . यदा तु प्रथमयेव क्रियया स्वल्पो गुणो दृश्य-
 ते . तदा तामेव प्रयोजयेद्विशेषोत्कर्षलाभयेति .

भेषजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पत्वात्ययं शुचिः
 शुद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः प्रयोजितम्
 अनन्यकार्योऽवहितः तथा तन्मान्त्रिसम्मतः ।
 आस्तादितं परिचरैः स्वयञ्चानुप्रयोजयेत् ॥

राजा नानाविधोपकरणेन भवत्सङ्कमारात्वात् प्रा-
 न्यायेदमुच्यते . नृपतेः श्रेयसादिगुणयुक्त भेषजं पथ्यम् .
 अल्पजनद्वयम् . अल्पास्त्रय देशकालाद्यगणेषु निरुपायम् .
 शुद्ध . परिशुद्ध आगमो मयिगातादभिरहितैस्त्रय तत्तथोक्तम् .
 तथा राजपरिचरितस्वादेतत् . भिरजा वा स्वयमा-
 न्त्रादिनाम् . किञ्चो नैव यान्त्रिणं नृपतेर्भोजं प्रयोज-
 येदियाद् . शुचिनान्यकार्ये . अगाहितश्च . तथा तस्य
 राक्षो मन्त्रिणां सम्मतः श्रुतिः .

उचितो यस्य यो देशस्तज्जं नित्यम्
 देशेऽन्यथापि वसतस्तत्तुल्यं नित्यम्
 वीर्यवद्भावितं सम्पत्क

रसगन्धादिसंपन्नं काले जीर्णे च मात्रया ॥
एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते ।

इति भेषजवचरणीयो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अनन्तरं सामान्येनोच्यते . यस्यानुरस्य य ए-
वोषितदेश अभ्यस्तदेशः तज्जनेचौपधमन्यथाऽपि वसतो
द्वितम् . यदि वा तज्जनेचौपधं न सम्भवति तदा ते-
नोषितेन वैदेशेन यत् समानशुण्ठेदान्तरं तज्जनेचौपध
द्वितमिति . तथा एवंविधं सत् भेषजं सर्वैर्योग्यो-
क्तवतुमृतायते कीदृशमौषधमित्याह . वीर्यवद्द्रव्यशक्ति .
स्वरसस्वभावातिभिर्विनातिभ्यासकृ-
द्नेनकराव भावेनम् . तथा लघु . रसादिसम्पन्नञ्च .
आदिमहणेन वर्णस्पर्शप्राकादीनां परिग्रहः . तथा ए-
कमनसा अवहितमानसेन भिषजा उचिते काले जीर्णे
मात्रया च प्रयुक्तमिति .

द्वितीन्दुविरचितायामप्राज्ञसंप्रहव्याख्यायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथातो द्विविधोपक्रमणीयन्नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ।

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद् द्विधैवोपक्रमो मतः ।
एकस्सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥

बृंहणो लघ्वनश्चेति तत्सर्पापाबुदाहृतौ ।

पूर्वज्याये व्याधिनिर्घातनमुक्तम् . अथ तु
स्यैव द्विविधप्रदर्शनार्थेन व्यापारम्भः . अथात इत्यादि
उपक्रमशिक्षितेति पर्यायी . द्विविध एवापक्रम .
कृतः उपक्रमस्य व्यापितस्य सन्तर्पणोऽपतर्पणं तद्वि-
प्यात् . यो हि शुवीदिभिरसन्तर्पणैर्यापितस्य
द्विभिरपक्रमैकमप्यात् . एव एव विधिः
शुवीशुषकमात् . अत एवोपक्रमद्वैविध्यम् . तत्र
योपक्रमयोर्मध्ये एकस्सन्तर्पणो भवत्यपरोऽपतर्पणः
तयोश्च यथासत्येन बृंहणलघ्वनशब्दौ . यथा ३३ ॥
गमयिद्विः .

बृंहणं यत् बृहत्वाय लघ्वनं लाघवाय यत्
देहस्य भवतः प्रायो भौमापमितरच ते ॥

बृंहणमित्यादिना बृंहणलघ्वनयोश्चान्दयोरन्यर्थात् व-
दन् सन्तर्पणापतर्पणयोस्त्वरूपं वक्ति . यद्देहस्य शरीरस्य
बृहत्वाय कल्पते तत् बृंहणम् . तथा देहस्य य-
स्त्वापनाय कल्पते तत्सन्तर्पणम् . ते च बृंहणल-
घ्वने भौमापमितरच भवतः . तेनैतदुक्तं भवति .
भौमापं द्रव्यं बृंहण मतम् . इतरदाभियनयव्यनभसं
लघ्वनमिति .

सेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तंभनञ्च यत् ।
भूतानान्तदपि द्वैध्यात् द्वितयच्चातिवर्तते ॥

बहुपक्रमवादिन प्रतीदमुच्यते सेहनमित्यादि .
सेहनं रूक्षणञ्च यत् कर्म उपक्रमः . तथा स्वेदनं
स्तंभनञ्च यत् कर्म तत् कर्मचतुष्टयं भूतानाममीपी-
मात्मकरूपद्वैविध्यात् द्वितयं बृंहणलघ्वनान्त्वं नातिवर्तते
तेनैतदुक्तं भवति . सेहनस्तंभने सीमत्वात् बृंहण-
र्गे पततः . रूक्षणस्वेदने चाभियत्याल्लघ्वन इति .
शोधनाहस्य रोहस्य लघ्वनकलत्वाल्लघ्वनत्वम् . तन्काण-
न्दु बृंहणत्वमेव . एव सेदादीनामपि विचार्यम् .
तरमाद् द्वावेवोपक्रमौ .

शोधनं शमनश्चेति द्विधा तत्रापि लघ्वनम् ।
यदीरयेत् यहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनञ्च तत् ॥

निरूहो वपनं कायशिरोरेकोऽस्त्विसुतिः ।
 न शोधयति यद्दोषान् समाज्ञोदीरयत्यपि ॥
 समीकरोति विषमान् शमनं—

तत्र लघन शोषनशमनभेदेन शिविधम् . शो-
 धन शमनञ्च किमुच्यत इत्याह . यदोरपेदिन्यादिना .
 पनना पत्रभिर्बमनादिभिः . प्रकीर्यदौषधमन्तदशगरिस्थात्
 दोषान् वानादीन् बहिरारवेन् . तच्छाधनम् . निरूह इ-
 त्यादिना पत्रपत्रासादृशयति . निरूहो मुदप्रणियेयमा-
 पय क्वापचिदादि . वपन कायांशोरेकदिशोऽंगिरेक .
 अन्विसुतिरिति . शमन पुनयेदौषधमन्तरोक्तैः प्रका-
 रेण दोषाच्छायति . समाश्च दोषाञ्चोदीरयति नांशु-
 शरति . विषमान् प्रवृद्धान् समीकरोति इत्युक्ते-
 षु रक्षापयति . तच्छमनम् . विषमसाध्वरसमान् नो-
 दांशुयत्पयति वाचयसामर्थ्याद् वृद्धावेव वर्तते .

—तच्च समथा ।

पाचनं दीपनं क्षुत्तृष्यायामातपमारुताः ॥
 बृंहणं शमनन्त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च ।

तच्च शमन सप्तभिः प्रकारैः . पाचनत्वादिभिर्भव-
 ति . पाचनत्वादिना दोषशमनत्वमुक्तम् . तच्च वायो
 वायुपिने चासौम्यमात्र संभवनत्वाद् . बृंहणमित्यादि .
 यत्रि शमन लघन तपानि वायौ वातयति च बृ-
 हणपय यदोक्तश्लेष्ण शमनम् . पित्तस्य तु केवल-
 स्थानरूपत्वाल्लघनभेद शमनम् . वातस्य मणोस्तु वा
 योऽभ्यावेतयथाह्वाद्य लघनमेव कहेऽपि च . सुषोमम् .

ननु च क्व बृंहण विषये क्व वा लघनमित्याह .
 बृहेपेदित्यादि .

बृंहयेत् व्याधिभैषजगमयस्त्रीश्लोककर्षितान् ।
 भाराध्यायः शतश्रीपरुक्षुर्दुर्बलवातजान् ॥
 गर्भिणीमृत्निकाद्याल्लङ्घान् शीप्सेऽपरानपि ।
 मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरास्निग्धवस्तिभिः ॥
 तन्मन्त्राणां गन्धार्थानानिर्घृतिहर्षणैः ।

व्यायादिकृशितान् बृहयेत् . शीपयन्स्य मा-
 रादिभिरभवत्य . तथा शीप्से अपरात् सर्वाभिनचय .
 केन बृहयेदित्याह . मांसित्यादि . इति बृहणोपायानि .

मेढामदोषातिल्लिग्धज्वरारुखांभक्तुष्टिनः ।
 विनयिरेद्विद्वेदोऽज्ञोऽङ्गुलाङ्गिरोगि मः ॥
 स्थूलांशु लघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ।

मेहादीन् लघयेदिति संशयः . निलमेव न तु
 कदाचिद् . शिशिरे भगवतात् लघयेत् श्लेष्णवपभयान् .
 पननामिति व्यपचिनानां श्लेषम् . अन्यथा स्वस्थाने
 शिशोरे हेमन्तानि रमन्ते दोषादिदृष्ट . केन लघयेन
 नात् लघयेदित्याह .

तत्र संशोधनेः स्रौल्यबलपित्तकफाधिकान् ।
 आमदोषज्वरच्छर्दिर्ज्वरतीसारहृद्दामयः ॥
 विबन्धगार्वोद्गारहृत्लासादिभिरातुरान् ।
 मध्यस्थौलयादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥
 एभिरेवामयैरानान् हीनस्थौल्यबलादिकान् ।
 क्षुत्तृष्णानिग्रहदोषैस्त्वान्मध्यबलैर्दृढान् ॥
 समीरणातपायालैः किमुताऽल्पबलैर्नरान् ।

तत्रेत्यादि . आमदोषादिभिर्जातिभिस्तुतान् स्थौल्या-
 दिभिः स्थूलत्वादिभिर्गुणैस्तीक्ष्ण ज्वरच्छर्द्यादिभिरात् स-
 त . पूर्वं शयम पाचनदीपनैश्च लघयेत् . ततो यथाहं लघ-
 नेन . प्राथमाहण दोषनलाद्यपेक्षया नियमस्यामर्वाविषय-
 त्वप्रदर्शनार्थम् . तथा एभिरेवामदोषादिभिरामयेरानान्
 हीनस्थौल्यबलादिकान् सत . क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्लघयेत् . त-
 था सर्वव्यापितान् मध्यबलैरपि दोषैर्वादिभिरानान् स-
 मीरणादिभिर्लघयेत् . किमुताऽल्पबलैर्दोषैर्नरान् .

न बृहयेत्लघनीयान् बृह्यांस्तु मृदु लघयेत् ।
 युयत्या वा देशकालादिवलतस्वानुपाचरेत् ॥
 लघनीयान् लघनाहान् व्याधीन् न कदाचन बृ-
 हयेत् . यतले बृहणेन स्वल्पेनारि पण . इतिमाया-

ति . ये तु व्यापको बृहणीयान्तात् मृद स्वप्न ल-
 धयेत् . बृहणीयान्तात्सादनात्प्रथमिमृदुणाय च .
 त्कृतातिशयत्वात्तथै वाच्यता . तत्र बृहणीयान् लघ-
 णोपाध देशमात्रप्रवेशेन मृदापवनेत् . तत्रैतदुक्तं भ-
 वति . देशकावयोरुपा लघुर्नाप्यगति बृहदेत् .
 तथा च शेषवत्प्रत्ययस्यैवाद्यः प्रकृत्यन्त एव तथा दे-
 शाप्राप्तौ बृहणीयान्तात्सादनात् . तत्र बृहणीया ल-
 धित्व कथं ज्ञेय इत्याह .

बृंहिते स्यात् वलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ।
 विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः ॥
 क्षुत्स्त्र्महोदयश्शुद्धोदयोद्गारकण्ठता ।
 व्याधिमादिवमुत्ताहस्तान्द्रानाशश्च लंघिते ॥
 अनपेक्षितमात्रादिमेधिते कुरुतस्तु ते ।
 अतिस्थौल्यालिकाश्यादीन्वृद्धयन्तेतत्सौपधाः
 रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलंघिते ॥

बृंहितेऽप्यदित्यादि . बृंहिते पुत्रो वलं पुष्टिश्च
 स्यात् . तथा तत्साध्यानां बृहणीयानामयानामयाना मृद-
 यन् स्यात् . विमलेन्द्रियतादीनां च स्वादित्यन्तेन स-
 बन्धः . लंघिते त्रिमित्यात् . क्षुन्नुडित्यादि . क्षु-
 न्नुपास्यैर्हृत्कामात्प्रकृत्यः . तथा शुद्धहृदयता शुद्धेद्गार-
 ता शुद्धकण्ठता व्याधिरूपेणमायस्य मादिवमुत्ताहश्च
 स्यादिति प्रत्येकमभिप्रेक्ष्यते . तत्रैतदुक्तं भवति . क्षु-
 न्नुत्तहोदयदीर्घा समन्तात्प निद्रिजो दीर्घदीर्घाद्यन्तरेणै-
 कस्य द्वयोश्चिचुराणां सर्वेषां च लोपवत्प्रत्ययान्तात्पर्यात् .
 अन्येषामनुशासनामिव लक्षणानाकुपतो लोपितलक्षणान्ता
 वेदिते . अत्रोपेक्षितेत्यादि ते बुद्धयन्तवने मात्राद्यन्त-
 र्धया ह्येन अतिस्थौल्यादीनातिशयस्यैवादि कुरुत . अ-
 त्तिमेषामुपाये ते व्यापको वक्ष्यते . तेषामौपधश्च व-
 क्ष्यते . तथा तैरेव अतिस्थौल्यादिभिर्निशस्योदिभिश्च क-
 रणबृंहितेषामभ्येनानिबृंहितेऽतिवृंहिते च लक्षणं जानीया-
 दिति बृहणीयान्तात्सादनात् .

तत्र शोधमृष्टिद्य स्यौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ।
 शुवीदिबृहत्सैलीनश्लेष्ममिश्रोऽन्नजो रसः ॥

आम एव श्लेष्मोर्कुर्वन् प्रातून् . तैः पुष्यानये
 अतिस्थौल्यादितिभुत्स्त्र्महोदयश्च स्वासनिद्रताः
 आयासाक्षमता जाड्यमल्लायुर्वलवेगता ।
 दीर्गन्ध्यं गद्गदस्वञ्च भवेन्मेदोतिपुष्टितः ।

तातिबृंहणेन ये जायन्तेऽतिस्थौल्याद्यः ते प्रा-
 रोपात्प्रादुर्भावे सर्गोपनभेजत्रयोद्राद्येनाति-
 दनेत्यादीनोदाहृता . यत्सासिमभेनाप्याये वक्ष्यन्ते
 नं तांवांरुतामृदोषात् . तत्रतिस्थौल्याध्याय्यादय
 कीदीप्यादिना हेतुन्यन्तराक्षयं कियते . तत्रात्रामस्यै-
 त्यनुपानयेत् कुर्वीत् . किङ्कुर्वन्नाह . धारा
 नादीन् शशीकुर्वन्निविडभाजमापादयन् .
 रम युवांदिभिस्मोर्विस्तार्यैर्बृहत्तन सर्वानिन च
 मिश्रस्मरीनोऽनुचितिरूप्य अत एवाम् . अपरिपुत्रो-
 ततथाऽतिस्थौल्यादीन्बृहदादिमज्ञादत्यान्त भवेत् .

स्रोतस्तु मेदोच्छेदेषु वायुः कोष्ठे विशेपतः ।
 चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्पूर्णां स्तस्ततोऽधिकम् ।
 स्थूलं कोटरवद्बृहदौ दहनोऽग्न्यनिलौ च तम् ।
 स्वेदवाटिसिरागुलभावाद्द्विष्यन्दनादपि ॥
 मेदसः श्लेष्मयांमाद्य भवति स्वेदभूरिता ।

तत्रिभध्यातिस्थौल्याये मेदोऽद्विजाण्यराहादिभिर्भवेदि
 मेदमोऽयथावेदयाऽतिवृंहणेन पुष्टिर्भवति ततो मे-
 दोऽतिपुष्टिजो हेतोर्वावेत्सात्त्वतश्चरणाय यान्तोऽनुनेत्र मेद-
 सा रवेत् . तत्र वायुस्त्वयामात्वा कोष्ठ एव चरन्
 तत्रस्यमेताग्निं यत् प्रज्वलयत्यग्निं हेतोस्त्वयुत्पु पुष्टेपु
 क्षुत्पूर्णां अतिक्रान्तो भवत . तत्र च महासातिभ्य-
 तात्त्वान्निलौ स्थूलं दहत . यथा कोटरं तत्रमभ्य-
 निलौ दहततामदिति तत्र च स्थूलं स्वेदोऽग्नितो
 भवति . क्व आह . मेदसः स्वेदनातिमिगामुलभावा-
 द्विष्यन्दनाच्छ्लेष्मयोगात् . विष्यन्दनं सतिस्त्वयाम

कोष्ठ एव विपक्वेऽस्य संरुद्धस्रोततो रसे ।
 सर्वत्राल्लव्यंष्टाचित्वात् प्रायो मेदः प्रचरति

निरुद्धो वमनः कायशिशिरोरैकोऽस्रविभुतिः ।
 न शोधयति यद्दोषान् समात्रोदीरयत्यपि ॥
 समीकरोति विषमान् शमनं—

तत्र लघन शोधनशमनभेदेन त्रिभिधम् . शो-
 धन शमनञ्च किमुच्यते इत्याह . यदीरयेदित्यादिना .
 पञ्चमा पञ्चभिर्मनादिभिः प्रकारैर्दोषप्रथमन्तश्शरीरस्थान्
 दोषान् वानादीन् वहिरीरयेत् . तस्यावनम् . निरुद्ध इ-
 त्यादिना पञ्चप्रकारान्दर्शयति . निरुद्धो शुद्धप्रतिषेधमौ-
 षा कायबोहादि . वमन कायांतरेकशिशिरोरैक .
 खनविभुतिरिति . शमन पुनयेदोषवमनन्तरीकेण प्रक-
 रेण दोषाशोधयति . समाश्च दोषाशोदीरयति नोत्थं
 गच्छति . विषमान् प्रवृद्धान् समीकरोति स्वरूपे-
 षु स्थापयति . तच्छमनम् . विषमशब्दस्समान् नो-
 द्दीरयत्यपीति वाक्यसामर्थ्याद् ब्रुवायेव वर्तेते .

—तत्र सप्तधा ।

पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्य्यायापातपमारुताः ॥
 वृंहणं शमनन्त्वेष चायोः पित्तानिलस्य च ।

तत्र शमन सप्तभिः प्रकारैः पाचनत्वादिभिर्भे-
 दानि . पाचनत्वादिना दीपनशमनस्युक्तम् . तत्र चायो
 पाचनिते चापिस्मरसाद्य मभर्त्सात्वाह . बृहणमित्यादि .
 यद्यपि शमन लघने तयोः चायो चानपि तत्र च वृ-
 हणमिदं यथोक्तार्थेण शमनम् . पित्तस्य तु केवल-
 त्यानन्तपञ्चलघनभेदेन शमनम् . वातरुग्मर्णास्तु वा
 योःशचायोनिनाहिरास्य लघनमेव कहेऽपि च . सुवोषय .

ननु च क्व वृहण विधेय क्व वा लघनमित्याह .
 वृहयेदित्यादि .

वृंहयेद् व्याधिभेदेष्वपमशस्त्रीश्लोककर्मितान् ।
 भाराध्वोरःशतश्रीणारुक्षदुर्वलवातजान् ॥
 गभिर्णाभृतिक्वात्तल्लुद्धान् ग्रीष्मेऽपरानपि ।
 पांसधीरसितासपिर्षेधुरान्निग्धवस्तिभिः ॥
 एतन्मन्त्राग्नाभ्यङ्गानानिर्द्वैतिहर्षणः ।

व्याध्यादिकर्मितान् वृंहयेत् . शीपशब्दस्य भा-
 रादिभिस्सन्धः . तथा शीमे अपरात् सर्वाभिलषे .
 केन वृहयेदित्याह . मातेत्यादि . शते वृहणायाने .

मेहामदोपातिस्निग्धञ्चरारुक्षंभकुष्ठिणः ।
 विमर्दिद्विद्धोदीरितः कृत्वाऽत्रोरोगि ग ॥
 स्थूलंश्च लघयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि ।

मेहार्द्रा लघयेदिति मन्त्रः . नित्यमेव न तु
 कदाचित् . शिशिरे शरपानते लघयेत् क्षेम्नवदभ्यात् .
 अत्रानिति व्यापारानां प्रथमम् . अन्यथा मन्त्रार्थे
 शिशिरे हेमन्तत्रिभस्मार्द्रेषामितिष्ठः . केन लघनं
 तान् लघयेदित्याह .

तत्र संशोधनैः स्यात्स्यवलपित्तकफाधिकान् ।
 आमदोषञ्चरुच्छर्द्धिरीसारहृद्दामयः ॥

विबन्धमार्बोद्गारहृत्लासादिभिरातुरान् ।
 मध्यस्थौलयादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः ॥
 एभिरेवामपैरानान् हीनस्थौल्यवलादिकान् ।
 क्षुत्तृष्णानिग्रहदौर्पेस्त्वार्तान्मध्यचलैर्दृष्टान् ॥
 समीरपातपाचासैः किमुत्ताऽल्पवलैर्नरान् ।

तन्त्यादि . आमदोषादिभिर्ध्याधिभित्तुरान् स्थौल्या-
 दिभिः स्थूलतादिभिर्धुर्धरात्केन उन्मुक्तस्थौल्यादिकार ग-
 तः पूर्वं प्रथमं पाचनं दीपनं च लघयेत् . ततो यथाहेन लघ-
 नेन . प्राथमिहण दोषवलाद्यपेक्षया नियमस्थासत्वेतिवय-
 त्वप्रदर्शनार्थम् . तथा एभिरेवामदोषादिभिरामपैरानान्
 हीनस्थौल्यवलादिकान् मत . क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्लघयेत् . त-
 था सर्वव्यापितान् मध्यचलैरपि दीपैशानादिभिरातुरान् स-
 मीरणादिभिलैवयेत् . किमुत्ताऽल्पवलैर्नरानान् .

न वृंहयेत्लघनीयान् वृह्यास्तु षट् लघयेत् ।
 युक्त्वा वा देशकालादिवलतस्तानुपाचरेत् ॥

लघनीयान् उपनानीन् व्यापीर न कदाचन वृ-
 हयेत् . यतने वृहणेन स्वल्पेनारि पर . वृद्धिमाया-

ति . ये तु व्याधयो वृद्धीनान्तीर मृद स्वप्न ल-
 धयन् . वृद्धीरयोगयोग्यतागदनायाप्रतिमन्वृद्धयाय च
 ल्पुनातिशयोक्तये वाडशवा . तार् वृद्धीराग ल-
 नीपाथ देशकालाप्रवेकर दृष्टोपचरन् . तेनैतदुक्त भ-
 वति . देशका ग्रायनया संघनीयानि वृद्धये .
 तथा च शयन्यस्य मत्प्रदय . पपुष्यन्त एव तथा दे-
 शापरजरा वृद्धीरान्तो लरशदेते . ननु वृद्धिते ल-
 धितथ कथं शय इलाह .

वृंहितं स्यात् वलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसंक्षयः ।
 विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुषिः ॥
 क्षुत्सहोद्वयशुद्धद्वयोद्गारफण्टता ।
 व्याधिनादेवमुत्साहस्तन्द्रानाशथ लंघिते ॥
 अनपेक्षितमात्राद्विसेविते कुरुतस्तु ते ।
 अतिस्थौल्यातिकार्षादीनवश्यन्तेतचसौषधाः
 रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिवृंहितलंघिते ॥

वृंहितेत्यादिव्यादि . वृंहिते पुत्रे वलं पुष्टि
 स्यात् . तथा तन्ताभ्यानां वृद्धनभायानामयाना मश-
 यथ स्यात् . विमलेन्द्रियतादीनां च एतादित्यनेन स-
 र्वथः . लघ्विने क्रिमियाह भ्रूगुडिलादि . क्षु-
 त्प्राप्तसहोद्वयः . तथा शुद्धद्वयता शुद्धोद्गार-
 ता शुद्धफण्टता व्याधिलघनमायन्य मादेवमुत्साहश्च .
 स्यादिति प्रत्येकवर्षिकार्थत . तेनैतदुक्त भवति . मु-
 नूद्भवद्देशमर्दना समन्ताना निर्देनो दीर्घदेशलक्षुतोवेन-
 कन्थ इयोसिचतुनाभां सर्वेषां च लोपिलक्षणैर्मेननानिन् .
 अन्येषानुशोषणामिव लक्षणानामुपेतौ लोपिलक्षण-
 नं च वेदिते . अत्रोशेनलादि ते बुद्ध्यलने मात्रलघने-
 धवा कृते अपिस्थौल्यादीनपिकार्षादींश्च कुरुत . अ-
 र्धिनवभाषि ते व्याधयो चरुषन्ते . तेषामौषधज व-
 श्यते . तथा तेन्यातिस्थौल्यादीमरतिकार्षादीदिभिश्च क-
 रणभूतैरेषामस्येनातिवृंहितेतिवर्षिते च लक्षण जानीया-
 धिति वृद्धलघनानियोगलक्षणम् .

तत्र शोध रगुद्विष्य स्थौल्याद्याः प्रागुदाहृताः ।
 शुशीद्विद्वसंलीनश्लेष्मामिश्रोञ्जजो रसः ॥

आम एव श्लेष्मो कुर्वन् धातून् स्थौल्याद्यु . तन्पे
 अतिस्थौल्यादतिभुःतुश्च खेदश्वासनिद्रताः
 आयासाक्षमता जल्लयमल्पायुर्वल्लेगता ।
 दौर्गन्ध्यं मद्गदन्धश्च भवेन्मोदोतिपुष्टिः ।

तत्रानिवृहेण ये ज्ञानेर्जनस्थौल्यादयः ते प्राक्
 गोगानुत्पादनये सशोधनमपजनेयोद्धवन्तिनातिस्थौ-
 दनत्वादिनोदाहृता . यत्साहेमेषा यामे वश्यन्
 क्त ताचक्रिन्मानुगेनात् . तत्रानिस्थौल्यापाचन्यादय
 र्वादिचादिना हेतुन्यस्वरूपन क्रियते . तत्रान्नरसस्थौ-
 ल्यमुपातयेत् कुर्यात् . किं कुर्यात्वाह . धातू
 नादीन् श्लेष्मो कुर्वन्निविष्टमानमापादयत् .
 रत युवादिभिर्ममोन्मैयम्प्राप्तैर्बुद्धेन सलीन च भे-
 पित्यसलीनोऽपुष्टिरूपः . अत एवामः
 तत्राध्वजिस्थौल्यादीनिवृद्धादिगदनादितान्त भवेत् .

स्रोतस्तु मेदोरुद्धेपु वायुः कोष्ठे विशंपतः ।
 चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषां स्तस्ततोऽधिकम् ॥
 स्थूलं कोटरवद्वृद्धौ दहतोऽग्न्यनिर्लां च तम् ।
 खेदवाहिसिरामूलभावात्पिप्यन्नादपि ॥
 मेदसः श्लेष्मयोनाश्च भवति खेदशूरिता ।

तस्मिन्प्रातिस्थौल्ये मेदोऽधिकार्षादीनां शोधयित्वा
 मेदसोऽप्यपाचयेत्साध्यामयसंक्षयेन पुष्टिर्भवति . ततो मे-
 दोऽपुष्टौ हेतोर्वायुनाशार्थात्साध्याय स्रोतोऽपुष्टौ मेद-
 ता रद्धे रस वायुरप्यनाशरु केष एव चरन्
 तस्यमेवाग्निं यतः प्रज्वलयती हेतोस्स्थूलं पुष्टौ
 शूरितां अधिकं स्रोः प्रज्वलयती हेतोस्स्थूलं पुष्टौ
 तदप्यनिर्लां स्थूलं दहतः . यथा कोटरं तदप्यग्-
 निर्लां दहतस्तदिति . तत्र च स्थूलं खेदशूरिता
 भवति . क्वं जद् . मेदसः खेदवाहिसिरामूलभावा-
 दिव्यन्नादपिप्यन्नादपि . विव्यन्नेन पुष्टिस्तन्प्रा-
 त्त

कोष्ठे एवं विपक्षेऽस्य संकृद्धस्रोतसो रसः ।
 सर्वत्राव्यवष्टाचित्वात् प्रायो मेदः प्रचायते ॥

तच्छेषोऽपरसोऽप्यत्वाच्चालं रक्तादिषुष्टये ।

ननु चोक्तं स्थूलां मेदोऽतिमुष्टिं यतीति . तन्
कथमित्याह . कौष्ठ एतानादि . अस्य स्थूलस्य मे-
दकारणैः स्वज्ञानता समुद्भूत उपलेपात्मकेन मेदना क-
ञ्चुपु रमवहसोतसु प्रलहमभरते कौष्ठ एव विरक्तं स-
ति यन्म रसरतवधातुवप्रामाण्येनमेवति . गुरुमधुग-
निभिन्न मेदस्मादस्य भजनं . अतोऽप्य पुनश्च मेद
एव प्रचीयते तेन रसेन . तथा तामाम्भेदस्मरसोपेति
रसो रसादिधातुपञ्चकमुष्टये स्वगन्धानाम्भेदपर्याप्तः .

तुल्येपि वाय्वादिचये प्राक्चितं चीयतेतराम् ।
मेदस्तेनाऽसमस्तेन धातूनां विदधाति तत् ॥
श्वासादीनचिराद्यान्यामज्वरोद्भ्रमगन्दरान् ।
मेहोरुस्तंभपिष्टकविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥

ननु च कथं रमरसाभ्यामप्रवृत्त्यां मेदसो वृद्धि-
कथय मेदसि वृद्धेऽप्यादीनि वृद्धिसं यन्तीति . यत्
उक्तं पूर्वे धातुः परं कुशीद वृद्धं धीगन्ध तद्विधमिति .
तथा धात्वाहारोऽथ धातव इति . तस्यावावन्तरे धा-
तवो न धीया वृद्धा वा तावदेकस्य वृद्धिर्ध्यां दुरप-
पादकवित्पधान्यति . न ह्येव एव पद्यः यत् पूर्वं
धातुपमर्दानेन परधातुमभयः अन्यधातुद्भ्रमः . अपि
तु युगपदसरेण सकलधातूनां परिपोषोऽपि . तन्नाम्भ-
रे वक्ष्यते . तत्रैव यथोक्तं विज्ञायते . भवतु ना-
मेवम् . यत् तु क्रमेण पूर्वधातुपमर्दानेनान्यधातुद्भ्रमस्ततः केव-
लस्य मेदसः कथं वृद्धिरवाप्युच्यते . न हि केवल-
मेव मेदधर्मापते . अपि तु रक्तादयोऽपि चीयन्त एव .
मेदः पुनः पूर्वकारणसकलवित्पशयेन वृद्धं सत् पुनरन्य-
धातुवेषुषया ह्यतरा वर्धते इति . एतदेवाह . तुभ्येजी-
त्यादि . अतस्तेन धातूनामसमलेन कारणेन मेदः स्थू-
लस्य श्वासादीन् जनयति .

अयथोपचयोत्साहश्चलसिगुदरस्तनः ।
अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्राज्ञं मारुतापहम् ॥

श्रेष्ठममेदोहरं यच्च कुलस्था गवका यनाः ।
जृग्दयामाकमुवृगायाः पानेऽरिष्टं मधूदकम् ॥
मस्तु तत्रं च तीक्ष्णोष्णं रूक्षं छेदितं च भेषजम् ।
चिन्ताच्यचायन्यायामशोभनास्वपनं भजेत् ॥
देहापेक्षी तथा रूक्षं ग्लानगुर्ध्वर्तनादि च ।

अतिसूक्ष्मः शीतश्च उष्ण इत्याह . अयथोप-
चयेत्यादि . उपचयेनायामहमनेन सुदृष्ट उल्काशो वर्य
त यथोपचयेत्साहः . न यथोपचयेत्साहः अयथोपच-
येत्साहः . अर्द्धमहार उल्काहेन तु मोरु इत्यर्थः .
पद्या त्रिगुणादयो यस्य स तथापिचः ताऽप्यः पुनःप्रांति-
स्थूलः स्मृतः . तथापिस्थूले मारुतापहमं योज्यम् .
तथा यथाप्रादिकं श्रेष्ठममेदोहरं तत्रापि योग्यम् . तथा
कुलसादय . पाने ररिजादीनि भेषजदीपय यत्
क्षीयन् तीक्ष्णनादिपुनम् . तथापिस्थूलां देहमपेक्ष यथो-
पचिनांभिन्यायतायत्यागामादीन् भजेत् . अस्तन्निश्चा-
प्रतिषेध . तथा रूध्रानादीन्नि भजेत् .

मधुना त्रिफलां लिङ्गात् गुद्धचीमभयां धनम् ।
रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुल्गुलीः ॥
शिलाहस्य प्रयोगश्च साधिमन्धरसो हितः ।
विलङ्गं नागरं क्षारः काबलोहरजो मधु ॥

ययामलकचूर्णं च योगोऽतिस्थौल्यदोषजित् ।
मदनं त्रिफला मुस्ता सप्ताहारिष्टवत्सकम् ॥
सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित् ।
तद्वद्वत्सकशम्याकदेषदारुनिशाद्वयम् ॥

समुस्तपाठाखदिरात्रिफलानिम्बगोधुमम् ।
मदनादीनि चालेपः स्नानादिष्वपि योजयेत् ॥
हिद्गुगोमेदकव्योपकुपुकौश्चास्थिगोधुमम् ।
एलाष्टकपहङ्गन्याखराश्वोपलभेदकम् ॥
तत्रेण दधिमण्डेन पीतं कोलरसेन वा ।
सूत्रकृच्छ्रे कृमीन् मेहं स्थूलतां च व्यपोहति ॥

तथा त्रिफलाशुद्ध्यादीनामन्यतमं मधुना लिङ्घ्यात् .
 तथा रसाह्ननादयश्च प्रयोग अभिमन्थरससहितोऽतिस्थूल
 हितः . विच्छादियोगः सर्वसामभागोऽतिरथोऽत्यदोषजित् .
 मदनायोपपदशकं समभागं जलन पीतमतिबृंहणोऽद्धान्
 योग्याद्यावति . वत्सकादि गोशूरकान्तं तदभ्युदनादि-
 दशकनदतिबृंहणरोगजित् . तथा मदनादीन्यनन्तरपठि-
 तानि क्वापादिना रसानुलेपोदयोर्दीद्व्यपि योजयेत् .
 तथा हिक्वाचुपलभेदान्तं तकादीनामन्यतमेन पीतं मूत्र-
 कृद्वादीनापोहति .

कृमिघ्नत्रिफलं तैलसक्तुच्युपणदीप्यकैः ।
 लोहोदकाप्लुतो मन्यः शस्तो बृंहणरोगिणाम् ॥
 व्योपकट्वीवराशिशुविच्छादिविपास्थिराः ।
 हिङ्गुसौवर्चलाज्जाजीपवानीधान्यचित्रकाः ॥
 भिसे बृहत्या ह्युपा पाठामूलं च केयुकात् ।
 पर्पा चूर्णं मधुघृतं तैलं च सद्दशांशकम् ॥
 सक्तुभिः पोडशगुणैर्धुक्तं पीतं निहन्ति तत् ।
 अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान्
 रोगानन्याश्च तद्विधान् ।
 हृद्रोगकामिलाश्वित्र-
 श्वासकासगलग्रहान् ॥

सुद्धिमेधास्मृतिवरं सन्नस्यामेश्च दीपनम् ।
 योज्यंतथायथाव्याधिस्वेदास्रवस्तावणान्यपि ॥

तथा कृमिघ्नादीषपदशकिन समभागेन कृतौ लोहो-
 दकेन शकभजनोपित्तपानीयेनाप्लुतो मन्धोऽतिबृंहणोऽथरो-
 गाणां पन्थः . व्योपादीन्धीपधानि चतुर्विंशतिः पररप-
 रसमभागानीत्ययमेको भागः . तत्समे मधुनी द्विती-
 यः . प्रतस्यु तृतीयः . तैलस्य चतुर्थः . एषां
 चतुष्णी भागानां मिश्रीभूतानां षोडशगुणा यवसक्तनः .
 अयं मन्ध-पीतः सन् अतिस्थौल्यादिकान्यथापठितान् सर्पान्
 रोगान् निहन्ति . अन्याश्च तद्विधान् बृंहणोऽप्यनित्यर्थः .
 तथा हृद्रोगादीन् निहन्ति . सुदध्यादिकरः . सन्नस्य
 आभेदोपन धाते . तथा तेषु बृंहणोऽप्यु रोगेषु य-

गान्याधि व्याधेः साध्येन क्रमेण येन्यम् .

अतिकार्यं भ्रमः
 सेहाग्निनिद्राद्वक्त्रांशुकौजःक्षुत्स्वरस्यः
 वास्तिहन्मूर्द्धजंघोरत्रिकपाश्वरुजा ज्वरः
 मलापोर्ध्वानिलग्लानिः
 वर्धोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलंघनात्
 अतिकार्येन नायासवर्षशीतोष्णवृद्धक्षुधः
 तृतिव्याध्यापधमदान् सहतेऽल्पबलत्वतः
 श्वासकासस्यप्लीहगुल्माशौवक्षिमन्दताः
 कृशं प्रायश्च धावन्ति रक्तपित्तानिलाभयाः

अतिविलंघनात्वा अतिकार्योऽदयो वक्ष्यन्त
 स्यते . अतिकार्यमित्यादि . सेहादीनां
 समासः . वरत्यादीनां रजाशब्देन .
 आदिप्रशब्देन मननविधानां वातग्रनां रोगाणां ग्रहणम्
 एते अतिकार्योऽदयोऽतिविलंघनाच्छास्यते . तत्र
 श्वाधान्यात् प्रुपशक्तिः . एतेनातिकार्येन हेतुना
 त्वबलत्वं ततोऽल्पबलत्वतो हेतोरायासादीन् पुरुषो न
 हते . मदशब्दस्य व्याप्यौषधान्या समासः .
 कृशं पुरुषं श्वासादयोऽन्ये च रक्तपित्तानिलाजा
 धावन्ति . तमतिकृशमायान्त्यत्यर्थः .

कार्यमेव वरं स्थौल्यान्त हि स्थूलस्य
 बृंहणं लंघनन्नालमतिमेदोऽग्निवातजित् ॥
 मधुरास्निग्धसौहित्यैर्यत् सौरख्येन च नश्यति ।
 क्रशिमसा स्थविमात्पन्तविपरितीतनिषेवणैः ॥

यद्ययं कार्याख्यो महान् रोगस्तथाप्यतिस्थौल्यात् वा-
 र्यमेव वरं कुत एवमित्याह . न हीत्यादि . अ-
 तिसूक्ष्मस्य हि भेषजमातिमेदोऽग्नेर्वायोश्च नाशन यत्तत्
 राशु . तथाविधं चातिमेदोभिवातजिद् भेषजमतिस्थूल-
 साधनञ्च बृंहणं पर्योषधाति लघनम् . तेनैतदुक्तं भवति .
 अतिस्थूलाय यदि बृंहणं दायते तदधिकतजिद्भवति .

तच्छेषोऽल्परसोऽल्पत्वान्नालं रक्तादिपुष्टये ।

ननु खोक्तं स्थूलं मेदोऽपिपुष्टिं यातीति . तत्र कृपमिलाह . कोष्ठ एवलादि . अग्न्य स्थूलस्य मेद. कारणः स्वदापत्या ममूडेन उपलेपात्मकेन मेदसा रु-
डेषु रमयह्योतरह प्रत्यहममरसे कोष्ठ एव रिपके स-
ति यतसम रमरसवैधातुः प्रथममृतिर्भवति . दुग्धमधुग-
दिभिन्न मेदरसादस्य भवते . अतोऽस्य पृथगस्य मेद
एव प्रचाप्ये तेन रमेन . तथा तरसाभेदमरशेषोपि
रसो रनादिधातुपथकपुष्टये स्वल्पनाशालस्य पर्याप्तः .

तुल्येपि चान्वादिचये प्राक्चित्तं चीयतेतराम् ।
मेदस्तेनाऽसमस्तेन धातूनां विदधाति तत् ॥
श्वासादीनिचिराच्चान्यान्यज्वरोदरभगन्दरान् ।
मेहोरुस्तंभपिट्ठकविद्रधिप्रभृतीन् गदान् ॥

ननु च कथं रमरसप्रथमप्रवृद्धान्यां मेदसो वृद्धिः
कथय मेदसि वृद्धेऽभ्यादांनि वृद्धिषा यातीति . यत्र
उक्तं पूर्णो धातुः पर कुर्यात् वृद्धः शीघ्रम तदिधमिति .
तथा धात्वाहासाध धातव इति . तरसाभावसर्वे धा-
तवो न शीघ्रा वृद्धा वा तावदेकरस्य वृद्धिशर्मा दुग्धप-
पादजाविल्लनाच्यते . न धेष एव पथः यत्र पूर्ण-
धातुप्रमर्दानेन परधातुमभयः अन्यधातूद्भवः . अपि
तु युगपदभरसेन सकलधातूना परिपूर्णोऽपि . तन्नात-
रे पथ्यते . तत्रैव यथोक्त विज्ञान्यते . भवतु ना-
मैवम् . यत्र तु क्रमेण पूर्वधातुप्रमर्दानेनाप्यधातूद्भवस्तत्र केव-
लस्य मेदसः कथं वृद्धिरत्रायुच्यते . न हि केवल-
मेव मेदश्चाप्यते . अपि तु रसादयोऽपि चीयन्त एव .
मेदः पुनः पूर्वकारणशकलविशेषेन वृद्ध सत् पुनरप्य-
धान्येषया सुतरा वर्धते इति . एतदेवाह . तुल्येऽपी-
त्यादि . अतस्तेन धातुनामसमत्वेन कारणेन मेदः स्थू-
लस्य श्वासादीन् जनयति .

अयथोपचयोत्साहथलस्फिगुदरस्तनः ।
अतिस्थूलः स्मृतो योग्यं तत्रान्नं मारुतापहम् ॥

श्रेष्ठम्पेदोहरं यच्च कुल्यत्या गन्तका यथाः ।
जूर्णश्यामाकमुद्गाग्याः पानेऽरिष्टं मधूदकम् ॥
मस्तु तदन्नं च तीक्ष्णोष्णं रुक्षं छेदि च भेषजम् ।
चिन्ताव्यवायव्यायामशोभनास्त्रपनं भजेत् ॥
देहापेक्षी तथा रुक्षं ज्ञानमुद्धर्तनादि च ।

अतिस्थूल कर्षणा उच्यते इत्याह . अयथोप-
चयेत्यादि . उपचयेनात्पामहननेन मदास उत्साहो यस्य
त यथोपचयोत्साहः . न यथोपचयोत्साहः अयोपच-
योत्साहः . अर्द्धमेहार् उक्तांहेन तु लोका इत्यर्थः .
चन्ताः स्थिमादयो यस्य न तथापिः ताऽग्नः पुष्ट्यदि-
स्थूल . स्मृत . . तथापिस्थूले मारुतापहपथं योग्यम् .
तथा यथाप्रादिक श्रेष्ठमेदोहरं तन्मैव योग्यम् . तथा
कुल्यत्सारय . पाने तरिषादीनि भेषजमोपथं यत्
त्रिभिन् नीश्यानादिपुनत् . तथापिस्थूले देहमपेक्ष यथो-
पचिनांशितान्यवायव्यायामादीन् भजेत् . अत्यन्निद्रा-
प्रतिषेध . तथा रुक्षज्ञानादीन्यपि भजेत् .

मधुना त्रिफलां लिङ्गात् गुल्मीभभवां घनम् ।
रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुल्गुलोः ॥
शिलाहस्य प्रयोगश्च साक्षिमन्धरसो हितः ।
विलङ्गं नागरं क्षारः काळलोहरजो मधु ॥

यवामलकचूर्णं च योगोऽतिस्यौल्यदोपजित् ।
मदनं त्रिफला मुस्ता सप्ताहारिष्टवत्सकम् ॥
सपाठारसवधं पीतमतिवृंहणरोगजित् ।
तद्वद्वत्सकशम्याकादेवदारुनिशाद्यम् ॥

समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिम्बगोधुरम् ।
गदनादीनि चालेपः खानादिष्वपि योजयेत् ॥
हिल्गुगोमेदकव्योपकुष्ठत्र्योञ्चास्थिगोधुरम् ।
एलावृक्षकपद्मन्थाखराशोपलभेदकम् ॥
तद्रेण दाधिगण्डेन पीतं कोलरसेन वा ।
मूत्रकृच्छं कृमीन् मेहं स्थूलतां च व्यपोहति ॥

तथा विह्वलाद्युत्पादीनामन्यतमे मधुना लिङ्गात् ।
 तथा रसाज्जनादपक्ष प्रयोग अभिमन्थरससहितोऽतिरथूल
 हितः । विह्वलादियोगः सर्वसमभागोऽतिरथूल्यदोषजित् ।
 मदनार्थोपधदशकं समभागं जलेन पीतमतिबृंहणोद्भवत्
 योग्याशयति । वस्तुकादि गोधूरकान्तं तद्रन्मदनादि-
 दशकवदतिबृंहणरोगजित् । तथा मदनदीन्यनन्तरप्रति-
 तपनि धाषादिना स्नानतुलेपोदपर्षादिव्यपि योजयेत् ।
 तथा हिह्वन्वायुपलभेदान्त तकादीनामन्यतमेन पीतं मूत्र-
 कृष्टादीनपोहति ।

कृमिघ्नत्रिफलं तैलसक्तव्युपणदीप्यकैः ।
 लोहोदकाप्तुतो मन्थः शस्तो बृंहणरोगिणाम् ॥
 व्योपकद्वीवराशिग्रुविह्वलातिविपास्थिराः ।
 हिह्वगुसौवर्चलाज्जीववानीधान्यचित्रकाः ॥
 निशे बृहत्सौ हृषुपा पाठामूलं च केचुकात् ।
 र्पां चूर्णं मधुघृतं तैलं च सट्टशांश्रकम् ॥
 सक्तुभिः पोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत् ।
 अतिस्थौल्यादिकान् सर्वांन्
 रोगानन्यांश्च तद्विधान् ।
 हृद्रोगकामिलाश्वित्र-
 श्वासकासगळग्रहान् ॥

सुद्धिमेधास्रुतिकरं सन्नस्यामिश्रे दीपनम् ।
 योज्यंतथायथाव्याधिस्वेदासक्तव्रणान्यपि ॥

तथा कृमिघ्नाश्विषदशकेन समभागेन कृतो लोहो-
 दकेन शशभाननोषितपानीयेनाप्तुतो मन्थोऽतिबृंहणोऽथरो-
 गाणां पथ्यः । व्योषादीन्वीषधानि चतुर्विंशतिः परस्पर-
 रससमभागानीत्यमेको भागः । तस्मिन्ने मधुनो द्विती-
 यः । पुतस्य तृतीयः । तैलस्य चतुर्थः । एषां
 चतुर्णां भागानां मिश्रीभूतानां षोडशगुणा यवससक्तः ।
 अथ मन्थःपीतः सन् अतिरथौल्यादिकान्यथापठितान् सर्वांन्
 रोगान् निहन्ति । अन्यथा तद्विधान् बृंहणोत्पादीनैत्यर्थः ।
 तथा हृद्रोगादीन् निहन्ति । कुट्टयादिकरः । सक्तस्य
 आभरणेन शरी । तथा तेषु बृंहणोत्पेषु रोगेषु य-

थाव्याधि व्याधिः शब्दस्येन क्रमेण
 योज्यम् .

अतिकार्यं भ्रमः कासस्तृ
 स्नेहाग्निनिद्राहृवश्रोत्रशुक्रौजःशुत्स्वरसयः
 वास्तिहन्मूर्द्धजंघोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः
 मलापोध्वानिलगलानिः पथ्याः भेद
 वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्तेऽतिविलंघनात् ।
 अतिकार्येन नापासवर्षशीतोष्णतृदक्षुषः ।
 तृप्तिव्याधौपधमदान् सहतेऽल्पवल्त्वतः ।
 श्वासकाससयर्प्लीहगुल्माशौवह्निमन्दताः
 कृशं प्रायश्च धावन्ति रक्तपित्तानिलामयाः

अतिलघनोरथा अतिकार्योदयो वक्ष्यन्त
 ष्यते . अतिकार्यमित्यादि . स्नेहादीनां
 समाप्तः . वक्ष्यादीनां रुजाशब्देन
 यादिमहनेन नानाविधानां वातजानां रोगाणां ग्रहणम्
 एते अतिकार्योदयोऽतिलघनाच्छापन्ते . तत्र च
 प्राधान्यात् पृथगुक्तिः . एतेनातिकार्येण हेतुना
 स्वबलत्वं ततोऽल्पवल्त्वतो हेतोरथासादीन् पुरुषो न स
 हवे . मदशब्दस्य व्याधौषधान्यां समाप्तः
 कृशं पुरुषं श्वासादयोऽन्ये च रक्तपित्तानिलजा
 धावन्ति . तमातिकृशमापान्तीत्यर्थः .

कार्यमेव वरं स्थौल्यान्न हि स्थूलस्य मे
 बृंहणं लंघनन्नालभतिमेदोऽग्निवातजित् ॥
 मधुरास्निग्धसौहित्यैर्यत् सौख्येन च नश्यति ।
 क्रशिमा स्थविमात्यन्तविपरीतानिपेवणैः ॥

यद्यर्थं कार्यास्त्यो महान् रोगरतथायतिरथौल्यात् वा-
 र्थमेव वरं कृत एवमित्याह . न हीत्यादि . अ-
 तिस्थूलस्य हि भेषजमातिमदसोऽपेवैवौषभ नाशन यत्तन्
 क्षायु . तथापि च्चातिमेदोभिवातजिद भेषजमतिरथूल-
 साधनज बृंहणं पर्याप्ततापि लंघनम् . तेनैतदुक्तं भवति .
 अतिरथूल्यय यदि बृंहणं दायते तदभिवातजिद्वरति

न तु मेदोजिदथ लघनं तद्वि मेदोनिद्रवति न
 त्वभिवाताजिदिति . तस्मात्तत्स्थौल्यस्य दुष्किन्त्यस्ताद्
 कर्शमेव वच् . तथापमपरः कार्श्यवत्त्वे हेतुः .
 यन्मधुरादिभिः त्रिपलैः ऋक्षिमा नशयति . स्पविमा-
 ल्यन्त तच्चित्तदेहविपरताया व्यायामचिन्तादीनां निषे-
 चैरिति .

शुष्कस्फिगुदरग्रीवः स्थूलपर्वा सिराततः ।
 उच्यतेऽनिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥
 अश्वगन्धाविदार्याद्या वृष्याश्चौपधयो हिताः ।
 अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ॥
 स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्पति ।

शुष्करिगोत्यादिनातिकृशलघनमुच्यते . एवविधो हि
 पुरुषोऽतिकृश इत्युच्यते . तत्रातिकृशे स विधिर्द्वि-
 यः . पूर्वसिम्बन्ध्यापि बृंहणत्वेनोक्तः . तथास्यगन्धाद्या
 मधुबृंहणा नानाविधैः प्रयोगैरीषधयो हिताः . तथा-
 तिकृशाश्चिन्ताप्रशयनिभिः कारणैः पुष्पति पृष्टि प्राप्नोति .
 तथा स्वप्नप्रसंगेन च पुष्पति वराह इव . यथा व-
 राहः सूकरः स्वप्नप्रसंगात् पुष्पत्येव कृशोऽसीति . अ-
 तिकार्यस्य विकृतास्यकत्वा अन्येष्वपि लघनोत्पेयु विवृ-
 शिदमाह .

लघनोत्पेयु रोगेषु, श्लेष्मप्युपकल्पयेत् ।
 यत्तदात्वे समर्थं स्याद्यच्चाभ्यासेन पुष्टये ॥
 सद्यः क्षीणो यतः सद्यो बृंहणेनोपचीयते ।
 त्विर क्रमेण च क्षीणस्तदभ्यासेन तत्र च ॥
 बृंहणं, देहमात्राश्लेष्मलादीनां वीक्ष्य योजयेत् ।

लघनोत्पेयुष्यादि . श्लेष्मपि लघनोत्पेयु का-
 र्यादवशिष्टेषु घनकासादिपुष्पकल्पयेत् . क्रिमिप्याह .
 यत्तदात्त इत्यादि . तदात्वे तत्काल प्रयोगानन्तर्पेयव य-
 द्वागोपशमने क्षमर्थं स्यात् . यद्योपधादिकमभ्यासेन पृष्टये,
 अथवा, तदपुष्पकल्पनेति संबन्धः . कुनोऽतिविधमुपक-
 ल्पयेदित्याह . यत्र, सद्यः क्षीणः सद्य एवोपयुजेतः

बृंहणेनोपचय प्राप्नोति . यः पुनः चिरं बन्धुफलं क्र-
 मेण च शीणः स तदभ्यासेन बृंहणभ्यासेनोपचीयत इत्य-
 धः . तस्माद्भयमपि योजयेत् .

न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहबृहत्त्वकृत् ॥
 मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्दिशेपतः ॥
 क्रव्यान्नां सरसांस्तस्माद्दकलावाणिकानुलघून् ॥
 वेशवारीकृतैस्तद्द्रव्यांगलैश्च कृताकृतान् ॥
 रसांस्तथा च क्षीरादीन्तर्पणांस्तर्पणान् पुनः ॥
 युञ्ज्यात् कृशानां ज्वरिणां
 कासिनां मूत्रकृच्छिणाम् ॥
 तृष्यतामृद्ध्वैत्रातानां
 मूढमारुतवर्धसाम् ॥

मांसेन सम चान्यत्र किञ्चिद्देहस्य बृंहणत्वकृत-
 भवति . मांसादानामामिषयुजा प्राणिनां सिहादयो . सं-
 बन्धि, मांस मृगादिमांसेन संभृतत्वमिदं शेषतोः बृंहणत्वकृदिति .
 संबन्धः . यस्माद्यत्र एवमुक्तमतः क्रव्यान्मांसानां रसान्
 दकलावाणिकान्, लघनोत्पेयु रोगेषु युञ्ज्यात् . . तथा, जा-
 ह्नेरपि मांसवैशवारीकृतैरतिमृदमन्त्रिभैः कृतानकृतांश्च रसान्
 युञ्ज्यात् . तथा, क्षीरादीनि सन्तर्पणाद्युञ्ज्यात् . .
 आदिग्रहणेतैस्तदादीनां ग्रहणम् . तथा, कृशानां ज्वरि-
 तादीनां तर्पणादीन्वापि युञ्ज्यात् . अनेन हि, तर्पणस्य
 नेन सतत उच्यन्ते .

समैः कृष्णासिततैलसौद्राद्यैर्बृहत्त्वशतर्पणैः ॥
 मन्थस्तद्वत् सिताशौद्रमादिरासक्तयोजितः ॥
 फाणितंसक्तवः सर्पिर्दधिमण्डोऽम्लकाश्चिकम् ॥
 तर्पणं मूत्रकृच्छ्रममुदावर्तहरं परम् ॥
 मन्थः खज्जूरसृष्टीकावृक्षाभ्याम्बुद्धीकडाहिमैः ॥
 परूपकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णाद्विरोगजित् ॥
 स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ॥
 सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णवलमदः ॥

तत्र कृष्णादिभिः समभगैर्मिथीकृतौर्द्विगुणतर्पणैः
 कृतो मन्थः पूर्वोत्तरोष्ठ हितः : तथा सिनादिभिर्मन्म-
 न्धस्तद्विशेषः यथोपपादः कृतस्तत्र तथा फाणितादिभिः
 कृत्तः प्रयोगः परमत्यर्थं तर्पणो मूत्रकृष्णश्च उदात्तहृत्
 च . तथा एतद्ग्राहिभिः समभगैः कृतो मन्थः सत्यनुष्ण-
 दिरोगनिवृत् . तथा यः कश्चिच्छूलकृतो मन्थः स्वादुर्गोष्णो
 वा सद्येहा रुधोर्ध्वि वा स सर्वो मन्थः सद्य एव सन्त-
 र्पणो देहर्षेयादिप्रदश्च .

अनन्तरमप्यार्षेषुपसंहरति .

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।
 यवगोधूममद्योस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥

स्थूले पुरुषे श्रवणतर्पणञ्चाहारं योज्यम् . कृशे
 स्वेतद्विपरीतं लघु सन्तर्पणञ्चेत्यर्थः . तेषांभयोरपि
 कृशस्थूलयोर्वगोधूम हितम् . किंभूतम् . तद्योग्याहि-
 तकल्पनम् . तद्योग्या कृशस्थूलयोः आहिता उत्पादिता
 संस्वारादिका कल्पना . यस्मिन्मद्योः यवैः तत्तथांगम् . तेने-
 तदुक्तं भवति . यदा स्थूलाय यवगोधूम दोगते तदा
 स्थूलयोग्यैवतर्पणार्हया कल्पनया . यदा तु तदेव य-
 वगोधूमं कृशाय दोगते तदा कृशयोग्यैव सन्तर्पणया
 कल्पनयेति व्याधिभूतयो रधौल्यकार्ययोश्चिह्नता .

स्थौल्यकार्ये प्रकृत्यापि स्यातातत्राऽप्यसंविधिः
 सततं व्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च ॥

यत्र तु पुरुषाणां प्रकृत्या सहजत्वेन रधौल्यकार्ये
 स्यातात् तत्राप्यपमेवान्नन्तरतो विधिर्विभज्य विकल्प्य
 यथोचितं सदैव योज्यः सततव्याधितत्वादेतोः तेनैतदुक्तं
 भवति . यद्यपि स्थौल्य कार्यं वा केषाञ्चित् स्वभावे-
 नैव भवति . तथाऽपि ते स्वभावैरेव व्याधिता उच्य-
 न्ते . अत एव तेषामर्थं विधिः सदा योज्यः .

मान्नादियुक्ते सेवेत यस्तु लघनबृंहणे ।
 समधात्वग्निदेहोऽसौ समसंहननो भवेत् ॥
 द्दोन्द्रियत्रलत्वाच्च न द्वन्द्वैरभिभूयते ।

तथा यः पुरुषो मानादियोगेनातियोगायोगं परि-
 बृंहणलघने सेवेत . असा पुरुषः समधात्वग्निदेहः .
 समसंहननो भवेत् . सोमा धात्वादयो यस्य स तथोक्तः
 देहस्य समत्वमङ्गानामनुनाधिकता समसंहननत्वं देहसंघ-
 तसमत्वम् . न काचित् स्थौल्यं नापि कार्यमिति .
 स च पुरुषो हृदेन्द्रियत्वादेतांर्द्वन्द्वैः सेवितपादिभिर्षोभिभूयते .

दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेदादिभेदतः ।
 उपक्रमा न तु द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥

इति द्विविधोपक्रमणोयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ननु बहवो प्राग्गदय उपक्रमाः शास्त्रे दृष्टाः
 तत् किमित्युक्तं द्विविधोपक्रम इत्याह . दोषगत्यादि .
 परस्परं भिन्ना अप्युपक्रमा विलक्षणया दोषगत्या हेतु-
 भूतया प्राग्गदभिदादतिरिच्यन्ते . न तु यथोक्ताद्वि-
 त्यादतिरिच्यन्ते . यथा गदा व्याधयो भिन्ना अपि स-
 न्ता द्वित्वात्त्वद्यद्वाख्यादधीयोमात्मकत्वात्प्राग्गदतिवर्तन्ते
 तदुपक्रमाः . तेनैतदुक्तं भवति . लघनबृंहणे
 एव दोषगतिविशेषेण प्राग्गदविशेषं प्राञ्चत इति .

इतीन्द्रुचिरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथातः स्नेहविधिमाध्यायं व्याख्या-
 स्यामः इति हस्मानुसारेयादयो महर्षयः ।
 स्नेहादिपुषयोगाय तद्द्वयापच्छगनाय च ।
 कुर्यात् प्रागेन तद्योगिद्वयसंभारसंग्रहम् ॥

न तु मेदोनिद्रा लघने तद्वि मेदोनिद्रवति न
 त्वभिनाता निद्रिति . तस्मादाविस्थान्यस्य दुष्क्रियत्यत्वाद्
 कार्यमेव वरम् . तथापमपरः कार्यवत्त्वे हेतुः .
 यन्मदुरादिभिः प्रियसुरैः कृशिता नश्यति . स्थविमा-
 स्यन्त तद्विस्तरेहविषयताना व्यायामाचिन्तादीना निषेच-
 नीति .

शुष्कस्त्रिगुदरश्रीवः स्थूलपर्वा सिराततः ।
 उच्यतेऽतिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः ॥
 अभगन्धाविदार्याद्या वृष्याश्चैपधयो हिताः ।
 अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च ॥
 स्वप्नप्रसंगाच्च कृशो वराह इव पुष्यति ।

शुष्कस्त्रिगुत्यादिनातिशयलघनमुच्यते . एवविधो हि
 पुरुषोऽपि कृश इत्युच्यते . तथापि कृशे स विभिर्हिने
 यः पूर्वदिग्गन्थाय बृहणनेनांशः . तथाप्यगन्थायाश्च
 मधुरबृंहणा मानानिभिः प्रयोगैरौषधयो हिताः . तथा-
 ति कृशोऽचिन्ताप्रश्रुतिभिः कारणैः पुष्यति पृथि प्राप्नोति .
 तथा रात्रप्रभवेन च पुष्यति वराह इव . यथा व-
 राहः मूरः स्वप्नप्रसंगात् पुष्यत्येव कृशोऽप्यति . अ-
 ति कृशमेव चिन्तितामकसा अन्येनपि लघनेऽप्येव विवद्व-
 रिस्माद् .

लघनोत्थेषु रोगेषु श्लेष्मण्युपकल्पयेत् ।
 यत्तदात्वे समर्थं स्वाद्यत्वाभ्यासेन पुष्टये ॥
 मद्यः क्षीणो यतः सद्यो बृंहणेनापचीयते ।
 चिरं क्रमेण च क्षीणस्तद्भ्यासेन तत्र च ॥
 बृंहणं देहमात्राधिक्यवादीन् वीक्ष्य योजयेत् ।

लघनेऽपि चर्मादि . श्लेष्मण्ये लघनेऽप्यु का-
 रणात्तद्विद्वेषु धनकायादिपुष्टयैर् . विभिन्नाद् .
 दन्तद्वय इत्यादि . तथाऽपि तद्व्यतिशेयागन्तव्येव य-
 द्वागन्तव्येन मद्यं मद्यं यद्येवमिदमभ्यासेन पुष्ये
 भवति मद्युक्त चोद्वि मद्यः . पुष्ये विभिन्नायुक्त-
 योऽप्येव . यतः सद्यः क्षीणः मद्य पुष्टयुक्तेन

बृंहणेनोपचयं प्राप्नोति . यः पुनः चिरं बहुकालं क्र-
 मेण च क्षीणः स तदभ्यासेन बृंहणाभ्यासेनापचीयत इत्य-
 धः . तस्माद्भयमपि योजयेत् .

न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहबृहत्त्वकृत् ॥
 मांसादमांसं मांसेन संभृतत्वाद्विशेषतः ॥
 क्रव्यान्मांसरसांस्तस्माद्दकलावणिकानुलघून् ॥
 वेशवारीकृतैस्तद्रज्जांगलैश्च कृताकृतान् ॥
 रसांस्तथा च क्षीरादीन्तर्पणांस्तर्पणान् पुनः ॥
 पुःजात् कृशानां ज्वरिणां
 कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणाम् ।
 लृध्यतामूर्ध्ववातानां
 मूढमारुतवर्षसाम् ॥

मांसेन सम चान्यत्र किञ्चिदेहस्य बृंहणत्वकृतं-
 भवति . मांसादानामपि मधुना प्राणिनां सिंहादयोः से-
 वन्धि . मांसं मृगादिमासेन सञ्चतत्वाद्विशेषतो बृंहणत्वकृदिति .
 संबन्धः . यस्माद्यत्र एवमुक्तमतः क्रव्यान्मांसानां रसात् .
 दकलावणिकान् . लघनोत्थेषु रोगेषु पुष्यताम् . तथा जा-
 हलैरपि मांसैर्वेशवारीकृतैरतिशुष्कमिच्छीः कृतानकृतांश्च रसात् .
 पुष्यताम् . तथा क्षीरादीनि सन्तर्पणान्युष्यात् .
 आदिमहणेत्तद्वेशवारीनां मूत्रकृच्छ्रिणाम् . तथा कृशानां ज्वरि-
 त्वादीनां तर्पणार्थं पुष्यताम् . अनेन हि तर्पणस्य
 भेदेन सत्तत्र उच्यते .

समैः कृष्णासितातैलक्षौद्रैर्द्व्यैर्द्वयैस्तर्पणैः ॥
 मन्यस्तद्वत् सिताक्षौद्रमादिरासक्तुयोजितः ॥
 फाणितं सक्तवः सर्पिर्दधिमुण्डोऽम्लकाश्चिकम् ॥
 तर्पणं मूत्रकृच्छ्रमूत्राद्वर्षद्वरं परम् ॥
 मन्यः खज्जूरमूत्रीकाफृष्णाम्लीकटादिभिः ॥
 परुषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णादिरोगजिह्व ॥
 स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा ॥
 सद्यः सन्तर्पणो मन्यः स्पर्धेवर्णवलयमदः ॥

तत्र कुण्डादिभिः समभागेभिर्मिश्रितैर्द्विगुणतर्पणैः
 कृतो मन्थः पूर्वोद्धृतेषु दिवसैः तथा शितादिभिर्मन्म-
 थंस्तद्विज्ञेयः यथोपपादः कृतस्सत् तथा कार्णतादिभिः
 कृतः प्रयोगः परमत्वर्थे तर्पणो मृत्कृ-श्रम उदावर्तहर
 अ तथा सखरादिभिः समभागेः कृतो मन्थः सद्यस्तु-
 द्दिरोगनिवृत्तः तथा यः कश्चिद्वलकृतो मन्थः स्वादुर्वाञ्जली
 वा सद्येहो रूधोऽपि वा स सर्वो मन्थः सद्य एव सन्त-
 र्पणो देहस्यैवोदप्रदश्च

अनन्तरमप्यायार्धपुपसहरति .

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे ।
 यवगोधूमसुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम् ॥

स्थूले पुरुषे शूर्वपतर्पणञ्चाहारं योग्यम् . कृशे
 त्वेताद्विपरीतं लघु सन्तर्पणञ्चैल्लेख्यः . तथैवाभयोऽपि
 कृशारमूलयोग्यवगोधूम द्वितम् . किंभूतम् . तद्योग्याहि-
 तकल्पनम् . तद्योग्या कृशारमूलयोग्या आहिता उत्पादिता
 सरकरादिका कल्पना यस्मिन्मन्थवगोधूमे तत्तथाक्तम् . तेनै-
 तदुक्तं भवति . यदा रमूलाय यवगोधूमं दीयते तदा
 रमूलयोग्यैवोपार्पणार्हस्या कल्पनया . यदा तु तदेव य-
 वगोधूमं कृशाय दीयते तदा कृशयोग्यैव सन्तर्पणया
 कल्पनयेति व्याधिभूतयो स्थौल्यकार्ययोश्चोक्तता .

स्थौल्यकार्यं प्रकृत्यापि स्यात्तत्राऽप्ययंविधिः
 सततं व्याधिततथा सदा योज्यां विभज्य च ॥

यत्र तु पुराणां प्रकृत्या सहजत्वेन रमूलायकार्यं
 स्याताम् तथाप्यमेवाऽनन्तरोक्तो विधिर्विभज्य विकल्प्य
 यथाचित सदैव योग्यः सततव्याधितत्वाद्देतोः तेनैतदुक्तं
 भवति . यद्यपि स्थौल्य कार्यं वा केपाचित् स्वभावे-
 नैव भवति . तथाऽपि ते स्वभावेनैव व्याधिता उच्य-
 ण्ते . अत एव तेषामयं विधिः सदा योग्यः .

मात्रादियुक्ते सेवेत यस्तु लघ्ननष्टं हर्णे ।
 समधात्वग्निदेहोऽसौ समसंहननो भवेत् ॥
 द्द्वेन्द्रियवलत्वाच्च न द्वन्द्वैरभिभूयते ।

तथा यः पुरुषो मात्रादियोगेनातियोगायोगे
 बृंहणलघने सेवते . असौ पुरुषः समधात्वग्निदेहः
 समसंहननो भवेत् . सेमा धात्वाद्यो यस्य स तथोक्तः
 देहस्य समत्वमज्ञानानुनाधिकता समसहननत्वं
 तसमत्वम् . न चाचिद् स्थौल्यं नापि कार्यमिति .
 स च पुरुषो द्द्वेन्द्रियत्वाद्देहोऽसौ तत्रातपादिभिर्भाभिभूयते .

दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः ।
 उपक्रमा न तु द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव ॥

इति द्विविधोपक्रमणो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

ननु चर्वा मात्रादय उपक्रमाः शास्त्रे दृष्टाः
 तद् किमियुक्तं द्विविधोपक्रम इत्याह . दोषगत्यादि .
 परस्परं भिन्ना अप्युपक्रमा विलक्षणया दोषगत्या हेतु-
 भूतया मात्रादिभेदादतिरिच्यन्ते . न तु यथोक्तद्वि-
 त्वादतिरिच्यन्ते . यथा गदा व्याधयो भिन्ना अपि स-
 न्ता द्वित्वात्त्वानुभावात्प्रादोषोमात्मकत्वान्नातिवर्तन्ते .
 तद्वदुपक्रमाः . तेनेतदुक्तं भवति . लघ्नबृंहणे
 एव दोषगतिविशेषेण मात्रादिविशेषं प्राप्नुत इति .

इतीन्दुधिरचितायामष्टांगसंग्रहव्याख्यायां
 चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथातः सैहविधिमध्यायं व्याख्या-
 स्यामः इति हस्साहुरात्रेयादयो महर्षयः ।
 सैहाद्रिपुपयोगाय तद्व्यापच्छगनाय च ।
 कुर्यात् प्रागेव तद्योगिद्रव्यसंभारसंग्रहम् ॥

पूर्वमिन्द्राद्यैः विविध उपक्रम उपः . तत्र च संपन्नस्य शीघ्रनामकस्याप्येवमस्य च वेदादिदीक्षा-
 स्थानतोऽपि वेदाद्य शीघ्रमादिरक्षयमाध्यापनादिप्रकारैः
 ध्यायात्मैः अथान इत्यादि . वेदाद्य शीघ्रनामस्य
 प्रायत वेदादिभ्यनामेषु वेदाद्युपयोगस्य देवदेवित्वा-
 दित्यात् वेदाद्युपयोगस्यप्रवृत्तत्वात् च तद्विद्वत्प्रकाराणां वे-
 दानुपयोगयोगिनां पूर्ववत्प्रवृत्तत्वात्तद्विद्वत्प्रवृत्तत्वात् तद्विद्वत्प्र-
 वृत्तमनयोगिनां च द्रव्याणां सम्यग्भवेत् इत्येव .

शुक्रजीतसरस्त्रिगयमन्दनुस्रममृदुद्रवम् ।
 औषधं स्नेहं मायो विपरीतं विरुक्षणम् ॥
 सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु मवरं मनम् ।
 तत्रापि चोचमं सर्पिः संस्कारस्यानुपवर्तनात् ॥
 माधुर्याद्विदाहित्वाज्जन्माद्येन च शीलनात् ।

सर्वे यत्सिद्धिमुपयुक्तमिषं प्रायेण स्नेहनमप्यदेवं-
 द्यमप्यस्नेहनं भवतीति प्रदर्शनार्थं मायोमृद्वणम् . वि-
 परीतं लघ्नादिगुण विरुधणम् . अथपि मायोमृद्व-
 मनुवृत्त्ये . सर्पिस्तादृशगुण्य सर्वैर्लेह्यु मवरं भेद्य-
 माद्यु स्वकार्यत्वेनात् . तथापि चतुर्थे सर्पिस्तमं
 संस्कारानुपवर्तनात् . येन हि द्रव्येण संस्कारयो उपवृ-
 त्तये . स्वशुचानुसद् सस्कारानुसद् शुद्धतातीति सं-
 स्कारानुवर्ती . न हेतुत्वादिषु सम्भवति . ते हि सा-
 दृशांस्तज्जिन . तथा च चन्दनादी तैलादीना विप-
 रीतैर्द्विध्यान्तैर्विष्यादिनासौ भवति . न हि स्नेहना-
 शस्त्रस्य बहुत्वम् . तथा माधुर्यादिगुणयोगाच्च सर्पि-
 र्हेतोत्तमम् .

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम् ॥
 घृताचैलं शुक वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ।

ते च सर्पिरादयो यथाही पित्तघ्नाः . यथोत्तरमितरघ्नाः
 स्नेहघ्नः स्नेहप्रतिषेधादितरघ्नश्चेन्न यातमा इति गम्यते . अथ-
 वा द्रव्यान्तरहेतुकृतसर्पिराद्येषुघ्ना इतरघ्नाश्चेन्न चक्रस्यापि म-
 ह्यणम् . तैर्नैव तैलस्यापि पित्तघ्नत्व सिद्धम् . अथादि-
 योर्नैव तैलस्य पित्तघ्नत्वमिति . यो परमात् पूर्तः स
 सरमात् पित्तघ्नः . यो परमादुत्तरः स तस्मान्मतातः .

नैतन्न च पूर्ववत्प्रवृत्तत्वात् विनास एवमेवः यद्यदा मज्ज-
 स्य मन्तुत्वात्प्रवृत्तत्वेन विगम्यते समती २२ विप-
 रितम् . अथवा वेदव्याप्यानां सर्पिस्तैरानां यद्यद्वि-
 क्रियेयकर्मयोगेदेवैतन्नप्रवृत्तत्वात् इति स्वकीयैः .
 इति .

श्लेष्मां विभिन्नगुणभिस्त्वेवैकस्मिन्मृदुना पदान् ॥
 स्नेहाश्रया दीपित्वां मांसास्थिरुल्लासकम् ।

सर्पिस्तादृशेभ्यःप्रवृत्तत्वात् सद्यो प्रवृत्तवत्सिद्धि-
 र्हेतुं भवति . तैः पुनर्देवतोः . एतच्च सर्वे
 सत्त्वैरुत्तमयो . एषादयः स्नेहाश्रयाः सर्पिस्तैरि-
 त्वां शीघ्रतः . तत्र इति शीघ्रं पुनरागतः . श्री
 एव यद्यपि योर्नैतान् . योर्नैव यथाश्रयाः अथ म-
 न्मतातः . कर्मणि च दास्यति च तैलद्वयः .
 स्नेहस्य विषये इत्येव .

स्नेहसंशोध्यमचर्माप्यापासासक्तचिन्तकाः ।
 शुद्धवालावलकृत्ना कृताः शीणाश्चरतसः ॥
 मातास्तेष्वन्दतिमिरदारुणमतिषोधिः ।
 स्नेहाः—

स्नेहादयः स्नेहाः . न इत्येवैतः स्नेह एव-
 र्धः . तथा यः संशोध्यः स मयं स्नेधः . जा-
 ताद्यन्तस्य मयादिवयेन संशोधः . शीणशब्दस्यास-
 र्हेतोभ्यां संशोधः . एवन्ती अस्मिन्पदादिशोधी . दा-
 यप्रतिषेधः कृमोन्मीनास्त्वो वर्मयोगः . एते स्नेहाः .

—न त्वतिमन्दाप्रित्तिष्णाप्रिस्थूलदुर्बलाः ।
 ऊरुस्तम्भाज्जितसारागमगळरोगगरोदरैः ॥
 मूर्च्छार्द्यर्शचिश्चेत्प्रसृष्णास्यैथ पीदिताः ।
 अपमसृता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥

अतिमन्दाप्यादयो न तु स्नेहा इति संशोधः .
 शीणशोधिः स्नेहनादव्यमित्यन्तरप्रवृत्तत्वाभिप्रेत्याहुः .
 दुर्बलस्यानरणशुद्धेः स्नेहव्यापत् . ऊरुस्तम्भादीनां पी-

द्वितशब्देन संबन्धः . अत्र शोधनप्रसङ्गेऽप्यरन्ध्रं स्ने-
हिनं विना शोधनामिति यावत् . अपप्रसृता न स्ने-
हाति निमक्तिप्रणिमामः . तथा नस्यादिवितये मुक्त आ
दोषसाम्यात् स्नेहो न याञ्च्यः .

तत्रधीस्मृतिमेधाग्रिकांक्षिणां शस्यते घृतम् ।
ग्रान्थिनाळीकृमिश्लेष्ममेदोघोरुतरोगिषु ॥
तैलं लाघवदाढ्याधिक्करकोष्ठेषु देहिषु ।
वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥
रूक्षकेशक्षमात्याग्निवाताहतपथेषु च ।
शेषौ वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥
तथादग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।

तत्र स्नेहेषु मध्ये धीप्रभृतिकांक्षिणां स्नेहप्रसङ्गे
सति घृतं स्नेहः शस्यते . तस्य तथाशक्तित्वात् .
धीर्बुद्धिः . मेधा प्रसा . ग्रन्थ्यादिषु श्लेष्मादेरोगि-
षु शरीरलाघवदृढत्वार्थिषु कृरकोष्ठेषु च देहिषु तै-
लं शस्यत इति संबन्धः . वातादिभिः कारणैः धी-
णधातुषु रूष्यादिषु च शेषौ स्नेहो वसा मञ्जा च .
द्वेशधर्मशब्देनाग्नेशश्रमस्य सर्पिलैल च प्रयोजयेदिति .
अल्पभरतितीक्ष्णामैः स्नेहप्रतिषेधो वसाया मश्रधापवाद-
वाक्यम् . वाताहतपथः वातरुद्धदेहक्षोताः . वसा पुनः
मन्थादिश्रुनास्वपीठा . तथा दग्धादिषु योन्यादिरुजि च
वसा शस्यत इति संबन्धः .

तैले प्राहुषि वर्षान्ते सर्पिरन्ध्रौ तु माधवे ।
सर्वे सर्वस्य च स्नेहं युञ्ज्यात् भास्वति निर्मले ॥
ऋतौ साधारणे—

अनन्तर वेदानामृतविशेषेण नियमप्रदर्शनार्थमिद-
माह . तैलं प्राहुषीत्यादि . प्राहुषि श्रावणं शोध-
नप्रसङ्गे तैलं वेहनाय शस्तम् . वर्षान्ते कार्तिके स-
र्पिः शस्तम् अन्यौ शेषौ वसामञ्जानौ माधवे वस-
न्ते वैधे . शोधनप्रसङ्गे प्राहुषि तैलं वातजयप्राधा-
न्यात् . शरीदि घृतं पित्तजयाय . वमनप्रयोजे

कफोद्वेशनशक्तत्वात् सदशेषि काले वसाया स
प्रयोगः . तथा सर्वो घृतादिखेदः सर्वस्य च
शोथस्य च साधारणे वसन्तशरत्प्रावृडाख्ये ऋतौ भास्व-
ति तीक्ष्णरश्मौ निर्मले व्यन्ने योज्यः . न त्वल्प-
शतौष्णवर्षाह्मन्तशीधिरम्रीभ्याख्ये .

—दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ।
दिवा निश्यनिले पित्ते संसर्गे पित्तवत्यपि ॥

ऋतुनियमं दर्शयित्वा तत्पृष्ठभाषितया राज्यहर्मेदेन
नियमं दर्शयति . दोषसाम्ये प्राकृते अनिलकफे कव-
ले च कफे प्राकृते घृकृते च यथैतिऽतुषु दिवेन
ऋतुयोजनम् . अनिले केयले पित्ते च केयले तथा
पित्तवति संसर्गे पित्तानिले पित्तकफे च निशि स्नेहो
योज्यः .

त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं च योजयेत् ।
उष्णेऽपिरात्रौ सर्पिश्चदोषादीन्वीक्ष्यचान्यथा ॥
निश्यन्तुते वातकफाद्रोगानहनि पित्ततः ।

शीतोष्णयोः स्नेहप्रतिषेधादिदमुच्यते . त्वरमाण
श्ल्यादि . स्नेहविषयव्यायुप्रसमाय त्वरमाणे शीतेऽप्यु-
तौ स्नेहं योजयेत् . न तु सामान्येनापि तु दिवा
तैलमेव च न रात्रौ नाप्यस्नेहः . तथा कारण-
वशात् त्वरमाणे उष्णेऽप्युतौ स्नेहं योजयेत् . अत्र तु
रात्रमेव सर्पिरेव च . अधवा दोषदृश्यनलादीन् वी-
क्ष्य तदाद्रुष्येनान्यथापि योजयेत् . यत्र दिवा उक्तं
तत्र रात्रावपि योजयेत् . यत्र च तैलमुक्तं तत्रान्योऽपि
स्नेहो योज्यः . तथा यत्र रात्रौ सर्पिकक्तं तत्र दिवा-
न्यदपि . अन्यथा यथोक्तकारणवैपरीत्ये इति प्राप्तम् .
निशि स्नेहमुपयुक्तानो वातकफादेतो रोगानश्रुते . षुन-
महनि पित्ततो रोगानश्रुते इति संबन्धः . इति स्नेहरय काल
नियममुक्त्वा योजनं दर्शयति .

युक्त्यावचारयेत् स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।
नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकणाक्षितर्पणैः : ॥

रसभेदैककृत्वाभ्यां चतुष्पष्टिर्विचारणाः ।
स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्चक्रमात्स्मृताः ।
ययोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेये विचारणा ।
स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥

युक्तत्वादि . सर्वे युक्त्या भावादिभ्यां स्नेह-
मवधारयन् . केनोल्गाह भक्ष्यादिना आहिग्रहणन भो-
ज्यलक्षणस्य विविधस्याप्यधरय महणम् . तथा व-
न्निभिर्नत्यादिभिश्च . एते भक्ष्यादिनाघेन प्रयुज्यमान-
स्य स्नेहस्य चतुष्पष्टिसत्त्वा विचारणा भवन्ति . क-
थमित्याह . रसभेदैककृत्वाभ्याम् . तत्र रसभेदा पूर्वं
विषष्टिव्याख्याताः . एकरत्नेदेन चतुष्पष्टिः . एक-
का यः स्नेहः केवलमुपयुज्यते न च पियते तस्मात् .
भक्ष्याद्यते रसभेदसंभव . एककशब्देन वस्तिनस्या-
म्यज्ञनादिकं गृह्यते . कथमिहा एव विचारणा उच्य-
न्ते नाच्छपेय इत्याह . स्नेहस्येत्यादि . क्रमाद्यथा-
संख्येन रसभेदैकन्याभिभूतत्वात् स्नेहस्य . नस्यादिषु
भरति स्नेहस्याल्पत्वाच्च चतुष्पष्टिर्विचारणा उच्यन्ते .
मघोतस्य च हेतोस्त्याभिभवलक्षणमालम्ब्यलक्षणस्य चा
भावादच्छपेयस्नेहो विचारणाशब्देन नोच्यते . स्नेहस्य
चौरयोरे स एवाच्छपेयास्य : कल्पः श्रेष्ठः . कुतः
स्नेहकर्माणां तर्पणमार्दवादीनामाशु संपादनात् .

द्राभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यमिर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।
द्रव्यमध्येोत्तमामात्रास्तास्ताभ्यश्चह्रसीयसीम् ॥
कल्पयेद्दीह्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम् ।
अज्ञातकोष्ठे हि बद्धः कुर्याज्जीवितसंशयम् ॥

तस्य च स्नेहस्य ह्रस्वमन्योतमा माता भवति .
कान्ता इत्याह . द्राभ्यामित्यादि . एवं क्रमादेव त-
न्त्युच्यते . या द्राभ्यां पादाभ्यां स्नेहमात्रा जीर्यति
सा ह्रस्वा . या वा चतुर्भिर्यमिर्जीर्यति सा मध्यमा .
या ऋषाभिर्जीर्यति सा उत्तमा . ताभ्यथ निरस्यो
भानाः ह्रसीयसी कल्पयेदिति . इयं ह्रस्वा इय च
ह्रस्वा . इयमनयोतमेयमेव ह्रस्वा ह्रसीयसी . ननु
सर्वे ह्रसीयसी कल्पयेन् न अपि तु दोषादीन् जी-

ह्य . तन्नैतदुक्तं भवति . दोषदूष्याद्यातुगुण्येन ह्रसी-
यसीमपि चतुर्णां मात्रा कल्पयेन् . तेन जरणकाला-
नुत्तेर्दोषादिपारतन्त्येनेत्येव ह्रसीयस्या बहुविधमात्रत्व द-
र्शितम् . तथा यत्राप्यन्यतमा मात्रा योष्या तत्राप्य-
ज्ञातकोष्ठत्वात् प्रागेव प्रथममेव ह्रसीयसी कल्पयेत् .
तुशब्दोऽप्यवधारणे . कुत इत्याह . अज्ञातकोष्ठे पु-
रुषे बहुस्नेहोऽज्ञातस्य कदाचिज्जीवितसंशय कुर्यात् .
दिशब्दो यस्मादर्थ . यस्मादेव तस्मात् प्रागेव ह्रसी-
यसी कल्पयेदित्यर्थः . अनन्तरं ह्रस्वादीनां मात्राणां
विषयमेव दर्शयति .

तत्र दुर्बलमन्दापिवाल्लृद्धसुखात्मकैः ।
अपथ्यरिक्तकोष्ठत्वज्वरातीसारकासिभिः ॥
ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारेऽनुवर्तते ।
चिराच्च बल्या न रुजे व्यापन्नापि प्रकल्पते ॥

तत्रेत्यादि . तत्र मात्रापर्ये ह्रस्वा मात्रा दुर्ब-
लादिभिः . पेया . अपथ्यमहित रिक्तकोष्ठत्वं येषां तैर-
पथ्यरिक्तकोष्ठत्वैर्ह्रस्वा पेया . सा हि ह्रस्वा परिहारे
यत्रणायां सुखा न दुःखपरिहारा . चिर बहुकाल च
शरीरेऽनुवर्तते . अवलानां बन्धा भवति . देशकाला-
पचारादिना व्यापन्ना विरमितापि रुजे रोगाय न प्रवर्तते .

मेहोरुःषिट्टिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः ।
मध्यमा मृदुकोष्ठे च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा ॥
न चलसपणी मन्दविभ्रंशा शुद्धयेऽप्यलम् ।

मेहादिपीडितैर्मृदुकोष्ठैश्च मध्यमा पेयेति संबन्धः .
सा हि मध्यमा सुखेनानायासेन स्नेहनी स्यात् . त-
था न च चलसपणी मन्दविभ्रंशा व्यापन्नापि सती स्व-
स्वागणिलर्षः . तथा शुद्धये दोषाणां शोथनायात्वं
पर्यता .

महादेहानलवन्धुत्वं क्लेशसहिष्णुभिः ।
गुल्मोदावर्तवीसर्पसर्पदंशाभिपीडितैः ॥

उन्मत्तैः कृच्छ्रमूर्ध्वैश्च महती क्षीघ्रमेव सा ।
सर्वमार्गानुसारेण जयेद् व्याधीन् सुयोजिता ॥

महादेहादिभिस्ताया शुम्भाद्यभिपीडितैस्तापोन्मत्तैः कृच्छ्र-
मूर्ध्वैश्च महती भयेति संबन्धः . महच्छब्दस्य देहादि-
प्रयेण समासः . सा हि महती भारा सर्वमार्गानु-
सारेण सकलघोतोरुगमनेन करणभूतेन एषोऽभिजाता सती
शीघ्रमेव व्याधीन् जयेत् . दुर्योजिता स्वनीषादीन्
व्याधीनावहतीति तात्पर्याभिः .

शस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ।
शमनःक्षुद्धतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ॥

तत्र यः स्नेहः शुद्धये शोषणार्थं पुन्यते स
शस्तनेऽन्ने जीर्णमात्र एव पुन्यते . तथा यः शुद्धये
स्नेहोऽच्छो बहुश्च योज्यः . एवकारकरण कालातिक्रमप-
रिहारार्थम् . बहुकृत्तपया मातृपेलर्धः . तथा यः श-
मनस्नेहः स शुद्धतः पुरुषस्याऽनलो मध्यमया मायया
शस्यते . अनन्न इति शस्तनेऽन्ने जीर्णे ततश्च क्षुद्रत
उपपुन्यते . तथा तस्मिन् जीर्णोऽन्नमिति .

बृंहणो रसमद्यार्थः सभक्तोऽल्पो हितः स च ।
चालदृष्टपिपासार्तस्नेहद्विष्मद्यशीलिषु ॥
स्त्रीस्नेहानित्यमन्दाग्निमुखितकेशशरीरुषु ।
मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च ॥
स्नेहः प्राग्भोजनात् कुर्याद्दूरजंघाकटीवलम् ।
वेगानुलोम्यमारोग्यमन्नः कायबलक्षयम् ॥
मध्ये बृहत्त्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्शमान् ।
इन्द्रियास्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजन्तुगदक्षयम् ॥

यस्तु बृंहणः स रसमद्यार्थः सभक्तः स भोजनोऽन्योऽप्य-
या मायया योज्यः . स च बृंहणो बालदृष्टादिभ्यो
हितः . पिपासार्तः प्रसक्तनुदावैः . स्नेहदिषो ये
स्वभावेन स्नेहं द्विषन्ति . तथा स्त्रीनिल्यानां वेहनिल्यानां
च . स च प्रपुक्तो बृंहणस्नेहो भोजनात् प्राक् प्रथमं भो-

जनस्य प्रयुक्त ऊर्ध्वलादीन् कुर्यात् . तथा स एव भो
जनमध्ये पीतो बृहत्त्वादीन् कुक्षिरुक्शमनान्तात् कुर्यात्
स एव भोजनादूर्ध्वमनन्तरं प्रयुक्त इन्द्रियास्थिरतामूर्ध्व-
जन्तुगदक्षयं च कुर्यात् .

वाते सलवणं सपिंः पित्ते केवलमिष्यते ।
वैद्यो दद्यात् बहुकफे क्षारतिकटुकान्वितम् .

सर्वशश्च पूतं माकतेऽधिके सलवणं हितम् . पि-
त्तेधिके केवलमिष्यते . बहुकफे तु पुरुषे क्षारविक-
टुकान्वितं पृत वैद्यो दद्यात् .

वायुष्णमच्छेऽनुपिवेत्स्नेहे तत्सुखपक्तये ।
आस्योपप्लेषशुद्धयै च तौवराकृष्करे न तु ॥
उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो ह्युष्णोर्विरुध्यते ।

अच्छस्नेहेऽनु पश्चादुष्णं वरि पिवेत् . किं प्र-
योजनमाह . तस्य स्नेहस्य सुखपक्त्वर्थमास्योपप्लेषशु-
ध्ययै च . किं सर्वत्र आह . न तु तीवरे आ-
कृष्करे च स्नेहे वायुष्णं पिवेदिति संबन्धः . क-
स्मादित्याह . उष्णत्वादि . सर्वस्नेहेषुष्णोपचारेण भ-
वितव्यम् . उष्णोपचार उष्णस्तारवादिभिर्यतो विरु-
ध्यते . ततस्तत्र त्यजेत् .

ततो गुरुपावरणो निवातशयनस्थितः ।
जरणान्तं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्पचारिपः ॥
शिरोरुग्भ्रमनिष्ठवमूर्च्छासादारतिहर्मः ।
जानीयाद् भेषजंजीर्यंजीर्णतच्छान्तिलाघवात्
अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णाद्गारशाब्दिभिः

ततश्च प्रकृतादुष्णोदकपानानन्तरं गुरुपावरणानु-
ष्ठानः सन् जरणान्तं प्रतीक्षेत . जीर्यमाणे तस्मिन् तृ-
ष्यन् सन्नुष्णाल्पचारिणो भवेत् . तच्च भेषजं स्नेहा-
रूपं शिरोरुग्भ्रमनिष्ठवमूर्च्छासादारतिहर्म्यानात् . तदेव भेष-
जं तच्छान्त्या शिरोरुग्भ्रमनिष्ठवमूर्च्छासादारतिहर्म्यानां लाघवेन च

जीर्णं जानीयात् . तथा अनुलोमानिलादिभिर्जी-
र्णं जानीयात् .

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ।
तेनोद्गारत्रिशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः॥

तथा स्नेहस्य जीर्णाजीर्णशङ्काया पुनरुष्णोदकं पि-
बेत् . उष्णोदकेन पीनेनोद्गारादिभिर्जातिः स्यात् . त-
तश्च जीर्णाजीर्णशङ्कातोऽधिकमद्वलापय रुचिश्च भवति .

भोज्योऽन्नं मात्रयापास्यन्श्वःपिवन्पीतवानपि।
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसंकरम् ॥

त च स्नेह श्वः पास्यन् पुरुषाञ्च वा पिवन्
श्वः पीतवाश्च मात्रया स्वल्पेनान्नं भोज्यं किञ्चनमश-
माह . द्रवीण्येत्यादि . असंकर अनानाम्रावीयम् .

उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
व्यायामवेगसंरोधशोक्रवर्षहिमातपान् ॥

प्रवातयानयानाश्वभाष्यात्यासनसंस्थितीः ।
नीचात्युच्चोपधानाहस्त्वपनधूमरजांसि च ॥

यान्यहानिपिबेत्तानितावन्त्यन्यान्पित्यजेत् ।
सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेऽपि च क्रमः ॥

तथा स्नेहप्रसङ्गेऽपि पुरुष उष्णोदकोपचारी ब्रह्मचा-
री क्षपाशयश्च स्यात् . क्षपाशयश्चन्देन दिवाव्यनस्य
रात्रिनागरणस्य च प्रतिषेध उक्तः . तथा पुरुषो या-
न्यहानि स्नेहं पिबेत्तानि व्यायामादीस्त्वजेत् . अनन्त-
रन्यानि स्नेहहिताभ्यापि साकल्येऽपि व्यायामादीस्त्वजेत् .
यावन्ति स्नेहस्योपयोगः . न केवलमप्युष्णोदकीपचा-
रादिकः क्रमः स्नेह एव योग्य . यावत्सर्वकर्मसु
संवेदवमनादिषु व्याधिक्षीणेऽपि चायमेव क्रमः .

० उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ।

शमने स्नेहे विरिक्तवदुपचारः कार्यः . तत्र

विरिक्तस्य शमनस्नेहस्य च मद्यस्य उपचारः . विरि-
क्तस्य च यदधिकं कर्म वेदादि तामसंमिमिषति कार्यम् .

स्नेहस्य पानात् पूर्वं च दातव्यं मृदुभोजनम् ।
उत्तेजनं हृताग्रस्य कोष्ठलाघवकारि च ॥

सर्वस्य च स्नेहस्य पानात् पूर्वं हृताग्रस्यासं-
तेजनं कोष्ठमप्युपचारि च मृदु भोजनं दातव्यम् .

व्यहमच्छं मृदां कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत् ।
सम्यक्स्निग्धोऽथवायावदतःसात्मीभयेत्पुत्रम्
सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुद्गीरणम् ।
अतियोगेनवाच्याधीन्यथाम्ब्योप्रोतियोजनान्
विहृत्य सेतुं मृत्कोष्ठाय स्रवति क्षपयन् मृदम् ।
स्नेहोऽप्यग्निं तथा हत्वा स्रवति क्षपयंस्तनुम् ॥

तत्र त्वच्छ स्नेह मृदां कोष्ठे व्यहं पिबेत् .
तमेनाच्छ क्रूरे कोष्ठे सप्तदिनं पिबेत् . अपस्य मेघ
नियमः . सम्यक् दिनमध्यपूर्णात्तत्रैव नियमः .
अतो यमोक्तमित्यमात् पर उर्वमच्छः स्नेहः प्रयुक्तः
सात्मीभयेत् . न शोषनकार्यं करोतीत्यर्थः . एतदे-
वाचेष्ट . सात्मीभूत इत्यादि . अत्र शोषनकार्यं
कुर्वन्प्रतियोगेन देहनाशरूपान् व्याधीन् कुरुते . तत्र
स्थान्तो यथा . अम्ब्योपो कारिवेगोऽप्रियोजनान् सेतु
निहृत्य मृत्कोष्ठकंदेशान् स्रवति . स्रवन् मृद क्षपयेत् .
तद्वत् स्नेहोऽपि सेतुमस्थानमग्निं हत्वा देहकोष्ठान् स्र-
वन्प्रतस्थाता तद्वत् क्षपयेत् .

वातातुलोम्यं दांसोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
मृदास्निग्धाङ्गताग्लानिःस्नेहोद्देगोऽथलाघवम् ॥
विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ।

सम्यक् स्निग्धे पुरुषे वातातुलोम्यादिलक्षणं भव-
ति . वर्चः पुरीषम् . स्निग्धमसंहतं शिथिलं च .
विमलेन्द्रियतान्तं सम्यक्स्निग्धलक्षणम् . रूक्षे पुनरस्नि-
ग्धे यथोक्तयो लक्षणेभ्यो यथास्वं वैपरीलमिति स्नेहा-
योगलक्षणं .

पाण्ड्वामयाङ्गसदनप्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।
गुददाहारुचिश्छर्दिमूर्च्छातृष्णाप्रवाहिकाः ॥
शुक्तोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात् ।

स्नेहस्यानितेवनात् पाण्ड्वामयाङ्गद्वयः . धवश-
न्दस्य प्राणादिना समासः . प्रवाहिका निस्तानिका .
शुक्तोद्गारो विदग्धान्लोद्गारः . इति स्नेहातियोगल-
क्षणम् .

अमात्रयाहितोष्काले मिथ्याहारविहारतः ।
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञताः ॥
कण्डूकण्डूज्वरोत्केशशूलानाहवलक्षयान् ।
जठरोन्द्रियदौर्बल्यजाड्यापस्तम्भवाग्ग्रहान् ॥

तांस्तान् स्वदोषहेतूत्थान्
पाण्ड्वार्दीश्वानियोजनात् ।

सर्वस्य स्नेहो दोषानुपेक्षामानया अपम्पश्चाकाले
च पुक्तस्तथापिप्याहारनिहारतश्च हेतोः स्नेहः शोफादीन्
करोति . तांस्तान् पूर्वोक्तानपचारादुत्पन्नेन वातादिदो-
षकारणान् व्याधीत् करोति . उद्वेशो दोषादीनां
विकारः .

क्षुत्तृष्णोद्वेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम्
तक्रारिप्रखळोद्वाळयवश्यामाककोद्द्रवाः ॥
पिप्पलीत्रिकलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुल्गुलु ।
यथासं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥

अस्यां च शोफादिकार्यां स्नेहव्यापदि क्षुत्तृष्णादि-
साधन चिकित्सा . उल्लेखन वमनम् . रूक्षशब्दस्य
पानादिवशेष संपन्धः . उद्वाळश्यालिविशेषः . तथा
यदोषानुत्पन्नेन प्रतिरोगं यद्यदिमन् रोगे स्वाध्यायोक्तं त-
दपि साधनम् .

विरूक्षणे लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणम् ।

स्नेहव्यापत्साधनस्य विरूक्षणस्वभावत्वात्
विरूक्षणस्य सम्यक्कृतातिकृतलक्षणमुच्यते . यत् लंघ-
नस्य सम्यक्कृतस्य लक्षण तद्विरूक्षणस्यापि
कृतलक्षणं लंघनवत् ज्ञेयम् . विरूक्षणायोगलक्षणं तु
स्नेहायोगलक्षणैरेवोक्तम् .

स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीव्रतराकृतः ।
स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोजोऽभितश्चरन् ॥
उदीरयेत् सोपसर्गो पिपासास्य वाधिकाम् ।
सोऽमृन्स्त्यजेद्यद्युदकं न पियेदाशु शीतलम् ॥
शीतसेकायगाहान् वा तत्तृष्णापीडितो भजेत् ।
स्नेहादिना दह्यमानः स्वविपेणेव पन्नगः ॥

पैत्तिकस्य पित्तप्रकृतेः पुरुषस्य यदा जेहेनापिस्ती-
क्ष्णतराकृतो भवति . तदा सोऽभिराशु स्नेहे जरां
नीत्वा पुनरोजसश्चामिमुत्थेन चरन् तीक्ष्णत्वादस्य हि पै-
त्तिकस्य सोपसर्गो सञ्चरादिमहारोगां वाधिका प्राणना-
शिनी पिपासां तृषमुदीरयेत् . स च तथाविधः पुरु-
षस्तथाविधया पिपासायाम् प्राणान्त्वजेत् . यद्युदकं शी-
तळं न पियेत् . तथाविधस्तृष्णापीडितः शीतसेकादी-
न् भजेद्यदि तदामृतस्यजेत् . किभूतस्तृष्णापीडित आह .
स्नेहादिना दह्यमानः . अत्र दृष्टान्तो यथा . स्व-
विपेणामिबुद्धेन पन्नगो भरमसात्कियते . तद्वत् स्ने-
हादिना पुरुषः .

अजीर्णे बलवत्यां तु शीतोर्द्धिहाच्छिरोमुखम् ।
छर्दयेत्तदशान्तौ च पीत्या शीतोदकं पुनः ॥
रूक्षान्नमुल्लिखेद्भूत्वा तादृश्यां तु कफानिले ।
समदोषश्च निश्शेषं स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत् ॥
ततो दोषादिवलतः पूर्वोक्तं च विधिं श्रेयेत् ।

स्नेहे त्वजीर्णे बलवत्यां तुपि पैत्तिकस्य शान्ति-
रौपथैः शिरोमुखं दिश्यात् . त चाजीर्णे स्नेहं बर्दयेत् .
एवमपि तस्यास्तृष्णाशान्तौ स्नेहं छर्दिनेज्जि शीतोदकं

पीत्वा रुक्षाद्यं च भुक्त्वा पुनरुल्लिखीत् . षट्शेदिति पै.
 तिक्तस्य तुदुग्धापनम् . कफानिले पुनस्तादस्यामतिमा-
 शयां तृष्युष्णान्द्रुना निरक्षेपं स्नेहमूत्रेद् वमोदित्यर्थः .
 समदोषश्च तथैव वमन् ततः स्नेहं वाप्ते दोषद्व्यादि-
 बलापशया पूर्वोक्तं लाष्वे जाते सत्यन्वादीं विधिं चरेत् .

न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
 सर्वं ह्यनुव्रजेदेहं हत्वा संज्ञां च भारयेत् ॥

स्नेहनिर्णयप्रसङ्गेनाह . सर्पित्वादि . पित्ते तु
 केवले केवलमच्छ सर्पिर्न पेयम् . सामे तु पित्ते
 विशेषतः केवलं न पेयम् . कुत्र ? यथासत्येन हे-
 तुद्वयमुच्यते . केवले पित्ते सर्पिषि पीते पित्तं ग्रह-
 महाप सन् सर्वं देहमनुव्रजेत् ततश्चाधिकं रोगसमीरणं .
 सामे पित्ते पीते सामं ग्रहसहाय पित्तं सोतःपिधानेन
 संज्ञां हत्वा भारयेत् . इदं च शोधयित्वासाय पित्त-
 क्षालन इति शमनीयम् . तेन ग्रन्थविरोधो न भवति .
 पित्ते केवलमिष्यत इत्येतद्योगपक्ष भवति . चशब्दो
 हेतुममुच्ये .

स्निग्धद्रव्योष्णधन्वोत्थरसभुवस्वेदमाचरेत् ।
 स्निग्धस्यग्रहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ॥
 एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्केश्य तत्करः ।
 तिलमापदधिक्षीरगुल्ममत्स्यरसादिभिः ॥

एवमनन्तरेण प्रकारेण विग्धः सन् यदा वमनेन
 विना विरेकमेव कारणशून्यं करोति तदास्यत्केशः सन्
 ग्रह स्थिते विरेकं कुर्यात् . किभूतः किं कुर्यात्
 ग्रह स्थितः . विग्धादिषुगुल्ममात्सरसभुक्त्वा तथा स्ने-
 दमाचरेत् . यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमवोपपन्नवते .
 यदा स्निग्धः सन् दस्यह स्थितो वमनं कुर्यात् .

वधं दस्यह स्थितः . एकाहमनेनैव प्रकारेण स्निग्ध-
 श्रयोऽन्यथाऽन्यसभुक्त्वा स्वेदमाचरेत् स्थितः . अन्यथा
 द्वितीयं दिनं कफमश्लेश्य स्थितः केनोत्केश्य तत्करः
 कश्चरं . कैरित्याह तिष्ठेत्सादिभिः .

मांसज्जा मेदुरा भूरिश्लेष्मणो विषमाम्रयः ।
 स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान् पूर्वं रुक्षयेत्ततः ॥
 संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते ।
 अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ॥

मांसज्जादियुक्ताः पुरुषा ये शोष्यत्वेन खे-
 ष्याः तान् स्नेहान् पूर्वं रुक्षयेत् . ततो रुक्षयित्वा-
 नन्तरं च संस्नेह्य शोधयेत् . श्लेष्म सति भवति .
 इदं भवति . मांसज्जादीनां स्नेहस्य सदृशत्वात्वा स्नेह-
 व्यापदागङ्गयते सा न जायते . तथा रुक्षस्य स्नेहः
 प्रयुक्तः असात्म्यत्वान्मलानीरयितुं शोधयितुमलं पर्याप्तो
 भवतीति फलद्वयम् .

वालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।
 योगानिमानुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् मयाजयेत् ॥
 प्रभूतमांसनिष्काथान् जाङ्गलान्पृजान् रसान् ।
 स्नेहश्रेष्ठेषु वातेषु यचागूं वातिसंहताम् ॥

निलचूर्णं च संस्नेहं फाणितं कूसरां तथा ।
 तिलकाम्बळिकं भूरिस्नेहं सर्पिष्मतीमपि ॥
 पेयां सुखोष्णां क्षैरयीं पात्रे वा ससिताघृते ॥
 सर्पिलेवणयुक्तं वा सद्योदुग्धं तथा पयः ॥
 पेयां च पञ्चमसृतां स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ।

तत्र बालवृद्धादिषु पूर्वं वृंहणस्नेहविषयपठितेषु त-
 था ये स्नेहे प्रयुज्यमाने बन्धेपरिहारं कर्तुं न शक्नु-
 वन्ति तेषु . च सद्यः स्नेहाणाम् योगान् प्रयोजयेत् .
 के त इत्याह . प्रभूतव्यादि . जाङ्गलसत्वजानान्-
 पसत्वनाथं मांसरसायुषायोग्यम् . किभूतात् प्रभूतमां-
 सनिष्काथान् . अथवा तेव्यनन्तरोत्तेषु रसेषु स्नेहेन
 घृतादिनां श्रेष्ठेषु सत्वधिकरणभूतेषु तेषु यचागूं सिद्धाम् .
 किभूतां नातिसंहतां नातिप्रनाम् . तथा संस्नेहफाणि-
 तसित्तचूर्णः . फाणितः क्षुद्रगुदः . तथा कूसरः
 तिलमिश्रा विलेपी . तथैति संस्नेहफाणितस्यर्थः . त-
 थोक्तलक्षणम् . काम्बळिकं तिलकृतं पदं भूरिस्नेहम् .

ह्येयो वा पेयां सर्पिन्मती सघृतां हस्ताभ्यां च . अ-
पीति समुच्ये . तथा शकैरापृतसहिते पात्रे सर्वोद्-
भं पयः सर्पिलवणम् . एतैर्मुक्तं वा पात्रे सघोद्-
भं पयः . तथा पत्रप्रसृताख्या पेया स्नेहधतुभिः
प्रसृतसर्पिर्भैः पशमेन च तावता तण्डलेन कृता .

पायसं मापमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतम् ।
तैलशुष्ठीगुळरसं जौणं मांसरसाग्निः ॥
स्नेहं वैकं सुराच्छेन दध्नो वा सगुडं सरम् ।
वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान् ॥
पिप्पलीं लवणं स्नेहांश्चतुरो दधिमस्तुकम् ।
दध्ना सिद्धं व्योपगर्भं धात्रीद्राक्षारसे घृतम् ॥
यवकोलकुलत्थाम्बुक्षारक्षीरसुरादधि ।
घृतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमम् ॥
सिद्धांश्च चतुरःस्नेहान् वदरत्रिकारसैः ।
योनिशुक्लामयहरान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ॥
लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम् ।
तद्धि विष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥

गुळानूपामिपक्षीरतिलमापसुरादधि ।
कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थन्न प्रकल्पयेत् ॥
स्नेहान्यथास्वमेतेषां योजयेद्विकारिणः ॥
क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् ।

कुष्ठादिषु स्नेहप्रसङ्गे गुडादि स्नेहनार्थं न प्रकल्प-
येत् . केन तर्हि तान् स्नेहयेदित्याह . त्रिकलेत्या-
दि . एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमथायेषु पथ्यत्वेनोक्तै-
स्त्रिकलादिभिरविकारिणः स्नेहान् सिद्धान् प्रयोजयेत् . त-
था आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां नराणां स्नेहनार्थमग्निदेह-
सन्धुक्षणक्षमान् वर्षेनक्षमान् स्नेहान् योजयेदिति संबन्धः .

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः
प्रत्यग्रधातुर्वलवर्णयुक्तः ।
दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः
स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥

इति स्नेहविधिर्नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथवा पयसा सिद्धं बहुस्नेहसमायुतमापमिश्र-
मोदनम् . तथा सर्पिरादिभ्य एकमन्यतमं तैलशुष्ठी-
शुळयुत सुराच्छेन पीतं सद्यःस्नेहनम् . किमुत्तय पुरुषस्य
स्नेहनमाह . तस्मिन्योगे जौणं मांसरसाग्निः . अ-
थवा दध्नः सरः मधुळः . तथा वराहवसां सर्पिरा-
दिचतुष्टययुक्ता योगः . तथा चत्वारः स्नेहाः पिप्प-
लीलवणदधिमस्तुयुक्ता योगः . तथा धान्या द्राक्षाया-
श्च मिथिते स्ने दध्ना व्योपगर्भं घृतं सिद्धं योगः .
अत्र दध्नः सहार्थं नृतीयाविधानात् स्नेहसमत्वात् धा-
त्रीद्राक्षारसयोः प्रलेकं स्नेहसमत्वं योगः . तथा य-
वाद्दक्षिणात्लादिसमांशं सिद्धं योगः . एतद् घृतम्-
समं सद्यःस्नेहनम् . तथा चतुरः स्नेहान् . अग्नि-
पिदि रीतसां सारकम् . अरूयन्त्यादिगुणयुक्तं च .
सूक्ष्म सूक्ष्मसौतः प्रमेथिलत् . अत्राग्नि देहमारिखं
भ्याथ पात्राय कल्पते .

उपसहरति . योऽभ्यासेन स्नेहमुपसेवते स दी-
प्तान्तराग्निर्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्ट आगमविक्रिरिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

शोधनप्रसङ्गे स्नेह उपयुज्यते . तेन च सि-
न्धे देहे दोषाणां मार्दवाय स्वेदस्य प्रसङ्गात्तत्परिहाना-
र्थमप्याय आरभ्यते .

अथातः स्वेदविधिं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो म-
हर्षयः

चतुर्विधोऽग्निस्वेदो भवति तापोपना-
हद्रवोष्मभेदेन । तत्र तापस्वेदः पाणिकां-
स्यफालवालुकावस्त्रपाटिकादिभिः साक्षाद-
ग्निना च प्रयोक्तव्यः ।

अथान्दलादि . तत्र रवेदोऽग्निहोतृनाग्निहोतृना
तत्राग्निहोतृनाग्निहोतृनाग्निहोतृनाग्निहोतृना
परवेदोऽग्निहोतृनाग्निहोतृनाग्निहोतृनाग्निहोतृना
योग्यतव्यः . कार्यः कर्तव्यः पट्टः . फालः श-
स्यपट्टः । वाङ्का सिकता . वटिकाप्रतप्ता गुल्मा-
सुषुम्भदोषाया . इति तापस्वेदः .

उपनाहस्वेदस्तु सर्वगन्धधान्यसर्प-
किण्वयचाद्वेदाकरास्त्ररण्डमूलमधुकशताहा -
सुराकिट्टादिवातहरद्रव्यचूर्णैर्वधोधूमशकल -
रान्पाण्डुविपक्षशिरःपादाभिपवेशवारैश्च ।
तथा श्लेष्मण्यंमृष्टे वार्यां सुरसादिभिः । पि-
त्तसंश्लेष्टे च पद्मकादिभिः । पृथक् सहि-
तैर्वा । क्षीरशुक्रधान्याम्ललवणमस्तुमृगादैः
सुरिनभ्यः सुतोष्णैः सात्वत्याभिधानैस्त्वैर्-

हुशः श्रद्धिहोष्णवीर्यापूतिमृदुरोमचर्मभिस्त-
दभावे घनवातहरपत्राविककौशेयैरुपनद्धम-
द्गमहस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि सु-
श्वेत् । दिवा वा निशि यद्गम् । दो-
षकालवलवशेन वा ।

उपनाहस्वेदः पुनः सर्वगन्धाद्यैः . उपनाह उ-
ष्णपिण्डवन्धः . गन्धाः कुष्ठादयः . धान्यान्पुष्पावी-
र्याणि तिलादीनि . किण्व प्रसिद्धम् . सुराकिट्टं ज-
गळः . अन्येषां वातहराणां द्रव्याणां शोधनादिपटि-
तानां चूर्णैः . यवगोधूमशकलैरित्यसुषुम्भपाटिलैर्यथैः .
तथा आनूपोद्भवेरसुकृपित्तैः शिरः प्रशुतिभिः . वंशवा-
रैश्च . वेप्रवारः पृष्मच्छिन्न मांसम् . तथा श्लेष्म-
सपुक्ते वार्यां सुरसादिभिःपनाहः . तथा पित्तसंश्लेष्टे
वार्यां पद्मकादिभिरेव सात्वत्याभिधानैरौषधैः . पुनः
पुनरह शरीर श्रद्धिश्च चर्मभिर्बद्धं विदाहपरिहारार्थमहो-
रान्तमध्ये द्वौ वारौ सुश्वेत् . किञ्चित् सात्वत्याभिधा-
नैराह . पृथग्भूतैः सहितैर्वा . क्षीरसादिमृगादैः . प्र-
गादो घनपिष्टः . तथा सृक्षिभिः स्नेहमिश्रत्वात् .
सुतोष्णैश्च . एवभूतैः सात्वत्यादिभिर्वहशोऽनेकवारमहं
श्रद्धिश्चालिष्य . एवविधानि पद्मकादीन्पेव सात्वत्या-
भिधानानि . चर्मभिः किञ्चित्कृष्णवीर्यैरपुतिभिरदुर्गन्धैर्भृ-
दुरोममिदञ्च . तदभावे तथाविधचर्मभिर्न पनपिटानां
निविजानां वातहरणानां द्रव्याणां मात्रया संयुक्तैः पत्रैः .
कौशेयैरुपनद्धमहं कर्मन् कालं सुश्वेत् आह . अह-
स्थितमहल्लभं निशि सुश्वेत् . निशि रिपन दिवा सुश्वेत् .
देशकालावशेष्य यथा विदाहो नांतवधते तथा अथवा
सुश्वेत् . इत्युपनाहसंज्ञाः .

द्रवस्वेदस्तु द्विविधः । परिपेकोऽव-
गाहश्च । तत्र शिथुवरणाघ्रातकमूलकसं-
र्पेपसुरसाजैकवासायंशाग्मन्तकाशोकाशेरीपा-
र्षकरश्मैरण्डमालतीपत्रभद्रपृतीकदशमूलादि -
वातहरद्रव्यैर्मस्तुसालिलसुराक्षीरशुक्रादि -
भिः क्षथितैः पूर्वोक्तैश्च यथादोषं पृथक्

सहितैर्वा कुम्भीर्वर्षलिकाः प्रगाळीर्वा पू-
रयित्वा वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तमनभ्यक्तं वो-
पयिष्टं किलिञ्जे वा दयातमेकाङ्गे सर्वाङ्गे
वा वस्त्रावच्छन्ने परिपंचयेत् । तैरे-
वाद्भिः पूर्णे महति कटाहे कुण्डे द्रोण्यां
वाश्वगाहयेत् ।

द्रव्यस्वेदः परिपेकानगाहभेदेन द्विविधः . तत्र प-
रिपेकः सिम्बादिवातहरैर्मनुमन्त्रिणादिद्रव्यद्रव्यप्रथितः .
तथा न केवलं शिम्रवादिभिः यान् पूर्वोक्तैरुपनाहृत्वे-
दप्रतिभिः सर्वाङ्गादिभिस्तैश्च सर्वैर्षथादौ दोगावोत्तरवि-
धया कटाचिन्तु पुनश्चूर्तैः . कटाचिन्तुपयविशेषेण द्वि-
तादिसिद्धैः सर्वैर्वा . तथा कर्षिः कुम्भाद्यत्यतम पू-
रित्वा स्वेद्यं प्रयोगजानाया एकाङ्गे शरीरकन्देरी सर्वाहं
या वसेणान्वच्छादित . तेन तत्राविधेन कर्षणं परि-
पंचयेत् . किञ्चित् स्वेद्यम् . वातहरद्रव्यमिडेन स्ने-
हेनाभ्यक्त दोगावांप्रधानभ्यक्तं वा . तथा आसन उ-
पविष्टम् . किलिञ्जे वा क्षयानम् . कुम्भीः स्थाळा .
वर्षलिका आभूताः . प्रगाळिका ऊर्ध्वतारिषिष्टं भा-
ण्डम् . किलिञ्जं तृणवेडा ज्ञप्येति परिपेकः . अ-
वगाहः पुनस्तेषु परिपेककार्यैः पूर्णे कटाहे कार्य इत्यु-
भेयथा द्रव्यस्वेदः .

ऊष्मास्वेदः पुनरष्टधा भिद्यते । पि-
ण्डः संस्तरो नाडी घनाइन कुम्भी कूपः
कुटी जेन्नाकश्च । तत्र मृत्कपालपापा-
णलौष्ट्रोलोहपिण्डानशिवर्णान् सन्दंशेन गृही-
त्वाम्भस्यम्ले वा निमज्जयेत् । तैराद्रा-
विकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं स-
रुजमङ्गं ग्रान्थिमद्वा स्वेदयेत् । पांसुसि-
कतागयाद्रिपुरीपधान्यबुसपुलाकपल्लैर्वाऽ-
म्लोत्कृष्टिभैः पूर्ववद्वेष्टितैः । गवादिशकृ-
तार्द्रेण पिण्डीकृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृसर-
मांसपिण्डैर्वा वातरोगंध्विति पिण्डस्वे-
दः । स एव संकरारुख्यः ।

ऊष्मास्वेदः पुनर्ष्यमाणोपदिभेदेनाष्टविधः
ऊष्मा वापः . तत्र मृत्कपालपापाणादानशिवर्णाव-
न्दंशेनादायास्कारतसपिण्डप्रहणयन्त्रेण गृहीत्वा स्ने-
पाञ्चैष्याम्भस्यम्ले वा कार्मिकशुक्रादीनि निमज्जयेत्
अथ तैर्निमज्जनजातवाप्येताद्रेण धान्याम्लोत्कारिकादिभिः
जनेनोपिष्टेन समन्तादधिनेरङ्ग देहं सरुजं रुजायुक्त-
शिम्रवा स्वेदयेत् स्वेदयेत् . भेन्ममेदोभूयिष्ठमङ्गं
रुजं ग्रान्थिमद्वा पास्यादिभिरम्लोत्कृष्टिभैः पिण्डीभूतैः .
पदेवाद्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः स्वेदयेत् . अथवा तथाविध-
गवाधादिशकृतार्द्रेणाशुष्केण स्वेदयेदिति सवन्धः .
तरंगेषु वा पुनरुपनाहोत्कारिकादिभिः स्वेदयेत् .
कल्पः पूर्वविधैः . गवादिशकरीप गवाधादिशकृत्
पुलाकाख्यधान्यविशेषण्य पलालः कश्चिन् केवलं वा
वायव्यतमेन शकृता . आदि-१६ . २ . ३ . ६९ . १०
महण्य . उपनाहद्रव्योत्कारिकाः पूर्वोक्ताः . माणा .
रादिकृता इति पिण्डस्वेदः प्रथमस्तैस्त्रैव च पिण्ड-
स्व संकर इत्यास्या . अस्या नाम .

यथाहस्वेदद्रव्याणि विधिः ३
खायां सम्यगुपस्वेद्यं निवातशर . ३५ . २
किलिञ्जे प्रस्तीर्षाविककौशेयवातहरपत्रान्य
तमोत्तरप्रच्छेदे रौरवाजिनप्रावारादिभिः स
वच्छन्ने स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः ।

संस्तर उच्यते . दोगावोपशया यथाहं स्वेदद्र-
व्याप्येराडमूलादीनि मांसादीनि च विहितमुत्तया स्थ
गितसुरायां निविशरमुत्तयां उताया स्थान्या स्वेदयेत्
स्वेदस्य च निर्वाते शरणे गृहे शयन कल्पयेत् . त-
स्य शयनस्यापि किलिञ्जं तृणशय्या कल्पनीया .
रिषिश्च किलिञ्जे तामुत्तास्त्रिवाण्यौषधानि प्रस्तीर्षाणि .
तेषां चोपमंत्रिकादीनामन्यतमेन उत्तरप्रच्छेद कल्पनीयम् .
एव ससृजे किलिञ्जे स्थित स्वेद्यं कौशेयादिभिः शो-
भनं कृत्वापर्यवच्छन्ने स्वेदयेत् . आविकमूर्णोक्तम् . कौ-
शेयं पट्टम् . वातहरणामेरण्डादीनां पत्राणि तथोत्ता-
नि . रौरव पट्टविशेषः इति संस्तरस्वेदो द्वितीयः .
संस्तररूपेण स्वेदनात् .

पूर्ववदेषांपस्वेद्योत्सामुखैः न्यामुखां ना-
 डीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामुपसन्धायाप-
 ल्प्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या शर-
 पिकावंशद्वज्जकिलिञ्जरञ्जपत्नान्यतमकृतया -
 गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाध्यद्वय्या-
 मदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागपरि-
 षाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतोवातहरपत्रसंब्रत-
 छिद्रया द्विद्विर्वा विनामितया सुखोपवि-
 ष्टस्य स्वभ्यक्तमाहृतेऽङ्गे वाष्पमुपहरेत् ।
 वाष्पो हृष्टशुगामी विहतचण्ड्वेगस्त्वचमचिद-
 हन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः ।

नाडीस्वेद उच्यते . पूर्ववत्स्वरस्वेदवत्पूर्वेषां
 द्रवद्रव्यपूर्णया उल्लया सुतेज्ज्या द्वितीयामूलाग्रसंघात
 तस्याः पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्या सधारिणः वाष्पमुपहरेत् .
 स वाष्पो एतं स्वेद्येदिति सवन्धः . तेनैतद्गुणं भव-
 ति . वातहरद्रवद्रव्यपूर्णपेकमसुताः कारयेत् . तस्या-
 अधोऽग्निः प्रञ्चालयेत् . तस्या उल्लया उपरि द्विती-
 योस्ता कम्पनीया . तस्याधोपरिभवाया अधः छिद्रा-
 णि द्वितीयेस्तातो वाष्पसमरणात् कम्पाणि . उत्सो-
 ध सन्धिः शालिपिष्टादिना लेप्यः . तस्याधोपरिस्थि-
 तया उल्लयाः पार्श्वे द्वितीयं वक्ष्यमाणनाडीमूलप्रमाण-
 छिद्रं कारयेत् . तथा शरपिकादिसेल्लारणरचिता दै-
 र्घ्येण केवलज्यामदीर्घां सार्धव्यामदीर्घां वा नाडीं कर्ष्या .
 तस्याधः नाड्याः स्वदीर्घचतुर्भागप्रमाणकृततया मूलज्ज-
 स्रोतः कारयेत् . सा च नाडी यदाक्रमेण गजाग्रह-
 स्तमदशी कर्ष्या . यथा स्वश्यामादधमज्जुतः अग्रस्रो-
 तः तस्या भवति . मूलस्रोतसोऽधोपरिणामप्रस्रोत इ-
 त्थं . गजाग्रहस्तसंस्थाननाडीं बलुङ्गत्वादज्ञानासौष-
 वापयन्तं . तथात्रिया नाडी उपरितनोत्सामार्श्वच्छिद्रे
 निवेश्या . तस्याधोत्सामायाः पिहितमुस्तस्यानाडीमूल-
 पूर्णोभा भवति . तस्या नाड्या ईषिकागुद्रवत्वात्पानि-
 त्वादिणि तैर्वाष्पनिर्गमपरिहासयः सर्वतो वातहरद्रव्यपर्वै-
 र्ग्राम् . सा च नाडी द्वौ वारीः श्रीर् वा वारान्
 प्रियतिता करभमीवातुकारेण कुटिलीकृता कर्ष्या . त-

यैवंभूतया नाड्या स्रोतोपविष्टस्य पुरुषस्य सौयोग्येनै
 स्वभ्यक्तमाहृते वाष्पनुरहरेत् . तथात्रियो वाष्पो हन्-
 त्रयामित्यादिहतचण्ड्वेगान्वातरचनाविदहन एतं स्वेदयती-
 ति नाडीस्वेदरतुः .

पुरुषायाभमात्रमार्धिकं वा घनं समं
 च शिलातलं भूपदेशं वा वातहरद्राहृतीतिना-
 धिना सर्वतस्तापयित्वाग्निमपोथोऽष्णोदका-
 म्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छेदे संस्तरव-
 त्स्वेद्येदिति घनाम्भस्वेदः ।

घनाम्भस्वेद उच्यते . पुष्पेलादि . पुरुषायाः
 मधार्धं सार्धद्वन्तपयमात्रमतोऽग्नि वा किञ्चिद्विशुष्यमाणः
 शिलातले घनममहृष्टं सममानिष्णोपनैवेतिपं वा प्र-
 माणशुष्णायो भूपदेशः सर्वतोदिककम्पुर्वबंध वातहरद्राह-
 र्मिशा प्रताप्य अभिमनन्तरमपोथोऽष्णयतः कृत्वा तत्ततं शि-
 लतले भूपदेशं वा उष्णोदकेनाम्लादिभिर्भु कान्धिकम्प-
 वादिभिरभिविच्य यथोक्तप्रच्छेदे पूर्वोत्सामाहृत्पत्रप्रच्छेद-
 संस्तरस्वेदोत्सामरणाः स्वेद्येदिति घनाम्भस्वेदधुर्वः .

पूर्ववत् स्वेदद्रव्याणि कुम्भासुरका-
 ध्याश्लिष्टोपविष्टस्तद्द्रव्याणः शुष्णीयात् ।
 भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं
 वा नातिघनप्रच्छेदं परितः प्रलम्बमानकु-
 थाकम्बलगोणिकं निवाय तत्रस्थस्योष्माणं
 शुष्णतः कुम्भ्यामभिवर्णानयोगुडानुपलांश्च
 शनैर्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः ।

कुम्भीस्वेद उच्यते . पूर्ववदित्यादि . पूर्व-
 चाडीस्वेदवत् स्वेदद्रव्याणिः कुम्भासुरकात्प तां कुम्भी-
 माक्षिप्य उपरिष्टः सन् अस्या . कुम्भा ऊष्णालं शुष्णान-
 यादिलेकः प्रकारः कुम्भीस्वेदश्च . अथवा वातहरका-
 थर्षो कुम्भीं भूमिं खनित्वा निवाय तस्या उपरि श-
 यन् जलुपानोष्णपासन वा निवेश्य . तस्मिन् ना-
 विनन प्रच्छेदं कृषाव्ययतन सर्वतोदिककपानुमिमयोः

प्रथममानं कार्यम् . तत्र तारिमच्छयन आसने वा स्थितयः पुरुषस्योत्पानमधोपरिपुनः कर्तव्यं हृद्गुणतन्त्र-
स्यां कृम्यां भाष्यापरिशिष्यां पुनः पुनः तैमिरतानय वि-
पणत तताभोपलाद् निमज्जेदिति कुम्भास्वेदः पञ्चमः .

शयनस्याधोविस्तारद्विगुणत्वात् कूपे वा-
तहस्ताकरुकरीपान्यतरपूर्णद्रुग्धे विगतधूम स्वी-
स्तीणशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः ॥

शयनस्थेत्यादिना कूपस्वेद उच्यते . शयनस्या-
धोविस्ताराद् द्विगुणमधस्तात् कूपे कृत्वा वातहस्ताकरु-
करीपान्यतरपूर्णं कृत्वा ततो विद्रुग्धे कृत्वा
विगतधूम च ज्ञात्वा तस्योपरिस्थशष्पायां तिष्ठन्तं स्वे-
दयेदिति . विस्तारस्य च शयनान्तममत्र सामर्थ्यल-
भ्यनिति कूपस्वेदः पञ्चमः .

कुटीन्नात्सुचविस्तारां वृत्तामच्छिद्रा-
गुपनाहकल्कघनमदिग्धकुड्यां सर्वतोविधु-
ममदीप्तखदिराङ्गारपूगेहसन्तिकासमूहपरिवृतां
विधाय तन्मध्ये च शय्यां तत्रस्थं स्वेद-
येदिति कुटीस्वेदः ॥

कुटीन्नात्सुचैत्यादिना कुटीस्वेद उच्यते . नात्सु-
चदिन्तारां कुटीं विधाय तस्याश्च कुट्यां मध्ये शय्यां
विधाय तत्रस्थं पुरुषं स्वेदयेत् . किमुता कुटीमाह .
वृत्तामन्तःकोणरहितं विद्वेष रहितात् तथा पूर्वोक्तानां
उपनाहस्वेदद्रव्याणां कन्धेन घनप्रद्विग्धमभितः कृत्वा
यस्याः सा तथाविधा . किमुता शय्यां सर्वतोदिकं त-
दिरदावेहारापूर्वाभिनिधुमाभिहसन्तिकासमिश्रकटीभिः परि-
वृतामिति कुटीस्वेदः सप्तमः .

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परोक्षे-
त । पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा दिशि गुणव-
ति प्रशस्तभूमिभागे । देशे कृष्णमृत्तिके ।
सुवर्णवर्णमृत्तिके वा । परिघापुष्करिण्यादीनां

जलाशयानामन्यतमस्य -
वां सुतीर्थे . . . विमल
साष्टौ वारव्री . . .
इच्छुखं वाभिमुखतीर्थे .
उत्सेधविस्तारतः . . .
मन्तात्सुवृत्तं . . .
अस्य च कूटागारस्यान्तः
त्तिमरविविस्तारोच्छ्रयां
दाकवाढात् । मध्ये च
किष्कुमुक्तं द्विपुरुषममाणं
स्थानं . . .
पिधानं कारयेत् । तं
मश्वकर्णानां वा काष्ठानां
पयेत् । स यदा जान
नि काष्ठानि . . .
ना तद्विद्युहं स्वेदयोग्येन
क्तमिति । तत्रेन वापह . . .
त्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्
त्साम्ये प्रविश . . .
प्रविश्य चैनां पि . . .
र्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः
त्वरया स्वेदमुच्छ्रियते . . .
विमोक्तव्यामाणोच्छ्रवासात्
हतः पिण्डिकावकाशाद् . . .
दमूच्छ्रीपरीततया सद्यः . . .
तस्मात् पिण्डिकामेनां न
थाः । त्वं यदा जानीया
प्यन्दमात्मानं सम्यक् . . .
वस्त्रोतोविमुक्तं . . .
सुप्तिवेदनागौरवमिति । ततः

सुमारिण्य द्वारं मपत्रेथाः । निष्क्रम्य च
 चक्षुषोः परिपालनार्थगतस्त्रिन्नोऽपि न स-
 हसा शीतोदकमनुभविशेथाः । सम्यक्
 म्बिन्नस्त्वपमानसंतापकर्मो मुहूर्तान्त सुखो-
 प्थेन वारिणा यथान्यायं परिपिक्तोऽग्नी-
 यादिति जेन्ताकस्वेदः ।

अथेत्वादिना जेन्ताकस्वेदस्यस्युत्पत्तेः . अथेत्वात्तन्नेयं
 महत्त्वं वा . जेन्ताकस्वेदं चिकीर्षुर्विधानशेषाया भूमि
 पर्यवेत्त . प्राप्य चोप्यमानसभयां भूमिं तत्र वायु-
 कल्पनया पूर्वस्या दिग्भुक्तस्यां वा वर्तमानस्य पुष्करिण्यादीना
 जलासायाना मन्पादन्यतमस्य जलासयस्य पूर्वदिग्भागेवा द-
 क्षिण पश्चिम वा कृते कृटागार कारयेत् . कृटागा-
 रमिति नाम . किञ्चित् कूल आह . सुतीर्थे शो-
 भन तीर्थे जलासयःसतोपानमागो यस्मिन् . तथा म-
 मः सुविभक्तश्च भूमिभागे यस्मिन् कृते तस्मिन् ज-
 टाग्रयकृते . उदकगतसाधो वा अर्धनौरपकस्यातिक-
 म्य कृटागार कारयेदिति सक्त्यः . किञ्चित् कृटागा-
 रम् . प्राक्कृत पूर्वोत्तरद्वारं उदकमुपयुक्तगमिमुत्तरद्व-
 रं वा . तच्च कृटागारमन्तः उभरत्वेन निम्नारेण च
 परमरत्न्याय घोऽश . तच्च पाशातोमवादानुसंधेयथा
 रत्न्यमपि कारयेदिति ज्ञापनार्थं परब्रह्मम् . षोडशा-
 रत्नीनांऽपि न कार्यमित्यर्थः . समन्तात्सुवृत्तवृत्त्या-
 कृति . भृङ्गमणा भित्तिपादिना सम्पू सपन्नम्
 र्जनकानि वातायनानि गवाक्षाणि यत्र तत्तवापिषम
 तैर्हि प्रथम धूमवाण्या निरसरतः . अथ च यथो-
 क्तस्य कृटागारस्यान्तः पिण्डिका कारयेदिति सक्त्यः .
 क्वेत्वाह . समन्ततो भित्तिम् . किप्रमाणापित्वाह .
 अरतिनविस्तारोऽप्युक्तम् . प्रसारिताङ्गुलिर्कूर्पेरादामव्य-
 माङ्गुलिप्रान्ताद्धत्तोऽरतिनः . तेन मित उच्चत्वां यै-
 पुन्यं च यथास्ता तथाविधा . किमत्रपि तां कार-
 येदित्वाह . आ क्वापत् . कस्य द्वारपथः . ते .
 मैतदुक्तं भवति . एकमात्र द्वारपथादस्य भित्तिमनुस-
 रन् अरतिनविलसरोऽप्याय पिण्डिका कारयेत् . यावत्
 परिचुल्य द्वितीयो द्वारपथः . अस्य च कृटागारस्य
 मध्ये कन्दूसत्थानं भुम्यमद्दरकोष्ठकस्वेदम् कारयेदिति

सक्त्यः . कर्तुं भुम्यन्तुनद्वारहाहृतिभ्रमि . तं
 च समभ्यन्त-विण्डिकायः किञ्चिद्वारं कस्य मध्ये श्री-
 यत्वेन विपुत्रयमानं सद्यस्वस्यै कस्येत् . वि-
 ङ्गं चतुष्पन्न . तं वाद्द्वारस्यंमन्तः सादित्वासाय-
 कर्णाना वा द्वाशानां पूर्विया द्वायेत् . तत्र भि-
 ष्यदा मां द्वागनि काशान्चिरम्मादि गानीतात् .
 तदा तनातुर वातहृत्स्यंरत्न्यनगतं तस्मिन् कृटागारे
 सिद्धितानावनन्तु रवेदोभ्ये प्रोद्युतपवुक्तिगार् . कि-
 मिनाह . सौम्येत्वादि . सौम्येत्वात्तन्नेयम् . कस्य-
 पायानेपप जेन्ताकीर्षादः . हे सौम्येत्वात्तन्नेयं कृटागा-
 रेऽन . अस्मिन् पिण्डिकाभित्तय तस्यां पिण्डिकायां ए
 पाशौरवपाथंस्यां यथावत् सतीयाः . तथा च सौ-
 म्य स्वेदमुत्प्रेरितेनापि पिण्डिकेण न योजय्या . यतः
 पिण्डिकायद्वाधादतो भ्रमन्त स्वेदमुत्प्रेरितेनैव च द्वा-
 रं प्रायुदवत्तुान् भगान्यैव भाषात जयात् . ततः
 पिण्डिकाय कथयन् पूर्वम् . म वातुतो यदा विन-
 ताभिस्यन्द्यादिपुत्रमाम्भान जानीयात् . ततोऽन-
 त्तरं पिण्डिकायुत्तरं द्वारं प्रतिपद्यत . विगर्तानन्व-
 न्द पिण्डिकायापाम् . मय्यस्युत्पे स्वेदोत्पे यत्तमं
 तवपिषम् . तत्र द्वारोत्पेत्वात्तिरिक्तोऽपि रवेद-
 त्तिर्येवपुत्रोऽपि सद्यसा इदिति शक्तोदक्य प्रविशेच्छुषांः
 परिपालनत्वात् . तेनैतदुक्तं भवति . रवेदतिवाग-
 रोत्तोऽद्वस्तन्मन्ताय चक्षुः प्रतिपत्तभवत् इदिति श्री-
 नोदकमन्तरोत्पेत्वात्प्यादिस्तम्भे न श्रियेत् . तस्मात्
 स्वेदतिवेत्ये शीतोदकं प्रविशेत् तु इदिति . स्वे-
 दस्येत्वापि तु सुहृत्मेनेपायगतस्वेदोत्पादकः सन् सु-
 तोऽनेन वारिणा यथान्याय परिपिक्तः स्यातः यथोचित-
 माहृतमस्नीयात् . उष्णाम्बुनाथःकायस्वेत्वादियानन्यायः .
 इति जेन्तास्वेद उक्तः .

तेषां विशेषतस्तापांभ्यस्वेदो कफे म-
 योजयेत् । उपनाहमनिले । किञ्चित्
 पित्तसंसृष्टेऽन्यतरस्मिन् द्रवमिति ।

तेषां चानन्तरोत्पानां स्वेदानां मध्ये तापस्वेद ऊ-
 प्यस्वेदच कफेऽधिके प्रयोऽप्यै . उपनाहनामा र्वेदोऽपि-
 ले वायाताधिके शोऽयः . अन्यतरस्मिन् प्राकृते कफेऽपि-

ले वा त्रिभिः स्तोत्रेण त्रितन संयुते द्रवरत्नेन योग्यः .
इत्यादिभिः स्तोत्रैः . एतेष्वभिना योगः .

अनाश्रयं पुनर्मैदः कफाहृते वायौ नि-
वातसदनगुरुभावरणवहुमध्यपानव्यायामभु-
दानपनियुद्धाध्वभारभरणामर्षभयैः । उ-
पनाहं च पित्तान्वये पूर्वोक्तैव त्रिभिर्ना-
श्रिरहितमिति । भवति चात्र ।

अनाश्रयेऽश्रियोगं विना शक्यं च स्वेदपति . तं
च मेदस्य कृतेन वाहृतं वायौ प्रयोगेण स चाना-
श्रयो निवातमदनादिभिर्भवति . निवातमदनं निषिद्ध-
शान्प्रवेशं वेत्त . निपुत्रं बाहुपुत्रनादिपुत्राङ्गादिना .
वशाविष एव वायौ पित्तान्वये पित्तविशेषजन्यतोऽनु-
पनाहमभिसंस्काररहितं योग्येत् . क्वचि चात्रेति रितिः .

निवातेऽन्तर्बहिःस्निग्धोनीर्णान्ःस्वेदमाचरेत् ।
व्याधिष्व्याधितदेश्चतुर्वशान्मध्यवरावरम् ॥

कफार्तो रूक्षणं रूक्षो रूक्षः स्निग्धं कफानिले ।
आमाशयगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते ॥
रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।
अल्पं वंशपयोः स्वल्पं इहमुष्कहृदये न वा ॥
प्लोत्पलाद्रिभिःसक्तुपिड्यावाच्छाद्यचक्षुषी ।
श्रीतेर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोल्पलभानैः ॥
मुहुः करैश्च तोषाद्रिः स्त्रियतो हृदयं स्पृशेत् ।

निवाते देहे स्वेदमाचरेत् . किन्तुः क्लृप्तः स्ने-
हशानेन बहिर्भास्यदादिना श्लिग्धः . तथा कफागः .
यस्य अन्तनमर्थे जीपिम् . किन्तुं स्वेदमाचरेदित्याह
व्याधिःत्वादिना . तेनैवदुक्तं भवति . व्याधिःश्लेष्मा,
व्याधितोऽश्रया, देशोऽश्रया, श्वरोऽश्रया च . यथाविष एव
योग्यो मण्यो वापर उच्छ्रया वा अश्रोऽश्रयो वा स्वेदल-
माचरेदिति संन्य . तथा यः पुनः कृतेनैः मरुचः
सु स्वेदमाचरेत् . न त्वन्तर्बहिःस्निग्धः . किन्तु स्वेदमा-

ह . रूक्षणं कफति स्वेदादौ स्नेहो न
पि श्लिग्धस्वेदः . तथा कफानिले वा .
श्लिग्धं स्वेदमाचरेत् : केनाचिदभिना रूक्षः केन
ममिति . अथवा पर्यायिण रूक्षश्लिग्धम् . तथा
वायौ कफे च पक्वाशयगते यथामरुच्येन रू-
च स्वेदमाचरेदिति संन्यते . तेनैतदुक्तं भवति .
ते वायावादी रूक्षस्वेद आचरणांयः . पश्चात्
तथा कफे पक्वाशयगते आदौ श्लिग्धस्वेदः
ति . इत एव नियम इत्याह .
सुर्वासाभाय आगन्तुः . तच्च स्थानं श्लेष्मपः
सदुक्तोऽशान्तवादी रूक्षणमेव योग्यम् .
के योग्यम् . अल्पं वंशपयोः .
न्यः . दृष्टौ वेत्ते मुष्कहृदययोः .
दमाचरेत् . नैव वा सर्वसर्विक्रया इत्यादिपु-
चरेत् . तथा पदमोल्पयादिभिः .
निष्णा वा चक्षुषी आच्छद्य स्वेदमाचरेदिति
तथा मर्त्यस्य स्थितयो मुक्तावल्यादिभिः .
तर्जरीहृदयं संयुतेत् . स्वेदस्य .
विर्कशुतिदनाह .

शीतशूलक्षये स्थिन्नो जातेऽङ्गानां च
स्याच्छन्नेर्मुदितःस्नातस्ततःस्नेहाविधिः
पिपासकोपपुष्पुच्छास्व
सन्धिर्पादाज्वरश्यावरक्तमण्डलदर्शनम्
स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र
विपक्षाराग्न्यतीसारछर्दिमेहातुरेषु च

शीतशूलेत्यादि . शीते शूले च शीतान्ते
नां जाते पुनः सम्यक् निद्राः स्यादिति सम्यग्योगः
विधे लक्षणेऽश्रियोगेऽन्तरे पुनश्चो मुदितः श्वतः
प्योदकोऽश्राग्न्यादिं स्नेहाविधिं मनेत् .
यानु पिपासकोपादयोः
स्यां सचप्यते . श्यावादि रक्तान् च मण्डलान् .
पश्यति . तत्र स्वेदातियोगोऽप्येव वरयमान .
मौक्तं भवति . न केवलं स्वेदातियोगे स्ना-
यावन्निःश्यातुरेऽपि मन्मनमौपथ्य .

नुमानेण द्वारं प्रपद्येथाः । निष्क्रम्य च
 चक्षुषोः परिपालनार्थमतिस्विन्नोऽपि न रा-
 ह्मसा शीतोद्द्रकमनुभविशेषाः । सम्पन्न
 भिन्नस्वपगतसंतापकर्मो मुहूर्तान् सुखो-
 ष्णेन वारिणा यथान्यायं परिपिक्तोऽग्नी-
 यादिति जेन्ताकस्वेदः ।

अध्यादिना जेन्ताकस्वपशुष्यते . अध्यान्त-नेने
 मरुते वा . जेन्ताकस्वेदं भिक्तोपुंनलवाप्या भूमि
 पर्यग्रेत . प्राप्य चोष्णतमानमथ भूमिं तत्र वायु-
 कल्पनाया पूर्वायां दिग्बन्धना वा वर्तमानस्य पुच्छिष्वादीना
 जलाशयाना मध्यादभ्यन्तमथ जलाशयस्य पूर्वादिगोत्रया द-
 क्षिणे पश्चिमे वा कृते कृतागार कारयेत् . कृतागा-
 रीपीतं नाम . किञ्चैतं कृत् आह . सुदीर्घे सी-
 भन तीर्षे जलाशयमध्यापनमागं यस्मिन् . तथा म-
 म सुविमलस्य भूमिभागे यस्मिन् कृते तस्मिन् ज-
 लाशयकृते . उदकसमाहो वा अर्धनीरकस्मानिह-
 स्य कृतागार कारयेदिति मन्थ . किञ्चैतं कृतागा-
 रम् . प्राहस्यत पूर्वाभिमुखान् उदकस्य प्रथमस्य द्वा-
 र वा . तत्र कृतागारमनः उदकेनैव सिन्धोषे च
 परमस्तयः पोटय . तत्र बाधमत्तयात्पुण्ड्रोऽप्य
 राज्यमपि कारयेदिति जागन्तार्थं परमहन्म . पोऽस्या
 र्त्नीवीन्विक न कार्यनित्यर्थः . समन्तामुद्गतवृत्त्या-
 वृत्ति . मूकर्मणा भित्तिष्वादिना सम्पन्नं सपन्नं .
 अनेकानि यानापनानि यथाशक्ति यत्र तत्रयात्रिभ्यं .
 तैर्हि प्रथमं भूमन्तया निरस्तरन . अरय च यथो-
 क्तस्य कृतागारमन्तः विपिठका कारयेदिति मन्थ .
 कोऽ्याह . समन्ततो भित्तिम् . किमथाभित्याह .
 अग्निविस्तारोऽप्याम् . प्रमारिताहृष्टिष्कृत्पुण्ड्रामप्य-
 भाहृष्टिप्रान्ताद्वर्तोरतिः . तेन मित उष्णतो वे-
 पुष्य च यथाशमा तत्रात्रिभ्यं . किमपि तो कार-
 तेदित्याह . आ कवाद्यात् . कवाटं द्वारपत्रः . त-
 नैतदुक्तं भवति . पुच्छमारं द्वारपत्रादारभ्य भित्तिमनु-
 र्त अग्निविस्तारोऽप्याम् विपिठका कारयेत् . यान्
 परिवृत्त्य द्वितीयो द्वारपत्रः . अरय च कृतागारस्य
 मध्ये कन्दुसंस्थानं मृग्यमपहारकोष्ठकदम्भ कारयेदिति

मन्थतः . क्वं मृग्यमप्यन्यथा उपशुष्यति भवेति . त
 च मृग्यमप्यन्यथा उपशुष्यति भवेति . त
 भवेति त्रिभुवनमायं गतइत्येतत् कारयेत् . किञ्च-
 ईतचतुष्पन्न . म वाह्यरत्नमन्थतः समन्तसामान्य-
 यतीनां वा काठना पूर्वायां द्वारयेत् . तत्र वि-
 पयदा साहृ द्वागतिं कायाविशेषमन्तं ज्ञातीयात् .
 तथा तत्रागु त्तोऽप्यमन्तं न कान् तस्मिन् कृतागारं
 भित्तिसामान्यात् स्वेदनेने प्रवेत्तयाम्भित्तियात् . वि-
 पयदा . मीभ्येषादि . संश्लेषात्तन्नात् . कृता-
 गारात्तन्नात् भेत्तातीरीत् . हे मीभ्यः पर कृताग-
 रेत्तं प्रविश्य विपिठकात्तरिजं यथा विपिठकायां च
 पाथोत्तरायां यथाशक्तं यथीयाः . तत्रा च मी-
 भ्य स्वेदसुखोऽवमेतति विपिठका न मोक्षय्या . यतः
 विपिठकात्तन्नात्तं अरय स्वेदसुखोऽवमेतं च द्वा-
 रं प्राथम्यमुद्गतं भवत्येव प्रालय जयात् . तत्र
 विपिठकाय कथयन् सुवेत् . म यान्ते यदा वि-
 कल्पिष्यद्द्वारदिपुष्पमायानं ज्ञातीयात् . ततोऽन-
 न्या राटिठकानुसारिणं द्वारं प्रतिशयेत् . विपिठकात्त-
 न्द विपिठकात्तानं . सम्पन्नं स्वेदयेत् यत्र
 तत्रात्रिभ्यम् . तत्रा इतस्मिन्कामात्तिरिजोऽपि स्वेद-
 तिगन्तुवोऽपि सह्या इति शीतोद्द्रकमं प्रविशेत्पुत्राः
 परिपालक्यात् . तेनैतदुक्तं भवति . स्वेदनिर्वाण-
 गेनोदरस्यमन्नाय वधुव . प्रतिपालक्यात् इति शी-
 तोद्द्रकमन्तोरान्यथा यादित्यमन्थ न प्रविशेत् . तन्मात्
 स्वेदनिर्वाणे शीतोद्द्रकं प्रविशेत् तु इति . स्वे-
 दस्ययोगे तु मुद्देमायेनायगरेत्तं तारयः मन् सु-
 तोषेन वारिणा यथान्यायं परिपिक्तः श्यातः यथोक्त-
 माहारमशीयात् . उपाशुनाथः वायस्येयादियानन्त्याः .
 इति जेन्ताकस्वेद उक्तः .

तेषां विशेषतस्तापोष्मस्वेदौ कफे म-
 योजयेत् । उपनाहमनिले । किञ्चिन्
 पित्तसंश्लेष्यतरस्मिन् द्रवमिति ।

तेषां चान्तोक्तानां स्वेदाणां मध्ये तापस्वेद उ-
 ष्मस्वेदम कफेऽधिकं प्रथमं । उपनाहनाया स्वेदोऽति-
 ले वापानधिकं योग्यः . अन्यतरस्मिन् प्राकृते कफेऽति-

ने वा विधिर् र्नाकेन पितेन संसृष्टे द्रवस्वेदो योग्यः .
श्लामयाः स्वेदाः . एतेष्वपिना योगः .

अनाम्रं पुनर्मेदः कफावृते वायौ नि-
वातसदनगुरुमाचरणवद्गुमद्यपानव्यायामक्षु-
दातपनिपुद्गाध्वभारभरणामर्षभयैः । उ-
पनाहं च पित्तान्वये पूर्वोक्तेनैव विधिना-
ग्निरहितमिति । भवति चात्र ।

अनाम्रयोऽपि योगं विना शक्येन स्वेदयति . तं
च मेदस्य कफेन वावृते वायौ प्रयोज्येत् स चाना-
म्रयो निवातसदनादिभिर्भवति . निवातसदनं निविड-
मापन्नंशं वेदम . निपुद्गं वाहृपुद्गनसिधनुष्काण्डादिना .
तथाविध एव वायौ पित्तान्वये पित्तमिश्रेऽन्तरोक्तमु-
पनाहमभिसंस्कारादिति बोधयेत् . अथति चापेति रीतिः .

निवातेऽन्तर्वेदिः स्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ।
व्याधिव्याधितदेश्चुवशात्मध्यवरावरम् ॥

कफातो रूक्षणं रूक्षो रूक्षः स्निग्धं कफानिले ।
आमाशयगते वायौ कफे पकाशयाश्रिते ॥

रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।
अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं हृक्मुष्कहृदये न वा ॥

पत्मोल्पलादिभिः सक्तुपिंड्यावाच्छायचक्षुषी ।
शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुसुदोल्पलभाजनैः ॥

मृहुः करैश्च तोयाद्रिः स्निग्धतो हृदयं स्पृशेत् ।

निवाते देशे स्वेदमाचरेत् . किभूतः अतः स्ने-
हपानेन बहिष्काराद्वादिना सिग्धः . तथा जीर्णायः .
यस्य श्लाननमथ जीर्णम् . किभूतं स्वेदमाचरेदित्याह
स्वाधीत्यादिना . तेनैतदुक्तं भवति . व्यायेषया,
व्याधितोषया, देशोषया, क्लृप्तोषया च . यथाविध एव
योग्यो मर्षो वा वर उक्तो वा अवरोषयो वा स्वेदला-
माचरेदिति संबन्धः . तथा यः पुरुषः कफेनातः स रूधः
सर्व स्वेदमाचरेत् . न तन्तर्वेदिसिग्धः . किभूतं स्वेदमा-

ह . रूधणं कफाने स्वेदादी र्नेहो न योग्यः . ना-
पि सिग्धस्वेदः . तथा कफानिले वातशेष्मणि रूध-
सिग्धं वेदमाचरेत् : केनाचिदेतेन रूधः केनाचिन् सिग्ध-
स्तमिति . अथवा पर्यायेण रूधसिग्धम् . तथा आमाशयगते
वायौ कफे च एवमाशयगते यथामह्येन रूधपूर्वं सिग्धपूर्वं
च स्वेदमाचरेदिति संबन्धते . तेनैतदुक्तं भवति . आमाशयग-
ते वायावादी रूधस्वेद आचरणीयः . पश्चात् सिग्धः .
तथा कफे एवमाशयगते आदी सिग्धस्वेदः पश्चाद् रूध इ-
ति . कुत एव नियम इत्याह . स्थानानुरोधतः वा-
युर्जामाशय आगतुः . तद्य स्थानं शेष्यः . अत-
न्नादुरोऽगतवादी रूधणमेव योग्यम् . एतद्विपरीतं क-
फे योग्यम् . अल्पं वंक्षणयोः स्वेदमाचरेदिति संब-
न्धः . एतौ नेत्रे मुष्कहृदयोश्च स्वल्पमल्पन्तेनाल्प वे-
दमाचरेत् . नैव वा सर्वसर्विकया हृदादिषु स्वेदमा-
चरेत् . तथा पत्मोल्पलादिभिः स्वभावश्रितैः सक्तु-
पिण्ड्या वा चक्षुषी आच्छाय स्वेदमाचरेदिति संबन्धः .
तथा सर्वेभ्य रिवद्यतो मृक्तावल्यादिभिः शीतसंस्कारेण शी-
तर्तरेहृदयं संस्पृशेत् . स्वेदस्य सम्पयोगातिशयं लक्षणं
चिरार्तुरिदमाह .

शीतशूलक्षये सिन्नो जातेऽज्ञानां च मार्दवे ।
स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिभजेत् ॥

पित्तसक्तोपतृष्णूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ।
सन्धिपीडाज्वरइयावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥

स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च तत्र स्तम्भनमौषधम् ।
विपक्षारान्यतीसारच्छर्दिमेहातुरेषु च ॥

शीतशुल्हेत्यादि . शीते शूले च शीयमाणे मार्दवे चाहा-
नां जाते पुरुषः सम्यक् सिग्धः स्यादिति सम्पयोगः . एव-
विधे लक्षणविधितेऽन्तरे पुरुषो मृदितः स्नातः सर्व उ-
ष्णादकोवचारीत्यादिषु स्नेहादिभिर् भजेत् . स्वेदस्याः त्रियो-
गालु पित्ताशक्तोपादयो भवति . सदनभ्रमः स्वगहा-
स्यां सक्त्यते . श्यावति रक्तमि च मण्डलादनन आतुरः
पश्यति . तत्र स्वेदातियोगो रोगोद्भवे वक्ष्यमाणं स्तम्भन-
मौषधं भवति . न केवलं स्वेदातियोगे स्तम्भनमौषधं
यावद्विषयातुरेऽपि स्तम्भनमौषधम् . आतुरग्रहणमेतदंग-

प्रसक्तपुत्र्यकार्णम् . तथा चामानितारं स्तम्भनम्प्राप्यनं
वधयति . स्वेदनभिलादिना स्वेदनस्तम्भनयोः सामर्थ्ये-
न लयणं करोति .

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ।
द्रवस्थिरसरस्तिग्धरुक्षमूक्षमं च भेषजम् ।
स्वेदनं स्तम्भनं श्लक्ष्णरुक्षमूक्षममद्रवम् ।
प्रायस्त्रिकं कपायं च मधुरं च समासतः ॥

यद् गुरु तीक्ष्णोष्णं च तन्मयं स्वेदनं भवति . अ-
तोऽन्यथैतद्विषयेण लघु मन्दं यौतं च मयं स्तम्भनं भव-
ति . तथा द्रवादिमुक्तं भेषजं स्वेदनम् . श्लक्ष्णया-
दियुक्तं स्तम्भनम् . सरक्थ्यगृह्यमद्रवाणां सरकायैवा-
दियुक्तो मयकल्पनम् . तथा यत्किञ्चिन्मयुरतिक्रमं कपायं
च तद् स्तम्भनम् . पाचोपद्रव्यं क्वचित् चामिचारा-
दर्शनार्थमिति समासतः मधुरतः स्तम्भनलक्षणम् . ज-
नन्तरं प्राग्निदिकस्य स्तम्भनस्य सम्पन्नेष्वानिविगल्यथ-
मुच्यते .

स्तम्भितः स्यात्तत्रलेल्लेभ्येयथोक्तामयसंभ्रयात् ।
स्तम्भित्वत्स्नायुसंकोचकम्पहृद्गाग्धुग्रहः ॥
पादौष्ठत्वकक्रैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

स्तम्भितरन्त्यादि . वले लन्थे स्तम्भितानां चाप-
यानां परिश्रये स्तम्भनसव्यायोगो विज्ञेयः . अहस्तम्भत्वक-
संकोचदिभिः स्तम्भनानिविगो विज्ञेयः .

न स्वेदयेदतिस्थूलरुक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ।
स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यधिकारिणः ॥
तिमिरोद्गवीसर्पकुष्ठशोपाद्यरोगिणः ।
पीतदुग्धदधिकं ह्मधून् कृतविरचनान् ॥
भ्रष्टदुग्धदुग्दलानिक्रोधशोकभयाद्रितान् ।
क्षुत्तृष्णाकामिलापाण्डुमेहनः पित्तपीडितान् ॥
गभिर्णीं पुष्वितां मृतां मृदु वाल्पिके गदे ।

न स्वेदयेदित्यादिना स्वेदप्रतिषेध उच्यते . यः
स्तम्भनीयैर्नेनैकः न न स्वेद्यः . मध्यरीक्ये मदा-
न्यानेनां धमकारादुपादिः . अङ्गमर्तो वातशोथानम्-
पीतं दुग्धदुग्धं यैरेस्वेदकात्मजन्तैर् दुग्धरी स्वेदां व-
जैनीयः . कृतविरचनान्मयात्कामत् स्वेदां न संशयः .
तथा भ्रष्टदुग्धदुग्धमृदां क्षामादनां न स्वेदयेत् .
आनृणादयः पाण्डुता न भेषा इति यद्युक्तं तथा-
प्यात्वपिकं विपुत्रिकादीं रोमादीं मदे अतिष्णुयादीं म-
दं तदयेत् .

श्लासकासमतिशयायिहृद्घमाघ्वानाविवन्धिषु ।
स्वरभेदानिल्लव्याधिपक्षाघातापतानके ॥
आहृमदेकद्रीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहं ।
महत्त्वे मुष्कयोः खड्यामायामे वातकण्ठके ॥
मूत्रकृच्छ्राधिदग्रन्थिशुक्राघाताद्यमास्ते ।
वेपथुभयथुस्वापस्तम्भनृम्भाहृत्तौरये ॥
कर्णमन्याशिरःकोष्ठजन्तुपादाोरुक्षु च ।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तद्रौपथविभागतः ॥
स्विन्नोऽन्नं पथ्यमदनीयाद्दोषरोगानुरोधतः ॥
तदहः स्विन्नसर्वाङ्गो ध्यायामं सुतरां त्यजेत् ।

श्लासकासाददलनवरयं स्वेदाः . एषां च श्ला-
सकामादनां मयायमं स्वेदं कुर्यात् . कर्णं आह . त-
दाधिपक्षाभागतः . तैर्नेनैकं भवति . यदा श्लोतं स्वेद
उपपुत्र्यते . तदा श्लासकैरौपथिः स्वेद उपयोष्यः .
एवं कासादीनामपि स्वेदः स्वेदीपथीष्यम् . महशब्द-
स्य कथ्यादिभिः संबन्धः . शुक्राघातः शुक्ररौपथः .
कृच्छ्राद्यय कर्णादिभिः संबन्धः . ऐतेषु च स्वेदेषु व्याधिषु
स्विन्नः सन् पथ्यमसमनीयादित्यर्थः . तथा यद्य ज-
न्ताकदिना सर्वाहस्विन्नः सन् तदहस्वेदोपभोगदिवसमेकं
सुतरां ध्यायामं वनेवेत् . अन्येष्वप्यहस्तं आवललाभा-
द् ध्यायामत्वाग्रद्वैतार्थं सुतराग्रहणम् .

अग्नेदीर्घिं मार्दवं त्वरूपसार्द्धं
भक्तश्रद्धां सौतसां निर्मलत्वम् ।

कुर्यात् स्वेदो जाड्यतन्द्रापहारं
स्तत्रान् सन्धीश्चेष्टयत्याशु चास्य ॥

अशरीरत्वादिना स्वेदप्रभावकथनम् , सर्वैः स्वेदो-
मिर्दाख्यादिकं कुर्यात्तथा जाड्यापहारं तन्द्रापहारं च स्वेदः
कुर्यादित्यत्र सन्धीः . तथा स्तत्रान् वातादिना कुर्या-
त्तदोर्वा सन्धीनानुरस्य स्वेद आधेव चेष्टयति क्रियासु
व्यापारयत्तार्थः . खेहत्वादिनाप्याप्युपसंहरन्तुत्तराया-
यस्थोपशोःश्यातं करोत्यस्मिन् प्रसङ्गे स्वेदः किमर्थमुक्त-
इति चाह .

स्नेहकृन्नाः कोष्ठगा धानुगा वा
स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः ।
दोषाः स्नेहस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते ॥

इति स्वेदविधिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

श्रेयसिणा इत्यादि . ये दोषा यानादयः कोष्ठे
महाक्षोतात् स्थिताः धानुषु वा रतादिषु गताः स्वैभ्यः
स्थानैभ्यस्तथा ये स्रोतस्मूर्त्तान्नास्तथा ये च शाखास्थिषु
वाङ्गादिनाच्छिरस्थिषु स्थितारते सर्वे अनन्तरोक्तप्रकारावहि-
त्तेन खेहादिनाः क्षुतियोग्यत्वमापादिताः सन्तो यथाङ्गेन
स्वेदेन द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः कोष्ठणीताः ततः कोष्ठान्
चक्षुमापादिभिः शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्ते . शाखास्थिषु हस्तपे-
षु दोषेष्वनन्तरैरेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् . अपवा धानुगा
ये वृष्या कोष्ठाद्धानुषु गताः . शाखारथा ये धानुष्वेन
स्थिताः कोष्पं यानाः . अत्रायाम्पद्यमहं प्रशा-
न्धार्थम् . तस्मान्नेन स्वेदस्य दोषाणां द्रवीकृत्य को-
ष्ठानयनं प्रशाननमर्थम् .

इतीन्दुधिरचितायामष्टाङ्गसंमहत्वाध्यायां
षड्विंशोऽध्यायः ॥

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

पूर्वेऽप्ये दोषाः शुद्धिभिर्निर्द्ध्यन्त इत्युक्तम् . इ-
दानीं तासां धमनविरेचनवस्त्यागरेतांशुगतानां निर्देशः कि-
यते . तत्र धमनविरेचनयोरेकरूपनादोषसंस्थानकर्मणैके-
नान्नाप्येन निर्णयः कियते .

अथातो धमनविरेचनविधिं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ।

दोषहरणमूर्ध्वभागं धमनाख्यमधोभा-
गं विरेचनाख्यमुभयं वा मलविरेचनाद्विरे-
चनामित्युच्यते ।

अथात इत्यादि . तत्रोर्ध्वभागं यदेतदोषहरणं श-
रीरपूर्वभागे प्राशान्येन दोषनिर्हरणं मूत्रेण तद्रमनशब्द-
वाच्यम् . द्रव्ये धमनकारणं कर्मागंचारत् . एते
यदधोभागमपरकायिकदोषनिर्हरणं यदेतं ताद्विरेचनान्यम् .
अपवाधममनि धमने विरेचनं मलविरेचनादोषनिर्हरणमित्यो-
विरेचनमित्युच्यतेऽस्मिन्महाशब्दे .

तत्रोष्णतीक्ष्णमूर्ध्वव्यापिचिकार्पी -
ण्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य मांश्चम्या-
वृण्व्यापित्वाद्य धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मू-
दकृतेऽन्तःशरीरे स्वेदोष्णपार्श्वदाकृताद्विष्येणो
स्यूत्पाणुस्रोतोभ्यः सकलमपि दोषसंघान-
मौष्ण्यात् पुनर्विष्यन्दयन्ति । तेष्वपार्श्व-
कापिन्वाद्य विच्छिन्दयन्ति । स विष्य-
णविच्छिन्नो दोषसंघातः पारिप्लवः स्ने-

हाक्तभाजनस्तस्य इवोदकाञ्जलिरसज्जन्ननु-
 प्रमरणभावादापामाशयमनुगम्य उदानमणुनः
 अग्निवाप्यात्मकत्वाद् ऊर्ध्वभागप्रभावाद्यौप-
 धस्योर्ध्वं प्रवर्तते । सलिलपृथिव्यात्मक-
 त्वादधोभागप्रभावाच्च औपधस्याधः ।
 उभयतश्चोभयगुणात्मकत्वाद्दुभयभागप्रभा-
 वाच्च ।

कथं हि कोष्ठस्यो दोष ऊर्ध्वं प्रवर्तते कथ वा-
 धो यातीत्याह . तत्रत्यादि . तत्रेति निर्धारणे .
 उपान्वादिदुग्धस्योपधोभक्ति सकलं दोषसंघात विप्यन्दर-
 त्ति विच्छिन्दयन्ति . स विप्यन्तो विच्छिद्यो दोषम-
 घात ऊर्ध्वं प्रवर्तते इति संबन्धः . कथं दोषसंघात
 विप्यन्दयन्ति विच्छिन्दयन्ति वेत्याह . स्वर्वादिषु स्वरा-
 न्त्वा इत्यनुपलब्धे प्राणानिर्माह्वान् मूत्रमयोतःप्रवेगित्वात्
 व्यासिद्धीललात्वाद् हेतोर्धमनीः शोतस्त्वनुपलब्धे शरीरान्तरे-
 देन मूद्रुहने सति ततः स्वदोषमणा आर्द्रान्वादिप्यग्ने
 सभावे प्रवर्तते सति ताव्यौपधस्योपधोभक्तिसंभवाः स्यु-
 सेम्योऽनुपलब्धे शोतोम्यो दोषसंघाते विप्यन्तयन्ति महा-
 निम्नं स्यादयन्ति . तस्यैविकापित्वाच्च हेतोर्लं दोष-
 संघात विच्छिन्दयन्ति विग्नसंघाति कुर्वन्ति . केन प्र-
 वर्तते ऊर्ध्वं प्रवर्तते इत्याह . स विप्यन्तविच्छिद्य इ-
 त्यादि . स दोषसंघातो विप्यन्तविच्छिद्यः सन् पारि-
 श्वः परिश्वनरूपः . यथा उदाहृत्ये मानने उदका-
 ञ्जलिरसञ्च न कृत्राचिन्मद्ं प्राप्नुवत् . अनुप्रमरणमावा-
 दामाशयमनुगम्यौपधस्याग्निवाप्यात्मकत्वाद्दूर्ध्वभागदोषापनयन-
 प्रमाणाच्च उदानमणुन उदानप्रवितः ऊर्ध्वं घृत्तं प्रतिप-
 द्यत इति . एवमौपधस्य सलिलाद्यन्वकत्वादधोभाग-
 प्रभावाच्च सकलसोर्ध्वस्यो दोषसंघातः प्रवेगयत इति
 संबन्धः . औपधस्योभयगुणात्मकत्वादौपधस्यैवस्योदितः स-
 च्छिद्यत्वात्तदितोभयत ऊर्ध्वमपध सुगरोपधसंघातः प्र-
 विवर्तते इति संबन्धः .

तत्रोत्कृष्टे श्लेष्मणि पित्तसंसृष्टे वा
 तत्स्थानगते वा पित्ते अनिले वा श्ले-

ष्मोत्तरे च वमनमाचरेत् पिते तु विरे-
 कं श्लेष्मसंसृष्टे वा तत्स्थानगते वा श्ले-
 ष्मणीति ।

अथास्मिन्त्यागौ देशे वा वमनविरेचनमाचरेत् -
 अस्मिन्नेति प्रदर्शनार्थमाह . तत्रत्यादि . तत्र केवले
 केन स्वस्थानस्थे मूत्रे वमनमाचरेत् . तथा श्लेष्मणि
 स्तोकेन पित्तेन समुष्टे वमनमेव . तथा तस्य श्लेष्म-
 णः स्थानं गते पित्ते अनिले वा श्लेष्मोत्तरे सति व-
 मनमाचरेत् . एव केवले पित्ते विरेचनमाचरेत् .
 स्तोकेन श्लेष्मणा समुष्टे पित्ते विरेचनमेव . तथा
 पित्तस्थानगते श्लेष्मणि प्रभूतपित्ते विरेचनमेव . कष्टरथा-
 नगते वा प्रभूते पित्ते इति .

तत्र वमनसाध्या विपपीतदृष्ट-
 दिग्भविद्धिविद्वामीणीन्ननवज्वरराजयक्ष्मा-
 तीसाराधोरक्तपित्तविप्रीचिकालसकाविपाका-
 रोचकापचिग्रन्ध्यवुद्धिर्हृत्पदमेदोगदगरोन्मा-
 दापस्मारश्वासकासहृल्लासवीसर्पममेहकुष्ठपा-
 ण्डुवर्ममुत्स्राणकपालरोगकर्णरोपशोफस्त-
 न्यद्रोपादयो दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्या-
 धयो विशेषेण । एते हि परं वमनेन ना-
 द्रागुपयान्ति सलिलापगमनेनानिष्पन्नशा-
 ल्यादिवत् ।

तत्र विपपीतादयो दोषभेदीयानाथ
 ये श्लेष्मव्याधयन्ते सर्वे वमनसाध्याः . यद्य-
 पि सकलदोषदोषापनयनानकडुरोगयथार्थं वमनस्य
 तथाप्येते यथोद्दिष्टा रोगा विशेषेणालम्बितक नागनुपया-
 न्ति . यथानिष्ठा अर्धपकाः शान्यादयः केदारस्त-
 लिलापगमनेनाश्वेद नश्यन्ति . तत्रेतेष्वेते दोषहरणेन .
 विपपीतो येन स्वरूपेणैव विषं पीयत् . दष्टः सर्पा-
 दिना . दिग्भविद्धो विषोपलिससायकाराहातः . मेदो-

गदाः गर्भे मेदोहेतुषु विद्ययः . रोगप्रन्दस्य पा-
 ष्चवादिभिः संबन्धः . स्तन्यदाया मालामयोताः . आ-
 दिमर्द्वेनात्येयां क्षेप्यनानां महत्तम् . शालिदण्डान्तः पु-
 ष्पेयां रोगाणामभिवृत्तानां यमनयोग्यताप्रदर्शनायम् .

अवाम्पास्तु गर्भिणीसुकुमारान्यका-
 र्यव्यग्ररूक्षरूक्षाशनप्रायातिदक्षिणाप्रभाराध्व -
 कर्मनित्यह्यन्तस्तक्षीणातिस्फूलकशृङ्खला -
 लदुर्वलश्रमभयशोकक्रोधमद्रुर्छांशुन्निपासा -
 चोपवासव्यवायव्यायामाध्ययनाचिन्ताप्रस -
 क्तच्छर्दिरूर्ध्वरक्तपित्तवातास्थापितानुवासि -
 तसंवृतकोष्ठदुश्छर्दितहृद्रोगोदावर्तपूत्राघातगु -
 ल्मष्टीदोदराष्टीलाशैःस्वरोपघाततिमिरभ्रमा -
 निलार्तादिताक्षेपकाक्षिशिरःस्रहृत्त्वकर्णपार्श्वश्र -
 लिनोऽज्जास्थापितकृमिणकोष्ठ इति । अ-
 न्यत्नामगरविषविरुद्धाभ्यवहारेभ्यः शीघ्रका -
 रित्वादेयाम् । तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदा-
 मगर्भभ्रंशाच्च दारुणरोगमाप्तिः स्यात् । सु-
 कुमारस्य हृदयविकर्षणादूर्ध्वमथो वा रुधि-
 रप्रवृत्तिः । अन्यकार्यव्यग्रस्योपधं न प्र-
 वर्तते । कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदो-
 पान् कुर्यात् । रूक्षस्य वायुरङ्गग्रहणम् ।
 रूक्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदेहत्वाद् ब-
 लक्षयः स्यात् । तथातिदीप्ताग्नेरश्रिवलेन
 भाराध्वकर्मनित्ययानह्यन्तानां चायासेन क्ष-
 तस्य भूयःक्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः । क्षीणा-
 दीनामौपधवलक्षमत्वाद्देहबलोपरोधोऽन्तःक्ष-
 तभयं च । प्रसक्तच्छर्दूर्ध्वरक्तपित्त-
 क्षोरुदान उक्तिष्य प्राणान् हरेत् चानिम-

वर्तयेत् । ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासिताना-
 मूर्ध्वे वातातिप्रवृत्तिः । संवृतकोष्ठस्य दु-
 श्छर्दितस्य वातिमात्रमवाहणादन्तःकोष्ठसमु-
 त्थिष्टोदोपैविंसर्पस्तम्भजाव्यवैचित्तानि मर-
 णं वा । हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः । उ-
 दावर्तादिभिरार्तानामर्दितादिभिश्च यथायय-
 मामयप्रवृद्धिर्मरणं वा । कृमिणकोष्ठस्या-
 स्थापनेनाथः पूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरतिबहुत्वा-
 दशोपानिस्तरणेन हृदयमतिकर्षद्विच्छर्दि-
 पोऽतिप्रवृत्तिः स्यात् ।

गर्भिणीसुकुमारादयः कृमिणकोष्ठान्ता अवाम्पाः व-
 म्ने वर्तयितव्याः . अन्यनामादिभ्यः . तेनैतदुक्तं भवति .
 गर्भिण्यादीनामप्यामादिषु यमनं विधेयमेव . यत् एव-
 मादयः शीघ्रकारिणः स्व कर्म मारणाख्यं शीघ्रं कुर्व-
 न्ति . अतो गर्भिण्यादयोऽपि वाय्मा एवैतेषु . अ-
 नास्थापिताथातो कृमिणकोष्ठस्तयोक्तः . सर्वस्यस्थापित-
 स्य यमनं निर्पादय . कृमिणकोष्ठस्य त्वनारथापितस्य .
 एवोऽयमन्यत् .

गर्भिण्यादिचिन्ताप्रसक्तान्ताश्चात्र धू-
 मान्तैः प्रायः सर्वैकर्मभिर्विष्यमाणैः परिहर्त-
 व्याः । अजीर्णां तु सर्वैरेव च यमन-
 वज्रैरामदोषभयात् । नवज्वरस्य दोष-
 स्तम्भभयादिति ।

गर्भिण्यादयश्चिन्ताप्रसक्तान्ताः प्रायः सर्वैरेव धुमा-
 न्तैः कर्मभिर्वमनीवैरचनारथापनात्तुवास्तुनैश्चरेविरेचनधूमवै-
 र्याः . अजीर्णां तु सर्वैरेव यमनवज्रैः कर्मभिर्विष्यैः .
 आमदोषभयात् . तथा चोक्तम् . आमसद्योऽज्जलो
 नालं पक्वमित्यादि . नवज्वरश्च यमनवज्रैर्वैर्यैः .
 दोषस्ताम्भादिभयात् .

अथ विरेचनसाध्या जीर्णज्वरौर्ध्व-
रक्तपित्तगुल्मविद्रधिष्ठीहाशौभगन्द्रोदरकृमि-
णकोष्ठमूत्रायातरेतोयोनिदोषवातशोणितहृ -
लीमकव्यङ्गतिमिरकाचाभिप्यन्दाक्षिपाकक्षा -
राग्निदग्धदुष्टप्रणाशिरःपकाशयशूलोदावर्तत्रि -
घ्न्यच्छर्दिविस्फोटादयो वाम्याोक्ताश्च विपूचिका-
कादयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधयः ।
विशेषेणैते हि परं विरेचनेन नाशमुपया-
न्त्यग्न्यपनयनेनाग्निवृहतापवत् ।

जीर्णज्वरादयोऽपि वाम्यप्रकरणपाठनाथ विपूचिका-
लमकाविपाकदयो दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधयः . एत
सर्वे विरेचनसाध्याः . यद्यपि दोषहरणेन सर्वे व्याधयः
शम याति, तथाप्येन विशेषेण शीघ्र शम याति .
दृष्टान्तो यथाविभेदेऽभावपनंति तत्र स्थितोऽसिद्धतातो शु-
शतापः शम याति तद्वदेतेऽपि व्याधयोऽग्न्यपनयनरूपेण
विरेकदोषापनयनेन दृष्टान्तेन तस्यैवमादेशा परिपाक-
वश्यायां विरेकयोऽप्यतां दर्शयति .

अविरेच्याः पुनर्नवज्वरातिसार्यशोर-
क्तपित्तसतगुदलङ्घितरात्रिजागरितास्यापि-
ताल्पाग्निराजयक्ष्ममदाल्ययातीध्मातसशल्या -
भिहतातिक्रिग्धरुक्क्षूरकौशाः । तत्र न-
वज्वरस्याविपकं दोषान्न निर्हेत् । वा-
तमेघ च कोपयेत् । अतोऽसर्पशोरक्त-
पित्तयोरतिमष्टेत्या हन्यात् । सतगुदस्य
शुद्धे प्राणोपरोधकरिं रुजां जनयेत् ।
लङ्घितादयो भेषजवेगं न सहेरन् । रा-
जयक्ष्मार्तस्य क्षीणघातुतया मलबलत्वम् ।
तदभावाद्देहनाशः स्यात् । मदाल्ययाते-
स्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय ।

आध्मातस्य पुरीपाशयं निर्चितो वायुर्वि-
सर्पन् सद्यसा तत्रितरमाध्मानं मरणं वा
जनयेत् । सशल्याभिहतयोः क्षते वायु-
राश्रितो जीवितं हिंस्यात् । अतिस्नि-
ग्धस्यातियोगो भवेत् । क्रूरकौष्ठस्योप-
धोदना दोषाः क्षभ्रवर्तेमाना हृदयशूलपर्व-
भेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाकृमान् जनयित्वा प्रा-
णान् हन्युः । गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तदो-
षः स्यात् ।

नवज्वरातिसारादयः क्रूरकौष्ठान्ताः अतिरेच्याः .
मलबलत्वं बहुपुरीषस्य . तद्व्यात् पुरीषव्ययासाशः .
गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्ता वमनाक्ता दोषाः .

अथ साधारणं कालं सम्पृक्षि-
ग्धस्विन्नमनुपहतमानसं सुच्छर्दपित्तव्यमि-
ति ग्राम्यानुषौदकशृतमांसरसक्षीरदधिमाप-
तिलपललशाकाद्रिभिर्द्रव्यमार्गैः समुत्केशित-
श्लेष्माणं सुखोपितं जीर्णाहारं पूर्वाह्णे
स्नातानुलिप्तं स्रग्विणमहतवाससं देवतामिद्वि-
जगुरुद्वर्धयानचित्तवन्तं कृतहोमबालिमहृञ्-
प्रायश्चित्तस्वस्तिवचनं जानुसमसंस्तुतसोप-
धानोपाश्रयासनोपविष्टं निरन्नमीपत्स्निग्धं
वा यवागूमण्डेन घृतमात्रां पीतवन्तं भी-
रुकृशबालद्वन्द्वसुकुमारान् वा दोषानुरोधेना-
कण्ठं पीतक्षीरतक्यूपेषुमांसरसमद्यतुषोदक-
यवागूमण्डान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुद्दोद-
ये प्रशस्तं यथाव्याधिदोषद्व्यादिविहिता-
मौपधमात्रां मधुसैन्धवपुक्तां सुखोष्णां
ब्राह्मणमपुक्ताभिराशीभिरभिमन्त्रितां पुनश्च ।

धनदक्षाभिस्त्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।
 ऋषयः सापाधिग्रामा भूतसंघाश्च पान्तु वः ॥
 रसायनमिवपीणाममराणामियामृतम् ।
 सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥

ॐ । नमो भगवते भैषज्यगुरवे वै-
 श्वर्यमभराजाय तथागतायार्हते सम्पुंस-
 सुद्धाय । तद्यथा । ॐ । भैषज्ये
 भैषज्ये महाभैषज्ये भैषज्यसमुद्गते स्वाहा ।

इत्येवमभिषेकन्योदहमुखः प्राहमुखमा-
 तुरं पाययेत् ।

अथन्यादेना वमनीरं चनदीकरापाणविधानमाह .
 अर्धेति मद्रहं . साधारणं यथेके कान्ते प्राहसुरमा-
 तुरमौषधमात्रं पाययेदिति संन्यः . साधारण इति .
 सस्वधृत्तोरपश्यन् . आनुरदृते तु व्याध्यादिवशा-
 द्भनमाचरेत् . तन्काळावच्छेषैव विधानेन . कि-
 भूतमानुर पाययेदित्याह . सम्पुण्ड्र्यादि . भः छ-
 दैयितव्य इत्येतेन वमनत् पूर्विकमहः स्वेभोत्प्रेषकाल-
 प्रयोगं दर्शयति . निरस तदिससमकृतभोजनं वमनं
 पाययेत् . अथवा हेतुं स्तोत्रमात्रं धिग्म् . कि-
 मृतमित्याह . यथाशुभश्चेन धृतमात्रं पीतवन्तम् . मा-
 दासन्दः स्तोत्रपर्यायः . अथवा भौकृशादीनातुरान्
 दोषानुगुण्येन धारितकादीनामन्यतमं पाययित्वा वमनं पा-
 ययेत् . आकण्ठमहण बहुत्वोपशयार्थम् . कामीप-
 धमातामित्याह . यथाध्याधोत्यादि . व्याधेर्दोषस्य
 इत्यस्य च या यस्य स्वेतु प्रकरणेषु विहिता ताम् .
 तथा मधुना मन्धेन च युज्याम् . मादणप्रयुक्तभि-
 वैदोषोद्दिताभिरासर्वाभिराभमान्त्रिताम् . सस्वधृत्तत्रये आ-
 नुरमहणं तत्कालारस्यथा व्यास्येयम् . पुनश्च प्रक्षेप्याधि-
 भन्त्रिनां ब्रमेत्यादिर्वेदेनादिमन्त्रः . ॐ नम इत्यादिसीगतः .

ततः पीतवानूरुन्यस्तभुजो वमनानु-
 गतमानसोद्भित्तैः पाणिभिर्हृत्पतप्यमानो सु-

हृत्तमनुपालयेत् । स यदा जानीयात्
 स्वेदभादुर्भावेन दोषं प्रचिलयमापश्यमानं,
 रोमहर्षणं च स्थानेभ्यः प्रविचलितं, कु-
 क्ष्याध्मानं च कुक्षिमनुसृतं च क्रमात् ह-
 द्योपमर्दहृल्लासास्यसंस्वर्णेश्चोर्ध्वमभिमुखी-
 भूतम् । अथ समुपस्थितानेकप्रतिप्राहः
 पार्श्वललाटोपग्रहणे नाभिप्रपीडने पृष्ठमति-
 लोपोमर्दने च प्रवृत्ताव्यपत्रपणीयपुरुषो वि-
 वृतावृत्तालुरुष्ठां नातिमहता व्यायामेन वे-
 गानुद्दीरयन् नाप्रवृत्तान् न प्रवृत्तयन् प्र-
 वृत्तांश्चानुप्रवर्तयन् सुपरिलिखितनखाभ्याम-
 ङ्गुलीभ्यामुत्पलकुमुद्वरण्डनाकैर्वा कम्पमभि-
 मृशन् वमेत् । नात्युन्नतो नात्यवनतो
 न पार्श्वपट्टो वा । तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठ-
 हृदयपीडा भवति । अत्यवनतस्य शि-
 रःकोष्ठपीडा । पार्श्वपट्टस्य पार्श्वकोष्ठ-
 हृदयोर्ध्वजट्टपीडोति ।

तत्र आतुरो वमन पीतवानूरुन्यस्तभुजो
 ग्रहते नाडिककन्यमनुपालयेत् प्रवृत्तः . स चातुरः
 स्वेदभादुर्भावादिना चिन्तेनाग्नेयदोषावस्य विशेषं यदा
 जानीयात् . यथेतेन तदाशुश्रूलीभ्यामुत्पलनाड्यदिना
 वा छन्दैरेदिति संन्यः . अनेकप्रतिप्राहारापनासैकस्त्रे-
 न वेगधारणं भवति . पार्श्वोष्ठमहं प्रवृत्ता अव्यप-
 धनीयाः पुरुषा यस्य स तथोक्तः . अपवपणीयो
 नियन्त्रण इत्यर्थः . विवृतमकृद्धमोष्ठतावादि यस्य स
 तथोक्तः . स्वल्पेन व्यायामेनोदात्तस्य स्वयंप्रवृत्ताव वे-
 गान् . सुष्ठु परिलिखितं लिखे नवे यथोत्पुण्ड्र्या-
 स्ताम्याम् . उच्चमपुण्ड्रिताराः . पार्श्वपट्ट त्रियंश-
 राः अवनतोऽप्यतराः .

एवं कटुतोक्ष्णोष्णः कफे छन्दयेत् ।

स्वादुभिः पित्तयुक्ते । अम्लैः सस्नेहैर-
निलसंश्लेषे । यावत् कफच्छेदः केवल-
मौषधप्रवृत्तिः पित्तदर्शनं वा ।

तत्र केवले स्त्र्येण कट्वतीक्ष्णरीषयैश्छर्दयेत् .
पित्तयुक्ते स्त्र्येण स्वादुभिर्मधुरैर्वमनद्रव्यैः . वायुसंश्लेषे स्त्र्ये-
ण अम्लैः सस्नेहैश्छर्दयेदिति सन्धः . किमवधि
छर्दयेदित्याह . पापदित्यादि . यावत् प्रथममेव क-
फः क्षीणस्तावद्यत्नेनाशुष्यादिना छर्दयेत् . अथवा क-
फच्छेदानन्तरं केवलौषधप्रवृत्तिदर्शनं यावत् . अथवा
ततोऽप्यनन्तरं यावत् पित्तदर्शनम् . एतच्च व्याख्यादि-
नलांशयथा .

हीनवेगस्तु पिप्पल्यामलकसर्पकल्क-
लवणोष्णोदकैः पुनःपुनः प्रवर्तयेत् । प्र-
भूतवमनासहिष्णुदुर्व्यहं च्यहं वा विश्रम्य ।
असात्म्यवीभत्सदुर्दर्शदुर्गन्धानि वमनानि
विदध्यात् । विपरीतानि तु विरेच-
नानि । सर्वेषु च वमनेषु सन्धयं मधु
च विदध्यात्कफविलयनविच्छेदनार्थम् ।
वेगांश्चास्य प्रतिग्राहगतानवैशेत ।

हीनवेगः स्तोत्रं प्रवृत्तौ यो दोषस्त पिप्पल्याशु-
ष्णोदकैः पुनःपुनः प्रवर्तयेत् . यस्तु पुरुषः सङ्कु-
प्रभूत वमनं सोऽहं न शक्नोति स इत्यहं च्यहं वा स्तो-
त्रं वमनमुपयुञ्जति . असात्म्यत्वादिमुक्तं वमनं विद-
ध्यात् . विपरीतं विरेचनम् . सात्म्यं तु विरेच-
नमभ्यासोऽस्ति प्रतिपत्त्यते . सैन्धवमधुनी विलयन-
विच्छेदनयोश्च यथासङ्ख्यम् . सस्तादागतः प्रतिग्राह-
प्रसौ वेग उच्यते .

तत्राप्रवृत्तिः केवलस्य वा भेषज-
स्य प्रवृत्तिर्विबन्धो वा वेगानामयोगलक्ष-

णम् । ततश्चारीचकगौरवाध्मानकण्ट-
स्फोटकोटालस्यशूलभातिशयायलोमहर्षभसेक-
शोफशीतज्वरादयः ।

सर्वेत्यादिना चमनस्यायोगादिलक्षणमुपपत्ते . अ-
प्रवृत्तिरीषधे पीते न किञ्चित् प्रत्यागच्छति . अथवा
विना दोषेण केवलमेयीषध प्रत्यागच्छति . वेगानां
या विबन्धः स्वल्पं स्वल्पमागमनमिति चमनायोगलक्ष-
णम् . ततो चमनायोगादौषधकगौरवाद्यो जायन्ते .

योगलक्षणं पुनः काले क्रमात् क-
फपित्तानिलप्रवृत्तिर्नातिमहती व्यथा स्वयं
चावस्थानं ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः
स्वरविशुद्धिररोचकादिवैपरित्यं च ।

सम्ययोगलक्षणं पुनः क्रमेण कफादिप्रवृत्तिः का-
ले . काले चैषधपाने कृत्वा यथोक्तान्गुहूर्तादनन्तरम् .
स्वस्था चाह्वयथा . वेगानां च स्वयं रोचः सा-
म्भननिरपेक्षम् . तत इलीषधं कृतमपेक्षं स्वरभता .
अरोचकादिनामयोगोगाणां वैपरीत्यं रुचिजपवकोष्ठतुल्य-
ववर्धयेत्सादिकम् .

अतियोगे तु फेनिलरक्तचन्द्रिकोद्-
गमनम् । ततश्च क्षामतास्वरक्षयदाहका-
ण्टशोषभ्रममोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताह -
दूधुमायनगात्रशूलसुप्तिदुष्णोर्ध्वानिलमकोप -
कणेशूलार्दितवाक्त्रसङ्ग्रहसुसंहननजिह्वाभवेश -
निर्गमाक्षिव्याट्टचिविसंज्ञतानिद्राबलाग्निहान -
यो भवन्ति । जीवशोणितप्रवृत्त्या भर-
णं वा । एषां सिद्धिषु साधनं वक्ष्यते ।

फेनिलाशुदसमनमातियोगलक्षणम् . ततश्चैषधान् पी-
ताया क्षामता सातियोगादिका भवति . जिह्वाया वा .

मुवशाद् श्वेषो निर्गमो वा . ह्यनिशब्दस्य निग्रादि-
भिः संबन्धः . एते वमनातिरोगाद् भवन्ति . अथ-
वा वमनातिरोगे जीवास्वस्य रक्तस्यातिप्रवृत्त्या मरण भ-
वति . एषां च वमनातिरोगजानां रोगाणां साधनं
चिकित्सितं सिद्धिषु क्लृप्तस्थाने वमनविरचनव्यापत्तिदो-
षक्षयते विशेषेण तु वमनातिरोग इत्यादिना ग्रन्थेन .

योगेन तु खल्वेनं छर्दितवन्तं सु-
विशोधितपाणिपादमुखं मुहूर्तमाश्वस्य धू-
मतप्रस्यान्यतमं सामर्ध्वतः पायचित्त्रा पु-
नरूपस्पृष्टोदकं सम्मानितसुराभिताम्बूलं नि-
वातागारशय्यास्थितं स्नेहोक्तेनाचारविधि-
नाञ्जुशिष्यात् ।

एवमातुरं योगेन सम्यग्योगेन छर्दितवन्तं स्नेहो-
क्तेनाचारविधिनाञ्जुशिष्यादिति संबन्धः . धूमत्रयस्यान्यतमं
मृदु मर्षं विरचनं वा आतुराद्येषुष्या . स्नेहोक्त आ-
चार उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादि .

ततोऽग्निवलयवेक्ष्य क्षुभं च साया-
ह्ने अपरे वाह्नि सुखोदकपरिपिक्तः
पुराणानां रक्तशान्तिपण्डुलानां सुसिद्धम-
न्मस्नेहलवणकटुकमल्पस्नेहलवणकटुकं वा द्र-
वपायगुष्णोदकानुमार्यं सायं प्रातरुपभुञ्जानो
विधिमिममवेक्षेत पेयादीनाम् ।

ततो यद्यस्यानुरस्याग्निवलयवस्ततः सायाह्ने तस्मि
भेदाह्नि त भोजयेत् . अथ सत्यवलरततो द्वितीयेऽह्नि
भोजयेत् . अथ रक्तशान्तिपण्डुलानां संबन्धि . तस्य वि-
धिमवेक्षेत . ३५मित्याह .

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूपं रसे त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान् प्रधानमध्याचरशुद्धिशुद्धः ।

पेयामित्यादि . प्रधानशुद्धिशुद्धो मध्यशुद्धिशुद्धोवरशुद्धि-
द्वयं नरो यथासहस्येन त्रीनन्नकालानुभय चाक्षकालमेक चा-
क्षकालं पेयादीन् पक्ष क्रमेण सेवेत . तेनैतदुक्तं भव-
ति . भोजने हि प्रत्यहसुभयकालं प्रतिष्ठितम् . त-
त्र यः प्रधानरूपया वक्ष्यमाणलक्षणया शुभ्या शुद्धः स
प्रथमे दिवसे सायमेकमन्नकालं पेयासुपपुञ्जीत . द्विती-
ये दिवसे द्वावन्नकालौ पेयासुपपुञ्जीत . एव त्रीनन्न-
कालान् पेयोरयुक्ता भवति . ततस्तृतीये दिवसे द्वा-
न्नकालौ विलेपीमुपपुञ्जीत . चतुर्थे दिवसे प्रातरेकमन्न-
काल विलेपीं सेवेत . एव त्रीनन्नकालान् विलेप्युपपु-
ञ्जीत भवति . चतुर्थे दिवसे सायमेकमन्नकालमकृतयूप-
मुपपुञ्जीत . पञ्चमे द्वावन्नकालानकृतयूपमुपपुञ्जीत .
एवमकृतौ यूपस्त्रीनन्नकालानुपपुञ्जीत भवति . षष्ठे दि-
वसे द्वावन्नकालौ कृतं यूपमुपपुञ्जीत . सप्तमे दिवसे
प्रातरेकमन्नकाल कृतं यूपमुपपुञ्जीत . एवं कृतयूपस्त्री-
नन्नकालानुपपुञ्जीत भवति . सप्तमे सायमेकमन्नकालं मां-
सरसमुपपुञ्जीत . अष्टमे द्वावन्नकालौ मांसरस सेवेत .
एव मांसरसस्त्रीनन्नकालान् सेवितो भवति . इति प्र-
धानशुद्धिशुद्धस्य पेयादीनां क्रमेण प्रत्येकमन्नकालतयते-
यने क्रमः . एवं मध्यशुद्धिशुद्धेन पेयाद्यः क्रमेण प्र-
त्येकमन्नकालद्रव्यमासेव्याः . तथा स्वप्नशुद्धिशुद्धेन पेया-
द्यः क्रमेणैकमन्नकालमासेव्याः .

किमेनेन पेयादिक्रमेण भवतीत्याह .

यथाशुरमिस्तुणगोमयाद्यैः
सन्वृक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरन्तरागिः ।

येषुत्यादि . यथा चाशुभिरशुः रक्षणः सन्
तृणगोमयाद्यैः सुभ्यः क्रमेण सन्वृक्ष्यमाणो महान् भव-
ति स्थिरश्च भवति . सर्वं च पचन् शुक्लं भवति . इ-

इच्छुद्धस्य शोभनेनान्तरामित्यः सन् वेगादिभिः क्रमेण शुभमिर्माहान् विपरः सर्वेषु च भवति . ननु प्रधानम-
 ध्यावरणमुद्दिष्ट इत्यतम् . अथ न शक्यते का प्रधा-
 ना शुद्धिः . का मया कारोति . अतो द्वेषा-
 रि वमनविरचनयोर्गतास्यया मानतः . प्रवृत्तदोषदर्शनतश्च
 जघन्येत्यादिना ह्युद्विग्नस्य लक्षणमुच्यते .

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-
 श्वत्वार इष्टा वमने पट्यौ ।
 दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
 प्रस्यस्तथास्याद् द्विचतुर्गुणश्च ॥

तत्र जघन्ये वमने चत्वारो वेगा इष्टा आचार्ये .
 मध्ये वमने षड् वेगाः . प्रवरे वमनेऽष्टौ वेगाः . विरेके
 तु जघन्ये वेगा दशेष्टाः . मध्ये विरेके द्विगुणा दश
 विशतिर्वेगा इष्टाः . प्रवरे तु विरेके त्रिगुणा दश विंश-
 ट्वेगा इष्टाः . इति वमनविरचनयोर्गतास्यया जघन्य-
 मध्यप्रवरेण च . तथा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके यथासंख्ये-
 न प्रस्यः द्विगुणप्रतुर्गुणश्च स्यादिति सन्धः .

पित्तावसानं वमनं विरेका-
 दूर्द्ध कफान्तं च विरेकमाहुः ।
 द्वित्रान् सविट्कानपनीयं वेगान्
 मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥

इति ।

अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानमुत्कृष्ट वमनमाहुः .
 विरेकान् प्रथमपरिमाणेनाधिमाहुः . तेन जघन्ये वमनेऽर्ध-
 प्रस्थं मध्ये प्रस्थः . प्रवरे प्रथमौ द्वाविति . तथा
 कफान्तं विरेकमाहुः . त एवमाहुः राधादेव कफान्तं वि-
 रेके श्रारत्नम् . तत्र विरेके संपुराणान् द्वित्रान् वेगा-
 नपनीयाण्यमेयं प्रस्थादिना . वमने तु यद् परिमाण
 पीतं तदपनीयं मेयम् .

अथ वमनवन्तं पुनर्रवं स्नेहसंदा-
 भ्यामृपापद्य श्वो विरेचितयव्य इति सुजर-

मश्लेष्मलं त्रिगुणं फलाश्लेषुष्णमुष्णोद्का-
 नुपानं जाङ्गलरसादनं भोजयेत् । ततः
 सुखापिनं पूर्वोक्तं विधिनातोते श्लेष्मका-
 ले निरक्षं विभज्य कोष्ठं यथाहोपधमात्रां
 पाययेत् । न त्वकृतवमनमन्यथातिमू-
 रकोष्ठात् ।

अथ वमितवन्तं विधिना संश्लेष्ण संश्लेष्ण च
 अयमातुरो विरेक्य इति रमोदनं भोजयेत् . किं-
 मृतपित्वाहं सुखमित्यादि . क्लेन द्वादिमादिनाम्लम् .
 ततो रमोदनं भुज्या रात्रौ सुतेनात्पाद्यनेनोत्तपिनं प्रातःनिर-
 च संश्लेषाळे दिनस्य प्रथमविभागे गते कोष्ठं मुद्रादि-
 भेदेन विभज्य विकल्प्य यथाहोपधमात्रां पाययेत् पू-
 र्वोक्तैव वमनोक्तं महत्पूर्णेण विधिना . अकृतवमन-
 मातुरं विरेचनं न पाययेत् . मूरकोष्ठमकृतवमनमेव
 विरेचनं पाययेत् . कृत एवपित्वाह .

अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमो-
 पधमूर्ध्वं प्रवर्तते । उरसि वावरुद्धमव-
 तिष्ठते । ततो नालं विरेकाय । स-
 म्यग्विरिक्तस्यापि चाधःश्लस्तः श्लेष्मा ग्र-
 ह्णी छादायित्वा गौरवमापादयति । प्र-
 वाहिकां वा । न त्वेष दोषोऽतिरू-
 कोष्ठस्य वाय्वात्मकत्वात् ।

अकृतवमनस्येत्यादि . अकृतवमनस्य स्नेहादिना
 ह्यदि श्लेष्मावस्यमेव भवतीति . तेन श्लेष्माणां विरेको-
 पधं पीतं सुतेन प्रत्यागच्छति . अथवा वसति रुद्धं
 विरेकाय न पर्याप्तं भवति . तेनैवपि पर्याप्तमपि वा
 विरेकाय तथा विरिक्तस्य श्लेष्मा हृदयत् कुशाववसतो
 मह्णी छादयित्वा कोष्ठगौरवं प्रवाहिका वापादयति .
 मूरकोष्ठस्य तु वातकोष्ठत्वाद्भ्रूभ्रू कोष्ठे न किञ्चिच्छक्नोति .

श्लेष्मकाले त्वकृतवमनोक्तदोषाः ।

शूलाध्मानगौरवाणि वा कृत्वा छर्दिक्षीणे
 श्लेष्मण्यपराह्णे रात्रौ वा विरेचयेत् ।
 तेनात्रावृतमपि तुल्यम् । छर्दिं च पुन-
 स्तज्जनयति । अविरिक्तस्य तु श्लेष्म-
 काले च वमनं निरन्नं योज्यम् । तथोर्ध्वं
 मुखेन निर्हरणात् ।

य एवाकृतवमनस्य विरेचनेन दोष उक्तः . स एव
 कृतवमनस्यापि श्लेष्मकालपीतेन . अथवा श्लेष्मकालपीते विरे-
 चनेन शूलदीनि कृत्वापि मलान् धृष्टिं श्लेष्मणि सायाहने रात्रौ
 वा विरेचयेत् . तेनैव श्लेष्मकालपीतेन विरेच-
 नेनावावृतमपि विरेचनं तुल्यम् . तेनैतदुक्तं भवति .
 यद् युक्तं विरेचनं पीयते तदवावृतं विरेचनं धृष्टिंश्ले
 सायाहने रात्रौ वा विरेचयेत् . तदवावृतं पुनश्छर्दि
 जनयतीति श्लेष्मकालपीतादिशेषः . यः पुनः पूर्वम-
 विरिक्तस्तस्याविरिक्तस्य श्लेष्मकालपीतं वमनं मुखेन स्वका-
 र्थं करोति .

कोष्ठस्तु त्रिविधा भवति मृदुः क्रू-
 रो मध्यमश्च । तत्र बहुपित्तो मृदुः ।
 स विरेचयेत् क्षीरेक्षुसाम्लतक्रमस्तुगुळक-
 सरसपिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादि-
 भिरपि । बहुवातः क्रूरः । स दुर्वि-
 रेचयस्त्रिफलातिस्वकतिवृक्षांलिनीफलादिभि-
 रपि । बहुश्लेष्मा समदोषश्च मध्यः स
 साधारणः । ये च स्निग्हन्यच्छपापानेन
 पायसः त्रिसप्तपञ्चरात्रैरिति ।

कोष्ठं विभज्येत्युक्तं, तत्र न शक्यते कतिविधः
 कोष्ठः कीदृशोऽथवाह . कोष्ठस्तिक्त्यादि सुवोधम् . त-
 था मोक्षच्छपेयस्येह विरात्रेण सिद्ध्यति स मृदुकोष्ठः .
 यः सप्तरात्रेण सिद्ध्यति स क्रूरः . यः पञ्चरात्रेण
 सिद्ध्यति स मध्यं इति लक्षणान्तरम् .

तत्र कपायमधुरद्रव्यैः पित्ते विरेचनम् ।
 मूत्रकटुर्णैः कफे । स्निग्धोष्णलवणैर्वा-

ते । पीतमात्र एव चौपथे छर्दिविधा-
 ताय शीताम्बुना मुखमस्य सहसा सि-
 श्वेत् । ततश्चोष्णोदकेन सान्तेमुखं वि-
 शोध्यार्द्रसुरभिमृन्मातुल्लङ्गजम्बीरसुमनःसौग-
 न्त्रिकादिहृद्यगन्धानुपजिघ्रेत् । निवातमु-
 खत्राप्यास्थिनश्चाविवन्धार्थमल्पाल्पमुष्णोदक-
 मनुकण्ठसंस्तनना वेगान्न धारयन् ईरय-
 माणश्च शय्यासन्ने प्रतिग्राहे शीतस्पृग्विरि-
 चयेत् । यथा च वमने स्वेदप्रसेकौपध-
 कफपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तन्ते तथा वि-
 रेचने वातमूत्रपुरीपपित्तकफाः । पुनश्चा-
 न्ते वायुः । दोषाणां हि देहे तथा स
 त्रिवंशान्मार्गवैपरीत्याच्च शोधनयोरिति ।

तत्र कपायत्वादिपुक्तेर्द्रव्यैः पित्ते विरेचनं योज्यम् .
 मृदादिभिः श्लेष्मणि . स्निग्धत्वादियुक्तेरिति . सुवोधम् .
 अनुकण्ठयंस्तोकमात्रं पिबन् . यथा च वमने स्वेदा-
 दीनि क्रमेण प्रवर्तन्ते, तद्वद्विरेचने वातादीनि . कुतो
 यं वमनविरेचनयोर्दोषनिर्गमे परस्परविपरीतः क्रम इत्या-
 ह . दोषाणामित्यादि . मुखेन वमनमूर्धभागनैक-
 व्यादादौ कफं निर्हरति . ततः पित्तम् . पश्चादान-
 लम् . विरेचनं वैपरीत्यादधोभागनैकव्यादादावनिबलम् .
 मध्ये पित्तम् . अन्ते कफम् . तत्र च पुनरन्तेऽग्नि-
 निलम्पतर्षणादिति विज्ञेयम् .

अप्रवृत्तौ तु भेषजोत्तेजनार्थमुष्णोद-
 कं पाययेत् । पाणितापैश्च जठरं स्वेद-
 येत् । प्रवृत्ते च दीप्ताग्नेः स्निग्धचपुषो
 बहुदोषस्याल्पदोषे नैव वा प्रवृत्तेऽल्पदो-
 षस्यापि जीर्णभेषजस्याहृद्यैः बलं चापे-
 क्ष्य भूयो मात्रां विदध्यात् । न त्व-
 जीर्णोपधस्यातिदोषभयात् ।

विरेचने च वेगाप्रवृत्तावुषोदकं च पानाय योज-
येत् . ज्वरं च स्वेदयेत् . दीप्ताग्निः क्षिप्रग्नारिरस्य
बहुदापस्य चापधेनाल्पे दोषे भवति नैव वा प्रवृत्ते यो-
ग्य दिवसशेषं दृष्ट्वा बलं च पुनरापधमात्रां विदध्यात् .
अल्पदोषस्यापि दीप्ताग्नित्वादकृतविरिक्त एव भेषजे जर्मे
भूयो माता विदध्यात् . अल्पदोषस्य पुनर्यद्यजर्मे ए-
वोपधे पुनरापधं दायते ततो विरेचनातियोगमुत्पादयति .

तदहर्वा भुक्तवतोऽभ्येचुरदृढस्नेहं वा
दशरात्रादूर्ध्वमुपस्कृतदेहमवहितो भूयः पा-
ययेत् ।

अथवा यस्य सप्रयोजनात् भूय जीवधमात्रा न
संभवति . तस्याभ्येचुरद्वितीयेऽहनि देयः . अथवा अ-
दृढस्नेहमवहितो माथा दशरात्रादूर्ध्वं भूयः पाययेत् .
कीटसमुपस्कृतदेहं खहादिमस्कृतदेहमित्यर्थः . कीटशो-
मिषकं पाययेत् . अवहितोऽवहितमहर्षं पूर्वयोगकार-
णत्वगार्थम् .

द्विभयलोभैश्च वेगाघातशीलाः प्रायशः
स्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवन्ति ।
तस्मादेते वेगधारणप्रवृद्धवातत्वात्सद्वातुरा-
दुर्विरेच्यथा । तान् सुस्निग्धान् शोषयेत् ।

द्विषा लज्जया क्षियो भयेन च राजसमीपस्था
नोभेन च वणिजः प्रायो वेगाघातशीला भवन्ति .
अतस्तेषां वेगधारणेन प्रवृद्धवातत्वात्सद्वातुरा-
दुर्विरेच्यत्वं च . अतस्तान्निस्निग्धान् कृत्वा शोषयेत् .

अन्यानपि चाकालनिर्हाराविहाराहा-
रान् । ततश्चेषां सदातुरत्वादन्योऽप्याम-
यो दुस्ताप्रां भवति । तेषां पुनः कि-
न्धाविधिः स्नेहव्यापत्तिस्त्रावुपदेक्ष्यते ।

अभिचेति समुच्चये . न केवलं रम्योर्दोषैर्वैद्यं शो-
षयेत् . यावदन्मानयेत् शोषयेत् . कानित्वाद् .

अकालेत्यादि . अकाले अत्रासेऽतिक्रान्ते काले निर्हारा-
दयो येषां ते तथोक्तः . निर्हारे मृषाशुत्सर्गः . वि-
हारश्चक्रमणादिः . आहारः प्रसिद्धः . तेषां स्था-
दीनां क्रियाविधिः स्नेहव्यापत्तिस्त्रावुपध्याये कल्पस्थान उ-
पदेक्ष्यते .

तत्तासम्पग्विरिक्तात् कुक्षिहृदयाविशु-
द्धिराध्यानमरुचिः प्रसेकः कफपित्तोत्केश्छ-
र्दिभ्रमाः कण्डू पिटका विदाहो गौरवम-
ग्निसादस्तन्द्रा स्तैमित्यं प्रतिश्रयायो वात-
विष्णुत्रसङ्गश्च । सम्पग्विरिक्ताद्व्याधुपशमो
यथोक्ताविरिपर्ययश्च । आतिविरिक्तात्तु केवलं
दोपरहितमुदकं रक्तं वा मेदोमांसपावने-
पमं कृष्णं वा प्रवर्तते । परिकर्तिका
हृदयोद्विष्टं गुदानिस्तरणं नयनप्रवेशः पि-
पीलिकासञ्चार इवाङ्गं वमनातियोगितुल्य-
ता च ।

तत्रेत्यादिना विरेचनस्यासम्पग्वयोगोमातियोगाना ल-
क्षणमाह . असम्पग्वीति विरेचनस्यायोगः . तेन
कुक्ष्यविशुद्ध्यादीनां मूलसंज्ञान्तानामुद्भवः . सम्पग्वोगादि-
रेचनतायस्य व्यापेरुपशमः . स्वस्थस्याभ्ययोगादिव्या-
धीना वैपरीत्यं कुक्षिद्विरुचिपक्वैशयादिकं भवति .
विरेचनातियोगात्तु दोषप्रवृत्त्यनन्तरं दोषरहितस्य केवल-
रपोदकस्य रक्तस्य वा मेदोमांसपावनेतुल्यस्य कृणस्य
वा प्रवृत्तिः . परिकर्तिकादयो वमनातियोगोक्ताश्च धा-
मतास्वरध्यादयो व्यापयो जायन्ते .

सम्पग्विरिक्तं चैनं वमनोक्तं धूम-
वर्ज्येन विधिनापपादयेत् । अथ वमि-
तवानिव क्रमेणान्दान्युपयुञ्जानः प्रकृतिभो-
जनयामच्छेदिति । भवति चात्र ।

एन पुत्रप योगेन यथोक्तलक्षणं विरिक्तं वमने-
नेन विधिनोपचरेत् . अत्र धूमो वर्ज्ये इति विशेषः .

यद्य यमितया वेद्याद्यमनोपयोगक्रमेण प्रकृतिभोजनाग-
मनमन्तं तद्विरिचनस्यापि विरेचयन् . मन्वति चक्रिणि
मयवन्धीयमंहरि रीतिः .

जीर्णेऽग्ने वमनं योज्यं कफे जीर्णे विरेचनम् ।
मन्द्वह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ॥
अदृष्टजीर्णालिङ्गं च लक्ष्ययेत् पीतभेषजम् ।
स्नेहस्वेदीपथोरुग्णसर्द्धैरिति न बाध्यते ॥

एतन्मध्ये जीर्णे वमनं देयम् . श्लेष्मणि च
जीर्णे विरेचनम् . तेनैतदुक्तं भवति . वमनं जी-
र्णेऽग्ने वमनं देयम् . श्लेष्मणि च विषय एव देयम् .
विरेचनं पुनरपि श्लेष्मणि च जीर्णे देयमिति . वम-
नाय विरेचनाय च पीतौषध मन्दाग्निमसंशुद्धमक्षुद्रो-
षमक्षामं दीर्घदुर्बलमसंशुद्धजीर्णोपलक्षणं च ते मन्द-
हृद्येषु आ जीर्णलिङ्गात् . एतावता हि स्नेहो-
ग्णैरिति सत्यं न बाध्यते .

संगोषनास्रविस्त्रावक्रोष्टयोजनलक्षणेः ।
यात्यग्निमन्दात् तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ॥
सुनान्पापिचश्लेष्मणां मशपं वातपित्तकम् ।
पेयान्न पापयेचोषां तपणादिक्रमां हितः ॥

संगोषनादिना संगोषन मयोपयत् वेदादिक्वचन
रित्यं दृष्टेयी . तत्र संगोषो मन्ते कर्म विनोत्तमार्थे
अपि मूत्रे देयादिपथे . यद्य हाभानि मपने य-
द्य मूत्रेण काशिकिञ्चयन वेदाय पादयेत् . तेषां
हि रोगनिर्दिष्टो हितः . वेदायपि तपेण देना ह-
स्ये . तेषां एतन्नमकः .

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ।
निर्दिष्टमनन्यायः पाकं न मतिपानयेत् ॥

यद्य किंचिदप्यन्यत् पच्यमानं न जीर्णमिदं . अ-
पक्वं विरेचनं विरेचनं दुर्बलमिदं . तेषां तु क-

कारणां प्रतिपालयेत् . पुत्र इत्याह . अत्रान्ति-
त्यादि . सुवोषम् .

ऊर्ध्वाधोरेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते ।
यद्वा तदा छर्द्यतः सिञ्चदृष्णेन वारिणा ॥
पादां शक्तिं चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं विरेचने ।

ऊर्ध्वरेचनं वमनं युक्तं मध्या केनापि कारणेन
वैपरीत्येन विरेचनया जायते . तथाधोरेचनं विरेचने
यदा पुनर्भित्तिमिनाऽपरीत्येन वमनत्वेन जायते तदा वि-
रेचनेन वैपरीत्याच्छर्द्यत उष्णेन वारिणा पादां विरेचन् .
शक्तिं चोर्ध्वाङ्गं सिञ्चन् यदा तु वमने वैपरीत्यादिक-
मदा विरिष्यतः पूर्वैरित्यर्थं वर्यं पादां शीतोदकेन
सिञ्चदृष्णादिकेन शोचोहमित्यर्थः .

दुर्बलां बहुदोषाथ दोषपाकेन यः स्यम् ।
विरिच्यते भेदनीयभोग्येस्तमुपपादेयन् ॥

दोषैरेव विरिच्यते दोषाद्येन यः स्यति विरिच्यते
त भेदनीयभोग्येस्तमुपपादेयन् . न तस्य विरेचनमार्थं
देयं नपि स्वभनोमप्यर्थः .

दुर्बलः गोपितः पूर्वमन्यदोषः कृनो नरः ।
अपरिज्ञानशोभश्च पिवेन्मुद्रत्यागोपधम् ॥
यरे तदमरुन् पीतमन्यया संगयापहम् ।

दुर्बलः यत् पूर्व दुर्बलः कृतापरीतमन्यया कृनो
यदा मुद्रादिनिमित्तमपरीतमपरीतं न मुद्राय जीवदति .
वेत् . परममन्यया संगोषनादिदोषात् पूर्वमन्यया पीत
यत् . न तदपि मरुन् मरुदाय पीत मरुन् .
संगयापहम् .

दुर्बलं यथाभ्यान् दोषान्पानान्नान्नान पुनःपुनः ।
दुर्बलस्य मृदुदोषैरुपानं संनमयेत्तु नाय ।
पुनःपुनः विरं मे हि हन्पूर्वमनिर्दिष्टाः ॥

तथा दुर्बलस्य चक्षुःक्षयं दोग्ध्रं बहू प्रभूतान्
सप्त स्तोत्रं स्तोत्रं कृत्वा मृदुभिर्घृष्टैरेण पुनः पुनः .
तारु दुर्बलस्य चक्षुःक्षयं दोग्ध्रं बहू सप्तः आभिर्भूतान्
शमने. शमयेत् . यन्मते दोग्ध्रं बहू प्रचक्रित्वा एत-
मानुरमनिर्हताः सन्तधिर व्याधिभिः प्रशयन्त . हन्मुरेन वा .

मन्द्राग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणघृत्तं ।
संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोभयेत् ॥

मन्द्राग्निं पुरुषं शोभनप्रमत्ते सति तथोत्तमं भूतै-
र्यथोक्तैः संधुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोभयेत् .
तथा क्रूरकोष्ठं सलवणघृत्तैः सन्धुक्षिताग्निं विजितवात
च शोभयेत् .

रूक्षयह्निलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम् ।
दीप्ताग्नीनां च भेषज्यमविरैच्यैव जीर्यति ॥
तेभ्यो वसति पुरो दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ।
शकृन्निर्हृत्यवाकिंश्चत्तीक्ष्णाभिः फलवृत्तिभिः
प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ।

रूक्षलादियुक्तानां विरेचनं भेषज्यमविरैच्यैव तत्रां
यापि . . अतस्तेषां प्रथमं वसतिं दत्त्वा स्निग्धं विरेच-
नं देयम् . अथवा तेषां तीक्ष्णाभिः फलवृत्तिभिः कि-
ञ्चित् पुरोपे निर्हृत्य स्निग्धं विरेचनं दद्यादिति संभवः .
यतः फलवृत्तिभिर्विस्तृता वा प्रवृत्तं मलं स्निग्धो वि-
रेकः सुखं निर्हरेत् .

विषाभिघातपितृका
कुष्ठशोफविसर्पिणः ।
कामिलापाण्डुमेहार्तान्
नातिस्निग्धान् विशोभयेत् ॥

विषादिमतः कामिलाघातोश्च नातिस्निग्धान् विशो-
भयेत् . स्तोत्रस्निग्धं विशोभयेदित्यर्थः .

सर्वान् स्नेहविरैकेषु रूक्षस्तु स्नेहभाषितान् ।

एतान् सर्वान् विमोक्ष्य व्यात्यर्तान् स्नेहविरैकेषुः
शोभयेत् . स्नेहभाषितदेहान् वा रूक्षैरेव विरेचनैः शोभ-
येत् . स्नेहभाषितदेहा येषां सधितस्नेहहस्तस्कांगं दे-
हस्य विपिनं .

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ।
स्नेहस्वेदां प्रयुञ्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥

तथा वमनादीनां वमनाविरेचनास्थापनादुत्तरागमति-
रौत्तरेचनानामन्तरेऽन्तरे मध्ये मध्ये स्नेहस्वेदां प्रयुञ्जीत .
अन्ते च बलार्थं स्नेहमुपयुञ्जीत .

कुतः किमर्थं स्नेहस्वेदां पुत्रानेलाह .

ऊपादिभिर्भयोत्केश्य द्वियते वाससो मलः ।
तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमापतिलादिभिः ॥

ऊपादि . यथा वाससः ऊपादिभिर्भयोत्केश्य म-
लो द्वियते . तद्वपुषः स्नेहादिभिर्द्वियते इति संभ-
वः . ऊपा स्यात् धारमृत्तिका .

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ।
दारुशुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते ॥

अन्यथा स्नेहस्वेदावनभ्यस्य यस्तु संशोधनं कुर्यात्
तस्य शरीरं दीर्यते नश्यति . यथा शुष्कं दारुत्वमने .

सुखं क्षिप्तं महाद्वेगमसक्तं यत् प्रवर्तते ।
नातिग्लानिकरं नापि हृदि पायी च कक्करम् ।
अन्तराशयगं क्षिप्त्वं कृत्स्नं दोषं निरस्यति ।
विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत् ॥

विरेचनं निरूहं वा यत् सुखं क्षिप्त्वादिद्वेगेन कु-
त्स्य दोषं निरस्यति तत्तीक्ष्णमुच्यते .

ननु तीक्ष्णत्वं कथं यातीत्याह .

जलाधिकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम् ।
नचमात्राधिकं किञ्चित् तुल्यवीर्यैः सुभाषितम् ॥

स्नेहसौद्रोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम् ।
अतो विषयेषु मन्दं मन्दतां च प्रयोजे ॥

मन्दादीनां . जलसौद्रोपपन्नं सौम्यं देहे वा-
ले च अतो मृदुम रूपं मृदुवर्ति . मन्दा मन्दितां देवजे
शोषणं वाति सवत् . अतो येषां मन्दादीनां मन्दा-
विरहे मन्दि मन्दि मन्दि . मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दा-
मन्दा मन्दा . मन्दा मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दा-
दी . अन्तःपुरादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दा-
दी .

तीक्ष्णोपधयो मृदुवर्त्यापिः सर्वमध्यान्पन्क्षणः ।
पलापेक्षं हितं नेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात् ॥

तीक्ष्ण इत्यादि . यो व्याधिः पानिदानोर्नैवेदिकः
सदृशः स तीक्ष्णः . यो मन्दादीनाः स मन्दा मन्दा .
मन्दादीनां मृदुवर्ति . तत्र तीक्ष्णव्याधिः मन्दादीनां
देव . मन्दा मन्दा . मृदुवर्ति . एतन्मन्दादीनां
मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां
मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां .

अमृदुत्वा मलान्द्रव्यं सात्सीभूतं हि जीयति ।
चमने वा विरेकं वा तस्मात्सात्स्यं न योजयेत् ॥

तत्र चमने मन्दा विरेके वा मन्दा मन्दा मन्दा .
मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां .

विधेः शो विषयस्तस्मिन्योगो यस्यामृतोपमः ।
कालेऽस्यै प्रयोज्यं च यस्माद्यज्ञेन तत्पिबेत् ॥

तत्र शोषणे प्रायोनेन विहितेनाग्निः पिबेत् .
यन्मन्दा शोषणस्य विधेः शो विधेः शो विधेः शो विधेः .
मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां .

पुद्गिमसादे चन्द्रमिन्द्रियाणां
धातुस्थिरत्वं ज्यत्नस्य दीप्तिम् ।
चिराद्य पाकं ययसः करोति
संशोषणं सम्पशुपास्यमानम् ॥

इति चमनविदेचनविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

पुद्गिमसादीनां . मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां .
तत्र मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां .

द्वीन्दुविरनितापानघ्राह्मं प्रह्व्याख्यायां
सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथाष्टविंशोऽध्यायः ।

चमने चक्रात्तापेत्तद्वि चित्त-मन्दाय विरेकने च
मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां मन्दादीनां .

अयातो वस्तुविधिं नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो
मर्हायः ।

वस्तिरनिलप्रधानेषु दोषेषु प्रसुज्य-
ते । वस्तिना दीयते वस्तिं वा पूर्वम-
न्येत्यतो वस्तिः ।

अयात्न इत्यादि . तत्रानिजप्रधानेषु दोषेषु वस्तिः
प्रसुज्यते इति . तत्र वस्तिरनिलप्रधानेषु . व-
स्तिना अनिद्विवायेन यतो दीयतेऽतो वस्तिः . अया-
तो दत्तं सत् पूर्वमदी . वस्तिमनुपान्द्व्यतो वस्तिरिति .

स च सर्वोपक्रमानां प्रधानतमः
शीघ्रं बृंहणादिकारित्वाद्भिकृतानिलोच्छेदि-
त्वाच्च ।

स च वस्तिः सर्वेषां वमनादीनामुपक्रमानां मध्ये
प्रधानः, कृत इत्याह, शीघ्रित्यादि, शीघ्रमनायसिन
वक्ष्यमाणवृंहणादिप्रणकारित्वाद्भिकृतानिलोच्छेदित्वाच्च, यतः
सोऽनिलो दोषव्यापारकः, एतदेवाह,

अनिलो हि दोषानां नेता । सर्व-
शरीरचेष्टैककारणम् । पञ्चात्मतया अङ्ग-
प्रत्यङ्गव्यापी । विधाता विविधवाद्या-
ध्यात्मिकभावानां सर्गस्थितिप्रलयानां हेतुः
मार्गत्रयजानामपि रोगाणामिति ।

अनिटेलादि, अङ्गानि शिरःप्रवर्तानि, प्रत्यङ्गा-
नि नेत्रकर्णोच्छ्रयादीनि, विविधानां वाद्यानां तरुप्रवृ-
त्तीनामाप्यस्त्रिकानां च देहस्थानां भावानां ये सर्गस्थिति-
प्रयत्नास्तेषां विधाता, समे उत्पत्तिः, स्थितिः स्थानम्,
प्रत्यो विनाशः, अन्तर्मार्गजानां बहिर्मार्गजानां मध्यम-
मार्गजानां च हेतुः,

मुखत्वादेव च वस्तिर्वाल्लृद्धकृशस्थूलक्षी-
णधात्वान्त्रियेषु च स्त्रीषु चानिलोपसर्गा-
दप्रजासु कृद्भ्रमजासु चोपदिश्यते । तथा-
शिवलवर्णमेषारवरायुःसुखप्रदो वयस्थापनः
पद्गुरूस्तम्भभ्रमसंकुचिन्तानिलाध्मानशूला-
रोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति ।

अयं वस्तिः एतमेव्यत्वादेव वाल्लदिषु यातोपसु-
ददेहनाच्छाप्रजासु रथापु चोपदिश्यते, तथाऽऽयादिप्रदः,
वयसो वीचनशय रमापनः पद्भ्यादिषु हितः पश्यथ ।

स तु वस्तिस्त्रिविधः । आस्थापन-
स्नुवासनमुत्तरवस्तिश्च । तत्रास्थापनं दो-

पद्व्याचनुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्घृ-
त्तम् । तस्य भेदाः । उत्क्लेशनं संशो-
धनं संशमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पि-
च्छावस्तिर्माधुतैलकामित्यादयः । माधुतैलि-
कस्य पर्यायाः यापनो युक्तरथो दोषहरः
स्निग्धवस्तिरिति । तेषां नामभिरेव स्व-
रूपमाख्यातम् ।

स च वस्तिरिन्द्रप्रकार आस्थापनादिभेदेन, तत्रे-
त्यादिनास्थापनलक्षणमुच्यते, मत्स्योत्क्लेशनतदयो भेदाः,
तेषामुत्क्लेशनादीनां नामभिरेव स्वरूपं व्याख्यातम्, तत्र
यो वस्तिः संयोगादिवशादोषमुत्तरेणयति स उत्क्लेशकः,
यस्तु शमयति स शमनः, यः श्लेष्मभेदःप्रवृत्तौ त्रिलि-
खति स लेखनः, यः शोधयति दोषान् स शोधनः,
पिच्छास्वरूपत्वाद् पिच्छावस्तिः, माधुतैलप्राधान्यात्माधुतै-
लिकः, एव माधुतैलिकपर्यायाणामर्थोऽप्युक्तः, तेन तथा-
मित्यादि व्याख्यातम् ।

तत्रयस्थापनादोपस्थापनाद्वास्थापन-
मित्युच्यते शरीरारोहणादोपनिर्हरणादाचि-
न्त्यमभावतया यस्मिन्नुद्गासंभवान्निरूह इति।

तत्रय इत्यादिना अस्थापनसंज्ञायां अन्वर्थतामाह,
शरीरेत्यादिना निरूहसंज्ञायाः, निरूहास्थापनो पर्यायो,

अनुवासनं यथाहौपधसिद्धः स्नेह-
नार्थः स्नेहः स्नेहविधौ स चतुर्थोभिहितः ।
तस्य भेदो मात्रावस्तिः । स पेयस्ने-
हद्वस्वमात्रातुल्यः ।

यस्तु वस्तिः स्नेहनार्थं यथादोषं यथाव्याधिं चोप-
धेः सिद्धः स्नेहो दीयेन तदनुवासनम्, स च स्नेहः स्नेहविधौ
पूनादिभेदेन चतुर्थाभिहितः, तस्य चानुवासनस्य भेदो
मात्रावस्तिर्नाम, एतच्च सर्वं कल्पस्थाने वक्ष्यते, स च

मात्रावरितः पेषधेहस्य दूहया मात्रया तुल्यः सेव्यः .
 तेनैतदुक्तं भवति . आतुरो मुस्तेनोपयुक्तं देहं पररि-
 मार्णं यान्यां यामान्यां जरयितुं शक्नोति तत्परिमाणं
 तस्य मात्रावरितमेवतीति .

सेव्यः सदा च माधुतैलिकवत् ।
 बालवृद्धाध्वभारयानव्यायामचिन्तास्त्रीनित्य-
 स्त्रीनृपेश्वरसुकुमारदुर्वलानिलभमालपाग्निभिर्नि-
 प्परिहारतया सुखो घृत्यो वर्ण्यः सृष्टम-
 लो दोषघ्नश्च तथापि तौ नाजीर्णे योज्यौ
 न च दिवास्वप्नः सेव्यः । यतथ सोऽन्-
 मनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुवासनमपि वा दी-
 यत इत्यनुवासनम् ।

स च मात्रावरितवर्षमागेन माधुतैलिकविधानेन
 बालवृद्धादिभिः सेव्यो निष्परिहारत्वादिहेतोः . एवग्रणयु-
 त्तलेऽपि तावतुवासनमात्रवस्ती अजीर्णे न च योज्यो .
 न च तयोश्चपुक्तयोर्दिवा स्वप्नः सेव्यः . यतश्चेत्या-
 दिनानुवासनान्पर्यतामाह ।

उत्तरवस्तिरपि स्नेहोतुवासनवच्छोध-
 नं निरूहवदपि केचिदाहुः स निरूहादुत्त-
 रमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युत्तरवस्तिः ।

यस्तु वरितमूर्तमार्गेण दीयते देहः स उत्तरव-
 स्तिः . तस्य विधानं वक्ष्यमाणानुवासनसदृशम् . अ-
 न्ये त्वाहुः शोधनं निरूहसदृशमिति . स निरूहेत्या-
 दिनान्वर्षकमनम् ।

तत्रास्थाप्या गुल्मप्लीहानाहशूलशुद्धा-
 तीसारजीर्णज्वरप्रतिश्यायाद्व्यरोगहृदयकुक्षि-
 पार्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलाङ्गसुप्तिशोप-
 कम्पगौरवातिलाघवान्त्रकूजनत्रातवचोमूत्रशु-
 क्तसङ्गाश्मरीशर्कराष्टाद्विशुक्रातर्वस्तन्यनाशरजः

क्षयोन्मादरेतोदोषक्रिमिणकोष्ठविपमाधिसश-
 ब्दाल्पालपोग्रमन्धोत्थानादयो दोषभेदीयो-
 क्ताश्च वातव्याधयो विशेषेणैते हि परं व-
 स्तिना नाशमुपयान्ति मूलच्छेदेन वृक्षवत् ।

तत्र च वरितभेदेषु मण्ये शुब्दादयो वातप्रधा-
 ना दोषभेदीयपठिताश्च वातहेतुका व्याधय आस्थाप्याः .
 एतेऽन्वस्थापना योज्य इत्यर्थः . एते धनेन वाते
 छिन्ने नाशमुपयाप्ति . यथा मूले छिन्ने वृक्षाः .
 शुद्धशासवतिरास्तप्रोक्तः . शुद्धशब्देनगरक्तयोः प्रति-
 पेयः . ग्रहशब्दस्य हृदयादिभिः सन्धः . शुद्धश-
 ब्दस्य पार्श्वयोनिन्याम् . सङ्गशब्दस्य वातादिभिः .
 नाशशब्दस्य शुक्रादिभिः . रेतोदोषाः कुण्णपादयः .
 अल्पालमुप्रग्रन्धं च तदुत्थानं चेति समासः .

अनास्थाप्यास्त्ववतिस्निग्धोत्क्रिष्टदोषक्ष-
 तोरस्कातिकृशा निरन्नाः कृतवमनविरेचनन-
 स्यप्रसक्तच्छर्दिनिष्टीविकाकासश्वासहिक्का -
 शोषद्धच्छिद्रदकोदराध्मानालसकात्रिपूचिका -
 मातीसारारोचकाल्पाग्निगुदशोफकुष्ठमधुमेहा -
 र्ताः । गर्भिणी चाप्रवृत्ताष्टमगासा । तत्रा-
 तिस्निग्धोत्क्रिष्टदोषयोर्दोषानुत्केइयोदरं मू-
 च्छर्त्ता श्वयथुं वा निरूहो जनयेत् । क्षतो-
 रस्कस्यातिकृशस्य च क्षोभमापन्नः शरीर-
 माशु पीडयेत् । अनिरन्स्य वक्ष्यते । कृ-
 तवमनविरेकयोस्तु रिक्तं देहं क्षतं क्षार इव
 दहेत् । स्नेहवस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्ले-
 प्पामयाय स्यात् ।

अनास्थाप्या इत्यादि सुबोधम् . अनिरन्स्य य-
 दास्थापनेन भवति तदस्मिन्नेवाप्याये निरूहश्च समीरश्ले-
 प्पादिना वक्ष्यते . कृतवमनविरेकयोस्तदहरेव स्नेहवस्ति-
 रित्यादिना य एवानास्थाप्यास्त एवाननुवास्या इति व-

एवमात्मनः । श्रुतमनीरुक्तोत्तरात्मनोऽपि यत्न-
ति तत् स्यादधिकारद्वयमेव मया उपदे ।

कृतनस्यस्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-
तस्तया कुर्यात् । अनुवासनं तु दोषान्क-
दात् । मसक्तच्छयीदीनां वायुनिरुद्धमूर्ध-
नयेत् । अनुवासनं च । अर्शसम्पादनमा-
गेत्यादनागच्छन्वस्तिः माणान् हिंस्यात् ।
स्नेहः पुनरनीस्यभिष्यन्त्याध्मानाय स्यात् ।
यद्वादीराथाध्मानान्तानां भुशत्ररमाध्मानान्भु-
स्युः । अलसकर्तादीनां चामदोषात् । अ-
रोचकातीदीनां यथास्वमापयष्टिद्विः । गर्भिण्याः
पूर्वाक्तो दोषः ।

श्रुतनस्यस्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-
कृतनस्यस्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-
कृतनस्यस्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-
कृतनस्यस्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-

य एवास्याप्यास्त एवानुवास्याः ।
रुक्षान्तिदीप्ताग्रयः केवलानिलार्ताथ विशेषे-
ण । एते परमनुवासेनाप्याग्यन्ते । मूल-
सेकेन वृक्षवत् । य एवानास्याप्यास्त ए-
वाननुवास्याः । तथा निरस्त्रनव्वज्रपाण्डुरा-
गकामिलाभमेहप्रतिश्रयायप्लीहकफोदीराद्व्यासा-

ध्याः । तत्रातांस्नेह्यादीनां यथास्वमुक्ताः पृ-
थग्दोषाः । अपि च ।

य एवास्याप्या गुणप्रत्ययः त एवानुवास्या अपि ।
तथा निरस्त्राद्यो नानुवास्या . निरवशीदीनामास्या-

गोऽप्यास्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-
कृतनस्यस्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-
कृतनस्यस्यास्यविभ्रंनं चिद्वृत्तौर्ध्वनी-

अभुक्ते म्निक्तोष्ठस्य मधुक्तमनुवासनम् ।
सप्तदशगन्धस्यैः शिभमूर्धं प्रथयेत् ॥

अभुक्ते स्थानि . अभुक्ते स्थानि स्थानि स्थानि
अभुक्ते स्थानि स्थानि स्थानि स्थानि
अभुक्ते स्थानि स्थानि स्थानि स्थानि

तेन वायोर्गयो न स्यादात्मस्थाने मनिष्ठया ।
फायामेराशु नागश्च विनेपादानिवर्तनात् ॥

स्नेहःमर्शानिवाहारकन्दे स्वामानयेऽनिलम् ।
परुष्यं दानि पत्तद्वदस्यवर्गं चाश्रयागतः ॥

निरुद्धश्च सपीरुन नीक्षणत्वेमापुभावापि ।
तावन्नमृच्छिन्नी वीक्ष्णान्तोऽश्वेन सहागती ॥

उर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्यती कोष्ठ एव वा ।
समन्वहाराविष्टयोर्ध्वं दरेतामाशु जीवितम् ॥

शुक्तवाननुवास्याःप्रमान्न निरुध्वस्तु भुक्तवान् ।

तेनस्यादि . तेनस्यादि तेनस्यादि तेनस्यादि
तेनस्यादि तेनस्यादि तेनस्यादि तेनस्यादि
तेनस्यादि तेनस्यादि तेनस्यादि तेनस्यादि
तेनस्यादि तेनस्यादि तेनस्यादि तेनस्यादि

सै तीक्ष्णवेगत्वादेभेन सहायो गुदेनागतौ शकृता पुरी-
षेण वा सार्धपूर्वे घृतेन वागतौ समलेन सपुरीषेण
वा आहारेण विष्टभ्यौ कोष्ठ एव स्थितौ , सर्वथा सा-
क्षे कोष्ठे निरूहसर्मारवाश्रय जीवितं हरेताम् , अतोऽप्या-
भिरुग्रत्स्रज मुक्तवानिति संबन्धः .

**पाण्डुरोगार्तादीनां दोषानुत्केश्य स्ने-
हवस्तिरुद्धरं जनयेत् । प्रतिशयायादिमतां
भूय एव दोषं वर्धयेत् ।**

इत्यनस्ताप्यानामनुसन्नेन दोषानुत्केश्य पूर्वोक्ताना-
मनुसन्नास्यानां पाण्डुरोगार्तादीनामित्यादिना दोषान् कथ-
यति . एकेनादिशब्देन प्रमेहान्तानां महर्णं, अन्येन
किमिणकोष्ठान्तानाम् .

तयोस्तु नेत्रं सुवर्णादिधातुमणिशं -
स्वयंगदन्तास्थिवेषुनलखदिरकदरतिनिशति -
न्दुकादिदारुसारमथमृज्वककशं गोपुच्छाकृ-
तिगुल्फिकाभुस्रभूनवर्षवार्षिकसप्तद्वादशषोडश-
वर्षाणां विंशतिमभृतिषु च क्रमात् पञ्चपद्-
सप्ताष्टनवद्वादशह्युलप्रमाणम् । मूलेऽग्रे
चातुराङ्गुष्ठकनिष्ठिकापरिणाहमर्धाङ्गुलात्
प्रभृत्यर्धाङ्गुलप्रभृद्द्व्यङ्गुलपर्यन्तप्रवेशमूल-
च्छिद्रम् । वनमुद्गमुद्गमापकलायकृन्नि-
फलायकर्कण्णुवाहप्रच्छिद्रम् । मूलच्छिद्र-
प्रमाणाङ्गुलैरग्रे यथास्वं सन्निविष्टकर्णिकं
कर्णिकान्तःप्रतिवद्धसूत्रान्तर्गृहीताग्रपिधानघ-
नचैलवर्ति । मूले द्व्यङ्गुलान्तराले क-
र्णिकाद्वयं कारयेत् । वर्षान्तरेषु च वयो-
बलशरीराण्येवस्य नेत्रप्रमाणमुत्कर्षयेत् ।

तयोस्ताप्यानामनुसन्नेनोः सुवर्णादिमयमृत्वादिगु-
क्त नेत्रं वैद्यः कारयेदिति संबन्धः , अकर्कशं उत्कृष्टं

शुक्तिमामुलमतीक्ष्णाप्रमत्वाद् युद् न क्षिणोति . अस्य च
नेत्रस्य यदयुद् प्रविशति तदग्रं यत्र वस्तिर्वप्यते तन्मू-
लमिति क्रमाद्यथासंख्येनेत्यर्थः . तत्रोन्वर्षस्य पञ्चा-
गुलप्रमाण नेत्रं कारयेत् . आतुराङ्गुलप्रमाणेन पूर्णवर्ष-
स्य षडङ्गुलम् . सप्तवर्षस्य सप्ताङ्गुलम् . द्वादशव-
र्षस्याष्टाङ्गुलम् . षोडशवर्षस्य नवाङ्गुलम् . विंशतिप्र-
भृति च यावज्जीवं द्वादशाङ्गुलमिति नेत्रस्यायामप्रमाणम् .
मूलप्रमाणं तु आतुराङ्गुलमपरिणाहं सर्वं नेत्रं कारयेत् . अ-
ग्रे चातुरकनिष्ठिकापरिणाहं परिणाहस्थौत्थे पर्यायवत्तुत्थे उच्ये-
ते . अर्धाङ्गुलादारुमर्धाङ्गुलमर्धाङ्गुल वर्षयन् यावत् पञ्चङ्गु-
लपरिमण्डल वस्तु यस्य मूलच्छिद्रे प्रविशति तत्तथोक्तम् .
तेनोन्वर्षस्यार्धाङ्गुलपरिमण्डलप्रवेशं मूलच्छिद्रं कारयेत् .
वार्षिकस्याङ्गुलम् . सप्तवर्षस्य सार्धाङ्गुलम् . द्वादशव-
र्षस्य षण्डङ्गुलम् . षोडशवर्षस्य सार्धषण्डङ्गुलम् .
विंशतिवर्षप्रभृति पञ्चङ्गुलमिति . तस्माद् द्वादशाङ्गुला-
यामि नेत्रे रथौत्थेनागुष्ठममे मूले पञ्चङ्गुलपर्यन्तं पञ्चङ्गु-
लपरिमण्डलप्रवेशाङ्गुलीयकादिच्छिद्रेण समीभवतीति . ए-
तच्च सर्वमातुराङ्गुलमानेन योज्यम् . तस्य च नेत्रस्य
गोपुच्छाकृतिव्याप्तदमं कनिष्ठिकास्थौत्थमुक्तम् . तद्वनमु-
द्गादिप्रवेशच्छिद्रं कारयेत् . मकुष्ठयाच्यो वनमुद्गाः .
द्विभः कजाय . उच्छ्रुतो भवति . पञ्चाङ्गुलादीनां वर्णां
नेत्राणां वनमुद्गादयः श्लोकाजनीयाः . तथ नेत्रममे स-
न्निविष्टकर्णिकं कारयेत् . किममाणं अग्र इत्याह . मू-
लच्छिद्रप्रमाणाङ्गुले . यथास्यामेने . तेनैतदुक्तं भवति .
पञ्चङ्गुलप्रवेशं नेत्रे श्रोत्राङ्गुलानि विमुच्यन्ति कर्णिकां पा-
रयेदिति . कर्णिकाकृन्नेत्यात् कर्णिका . अन्येषां य-
थास्य भागीः प्रमाणमूष्णम् . तत्कर्णिकायमन्तःपूरान्तगृही-
ता अप्रविधानार्थंनचैलसवन्निवन्ती वर्तिरेस्य तत्तथोक्तं क-
र्णिकाया छिद्रे पूरस्यालम्बनम् . तस्य नेत्रस्य मूले प-
रस्पर षण्डङ्गुलान्तगतं रुचिसास्य कारयेदिति नेत्रस्या-
यामपरिणाहच्छिद्रेः प्रमाणम् वर्षान्तरेषु कर्णिकेषु विशद-
रथो यावन्मुक्ताने वर्षान्तराणि नान्यवर्षाङ्गुल . तदनुपये
चाङ्गुलमाने अर्धाङ्गुलम् . तदन्तराङ्गुलानि वर्षान्तरेषु उ-
भागांभाकःस्य वयोबलशरीराण्येवस्य नेत्रप्रमाणं वर्धयेत् .

ततोऽजाविद्यराहृहरिणामोमहिषान्गतमने

विहसुद्गाविमुदितं विगतच्छिद्रसिगाप्रान्थिस्त-
 न्धे नानिचतुंके एतु दृष्टं कपायर्कं गु-
 खसंस्थाप्यापथप्रमाणं न्युज्जं विद्वाननं नि-
 वेद्य वस्ति कर्णिकुर्योर्द्वेन सूत्रेण पनं
 समं च कृत्वा परिवस्ये पुनधान्यदस्ति-
 सुखवन्वन्तार्थं सूत्रमुपधायानुसुप्तं निधापयेत् ।

तत्रस्तरिषु नैवे अत्रागुद्रा वस्ति कर्णिकुर्येन कृ-
 ता न्युज्जमथोद्यम प्रदेसंत् । तत्र कर्णिकुर्योर्भा पुन-
 परिवस्येत् । वस्तिर्कुर्योर्भन्तुः मथाने . एवोपमन्त् ।

वस्त्वभावे धानीच्छागलाद्वाद्दमभू-
 च्छिद्रोपदिग्धघनसूक्ष्मतान्तवान्यतमं विवे-
 शयेत् ।

परितेभावे द्वानागजान्यत्रमं निवेद्येत् . द्वानी
 जलचते विहृहीमेव . अष्टादशे विहादिद्वेपट्टिभादः .
 आस्थापनमात्रेणादिना प्रदीर्घापथमाप्येत् .

आस्थापनमात्रा तु प्रथमे वर्षे प्र-
 कुञ्चः । ततः परं प्रतिवर्षं प्रकुञ्चमाभि-
 वधेयेदापट्टमस्तत् । ततश्चोर्ध्वं प्रस्तुताभि
 वृद्धिः प्राप्नानतीताष्टादश । समन्तेस्तु द्वा-
 दश प्रस्तुताः । परं चातो दशैव । अ-
 न्ये पुनर्द्वादशप्रस्तुतस्याप्यष्टाविच्छन्ति ।

प्रथमे वर्षे आस्थापनस्य प्रकृतः पल माथा .
 ततो द्वितीयादिषु वर्षेषु मञ्च मञ्चमभिवर्धयेत् . या-
 वद् द्वादशे वर्षे पट्ट प्रस्तुता द्वादश पलानि भवन्ति .
 ततश्चोर्ध्वं द्वादशैषु वर्षेषु प्रस्तुत प्रस्तुतं वधेयेत् . यावद् द-
 षादशे वर्षे द्वादश प्रस्तुता द्वे पले . अष्टादशप्रस्तुति
 सप्तदशैवदिदनेास्वाधानमामान् . यथा दश प्रस्तुता स-
 संतरुपरि यावर्धयिष्ये दशैव प्रस्तुताः . अन्ये पुनराचार्या
 द्वादशप्रस्तुतस्थानेदशै प्रस्तुताविच्छन्ति . यथापलित्वादिना
 माभुर्लोकमानाप्येत् .

यथास्वमास्यापनमात्रापादार्हाना माधु-
 तैलिके प्रयोज्याः । अनुवासने स्वेवमे-
 वास्थापनस्य पाद इति ।

येषु वर्षेषु यथास्वमास्यापनमात्रा विहितं तेषु वर्षे-
 षु माधुतैलिकस्य आशयस्य चतुर्नादशेना . स एव
 चतुर्भावेऽनुवासान्तरं वेद्यः . तेनाष्टादशप्रस्तुति दश-
 विंशति माधुतैलिकस्य मत्र प्रकृता देताः . अनुवासे-
 मत्र पत्र प्रकृताः . एतं सर्वेतेषु .

अथास्यापनीयमातुरं स्नेहस्वेदोपपन्नं
 कृतवमनविरिकमासेचितपंपयादिसंसर्गक्रममुप-
 जातबलमनुवासानार्हं पूर्येभानुवासासयेत् ।
 शीतवसन्तयोर्द्विवा अन्यथा रावाववेद्य
 वा दोषादीन् अन्यथा हि स्नेहोक्तामय-
 मानुभावः ।

अपेति मङ्गले . य आतुर आस्थापनीयस्यमात्र-
 यनुवासेत् . शिबुजित्वाह . छेदेत्वादि . अनुवासेना-
 र्हेमित्तेनेतदर्थेयति . दोषान्वाप्येयथा कदाचिद्वृत्तान्ता-
 सान् एवस्थाप्य इति . वस्तिन् वस्तिन्वासासदेदिवाह .
 शीते वसन्ते च दिवानुवासेत् . अन्यथा श्रीवादि
 रात्रिर्वाति . अथवा दोषदूष्यानुवादीवेषु रात्रौ दिवा
 वा . अन्यथा शीतवसन्तयोः रात्रौनुवासेनेन श्रीमन्म-
 र्दंभ दिवानुवासेनेन . एषु कालेषु स्नेहपाने स्नेहार्थं
 य आमया उच्यते तेषां प्रादुर्भातः .

धन्वन्तरीयाः पुनराहुः ।
 न रात्रौ मणयेद्वस्ति स्नेहोत्कृष्टेशो हि रात्रिजः ।
 अह्नि स्थानस्थितेदोषवृत्त्यान्तरसान्विते ॥
 स्फुटस्रोतोमुख्यं देहं स्नेहो यत् परिसर्पति ।
 अल्पपित्तकफं रुक्षं भृशं वातरुजादितम् ॥
 युक्ते जीर्णशनं कामं रात्रावप्यनुवासासयेत् ।

धन्वन्तरियाः पुनराचार्या एवमाहुः . यथा सर्वो न-
स्ती राशौ न देयः दिवैव देयः अथवा कदाचिदल्पमि-
च्छादीनां राशौपि देयः एतदेव मतं न राश्यावित्यादिद्यो-
क्ययेण पठति .

केवलानिलनिपीडितं त्वशुद्धमप्यनि-
रूपितत्रलं चाप्यनुवासयेदात्ययिकत्वाद्ग्या-
धेः । तस्य विधिर्वेदमनादधिकतरं कृतमङ्ग-
लमनुसुखमभ्यक्तमुष्णाभ्युस्नातं युक्तस्नेहसु-
चितात् पादहीनं द्रवपूर्वं लघूप्लुं सातुपा-
नमशनमशितवन्तं कृतचङ्क्रमणमुत्सृष्टविष्मू-
त्रमशनार्द्रहस्तमशङ्कुर्नायपरिचारकं निवाते वे-
दप्रनि प्रतते शयने नात्युच्चिरते स्वास्तते
र्षुदुन्नामितपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्शिरसं
संवेशयेत् । आतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमा-
र्गसंसर्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसादहल्ला-
सान् जनयति । रूक्षाशिनो विष्टम्भं व-
लवर्णहानिं वा । अल्पमात्रद्रवाशिनो वि-
सृष्टविष्मूत्रस्य चानाहृतेन तदाहृताद्ग्याप-
दम् । चिरमशितवती विदाहाभिमुत्सृ-
क्तस्य ज्वरं कुर्यात् । यतश्च वामपार्श्व-
श्रयाणि बहिनग्रहणीगुदवलीमुखानि तानि
तत्पार्श्वशायिनो निम्नानि भवन्त्यतस्तदौप-
धमस्त्वलितमाप्नोति प्रवेशनिर्गमाविति । सं-
विष्टं चैनमृजुस्मितदेहं स्ववाहूपधानं प्रसा-
रितवामसविभमाकुञ्चिततरं तस्यैव चोपरि-
प्रसारितदक्षिणवाहुं कारयेत् ।

केवलानिलत्यादिना स्वमतमनुसरति . अत्र व्या-
त्ययिकव्याप्यपेक्षितत्वाद्भरितविधिः कालनियमो नाश्रयितव्यः .
सुसोपमन्यन् . अशनार्द्रहस्तत्वेन तत्कालभुक्तत्वं लक्ष्य-
ति . द्रवाशिन उत्सृष्टविष्मूत्रस्य शानावरणाद् व्यापदं

न करोति वामपार्श्वशायिनरतत्पार्श्वश्रयाणि ग्रहण्यम्यादीनि
निम्नान्यापिरोधकान्यौषधस्य भवन्ति . वहिनना समूर्तोना-
प्यनिम्नेनौषधस्य प्रातिपातः क्रियत एव . स्व एव वा-
मो नाहुर्द्विगुणाकृत उपधानं शिरस उपाथयो ऋष्य तं
तथोक्तम् . इतरेति दक्षिणस्य सक्चनः परामर्शः .

पूर्वमेव तु वैद्यो वर्त्या सुपिहिताग्र-
च्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिण-
पादाङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्यां कर्णिकाया उपरि-
ष्टान्निष्पीड्याविवन्धाय शताहासैन्धवचूर्णा-
वचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात् पूर्ववदाभिमन्त्रि-
तं यथाह यथार्होपधविपकं सुखोष्णं वस्ती
स्नेहमासिच्यावलीकोच्चासं निस्सारितवा-
तयुद्बुदमौपधान्ते सूत्रेण द्विस्त्रिवा वस्ति-
मुखमावेष्ट्य दक्षिणपाणौ नेत्रमुपनिधाय ति-
ष्ठेत् । ततो घृताभ्यक्ते पायौ वामहस्त-
प्रदेशिन्याभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्त्युत्तानवा-
महस्ताङ्गुष्ठोदरपिहिताग्रं मध्यमप्रदेशि-
न्युपगृहीतकर्णिकमज्ज्वलपुष्टवंशमनुसुखमेकम-
ना लाघवेन निष्कम्पमद्भुतमविकम्बितं नेत्र-
माकर्णिकं प्रवेशयेत् । आतुरोऽपि तदनु-
लोमयन्नवलम्बेत् । ततश्च वैद्यो वस्ति-
मुखं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुञ्चन्ने-
त्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैकग्रहणेनैवा-
निलाधिष्ठानभूतं किञ्चिदवशेषयन् शनैश्श-
नैरवेगमनुपीडयेत् । अन्यथा हि व्याप-
दो भवन्ति । ताः ससाधनाः सिद्धिपु-
वश्यन्ते ।

पूर्वमेवेत्यादि सूत्रोपम् . पृष्ठवंशमडु पृष्ठवंशातुर-
व्यां नेत्रं प्रणयेन् . आतुरोऽपि तत्रैतमनुलोमयन् तस्य
प्रवेशानुकूल्यं भजनवलम्बेन आसीत् . एकग्रहणेनैक-

भेकारं गृहीतं यथोक्तविधिपरिप्रेषणं ये ध्यायन्ते भगवति
ते सिद्धिं पुं वक्ष्यते .

अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमा-
हुः । न च वस्तौ दीयमाने क्ष्वकास-
हासजृम्भास्पन्दनान्याचरेत् । विष्णुशानि-
लयेगे तु नेत्रमाकृष्य वेगान्ते शेषं मणयेत् ।
अन्ते चोचानस्य स्फिर्जा पाणितलेन त्रि-
चतुरो वारांस्ताडयेत् । तथा तन्पाटिग-
भ्याम् । पादतश्च धरयां त्रिरुत्क्षिपेत् ।
सोपधानस्य च प्रसारितसर्वाङ्गस्य पाणि-
के मुष्टिना हन्यात् । तथा पाण्डुङ्गु-
लिपादतलपिण्डिकाः । सरजं चाहं स्ने-
हेन मतिलोमं वाकृशतमात्रं शनैर्विमृद्नी-
यात् । एवमाशु स्नेहो न निवर्तते ।
समनुगच्छति चासमन्तात्सिराः । ततः
परं तु स्नेहोक्तमाचारमनुवर्तते ।

अन्ये पुनराचार्यक्षिप्तमात्रा वस्तेः पीडनकालमाहुः .
मात्रा च यान् पर्येतान्यादिवक्ष्यमाणलक्षणं . यदा तु
वस्ती दीयमाने विष्णुशानिलानामागमो मध्ये भवति त-
दा तपस्वस्य तन्मालं पुनश्चो देयम् . मरुतमह
स्नेहेन विष्णुशानिदि सवन्धः . न नियते न प्रत्या-
गच्छति शब्दः .

दीप्ताग्निं च सायं लघ्वन्नं भोजयेत् ।
नैव चानागतस्नेहं द्वितीयेऽहनि । न च
तमनुवासयेत् । आगमनकालम्बु परोया-
मत्रयम् । ततः परमनागच्छन्तमहोरात्र-
मुपेक्षेत् । तदाप्यनिवर्तमाने फलवर्तिभि-
र्लवणारनालप्रार्यैर्वा तीक्ष्णवस्त्रिभिः शोध-
येत् । स्नेहव्यापत्सिद्धिं चापेक्षेत् । अ-

तिरौक्षादनागच्छन्नं चेज्जाल्पाशुपद्रवाय स्यात्
तथाप्युपेक्ष्यः । शीघ्रनिवृत्ते तु विना म-
लेन केवलं स्नेहे स्नेहमन्यं पुनर्योजयेत् ।
न क्षमावतिष्ठन् कार्यकरो भवति । सु-
खोपितं चने तथाकृतयमनविरकास्यापना-
न्वतमं प्रातः शुष्णोपान्यकाधमितरञ्जोर्गा-
दकं वा स्नेहशेषजरणाय वातकफोपशान्त-
ये च पाययेत् ।

दीप्ताग्निं मातृं भोजयेत् . अर्दीप्ताग्निं द्वितीये-
नि अनागतयेहमाग्नेदपरिणासाम भोजयेत् . तं चाना-
गतयेह द्वितीयेऽहनि नातुरामयेत् . तदाप्यनिवर्तमानं
फलवर्त्यादिभिः शोधयेत् .

ततोऽन्नकालं यथोक्तमन्नमश्नीयात् ।
न चानुवासितं पेयां पाययेत् । सा हि
सन्नेहकोष्ठमेनमभिष्यन्दयति । पुनश्च तृ-
तीयेऽहन्पनुवासयेत् पञ्चमे वा । यदा
वा स्नेहपक्तिः स्यादत्रश्च दीप्ताग्निश्चत्रतो-
ल्वणव्यापामानित्यान् प्रत्यहम् । एवममु-
ना क्रमेण दोषाद्यनुसारतस्त्रिचतुरः स्नेह-
वस्तिभिरुपस्त्रिगुणं शोधनेनास्यापनेन स्रोतो-
विशुद्ध्यर्थमास्यापयेत् । वाताधिक्यादस्त्रि-
गुणं तु स्नेहेन ।

ततोऽन्नकाल इत्यादि चेदाकिस्स्यादित्येवमन्नं सु-
बोध्यम् . अत्रश्रेति यत् . स्नेहपाकपरतन्मत्रुतासन्नविधातं
अती दीप्ताग्निद्विकं प्रत्यहमनुवासयेत् . एवमित्या-
दि सुबोध्यम् .

अथैनं तृतीये पञ्चमे वाहनि कि-
ञ्चिदावृत्ते मध्याह्ने कृतपद्मलस्यस्ययनम-
भ्यक्तदेहं स्नेहितमुत्कृष्टमलपनाशितं नाति-

क्षुभितमवेक्ष्यातुरमार्यावलोकितं माथमार्यता-
रामात्पशुं घातारमश्विनाविन्द्रमात्रेयं सप्त-
र्षीन् काशिराजं विदेहपतिमभृतीनामिवेशा-
दींश्च तन्त्रकारान् दीपगन्धफलवलिधूपैर्य-
ज्ञ इव प्रकल्पितभागान् कृत्वौपरीशृद्धवैद्यद्वि-
जांश्च संपूज्य तद्विद्यसहितो दोषौपधा-
दिवलेन यथार्हमुपकल्पयेद्वास्तितम् ।

अथानुवासानेन रिगन्धं सन्न तृतीये पक्षमे वाह-
न्यास्थापयेदिति संबन्धः उच्यते ।

तत्र विंशतिमात्राणि पलान्यौपधानां
मदनफलाष्टकं च काथकल्पेन विपचेत् ।
काथाचतुर्थांशं स्नेहमनिले पक्षांशं पित्ते स्व-
स्थवृत्ते चाष्टमांशं तु कफे सर्वस्य चाष्टमाङ्गं
कल्कस्य स्याद्यावता नात्यन्त्रसान्द्रता भ-
वेत् । गुळस्य पलं युक्त्या मधुसैन्धवे
यथायोग्यं च शेषाणि कल्पयेत् ।

तत्रौपधपलानि विंशतिमात्राणि पानीयपलघातानि
श्रीणि षट्षिंशदधिकानि प्रक्षिप्य मदनफलाष्टकं च गण-
नया काथयेत् । क्वापिभक्षितानि चतुरशीतिपलान्यवता-
रयेत् इति काथकल्पः । यदा क्वापिभक्षिके वसित-
प्रकल्प्यते तदा क्वाथाचतुर्भागं एकविंशतिपलानि तत्र
क्वाथे स्नेहस्य श्लेषेत् । यदा पित्तश्लेके स्वरस्यृत्ते
वा वसितः तदा चतुरदशपलानि क्वाथान् पक्षांशं स्नेह-
स्य क्वाथे श्लेषेत् । यदा कफश्लेके वसितस्तदा क्वाथा-
दष्टमांशं सार्धानि दशपलानि स्नेहस्य क्वाथे श्लेषेत् ।
सर्वत्र यानि पित्ते श्लेष्मणि स्वरस्यृत्ते च क्वाथादष्टमांश-
मर्षेकादशानि पलानि कल्कस्य क्वाथे श्लेषेत् । अथ-
वा यावत्प्रमाणैर्न कल्केन नस्नेहच्छता सान्द्रता च न
भवति तानन्ते कल्कं श्लेषेत् । क्वाथे गुळस्य च प-
लं श्लेषेत् । मरु मातृश्लेके च युक्त्या दोषा-
पशेष्या । क्वापिभक्षिके दोषावशेष्यैव शेषाणि मृतस्था-

रनाज्यदीनि क्वाथे श्लेषेदिति । विंशतिमात्राणीति मात्रा-
ग्रहणमौपधानां मात्राया अनियमप्रदर्शनार्थम् । केवल क्वा-
थकल्पावहितान् क्वाथाचतुर्थादिभागेषु स्नेहस्य नियमस्ततः ।

सर्वाणि चैकध्यमुष्णोदककुम्भीवाप्पा-
भित्तानि खजमथितानि वस्तौ प्राक्षिप्या-
नुवासनवन्निरूहं प्रणयेत् । नात्युष्णशी-
तं नातिमृदुतीक्ष्णं नातिस्निग्धरूक्षं नाति-
तनुसान्द्रं नहीनातिमात्रं नालवणातिलवणं
नात्यम्लं च । तत्र वाप्पमात्रानुतापाद्रौ-
पधस्य विदाहो न भवति । खजप्रमथ-
नात्तु काथस्नेहादयः सम्यक् संप्रयुक्ताः
सम्यगेव योगमारभन्ते । अन्यथा पुनः
क्वाथादीनामुल्वणोन्यतमं यथास्यं दोषमीर-
येत् । अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापद्ः सा-
धनानि च सिद्धिपूत्रकालमुपदेक्षन्ते ।

अथ च ।

तिर्यैरूपणीते हि न याति धारा
गुदे व्रगः स्याच्चलिते च नेत्रे ।
दत्तः शनैर्नोशयमेति वसितः
कण्ठं प्रधावेदतिर्पाडितस्तु ॥

स्तम्भं विधत्तेऽतिमृदुर्हिमथ
तस्माल्तीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान् ।
स्निग्धोऽतिजाड्यं पयने तु रूक्ष-
स्त्वन्वल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ॥
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षोभं तु सान्द्रः सुचिरेण चैति ।
दाहातिसारी लवणोऽति कुर्वा-
त्साम्प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ॥

सर्वैरुपैर्न गेनयेत् । उष्णतिसा भ्रदेवौपधनासा पत्नी
प्रशेष्या । उच्यते ।

अन्ये पुनराहुः ।

अन्ये पुनराचार्या वस्तेर्योननमात्रामन्यथैवाहुः . क-
थमित्याह .

मात्रां त्रिपालिकां कुर्यात् स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।
कर्पार्थं माणिमन्यस्य स्वस्ये कल्कपलद्वयम् ॥
सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।
माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥
आवपेत निरूहाणामेव संयोजने विधिः ।

मात्रामित्यादि . स्नेहपलानि त्रीणि माक्षिकप-
लानि त्रीणि माणिमन्यस्य सैन्धवस्यार्कः . कल्कस्य
पलद्वयं शेषाणां क्वाथादीनां त्रयाणां दश पलानि .
एवमेतैः द्वादशैव पलानि वस्तेर्मोनामच्छन्ति एतेषामिव
च मतमस्मिन्नेवाप्यायि नवप्रसृतानाङ्गुरित्युक्तम् . माक्षिकादी-
नामावपने क्रमात्सं विधेयः .

दत्तमात्रे तूत्तानः सोपधानो निरू-
हवीर्येण देहह्याप्तये तन्मनास्तिष्ठेत् । उ-
दीर्णवेगश्चोत्कुटिको विसृजेत् । आगमन-
कालस्तु परोमूर्हृतः । तदा ह्यनागच्छ-
न्नाशु मृत्यवे स्यात् । अतस्तत्रानुलोमि-
कं स्नेहस्यारमूताम्लं स्निग्धतीक्ष्णोष्णमन्यं
प्रयोजयेत् । फलवर्तिस्वेदभयोत्रासादीं-
श्च । वस्तिव्यापत्सिद्धिं चावेक्षेत ।

दत्तमात्र इत्यादि व्याख्यासमम् . स्वयंग्रहणं य-
थाप्रवर्तमानं यत्नेनानीतं तन्न तदहः पुनः प्रयोगप्रतिषेधार्थम् .

स्वयं निवृत्ते तु पूर्ववद् द्वितीयं तृती-
यं चतुर्थं च दद्याद्यावद्वा सुनिरूढः स्यात् ।

प्रथमे वस्त्रापागते द्वितीयो देयः . द्वितीये
तृतीयः . तृतीये आगते चतुर्थः . यावद्वा सम्यङ्नि-

रूढलक्षणानि वक्ष्यमाणानुत्पन्नानि . तेन कदाचिदेकः .
कदाचिद् बहुवैर्येण .

तत्राद्योऽनिलं स्वमार्गोदपकर्षति ।
द्वितीयः पित्तम् । तृतीयः श्लेष्माणामिति ।

तत्र वस्तिषु मध्ये य आद्या वस्तिः स यावमेव
सुतरामपकर्षति तस्यापकृष्टत्वात् . द्वितीयः पित्तत्रयाप
कल्पते . ततोऽत्रशिष्टं श्लेष्माणं तृतीयो नाशयति .
यत्र च दोषा एव नापकृष्टाः सयोगादिवशात् तत्र च
तुर्धादीनां विषयः .

तस्य हीनसम्यगतियोगास्तु विरि-
क्तवत् । सम्यङ्निरूढं तु कोष्णसलि-
लावसिक्तं तनुना जाङ्गलरसेन भोजयेत् ।
स्नाताशितस्यास्य चला दीपशेषाः स्वस्था-
नमाश्रयन्ते ।

तस्य चार्यापनस्य हीनसम्यग्योगादिलक्षणं विरिक्त-
वत् ज्ञेयम् . विरिक्ते तु कुक्ष्यशुद्धात्प्राप्तम् . च-
लनां दीपाणां शेषाः स्नात्वा भुञ्जतः स्वस्थानमायाति .

ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणीयमन्यं
वा तद्विप्रशसितानन्तरं सायं वा पुनरल्प-
लघ्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादि-
साधितेन तैलेनानुवासयेत् । तस्य हीन-
सम्यगतियोगाः स्नेहपीतवत् .

ततो वातार्तमातुरं द्विविधोपकर्मोक्तप्रकारेण बृंहणीयं
सन्तमन्यं वा तद्विप्रशसितमास्थापितं पुनरनुवासयेत् . के-
नानुवासयेदित्याह . वानादिषु दशमूलादिसिद्धेन तैले-
न आदिप्रह्वेन पित्ते न्यमोषादियद्मकादीनां कफे वत्त-
कादीनां च परिग्रहः . तस्य चानुवातनस्य सम्यग्यो-
गादयः श्लेहपीतवद्विज्ञेयाः .

विशेषस्तु सम्यगनुवासिते किञ्चित्कालं
स्थित्वा स्नेहः सपुरीषोनिलानुगतः प्रव-
र्तते इति । भवति चात्र ।

रुहेसम्यग्योगादनुवासनसम्यग्योगे ध्यान विशेषः .
यः रुहेः किञ्चित्काल स्थित्वा पुरीषपाणिनेन चातुषतः
प्रवर्तते बहिः . भवति चाचैत तन्परीतिः .

एवं कफे स्नेहवस्तिमेकं त्रीन् वा प्रयोजयेत् ।
पञ्च वा सप्त वा पित्ते नवैकादश वानिले ॥
पुनस्ततोप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं ततः ।
कफपित्तानिलेष्वन्नं यूपक्षीररसैः क्रमात् ॥

एवमित्यादि सुबोधम् . एकेन त्रिभिर्वा स्नेहव-
स्तिभिः कृते प्रधाने सम्यग्योगिके चातुषधे पुनरपि
वस्तीन् प्रकल्पयेत् . अपुमानिति सर्वत्र संबध्यते .
वानि पित्ते कफे च यथोक्तदधिकानपि एवमेव . तत्र
द्वितीयचतुर्थपञ्चादयो युग्माः . तृतीयप्रथममष्टमाद-
योऽयुग्माः . ततः सम्यक्क्षिप्य स्वरूपापनम् . सुबोधम् .

वातश्रीपधनिष्काथत्रिभृतासैन्धवैर्युतः ।
वस्तिरेकोऽनिलेऽग्निःस्वादूम्लोष्णोरसान्वितः
न्यग्रोधादिगणकाथपद्मकादिसितायुतौ ।
पित्ते स्वादुहिर्मांसाज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ ॥
आरग्वधादिनिष्काथवत्सकादियुतास्त्रयः ।
रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ॥

यद्यपि वरितवर्ते वातप्रधानेषु च दोषेषूक्तस्तथा-
पि पित्तक्षेभविनाशनशक्तिर्विद्युत एव . तत्र यदा स्व-
भाम्येन केवली वायुः कुपितस्तदा वातश्रीपधादियुत एक
एव वस्तिधोष्यः . यदा तु वाताशये पित्तजयाय वा-
तपाग्नन्त्यादस्तेः प्रयोगोऽभिमतस्तदा न्यग्रोधादिगणका-
धादियुतौ द्वौ वस्ती योष्यौ . अत्र च प्रथमस्य स्व-
भावात् . पित्तहरस्यापि वातजन्य चरितार्थत्वात् द्विती-
यस्यावश्यं प्रयोगः . एवं कफेऽपि वाताशयेऽपि वाच्यम् .

त्रयश्च सन्निपतिऽपि दीपान् घ्नन्ति शतः क्रमात् ।
ताचार्यचरकस्यातो वस्तिस्त्रिभ्यः परं मतः ॥

न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ।

यदा तु प्रयोऽपि दोषाः सम कुपिता वस्तिवि-
पयत्वं यातास्तदा तेषामौषधैः क्रमेण त्रय एव वस्तयः .
यतः पूर्वैश्च प्रकारेण क्रमादोषान् इति . एव दोष-
क्रमेणैव चरकाचार्यो वस्तित्रयमेवेच्छति .

उत्केशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।
त्रिधैव कल्पयेद्द्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥
दोषौपधादिवलतः सर्वमेतत् प्रमाणयेत् ।

अन्ये पुनराचार्यो दोषयोगपचहरणेऽप्युद्देशनादिभे-
देन वस्तित्रयमिच्छन्ति . एतत्सर्वं भवतिवद्यमपि दोष-
कालीपधादिवलतं प्रमाणयेत् समर्थयेतेत्यर्थः .

सम्यक्क्षिप्यरूढालिङ्गं तु नासंभाव्य निवर्तयेत् ।

तत्र सख्यातिरपेक्षा सम्यग्योगापेक्षा एकः पक्षः .
दोषक्रमेण द्वितीयः पक्षः . उल्लेखनादिना तृतीयः .
इदं तु क्षिप्यमोहोपचित्तभयात् विकल्पतेऽस्माभिः . न
च सम्यग्योगालङ्घनान्यदप्यु वरितस्त्वाव्यः .

तस्य वस्तेऽपि विधः प्रयोगः . एकः कर्मसंज्ञः द्वितीयः
कालसंज्ञः तृतीयो योगसंज्ञः . यदा तु वस्तिः प्रयुज्यते स्व-
स्थे सुदृष्ट्यापौ च तदावश्यमेतस्य त्रयस्यान्यत्वेन यो-
ज्यः . यथेच्छं तु न . कर्म किमुच्यते आह .
त्रिंशद्वस्तयः कर्म कथमित्याह .

प्राक्स्नेह एकः पश्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।
सान्नासनानि कर्मैवं वस्तयस्त्रिंशदरिताः ॥

प्रागित्यादि . प्राक् प्रथममेकः स्नेहोऽनुवासन-
मिति यावत् . अन्ते च पक्षे स्नेहाः . पश्चिंशत्सप्तविंशत्प्रादा-
विंशकोनविंशविंशत्प्रादाः . द्वादशत्प्रापनानि निरूढाः .
द्वितीयचतुर्थपञ्चाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशपञ्चाष्टदशविंशत्प्रादा-
त्पञ्चचतुर्विंशत्सप्तशानि . तथा द्वादशैवतुष्टानानि .
तृतीयपञ्चमसप्तनवैकादशयोद्दशपञ्चदशसप्तदशैकोनविंश-

कविंशतयोर्विंशत्यवशिशाख्यानि . इत्यनेन विधनेन त्रि-
शतस्यः कर्म . कालः किमुप्यत इत्याह .

कालः पञ्चदशैकोत्र मास्त्रेहोऽन्तेप्रयस्तथा ।
पद्पञ्चवस्त्यन्तरिताः—

कालः पञ्चदश वस्तयः . कर्ममित्याह . अथ
प्राह प्रथममेकः खेहवस्तिः . अन्ते च प्रयः खेहः
तयोदशचतुर्दशपञ्चदशाख्याः . मध्ये च पदं खेहवस्तयः .
द्वितीयचतुर्षष्टमदशमद्वादशाख्याः किमुताः पञ्चविंशति-
मिगस्थापनैस्तृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशान्तरिता व्यवहि-
ता. खेह इति पञ्चदशवस्तयः कालः . योगः किमु-
प्यत इत्याह .

—योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥

त्रयो निरूहाः स्नेहाथ स्नेहावाच्यन्तयोरुभौ ।

योगोऽष्टौ वस्तयः . कर्ममित्याह . अत्र तु योगे
आदायन्ते च उभौ प्रथमाष्टमाख्यौ खेहौ . त्रयो नि-
रूहाः द्वितीयचतुर्षष्टाख्यात्रयः खेहमनृतीयपञ्चमसप्तम-
ख्या. इति योगः

स्नेहवस्तिं निरूहं वा नैकर्मवातिशालयत् ।
उत्केशामिवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम् ॥
तस्मान्निरूहः स्नेहः स्यान्निरूहश्चानुवासितः ।
स्नेहशोधनयुक्त्यैवं वस्तिकर्म त्रिदोपजित् ॥

खेहवस्तिं निरूहं च निरन्तरं नैकं शालयत् . कुत
इत्याह . उत्केशायादि सुनोभम् .

अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
विधिना ना यथोक्तेन स भवेदजरोगहजः ॥
सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माप्रमथः ।
वाजिस्यदो नागवल्ः स्थिरबुद्धीन्द्रियानलः ॥

यो हि पुरुषो वरतीनां संवधिनीष्टादशकान्यथो-
क्तेन वाचकर्मयोगादिना विधिना निषेवते . सौमनसा-
दिशो भवति . श्रितोऽष्टादशकानित्याह . अष्टाद-
श . एवमष्टादशानिष्टादशकैरस्तीनां योगे शनानां च-
तुर्विंशत्यायकान् भवान् . शानहरतो योऽथ इव
स्त्रीषु सवति .

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।
द्विवास्थापनशुद्धेभ्यो विद्वध्याद्वास्तमुत्तरम् ॥
आतुराद्गुल्मानेन तत्रेवं द्वादशाद्गुल्मम् ।
वृत्तं गोपुच्छान्मूलमध्ययोः कृतकार्णिकम् ॥
सिद्धार्थैरुभवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादेसंभवम्
कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तापमं दृढम् ॥
तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्राशुक्तिर्विकल्प वा ।

वस्तौ रोगैर्विद्यादिनोत्तरवस्तिविधानम् . पुरुष-
स्य वस्तेः रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च रोगैस्त-
रवस्तिं दद्यात् . चशन्दावस्तिनेनात्र . किमुतेभ्य आ-
नुगम्य आह . वात्या शिभिवी पूर्वोक्तेरुत्थापनैः श-
क्षेभ्यः . संपाप्तम् . तस्योत्तरवस्तेर्वस्तिद्वयाभारो मृदु-
लेयुध . तस्य च शुक्तिर्मात्रा शुक्तिरर्षपञ्चम् . अ-
थवा दोषादीन् विकल्पोत्तरवस्तेर्मात्रा योग्या विधेया भवति .

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहवास्तिविधानतः ।
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥
हृष्टे भेदे स्थिते चर्जुं शनैः स्रोतोविशुद्धये ।
मालतीपुष्पवृन्ताप्रपरिणाहां घनामृजुम् ॥
श्लक्ष्णां शलाकां प्रणयेत्तथा शुद्धेऽनुसीवनीम् ।
आमहनान्तं नेत्रं च निष्कर्म्यं गुदवत्ततः ॥
पीडितेऽनुगते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।
वस्तीननेन विधिना दद्यात्तीक्ष्णतुरोऽपि वा ॥
अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।

अथवादि . अथ सागुरर मेरे योप्राविगण्य-
 र्च प्रथमं प्रथमं प्रथमे . मातृनी मरुतया या-
 भेरनात्मयथाभिनेयं प्रथमे परत्वे . विन्नां मत्ता-
 यथाभिनाइ . मातृनीनादि . मातृनीनाप्रायः ५-
 गिनां दरताः सा तदोयाः . देहाभितकमोन्नातन-
 विधिः . कनकरतात्तात्मनेरुं सर्वं योनायासादि-
 र्चमं चार्चनं .

शीघ्राभारवकाले तु योनिर्दृष्ट्यात्यपाहृतेः ।
 विदधीत नदा तस्माद्वृतावपि चाल्यये ॥
 योनिविभ्रंशमूलेषु योनिव्यापयमृन्दरे ।

शीघ्राभारवकाले योनिप्रोक्ता विद्वन्मुता भवति .
 भवतासु तस्मात्प्रवृत्तानि दद्यात् . इति स्वरपु-
 ण्यं . आचारिके तु म्यासावृतादि देव इत्यर्थः .

नेत्रं दशांगुलं मृद्गमवेशे चतुरंगुलम् ।
 भ्रमत्यमार्गे योज्यं स्याद्दशंगुलं मृचवर्त्मनि ॥
 मृचकृच्छ्रविकारेषु चालानां त्वेकमंगुलम् ।
 प्रकृश्वो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ॥

शीघ्रां च नेत्रं स्वप्रमाणेन दशांगुलं कार्यम् .
 यदि सूर्यनेत्राच्छिद्रं गोपुष्पाङ्गीति सर्वं . तथा
 च योनी द्वौ मातृनी . एकौ गर्भमार्गः . द्वितीयो
 मृचमार्गः . तत्र गर्भमार्गे गर्भेणापस्तु नितामं चतुरंगुलम् यो-
 नी योत्रयेत् . मृचमार्गे मृचविकारेषु मंगुलाम् .
 बालासु त्रैकांगुल्यर्थं शीघ्राभारवकाले मध्यमा मात्रा प्रकृष्यः
 पद्यं . बालानां त्वर्थेव .

उत्तानायाः शयानायाः
 सम्प्येकं संकोच्य सञ्चिथनी ।
 ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरा-
 नहारायेण योजयेत् ॥

वस्त्रीक्षिरात्रमेवं तु श्लेहमात्रां विवर्धयेत् ।

अहमेवं चंविश्रम्य मणिद्वयात् पुनस्त्यहम् ॥

उत्तानाय इत्यादि . तस्या श्रिया अहोतानेन
 विवशुगुणनगररतीरं योनेये . पुनं ग्नीतनुनीपकमप
 यवानं प्रयत्नं धेहमात्रां यथेयेत् . उत्तरमहं विश्रम्य
 पुनर्मेनेन रिधानेन म्यां इयात् . उपमंहरयाह .

पसाद्विरेको यमिने ततः पसाधिरुहणम् ।
 सद्यो निरुद्वान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः ॥

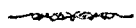
पसादित्यादि . यमिने पथे गते विरेकां देयः .
 विरेकात् पथेन निरुद्वः . निरुद्वम मय एवातुता-
 स्यः . विरेकनाथ सप्तरात्रेणानुगतस्यः . विरेकनि-
 रुद्वयेप्येनास्य इत्यर्थः . विरेकानिरुद्वयोर्मेपेद्रुता-
 तनय किं प्रयोजनमित्याह .

यथा कुमुभादिपुताचोयाद्रागं हरेत् पटः ।
 तथा द्रवीकृतादेहादस्तिर्निर्हरते मलान् ॥

इति वस्त्रिविधिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

यथा कुमुभादिमिमांशोयात् पटो तां दृष्टवति
 नल ए लयति . तद्वद्देहादितिः प्रेहादिद्रवीकृतात्मना-
 यदपार दोपार इत्येवुपार देह एव योजयेति .

इति मृन्दुचिरचिताया मष्टाविंशोऽध्यायः ॥



अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

इह हि दोषनिर्हारेण्य वमनादीनि कर्माण्युक्तानि
तानि च शिरोगतान्दोषान् न तथा निर्हंतुं शक्नुवन्ति
यथा नस्यम् . नासा यस्माच्छिरसो द्वाग् . तथा च
प्रयुक्तमौषधमाश्वेतानाह्लादोपमपकर्षत्वतस्तस्य विधानपरि-
ज्ञानार्थमप्यायारम्भः .

अथातो नस्यविधिर्नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्मानुरात्रेयादयो
संहरूपः ।

नासायां प्रणयमानमौषधं नस्यम् ।
नावनं नस्तः कर्मेति च संज्ञां लभते ।
नासां हि शिरसो द्वारम् । तत्रावसेचि-
तमौषधं स्रोतश्चूङ्गाटकं प्राप्य व्याप्य च
मूर्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिसिरामुखानि च मु-
ञ्जादिपीकामिवासक्तामूर्ध्वजत्रुगतां वैकारि-
कीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमाह्लादपकर्षति ।

अथात इत्यादि . नासायामित्यादिना नस्यसंज्ञा-
या अन्वर्थक्यनम् . नासया शिरसि प्रणयमानमौषधं
नस्यसंज्ञां लभते . स्रोतःशृङ्गाटक शिरसोऽन्तर्मध्यं प्राप्य व्याप्य
च मूर्धानं नेत्रादीनि चोत्तमाह्लादवृत्ततां विविचविकारहेतुं
दोषसंहतिमपकर्षति . यथान्यः कश्चिन्मुत्तमाह्लादविशेषा-
दिपीकां दर्शयन्नाह्लादपकर्षति . सा हीनिका मुञ्जे तद-
ह्लादविरसिलमा भवतीति दृष्टान्तप्रयोजनम् . अथका-
र्यथारसयोः सन्धिर्भवतुर्नाम मर्म .

तत्तु त्रिविधं विरेचनं घृंहणं शमनं
च । तेषां विरेचनं जठ्रध्वजैरवशोफोप-

देहकण्टस्तम्भाभिप्यन्दपाकप्रसेकवैरस्यारो -
चकस्वरभेदक्रिमिप्रतिश्यायापस्वारगन्धाद्वा -
नग्रन्ध्यर्बुददद्गुकोठादिषु श्लेष्मजेषु तीक्ष्णेन
स्नेहेन शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन तेषां
वा काथचूर्णस्वरसंस्तेरेव वा यथाहृद्भवश्ल-
क्ष्णकल्कितालोळितर्मधुसंन्धवासवापित्तमूर्त्रैर्य-
थासं चोपदिष्टयोज्यम् ।

तद्य तस्या विरेचनादिभेदेन त्रिविधम् . नाप-
भिरैव प्रधानाज्यो व्याख्यातः . तत्र विरेचनसाम न-
स्य श्लेष्मजेषु जठ्रध्वजैरवशोफोप-
प्यते . तीक्ष्णैरेत्यादि . तीक्ष्णेन सार्पपादना संदे-
न शिरोविरेचनद्रव्यैर्वा सिद्धेन स्नेहेन तेषामेव शिरो-
विरेचनानां काथादिभिः . तरेव वा शिरोविरेचनद्रव्यै-
र्याहृणं मद्याद्यन्तमेन द्वेनालोळितर्मधुसंन्धवासवापित्त-
मूर्त्रैर्यथासं चोपदिष्टयोज्यम् .

तत्र भीतक्रीवकृशसुकुमारेषु स्नेहः ।
गळरोगसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकारक्रि-
मिविपाभिपन्नाभिप्यण्णसर्पदंष्ट्रविसंज्ञेषु शे-
पाः । तेष्वेव भूयसि दोषे शीघ्रकारिणि
च चूर्णः । स हि निहितो नासाग्र आ-
वेगकरतरो भवति ।

तत्र भीतादिषु यथोक्तं व्याधीं स्नेहविरेचनं देयम् .
गळरोगादिषु शेषा. काथादयः . तेष्वेव गळरोगादिषु
भूते शीघ्रकारिणि दोषे घृणस्य विशेष इति विरेचनं नस्यम् .

घृंहणं मूर्त्रावर्तार्थवभेदकक्रिमिशिरो-
रोगाक्षिसंकोचस्पन्दतिमिरकृच्छ्रावयोधदन्त-
कर्णशूलनादनासासुखशोषवाक्यसङ्खरोप-
घातमन्यारोगापतानकापवाहकानिद्रानाशा-
दिप्यानिलोत्थेषु स्निग्धमधुरद्रव्यैस्तत्सिद्धैर्य-

थायथं चोपदिष्टैः स्नेहैर्निर्गसैर्धन्वमांसरस-
रक्तैश्च ।

बृहणं तु सूर्यास्तादिषु वातप्रधानेषु दिनमधुरा-
दिभिर्देवैर्योग्यम् . निचोत्तो यो वृशान् परिशुल्य नि-
स्तरति त्वपुरादिः .

शमनमकालवलीपलितखलतिदारुण -
करक्तराजीव्यङ्गनीलिकारक्तपित्तादिषु यथा-
स्वसुपादिष्टैः स्नेहैर्भेषजस्वरसादिभिः क्षीरो-
दकाभ्यां वा समदोषे वायुतैलेनेति ।

शमनं पुनरकालपलितदिषु यथास्वप्रकरणोक्तैः स्ने-
हैः स्वरसादिभिश्च . समदोषे पुत्र्ये वक्ष्यमाणेनाशुतैलेन .

तत्र स्नेहो मात्राभेदाद् द्विधा । म-
र्शः । प्रतिमर्शश्च । विरेचनः शमनो
वा नासया मृणीयमानः कल्कोऽवपीडसं-
ज्ञो विरेचनचूर्णस्तु प्रथमनाख्यः । परि-
शेषं तु नावनमत्रपीडकसंज्ञम् । कल्की-
कृताद्रीपधादवपीडितः सुतो रसोऽपीड
इत्यपरंपाम् । तत्र पुनस्ताक्षणे वैशेषिकी
शिरोविरेचनसंज्ञा । तथान्ये सर्वमेव वि-
रेचनं नस्पमित्याहुः । सद्यः श्लेष्मविरे-
चनसामान्याद् ।

तत्र स्नेहो मात्राद्वैविध्याद्विधा मर्शः प्रतिमर्शश्च .
वृषेरय प्रथमनं पर्यायः . शेषं काथादिकमवपीडकसु-
भ्यते . अपरंपामात्रायोगां कल्क एत्रावपीडकमवपीड्य
दानाद् . यद्यपि सर्वे नस्यं श्लेष्मरेचनसामान्याद्विरेच-
नं तथापि तीक्ष्णे नस्यं विरेचनसंज्ञा वैशेषिकी अदि-
ष्टीया असत्पारणा .

अथाशुतैलस्य विधानमुच्यते ।

अणुतैलविधानं तु मञ्जिष्ठामधुकम-
पौण्डरीकजीवकर्मककाकोळीद्वयपयस्याशा -
रिवानन्तानीलोल्पलाञ्जनरास्तात्रिकङ्कतण्डुल -
मधुपर्णाश्रावर्गीमंदाकाकनासासरलसालभ -
द्रदारुचन्दनैः सुपिट्टैरष्टगुणं पङ्गुणेन पय-
सां तैलं पचेत् । घृतं वा पित्तोत्वणे-
षु दोषेषु ।

मन्त्रिष्ठादीन् समभामान् सुपिट्टान् कारयेत् . ए-
कीकृत्य च तांस्तुलया परिच्छिद्य ततोष्टगुणं तैल तै-
लाद् षड्गुणं शीरमौषधेन सम्मिश्रय विपचेत् . अ-
भापठितमाचार्याः सामान्येनौषधरसनिर्हरणाय स्नेहाच्चतुर्गु-
णं तोषमिच्छन्ति . द्विगुणं तत्र न्याय्यम् . स्नेह-
स्य कल्कादष्टगुणत्वात् . अथवा पित्तोत्वणेषु दोषेष्व-
नेनेव विधानेन तैलवद् घृतं विपचेद्विष्युतैलशुद्धते .

द्वितीयमशुतैलमपेलादिना .

अथवा चन्दनागरुपत्रदावींत्वञ्जधुक-
वलाद्वयविलयाल्पलपद्मकंसेरप्रपौण्डरीकवि -
ळङ्गोशीरहीवेरवन्यत्वङ्गुस्ताशारिवाबृहती -
द्वयांशुमतीद्वयजीवन्तीदेवदारुसुरभिशताचरीः
शतगुणे दिव्येऽम्भासे दशभागवशिष्टं काथ-
येत् ततस्तस्य काथस्य दशमांशेन समांशं
तैलं साधयेत् । दशमे चात्र पाके तै-
लतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् । एतद्रूप्य-
णुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणेन्द्रियदाह्यकरं केश्यं
त्वच्यं कण्ठ्यं प्रीणनं बृहणं दापत्रयज्ञं च ।

चन्दनादीनि सामान्येकीकृत्य परिच्छिद्य तत्रः श-
तगुणे दिव्यत्रले क्वाथयेत् यार् ववापो दशभागमे-
षः . तत्रश्च कापादशांशाः समाः कार्याः . त्वक्के-
नांतिन समं तैलं तेनैव सह पचेत् तस्यकं पुनर्द्विती-

येन पचेत् . तद् पुनस्तृतीयेन यावत्पाप पाकाः .
दशमे तु पाके तैलतुल्यमानं पयो देयमेतद् द्वितीय-
मणुतैल सुसोपमन्यत् .

अनस्यार्हास्तु भुक्तभक्तस्नेहमद्यगरतो-
यपीतपातुकामशिरःस्नातस्नातुकामसिरादि -
व्यथस्रतरक्तमूत्रितोच्चारिताभिहतकृतवमनवि-
रेकवास्तिकर्मगर्भिणीमृतिकानवमतिश्यायश्वा-
सकासिनोऽनार्तवदुर्दिनेष्वपि । तत्र भु-
क्तभक्तस्य नस्येरितो दोष ऊर्ध्वस्रोतास्या-
द्यत्य छर्दिश्वासकासमतिश्यायान् जनयेत् ।
स्नेहादिपीतपातुकामानामक्षिनासास्यस्यन्दो -
पहतितिमिरशिरारोगान् । शिरःस्नातस्य
शिरोऽक्षिकर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्त-
म्भार्दितशिरःकम्पान् । स्नातुकामस्य मू-
र्धस्तैगित्यजाड्य रुचिपीनसान् । सुतरक्त-
स्य क्षामतामरुचिमग्निसादं च । मूत्रितो-
च्चारितयोर्धृशतरं वेगधारणजान् विकारान् ।
अभिहतस्य तीव्रतरां रुजम् । कृतवमना-
दीनां श्वासकासस्वरेंद्रियहानिशिरोर्गौरव-
कण्ठकृमिदोषान् । गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वर-
मूर्च्छार्थावभेदकाः स्युरपत्यं च व्यङ्गं वि-
कलेन्द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा । मृति-
कायाः सुतरक्तोक्तान् दोषान् । नवप्र-

व्याधिद्विदिः । अकाले दुर्दिने सहसैव
दन्त्याच्छिरोरुग्नेष्वधुस्तैमित्यतालुनेत्रकण्ठपाक-
मन्यास्तम्भकण्ठरोगमतिश्यायारूपिकाः ।

अनस्यार्हा इत्यादि . भुक्तमनादयोऽप्य नस्य-
रतानर्हाः . स्नातुकामशब्देन नश्ये दन्ते स्नातप्रविषे-

भमाह . तद्वत् पातुकामशब्देन . कृतं वमनादि यः
स्मिन् तद्विषयम् . दुर्दिने न कस्यचिन्नस्य योज्यम् .
दुर्दिने इति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथाप्यत्रलदुर्दिने इति
विज्ञेयम् . शक्ति वर्षीसु च कालनियमस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् . मृतिकार्याः सुतरक्तोक्तान् दोषान् क्षामतैलन्यादात् .

तेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चा-
पेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्त्रलेपसेकतीक्ष्णावपी-
ठधूमगण्डपादीनाचरेत् । विशेषेण तु ग-
र्भिणी रुक्षे नस्यकर्मणि वर्षीयुक्ताकोली-
कपिकच्छुभिद्रमृतं पपः पिबेत् । बला-
विदार्यशुभतीमेदाभिर्वा । एभिरेव च शृ-
तं हृत्विः वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोवस्तौ
कर्णपूरणे च योज्यः । सर्वं च बृंह-
णमन्नपानम् । भुक्तभक्तादिष्वपि चात्य-
यिकव्याध्यातुरमपेक्षेत ।

तेषां च नस्यरोगाणां यथासर्वं यथास्वीयमायतनं
निदानदोषादिकं चापेक्ष्य येहादीनाचरेत् . विशेषेण
तु गर्भिणीत्यादि सुसोपम् .

मर्शममाणं तु प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्व-
द्वयाक्षिममोद्भृताद्यावत् पतति । स त्रि-
न्दुः । अर्मा दशाष्टौ पद्भिविन्दव उत्तम-
मध्यमरुनीयस्यो मात्राः । काथादीनाम-
ष्टौ पद् चत्वारः । प्रथमनस्य तु पद्-
ङ्गुलद्विमुखया नाड्या मुखानिलेरिनस्या-
कण्ठगतेर्दोषानुरोधतथ पुनःपुनर्योजनमिति ।

मर्शममाणं दश सेहविन्दव उत्तममात्रा . अ-
र्था मयमा . पद् कनीयसी . विन्दुरिति त्रिमुखत
इत्याह . प्रदेशिनीत्यादि सुसोपम् . काथादीनामष्टौ
पद् चत्वारः विन्दवो यथासंस्थेन उत्तममध्यमरुनीयस्यो
मात्रा . प्रथमनस्य नृणस्य मात्रा षट्शुलद्विमुखया ना-

व्या नासायां वैद्यपुत्रानिलप्रति चूर्णं यावत् कर्णप्रदेशं
 प्राप्नोति . दोषपारतन्त्र्येण पुनः पुनर्योजनम् .

अथ नस्याह्नोरमव्पाहतवर्गं धाता-
 न्तर्वहिर्युखं स्निग्धस्निग्धशिरसं नातिक्षुभ्रितं
 प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनि-
 चातशयनस्थमुत्तानशीर्षमापिदुन्नतपादं प्रसा-
 रितकरचरणं जत्रूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः
 स्वेदयेत् । ततः कनकरजतताम्रान्यतम-
 शुक्तिस्थितं प्रदंयमौषधत्रिभागमुष्णाम्बुप्रतप्तं
 किञ्चिद् प्रलम्बितशिरसो वामहस्ताङ्गुष्ठ-
 फनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनमच्छादनं चतुर्गु-
 णं वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नयय्य प्रदे-
 शिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं नासापुटं पर्या-
 येण पिधायैतरास्निन् नासास्रोतसि दक्षि-
 णहस्तेन प्रणाळ्या पितुना वानवच्छिन्न-
 मासिञ्चेत् ।

अथ नस्येलादित्तरोधम् . प्रायोगिको धूमो वक्ष्य-
 मानश्चणः . तेन शिशुदेः शोतमात्रं . प्रदंयमौष-
 धन्मासाभेदोनात् विभागमुष्णाम्बुप्रतप्तं कुर्यात् . ततो
 द्वितीयो भागः . तत्ररज्जुतपः . अथवा शीतोभा-
 ति . पर्यायेणैव दश पादं निहितं तदा दक्षिणे यदा
 दक्षिणे पिदो तदा वामे द्वि . इतरैरेमिष्यपिहि-
 वे . पितुः बायोस्रोतः

वानापितकफामयेषु क्रमेणापराक्रम-
 ध्याद्रपूर्वाङ्गेषु । लालास्रावसुममलापद-
 न्तस्त्वकटापनक्रयनकृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखक-
 णनादत्तुष्णादिनिरोरोगश्वासकामोचिद्रे-
 षु राशौ । स्वस्थवृत्ते तु शीते मध्यादे
 शरदमन्त्रयोः प्राज्ञे श्रीप्नेऽपराङ्गे सर्पो-

स्वादित्यदर्शने । पञ्चकर्माण्याचरतो व-
 स्तिकर्माचरकालमेव ।

यातादिषु यथामरुत्येनापराहणादिषु कालेषु नस्य-
 माचेत् . लालस्रावदिषु राशौ . स्वस्थवृत्ते तु-
 शीते हेमन्तशिरोरोगोभ्याम् एव . शरदि यस्मिन् च
 पूर्वाङ्गे एव . शोन्मेषराद्गे सायकाले . वर्षाङ्गे
 तु यदैवांदलदर्शनम् . पञ्चकर्माह्वने वस्तुतश्चलमेव .

न च हीनाधिकं सकृदेव सर्वम-
 त्पुष्णस्रोतपरत्पुष्णतावनतशिरसे संकुचितगा-
 त्रावयवाय देयम् । तत्र हीनं दोषमु-
 त्केश्य न निर्हेत् । गौरवारुचिकासप्र-
 सेकपीनसच्छर्दिःकण्डरोगान् कुर्यात् । अ-
 धिकमतियोगदोषान् । सकृदेव सर्वं दत्त-
 मुत्सेहनशिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणकृदासुश्वा-
 सोपरोधं च । अत्युष्णं दाहपाकज्वर-
 रक्तागमशिरोरुग्दृष्टिदाबल्यमूर्च्छाभ्रमान् ।
 अतिशीतं हीनदोषान् । अत्युष्णताशिरसोऽपि
 सम्यक्शिरोऽपतिपथमानं तानेव । अ-
 त्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनान्मूर्च्छाजाळ्यकण्ड-
 दाहज्वरान् । संकुचितगात्रस्य सम्यग्य-
 मनीरव्याप्तुवहोपांक्लेशं वेदनां स्तम्भं वा ।
 यदि च नस्यं दीपमाने भेषजवेगादासा-
 त्म्यतया वा मूर्च्छा स्यात् । ततः शि-
 रोवर्जं प्रीतात्मभा सिञ्चेत् । न च नस्ये
 निषिच्यमाने कौपहास्यव्याहारस्पन्दनोच्छि-
 ष्वननान्याचरेत् । तथा हि शिरोरुग्द-
 तिश्यायकासतिमिग्दलतिपादिनव्यह्नित-
 काळकमुखदृपिकाणां संभवः ।

न च हीनं शरदेषु . नस्यं शोचयेत् . अति-
 शोचयेत् अथ वक्ष्यते . अथैव च चर्चयेत् .

न्यनाडीगमनम् . हीनयोगदोषा दोषामुद्देश्यानिर्हराधिल्ला-
दिनोक्ताः . तरमात्रातिशयं कुर्यात् सर्वेषु .

दत्तमात्रे तु नस्ये कर्णललाटकेशभू-
मिगण्डमन्यास्कन्धपाणिपादतलान्यनुसुखं म-
र्दयेत् । शनैश्चोच्छिद्भवेत् । अनभ्यवह-
रंश्च वामदाक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् ।
सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत् । दोषं
च संवर्धयेत् । एकपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः
शिरा भेपजेन सम्यग्व्याप्यन्ते । पुनः
पुनश्चैनं स्वेदयेदाभेपजदर्शनान्नोच्छिद्भवेत्त्रि-
ष्ठीवेच्च । ततश्चैवमेव द्वितीयमंशमनुपेचये-
त्तथा तृतीयं दोषादिवलेन वा । विरे-
चने त्ववपीडे दोषबलमपेक्ष्य पश्चात् स्ने-
हमनुपेचयेत् । निवृत्तनस्यं चैवमुन्निद्रमु-
चानं वाक्छतमात्रं शाययेत् । ततः पुन-
रप्युत्क्रिष्टदोषशेषोपशान्तये वैरेचनिकं यथाहं
वा धूमं पापयित्त्वोष्णादकगण्डूपान् धार-
येत् । अथास्य स्नेहोक्तमाचारमादिशेत् -
अतिद्रवपानं च वर्जयेत् । पुनश्च तृती-
येऽह्नि नस्यमवसेचयेत् । हिष्मास्वरो-
पघातमन्यास्तम्भापतानकेषु शिरसि चानि-
लार्थाद्यभिभूते मत्सहं सायं प्रातरुभयकालं
वा । अनेन विधिना पञ्च सप्त नव वा
दिनानि दद्यादासम्यग्योगाद्वा ।

दत्तमात्रे नस्ये कर्णादीनि सुव मर्दयेत् . स-
बोधम् . दोषादिबलपेक्षया मितौषधुर्गोणवशीं सेचये-
त् वा . अनेनानुमानात् कल्पिताया अपि मायाया दो-
षाद्यपेक्षमयी उक्तः . सुबोधम् . हिष्मादिषु दोषा-
द्यपेक्षया मत्सहमेकार सायं प्रातर्वा नस्यमवसेचयेत् .
आसम्यग्योगात्क्षणादपतेः .

तत्र सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि विरिक्ते
वा सुखोच्छ्वासानिश्वासक्षवपुश्चम्रमवधोधाशि-
रांवदनेन्द्रियविशुद्धयो भवन्ति । यथो-
क्तव्याध्युपशमश्च । अयोगातियोगयोस्तु
यथास्वं वातकफविकारास्तान्ययास्वमेव सा-
धयेत् । अन्यांश्च पूर्वोक्तान् विकारान् ।

तत्र नस्ये सम्यक्स्निग्धस्य शिरोविरिक्तस्य च सु-
खोच्छ्वासादयो भवन्ति . तस्मात्पानां व्याधीनां चोप-
शम इति सम्यग्योगः . अयोगेऽतियोगे च यथास्वं
वातकफविकाराः . तत्र श्लेष्मयायोगे वातविकाराः अ-
तियोगे कफविकाराः . विरेचनस्यायोगे कफविकाराः .
अतियोगे वातविकारा इति यथास्वदाम्दर्भः .

प्रतिमर्शस्तु क्षामक्षततृष्णासुखशोष-
वृद्धवालभीरुसुकुमारेष्वप्यकालवर्षदुर्दिनेष्वपि
च योज्यः । न तु दुष्टप्रतिदयावबहुदो-
षकिमिषाशिरोमद्यपीतदुर्बलश्रोत्रेषु । एषां
हृषुदीर्घदोषत्वात् तावता दोषोत्केशो भव-
ति । तस्य पञ्चदश कालास्तेषां च गु-
णाः । प्रातर्दत्ते भुक्तवतश्चान्ते स्रोतोवि-
शुद्धिः शिरोलाघवं मनःप्रसादश्च भवति ।
विण्मूत्रशिरोभ्यङ्गाञ्जनकवळान्ते द्वाष्टिप्रसादः ।
दन्तशिवनान्ते दन्तहृदता सौगन्ध्यं च ।
अध्वव्यायामवयवायान्ते श्रमकमस्वेदस्तम्भ-
नाशः । दिवास्वप्नान्ते निद्राशेषगौरवप्रणा-
शो मनः प्रसादश्च । अतिहासितान्तेऽनिल-
प्रशमः । छर्दितान्ते स्रोतोलीनश्लेष्मव्य-
पोहः । दिनान्ते स्रोतोविशुद्धिः सुखनि-
न्द्रामत्रोपश्च भवति । भवति चात्र ।

प्रतिमर्शः पुनः क्षामादीनां योज्यः . दुष्टप्रति-
दयायादिषु पर्य्यः . तस्य पञ्चदश कालाः प्रत्येक

कालेषु च गुणाः प्रातरित्यादिनोप्यन्ते . प्रातरिति का-
 लः . स्थितौविशुद्धिरिति गुणः . तद्वद् भवन्ते .
 एवं कालो गुणश्च सर्वत्र वाच्यः . अन्तर्ग्रहस्य पी-
 वादिभिः पत्रभिः संवन्धः . द्वितीयवत्प्रान्तशब्दरथाप्या-
 दिभिर्वादिभिः . अन्यद् सुसंभ्रम् .

प्रमाणं प्रतिमर्शस्य चिन्दुद्वितयमिष्यते ।
 विन्दुर्वा येन चोत्केशो नानुत्क्रिष्टस्य जायते ॥
 निष्कृतं यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपकृत्यते ।
 न नस्यमृनसप्ताब्दे नातीताशीतितत्सरे ॥
 न चोनाष्टादशे धूमः कवलो नोनपञ्चमे ।
 न शुद्धिरुनदशमे न चातिशान्तसप्तौ ॥
 आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।
 मर्शवच्च गुणान्कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥
 न चात यन्त्वणा नापि व्यापद्भ्यामर्शवद्भयम् ।
 तैलमेव च नस्यार्थं नित्याभ्यासेन शस्यते ॥
 शिरसः श्रेष्ठाधामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

विन्दुद्वयेनात्कुरेशनेन शीघ्रधारशनेन च प्रतिमर्श-
 स्य लक्षणप्रपञ्च . इदञ्चोपशयमाणाः . न च प्रतिमर्शो
 नित्यमेवनाशिरसो गतिमात्स्यत्वंमर्शसत्त्वात् गुणान्
 वगति . एवंभम् .

आशुकृद्विरकारित्वं गुणोत्कृष्टावकृष्टता ।
 मर्शे च प्रतिमर्शे च न विशेषो भवेद्यदि ॥
 को मर्शो मपरीहारं सापदं च भजेवतः ।
 अच्छपानविचारारुषो कुशीवातातपस्थिती ॥

मर्शमर्शमर्शविधिः विशेषेण न स्यात् न च कोऽप्यसौः म-
 र्शस्यैव सापदं च मर्शमर्शस्य वैशे . न . मर्श-
 स्य प्रतिमर्शो को विशेषेण स्यात् . आशुकृद्विरकारित्वा-
 त्त्वत्त्वंमर्शमर्शमर्शविधिः .

एवं प्रसङ्गेऽप्यते .

अन्यासमात्रावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ।
 इति नस्यविधिर्नामैफोनत्रिंशोऽध्यायः ।

विचाणाभ्यात् खेहादच्छेय आज्ञा सकार्यः करो-
 ति शुणोत्कृष्टश्च तद्वद्वानापापिकाद्रसायनात् कुटीरसायनं मा-
 तावन्वितभातुवामनामिति .

श्वीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंप्रह्वन्याख्याया-
 मेफोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

उत्तमाहाराद्यनिर्हेतव्यसद्देन धूमस्यापि तदगुण्यत्वात्-
 षिधानप्रदर्शनार्थमभ्याय आरभ्यते .

अधातो धूमपानविधिर्नामाध्यायं व्या-
 ख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो
 महर्षयः ।

धूमो हि शिरोऽक्षिकर्णशुक्लाभिष्यन्-
 गौरवार्धावभेदकपीनसकासश्वासास्यचरस्य -
 मसेकवैस्त्रयधूमिघ्राणमुखहिष्मागळरोगदन्त -
 शुल्बदौर्बल्याणचिहनुमन्माप्रहकिमिफण्डपाण्डु -
 त्यकेऽसदोपसवधुनासथाहृन्पतन्त्रागिनिद्राक -
 यनादिजसूयैगवतागकफन्याधिभ्रमणाय मयु-
 ज्यते । तथा शिरःकपालेन्द्रियमनोवृंह-
 णमसादनाय च ।

अप इत्यादि । धूमो हि शिरस्यदादीनां वा-
तकफनानामूर्ध्वतन्त्रोगाणां प्रशमाय प्रयुज्यत इति संब-
न्धः . पृथिसाब्दस्य प्राणपुराणां संबन्धः . महस-
न्दस्य हृत्प्रत्ययान्तात् . ध्वयुक्तस्य नासवाह्व्याभ्याम् .
कथनं धूमस्य नामसाब्दः . तथा शिरःप्रभृतीनां वृंह-
णाय प्रसादानाय च तत्र शिरःकपालयोर्वृंहणाय . र-
न्दिवाणां मनसश्च प्रसादानाय च .

शीतद्रव्यनिवृत्तौऽप्यग्निसंयोगादुष्णत-
या पित्तरक्तविरुद्धः । स त्रिविधो भ-
वति । शमनो वृंहणः शोधनश्च ।
तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च । तत्र
शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायः ।
वृंहणः स्नेहो मृदुरिति । शोधनो वि-
रेचनस्तीक्ष्ण इति च ।

सर्वथ धूमः पित्तरोगेषु रक्तरोगेषु च विरुद्धः .
तत्र शमनादिभेदेन धूमस्यैकं तैरिष्यम् . कासघ्नादि-
भेदेन द्वीतिष्यम् . व्रणोश्च .

अधुमाहीस्तु विरिक्तदत्तवस्तिरात्रि-
जामरिताभिहतशिरोमधुदधिदुग्धमद्यस्नेहयवा-
गृविषपपयःपीतमत्स्याशितपाण्डुरोगप्रमहोद-
राध्मानोर्ध्ववाततिमिररोहिणिकारक्तापित्ति-
नोऽप्युष्णेऽप्येपि च । एषां हि भ्रमञ्जर-
निवेदिनेति .

धूमो जनयति । अतिमात्रश्चान्येषामपि ।

विरिक्तदत्तवस्लादीयो धूम गर्हयति . एषां म-
त्स्योऽपि धूमो भ्रमादीन् जनयति . अन्येषामप्यनियो-
गेन भ्रमादीन् जनयति .

तत्र वातकफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुप-
लक्ष्य यथास्वं सर्पिः कपायपाननस्यास्या-

लेपनाञ्जनपरिपेकान् म्लिग्धरुक्षशीतान् प्र-
युञ्जति । एतेन सर्वधूमोपघातप्रतिकार-
रा व्याख्याताः ।

एषु च भ्रमादियु सर्पिणां पित्तकोषः . तत्र रिक्तं
वायुना कठेन वा सम्यग्मुपलक्ष्य यथायोगं गर्हिष्याता-
दीन्पुपुञ्जति . अनेन ये केषुच धूमहेतुना उपघातां
व्यामन्येतां प्रतीक्षता व्याख्याताः पित्तप्राधान्यादिर्हि भावः .

विशेषतस्तु सर्वस्त्रोतोर्गते धूमे भव-
न्त्युपाध्वाननेत्ररोगश्वासकासपीनसाङ्गस्वर-
सादात्मलकाः । तत्र घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाम-
र्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनम् । कटुतिक्तै-
रपि च नस्यगण्डपाः ।

विशेषतः सर्वस्त्रोतोर्गते धूमे उपादयो भवति .
तेषु उपाध्वानादियु घृताद्युपयोगः . तद्विधैरेवैति घृतादिस-
दृशधूमैरेवमनारिपेषु वमनम् . तेष्वेतेषादियु कटुति-
क्तश्च नस्यगण्डपाः . स्वेदारतिमोन् दाह उपः .

पानकालास्त्वष्टौ प्रायोगिकस्य निशा-
मूत्रशकृद्दन्तधावनस्येदनस्याहारशस्त्रकर्मान्ताः ।
एकादश मृदोः । क्षुतव्यथायाहसिताचिरा-
सितजृम्भितमूत्रशकृद्दन्तधावनतर्पणपुष्टपाक-
शस्त्रकर्मान्ताः । पञ्च तीक्ष्णस्य नस्या-
ञ्जनछर्दितस्नानाहस्त्वमान्ताः । एषु हि
कालेषु वातकफोत्केशो भवति ।

निशान्ताद्या अष्टौ कालाः प्रायोगिकधूमस्य
अन्तशब्दः . सर्वैरिमंरथते . क्षुतान्ताद्यु एकदश क-
ला मृदोर्धूमस्य . नस्यान्ताद्यु . पञ्च कालास्तीक्ष्ण-
स्य . एषु हि नस्यान्तादियु कालेषु वातकफोत्केशो
शो भवति .

नेत्रं तु वस्तिनेत्रद्वयभवं गोपुच्छा-
कारममूलयोः कनिष्ठिकाङ्गुष्ठपरिणाहं रा-
जनापत्रादिभुमवर्तिप्रवेशच्छिद्रमृजु त्रिको-
शं श्रुद्धं शिथिलशलाकागर्भं शमनादिषु
ऋषादातुरांगुलमानेन चत्वारिंशद्द्वित्रिंश-
तुर्विंशत्यङ्गुलं कुर्यात् । कासत्रे वमने
च दशांगुलम् । व्रणभूपनार्येऽष्टांगुलम् ।
कण्ठपरिमण्डलं कुलस्थरादि स्रोत इति ।
एवं हि धूमो दूरात् प्रवृत्तो नेत्रस्य प-
र्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनः श्लिष्यन्वा-
पको भवति ।

आ च धूमे नेत्रं वस्तिनेत्रद्वयवत् तुरादिम-
यमिलयः . अयं कनिष्ठिकामपरिणाहं मूलङ्गुष्ठामप-
रिणाहमते सतनाप्रवेशच्छिद्रं मूत्रे भुमवर्तिप्रवेशच्छिद्रम् ,
विशोदये यस्य वस्त्रस्यन्तः स्तोत्रन्तोकेन योषि मूत्रवन्धि-
ज्ञाने विरचयानि भवन्ति . तैर्हि प्रतिहतो धूमश्चने-
शिरः प्रतिगन् प्रसक्तो भवति . तस्य च नेत्र-
भ्यान्वदिसिन्ध्या शलाका भाषा . यथा पांतादि न
शरिणाते . धूमपातकाले तत्रत्येति . सुवांम् .

कासघ्नादिषु तु नेत्राभाये नळवंशैर-
ण्डदीनामन्यतमाच्छाळी योजयेत् ।

कासघ्नादिषु नेत्राभाये नळवंशाप्यन्तमां नात्रो
योजयेत् .

यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन
श्रुद्धेनाक्षमालेण द्वादशांगुलामिषीकामम्भ-
स्यहोरात्रोपितां कृत्वा लेपयेत् । तत्र
च नवांगुलगर्भां पञ्चप्रलेपामङ्गुष्ठस्थूलां
यवमध्यां छायाशुष्कां वर्ति कृत्वा विग-
तेषीकां च स्नेहाक्तामङ्गारेषु मदीप्य नेत्र-

मूलच्छिद्रे च निभाय यथाहं पानायोप-
नयेत् ।

अत्र प्रथमं तावत् कण्ठपर्यामिषीकां द्वादशांगुलां
शलाकामहोरात्रं पानीयमप्ये स्थापयेत् . एत हि कि-
चिद्द्रव्या भवन्ति . इतरेषुऽङ्गुल्यास्य यथास्य धूम-
द्रव्यकन्देन भक्षणेन कर्षणपरिणाच्छेत्पांतास्य लेपयेत् .
मप्ये नवांगुले तां लेपयति स्थूत्रमप्यां शोषयेत् . शु-
ष्कां विगतेषीकां कुर्यात् . ततोऽङ्गारेषु मदीसां नेत्र-
के धूमद्रव्यमन्ती स्थापयत् धूमं पिबेत् .

अथ धूमार्हः सुमना ऋजूपविष्टः प्रा-
कृत्तोच्छ्वासनिश्वासां विवृतांशुद्रशनो ने-
त्राग्रनिविष्टदृष्टिः पर्यायेणकैकं नासापुटं पि-
धायतरेणाक्षिप्य मुखेनोत्सृजेत् । मुखेन
तु मुखेनेत्रं । न नासया दृग्विघातभयात् ।

स्थगितादिनेत्रेण नासापुटेन धूम पीत्वा मुखेनेत्रो-
त्सृजेत् . सर्वथा नासया नोत्सृजेत् . दृग्विघातभयात् .

तत्र प्रायोगिकं द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन् वा
पानांस्त्रींश्च पर्यायान् । कण्ठादूर्ध्वमुत्कि-
ष्टे दोषे पूर्वभासया ततो मुखेन । क-
ण्ठे तु पूर्वमास्येन । परं चाहोरात्रस्य
द्विः पिबेत् ।

तत्र प्रायोगिकं प्रत्येकं नासापुटेन मूत्रेण च प-
र्यायेण हीत् वारार पापयेत् . न न्वेकवारम् . प्र-
त्येकं पर्यायेण विनासान् द्वौ वा पर्यायेण योजयेत् .
अधिपनीश्वरेणुपायानम् . कण्ठादूर्ध्वं यदा दोषोच्छे-
स्तदा पूर्वं नामया धूमः . यदा तु कण्ठ एवोच्छे-
स्तदा पूर्वं मूत्रेण . अहोरात्रस्य मये द्वौ वारौ
प्रायोगिकस्य परं पानम् .

स्नेहिकं त्रींस्त्रींश्चतुरश्रतुरो वापानान्
यावद्वाह्यमदृष्टिस्तथा सकृद्दहोरात्रस्य ।

श्रीश्रीशत्रुभक्षुसे वा आग्नान्तर्यामिण्योर्दिकं धूमं पिबेत् . यागशालामुनिः . तथा श्रीहिकमहोपाचार्य मध्ये एकवारं पिबेत् .

तीक्ष्णं नासाभ्यामिव चतुरश्रतुरधापानान् याचद्वा स्रोतोलाघवम् । तथा त्रिशतुर्वाहोरात्रस्य । तत्राक्षेपविसर्गावापानमित्याहुः ।

तीक्ष्णं पर्यायेण चतुरश्रतुरधापानान् अह्नोपानम् मध्ये श्रीशत्रुसे वा वासुदेव तत्र नासाभ्यां न सुरेण मत्तान्तरमाह . तत्र प्रायोगिक द्वौ द्वौ श्रोतान्तिपापानान् पाययेत् . नामापुराण्यां सुरेण च द्वौ द्वौ श्रोतान्तिपापानान् पाययेत् . नन्वेभिः स्रोतोभिः सहस्य क्रियन्ते द्विधाः पातव्याः क्रियन्ते वा त्रिधा इत्यपेशनामाह . श्रीशत्रु पर्यायानिति श्रीनिर पर्यायान् पिबेत् न त्वयिक नाप्येकवारं सर्वैः स्रोतोभिः एवैव द्विधात् विनात् पाययेत् . अपि तु त्रिभिः पर्यायेरेवेति . अस्यायमर्थः प्रायोगिकं धूमं प्रथममेकेन नासापुटेन द्वौ वा श्रोतान्तिपापानान् पिबेदित्येकः पर्यायः . इदमेव द्विरापान विरापानं वा प्रथमकृत्वासापुटान्तरेण मुनेन चान्तरेणित्यमिति द्विरापानानां विरापानानां च पर्यायत्रय विरापानं कृतेन भवति . तत्रापि क्रियापत्रः . प्रथममेकेन नासापुटेनापानद्वयं तत्र वा तत्रो द्वितीयेन नामापुरेणापानद्वयं त्रयं वा . ततो मुतेनापानद्वयं त्रयं वेति संहत्य त्रिभिः स्रोतोभिरापानपट्टकमापाननयक वा पातव्यं भवति . सुश्रुतेनापि त्रिभिः कलाभिः पर्यायेतेन कालेन प्रायोगिकरूपेणोपयोगे इत्यापाननयकमेव विहितं भवति . अथ न्यासिकारिकमो दोषे प्राणशिरागते सति . यदा पुनः कण्ठगतो दोषस्तदापानपट्टकमापाननयक वा मुतादिद्वयमेकमेव पातव्यमित्येकस्मिन्पट्टकेन एकवारं कृत्वा पुनरपि तस्मिन्नेवाह्वयकारं प्रयोक्तव्यम् . प्रायोगिकरूपेण एकस्मिन्पट्टकेन द्वादशाष्टादश वा पानानि भवन्ति . कौहिकं पुनरेकस्मिन्पट्टकेन आपाननयकमापानद्वादशकं वा प्रयोगव्यम् . पुनर्विरेचनं नासापुराण्यामिव पातव्यमेकस्मिन्पट्टकेन चतुर्विंशत्यापानं द्वादशदापानं वा प्रयोक्तव्यमिति केचिदाचार्याः .

कासघ्नं तु चूर्णं मुञ्जिकां वा निधूमदीमस्थिराक्षारपूर्णं मुसंस्थिते शगवे मक्षिष्यान्प्येन मूर्तिं प्रसृजन्निष्ठेण शरत्विणापिपायं निःशयं च तत्स्रोतसि नेत्रं कृत्वा मुसंनेत्रं धूमं पिबेत् । उरःप्राप्तं च मुखेनवाद्मेपत् । मन्वान्ते च धूमं पुनः सिपेत् । पिबेद्यादोषशुद्धेर्याचद्वा ।

अह्नोपानं शरते चूर्णं मुञ्जिकां वा प्रसृज्य द्विशीतमशोचनं कृत्वापिष्टं शगवामपि कृत्वा तपिष्ठे धूमं नेत्रमूत्रं सरोज्यं तदम चारये सरोज्यं काल्पं धूमं पिबेत् .

नद्धामनमपि कृसरामनतिघनां पांत्या पिबेत् । तद्वच व्रणमपि धुपायेद्वैशद्याय कृद्देवदत्तोपशमनाय च ।

कृसरं च नातिघनां पीत्वा मानन धूमं पिबेत् . तद्वच वच धुपायेत् . पंथातुद्धराय .

धूमस्यायोगे दोषोत्केशाद्रोगशुद्धिः । अतियोगे प्रासुक्तमिति । भवति चात् ।

धूमयोगेन दोषोत्केशाद्रोगोद्धव . अतियोगेद्विमायधान्येयामपि अमार्दानं चरंरत्नयुक्तम् .

हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लाघवं शमः । यथेरितानां रोगाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥ शमनो वातकफयोः संसर्गे स्वस्थकर्मणि । घृहणो माशुते शस्तो धूमः संशोधनः कफे ॥

इति धूमपानविधिर्नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥

सम्यग्पति ह्यष्टुनादिप्रथमम् . सुवोपमन्वत् .

इतिन्दुविरचितयायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां त्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ।

ऊर्वाहप्रनद्वेन गण्डपादिदानधानायाध्याय अरभ्यते .

अथातो गण्डपादिविधिप्रध्यायं व्याख्यास्यामः । इति . दृस्मानुरालंयादयो महर्षयः ।

चतुर्विधो भवति गण्डपः । स्नैहिकः शमनः शोधनो रोपणश्च । तेषामाद्यास्तयः क्रमेण वातपित्तकफामयघ्नाः । रोपणस्तस्वायत्रणघ्नः । शमनः स्तम्भनः प्रसादनो निर्वापण इति पर्मायाः ।

अथात इत्यादि . रौहिकादिभेदेन चतुर्विधो गण्डपो मुतभावेद्रवः . तत्र रौहिको वाति पित्ते शमनः शोधनः कफे आस्यघ्नेषु रोपणः .

तत्र स्वादुम्ललवणोष्णरौपधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसस्ति-लकल्कोदकं क्षीरं वा स्नैहिकः । तिक्तकफायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजम्बामालतीपल्लवोत्पलमधुकफायसितोदकसौद्रक्षी-रेक्षुरसभृतादिभिः शमनः कट्वम्ललवणोष्णैः शिरोविरेचनद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्फितालोद्धितैः शोधनः । रोपणस्तु कफायमधुरशीतैर्यथासं चोषदिष्टैः

तत्र रौहिकः स्वादुम्लारिभिर्द्रव्यैर्भवति . साम-मन्तिक्यादेभिः . शोधनः कट्वदिभिः . रोपणः क-भापादिभिर्गुणैस्तु मरुतेषु चोषदिष्टैर्द्रव्यैर्गण्डपो भवति .

अपि च ।

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।
सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥
गण्डपधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।
ऊपादाहान्विते पाके क्षते चागन्तुसंभवे ॥
विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्भार्यं पयोऽथवा ।
वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखे त्रणान् ॥
दाहदृष्णाप्रशमनं मधुगण्डपधारणम् ।
धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्धनाशनम् ॥
तदेवालवर्षेणं शीतं मुखशोपहरं परम् ।
आशु क्षाराम्बुगण्डूपो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ।

अपि चेति समुध्ये . दन्तहर्षादिषु तिलक-ल्कोदय तैल वा मांसरसोऽथवा गण्डपधारणे नित्यं हि-तः सुबोधमन्यत् .

अथ निवाते सातपे सुखोषविष्टस्त-ननाः खिन्नमृदितगळकपोलललाटदेशो व-रमध्यावरां क्रमाद्वक्त्रार्धत्रिभागचतुर्भागपूर-णीं द्रवमात्रां कल्कं वा कौलप्रमाणं कि-ञ्चिदुन्नमितास्योऽनभ्यवहरन् धारयेत् । कवळं तु पर्यायेण कपोलौ कण्ठं च संचारयेत् । अपमेत्र च कवळगण्डपयो-विशेषः ।

तस्य गण्डपस्य मातृभूमिपूरणी वरा श्रेष्ठ . निभासभूमिपूरणी मया . चतुर्भागमुत्पूरणी अचरा . इति द्रवमानम् . कवळस्य कौलमात्रा . कौलं तो-लरूप . बदरमात्रेभ्य वा ज्येष्ठावतारमधारकृती ग-ण्डूपकवळयोर्विशेषोऽन्यतराद्यम् .

मुखे संचार्यते यातु सा मात्रा कवळः स्मृतः ।

असंचारातु या मात्रा स गण्डूपः प्रकीर्तितः ॥

पुनश्च स्वेदमर्दनान्याचरेत् । एव-
मुत्कृष्टः कफो वक्त्रं प्रतिपद्यते । ताव-
च्च धार्यो यावत् कफपूर्णकपोलता स्ववद्-
प्राणनेत्रता भेषजस्य वाजुपट्टितः कफेन ।
एवं शीन् पश्च सप्त वा गण्डूपान् धार-
येत् । यावद्वा सम्यग्भूमपीतलिङ्गोत्पत्तिः ।
तस्य स्वास्थ्येन योगं जाळयरसाज्ञानारु-
चिहृदयद्रवस्वरसादकर्णनादैरतियोगमुपलक्ष-
येत् । तेषां यथासं प्रतिकुर्वीत ।

सुखेयादि सुषोमम् . तत्र च धूमवत् सम्य-
ग्गोचरशुभम् . जाळ्यार्द्रत्वयोगानियोग उद्देशमिति . एषु
जाळ्यार्द्राभ्यां चिरुसा कुर्यात् .

प्रतिसारणं तु त्रिविधम् । गण्डू-
पोदितानां द्रव्याणाम् । रसाक्रियाकलक-
श्चूर्णश्च । तद्भिष्यन्दाधिमन्थगळशुण्डि-
कादिषु युक्त्या प्रयोज्यम् । अतिप्रसार-
रणादूपाद्योपदाहलेदृशोपादयो भवन्ति ।

गण्डूपोक्तानां द्रव्याणां रसाक्रियाकलकश्चूर्णविविध
प्रतिसारणमुच्यते . तत्र प्रतिसारणमभिष्यन्द्रप्रथिमन्थगळ-
शुण्डिकादिषु यथायोग्यप्रयोज्यम् . प्रतिसारणानियोगा-
दूपादयो भवन्ति . स्वेदरतिमान् दाह ऊरु .

मुखालंपोऽपि त्रिविधो दोषघ्नो विषघ्नो
वर्णयश्च । त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धोद्गु-
ल्लोत्सेधः । न चाल्लग्नसुलोऽतिभाष्यहा-
स्यग्नोऽधशोक्रोदनखादनाग्न्यातपदिवास्व -
मान् संवेत् । कण्डूत्वकशोऽपर्पानसहृद्गु-
णात्तथात् । न च शुष्कानुषोषितव्यः ।

शुष्को हि छविं दृश्यति । तमाद्रियत्वा-
पनयेत् । आलेपान्ते च मुख्यमभ्यज्यात् ।

दोषनादिभेदेन त्रिविधो गुरादेवः . तस्य च
त्रिविधः प्रमाणम् . अहृत्तचतुर्भागोऽहृत्तचतुर्भागो-
गंधोऽर्धोऽहृत्तचतुर्भागम् . उरुत्सेधो तनन्त्रम् . आरुत्त-
गुरात्तःकण्डूमतिभाष्यार्द्रत्वं न भवेत् . कण्डूवारिण-
भवात् . गुरोः ॥

न तु यांज्यो रात्रिजागरिताजीर्ण-
दत्तनस्यासुचिद्गुणप्रतिश्यायिनाम् । स-
म्यक्प्रयुक्तश्चाकालवल्लीपल्लिततिमिरच्यद्भक्ति-
लकादीन् प्रशमयति । स्वस्थस्य तु दृष्टिव-
ले पुण्डरीककान्तवक्त्रतां च करोति ।

न तु मृगान्धो रात्रिजागरितादिषु यांज्यः .
स च सम्यक्प्रयुक्तः सप्तकादपलितार्द्रां नाशयति .

मूर्धत्तले पुनश्चतुर्धा भिद्यते । अ-
भ्यङ्गः परिपेकः पिचुर्यस्तिरिति । यथोत्तरं
ते बलिनः । तेष्वभ्यङ्गादयः प्रसिद्धस्वरूपाः ।

जिरमि यतैले दोषने तन्मूर्धत्तलेमुच्यते . त-
स्याभ्यङ्गादिभेदेन चतुर्विधत्वम् . पिचुः कार्पासमयः .
शिरौवस्तिरप्रसिद्धत्वादिधानमुच्यते .

शिरौवस्तिरविधिस्तु वस्तिं सुमृदितं
द्विमुखं शिरःप्रमाणमाकर्णप्रवेशं द्वादशागु-
ल्लिखितारं कुर्यात् । अथ शुद्धतनोः सा-
यं रात्रौ वा स्वभ्यक्तस्निग्धस्य जानुसम-
सोपाथयासनोपविष्टस्य केगान्ते श्लक्ष्णं व्य-
द्गुलं सुमूक्षमेण मापपिष्टेन सद्यः सुखाम्बु-
गृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपटं वशीयात् ।
ततस्तस्योपरि संघाय वस्तिनाकर्म वस्ति-

मूलं च दृढमवलीकं समञ्जैलवेणिकया ध-
 ध्वा पुनर्मापपिटेनापरिस्रावि कृत्वा यथा-
 च्याधिदोषदृष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं गु-
 सुखोपगमासेचययावत् केशभूमरुपर्यङ्गु-
 लम् । तावच्च धार्यो यावत् कर्णमुखनासासु-
 निर्वेद्रनोपशमो वा भवति । विशेषतो
 वातजेषु विकारेषु दशमात्रासहस्राणि ।
 पित्तरक्तजेष्वर्धौ । पट्ट कफजेषु । स-
 हस्रमरोगकर्षणि । ततोऽपनीते स्नेहे वि-
 मुच्य वस्तिं शिरसः स्कन्धग्रीवापृष्ठलला-
 टादीन्त्यनुमुखं मर्दयेत् । उष्णाम्बुना स्ना-
 तं च यथाहं भोजयेत् । स्नेहोक्तं चा-
 स्याच्चारसादिशेत् । एवं त्रीणि पञ्च स-
 स वा दिनानि योजयेदिति । भवति चात्र ।

शिरोवलिरेत्यादि . द्विमुराभिव्येकेन मुरेन शिर-
 प्राविशति द्वितीयेन स्नेह विभक्तिं केशानामन्ते मापकन्केन
 लिप्त वस्त्राद वना तन्वोपारे चर्मपट्ट वस्त्राल्य यो-
 जयेत् . च वेयो वचसादिका . सुखोपमन्यत् .
 भवति चात्रेति तन्वरीतिः .

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु ।
 अरुंषिकाशिरस्तोददाहपाकत्रणेषु तु ॥
 पिरिपैकः पित्तुः केशशतस्फुटनधूपने ।
 नेत्रस्तम्भे च वस्तिस्तु प्रसुप्त्यार्दितजागरे ॥
 नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।

कचशतनसितत्वपिञ्जरत्वं
 परिपुटनं शिरसः समीररोगान् ।
 जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं
 स्वरहनुमूर्धवलं च मूर्धतैलम् ॥

तत्रत्यादि सुखोपम् .

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ।
 रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने ॥

कर्णे पूरणं धारयेदागुगे यावद्गुणो मार्दवं स्यात् .
 नस्थपृष्ठं मानाशतम् .

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।
 निमेषोन्मेषकालेन समं मावा तु सा स्मृता ॥

इति गण्डूपादिविधिर्नामैकत्रिंशोऽध्यायः ।

निमेषोन्मेषेण सह यावद् दक्षिणं जानुमण्डलं ह-
 स्ताग्रं पर्येति जातृत्या गच्छति तावत्कालो माना .

इतीन्द्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्याया-
 मेकत्रिंशोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वहृत्स्य प्रकृतत्वात्तत्र च नेत्रयोः प्राधान्यान्ना-
 लाक्यस्य चाहाहातुप्रवेशात् सूत्रस्थाने नेत्रोपचारायान्याय
 आरम्यते .

अथात आश्चर्योतनाञ्जनविधिर्मध्यायं
 व्याख्यास्यामः । इति हस्साहुरात्रयादयो
 महर्षयः ।

आश्चर्योतनं सर्वाक्षरोगेष्वप्यथ उप-
 क्रमः । नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रु-
 वर्षर्पण्दाहतोदभेदपाकशोककण्डूघ्नम् । अ-

व्यक्तेष्वेवंगुणमेव पक्षमपरिहारेणाक्षिको-
शालेपनम् । तच्च पुनर्विडालकसंज्ञम् ।

अथात इत्यादि . आश्रयोतनं नयनसंकेः .
तथाक्षिरोनेषु प्रभात उपक्रमः . यथासं च द्रव्य-
प्रकृतिपत नेत्रगोमादिप्रम् . अव्यक्तेश्वरकुट्टेषु रागादिषु
तेरेव द्रव्यैर्बेहिरालेपनम् . तद्विडालकसंज्ञम् .

तयोरकालो रात्रिः । कालस्तु सर्व-
महर्षदनेतोत्पत्तिर्वा । निवातशरणशयनस्थस्य
विशोध्य नेत्रमपाङ्गे भाजनं कृत्वा वाम-
हस्तेनोन्मील्य दक्षिणहस्तेन शुक्लव्यसक्तया
पिचुवर्त्या दशद्वादशाष्टौ वा विन्दून् कनी-
नकदेशे मृद्गुलादवसेचयेत् । एवमस्य
न विन्दुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायन्ते ।
आश्रयोतितं च मृदुना चैलेन शोभयेत् ।
अन्धेन चोष्णाभ्युत्थितेन वातकफयोः स्वे-
दयेत् । आश्रव्योतनं च तयोः कौष्णम् ।
सुशीतं पित्तरक्तविषेषु । तत्तु नात्यर्थं
तीक्ष्णमुष्णं शीतं प्रभूतमूनमपरिस्त्रावितं वा
योगयेत् । अतितीक्ष्णमुष्णं वा दाहरागपा-
कदृष्टिदोषत्रैल्यानि करोति । अतिशीतं
संस्माशुघर्षनिस्तोदान् । अतिमात्रं क-
पा प्रवर्ततासंकोचस्फुरणोन्मीलनप्रवातासह-
दर्यपान् । ऊनप्रमाणं न रोगशान्तिम् ।
अपरिभुतमशुघर्षवेदनाः ।

तयोरालेपदि . नयोर्गत्याध्यायनविशालकयोः .
सुषोमम् . अपातः कर्षनां नेत्रपनम् . कर्नानिवः
नामादिक्टे . सुनिम्बे प्रचम्बमाना पिचुवर्तिः कार्या .
तद्वैरिति वातकफयोः . अपरिध्यातेनर्वापथ पदेनगा-
ञ्जिनम् . परं इव परंः कदापिनेना कट्टशयनम् . अ-
परिध्यातेनर्वापथि कं करोति .

नेत्रे च प्रणिहितमौषधं कोशसन्धि-
सिराशृङ्गाटकप्राणास्यस्रोतांसि गत्वोर्ध्वं प्रवृ-
त्तमपवर्तयति दोषम् ।

मर्बं चोषधं नेत्रे प्रणिहितमाक्षिकोमादिकं प्राणास्य-
स्रोतांसि च गत्वोर्ध्वं प्रवृत्तं दोषमपवर्तयति सन्धः .

यदा चाश्रयोतनेन पित्तश्लेष्मशोषि-
तोत्थेषु नयनामयेषु संशोधनैर्विशुद्धस्य दू-
पिकाघनत्वपैच्छिल्यकण्डूकेश्वयधुम्लानता-
रागविच्छेदः पक्वलिङ्गसुपलक्षितं भवति ।
तदा नेत्रमात्राश्रये व्याधायञ्जने प्रयोज्यम् ।
न दोषत्रयोदये । न चानिर्द्दतदोषे ।
तत्र हि दोषोत्क्षेपेन रागादिदृष्टिः अक्षि-
पाकतिमिरोत्पत्तिश्च ।

यदा चेत्यादिनाञ्जनविधिः . पित्तकुट्टेषु नय-
नामयेषु आश्रयोतनेन तशोवर्धने विशुद्धस्य यदा दूषि-
कादिविच्छेदः पक्वलिङ्गं ज्ञातं भवति . तदा नेत्रमा-
त्राश्रये व्याधी शुद्धशरीरस्याञ्जनं योज्यमिति सन्धः .
सुषोमम् . अक्षिपाके रोगविशेषः .

तत्तु लेखनं रोपणं म्लहनं प्रसा-
दनमिति चतुर्विधं भवति । तत्राम्ला-
दिभि रसैः पञ्चभिः शुक्रार्मादिषु लेखनम् ।

तथाञ्जनं लेखनादिभेदेन चतुर्विधम् . तत्र मनु-
रपयं रसैर्लेखनं भवति . तच्च मृदादिषु .

तित्तकपायैः सस्नेहैरभिष्यन्देषु रो-
पणम् ।

मिक्तैः कपायैश्च स्नेहमिश्रैः रोपणं भवति . त-
न्नाभिमन्दादिषु .

सर्पादिवसादिभिर्वान्तिमिरादिषु स्ने-
हनम् ।

मर्षादिवसादिभिः स्नेहनं भवति . तत्र पात-
तिमिरादिषु .

स्वादुशीतैः सस्नेहैरभिष्यन्दान्ते सू-
र्योपरागाशनित्रिदुत्संपातभूतपिशाचात्यद्भु-
तदशेनाद्युपहृतायां दृष्टौ स्वस्थदृत्ते च प्र-
सादनम् ।

स्वादुशीतैः स्नेहाभिः प्रसादनं नाम भवति .
तदभिष्यन्दस्यान्ते सूर्योपरागावलोकनाद्युपहृतायां दृष्टौ स्व-
स्थदृत्ते च .

प्रसादनं एव चूर्णस्तीक्ष्णाञ्जनाभि-
संतप्तैश्चक्षुषि प्रयुज्यमानः प्रत्यञ्जनसंज्ञां
लभते । पद्विधं वा प्रतिरसभेदादञ्ज-
नम् । द्विविधमेव वा तीक्ष्णं मृदु च ।

यदाद्येन तीक्ष्णाञ्जनेन संतप्तं चक्षुषि प्रसादनमेव
चूर्णं प्रयुज्यते तदा तन्पूर्णां प्रत्यञ्जनसंज्ञां प्राप्नोति . छ-
सोपम् .

कल्पना तु त्रिविधा । पिण्डो र-
सक्रिया चूर्णश्च । यथापूर्वं ते वलिन-
स्तस्मात् प्रबलमध्यावलेप्चामयेषु क्रमात्तान्
प्रयोजयेत् । तत्र पिण्डो हरेणुमात्रस्ती-
क्ष्णस्य । रसक्रिया विष्णुमात्रा । तद्-
द्विगुणा मृदोः । चूर्णो द्विशलाकः ।
मृदोस्त्रिशलाकः ।

तस्य चाञ्जनस्य कल्पना पिण्डादिभेदेन त्रिविधा .
तत्र प्रबलेष्वामयेषु पिण्डो मयेषु रसक्रिया अवलेपु
तु चूर्णः . तत्रैत्यादि सुबोधम् . शलाकासुतद्वयल-
प्रचूर्णो माता तीक्ष्णस्येति यथातद्भ्यम् .

पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे मधुरम् ।

राजतेऽम्लम् । मेघशृङ्गमये लवणम् ।
कांस्ये तिक्तम् । वैदूर्यमयेऽश्ममये वा क-
डुकम् । ताम्रमय आयसे वा कपायम् ।
नल्लक्षपद्मस्फटिकशंखाद्यन्यतमे शीतम् ।
एवमव्यापन्नगुणं भवति । वर्तिघर्षणा-
र्था च शिलातिश्चक्षणा निम्नमध्यानुद्गारि-
णी पश्चांगुलायता व्यङ्गुलविस्तीर्णा ।

पात्र इत्यादि सुबोधम् . अनुद्गारिणी या पृथ-
माणं नैर्द्विपति .

शलाकाः पञ्च कनकरजतताम्रलो-
होद्भवा अङ्गुली च । तत्राद्ये प्रसाद-
नेऽञ्जने स्नेहने च । मध्या लेखने । अ-
न्ये रोपणे । मृदुत्वाद्ङ्गुल्यत्र प्रधान-
तमा । अतः सरजेऽक्षिणं सैव प्रयोज्या ।
शेषा दशांगुला राजभापस्थूलाः । सु-
श्चक्षणास्तनुमध्या मुखयोर्मुकुळाकाराः क-
ळायपरिमण्डलाश्च ।

शलाका इत्यादि सुबोधम् . आद्ये कनकरजने
दे शलाके प्रसादनेऽञ्जने योज्ये स्नेहने च . मध्या
ताम्रमयी . अन्ये लोहाद्ङ्गुल्यौ . कळायपरिमण्ड-
ला मुकुळाकारा सुतयोरतीक्ष्णमित्यर्थः .

अथाञ्जनं नातिशीतोष्णाभ्रवातायां
वेलायामुभयकालं च योज्यम् । तथा स-
ततं नैव वा ।

अथाञ्जनमतिशीतोष्णाभ्रवानायां सद्योभयकालं च
योजयेत् . नैव वा कस्यचिदञ्जनं योजयेत् . एतावता
एतद्गुणं भवति . उचिताञ्जनाय सततमञ्जनं देयम् .
अनुचितान्जनाय नैव देयमिति . तथा च वैदेयां सं-
दितायां रक्तदशितमंस्कृतायां पठ्यते . “अनञ्जनेना-

भुचितान् मनुष्यान् प्रवाभते दत्तमिहाञ्जनं तन् . अ-
धाञ्जनेनाभुधिताननेकाननञ्जनाद्व्याधिरूपेति कृष्णः . त-
स्माद्धि नित्याञ्जनेमेव पथ्यमनञ्जनं चानुचितस्य पथ्यम् -
अनञ्जनात्त्वञ्जनेमेव भूयल्लस्माद्धि नित्याञ्जनेमेव कुर्यात् .
अनञ्जनो यस्तु पुनर्मनुष्यः कथं सुखी स्यात् पुनरञ्ज-
नेने"ति . एतच्च स्वस्थयुक्त एवोच्यते . आतुरवृत्ते
तु व्याभुपशभावाधि तत्रञ्जनं स्यात् .

सरुजे चाक्षिण प्राक् पश्चादितरस्मिन् ।
अन्यथाञ्जनोद्वेगसंक्वचितेऽन्तः सम्यगौपधं
नानुप्रविशेत् । तत्रैवमतिशीतादिषु च य-
थास्वं दोषोत्केशाद्विकारपरिहृद्भिः ।

यत्रैकमधि सरुजं त्रितीय नीरुजं तत्र सरुजेऽक्षिण
प्रथमं नीरुजेऽक्षिण पश्चादित्येव योजयेत् . अन्यथा
प्राक् नीरुजे दीयमानमुद्वेगेन सरुजस्याक्षयः सकाचिना-
दीपनं न प्रविशति . सुवीचम् .

न च योज्यं क्रुद्धभीतशङ्कितशोकि-
तशान्तागितमात्रविरिक्तधूममद्यपीतदचनस्य -
रात्रिजागरितवेगितरुदितपिपासितज्वरित -
च्छर्दितातेतान्तनेत्राभिहतशिरोरुजातेशिरः -
स्तातानुदितादित्येषु । एष्वञ्जनाद्भूमोर्ध्वगः
संरम्भाश्रुनेदनाविलत्वोपाराम्नापिकानिस्तो -
दक्रुद्धीन्मीलनभययुमुक्तमिरादीन् ज-
नयेत् ।

तथाञ्जनं कुडादिषु न योज्यम् . अशितमावे
भोजनानन्तरम् . एषु कुडादिषुर्वर्षातरस्य ऊष्मा संर-
म्भादीन् जनयेत् .

अथ सममुखोपविष्टस्योपविष्टो वा-
मांगुष्ठेन वर्त्मोत्तरगुदिस्य कृष्णभागस्याधः-
कनीनकादप्राङ्गं यावदञ्जनं नयेदनल्पमप्र-
भूतमनतितीक्ष्णमनच्छमत्तान्द्रमककंशमद्भुतम -

विळम्बितमतिर्यग्दृष्यकम्पितमघट्टितमनाका-
न्तं च । चूर्णे तु गतागतं कुर्यात् । अ-
न्यथा हि रागाश्रुशुक्राद्युत्पत्तिः । ततोऽञ्ज-
नानुगमनायात्तुन्मीलयन् शनैश्शनरन्तशशुः
सञ्चारयेत् । एवमक्षयनुगच्छति । वर्त्म-
नी किञ्चिच्चालयेत् । न तु सहसोन्मे-
पणनिर्ष्पीडनप्रक्षालनानि कुर्यात् । वा-
ष्पोत्किष्टदोषस्तम्भभायात् । अपि च ।

अपौपविष्टो वैद्य उपनिष्टस्यातुरस्थो र्वमशिशुमृष्टिषु
यद्योक्तविधानेनाञ्जयेत् . अञ्जनातुगमयेति . तथाञ्जनं
सरुजमव्यनुगच्छति . अपि चेति समुच्ये .

अपेतौपधसंरम्भं निर्हृतं नयनं यदा ।
व्याधिदोषतुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥
सचैलेनाथ नयनं सव्यांगुष्ठेन दक्षिणम् ।
ऊर्ध्ववर्त्मनि संगृह्य शनैश्शोध्यं समन्ततः ॥
दक्षिणांगुष्ठकेनेवं शोध्यं सव्यं च लोचनम् ।
वर्त्मप्राप्ताञ्जनादौषो रोगान् कुर्यादितोऽन्यथा ॥

यदा चापेतौपधसंरम्भं चक्षुर्भवति . तदा व्या-
प्यादियोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत् . तथा वैद्यो वामांगुष्ठे-
नानुरस्य दक्षिणमधि शोषयेत् . दक्षिणेन च वामम् .
अतोऽन्यथेति सद्रोषेन विनाञ्जनेन वर्त्मशातो दोषो
वर्त्मन्येव रोगान् कुर्यात् .

तीक्ष्णाञ्जनान्ते चैनं धूमं पाययेत् ।
यस्याञ्जिते कण्टजाड्योपदेहाः स्युः । त-
स्य तीष्णमञ्जनं धूमं वा पुनरवचारयेत् ।
एतदेव दुर्विरिक्ताक्षिलक्षणं साधनं च ।
अतिविरिक्तात् संतापनिस्तोदशूलस्तम्भधर्षा-
श्रुदारुणप्रतिबोधकपायवर्त्मताशिरोरुग्दृष्टि -

दौर्वल्यानि । तत्र शीतमाश्रयोतनं प्रत्य-
ङ्जनं वा । सम्यग्विद्वेकाद्यथास्त्रमामयो-
पशमः । सुखोन्मीलननिमीलनवातातपस-
हत्वानि चेति भवति चात्र ।

तीक्ष्णत्यादि सुषोमम् . एतदेवेति . कण्डूवा-
दिकं दुधिरिक्ताशिलध्रुणम् . एषैव तत्र चिकित्सा य-
त्तीक्ष्णमन्नन धूर्मा वा . आक्षिण तीक्ष्णान्नातियांगान्
रोतापायुद्धवः . सम्यग्विद्वेकाद्रोगोपशमः सुखोन्मीलना-
दयश्च जायन्ते .

रोगादिष्वपि तथा योगादीननुचिन्तयेत् ।
दोषोदयानुसारेण प्रतिकुर्वीत तेषु च ॥

इत्याश्रयोतनास्त्रनविधिनांम द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

रोगादिष्वपि यथायोग्यं सम्यग्योगादींस्ताश्चिकित्सां
चोद्दयेत् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंमहर्ष्याख्यायां
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

पूर्ववद्व्यापारम्भः .

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिर्नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्साहुराल्लेयादयो
महर्षयः ।

यद्ययनं परिताम्यति परिशुष्कं रु-
क्षं स्तब्धं गिद्धं निम्नमाविलमवनद्धं शी-

र्णपक्ष्म तथा कृच्छ्रोन्मीलसिरोत्पातसिरा-
हर्षोर्जुनशुष्कतिमिराभिष्यन्दाधिमन्धान्यतो -
वातवातपर्ययशुष्काक्षिपाकाल्पशोफादिरोगा -
तुरमपगतरागाश्रुदूपिकावेदनं तत्र तर्पणं
योजयेत् । न त्वशान्तोपद्रवेऽक्षिण नाति-
शीतोष्णवर्षदुर्दिने न नस्यानर्हेषु च । त-
द्वत् पुटपाकमपि ।

अथात इत्यादि . यत्रयनं ताम्यत्वादिशुण्युक्त
कृच्छ्रोन्मीलनाद्यातुरं चापगतरागादि तत्र तर्पणं योजयेत् .
अशान्तोपद्रवे नेषु तर्पणं न योजयेत् . उपद्रवा रा-
गाश्वाद्यः . पुटपाको विषयाविषययोस्तर्पणयोगश्लेषः .

अथ दिवसस्याष्टमे भागे गते श्लेषे
वा निवातातपरजोभुमे कृतनीलपीतान्यतर-
यवनिक्ते वेष्मनि जीर्णभक्तस्य सुखशयन-
गतस्य उत्तानस्य मृदितमापपिष्टकल्केन ने-
त्रकोशाद् बहिर्द्व्यङ्गुलोच्छ्वायाधारां परिम-
ण्डलावसंवाधौ समावपरिस्त्राविणौ कृत्वा
तत्रोष्णोदकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे य-
थास्वौपथविषकं क्षीरं सर्पिः सर्पिर्मण्डं
वात्रसेचयेत् । यावन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि
भ्रूरोमाणि च । ततः शनैरस्योन्मेषमा-
चरतो मात्रां गणयेत् । वर्त्मजेषु विका-
रेषु शतं सन्धिजेषु त्रीणि शुक्रजेषु पञ्च
कृष्णजेषु सप्त दृष्टिजेष्वष्टौ सहस्रमधिमन्थेषु ।
प्रतिदोषं तु वाते सहस्रं पित्ते पद् शतानि
कफे पञ्च स्वस्यकर्मणि च ।

अथेत्यादिना तर्पणविधानम् . नेत्रगोष्ठ्याद् बहिः
पिष्टमापवाद्यै कृत्वा धांसादिना पूर्येदिति तर्पणम् .
एवौपथमन्थम् . यवनिगा तित्तरिणी .

ततोऽस्यापाङ्गदेशे शलाकया द्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने स्रावयेत् । आधारां चापनीय यवकल्केनाक्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये यथाहं धूमं पाययेत् । सुखोदकप्रक्षालितमुखं चैनं यथाव्याधि भोजयेत् । आतपाकाशभास्वदर्शनानि च परिहरेत् ।

ततोऽस्यापाङ्गदेशे मापपाब्ब्याः सेहासाय शलाकया द्वारं कारयेत् . यथाव्याधीति वरय व्याधेर्यं आहार उक्तः . आतपादीन् परिहरेत् .

अनेन विधिना मत्वहं वायावेकान्तरं रक्तपित्तयोर्ज्ञान्तरं कफे स्वस्थे च । यथादोषोत्कर्षं संसर्गसन्निपातयोः । एवमेकाहं त्र्यहं पञ्चाहं वा कुर्यादावृत्तेर्वा । वृत्तावृत्तातिवृत्तलिङ्गानि तु क्रमात् स्वास्थ्यवातकफविकारैरादिसेत् ।

मलहमित्यादिना दौषभेदनं प्रयोगः . संसर्गे सन्निपाते च उत्कृष्टदोषार्थशया . सुनोषमन्यन् . तत्र तर्पणमग्न्ययोगं स्नास्याङ्गशयेन् . अयोगं वातरोगैः . अनियोगं श्लेष्मरोगैः .

यदा तु सम्यग्योगप्राप्तं तर्पणं भवति तदा तद्विधेष्वेव रोगेषु पुटपाकं विदध्यात् । स त्रिविधः । स्नेहनो लेखनः प्रसादनश्च ।

तर्पणसम्यग्योगे सति तदुन्नेत्वेव रोगेषु पुटपाकं विदध्यात् स च त्रिविधः .

तत्र स्नेहनमानूपसाधारणमांसमेदोम-

ज्वरसाभिः तथा स्वादुद्रव्यैश्च क्षीरपिष्टै रून्नेऽक्षिणं प्रयोजयेत् ।

तत्र स्नेहनमानूपानां माधारणानां च प्राणिनां मांसादिभिर्मनुष्येभ्य इत्यं रून्नेऽक्षिणं कार्यम् .

लेखनं जाङ्गलमृगपक्षिमांसयकृद्भिर्मुक्तामवाळशङ्खनाम्रायस्समुद्रफेनकासीसर्पातोजसैन्धवादिभिश्च लेखनद्रव्यैर्दधिमस्तुमधुपिष्टैः स्निग्धैः ।

छेरानं नाम जाङ्गलानां मृगानां पक्षिणां च प्रत्येकं मांसं यकृत्वा च मुक्तादिभिश्च विभिन्नं दद्यादितिः .

प्रसादनीयं तु जाङ्गलमृगपक्षियकृद्भृद्यमज्जवसाभिर्मधुरद्रव्यैश्च स्त्रीस्तन्यक्षीराज्यपिष्टैः । स तु वातपित्तरक्तदृष्टिर्दाव्यत्यत्रणनाशनः कफविरुद्धः ।

प्रसादनीयं तु जाङ्गलादियकृदादिभिर्योनयेत् . स विधिः प्रसादनीयपरमर्शः .

अथ विल्वमात्रं वेशवारीकृतं मांसपिण्डं तन्मात्रेणैर्वापपिण्डेन संसृज्यैरण्डवटोलपलपत्रैः स्नेहनादिषु क्रमाद्वेष्टयित्वा कुशमुञ्जमृशान्यतमेन वक्षीयात् । मृत्मलेपनं चात्र ब्रह्मगुलोत्सेधं कृत्वा धवधन्वमधुकान्यग्रोधकाष्पराराजादनाजुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिपयोः पचेत् । अग्निवर्णं चैनमपनीय विगतमृत्सूत्रपत्रं कृत्वा वस्त्रेण पीडयेत् । तेन रसेन सायं तर्पणवत् पूरयेत्तेनैव । धारयेच्च स्नेहने शतद्वयं मात्राणां लेखने शतं प्रसादने त्रीणि शतानि ।

विरचमातां पट्टमात्रम् . वेद्यशास्त्रकृत मूढमच्छि-
 षम् . खेदं एरण्यवप्रेष वेद्यम् . लेप्तने वटप-
 धेन . प्रसादने उत्पत्तवप्रेष . तद् द्विपलं विण्टं
 मृदा हृद्यं द्युत्तपनं प्राणिय धारादीनामन्यतमस्य कष्टैः प-
 चैत् . ततः पदं निर्घोष्य तदसिं नते तर्पणवत्
 पूरयेत् . एवांशम् .

तर्पणवदेव धूमपानं प्रसादनवर्ज्यम् ।
 सुखांशो च पूर्वा । शीतः प्रसादनः ।
 पुटपाकस्त्वेकाहं अहं त्र्यहं वा योज्यः ।
 द्विगुणश्च तर्पणपुटपाकयोः परिहारः । व-
 द्धाक्षश्च मालतीमल्लिकाकुसुमनिर्वसेत् । त-
 था पक्वतिसारेऽपि पुटपाकस्यायमेव वि-
 धिरिति । भवति चात्र श्लोकः ।

स्निग्धलेप्तनयैरेवान्ते धूमपानम् . प्रसादने धूम-
 पानं न योज्यम् . पूर्वां स्निग्धलेप्तनौ . तर्पणपु-
 टपाकयोश्च यन्त्रात्मामेवा ततो द्विगुणं वर्ज्यवर्जनम् .
 अतिसारादौ पुटपाका उक्तास्तेषामयमेव पाकविधिः .

सेकेऽञ्जने तर्पणं च पुटपाके च ये गदाः ।
 जायेरन् विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान् प्रसाधयेत् ॥

इति तर्पणपुटपाकविधिर्नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

सेकादौ यथोक्तविधिविभ्रंशाये रोगा भवन्ति तेषु
 रोगेषु यथास्मीयं प्रसाधनं चिकित्सितं कुर्यादिति . से-
 का आध्यातनम् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंमहव्याख्यायां
 त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अत्र हि निजागन्तुभेदेन द्विविधस्य रोगस्य चिकित्सा
 प्रसूता . उभयत्रापि च यन्त्रशास्त्रोपयोगात्तन्निर्णयाया-
 प्यायारम्भस्तत्रापि यन्त्रेण दृष्टं गृह्यते वा पक्षाच्छेषेण
 युज्यते इति प्रथमं यन्त्रापि निर्णयन्ते .

अथातो यन्त्रशास्त्रविधिनामाध्यायं
 व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
 महर्षयः ।

अथात्र इत्यादि . शल्यापायत्वायन्त्राणामिदमुच्यते .

मनश्शरीरावाधकराणि शल्यानि ।
 तेषां नानाविधानां शल्यानां नानादेशनि-
 च्छिष्टानामाहरणेऽभ्युपायो यन्त्राण्यशोभगन्द्-
 रादिषु शस्त्रक्षारान्यवचारणे शेषाङ्गरक्षणे
 च । तथा वस्तिप्रणयनादौ शृङ्गालाबु-
 घटिकादयो जाम्बवौघाटीनि । अन्यान्य-
 पि चानेकरूपाण्यनेकरूपाणि स्वस्थानुरोप-
 करणानि । अतः कर्मवशात्तेषामियत्तावधा-
 रणमशक्यम् ।

मन इत्यादि . शल्यानि मनसश्शरीरस्य चावा-
 धा कुर्वन्ति . तत्र शल्यानामकार्पणोपायो नानाविधा-
 कृतिप्रदेशानां यन्त्राणि . निजानामप्यशोभगन्द्-
 रादीनां शस्त्रादिदाने शेषाङ्गरक्षणे च परमभ्युपायो यन्त्राणां
 राक्यः . तथा शृङ्गादीनि च . तेषां तु यन्त्राणां
 नानाकारत्वात्प्रानामप्रमाणत्वाच्चानाकार्मत्वाच्च सत्यालक्षणादी-
 नाभियत्तयावधारणं कर्तुं न पर्यते नानाविधा हि
 यन्त्राणां विधानां भारतानां मान्द्वयशक्तिभेदाः . न ये-
 कोऽप्येन कथावदपि सत्सर्वं यानीचते बहुत्वम् .

अन्ये पुनरेकोत्तरं यन्त्रशतमित्याच-
सते । इह पुनः समासतः षोडश नि-
र्दिश्यन्ते । तथा । स्वास्तिकसंज्ञ-
ताळनाळीशलाकाल्यान्पनुपन्त्राणि च ।

अन्ये पुनराचार्याः एकोत्तर यन्त्रशतमाचक्षते .
इह पुनः समेहे समासतः सधेयाः स्वस्तिकादिभिः प-
दिभिः प्रकीर्तयेन्नायुष्यन्ते . तेन सर्वाणि यन्त्राणि
स्वस्तिकादिपदक नातेवर्तेन इत्यर्थः .

तत्र स्वास्तिकयन्त्राणि कङ्कसिंहशृ-
ङ्गुरादिनिविधव्याळमुखान्याकारानुगताभि-
धानानि प्रायशो लोहान्यष्टादशगुलानि ।
ममुराकारमान्तः कण्ठकीलरत्नवद्धानि मू-
लेऽहकुशवदाष्टचवारंगण्यस्तिविनष्टशल्पो-
द्धरणार्थानि । तेषां सिंहव्याघ्रभुजंगम-
कारादिमुखानि दृश्यचारंगेषु शल्पेषु प्रयो-
जयेत् । इतरेषु तु यथायोगं त्रणाकारा-
नुरोधेन कङ्ककाकुररादिमुखानि ।

स्वस्तिकमिव रस्तिकं दक्षिणस्य बाहोर्गोमे गमन
वामस्य दक्षिण इति स्वस्तिकना . तानि च सिंहा-
दिमुखादस्येन बहुविधव्याघ्रादशांशव्याप्यामेन . कण्ठ
मन्त्रप्रयोगे कीलेन बद्धः . चारुं प्रहणस्थानम् . इ-
तरेणिव्यवस्थयकारेण्यु एषां शरीरे ममत्वाद्भारं न दृश्यते .

सनिवन्धनो निर्निवन्धनश्च षोडशांगु-
लौ संदंशौ द्वौ भवतः । तौ त्वद्भ्रमां-
ससिरान्नामुगतशल्पोद्धरणार्थमुपदिश्यते ।
तथान्यः संदंशः षडंगुलोऽर्धांगुलविस्तृतो व-
क्रद्विधाहुरङ्गुष्टांगुलिप्रान्तसमागमाकृतिः सू-
दंमशल्यासिपद्मत्रणाधिर्मासाहरणे ।

सनिवन्धनः कीलबद्धः . अनिवन्धनः अस्पष्ट-

बाहोर्दक्षिणामात्र पुरुषः प्रसन्नेन दृश्यते . अर्ध-
व्यष्टिभूतो बभौः सप्तवाहोः समनेऽष्टवर्षांशुलिसमागमाहृदि .

तद्वच मुचुटी । सा तु मूर्ध्पद-
न्तर्जुर्द्विभुजा मूले रुचकनदा बलयर्शनात्
छिन्नामशेषगम्भीरत्रणाधिर्मासाहरणे ।

तद्वच मुचुटी . तस्या मुचुट्या दया अन्तर्ग-
हमे भवति . तस्यां रुचकं बलयं तथा तथा मू-
लादमे गण्यं तथा तथा तद् बाहू मयोत्तयति .

ताळयन्त्रे अपि द्वे द्वादशांगुले म-
त्स्यगळनाळकवदेकताळफट्टिताळकं कर्णना-
ळीशल्याहरणार्थं ।

ताळयन्त्रे द्वे . तयोरेक एक्यार्थताळकः अन्य
उभयगार्थताळकः .

नाडीयन्त्रायुष्यन्ते .

नाडीयन्त्राणि सुपिराण्यनेकप्रकारा-
ण्यनेकप्रयांजनान्यनेकतोमुखान्यंकेतोमुखानि
च भवन्ति । स्रोतोगतशल्यदर्शनार्थमाह-
रणार्थं क्रियासौकर्यार्थमाचूपणार्थं चेति ।
तानि स्रोतोद्वारपरिणादानि यथायोगमदी-
र्घाणि च कुर्यात् ।

नाडीयन्त्राणीति . सुपिराण्यन्तः सावकाशादि
वेष्टनाद्यदितम् . सुवीर्यम् . अतिचिदंशनांशुलानि
कानिचिदंशनांशुलानि . तानीति नाडीयन्त्राणि . प-
रिणाहो वर्तुळ्यम् .

कण्ठशल्यदर्शनार्थं नाडी दशांगुला-
यतां पञ्चांगुलपरिणाहो द्विकर्णस्य तु चा-
रंगस्य संग्रहार्थं त्रिच्छिद्रमुखं नाडी तत्प्र-
माणतः कुर्यात् । तथा चतुष्कर्णस्य प-

अच्छिद्रमुखाम् । शल्पनिर्घातिनीं तु प-
दुमकणिकाकारशीर्षां द्वादशांगुलां व्यङ्गु-
लमुपिराम् ।

कण्टकयान्तरितशल्यात्रयीरुनार्यै दशांगुलादिगुणां ना-
र्यै कुर्यात् . पञ्चमूलायाश्चिमुलायाश्च नाख्या मुलानां
मूलमेक विशति . तत्र मध्यम मूल यत्तमग्रहणे शे-
षाण तत्कर्णानाम् . निर्घातिन्या सुषिरे भागे निर्घाल-
शल्पं प्रविष्टं मुलेन निर्गच्छति .

अज्ञेयन्त्रं त्रिविधम् । ताम्रायो-
हैमं दान्तं शार्ङ्गं वाक्षं वा गोस्तनाकारं
चतुरङ्गलायतं हस्ततलायतमेकं पञ्चांगुला-
नि परिणाहेन पुंसां षडंगुलानि स्त्रीणाम् ।
द्विच्छिद्रं दर्शनार्थमेकच्छिद्रं कर्माणि । त-
था हि सुखेन दर्शनं शङ्खसारान्मन्यनति-
क्रमश्च । छिद्रं तु व्यङ्गुलायतमङ्गु-
ष्टोदरविस्तारम् । यदङ्गुलमवशिष्टं त-
स्याभाऽर्धांगुलमुपरि तथार्धांगुलोच्छ्रितो-
द्वृत्तकर्णिकम् । तृतीयं तु तादृशमेव श-
म्यार्यं पार्श्वच्छिद्ररहितं पीडनार्थम् ।
भगन्दरे तु छिद्राद्धर्मोष्ठमपनीय कुर्वीत ।
तद्वच्च ध्राणाशोऽर्जुदयन्त्रं नाख्याकारं अ-
रुगुलायतमेकच्छिद्रं प्रदेशिनीपरीणादम् ।

अज्ञेयन्त्रं विप्रकारमेककर्णार्थच्छिद्रं द्वितीय-
मुपवर्णार्थच्छिद्रे नृतीयं छिद्ररहितमिति . सर्वं परिणा-
हे षसांगुलमायाम् चतुरंगुलं छिद्रलोपर्यध्वं विष्टेऽर्धे
ऊर्ध्वे जर्षीगुले कर्णिकाद्ययुक्त भगन्दरे अज्ञेयन्त्रस्योष्ठ-
रहितत्वम् .

तथांगुलांशान्कमङ्गुलिभिरेक्षितं कि-
ञ्चित्पूरुद्वृत्तौष्ठमूर्ध्वार्थच्छिद्रं गोस्तनाकृति

चतुरङ्गुलं दान्तं शार्ङ्गं वाक्षं वा । तद्
दृढेन मूत्रेण मणिबन्धप्रतिबद्धमास्यविस्राव-
णे योज्यम् ।

अंगुलीयाणकमङ्गुल्यां प्रविष्टमङ्गुलीमुक्तं नात्रुपोतितपू-
भयच्छिद्रम् .

योनित्रणदर्शने यन्त्रं षोडशाङ्गुलम् ।
मध्ये सुपिरं चतुर्भिरां चतुश्शलाकं स-
ञ्चारिण्यामुदयोर्ध्वं निवद्धमूलपलमुकुलववत्
मूले शलाकाक्रमणादूर्ध्वविकासि च । ना-
ळीत्रणमक्षालनाभ्यञ्जनयन्त्रे षडङ्गुले व-
स्ति यन्त्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयो-
रङ्गुष्टकलायमवेशस्रोतसी । दकोदरे नाडी-
मुभयतोद्गारां पिच्छनाळीं वा युञ्ज्यात् ।
स्नेहवस्त्युत्तरवस्तिमधमनधूममूत्रद्विदिनरुद्ध-
मणिप्रभृतिषु यथास्वमेव यन्त्राण्युक्तानि ।

चतुर्भिरां चतुश्शकं शकलानां मूले मुद्रा त-
स्याः कोणेषु चतस्रःशलाका मूले चान्तर्वक्त्राः करयेत् .
यथा मुकुळोल्पमूलं यन्त्रं भवति . पिच्छं पश्चिमां
पश्चिमा पश्चसहतिः . निरुद्धमणिश्रेयसरेणेषु वक्ष्यते .

शृङ्गं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमष्टादशद्वाद-
शांगुलायतं त्र्यङ्गुलप्रवेशमुत्तमग्रे सर्पपोप-
गच्छिद्रं तनुचर्मनद्धं चूचुकाकारमुखं च ।
तद्गातविपरक्तान्मुदुदुस्तन्मचूपणार्थम् । श्ले-
ष्मरक्तचूपणार्थस्त्वलासुः । स द्वादशांगुलदी-
र्घोऽष्टादशांगुलपरिणाहास्त्रिचतुरङ्गुलद्वृत्तस-
मुच्छ्रितमुखः परिवर्णितदीप्तकुञ्जवल्गुगपिचुग-
र्भश्च प्रयोज्यः । तद्वदेव च मानकर्मा-
भ्यां घटी । सा तु शुल्पोन्नमनविलय-
नार्थं च ।

धर्मनन्दे चूचकाकार चापे . चूचकं रतनाग्र मि-
थाः . प्रदीप्तानि कुशादीनि गर्भे यस्य तत्तपोनम् .

शलाकायन्त्राण्यपि नानाकृतीति ना-
नार्थानि यथायोगं द्वैर्ध्वपरिणाहानि च
भवन्ति । तेषामेपणकर्मणी द्वे गण्डूपद-
मुखे । स्रोतोगतशल्याहरणार्थेऽष्टांगुल-
वांगुले द्वे ममूरदलमुखे । पद् शङ्खः ।
तेषां व्यूहनक्रियां द्वादशषोडशांगुलौ । द्वा-
वहिकणामुखौ । तथा चालनार्थे दशद्वा-
दशांगुलौ शरपुङ्खमुखौ । आहरणार्थे वल्लि-
शमुखौ । तथा गर्भशङ्कुः शङ्कुतुल्योऽष्टा-
दशांगुलः प्रणताग्रो मृदगर्भोहरणे । त-
था सर्पकणावदेवाश्रयकं तदाख्यमश्मर्याह-
रणार्थम् । तथा दन्तनिर्घातनं चतुरङ्गु-
लं शरपुङ्खमुखं स्थूलवृत्तप्रान्तम् ।

एषण मार्गवैषण कर्म यणेः शलाकायन्त्रोत्तरे
तपोके . व्यूहन विपरीतरथाना मांसादीना मन्थप्रच-
नम् . चालनाय शरपुङ्खमुखौ आहरणाय वल्लिशमुखौ .

पद् कार्पासकृतोष्णीपाणि चिविध-
त्रणच्छेदक्षारप्रभाजर्जनक्रियासु । तेषामपि दू-
रांतत्तत्रोष्णीपाणोपयोगीनि पद् सप्तांगुले द्वे ।
पाथौ दयद्वादशांगुले । कर्णशोधनं सुवमु-
खमश्वत्थपत्राग्रम् । तथा क्षाराशिकर्माथे
जान्त्ववोष्णानि द्वादशदशाष्टांगुलानि क्रमाष्टांगु-
लांगुलाद्धांगुलकलानि ।

दूरे प्राणत्रणे सप्तांगुलः . आमने प्राणत्रणे प-
टशुलः .

शलाकाथ स्थूलसूक्ष्मदीर्घद्वैधस्वमध्याः ।

आन्त्रवृद्धौ त्वर्धेन्दुवक्त्रा मध्योर्ध्वनिर्गतत्र-
लाकाः । दहने नासाशोऽर्जुदयोः को-
लास्थिदलमातमुखा वेष्टितोष्णौ । क्षार-
विषोपध्रमणिधानाय च दर्व्यस्तिस्त्रोऽष्टांगु-
ला दर्व्याकाराः कनिष्ठिकानामिकामध्य-
मांगुलिनखपरिमाणनिन्नमुखास्तथाञ्जलिसं-
स्थानाः । उत्तरवस्त्यञ्जनादिषु यथायथ-
मेषोपदिष्टानि ।

इन्दुवक्त्रायां वक्रादन्यस्मिन् पार्श्वे दण्डो विधेयः
वेङ्कतां चलागोष्ठौ यस्याः सा तपोका .

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरञ्जुचमन्त्रव -
स्त्राभ्रमुद्गरपाणिपादतलांगुलिजिह्वादन्तमु -
खशाखानखचालाश्वकालपाकहर्षभयानि ।

एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा ।
सन्धौ कोष्ठधमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥

अयस्कान्तादीन्नुयन्त्राणि यथायोगं देहे योजयेदि-
ति सन्धः .

यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरणवन्धन-
व्यूहनपरिवर्तनचालनचिवरणपीडनमार्गशो -
धनविकर्षणाहरणव्यधनोष्ममनविनमनभञ्ज -
नोन्मथनाचूर्णपणदारणर्जु करणप्रक्षालनप्र -
धमनाञ्जनप्रमार्जनानि वाष्पुलयेन चतुर्विंश-
तिर्भवन्ति ।

यन्त्राणां यथासंभवं निर्घातनादीनि कर्माणि विदु-
ष्वार . अन्यसुतरस्य स्वमूलमभ्रसारिकरणं परिवर्तनम् .
चिवरणं प्रकाशनम् . विकर्षणमन्व्यमार्गनियनम् .

सर्वयन्त्रेषु मध्ये बद्धमूलं यथासंभवं दृश्यते .

विवर्तते साध्ववगाहते च
 श्रावं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात् ।
 यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च ॥

विवर्तते इत्यादि . अवगाहते साधु प्रतिशति .
 श्रावं शय्य गृह्णाति . यद्यस्मात् सर्वेष्वपि स्थानेषु
 विकार न दृश्यत्यतः कङ्कमुखं प्रधानम् .

शस्त्राणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति ।
 तद्यथा दन्तलेखनमण्डलाग्रवृद्धिपत्नोल्पलप-
 त्राध्यर्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्त्रकरपलकु-
 शापत्राट्टामुखान्तमुखशरारीमुखत्रिकूर्चकुटा-
 रिकात्रीहिमुखगलाकवितसपत्राराकर्णव्यथ-
 नमूर्चामूर्चिकूर्चखजैपिणीवळिशनखशस्त्राणि
 चेति । प्रायश्च तानि षडङ्गुलानि सु-

ध्मातावर्तितायोषटितान्युल्पलपत्रनीलानि सु-
 ग्रहाणि सुरूपाणि सुधाराणि सुसमाहित-
 मुखाग्राण्यकराळानि तत्येकं च प्रायोद्वि-
 त्राणि स्वप्रमाणार्धचतुर्थभागफलानि । ता-
 नि व्याधिदेशवशात् प्रयुञ्जीत । तेषां
 नामभिरेवाकृतयः प्रायेण यन्त्रवद्भ्याख्याताः ।

दन्तलेखनादीनि षड्विंशति शस्त्राणि भव-
 न्ति . आवर्तिता पिण्डीकूल पकमयः . स्वप्रमाणाद-
 र्धचतुर्थफलानि सार्धविभागफलानीत्यर्थः . व्याधिवशा-
 देशवशाच्च प्रयुञ्जीत . देहदेशो नाद्वादिः .

तत्र त्रयमाद्यं लेखने । वृद्धिपत्रादी-
 नि त्रीणि पाठने । चत्वारि भेदने ।
 मण्डलाग्रादीन्यष्टौ छेदने । कुशपत्रादीनि
 षड्च प्रच्छाने । कुटारिकादीनि षड् व्य-

थने । तेषामारात्रीहिमुखे भेदने छेदने
 च । सूच्यः सीवने । मूर्चिकूर्चः कुट-
 ने । खजो मथने । एपिण्येपणे भेद-
 ने च । वळिशो ग्रहणे । नखशस्त्रमु-
 द्धारणे । छेद्यभेद्यलेख्यप्रच्छानेषु च । इति
 द्वादशविधे शस्त्रकर्मण्युपयोगः ।

तत्राय तयं दन्तलेखनमण्डलाग्रवृद्धिपत्राणि लेख-
 ने . लेखनं लेताभिर्विलिखनम् . वृद्धिपत्रोल्पल-
 पत्राध्यर्धधाराणि पाठने . वृद्धिपत्रोल्पलपत्राध्यर्धधारा-
 मुद्रिकाकाल्यानि चत्वारि भेदने . मण्डलाग्रवृद्धिपत्रोल्पल-
 पत्राध्यर्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्त्रकरपत्राण्यष्टौ छेदने . कु-
 शापत्राट्टामुखान्तमुखशरारीमुखत्रिकूर्चानि षड् प्रच्छाने .
 कुटारिकात्रीहिमुखगलाकवितसपत्राराकर्णव्यथनसूच्यः षड्
 व्यथने . ताडन इत्यर्थः . तेषामेव मन्थादर्शादि-
 मुखाकारसूचीनां निर्धारणम् . छेद्यादिषु नखशस्त्र इति
 सन्ध्यः . इति सर्वेषां शस्त्राणां द्वादशविधे कर्मण्यु-
 पयोगः .

विशेषतस्तु दन्तलेखनं सुप्रवन्धवच्चतु-
 रश्रमेकधारं दन्तशर्करालेखने । मण्डला-
 ग्रं प्रदेशिन्यन्तर्नखविस्तृतफलं तल्लेखनच्छे-
 दनयोर्वर्त्मरोगोत्सन्नदन्तमांसदुर्निविष्टत्रणग-
 लशुण्ठिकादिषु प्रयोज्यम् ।

चतुरश्रस्यैकस्यां दिशि धारान्यत्र प्रवन्धाकृतिः .
 अन्तर्नखं मांसनिष्ठं तदाकृति फल यस्य तत्तपोक्तम् .
 तश्चेतनादिषु प्रयोज्यमिति सन्ध्यः .

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं तत्तुन्नते गम्भी-
 रे वा श्वयथादृष्टसूच्यग्रामिष्टम् । विपरी-
 ते तु पृष्ठतोऽवनतधारम् ।

वृद्धिपत्रमुत्तरे वा गम्भीरे वा शोके अग्रे स्पष्टं
 सूक्ष्मं च . विपरीते ऊर्ध्ववक्त्रम् .

अङ्गुलीशस्त्रकं मुद्रिकानिर्गतमुखं वृद्धिप-
त्रमण्डलाग्राध्यर्धधारान्यतमतुल्यार्धाङ्गुलाय -
तधारं प्रदेशिनीप्रथमपर्वप्रमाणार्पणवृत्तमुद्रिकं
दृढमूत्रप्रतिवन्धं फण्डरोगेषु प्रयुज्यते ।

अङ्गुलिशस्त्रयार्धगुला धारा आकृता वृद्धिपत्रा
न्यतमसदृशफलापूर्वं तत्र मुद्रिका कर्णां ता चाङ्गुल्या
प्रोक्ष्य कार्यं क्रियते .

कर्तरी त्रिभागपाशा व्रणस्त्रायुकेश-
सूत्रच्छेदनार्थी । सर्पवक्त्रं चक्रमर्धाङ्गु-
लफलं घ्राणकर्णाशोऽर्बुदच्छेदनार्थम् । क-
रपत्रं दशांगुलं बद्धगुलविस्तारं सूक्ष्मदन्तं
खरधारं मुत्सरुनिवद्धमस्थिच्छेदनार्थम् ।
कुशपत्राटामुखे बद्धगुलफले । अन्तर्मुख-
मर्धचन्द्राकारमध्यर्धाङ्गुलफलम् ।

कर्णोस्तृतीयभागे पाशो महणरयान कार्यम् .
सा च प्रसिद्धा .

कुठारिका पृथुदण्डा गोदन्ताकारा
अर्धाङ्गुलफलास्थ्याश्रितसिराव्यधार्थी । त्री-
हिमुखमध्यर्धाङ्गुलफलं मांसलप्रदेशसिराव्य-
धार्थं बध्मोद्गरगुलमविद्रध्यादिव्यधनभेदनार्थं
च । शलाकोभयतोमुखी कुरवकमुकुळा-
ग्रा ताम्रमयी लिङ्गनाशव्यधनार्थी ।

कुठारिका कुठाराकारा गोदन्तफला कुरवकस्य मु-
कुळमानने च्यत्र भवति .

आरा चतुरधार्धाङ्गुलवृत्तमुखा ता-
वत्प्रवेशा बहलकर्णपालीव्यधार्थी पकामशो-
फसन्देहभेदनार्थी च । कर्णव्यधनं बद्धगु-
लायतमङ्गुलमुपिरं घनं यूथिकामु ज्जाग्रम् ।

आरा दीर्घाङ्गुलवृत्तस्य एवं अर्धगुलवृत्ता च
शोकरस्य पञ्चदशतदे भेदनार्था . कर्णव्यधनं सुविश्रमा-
ने भेष्यति .

मूत्र्यस्तिम्नां वृत्तानिगूढदृढपाशाः ।
तत्र मांसलेष्वकाशेषु च्यङ्गुला च्यथा ।
सन्ध्यस्थिव्रणेष्वल्पमांसेषु च बद्धगुलावृत्ता
पकामाशययोर्मसु च सार्धबद्धगुला धनुर्व-
क्रा त्रीहिमुखा च ।

निवृत्त. पाशां यस्य पाशस्य पार्श्वयोर्ममं एवं न
दृश्यते . धनुर्वक्रान्याधिकं न प्रविशति प्रविशत्येव दि-
तिथिन मनोहेनागच्छति .

सूचीकूर्चो वृत्तकमूलोऽत्रो सुनिवद्ध-
सप्ताष्टमूर्चिकः कुष्ठशिव्रव्रणैर्दन्तसुतादिषु ।
खमस्त्वर्धाङ्गुलायताष्टकष्टकमुखस्ताम्रो लौ-
हो वा नासाभ्यन्तरगतशोणितमोक्षणार्थः ।
एषण्यो द्वे सुश्लक्ष्णस्पर्शे तयोरंकाशंगुला
गतिकोपशल्पसत्तावत्सु व्रणेषु सुपिरान्वेप-
णे । अन्या सूचीसंस्थाना क्षाराक्तमूत्र-
प्रतिवद्धा नालीनां भगन्दूरगतीनां च भेद-
ने । वल्लिशोऽल्पवनतमुखः सूचीतीक्ष्णा-
ग्रो ग्रहणे गळशुण्डिकायादिः । नखशस्त्र-
मष्टांगुलमेकतोऽश्वकर्णमुखमन्यतो वत्सदन्त-
मुखं सूक्ष्मशल्याद्घृतां ।

मूर्चिकूर्च. कृष्णादिषु योऽयः . सुवीचमन्यद् .

अनुशस्त्राणि तु जलौकक्षाराग्निमू-
र्यकान्तकाचस्फटिककुरुविन्दनखशाकशेषा -
लिकादिखरपत्रसमुद्रफेनशुष्कगोमयादीनि ।
स्वपुद्ग्या च विकल्प्य विविधानि यन्त्र-

शस्त्राणि तत्कर्मणि चोपकल्पयेत् । हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यन्त्रशास्त्राणाम् ।

अशान्ताप्येव शस्त्रकार्यं कुर्वन्तीत्यनुशास्त्राणि ।

तत्र दीर्घद्वस्त्रस्थूलतनुवकविपमग्राह्यग्राहिशिथिलता इत्यष्टौ यन्त्रदोषाः । अघ्राद्याः पञ्च कुण्ठखण्डखरधाराश्रेत्यष्टावैव शस्त्रदोषाः । अन्यत्र करपत्रात् ।

दीर्घदयोऽष्टौ यन्त्रदोषाः . एकतो गृह्णालन्यतो नेति विषमग्राही प्रायं न गृह्णाचेवेत्यग्राहि . शिथिलता शिथिलग्रहणम् . अघ्राद्याः पञ्च दीर्घद्वस्त्रस्थूलतनुवकाः . कुण्ठतादयस्त्रय इत्यष्टौ शस्त्रदोषाः . करपत्रस्य हि खण्डत्वं च खरधारत्वं स्वभावः .

तत्र क्षारेण पापितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकेन मांसच्छेदनेषु । तैलेन पाटनभेदनेषु सिराव्यधस्तायुच्छेदनेषु च प्रयुञ्जीत ।

पापितमिति त्रेण तैक्ष्ण्यकरणे शिथिलनां भाषा . शेष सुसोध्यम् .

धारा पुनःछेदनानां मामूरी लेखनानामर्धमामूरी । व्यधनानां विस्रावणानां च कैशिकी ।

भाषा पुनर्मांशुं सुसंयन्ताद्वाराः . अर्धमांशुः रिक्ता पाटितममृरिकाद्वारात्तदा . कैशिकी नाकाकृतिः .

तेषां छेदनभेदनलेखनानि हस्तसाधारणे भागे प्रदेशिनीमध्यमांगुष्ठैः सुसमाहितौ गृह्णीयात् । वृन्ताग्रे विस्रावणा-

नि प्रदेशिन्यङ्गुष्ठांगुलीभ्याम् । हस्ततलप्रच्छादितवृन्ताग्रं व्रीहिसुखं मुखे । मूलेष्व्वाहरणार्थानि । पाशस्योपरि मध्ये लघुसंदंशं कर्तरीं च । शेषाप्यपि यथायोगं क्रियासौकर्येण ।

तेषामित्यादिना कर्मकाले भिषक्करमहणे सविशेषः . कुन्तसाधारणं सुतन्त्रगतान्धिः . प्रदेशिनी तर्जनी . विस्रावणानि वृन्ताग्रे मूलप्रान्ते गातिमूल इति यावत् . हस्ततलेन प्रच्छादित वृन्ताम ततथोक्तम् . वृन्तमूले तस्याम मप्यनिकटम् .

निशातनी तु तेषां मुञ्जक्षणा शिन्धामापमुद्गमभा । धारासंस्थापनं च शन्मलीफलकम् ।

निशातनी तैक्ष्ण्याय चर्षणशिला . धारामस्थापनं येन धारा स्पष्टमृदीव क्रियते .

न चाधिगतशास्त्रोप्यकृतयोग्यः सुवह्वुशो वाप्यदृष्टकर्मा शस्त्रकर्मणि प्रवर्त्तत । सिरालायुमर्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य । तस्मात् सरोमचर्मपुण्य हलालानुवपुसोदकपङ्कपूर्णदतिवस्तिवध्रमांसपेशिकोलपलनाब्जादिषु यथाहमाहरणादियोग्यां कुर्यात् । तथा घटपार्श्वलोतस्यम्भोभिः पूर्णेन नेत्रेण वस्तिपीडनयोग्याम् । मृदुमांसखण्डेष्वग्निक्षारावचरणयोग्याम् । पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गेषु चन्धनयोग्याम् । अपि च ।

न चाग्निगदसाग्योऽप्यङ्गनयोग्यः कर्मणि प्राग्नेति संवन्धः . न कृता योग्या कर्मशिवाग्यामो येनाग्नवह्वुशोऽप्यः . तद्वत् सरोमचर्मद्विनापादग्यादियोग्यां कुर्यादिति संवन्धः . तत्र मर्मे चर्मनि पर्ववध-

गाम . पुन्यकले भेदनयोग्याम् . अलापुत्रपुत्रयो-
पादनयोग्याम् . भेदनाहरणयोग्यां च . उदरपूर-
तां सारणयोग्याम् . पद्मपूरणी मतिनादियोग्यां च .
रतिभेद्या . वसिष्ठशायरः . तत्र सांनगादिवरभे आ-
हरण कृतम च . मातपेरया सीवन तक्षण च
उरपलनाऽऽदिभेवणादीनि यथाहर्षः . सर्वोपम् . अपि
येति समुच्चये .

युक्तकारी भिपगसुभूपः पुरुषं सं-
पूर्णगात्रमपिपहतमदीर्घव्याधिपीडितं निष्कृ-
ष्टहृष्टान्तभावहन्त्यामापगायां मुञ्जवल्बजवे-
ष्टितं पञ्जरस्यममकाशे देशे कोधयेत् ।
तं सम्यक्प्रकुथितं चोद्भृत्वायतदेहं कृत्वो-
शीरवेणुकूर्वादीनामन्यतमेन शनैश्शनैरत्रघृ-
प्य त्वगादीन् सर्वानेव वाह्याभ्यन्तरानङ्ग-
सिरास्त्राख्यादीनवयवानानाचार्योपदेशितेनागमे-
न चक्षुषा च लक्षयेत् ।

युक्तकारी भित्तुमिच्छतिभिपगिद कुर्यात् . रिमि-
त्यह . पुत्रमिल्यादि मपूर्णगात्र मृत पुरुष जले क्रे-
दित मश्राब्ध्य तत्र स्यात्वादीनाचार्यैरुपदेशितेनागमेन च-
क्षुषा चोपलभयेत् .

इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत् ।
समागतं तद्दुर्भयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत् ।

यतः शामदष्ट प्रत्यक्षश्च चोभय समागतं मि-
श्रामृतं भूयोऽथर्वं ज्ञानवृद्धिं करोति .

स्थानवांगुलविस्तारः सुप्रनो द्वादशांगुलः ।
क्षौमपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः ॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोर्णास्यशस्त्रकः ।
शलाकापिहितोस्यश्च शस्त्रकोशः सुसंचयः ॥

इति यन्त्रशस्त्रविधिनाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

रगादिव्यादिना शयनोपप्रतिशानम् . नवरात्रोप-
साशादिपुनः शयनोपः स्यात् . सुप्रनो विविधः .
द्वादशांगुलो दीर्घः . तथा क्षौमपत्रजः . विन्यस्त-
पाशो विविधोर्णहिनगशः . सुस्यूतः पुत्रानां भेदनां-
ने कृते यथा न भवति . तथा . सान्तरोर्णवि प्र-
न्यस्तपाशः शयनोपः सद् मतोप्य तर्गिन्त् रौमपुत्रो शय-
नोपिः ऋषेति . तथा शलाकाया विहितेन रफादिनमा-
स्य यरय स एवम् . एवमथः शर्मः परिपूर्णं शिव .

इतीन्द्रुविरचितायामष्टाङ्गसंमद्व्याख्यायां
चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

पूर्वगिमपथाये याम्यनुश्राम्युतानि तेषु तु प्रधानं
जळौकसोऽजलाविधिर्नयापेमयायास्मभः .

अधातो जळकाविधिन्नामाध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ।

नृपाह्वयभीरुमुकुमारवालस्यविरनारी-
णामसृग्मिस्रावणाय जळौकसो योजयेत् ।

नृपाब्ज इत्यादि . नृपादीनां दुःखानहिष्णुत्वा-
दसृग्मिस्रावणाय जळौकसो योजयेदिति सवन्धः .

तास्तु द्विविधाः सविपा निर्विपा-
श्च । तत्र दुष्टान्मुसुसर्पमण्डकमत्स्यादिशव-
कोथमूत्रपुरीषजा रक्तश्वेतातिकृष्णतनुस्थूल-
चपलपिच्छिलाः स्थूलमध्यरोमजाः शक्ताः

शुभ्रद्विचित्रोर्ध्वराजीचिता वा सविपाः ।
तदंशादादशोफपाककण्डूपिटकाविसर्पञ्चरम् -
र्छाश्वितोत्पात्तिः । तत्र विपपित्तरक्तहरां
क्रियां कुर्वति । पद्मोलपलसौगन्धिकदि-
सुगन्धिविमलविपुलसलिलशैवालजाः शैवा-
लश्यावा नीलोर्ध्वराजयो वृत्ताश्च निर्विपाः ।

ताश्च दुष्टामूद्रवादिलघणयुक्ताः सविपा इति व-
र्थाः . यतास्तदंशादाहाशुत्पात्तिः . तत्राज्ञानादाहादियु
विपादिहरां क्रियां कुर्वति . पद्मसौगन्ध्यादियुक्ता निर्विपाः .

सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशांगु-
लानि । तत्र चतुष्पञ्चपडङ्गुला नृपु
योजयेत् । गजवाजिष्वपराः । तासु सु-
कुमारास्तनुत्वचोऽल्पशिरस्का बृहदधरका-
याश्च स्त्रियः । विपरीताः पुमांसोऽर्धच-
न्द्राकृतिपुरोवृत्ताश्च । तत्र बहुदोषेषु चि-
रोत्थितेषु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः ।
स्त्रियो विपरीतेषु । जळौकसस्ताद्र्चर्मा-
शुपायैर्गृहीत्वा कुरभिपङ्कगर्भे नवे घटे स्थाप-
येत् । शृङ्गाटककशेरुकशालकशैवालमृणा-
ळवल्लरमृत्स्नापुष्करवीजचूर्णं स्वादुशीतं स्व-
च्छं च तोयमन्नपानार्थं ताभ्यो दद्यात् ।
लालादिकोथपरिहारार्थमेवं च व्यहात् व्य-
हादूर्ध्वं पूर्वमन्नपानमपनीयान्यदद्यात् ।
पश्चाद्वाच तद्विध एव घटान्तरे ताः सं-
चारयेत् । तासां तु दुष्टशोणितासम्य-
न्वमनात् प्रततपातनाच्च मूर्च्छा भवति ।
तासामम्भोभिः पूर्णभाजनस्थानामचेष्टयाहा-
रानभिलाषेण च ज्ञात्वा ता विवर्जयेत् ।
इतरास्तु हृदिद्रासर्पकल्काम्भसि मुक्तपुरी-

पा अवन्तिसोमे तत्रे वा पुनराश्वासिता
जले सुखोपविष्टस्य संविष्टस्य वा मृद्भोम-
यचूर्णाभ्यामनुसुखं विरुक्ष्य दंशदेशं यो-
जयेत् । अलगन्तीषु क्षीरघृतनवनीतरु-
धिरान्यतमविन्दून् न्यसेत् प्रच्छेदा । अ-
श्वस्तुरवच्च वनत्रं निवेश्योन्नतस्कन्धा दश-
न्ति । यदा च शिशुवच्छ्वसन्त्यो शि-
रःस्पन्दोर्मिवेगैः पिबन्ति तदाद्र्वासासवा-
च्छादयेत् । सेचयेच्चाम्भसाल्पाल्पम् ।
यथा च हंसः क्षीरोदकात् क्षीरमादत्ते ।
तद्वदुत्किष्टे रक्ते जळौकाः प्राग् दुष्टमसृक् ।
यदा च तदंशे तोदः कण्डूर्वा तदा शु-
द्धरक्तरक्षणार्थमपनयेत् । लौल्याच्च दंश-
ममुञ्चन्त्याः क्षौद्रं लवणचूर्णं वा मुखे दद्यात् ।

सर्वासामिलादि सुबोधम् . गजवाजिष्विति प्रा-
सङ्गिकम् . ताश्च च मध्ये सुकुमारत्वादियुक्ताः स्त्रियः .
तद्विपरीता . पूर्वकाये बृहन्तश्च पुमांसः . प्रततपातन
सततं रक्तपानाय योजनम् . सुबोधमन्यत् .

पतितां तु तण्डुलकण्डनोपदिग्धगा-
त्तां तैललवणाभ्यक्तपुर्वीं आपुच्छादांमुख-
मनुलोमं शनैः पीडयन् सम्यग्वामयेत् ।
ततः पूर्ववत् सन्निदध्यात् । सप्तरात्रं च
ताः पुनर्न पातयेत् । अशुद्धे तु रक्ते
मधुना गुलेन वा दंशात् किञ्चिद्वधदृश्यन्
स्नावयेत् । सुतरक्तस्य च सद्यो दंशं
शीताभिरद्भिः प्रक्षाल्य सर्पिःपिडुनावगुण्ट-
येत् । स्थितरक्तं चोत्किष्टशोणितशेषसा-
दनाय कपायमधुरशिशिरैः सघृतैः प्रदेहैः
प्रदिह्यात् ।

तण्डुलकण्डनं तण्डुलतरकचूर्णम् . अशुद्धरक्ते मा-
गात् रज्यमाने मधुना गुच्छेन वा किञ्चिच्चालयन् मण
मावयेत् . स्थितरक्तमवहृद्वनम् .

तत्र योगादीन् सिरान्वयध्वदुपलक्ष-
येत् । प्रतिकुर्वीत च । दुष्टरक्तापगमात्
श्वयधुशैथिल्यं टाहरागशूलोपशमश्च । र-
क्तपित्तन दुष्टमलायुषटिकाभ्याञ्च निर्हरेद-
प्रिसंयोगाद्वातकफाभ्यां च दुष्टनिर्हरेत् ।
तथा कफेन न शृङ्गेण स्कन्नत्वात् । वा-
तपित्ताभ्यां तु दुष्टं निर्हरेत् । अथ म-
च्छाद्याङ्गं तनुयस्त्रपटलावनद्धमान्तेन शृङ्गे-
णाचूषेत् । तथा प्रदीप्तपिचुगर्भाभ्यामला-
युषटिकाभ्यामिति । भवन्ति चात्र श्लोकाः ।

योगातिर्योगायोगात् सिरान्वयध्वदश्चपि लञ्जयेत् .
तद्वदेव च चिकित्सेत् . कफेन दुष्टमलायुषटिकाभ्यां
निर्हरेत् . रक्तस्य रक्तमत्वात् तयोश्चाभिसंयोगात् . शै-
थं व्याख्यासाम् .

गात्रं वध्वोपरिदृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ।
स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणित्वजनप्रच्छानमाचरेत् ॥
अधोदेशमविसृत् . परैरुपरिगामिभिः ।
न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पट्टमाचरेत् ॥
प्रच्छानेनैकदेशस्यं सुप्तं शृङ्गादिभिर्हरेत् ।
ग्रथितं तु जलैकोभिरसृग्व्यापिसिरान्वयध्वैः ।
प्रच्छानं पिण्डिते वास्यादवगाढे जलैकसः ॥
त्वक्स्थेऽलायुषटीशृङ्गं मिरैव व्यापकेऽसृजि ।
वातादिघामवा शृङ्गजलैकोऽलायुभिः कृमात् ॥

गात्रमिन्द्रादि सुशोभम् . प्रथितं मृदुत्वं . अ-
धस्य वान्धनान्धनरकाले शृङ्गेण . पित्तवाग्नि मध्यकारि
वर्गैःभिः . पूर्वकाले कृत्वाभ्यामलायुनेति कृत्वाः .

सुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपितः ।
सतोदकण्डूः शोफस्तं सर्पिपोष्णेन सेचयेत् ॥

इति जलैकोविधिर्नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

सुतासृजः पुरुषस्य शीतैः प्रदेहादिपेकादिभिर्वा-
युर्गमात् कदाचित् सतोदकण्डूः शोफः स्यात् . ते-
शोफमुष्णेन सर्पिणा मेचयेदिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथ पट्टत्रिंशोऽध्यायः ।

रक्तविषावणप्रसङ्गे असृग्व्यापिसिरान्वयध्वैरित्युक्तमतस्त-
द्विज्ञानार्थमप्याचारम्भः .

अथातः सिरान्वयध्वविधिं नामाव्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ।

अथान इत्यादि . सुशोभम् .

सिरान्वये प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह .

वह्वो हि रक्तावसेचनोपायाः प्रा-
ग्भिदितास्तेषामन्येषां च विरेकादीनामुप-
क्रमाणां तत्साध्येष्वामयेषु सिग्गवध्वैः प्र-
थानम् । अमुना हि ते समूलाः शोप-
मायान्ति केदारसेतुभेदेन शाल्यादय इव ।
तथा च ।

वहन इत्यादि . प्राह पूर्वोऽप्ये . जत्रैक प्र-
थया रक्तविद्यावर्णोपाया वहवोऽर्थाहताः . तेषां रक्त-
विकाराणां मध्ये तन्मायेषु रक्तार्सेचनमायेषु व्या-
धिव्ययेरां च विदेकादीनामुपक्रमानां सिराम्यधः प्रवान
उत्तम . अमुना हि सिराम्यधेन रक्तार्सेचनसाध्या
व्यापयः समूलाः शोषनमाप्ति . यथा केदारसेतुभेदेन
शाल्यादयः . केदारसेतु धेनमर्पादा न वावृत्तमिनी .
रक्तार्सेचनसाध्यानां तु व्याधेनां न तथा विदेकादय
उपहमाः न चान्ये रक्तविद्यावर्णोपायाः यथा सिराम्य-
धत्तया वेति तीर्थान्तरपाठ समुच्चिनोति .

सिराम्यधश्चिकित्सार्थं संपूर्णं वा चिकित्सितम् ।
शल्यतन्त्रे स्मृतौ यद्वद्वस्तिः कायचिकित्सिते ॥
यथारक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणाम् ।
अन्यन्न हि तथा दूष्यं कर्मदं प्रथमं ततः ॥

सुधीधम् .

रक्तं किमुच्यत इत्याह

तन्नाम्नु शारीरमाहारसारभूतं रसा-
ख्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रक्षितमिन्द्र-
गोपोकारं च शशशोणितशुद्धाफलालक्तक-
पन्नसुवर्णवर्णं धौतं च विरज्यमानं मधु-
रमीपल्लवणं स्निग्धमसंहतमशीतोष्णं गुरु पि-
त्तकचयमकोपोपशमं सौम्यायेयं प्रकृत्या र-
क्तमाहुः । तथा दोषम् । दूष्यमिति के-
चित् । उभयात्मकमन्ये ।

ननेत्यादि . तत्र शारीरमाहारार्था रक्तमाहुरि
ति मेवमर्थः . किमुच्यत इत्याह . आहारसारभूतमित्या-
दि . धौतं वस्त्रादि रज्ययति . पित्तैरेक समानं च-
यादिकं यरप तत्तपोक्तम् . तत्र रक्तं केचिदाचार्या
दोषमित्याहुर्धेनन्तरीयादयः . यतो यथा वातादीनां

विलक्षणा हेतुस्तद्वदम्यापि . तथा वातादीनां च
यद्वद्विद्विश्रमेगजनकत्व वासिष्ठश्रीपकमः तद्वदस्यापीति .
तन्मध्ये चरकादपस्तत्रक दूष्यामित्याहुः . वातादिभिर्दे-
पपात् . अन्ये पुनरुभयरूपत्वं रक्तस्याहुः . दोषत्वं
दूष्यत्वं च यतस्तस्यैकोऽसौ दुष्टः परमश दूषयति .

तच्चैवंविधमेव विधिचदाहारविहार-
भ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषां योनिः ।
इतरथा पुनः शरत्कालस्वभावादेव वा प्र-
कृत्यापि गददूषयति .

प्राणास्योपदेहतागुल्मश्लिहविद्विधासर्पज्वर -
रक्तपित्तकुष्ठपित्ताक्षीपदोपदंशशंखशोफवा -
तशोणितरक्तमेहक्षुद्रोगाग्निस्वरनाशाङ्गर्गरव-
सादारोचकाम्बोद्गारलवणास्यताकोधमोह -
स्वेदमदमूर्च्छापसन्ध्यासकम्पतन्द्रादीनाम् । ये
च शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः सर्वदोषप्रतिपक्षैः
सम्यग्पुपक्रान्ताः साध्या अपि न सिध्य-
न्ति । ते च रक्तमकोपजाः तस्मात्तेष्वत्यु-
द्विक्तरक्तविस्रावणाय यथास्वं सिरां विध्वेत् ।

तत्र रक्तं विधिचदाहारभ्यासाद्विशुद्धं नत्
लादीनां हेतुवितरामिविना आहाराद्यभ्यासादथवा शरत्का-
ले कालस्वभावेन दुष्टमभिव्यन्दादीना योनिमिति सवन्धः .
सर्वदोषप्रतिपक्षैः शीतोऽग्निः सम्यग्पुपक्रान्ताधिक्रियतेता .
सायत्तद्वन्धुक्ता अपि ये न सिध्यन्ति ते रक्तमकोपजा
ज्ञेयाः .

न तु स्नेहपीतकृतपञ्चकर्मन्यतमग-
धिणीशूतिकाजीर्णकामिलाकीर्णानपोडशाती -
तसप्तविवर्धेध्यातावित्तुनरक्तादुष्टरक्तान्नि -
ग्धानिग्निग्धास्त्रिधाक्षेपकृपभायातानिसार -
च्छर्दिश्वासकासोदररक्तपित्तार्थः पाण्डुरोगस -

वीर्यशोफपीडितानाम् । न च व्यधनी-
याश्चायन्त्रितानुत्थिताः सिराः न तिर्यक्ष्ण
चातिशीतोष्णवर्षवाताभ्रेषु । तत्र स्नेह-
पीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि सिरा नस्य-
नन्त्यतिस्रवन्ति वा सम्यकस्तिग्धस्त्रिघ्नस्य
पुनर्द्रवभृता दोषाः शोणितमनुमविष्टाः स-
म्यक् प्रच्यवन्ते । न त्वेष निषेधो वि-
पत्संश्लेषोपसर्गात्त्वयिकव्याधिषु । प्रतिरोगं
तु व्यधं प्रति विभागः ।

न तु खेहपीतदीनां मिरां विधेदिति तदन्ध-
मिरां अव्यधनीयत्वेन पठिता न विधेत् । उर्मिता जम्भा-
हनतादिना दृश्यन्ते . एवोभम् . प्रतिरोगं तु व्य-
धनिविभाग उच्यते इति धारयशेषः .

शिरानेत्ररोगेषु लालाव्यामुपनस्या-
मपाङ्ग्यां वा कर्णरोगेषु परितः कर्णौ ।
नासारोगेषु नासाग्रे । प्रतिश्याये तु ना-
साललाटस्थाः । मुखरोगेषु जिह्वोष्ठहनु-
तालुगाः । जठूर्ध्वग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्ख-
मूर्धगाः । अपसारं हनुसन्धिमध्यगाः ।
उन्मादेतूरोष्णाङ्गललाटगाः । विद्रवौ पा-
श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरस्थाः ।
चतुर्थके स्कन्धाधोगतामन्यतरपार्श्वश्रयाम् ।
एतीवकंजस्योरन्तरे विकसन्निमध्यगताम् ।
प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोण्याः समन्ताद्दृश्य-
द्गुले । निवृत्तोपदंशशूलज्यापत्सु मेद्रे ।
गळगण्ड ऊरूमूलसंश्रिताम् । शूद्रस्यां जा-
नुसन्धेरुपर्यधो वा चतुरङ्गुले । अप-
च्यामिन्द्रवस्त्रधस्ताद्द्व्यङ्गुले । क्रोष्टुक-
शीर्षं सक्थिवातरुजासु च गुल्फस्योपरि-

ष्टाधतुरङ्गुले । श्ठीपदेषु यथासं वक्ष्य-
ते । पाददाहहर्षचित्पवानशोणितयातक-
ण्डकचिदाङ्गिकापाददारीमभृतिषु पादरोगेषु
शिश्रमर्मण उपरिष्टाद्दृश्यङ्गुले । एतेनेतर-
सन्धिवाह व्याख्याता । विशेषतस्तु वा-
मभागाभ्यन्तरतो वाहुमध्ये श्ठीहोदरे । ए-
वमेव दक्षिणे वाहौ यकृदाख्ये । तथा
कासश्वासयोरप्यादिशन्ति । शूद्रस्यामिव
विश्वभ्याम् । वाहुशोपापवाहुकयोरप्यंके ।
अदृश्यमानामु त्वेतास्वतिष्ठस्य व्याधेरन्य-
व्याप्युक्तानामपि यथासदं व्यधः ।

तत्र शिरोरोगेषु नेत्ररोगेषु च नेत्ररोगविशेषक-
श्लेषेयवापाङ्ग्यान्वयतमा व्यधेत् . अपाङ्गं भवा अपा-
ङ्ग्या . उपनस्या नामामर्षिस्था . चतुर्थके त्वरे
स्कन्धाधोगतानां मण्डान्यतरस्य पार्श्वध्यात् . प्रसा-
हिका निस्तानिवा . शूलिनी शूलिध्या . अपदेशो
मेद्रेणो मुखरोगेषु वक्ष्यमाणः . अपची गण्डमाला .
हृन्प्रमितीनां जडपामध्ये मर्म . क्रोष्टुवीथेको नाम
जातुमध्ये रोगः . यथैवकस्मिन् सक्थिनि वाहौ च
तद्वदपरस्मिन्धी . कासश्वासयोरपि वाहुनिगमित्वेवमा-
दिश्वयन्ताचार्योः . शिभन् व्याधौ मिरा उत्तर ना यदि
न दृश्यते तदा अन्यव्याप्युक्ता अपि तांश्लेषे व्यधनीया .

प्रागेव चोपकल्पयेच्छयनासनोदकुम्भ-
वस्त्रादादि । तथा यथालाभं च तगरै-
लाशीतशिवकुष्ठपाठाविळङ्गभद्रारुत्रिकहुका-
गारधूमहरिद्राकाङ्कुरनक्तमालचूर्णगण्डकृष्णा-
वणाय । असृक् स्थापनाय च लोद्ध्रमधु-
कमिषङ्गुपत्तंगौरिकरसाङ्गनशल्पलीशङ्ख-
...

रारीमेदतिन्दुकत्वगङ्कुरनिर्यासश्रीवेष्टकमृत् -
कपालमृणालाञ्जनचूर्णम् । क्षौममपीला-
क्षासमुद्रफेनचूर्णं वा । तथान्यच्चातिद्युत-
रक्तव्यापत्प्रतीकारोपकरणम् । सर्जोपक-
रणो हि वैद्यो न मोहमामोति ।

तत्र सिद्यन्वधे प्राक् प्रथममेव शयनादिकमुपक-
रयेत् . असृक्षत्वणाप च तगरादीनां यथालाम
चूर्णमुपकल्पयेत् . अतिप्रवृत्तस्य च रक्तस्य स्थापनाय
स्तम्भनाप लोदप्रादीनां चूर्णमातेतुतरक्तव्याप्युपकरणं च .
सर्जोपमन्यत् .

अथ कृतस्वस्त्ययनमातुरं व्याधिव्र-
लसात्स्याद्यवेक्ष्य स्निग्धं जाङ्गलरसं यवागुं वा
पाययित्वा मृदूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाह्णेषु-
राहे वाङ्गारतापोष्णवाष्पान्यतरेण स्निग्धं
जानूच्छिन्ने मृदावासाने जानुनिहितकूर्परं स-
मस्थितपादं भत्यादित्यमुपवेशयेत् । केशा-
न्ते च श्लोतचर्मवल्कलपट्टान्यतमेन वधीयात् ।
तताश्चायतेन वस्त्रांगुष्ठगर्भेण मुष्टिद्वयेनातुरो
यथास्वं मन्ये निपीडयेदन्तैश्च दन्तान् ।
मण्डौ चाध्यापयेत् । पुरुषध्वंनं पृष्ठत ऊ-
र्ध्वस्थः वस्त्रकृत्कारिकान्तरन्यस्तवामप्रदेशि-
नीको नातिगाढं ग्रीवायां परिक्षिप्य वेष्ट-
यन्वस्त्रं प्राणानवाधमानां यन्त्रयेदित्येपोऽन्त-
र्मुखचर्चानां सिराणां व्यधने यन्त्रविधिः । त-
तश्चास्य वैद्योऽह्नुगुष्टविष्टव्याया मध्यमयांगु-
ल्या सिरां ताडयेत् । उत्थिताश्च स्प-
न्दमानां स्पर्शदां वाधिलक्ष्य वामहस्तेन
कुठारिकामूर्ध्वदण्डां कृत्वा सिरामध्येन्य-
स्य लक्षयित्वा च तथैव च मध्यमयांगुल्या
ताडयेदह्नुगुष्टोदरेण वा पीडयेत् । गूढ-

वहलत्वक्प्रतिच्छन्नायामह्नुगुष्टपीडनादुन्नमन-
मुपलक्षयेत् । उत्कसननेन क्रोधसंरम्भेण
चापूर्यन्ते सिराः । अह्नुगुष्टेन तु नासा-
ग्रमुन्नमय्य ग्रीहिमुखेनोपनासिकां विध्येत् ।

अभेत्यादि सुसोपम् . प्रत्यादित्यमादित्याभिपुत्र-
मित्यर्थः . यथात्वमिति दक्षिणेन मुष्टिना दक्षिणां म-
न्याम् . वामेन च वामाम् . अन्यत्र पुरुष एन-
मातुर पृष्ठत आतुरग्रीवाया वस्त्रं परिवेष्य आतुरकृत्का-
टिकाया वक्षस्य च मध्ये आत्मायां प्रदेशिनीमह्नुगुष्टिं
कृत्वा यन्त्रयेदिति संबन्धः . न त्वेवमन्तर्मुष्टिसिराणा-
मन्तर्मुष्टे जिह्वादन्तादि . स्पर्शनेन ददातीति चेतयतीति
स्पर्शदा . उत्कसनं कण्ठ निष्पीड्य कसनम् .

उन्नमितविदष्टाग्रजिह्वस्याधो जिह्वा-
याः । विष्टतास्यस्य तालुनि दन्तमूले
च । ग्रीवासिरासु स्तनयोर्हपरि यन्त्र-
येत् । उदरोरसोः प्रसारितोरस्कस्योन्न-
मितशिरसः । बाहुभ्यामव्रलम्बमानस्य पा-
र्श्वयोः । उन्नतमेदस्य मेदू . श्रोणिपृ-
ष्ठस्कन्धेपृष्ठमितपृष्ठस्यावाकृशिरस उपविष्ट-
स्य । विश्वभीष्टप्रस्योरनाकुञ्चिते कूर्परे
जानुनि च मुखोपविष्टस्य गूढांगुष्ठवद्धमुष्टे-
र्व्यधनीयप्रदेशस्योपरि चतुरह्नुगुले श्लोता-
द्यन्यतमेन च वध्वा हस्तसिराम् । ए-
वमेकपादं सुसंस्थितं स्थापयित्वान्यपादमी-
पत्संकुचितं तस्पोपरि निधाय जानुसन्धे-
रधोहस्ताभ्यामागुल्फं निपीड्य पूर्ववद्धव्रा
पादसिरां विध्येत् । तत्र तत्र च तैस्तै-
रुपायैर्विकल्प्य यन्त्रयेत् ।

गिह्वाविदष्टा ऊर्ध्वमुखिप्यान्तर्ग्रहणेन गळे नीता .
नाहुभ्यामव्रलम्बमानस्योर्ध्वनाहर्षिप्रक्षालादावेव हि पार्श्व-

सिरा रज्जुर्वाभवति . तत्र तत्र तासु तासु च सि-
राम् यन्त्रणं स्ववृत्त्या परिकल्पयेत् .

तत्र मांसलेष्ववकाशेषु यद्यमात्रं व्रीहि-
मुखेन । अतोऽन्यथार्थयवमात्रं व्रीहिमात्रं वा ।
अस्त्रामुपरि कुठारिकयार्थयवमात्रम् । स-
र्वत्र चानुचानावगाढमृज्वसंकीर्णं धर्माद्यनु-
पघातिसिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ।

एकप्रहाराभिहता धारया या स्रवेदसृक् ।
मुहूर्त्वेरुद्धा तिष्ठेच्च सम्यग्विद्धेति तां विदुः ॥
अल्पकालं वहत्यल्पं दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः ।
सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते ॥

तत्र मांसलेष्विवलादिना प्रदेशविशेषेण शक्यविशे-
षाणामुपयोगं दर्शयति . सर्वोध्यम् . दुःखं धार्यते दुःखे-
न रोद्धुं शक्यत इत्यर्थः .

सम्यग्विद्धानामपि च सिराणामव-
हनकारणानि मूर्च्छाभयं यन्तश्चैतिल्यमति-
गाढत्वमल्लाश्रितताक्षामत्वं कुण्ठशस्त्रव्यथो मू-
त्रितोच्चारितत्वं दुस्विन्नता कफाश्रुतव्रणद्वा-
रता चेति । अथाप्रवृत्तिकारणं यथा-
स्वमुपलक्ष्य प्रतिक्षुर्यात् । तगरादिचूर्णे न च
तैललवणप्रगाढेन सिरामुखमवचूर्णयेत् ।
पृष्ठमध्ये चातुरं पीडयेत् । एवं साधु
वहति । सम्यक् प्रवृत्ते कफानिलोपशमन-
रक्ताविच्छेदनार्थमुष्णलवणतैलविन्दुभिः सि-
रामुखं सिञ्चेत् ।

अग्रे स्रवति दुष्टासं कुसुम्भादिव पीतिका ।
सम्यक्शुत्वास्वयंतिष्ठेच्छुद्धं तदिनिनाहरेत् ॥

यस्य तु स्रवति रक्ते मूर्च्छा जाय-
ते तस्य विमुच्य यन्त्रं शीतसलिलार्द्रपा-
णिस्पर्शेन व्यजनवायुना श्रोत्रमुखेन वच-
सा च समाश्वासयन्नुपशमय्य मूर्च्छा पुनः
स्त्रावयेत् । पुनर्मूर्च्छत्यपरेद्युस्स्यहेऽपि वा ।
परं तु रुधिरावसेचनप्रमाणं प्रस्थः । अ-
तोऽन्यथा व्याधिदेहर्तुवलमपेक्षेत ।

सम्यग्निद्धा अपि सिरा मूर्च्छादिभिः कारणं रक्तं न
वहति . मूर्च्छितोच्चारितत्वं मूर्च्छाचारितवेगप्रसिः . सु-
बोधमन्यद् . केचित् पठन्ति . "वमने च विरक्ते
च तथा शोणितमोक्षणं . सार्धेक्यादशपलं प्रथमाहुर्मनी-
पिण" इति . व्याख्यादिवलमिच्छया स्तोत्रं नृद् वह
रक्तं सावयेत् .

तत्र फेनिलमरुणं श्यावमच्छं रूक्ष
मस्कान्दि कफायानुरसं लोहगान्धि वेगसा-
वि शीतं च रक्तं वातात् । शृङ्गधूमा-
ञ्जनोदककृष्णं पीतं हरितं विसं मत्स्यग-
न्धि कडुत्वान्मक्षिकानिष्टमौष्ण्यादस्कान्दि स-
चन्द्रकं गोमूत्रामं च पित्तात् । कोविदा-
रपुष्पगैरिकोदकापाण्डु शीतं स्निग्धं स्कान्दि
घनं पिच्छिलं तन्तुमद् व्रणद्वारावसादिल-
वणरसं वसागान्धि च कफात् । इन्द्र-
संकीर्णं संसर्गात् । कंसनीलमाविलं दु-
र्गन्धं च सन्निपातात् । शुद्धमुक्तं माक् ।
ततः सुतररक्तस्य व्यधमनुलोममङ्गुष्ठेनोप-
रुध्य शनैश्शनैर्यन्त्रमपनीयाश्वासयेत् । स-
तैलं च श्रोतं सिरामुखे दत्त्वा चर्मायात् ।
संवेशयेच्चनम् ।

तत्र यातुष्टं रक्तं फेनिलत्वादिशुक्तं भवति . ज-
स्कान्दि न तु रक्तानीभवति . पित्तशुद्धं शृङ्गधूमादिव-

पौरुषेण मनसि . तदप्यौष्पादस्वदि . कन्ददुष्टं
कोविदागुण्यसादृश्यादिना मूत्रं भवति . एव मिथुना-
दिना लघुनेन द्राग्या विभिर्वा दुष्टं रिधात् . सति-
पात्रेण तु कंसनीलापादिविशेषः . छदं प्रागरिमवेवाप्या-
य उक्तम् . श्रोतं विलसण्डम् .

दिभिरुपचरेत् . अथवातिधुतरक्तस्य एणादिकस्य रुधि-
रारामं तत्कालद्युतं पानाय दद्यात् . पत्रकादिकापयि-
शुरसं धारं वा व्यधादनन्तरं व्यधनस्य पश्चिमे भागे पुन-
रप्यधेत् . सुषोषमप्यध् .

अतिष्ठति तु रक्ते सिरामुखं संधा-
तुं पूर्वोक्तैश्चूर्णैरवचूर्णयित्वाग्रेण पीडयेत् ।
शालमल्युपोदकापिच्छां वा व्रणमुखे दत्त्वा
गाढं चर्त्रीयात् । मधुच्छिष्टमलिप्तं वा प-
ट्टम् । शीताम्युनाचसिञ्चेत् । शीतमधु-
रकपायान्नपानसेकप्रदेहप्रवातवेदमभिर्वास्कि-
न्दनायोपचरेत् । पत्रकादिकार्थं शर्करा-
मधुमधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहि-
पवराहणात्मन्यतमस्य सिरां विध्वा रुधिर-
मामं घृतघृष्टं वा पानं दद्यात् । तेनै-
व वा दर्भपादमृदितेनानुवासयेत् । स्नि-
ग्धैश्च यूपरसैर्भोजयेत् । व्यधादनन्तरं वा
पुनस्तामेव सिरां विध्येत् । सर्वथा चा-
नवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात् । सं-
कोचयितुं वा सिरामुखं तप्तशलाकया द-
हेत् । न च क्षणमप्युपेक्षेत । क्षीणर-
क्तस्य हि वायुर्ममाण्युपसंश्लेष मूर्च्छासंज्ञाना-
सशिरःकम्पभ्रममन्यास्त्वम्भापतानकहनुभ्रंश-
हिध्मापाण्डुत्वत्राधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादीन् क-
रोति । मरणं वा ।

प्राणः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात् क्षीयतेऽनलः ।
वर्धते चानिलस्तस्माद्युक्त्या वृंहणमाचरेत् ॥

रक्ते अतिष्ठति अरुण्यति पूर्वोक्तैश्चूर्णैस्तगरादिभिः .
शम्भन्नुपोदकर्योरन्तः पिच्छैव पिच्छा भवति . मधु-
पिच्छं सिक्थकम् . रक्तकन्दनाय स्वानल्लाय शीता-

अशुद्धं तु रक्तमपराह्णेऽन्येषुर्वा पुनः
स्रावयेत् । ततोऽपि शेषं सर्वथा चाप्य-
विमूच्य रक्तस्य शीतसेकप्रदेहविरैकोपवा-
सस्त्रिगमधुरान्नपानैः प्रसादयेत् । मास-
मात्रं वा स्नेहादिभिरुपचर्य पुनर्विध्येत् ।
दुर्ब्यधातिव्यग्रकुटिततिर्यग्बन्धादेर्व्यधदोषा-
व्यापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदिति ।
भवति चात्र ।

अन्येषुर्वात्तौषधि . ततोऽपि पुनर्विधावितादपि
शीतेः सेकादिभिः प्रसादयेत् . अत्रिसाध्यरक्तस्य ग-
भिण्यादेरेवमेव प्रसादयेत् . अशुद्धे रक्ते मासमात्रेण
पुनसिरां रिध्येत् . व्यधदोषात् व्यधीनां स्व स्व-
धिकरितसत योग्यम् . भवति चात्रेति तन्वरीतिः

उन्मार्गगा यन्त्रानिपीडनेन
स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत् ।
दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना-
स्तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात् ॥

दोषा वातादयो यन्त्रपीडनेन स्वमार्गेभ्य उन्मा-
र्गं गताः पुनर्यावत् स्वं स्थानं न यान्ति . तावद्धि-
ताहारविहारभाक् स्यादिति संबन्धः .

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।
तदा क्षरीरं क्षणवस्थितास-
गधिर्विशेषादिति रक्षितव्यः ॥

रक्तेऽपनीते नात्युष्णत्वादिषुक्तमन्नपानं हितम् . त-

तस्मिन् काले रक्षितव्यः पुरुषो यतस्तदा शरीरमनय-
रिथतासुगनवरिथतासमिध भवति .

प्रसन्नवर्णोन्द्रियमिन्द्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहृतपक्त्वोगम् ।
सुखान्वितं पुष्टिवलोपपन्नं
विशुरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥

इति सिराव्यधविधिनाम पट्त्रिंशोऽध्यायः ॥

विशुरक्तं पुरुषमाचार्याः प्रसन्नवर्णत्वादिशुक्तं वदन्ति .

इतौन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
पट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

शल्यानां लोहरक्तादीनामाहरण उपाय उक्तो य-
न्वशलाणि . न त्वाहरणविधानमस्तत्तद्विज्ञानार्थमध्या-
हारम् .

अथातः शल्याहरणविधिं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

त्रिविधा हि गतिः शल्यानामूर्ध्वम-
धस्तिर्यक् च । सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन
त्रिविधा ।

सर्वशल्यानामूर्ध्वभेदेन शरीरे त्रिविधा गतिर्भवे-
त् . तत्रोत्तमाद्राभिमुखता ऊर्ध्वगतिः . मादाभिमुखता
त्पार्श्वगतिः . अङ्गपार्श्वमन तिर्यग्गतिः . कृद्ध कृ-

त्वा यत् प्रवेशनं शल्यस्य सा कञ्ची गोनः . प्र-
विष्टस्यान्तः स्वावयवैः कुटिलीमवनं कुटिला गतिः .

तत्र ध्यामं पिटकाचितं शोफवेदना-
वन्तं मृदुर्मुहुः शोणितास्राविणं युद्धुदुवदु-
द्गतं मृदुमांसं च व्रणं सशल्यं विद्यात् ।

तत्र ध्यामत्वादियुक्तं व्रणं सशल्यमन्तश्शल्यं वि-
द्यादिति संबन्धः . उद्गतमुद्गतोद्यमिति सामान्येन सशल्यव्र-
णलक्षणम् .

विशेषतस्तु त्वग्गते शल्ये विवर्णः
शोफो भवत्यायतः कठिनश्च । मांसगते
शोफाभिवृद्धिः शल्यमार्गानुपसरोहः पीड-
नासहिष्णुता चोपः पाकश्च ।

विशेषतस्तु त्वग्गत इत्यर्थेदिनोच्यते . शल्यमा-
सो येन शल्यं प्रविष्टं तस्यानुपरोहस्तथावरयानम् . ऊ-
पः स्वेदारतिमान् दाहः .

पेश्यन्तरस्थे शोफवर्ज्यं मांसमाप्तवत् ।
सिरागते सिराध्यानं शूलं च । स्नावग-
ते स्नावजालावक्षेपणं संरम्भश्चोपरुक् ।

पेश्याम्यगते श्वयधुवर्ज्यं मांससदृशं लक्षणम् . अव-
क्षेपणं संकोचनम् संरम्भ आविगः .

स्रोतोगते स्रोतसां स्वकर्मशुणहानिः ।
धमनीस्थे संफेने रक्तधारयन्ननिलः सश-
ब्दो निर्गच्छत्यङ्गपीडा हृत्सासथ । अस्थि-
गते विविधा वेदनाः शोफश्च ।

धोतोगते स्रोतसां यानि रक्तादिवहनादीनि कर्माणि
शुण्ठाश्च शरीरे वक्ष्यमाणारतेषां हानिः . दृष्टान्तो हृदयोऽङ्गेशः .

सन्धिगतेऽस्थिवक्षेष्टोपरोधश्च । अ-

स्थित्तिव्रगतेऽस्थिपूर्णाता संघर्षो बलवांश्च ।

स्थित्तिव्रगतेऽस्थिगतात्तद्विश्लक्षणात्मनप्रसारणादिचेष्टागो-
धम् . सन्धयो जातुकूर्पादयः . अस्थिसन्धिर्द्वयोर-
स्थीयोः . बलवार् प्रभृतः . संघर्षः आकुल्यम् .

कोष्ठगते त्वष्टोपानाहौ मूत्रपुरीपा-
हारदर्शनानि च व्रणमुखान्भवन्ति । म-
र्मगते मर्मविद्धवत् ।

कोष्ठस्थे शल्ये व्रणमुखात् स्थानविशेषेण यथा-
सभव मूत्रादेदर्शनादिर्भवति . मर्मविद्धलक्षणं मर्मवि-
भागे वक्ष्यते .

यथायथं चोपद्रिष्टैः परिस्रावैस्त्वगा-
द्रिपु श्लथमुपलक्षयेत् । मूर्क्षमगतिषु श-
ल्येष्वेतान्येव लक्षणान्यविस्पष्टानि भवन्ति ।

त्वक्परिधारणेन त्वक्शल्यम् . मांसपरिस्रावेण
मांसशल्यम् . एवं सर्वं शल्यम् . सूक्ष्मशल्येष्वेतान्येव
लक्षणान्यपूर्वानि भवन्ति .

शुद्धदेहानामनुलोमसन्निविष्टान्युपरुह-
न्ते । दोषप्रकोपव्यवायव्यायामाभिघाते -
भ्यश्च प्रचलितानि पुनरावाधयन्ति ।

शुद्धदेहत्वादियुक्तानां शल्य रोह याति . पुन-
र्दोषकोपादावाध करोति .

तत्र त्वक्प्रणष्टे स्निग्धस्निग्धान्यां मृ-
न्मापयवगोधूयगोमयचूर्णमर्दितायां त्वचि य-
त्र सरम्भो वेदना वा भवति । यत्र
वा स्थानं सर्पिर्निहितमाशु विलीयते ।
मलेपो वा शुष्यति । तत्र शल्यं जा-
नीयात् । मांसप्रणष्टे स्नेहादिभिः क्रिया-

भिरातुरमुपपादयेत् । कश्चित्तस्य च शि-
थिलीभूतमनववद्धं क्षुभ्यमानं यत्र यत्र सं-
रम्भं वेदनां वा जनयति तत्र शल्यम् ।

त्वगादिनष्टे लक्षणमुक्तम् . प्रोशयिषोपरतु न ज्ञा-
यते . तद्विज्ञानं त्वक्प्रणष्टेत्वादिनोच्यते .

एवं कोष्ठास्थिपेशीदिवरोऽप्यपि ।

एवं कोष्ठादीनां स्पर्शवेदनात्प्रशामहत्वादिभिः कल्पयेत् .

सिरासूतोधमनीस्त्रावप्रणष्टे खण्डच-
क्रमश्वयुक्तं रथमारोप्यातुरं विषमेऽध्वनि
शीघ्रं नयेत् । ततः संरम्भादिभिर्जानीयात् ।

सिरादिनष्टे रथमारोप्यातुरं नयेत् . तेन शल्य
जानीयात् . खण्डानि चक्राणि यस्य तत्तथोक्तम् .

सन्धिप्रणष्टे स्नेहस्त्रेदोपपन्नं सन्धि
प्रसारणाकुञ्चनवन्धनपीडनैरुपाचरन् पूर्ववद्-
वगच्छेत् । अस्थिप्रणष्टे स्निग्धस्निग्धान्य-
स्थीनि वन्धनपीडनाभ्यां भृशमुपचरंस्तद्व-
दुपलक्षयेत् ।

स्नेहस्नेहादिभिरुपाचरन् पूर्ववत् संरम्भादिभिर्जानी-
यात् तद्वदिति पूर्ववत् संरम्भादिभिः .

मर्मप्रणष्टे त्वनन्यभावान्मांसादिभ्यो
मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति ।

मर्मस्य मांसाश्रयणात् मांसादिभिरिवोक्तं लक्षयेत् .

सागान्यलक्षणं तृच्छिन्नहस्तिस्कन्धा-
श्वद्भुमारोहणद्भुतयानलक्ष्यनष्टवनव्यायामैर्नृ-
म्भोद्धारकासखपुष्टीवनहसनप्राणायामैर्मल-
शुक्रोत्सर्गां यत्र संरम्भो वेदना वा भव-

ति । यत्र वा स्वल्पेऽप्यायाते स्वापो गौरं
रवं घट्टनं शोफो वा स्यात्तत्र शल्यमादिशेत् ।

उत्पिक्तवह्निरक्तशयानादिनामाप्यं शल्यपदं शक्तिप-
परिज्ञानलक्षणम् . प्राणायामः श्वासोश्वात्मनोः ।

समासतथतुर्विधं शल्यं भवति ।
एतद्विद्विचतुरश्रभेदेन । तददृश्यमानं घृच-
संस्थानादनुमिमीत ।

तत्र चतुर्विधं शल्यं प्रतीकितं घृचं माथं मथं
चतुरथं च . सर्वमदृश्यमानं मणाकृत्वा कल्पयेत् .

सर्वशल्यानां यद्गतामाहरणे द्वावेवो-
पायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च ।

आहारेण इत्युपायौ प्रतिलोमोऽनुलोमश्च . तत्र
प्रतिलोमं यत्न एव प्रतिष्ठं तैनेवाजीयते . अनुलोम
यथाः प्रविष्टं ततः प्रवेग्य शिंतोयेन द्वियते .

तत्र प्रतिलोममर्वाचीनमानयेदनुलोमं
पराचीनम् । तिर्यग्गतं यतः सुखाहार्यं
भवति । ततः छित्त्वापहरेत् ।

तयार्वाचीनं यच्छर्वां तत् प्रतिलोममानयेत् . अ-
र्वाचीनं पूर्वोक्तमुर्ध्वगति . तयत् एव प्रतिष्ठं तैनेवा-
हरेत् . यच्छर्वां पराचीनं तदनुलोममानयेत् . यथा-
निमुत्तं तैनेवातयेदिलयः . पराचीनमथोगति . ति-
र्यग्गते मांमं च छित्त्वाहरेत् . करिम्न प्रदेस इत्यत
आद् . यत् एव एतेनादुः शक्यते .

प्रतिलोममनुत्तुण्डितं छेदनीयं पृथु-
मुखं च शल्यं निर्यातयेत् । तथा क-
क्ष्यावंक्षणोरःपरशुकान्तरपतितानि ।

प्रतिलोमं लोमानिमित्तप्रविष्टं न निर्घातयेत् . उ-
त्तुण्डितं दृश्यमानमुत्तं तर्वापरीमदनुत्तुण्डितम् . छेदनी-

यमने विन्तीर्यमममर्धेचःदादि . श्लेष्मादिपतितानि श-
न्यानि न निर्घातयेत् .

नैव चाहरेद्विशल्यग्रं मर्मप्रणष्टं वा-
शोफयेदनं पाकविरहितम् ।

विशल्यां यदाहृतं मण्डलं घेतः कृत्वा मारय-
ति तत्रैवाहरेदिति संकल्पः . एष मर्मरिपतं शोफा-
दिरहितं तदति नाहरेत् .

अथ हस्तप्राप्यं शल्यं हस्तेनाहरेत् ।
तदशक्यं यथायथं यन्त्रेण । तथाप्यश-
क्यं शस्त्रेण विशस्य ततो निर्लोहितं ग्रथं
कृत्वाग्निघृतमधुप्रभृतिभिः स्वेदयित्वावदम्य त-
र्पयित्वा सर्पिर्मधुभ्यां यध्वाचारिकमादि-
शेत् । सिराम्नावलयं शलाकाग्रेणाभिमो-
च्याहरेत् । हृदयेऽभिवर्तमानं शल्यं शी-
तजलादिभिरुद्धेजितस्याहरेत् । यथामार्गं
दुराहरमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ।

अथेत्यादि श्याल्यात्मम् . आचारिकं शक्यं-
विधौ वक्ष्यमाणमनुष्ठेयम् . एतेष्वन्यत् .

अस्थिविवरप्रणष्टमस्थिविदष्टं वावष्ट-
ष्ट पट्टभ्यां पुरुषं यन्त्रेणापकरोत् । अश-
क्यमेवं वा बलवाङ्गिः सुगृहीतस्य यन्त्रेण
प्राहयित्वा शल्यवारंगं प्रतिशुज्य वा ध-
नुर्गुणैरेकतो यध्वान्यतश्च पश्चाद्गत्या सुसं-
यतस्याश्वस्य वक्त्रकटके यध्वायात् । अ-
थेनमेवं कशया ताडयेद्यथोन्नमयञ्छिरो वे-
गेन शल्यमुद्धरति ।

अस्थिविदष्टमरिष्यमध्यगतम् . विदष्टमिव विद-
ष्टम् . शल्यवारेण प्रतिशुज्य कुटिलीकृत्य यथा रज्ज्व

गृहीतुं पुञ्यते . अश्वय पञ्चान्गिमुखं सुरचतुष्टयं च .
ताडयेन्मृत्ततरतया वेगेन शिर उचमयति .

हृदां वा वृक्षशाखाववनम्य तस्यां
पूर्ववद् बध्वाद्धरेत् ।

पूर्ववदिति बालाभिर्गृहीतरय वारहं प्रतिभुञ्य .
एकतो रज्जुर्भूयते अन्यतश्च वृक्षशाखायामिति .

दुर्बलवारहं तु कुशाभिर्वध्वा । श्व-
यधुप्रस्तवारंगमुत्पीड्य श्वयधुम् ।

दुर्बलवारहं यद्रज्ज्वाः यन्त्रेण वा आकृष्यमाणं भ-
ज्यते . तत् कुशाभिरभिवेष्ट्याहरेत् .

अदेशोत्तुण्डितमश्ममुद्गरप्रहारेण वि-
चाल्य यथामार्गमेव ।

अदेशोत्तुण्डिते यतो निर्हेतुं न-पुञ्यते ततोऽश्मा-
दिप्रहारेण चालयित्वा यथामार्गमेवानीयाहरेत् .

कर्णवत्तु यन्त्रेण विमृदितकर्णं कृ-
त्वा । नाळीयन्त्रेण वा बहुमुखेन यथा-
स्वमुपसंगृह्य शलाकायन्त्रेणान्येन वा पूर्वव-
दाहरेत् । अनुलोममकर्णमनल्पव्रणमुखम-
यस्कान्तेन । पकाशयगतं विरेचनेन ।

दृश्यमुत्सं सकर्णं शल्पं यन्त्रेण विमृदितकर्णं कृत्वा-
हरेत् . नाळीयन्त्रेण वा बहुमुखेनामृदितकर्णमेव . अ-
नुलोमत्वादिपुनःपरवान्तेन . सुनोभम् .

चातविण्मूत्रगर्भसङ्गं प्रवाहणेन दुष्ट-
यातविपस्तन्यादीन्यास्यविषाणचूपणेन ।

अपोत्वानादिशल्पं प्रवाहणेन निरन्ताननादिना . दृ-
ष्टवातादीनि कर्णादिगतान्यास्यचूपणेन विषाणचूपणेन वा .
विषाणं श्लक्ष्म् .

कण्ठस्रोतोगतं तु शल्पे विसं सक्तं .
सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् । अथ तद्गृहीतं .
विज्ञाय शल्पं सममेव सूत्रं विसं चाक्षि-
पेत् । विसाभावे मृणालेऽप्ययमेव वि-
धिः । जातुषे तु कण्ठसक्ते कण्ठे ना-
ळीं प्रवेशयेत्तदा चाग्नितां सूक्ष्ममुखीं श-
लाकामथ तां गृहीतशल्यां शीताभिराद्भिः
पारिपिच्य स्थिरीभूतामाहरेत् । अजातु-
षेऽप्येवमेव प्रतप्तां जतुमधूच्छिष्टान्यतरप्रदि-
ग्धां शलाकाम् । मत्स्यकण्ठकमन्यद्वा ता-
दृगस्थिशल्पं कण्ठलग्नं सूत्रेण सूत्रघृतेन
वा वेष्टितयांगुल्यापहरेत् । अथवा केशो-
ण्डुकं दृढदीर्घसूत्रवद्धं द्रवोपहितं पाययेद्वा-
मयेच्च । वमतश्च शल्पैकदेशसक्तं सूत्रं
सहसैवाक्षिपेत् । मृदुना वा दन्तधावन-
कूचेनापहरेत् । परतो वा प्रणुदेत् । वा-
लोण्डुके विलम्बे तदत् कण्ठकम् ।

कण्ठस्रोतोगत इत्यादि सुनोभम् . मृणालं वि-
साङ्कुरम् . वमतश्च यदि केशोण्डुकं सञ्जति ततो
गृहीतशल्पं शाला श्लिल्याकर्षयेत् . परतः अत प्रणु-
देत् बालोण्डुकम् . बालोण्डुके कण्ठलगे कण्ठकं तद-
द्रवेण सूत्रवद्ध पाययेद्दामयेत्कर्षेच्च .

क्षतकण्ठश्च त्रिफलाचूर्णं मधुघृत-
सितोपेतमनुकण्ठयन् लिह्यात् ।

क्षतकण्ठत्रिफलानूर्णं लिह्यादनुकण्ठयन् कण्ठे अव-
लेह्यम् तद् इवेत् न तु न्यया .

अपां पूर्णं पुरुषमवाकशिरसमवपीडयेदुनु-
याद्वामयेच्च भस्मराशौ वा निखन्यादासृखान् ।
अन्यथा छुःमार्गगामिभिरद्भिराधमानकारुश्वा-

सपोतमन्दिषोपयातज्वराद्यः श्लेष्मानिकारा
 एन्वुश्च । तत्र यथासं कफे प्रतिकुर्यात् ।
 ग्रामश्लेष्मण्मुना प्रवेशयेत् । स्कन्धे वा
 मुष्टिनाभिहन्त्यात् । कण्ठस्थं श्लेष्माणमन्न-
 लयं वा प्रथमनोत्कामनापकमनैर्विधमेत् ।
 मृदुपमक्षिशल्यं लेखनप्रथमनशालजलवस्त्रजि-
 दाभिः पनयेत् ।

अग पूर्वं नचादिरत्ने . आमुगान् मुखरत्नेषु
 आभानार्थेन यथासममपीय श्लेष्मणि चिकित्सा कार्यं .
 उन्मथन वाङ्मोरणम् . अपरसनमनगरणम् .

तथा निर्भुज्य वर्त्म वर्त्मगतमपनी-
 य चोष्णाम्बुवाष्पस्वेदं समधुमधुककायेन
 सपिषा च परिपेकं कुर्यात् । स्वयमपि
 श्लेष्ममशुभयथुकासोद्धारमूत्रपुरीपानिलैर्नय-
 नादिभ्याःऽङ्गव्ययेभ्यः पतति ।

वर्धन कर्मोधिपुटे निर्भुज्य परिवर्त्याहरेत् . न
 वननामार्दिशु शन्य श्वयथादिभिः क्रियमापि . स्वय पतति .

कीटे कर्णस्रोतःप्रविष्टे तोदो गौरयं
 भरभरापमाणं च भवति स्पन्दमाने चा-
 प्यधिकं वेदना । तत्र सलणेनाम्बुना
 मधुकुयुक्तेन मधेन वा सुखोष्णेन पूरणम् ।
 निगते च कीटे तदुत्सर्जनम् । तत्रैव तु
 मृते पाककौथिलेदा भवन्ति । तेषु कर्ण-
 स्रोतं क्तं कुर्यात् । प्रतीनाहोक्तं च ।
 तोयपूर्वं कर्म हस्ताग्नायितेन तैलाम्बुना
 पूरयेन् । पार्श्वानतं वा कृन्दा हस्ते-
 नाहन्त्यान्नाङ्घ्रि वा चूपयेत् । भवन्ति
 चात्र श्लोकाः ।

कीट रत्नादि मुषोम् . निर्भने कीट तदुन्म-
 थन तत्रपाम्भारिण मट स्वाम . प्रतीनाहो नाश
 वेगारोपः . कर्णसारथ कर्णरोमे यथमापः . भव-
 न्ति चावेति तन्वर्गनिः .

जातुपं क्षेमरूप्यादि धातुजं च विरस्थितम् ।
 उन्मथना प्रायशः शल्यं देहजेन विन्धीयते ॥

नामुपारिदसन् देदे धिरविभनं मरेहोदना विन्धीयते .

विषाणवेषुदानास्विदन्तवालोपलाानि तु ।
 शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मून्मयानि च ॥
 विषाणवेष्वथस्तालद्रारुजल्यं चिरादपि ।
 प्रायो निर्भुज्यते तद्धि पचत्वाशु पलासुजी ॥

विषाणादि देहस्य न शर्पिणे . न विन्धीयन् श्ल-
 यः . ततोऽपि निर्धायने . विषाणवेषादि विरादपि
 न विशीर्यते . तद्विषाणादि शन्य निर्भुज्यते दुष्टिष्ठी-
 मयति . शीमे च पलासुजी मानरत्ने . पचति .

शल्ये मांसावगाटे चेत् स देशो न विद्व्यते ।
 ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्शनचूदहर्णः ॥

तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशक्नपदाङ्गनैः ।
 पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनपणपीडनैः ॥

मासगतये शन्ये यदि शन्यपदेर्जा न विद्व्यते पा-
 षाभिमन्वेन न भवति . ततो मर्दनादिभिः पाचयित्वा
 पाटनार्थमिषाहरेत् .

शल्यमदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।
 तैस्तेरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाहरेत् ॥

शन्यानां बहुरूपतामवेक्ष्य देहभेदज्ञाना बहुरूपता
 यन्त्राणा य बहुरूपतामवेक्ष्य तैस्तेरुपायैर्तथापिः शन्यमवे-
 विषयिति विद्यादाहरेत् .

व्रजे प्रशान्ते प्रान्तेषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु ।
अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत् ॥

मग्नेषु प्रमत्ततादिदुक्तेषु निःशून्यतां शल्यरहित-
संज्ञमादिशेत् .

काय एव परं शल्यं निजदोषमलाविलः ।
शस्त्रे शल्यं शराद्यं तु विशेषात्तेन चिन्त्यते ॥

इति शल्वाहरणविधिर्नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

सर्वस्य चाग्नाय एव कायः परं शल्यं जन्ममह-
स्येवावावृत्तार् किंभूतः काय आह . निजदोषमल-
विलः शल्यं इह मलाविल भवति . कायं तु य एव
भिन्ना दोगा रोगादयो वानादपथ तदेव मलम् . तव
कल्पे शोफे यद्यत्र शराद्यं शल्यं तच्छल्ये शल्यं धने
भास्वदेन विशेषाच्छल्यं चिन्त्यते चर्च्यते इति .

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथाष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

द्विविधानां व्याधीनां शस्त्रस्योपयोगवत्त्वमुक्तम् . त-
द्विज्ञानपरिज्ञानार्थमध्यायात्सम्भः .

अथातः शस्त्रकर्मविधिं नामाध्यायं
व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ।

द्विविधे हि व्याधाद्युपायापेक्षे निज
भागन्ती वा भेषजविषयातीति शस्त्रकर्म प्र-
युज्यते ।

द्विविधे व्याधौ निज आगन्ती च साध्यलक्षण-
मुक्तेऽर्थोपभविष्यत्यन्ततीति शस्त्रकर्म प्रयुज्यते . तस्य प्र-
सङ्गो भवतीत्यर्थः .

स चामयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको भ-
वत्यतः शोफावस्थस्यैव वातपित्तकफरक्त-
संसर्गसन्निपातात्तमकतामुपलक्ष्यः पाकभयाद्य-
थास्वमुपवासलेपसंकासृज्याक्षकपायघृतपान-
शोधनानि प्रयुज्जीत ।

स च शस्त्रकर्मविषय आमयः प्रायेण श्वयथुपूर्वको
भवति . प्रायोग्रहण निजत्वोपलक्षणार्थम् . अतन्त-
स्यामयस्य वाताद्यन्यतमलक्षणैस्तदात्मकतामुपलक्ष्य पाक-
धार्यमुपवासार्थं कुर्यात् . वातादिभारतन्त्रंणैवेति यथा-
स्वशब्दार्थः .

तथाप्यनुपशाम्यति प्रविलयनम् ।
अविलीयमाने चोपनाहनम् ।

उपवासादिना त्वशाम्यति प्रविलयनं वक्ष्यमाणं कु-
र्यात् . तेन चाविलीयमान उपनाहनं साधुपाकाय .

तत्र शोफस्यामलक्षणमल्पता चाल्पो-
परुजत्वं त्वक्सवर्णता स्वैर्यं च ।

अल्पतादि शोफस्यामलक्षणम् .

पच्यमानस्तु विवर्णो वस्तिरिवाततः ।
संरम्भशूलरागदाहोपाहृचिद्वृष्णाज्वरारतिस्पर्-
शासहत्वानिद्रतासमन्वितो विष्यन्दयति स-
पिंः शोषयति प्रदेहं सर्पपकल्कोपलित् इव
चिमिचिमायते पिपीलिकाभिरिव संसर्प्यते
पीड्यत इव पाणिना घट्ट्यत इत्रांगुल्या
ताड्यत इव दण्डेन तुद्यत इव सूचीभि-
भिद्यत इव शक्तिभिश्छिद्यत इव शस्त्रेण

दश्यत इव श्विचर्द्धयत इत्रासिंहाराभ्यां म-
भ्यत इवांल्युकेन ।

निरागैवादि पश्यमानत्वात् . अन्यत् सर्वोप .

पके तु गतवेगत्वं प्रगल्भानता त्वकृत्रि-
थिलता वलीभादुर्भावः पाण्डुता मध्योन्न-
ततांगुल्यवपीडितमुक्ते मन्वुत्तमनं वस्तावि-
बोदकस्य पूयस्य सश्वरणं कष्टः संरम्भ-
श्लाशुपशमथ ।

गर्भेणवादि पाण्डुत्वम् . सर्वोप .

शूलं नर्नेऽनिल्याहाहः पित्ताच्छोफःकफोद्व्यात् ।
रागो रक्ताद्यपाकःस्मादतो दोषः सशोणितः ॥

अनिलं विना शूलं न भवति . पित्तमन्नेरेण
दातो न स्यात् . कफोद्व्याह्रिना शोषो न स्यात् .
शोफः कफादिनि यत्कस्य उदयमहर्षेण विवेकपोषणार्थम् .
रक्तादतो रक्तं विना रक्तस्य लीडियस्य समसो न .
तेन कफाधिकैः सर्वदोषैश्शोणितमर्द्धितैः श्वणुपाकः स्या-
दिति गण्यते .

पाकेऽतिवृत्ते सुपिरस्तनुत्वदोषभक्षितः ।
वलीभिराचितः द्र्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ॥

पाकेऽतिवृत्तेऽनिकान्ते सुपियोज्ज्वलस्यः शोफदेशः सं-
पद्यते . तथा तनुत्वम् . तथा दोषभक्षितः . दोषश-
भ्रंतेह पूय उप्यते . तेन भक्षितव्यात् सुपिरस्य तनु-
त्वस्य चास्य . तथा वलीभिराचितो व्यातः . त-
था द्र्यामवर्णः तथा शीर्यमाणतनूरुहः पत्रवेष्मा .

कफनेषु तु शोफेषु केषुचित् गम्भी-
रत्वाद्रक्तमेव विपच्यते । ततश्चास्पष्टं प-
क्वलिङ्गं भवति । यत्र हि त्वरूसावर्ष्य

शीतशोफताल्पकृताश्वयस्य यनता । न
तत्र मांहुमुपेयात् । न रक्तपाकमित्या-
चक्षते ।

कश्चेत् शोफं गम्भीरं कफं रक्तं शोफेति . त-
न्निमम पत्ते पक्वलिङ्गव्याप्ति भवति न श्लाशुपाकं प .

अर्थेन सम्यक्पक्वमयधार्यं भोक्तु-
द्वात्तदुच्येत्तदीयक्षीणाभिणीविपादितस्य -
शामेषु पाकोद्धतदोषेषु न पिण्डितेषु स-
न्निवर्तमानेषु परल्पेषु वा शोफेषु तीक्ष्णो-
ष्णद्रव्यैर्द्वारणं कुर्यात् । इतरेषु तु पाटनम् ।

अर्थेन एतत्पाकस्य शोफे सम्भक्षकं विविधा
भोषादितेषु वा तीक्ष्णोष्णद्रव्यैरेववर्द्धयेत् परमार्थे-
वर्द्धादिभिर्द्वारणं कुर्यात् . शोफेण व्यथनं न कुर्यात् .
इतरेषु चैतद्विपरिणेषु पाटनं शोफोद्धतः .

आमपाटने सिराम्नायुन्यापाटनं शो-
णितानिमृष्टाच्चिरेदनातिवृद्धिरवदरर्षणं क्षतवि-
सर्पो वा स्यात् । भवति चात्र ।

सर्वोपमशोकपाटने सिराम्नापाटनादि स्यात् .

तिष्ठन् पके पुनः पूयः सिराम्नायवृत्तामिपम् ।
विशुद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ॥

यदिछनत्त्याममज्जानाद्यथ पकमुपेक्षते ।
श्वपचापिव विज्ञेयौ तावन्निधितकारिणौ ॥

पाकेऽनिकान्ते अपादिते वा शोफे पूयोऽत्रस्त्रिस्त-
तिवृद्धः सिराम्नीन् दहति . गयान्तो तिष्ठन्तृणोऽप-
दहति . यदिछनतीलादि सक्तोपम् .

प्राक् शस्त्राज्जोनपेदिष्टं तीक्ष्णं मद्यं च पाययेत् ।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न कुच्यते ॥

अन्यत्र मूढगर्भोद्गारादमरीमुखरोगेभ्यः ।

प्राङ् शशाङ्ग्यकर्मणः पूर्वा मूढगर्भादिषु भोजनस्य
प्रतिषेधः .

अथोपहतपन्त्रशस्त्रशाराग्निजाम्बवौष्ट -
पिचुष्टोतपत्रमूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकपायालेपक -
लकसेकोदकुम्भशीतोष्णोदकफटाहव्यजनादि -
व्रणोपयोगिसर्वोपकरणमाश्रितशयनीयमुप -
स्थितस्थिरस्नेहवलयद्वलम्बकपुरूपमिष्टेऽहनि
मुहूर्ते च दध्यक्षतात्रापानरुग्मरत्नार्चितविमं
प्रणतेष्टदेवतं कृतमङ्गलं भुक्तवन्तमातुरं प्राङ्मु-
खमुपवेश्य संवेश्य वा यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो
वैद्यो मर्मसिरास्त्रायुसन्ध्यास्थिधमनीः परि-
द्वन्द्वनुलोमं शस्त्रं निदध्याद्वापूयदर्शनात् स-
कृदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च ।

अथोपहनपन्त्रादिकं प्राङ्मुखमातुरं निवेश्य प्रत्य-
ङ्मुखः पश्चिमाभिमुखो वैद्यः शोके आङ्गदर्शनाच्छस्त्रवि-
दध्याद्योऽन्यत् स कृदाशु च तमाहरेत् . उपहना-
नि निकटीकृतानि यन्त्रादीनि यस्य स तथोक्तः . उ-
परिवशा शिराश्लेहवलयन्त्रधातुलम्बकपुरुषा आलम्बनपरि-
चारका यस्य स तथोक्तः . दध्यादिभिरर्चिता विद्या
येन स तथोक्तः उपवेशनमात्रेण . संवेशने शयने .
अनुलोमं यत् एव लोमानि .

महत्स्त्रपि च पाकेषु ब्रह्मगुलं श-
स्त्रपदभुक्तम् । ब्रह्मगुलान्तरं त्र्यङ्गुलान्तरं
वाभिसमीक्ष्य विद्यते प्रदेशे वामप्रदेशिन्यै-
पित्वा नातिविद्यते गम्भीरमांसले चैषण्णा ।
विपरीते करीरादिनालेनातिसंघने सूकरवा-
लेन वा ।

महत्स्त्रपि पाकेषु ब्रह्मगुलं शस्त्रपदं कुर्यात् . यत्र
च पाकमहत्स्त्रविशेषा वहनि पदानि किमप्ये तत्र तानि

ब्रह्मगुलान्तराणि त्र्यङ्गुलान्तराणि वा निदध्यात् . पा-
के प्रदेशिन्यादिनान्तरभिसमीक्ष्य .

यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च ।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात् सुविभक्तं निराशयम् ॥
आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति ।

यतो गतां गतिं नार्यो विद्यात् . यत्र चोत्सङ्ग
स्त्रप मण कुर्यात् . आयतं दीर्घम् . विशालं वि-
स्तीर्णम् .

इदमिदं शस्त्रकर्मणि शस्यत इत्याह .
शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथु ।
असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ॥

आतुरस्य वैद्यस्य च शौर्यम् . सर्वा चाशुक्रि-
या . तीक्ष्णं शस्त्रम् . स्वेदराहित्वं कम्परहित्वं चा-
तुरे . वैद्ये च कर्मण्यसम्मोह इति शस्त्रकर्मणि श-
स्यते . अपवा शौर्यादिकं सर्वं वैद्यस्यैव शस्त्रकर्मणि
शस्यते .

तत्र भ्रुगण्डललाटाक्षिकूटौष्ठदन्तवेष्टम-
न्याकण्ठजशुकक्षयाकुक्षिवंशणेषु तिर्यक्छेद इ-
ष्टः अन्यत्र तु सिराम्नायुपघातोऽतिवेदना-
चिराद् व्रणसंरोहो मांसस्कन्दी च तिर्यक्
छेदात् भवन्ति ।

तत्र भ्रुगण्डलीनां तिर्यक्छेद उक्तः . अन्यत्र
तिर्यक्छेदात् सिराघातादीनि भवन्ति . मांसस्कन्दी मांस-
स्कन्दा मन्थिः . सुतोयम् .

ततः शस्त्रमनचार्ये शीताभिराङ्गिरा-
तुरमाश्वस्य समन्तात् प्रतिपीड्यागुल्या व्र-
णमपि प्रक्षाल्य कपायेण व्रणात् श्लोतेनां-
भोऽपनीय वेदनारक्षोऽग्नेर्गुल्यगुरुसर्जराव-
चागौरसर्पपिडिङ्गुल्यगणनिन्वपत्रैः सघृतेर्व्रणं

धूययित्वा यथास्वर्मापणेन मधुघृतनिलकल्कैश्च
 दिग्धां वर्ति प्रणिधाय कल्केन पूरयित्वा
 नातिभृष्टयवसवतुभिर्घृताक्तैर्भाजनान्तेऽम्भसा
 दाक्षणांगुलीभिः समृद्धितैरवच्छाद्य घनां
 कवळिकां दत्त्वा सच्यदक्षिणान्यतरपार्श्वे
 ऋजुमनाविद्धमसंकुचितं मृदुपट्टं निवेश्य य-
 धीयात् ।

वर्तियां अन्तर्गतं दक्षिणे . कवळिका या मधु-
 र्योपरि दीयते . मन्थय सम्ये दक्षिणे या पार्श्वे पट्टं
 यधीयात् मन्थयेदित्यर्थः .

यातश्चेत्प्रोद्भवांस्तत्र द्विरिवां वेष्टयेद्ब्रणान् ।
 सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभियातजान् ॥

शस्त्रक्षतरजायां तु प्रततायां यष्टी-
 मधुकसर्पिपोष्णेन व्रणं सिञ्चेत् । उदकु-
 म्भाद्यापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् परितो विकी-
 र्ये पणेशवर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्याद्रक्षोऽभि-
 भवनिपेधार्थम् । तेभ्यश्च बलिमुपहरेत् ।
 धारयेच्च शिरसा ।

लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
 यचां छत्रामतिच्छत्रां दुर्यां सिद्धार्थकानपि ॥

गुल्गुल्वादिभिरेवं शयनात्तनाद्दि द्वि-
 रहो धूपयेत् । तथा ज्ञेहांक्तं दिनचर्या-
 क्तं चाचारमनुवर्तेत् ।

यातकरोद्भवार् ब्रणार् द्विरिवां पठेन वेष्टयेत् .
 पितादिनात् सट्टेन . सुयोगमन्थत् .

विशेषाथ दिवास्वप्नाद् व्रणे शोफ
 कण्डूरागरुक्षूप्यष्टादिः ।

दिवास्वप्नार व्रणे शोफादिदृष्टेः .

शीपां तु सृष्टिमंरगशेद्वर्नैश्चान्दिते स्रुते ।
 शुभे व्यवायजान द्रोपानसंसर्गेष्वप्यत्राप्युयात् ॥

अतमंश्रि मंभिः मंषां तु म्मुल्यादिना शस्-
 त्र्य वादिभ्यः द्रुतारैर व्यवायजान मेषुनोद्भवार् रोगार्
 शोचनार् .

भोजयेधेने यथाज्ञातम्यं समातीतशा-
 लिपिष्टिकयवगोधूमान्यतपं मुद्गममूराडकीसती-
 नयूपजाद्भारसोपेतं जीवन्तीमुनिपण्डकतण्ड-
 लीयकवास्तुकवातापिपटोलकारवेष्टकवालमू-
 लकशाकमुक्तं डाडिमामलकसंभवसहितं स-
 पिःस्त्रिग्यं लव्वल्पमुष्णोदकोनरं च । ए-
 वमस्य सम्यगसितं जरागुपति । अजी-
 र्णादिनिलादीनां विभ्रमो यलवान् भवेत् ।
 ततः शोफरजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ।

समातीत संश्रमोपितं शाश्यादीक मृदाव्यवसर-
 सेनोपेतं जीवन्त्यादिशाम्पुकं डाडिमदिमहितं क्षिप्या-
 दिशुभमुष्णोदकवापुषान् च भोजयेत् . एतोपमन्थत् .

नवधान्यमापकज्यायकुलत्थनिष्वावशि-
 म्बीशीताम्युमथेक्षुशीरपिष्टतिलपिकृतिशुष्क-
 शाकपिशितहरितशाकाम्ललवणकटुकक्षारा-
 न्पामिपाणि वर्जयेत् ।

वर्गोऽयं नवधान्यादिर्द्राणिनः सर्वद्रोपकृत् ।
 मयंतीश्लोष्णरूक्षाम्लमाशुव्यापदयेद् ब्रणम् ॥

नवधान्यादीन्वचारितशक्षी वर्जयेत् .

वालोक्षीरैश्च वीज्यंत नचैनं परिघट्टयेत् ।
 न तुदेनच कण्डूयेचेष्टमानश्च पालयेत् ॥

स्त्रिग्यदृष्टद्विजातीनां कथाश्लेष्यन्मनःप्रेया . ।
 आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥

नालिकशरीरं च म्रणे म्यजनकर्म कुर्यात् - वेष्ट-
मानः क्रियासु म्रणं पालयेत् .

पुनश्च तृतीयेऽहनि प्रक्षाळनादि पू-
र्ववद् व्रणकर्म कुर्यात् । द्वितीये दिवसे
मांक्षणाद्विग्रथितो व्रणधिरादुपरोहत्युग्ररुजश्च
भवति ।

द्वितीये दिवसे घृत्ने म्रणधिराद्रोहति .

न च विकेशिकामौषधं वातिस्निग्धरूक्ष-
मतिश्लथमतिगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं वा द-
द्यात् । अतिस्नेहात् छेदः । अतिरौक्ष्यात्
छेदो वेदना च । अतिश्लथत्वादपरिशु-
द्धिः । गाढतया संरम्भ अश्लक्ष्णत्वाद्दु-
र्न्यासाच्च व्रणवर्तमौषधर्षणम् ।

न च म्रणे विकेशिकामतिस्निग्धत्वादियुक्तं दद्यात्
नायोषधम् . विकेशिका अन्तर्वर्तिः . किमिति न द-
द्यादित्याह अतिस्नेहादित्यादि . सुबोधम् .

अवश्यं साशये म्रणे विकेशिकां दद्यात् ।
सपृतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
व्रणं शोधयते शीघ्रं स्थिता हन्तर्विकेशिका ॥

साशयेऽन्तर्विस्तारिणे म्रणे विशेषाद्विकेशिकां दद्यात् .
किं विकेशिकया भवतीत्याह सपृतीत्यादि . सुबोधम् .

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥

व्यम्लमीषत्पक्व शोक्रमशानात् पाटितं नातिव्रणविरो-
धिभिः पाचनादिभिः समुपाचरेत् .

यस्तु सौम्यो व्रणस्तत्र चलास्थि-

शल्पपांसुतृणरामेशुष्करक्तादीनपोह्य विच्छि-
न्नमविलम्बितं मांसं सन्ध्यस्थीनि च य-
थास्थानं सम्यक् स्थापयित्वा स्थिते रक्ते
यथाहं सूच्योपहृतेन स्नायुसूत्रवालान्यतमेन
सीव्येत् । शणाश्मन्तकमूर्वातसीनां वा
बल्कैः ।

यस्तु म्रणः सीवनमपेक्षते तत्र चकाराध्यादीनपो-
ह्य विच्छिन्नप्रलम्ब्यादि यथास्थानं निवेश्य रक्ते स्थिते
रक्ते सीव्येत् . चाप्याद्यन्यतमेन .

सीवनविकल्पास्तु समासेन चत्वारः ।
तद्यथा गोष्फणिकातु न्नसीवनवेष्टितकरज्जु-
ग्रन्थिवन्धनमिति । तेषां नामभिरेवाकृति-
विभागः । प्रहारवशाच्चोपयोगः । न चा-
तिसन्निकृष्टां विभ्रकृष्टामत्यल्पवहुग्राहिणीं वा
सूर्वां पातयेत् । एवं सम्यक्स्यूतमवेक्ष्य
मधुघृतयुक्तैरञ्जनमधुकनिम्बलोध्रभ्रियङ्गु -
सल्लकीफलशौममपीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद् व-
न्धादि योजयेत् ।

गोष्फणिकादयश्चत्वारः सीवनविकल्पाः . यः काक-
पदाकृतिर्वेणः सचतुर्भिः कौणैः सीव्येत् तत् गोष्फणि-
का नाम सीवनम् . यथातिनिकट्टी इति म्रणावनेककाले-
रेकमेकेन सूत्रेण जीर्णमिव वस्त्रं तुद्यते तत्तुष्टसीवनं नामसी-
वनम् . वेष्टितकं यद्वस्त्रगोष्ठौवे ह्ययमिव सीव्यते । रज्जुमथिरे-
कवारं घृतयोजनम् . एषां च प्रहारविशेषमाश्लेष क-
चित् करयचिदुपयोगः . नातिसन्निकृष्टैः पदेर्नातिवित्र-
कृष्टैश्च सूर्वां पातयेत् . या च म्रणप्रतिवशनात्
बहु गृह्णाति नाप्यल्पम् . सुबोधम् .

असीन्या वंक्षणवक्षःकक्षादिषु म्रच-
लेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वामिणोऽन्तर्लोहि-
तशल्या विपामिक्षारकृताश्च व्रणाः ।

धूपयित्वा यथास्वर्मापयेन मधुघृततिलकल्लैश्च
द्विधां वर्ति प्रणिधाय कल्लेन पूरयित्वा
नातिभृद्यत्रसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजनान्ते ऽम्भसा
दाक्षणांगुलीभिः सुमृदिन्नरवच्छाद्य घनां
कवल्किां दत्त्वा सव्यदक्षिणान्पतरपार्श्वे
ऋजुमनाविद्धमसंकुचितं मृदुपट्टं निवेश्य व-
र्ध्नीयात् ।

वर्तियो अन्नत्रेण दीपने . कसत्रिका वा मण-
रयोपरि दीपते . मन्त्रस्य सव्ये दक्षिणे वा पार्श्वे पट्ट
वर्ध्नीयात् मणयेदित्यर्थः .

वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विधिवर्षा वेष्टयेद् घणान् ।
सकृदेव परिक्षिप्य पिचरक्ताभिघातजान् ॥

शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टी-
मधुकसर्पिपोष्णेन व्रणं सिञ्चेत् । उदक्कु-
म्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् परितो विक्री-
र्यं पर्णशवर्षादिभिरस्य रक्षां कुर्यादक्षोऽभि-
भवनिपेधार्थम् । तेभ्यश्च वलिमुपहरेत् ।
धारयेच्च शिरसा ।

लक्ष्मीं गुहामगिशुशं जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
यचां छत्रामतिच्छत्रां दुर्वां सिद्धार्थकानपि ॥

गुल्मुल्वादिभिरेवं शयनासनादि द्वि-
रहो धूपयेत् । तथा स्नेहोक्तं दिनचर्यो-
क्तं चाचारमनुवर्तेत ।

वातकफोद्भवान् घणान् टिखिर्वा पट्टेन वेष्टयेत् .
पिचार्दिजान् सकृदेव . एकोऽभयम् .

त्रिकोपःश्च दिवास्वमाद् व्रणे शोफ
कण्डूरागरुद्रूपशुद्धिः ।

दिवास्वमाद् व्रणे शोफादिशुद्धिः .

स्त्रीणां तु स्मृतिसंसारभ्रदूर्जनैश्चलिते सुते ।
शुक्ले व्यवायजान् द्रोपानसंसर्गोऽप्यवाप्नुयान् ॥

अन्नमर्गेऽपि शोभिः शोभां तु स्मृत्त्यादिनां भ्र-
म्य चक्षुरस्य हृत्पदादेरु व्यवायजान् पशुनोद्भाव्य रोगान्
भाष्यकारः .

भोजयेच्चैनं यथामात्म्यं समातीतशा-
लिपष्टिकयवगोधुमान्यतपं मुद्गममूरादकीसती-
नयूपजाङ्गलसोपेतं जीवन्तीसुनिपण्टकतण्डु-
लीयक्यास्तुकवार्ताश.पटोलकारवेष्टकपालम् -
लक्षणाकयुक्तं डाडिमामलकसंन्धवसहितं स-
पिःस्त्रिगुणं लव्वल्पमुष्णोदकोत्तरं च । ए-
वमस्य सम्प्रमाशितं जराघुषति । अजी-
र्णादनिलादीनां विभ्रमो वल्लवान् भवेत् ।
ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात् ।

सामतीते संज्ञमर्गेऽपि शाक्यादिकं मुद्रापन्थनदर-
सेनैरेतं जीवन्त्यादिशाक्युक्तं आऽजमादिगहितं क्षिप्यन्वा-
दियुष्णमुष्णोदकानुपानं च भोजयेत् . एकोऽभयम् .

नवधान्यमापकलायकुलरथनिष्वावशि-
म्बीशीताम्बुमथेक्षुधीरापिष्टतिलविकृतिशुष्क -
शाकपिशितहरितशाकाम्ललवणकटुकक्षारा -
नृपापिपाणि वर्जयेत् ।

वर्गोऽयं नवधान्यादिर्द्रणिनः सर्वदोषकृत् ।
मद्यतीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशुव्यापदयेद् व्रणम् ॥

नव शान्यादीन्धवचारितशय्यां यजेयेत् .

वालोजीरैश्च योज्येत नचैनं परिघट्टयेत् ।
न तुदेश्च कण्डूयेच्चैष्टमानश्च पालयेत् ॥

स्त्रिगुणवृद्धद्विजातीनां कथाश्रृण्वन्मनःप्रियाः ।
आशावान् व्याधिमोक्षाय क्षिप्रं व्रणमपोहति ॥

बलिदशीरेण च मणे व्यजनकर्म कुर्यात् - वेष्ट-
मानः क्रियासु मणे पालयेत् .

पुनश्च तृतीयेऽहनि प्रक्षालनादि पू-
र्ववद् व्रणकर्म कुर्यात् । द्वितीये दिवसे
मोक्षणादिग्रथितो व्रणधिरादुपरोहत्युग्ररुजश्च
भवति ।

द्वितीये दिवसे द्वितीये व्रणधिरादोहति .

न च विकेशिकामौषधं वातिस्निग्धरूक्ष-
मतिश्लथमतिगाढमश्लक्ष्णं दुर्न्यस्तं वा द-
द्यात् । अतिस्नेहात् क्लेदः । अतिरौक्ष्यात्
छेदो वेदना च । अतिश्लथत्वादर्परिशु-
द्धिः । गाढतया संरम्भ अश्लक्ष्णत्वाद्दु-
र्न्यासाच्च व्रणवर्त्मोपघर्षणम् ।

न च मणे विकेशिकामतिस्निग्धत्वादिपुक्तां दद्यात्
नाशौषधम् . विकेशिका अन्तर्वर्तिः . किमिति न द-
द्यादित्याह अतिस्नेहादित्यादि . सुबोधम् .

अवश्यं साशये व्रणे विकेशिकां दद्यात् ।
सपृतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।
व्रणं शोधयते शीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥

साशयेऽन्तर्विस्तारिणे मणे विशेषाद्विकेशिकां दद्यात् .
किं विकेशिकया भवतीत्याह सपृतीत्यादि . सुबोधम् .

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणधिराधिभिः ॥

व्यम्लमौषधकं शोफमज्ञानात् पाटितं नातिव्रणधिरा-
धिभिः पाचनादीभिः समुपाचरेत् .

यस्तु सौम्यो व्रणस्तत्र चलास्थि-

श्लयपांसुत्पणरामेशुष्करक्तादीनपोह्य विच्छि-
न्नमविलम्बितं मांसं सन्ध्यस्थीनि च य-
थास्थानं सम्यक् स्थापयित्वा स्थिते रक्ते
यथाहै सूच्योपहृतेन स्नायुध्रुवबालान्यतमेन
सीव्येत् । शणाश्मन्तकमूर्वातसीनां वा
वल्कैः ।

यस्तु व्रणः सौवनमपेक्षते तत्र चलास्थादीनपो-
ह्य विच्छिन्नप्रलम्ब्यादि यथास्थानं निवेद्य रक्ते स्थिते
रक्ते सीव्येत् . स्नायुध्रुवबालान्यतमेन .

सौवनविकल्पास्तु समासेन चत्वारः ।
तद्यथा गोष्पाणिकातुलसीवनवेष्टितकरञ्जु-
ग्रन्थिवन्धनमिति । तेषां नामभिरेवाकृति-
विभागः । प्रहारवशाच्चोपयोगः । न चा-
तिसन्निकृष्टां विप्रकृष्टामल्पल्पवहुग्राहिणीं वा
सूर्वां पातयेत् । एवं सम्यक्स्यूतमपेक्ष्य
मधुघृतयुक्तैरञ्जनमधुकनिम्बलोध्रप्रियङ्गु-
सल्लकीफलक्षौमपीचूर्णैरवकीर्य पूर्ववद् व-
न्धादि योजयेत् ।

गोष्पाणिकाद्यश्चत्वारः सौवनविकल्पाः . यः काक-
पदाकृतिर्वेणः सचतुर्भिः कोणैः सौव्येत् तत् गोष्पाण-
का नाम सौवनम् . यथातिनिकृष्टो द्वौ मणायनेककाले-
रेकमेकेन सूत्रेण जीर्णमिव वरं तुद्यते तत्सुखसौवनं नामसौ-
वनम् . वैल्लितक यद्दण्डोऽथैवैष्टवधिव सौव्यते । रज्जुमन्धिरे-
कवारं सूत्रयोजनम् . एषां च प्रहारविशेषमाश्लेष्य क-
चिद् कस्यचिदुपयोगः . नातिसन्निकृष्टैः पदैर्नातिविप्र-
कृष्टैश्च सूर्वां पातयेत् . या च व्रणप्रतिवेशशान्त
बहु गृह्णाति नाप्यल्पम् . सुबोधम् .

असीव्या वंसणवसःकभादिषु प्रच-
लेष्वल्पमांसेषु च वायुनिर्वाभिणोऽन्तर्लोहि-
तशल्या विषाग्निक्षारकृताश्च व्रणाः ।

वधनादस्या धना वायुनिर्वामित्वादिद्युताध न
सन्ध्याः .

सीव्यास्तु मेदस्समुत्थिता भिन्नलि-
खिताः कफप्रन्थिरल्पपालिकः कर्णः सद्यो-
व्रणाश्च । शिरोललाटाक्षिकूटकर्णनासाग-
ण्डोष्ठकृकाटिकाबाहूदरस्फिक्पायुमजननसु -
ष्कादिष्वचलेषु मांसवत्सु च प्रदेशेषु ।

सीव्यास्तु मेदस्समुत्पादयः . हृत्वाप .

कोशदापोत्सङ्गस्सिकानुवेल्लितम् -
तोलीमण्डलस्यविकायमकखट्वाचीनविवन्ध -
वितानगोष्फणाः पञ्चाङ्गी चेति पञ्चदश व-
न्धनिशेषाः । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रा-
येण व्याख्याताः ।

कोशादयः पञ्चदश बन्धाः . एषां सैरेव ना-
मभिरेवाकृतयो व्याख्याताः . प्राथमहणमसाकल्पार्थम् .

तत्र कोशमङ्गुलीपर्वसु विदध्यात् ।
दाम संवाधेऽङ्गे । उत्सङ्गं विळ्म्वनि । स्व-
स्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकुक्ष्याक्षिकपोल-
कर्णेषु । अनुवेल्लितं शाखासु । मू-
तोर्ली ग्रीवामेदयोः । मण्डलं वृत्तेऽङ्गे ।
स्यविकामङ्गुष्ठाङ्गुलिमेद्वाग्रमूत्ररादिषु । यम-
कं यमळव्रणयोः । खट्वां हनुशङ्खगण्डेषु ।
चीनमपांगयोः । विवन्धसुदारोरुष्ठेषु । वि-
तानं मूर्धादौ पृथुलेऽङ्गे । गोष्फणं ना-
सोलचिबुकसन्धिषु । पञ्चाङ्गीं जखूर्ध्वमि-
नि । यो यस्मिन् प्रदेशे सुनिविष्टो भ-
वति तं तस्मिन् कुर्यात् । न तु व्रण-
स्योपरि न चावापकरो यथा स्यात् ।

तत्र कोशः कोशाकारः कीटस्येव . सोऽङ्गुलि-
पर्वसु संवाधेऽवयवसंकटेऽङ्गे . दामाकृति दाम . उ-
त्सङ्गमुत्सङ्गमिव विळ्म्वनि बाह्यादी कण्ठादिलम्बमानम् .
स्वस्तिकाकृति स्वस्तिक यदूर्ध्वं दक्षिणादित्वात्पार्श्वं वामं याति
पुनः परिवृत्तायो दक्षिणादूर्ध्वं वामं तद् सन्ध्यादिषु यो-
ज्यम् . कूर्चो नाम मर्म . अनुवेल्लितं यदीर्घं कृ-
त्वा वेदनम् . मूतोर्लीव मूतोर्ली तुणमयः . फलाधारः .
मण्डलमिव वृत्त मण्डल तद् वृत्तेऽङ्गे स्तनादी . स्ववि-
केव स्थिरिका लम्बमानं ताम्बूलकरकम् . यमकं यदे-
करिमन् पटके द्विव्रणकथं माय दूर्ध्वेण विविधवापनीय-
ते स्वदायभावाय . खट्वा चतुर्बाहुपट्टकम् . चीनं
स्तोकविस्तीर्णा आयता पट्टिका . पितानमिव पितानम् .
गोष्फण इव गोष्फणा कृषीवलानां पश्चिवाणाय अ-
म्यत्तावाणयारणम् . पञ्चाङ्गीः यस्मिन् पटे चवती वा-
हवः एका चांशे पट्टिका .

ननु चेपां कां विपय श्लाह .

बन्धास्त्विष्टोऽनिले दृष्टे दृष्टे भग्ने व्रणेषु च ।
तत्रान्त्ययोर्द्विधा बन्धः सव्यदक्षिणभेदतः ॥

त्रिविधस्त्वेष सर्वत्र गाढश्लथसमतत्त्वतः ।
कफवाते घनो गाढः पित्तरक्तो तनुः श्लथः ॥

वातपित्तो समो बन्धः कफपित्तव्रणेषु च ।

तथा स्फिकृक्क्ष्यावंक्षणांरुशिरस्सु
गाढं बध्नीयात् । शाखावदनकण्ठकर्णमेद्-
मुक्कपृष्ठापार्श्वोदरोरस्सु समम् । अक्ष्णोः
सन्धिषु च शिथिलम् ।

बन्धस्त्वित्यादि . अनिले वायौ दृष्टे विनैव व-
णेन बन्ध इष्टः . तथा मर्षादिदृष्टे दशादूर्ध्वं विपस-
कामरक्षणमिव बन्धः . तथा देशस्योपरि बन्धीपाददि-
ष्टो चतुरङ्गुल . तथा न वहति मिराश्रास्य विष
बन्धाभिपीडिताः . भग्ने चाङ्गे बन्धो विनैव व्रणेन
तथा व्रणेषु च . तत्र बन्धः सव्यदक्षिणभेदेन त्रिवि-

पः . कदाचिद्रामपार्थेन कदाचिदश्विनेन . किं सर्वं
 वैव इष्टवातादावयशियमः अग्न्ययोरैव भवे व्रणे च .
 इष्टवातादीनामनियमः . सर्वेन नग्धप्रसङ्गे गाढादिभेदेन
 त्रिविधो नग्धः . गाढशिविलो प्रतिबद्धौ समरत्नततिगा-
 दशिविलः . सुवोयम् .

वातश्लेष्मजेषु शिविलस्थाने समम् ।
 समस्थाने गाढम् । गाढस्थाने गाढतरम् ।
 तथा शीतवसन्तयोः स्यहात् । पित्तरक्तेषु
 तु गाढस्थाने समम् । समस्थाने शिवि-
 लम् । शिविलस्थाने नैव । तथा शरद्वृ-
 ष्णयोः सायं प्रातश्च । अवध्यमानः पु-
 नर्दशमशकटण्काष्ठपांसुशीतवातातापादिसं-
 काद्विविधोपद्रवोपद्रुतो दुष्टव्रणतामुपैति ।
 स्नेहश्चात् नचिरं तिष्ठति । भेषजमचिरा-
 च्छुष्यति । कृच्छ्रेण रोहति । रूढे च
 वैवर्ष्यं भवति । अपि च ।

शिविलस्थाने नेत्रादीं वातव्रणं श्लेष्मव्रणं च समं
 वशीयान् . समस्थाने शाखादी वातश्लेष्मवणौ गाढं
 वशीयान् . गाढस्थाने रिक्णगदौ वातश्लेष्मवणौ, गाढत-
 रं वशीयान् . तथा शीते वसन्ते च स्यहात् स्यहात्
 वशीयान् . गाढस्थाने रिक्णगदौ पित्तरक्तवणौ तम व-
 शीयान् . समस्थाने शाखादी पित्तरक्तवणौ शिविल न-
 शीयान् . शिविलस्थाने नेत्रादी पित्तरक्तवणौ नैव व-
 शीयान् . रक्तपित्तयोः शरद्वृष्णयोश्च सायंप्रातश्च भय-
 कानं नग्धः . यत्र तु नग्ध उत्तस्तत्र इष्टताप्रादूर्भावो
 भवति इष्टव्रणतां यातीत्यर्थः . तत्र च शंशादिलक्षणं अपि-
 नेति समुच्ये .

चूर्णितं मथितं भ्रमं विभ्रिष्टमथ पाटितम् ।
 आस्थिभ्यामुसिराच्छिन्नमाशु बन्धेन रोहति ॥
 दस्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते ।

उद्धृतोद्युः समुत्सन्नो विषमः कठिनोऽतिरुक् ॥
 समो मुदुररुक् शीघ्रं व्रणशुध्यति रोहति ।

चूर्णितमथितत्वादियुक्तोऽपि व्रणो बन्धेन शीघ्रं रोह-
 ति . उद्धृतोद्युत्वादियुक्तो व्रणः शीघ्रं शुष्यति रोहति च .

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ।
 मच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तुं च ।
 अजीर्णार्तरुणाच्छिद्रैः समन्तात् सुनिवेशितैः ॥
 धौतैरकर्मणैः क्षीरीभूर्जाशुनकदम्बजैः ॥

स्थिरत्वादियुक्तानां व्रणानामुपरि दत्तमौषधं दोषरू-
 र्णैर्पुत्वनुरूपैश्च पत्रैः प्रच्छाद्यम् . किमूतैः पर्वरित्वाह .
 अजीर्णव्यादि . न जीर्णैतीपि तरुणैः .

कुष्ठिनामभिदग्धानां पिटकामधुमेहिनाम् ॥
 कर्णिकाश्वान्दुरुविषे क्षारदग्धा त्रिप्राण्विताः ॥
 मांसपाके न द्रव्यव्या गुदपाके च दारुणं ॥
 शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसोषेणः ॥

कुष्ठिनामभिदग्धादीनां च ये व्रणाले न बन्धनी-
 याः . कुष्ठिनामभिदग्धादीनां च तद्वन्तुक् एव व्रणे
 नग्धप्रतिषेधः .

अरक्षया व्रणेषुस्मिन्मक्षिकानिक्षेपतुं क्रिमीन् ।
 ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफाससंश्रवान् ॥
 सुरसादिं प्रशुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ।
 सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचम् ॥
 गोमूत्रकल्कितो लेपः सकः क्षाराम्बुना हितः ।
 मच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हेरत् ॥

तथा मत्स्य पुत्रस्यारक्षया व्रणं मक्षिकाः किमीं,
 निक्षिपितं तस्य ते किमयो व्रणमांसं भक्षयन्तो रुजादीन्
 कुर्वन्ति . तत्र सुरसादिव्रणो धावने पूरणे च योग्यः .

चत्पद्यमानासु च तासु तास्ववस्थासु
दोषादीनिपेक्ष्य यथास्वमुपक्रमरूपक्रमेत् ।

तथा नानाविधास्ववस्थासु त्रणे यथायोगं चिकि-
त्स्य कुर्यात् .

न चैनं त्वरमाणः सान्तदोषमुपसंरो-
हयेत् । स ह्यल्पेनाप्यवचारेणान्तरुत्सङ्गं
कृत्वा भूयो विकुरुते । तस्मात्सुशुद्धं रो-
पयेत् ।

एन च ग्रमं नैवः शोधित रोपयेत् . न लक्ष-
द्म . पुनः कोपभयात् .

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्विवर्जयेत् ।
मासान् षट् सप्त वा नृणां विधिरेव प्रशस्यते ॥
इतीदं ब्रणमाश्रित्य दिव्यान्नमुप्रदक्षितम् ।
उत्तरे विस्तरस्तस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥

इति शस्त्रकर्मविधिर्नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

सम्यग्भूदेभि षट् सप्त मासानजीर्णादीन् वञ्चयेत् .
मणमुद्दिश्येदं दिव्यान्न दक्षितम् . विस्तरस्तत्तरस्थाने वक्ष्यते .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

यथैव भेषजविषयमतिकान्ते व्याधीः क्षारामोर्वा-
गताया क्षाराम्योरपि . अतस्तद्विज्ञानार्थमप्यापारम्भः .

अथातः सारपाकविधिर्मध्याये व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

क्षारो हि नामौषधसंभवायानैर्दृष्टैः
सर्वैरसाधिष्ठानैः कटुकलेवणरसभूयिष्ठस्ती-
क्ष्णोष्णो दहनः पाचनो विदारणो विला-
यनः शोधनो रोपणः क्रिम्याममदोविपाप-
हः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च चरिष्ठः छेदन-
भेदनपाटनलेखनकरणाद्यतथ संवाधावकाश-
जेषु दुःखावचारीणायशस्त्रेषु नासाशीऽर्जुदा-
द्रिषु शस्त्रेण चासिध्यन्तु दुष्टव्रणेषु बहुशः
प्रकोपिषु प्रयुज्यते । स द्विविधो बाह्या-
भ्यन्तरपरिमार्जनभेदेन ॥

अत्र प्रथममेव क्षारो हीत्यादिना क्षारस्वरूप क-
थयति . छेदनादिकरणान् सर्वशस्त्राणामनुशस्त्राणां च
श्रेष्ठः . संवाधावकाशनाः संकटप्रदेशनाः व्याधयो येषु
न शस्त्रं क्रमते .

तत्राशीऽर्जुदभगन्दरभ्रान्थिदुष्टव्रणना -
दीचर्मकीलवर्त्ममुखरोगकुष्ठकिलासतिलका -
लकाद्रिषु बहिः परिमार्जनेन । अन्तःप-
रिमार्जनेन तु गुल्मगरोदराग्निसादमलसङ्क-
शूलानाहाशमरीशर्कराद्रिषु स यथास्वमेवो-
पदेक्ष्यते ॥

तथाशौऽन्नादिषु बहिः परिमार्जनं परिहोष्यने
दुग्धमार्जनामन्तःपरिमार्जनं तथ स्वेयु स्वेयु प्रकरणेषु य-
स्यने .

.. न तूभयोऽपि योज्यो भीरुदुर्वल-
क्षामवातपित्तादित्ज्वरातिसारपाण्डुशिरोहृ-
दयारोगमहाक्षिपाकतिमिरारोचकातुरकृतव-
मनविरेकर्तुमतीगर्भिण्डुदृष्टचफलयोनिसर्वा-
ङ्गशूलविपमद्यपीतेषु । मर्मसिरास्त्रायुस-
न्धितरुणास्थिसेवनीधमनीगळनाभिनरान्त-
रमुष्कशोफस्रोतस्खल्पमांसेषु च देशेष्वदणोश्वा-
न्यत्र वर्त्मरोगात् । तथा शीतोष्णवर्षदु-
र्दिनमत्रातेषु च ॥

भीतादिषु नाप्तः परिमार्जनं नापि बहिः परिमा-
र्जनम् . मर्मभिरादिषु तु संभवाद्बहिः परिमार्जनस्यैव
श्रितेषोऽयत्न वर्त्मरोगात् . तत्र त्वध्वंशरपि योज्यः .
अतिशीतादिषु च कालम्बन्धयोगादिभयाद्यु सेव्यः .

अथ बहिः परिमार्जनद्विविधो मध्यो
मृदुस्तीक्ष्णश्च .। तस्य पाकविधिः शरदि
शुचिरुपोषितः शुक्रवासाः मशस्तेऽहनि प्रश-
स्तदेशजातं मध्यमवयसमनुपहतं महान्तं
कालमुष्ककं गुरुरापललसुमनोऽक्षतादिभिश्च-
तुर्दिशं बलिं कृत्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यै-
नमध्विवासेयत् ॥

दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसन्तीह ये श्रिताः ।
गन्तुमर्हन्त्यसंक्रुद्धास्त्यक्त्वेमं वासमव्ययम् ॥
भेषजार्थं गृहीष्यामि सर्वमाणभृतामिमम् ।
दृक्षं न लोभाद् क्रोधोद् द्राक्षणापिं विशेषतः ॥

इति ।

अथापरेद्युस्तत्र यद्यद्भुतं वैकृतं वा
किञ्चिच्च पश्येत्तो युगमात्रमास्टे सवित्-
रि ब्राह्मणान वाचयित्वा तं पादपं पू-
र्याग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत् । एवं च पारि-
भद्रपलाशाश्वकर्णराजद्रक्षमहाहृक्षकन्द्रक्ष-
स्स्रोतसप्तच्छदनक्तमान्दतिलवककदल्याविभीत-
काश्वमारकपूतीकचित्रकार्फकाकजह्वंश्यामा-
र्गासिमन्थान् वसन्ते संगृहीतांश्च यवान्
सशूकरनाळांश्चतस्रश्च क्रोशातकीः सर्वान् स-
मूलफलपत्रशाखान् खण्डशः कल्पयित्वा ना-
तिशुष्कान् शिलातलस्थान् निवाते पृथ-
ङ् निचयीकृत्य मुष्ककानिचयं च सुधाशर्क-
राः प्रक्षिप्य तिलकुतलैरादीपयेत् । द-
ग्ध्वा च शान्तेऽगौ पृथक् सुधाशर्कराभस्सकृ-
त्वेतरत् सर्वक्षारद्रोणमधिकमुष्ककं सलिल-
पलसदक्षेण गवादिमूलपलसदक्षेण चालो-
ढ्य महता वस्त्रेण परिस्त्रावयेत् । याव-
दच्छो रक्तस्तीक्ष्णः पिच्छिलश्च जातस्तदा
तं क्षारनिष्यन्दं गृहीत्वा भस्त्र विवर्जयेत् ।
ततः स्नेहपाकविधिना पाचयेत् । पच्य-
माने च तस्मिंस्ताः सुधाभस्त्रशर्कराः क्षी-
रवकंशंघनाभिं चायसे पात्रेऽशीवर्णान् कृ-
त्वा तत्क्षाराच्छुद्धयमात्रे निर्वाप्य तेनैव च
गुश्चक्षुः पिष्ट्वा प्रतीवापं दग्धात् । तत-
श्च सुतरां दुर्व्यावधद्रयन् विपचेत् यावच्च
सवाप्यैर्दुग्धैः समुत्तिष्ठन् सान्द्रतया च
दुर्वीमलेपी स्यात्तदैनमवत्रार्यायोषटे यवरा-
शौ सुगुप्तं स्थापयेत् । एष पञ्चमः क्षारः ॥

अथेवादि . वाळमुक्तकृतानमनावे गगानं ए-
 बोधम् . अथारिगामातिने विरते अट्टुतादिभिनिमा
 नमथि सुगमां हस्तमयमावाम्भे मगलममामिनि का-
 लम्पुम्भारदं पातयेत् . पातयिष्या च सप्तमः प्रे-
 पित्रा च राशिं कुर्यात् तथा परिमदादीभ सप्-
 लशासादीं सप्तमः प्रेपिन्ना पूषक सिन्धुकिं राशीं
 कुर्यात् . सुष्करासो च सुशासत्याः प्रथेमयाः .
 तन्मात्र राशीं पूषमेव निरुत्तुनर्दरेत् . दत्ता च
 शन्तेऽपी भिरासि स्तोत्रतोत्रं सम पूर्यापत् . पु-
 ष्कराशोनीसिक वृक्षांवा . एशासत्यांनदम च
 पूषक कुर्यात् . तं वृष्टिं सर्व धारमेकाकूल धार-
 स्य प्रनाण पशुवाशच्छत्रं चारयेत् . तद्य शेष
 पत्नीयपत्राक्षेण गनादिमूत्राणां च पत्रसहस्रेणाम्बे न-
 रेण परिधाययेत् . यात्ररश्मिनीदिव्यागुणतिः . न-
 तत्वर पविमुनयेन भस्म त्याज्यम् . नि-यन्दाय पूष-
 ककृद्वः कार्यः पथमने तर्जिभताः पूषकवृता भस्म-
 मयः सुभाशर्काः धीरवकादि च लीह भाण्डे अग्नि-
 नशीर कृत्वा तमिन्निन्दहृदने निर्माणयेत् . निर्मा-
 णनीयेरां च तेषं पित्रा निधिं कुर्यात् . शनि म-
 थ्यमः धातः .

पणोऽतिशीतोऽतितीक्ष्णोऽतिमृदुःकृतितुराति -
 यनोऽतिपिच्छिदोऽतिर्मर्षी ह्रीनोऽपथो शीत-
 पाकश्चेति ॥

मृदो नृ सुगमशैरीतिरित्येदेन . न तु रित्वा
 विरिष्यत् एव एतेन . तेषां एव तु मयमममि-
 धाने सति दन्तीचित्रकायिकं प्रथियामन् . एवं
 धीयमाने जडे तज्जानीयमन् चरन्तमावेत् . सु-
 बोधम् . शिरसी पन्नेन शिरसाधारः पत्नी भ-
 ति . एतेन निर्माणे मृग्यत इति वक्ष्येत् .

तत्र सारकर्मण्यपुषकरेण पिचुवातिंश-
 ल्याकाद्वर्णश्रालिकाघृतमधुशुक्ततुषोदकमस्तु -
 क्षीरोदकगीतभदेहशयनासनादीनि । अथ सा-
 रार्थस्योपागृहस्य संविष्टस्य वासपरिचारक-
 गृहीतस्य व्याधिच्छिन्नावालिल्य मच्छाय
 वा पिचुप्रोतान्यतरावगुण्डितया शलाकया
 क्षारं पातयेत् । ततो मात्राशतमुपैशत ।
 वर्त्मरोगे तु निर्भुज्य वर्त्मनी पिचुना म-
 धूच्छिष्टेन वा कृष्णमार्गं मच्छाय पद्य-
 तनुतः क्षारलेपः । घ्राण्येषु त्वसोऽस्यु-
 देष्वादित्याभिसुखस्योऽभ्रमस्य नासिकामुष-
 क्षयाश्च पञ्चाशन्मात्राः । तद्वृद्धोत्रजेषु ।
 गुदाशसु पाणिना यन्त्रद्वारं विधाय धा-
 रयेन्मात्राशतमेव । ततः प्रमार्जनेन मृ-
 ज्य क्षारं सम्पद्गन्धमवेक्ष्य निर्वाषयेत्स-
 पिर्मधुभ्यां शुक्ततुषोदकमस्तुक्षीरादिभिश्च ।
 ततः परं शीतमधुरैः सघृतैः प्रदिशात् ।
 अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाप-
 च । स्थिरमूलत्वात्तु यदि क्षारदग्धं न विशी-
 र्यते ततो धान्याम्लजीनमधुयाष्टिकायुक्तैस्ति-

मृदो शर्करादीन्निर्वाप्यनयेन्न तु
 पिष्ट्वा क्षिपेत् । तीक्ष्णे तु दन्तीचित्रक-
 लाङ्गलिकापुतीकप्रवालतालपत्रीविडस्वजि -
 काकनकशीरीहिङ्गुवचातिविषाः श्लक्ष्णचू-
 र्णांकृता दग्धाश्च शंसशुक्तीः पूर्ववत् प्रति-
 वापं दद्यात् । तांश्च व्याधिवलतः स-
 म्परावाद्दुर्घं मधुञ्जीत । क्षौण्वले तु ब-
 लाधानार्थं पुनः क्षारजलमावपेत् । तत्र
 नातितीक्ष्णो नातिमृदुः श्वेतः श्लक्ष्णः शी-
 तः पिच्छिलः शिखरी सुखनिर्वाप्योऽल्प-
 रुगनभिष्यन्दी चेति दश क्षारस्य गुणाः ।
 दर्शव च दोषाः । तद्यथा । अत्यु-

लैरालेपयेत्सुवर्णश्रीरीयुतैर्वा त्रिष्टुब्धिलङ्गसार-
चङ्गिर्वा मालतीवृषाङ्गूलनिम्बाम्भोतपटोली-
करवीरपत्रकाथेन घणमशाल्यम् । एषा-
मेव च कल्ककाथे सिद्धं सर्पिस्तैलं वा
रोपणम् । नागपुष्पमञ्जिष्टाचन्दनतिलप-
र्णिकासु वा । यथाव्याधिदोषं च घ्न-
न्मुपक्रमेत् । तिलाः सयष्टिमधुका रोपणे
चास्य पूजिताः ॥

तत्र क्षारकर्मणि प्रकृते विद्युत्कर्त्वीदीगुपहरोक्षिकटो-
क्तोर् . व्याधेर्यथापेय्य उद्यमन्यतं कृत्वा निर्भ्रज्य
परिवृत्त्य . सुतोषमन्यर् . एको भोज्यशब्द आहा-
रपर्यायः . द्वितीयः क्रियाविनियोगवचनः . धान्या-
म्लबीजं काञ्चिकस्यामे पनी मागः . एषामेव कल्कका-
थे यथामात्रं तैल युते वा . नागपुष्पादिषु कल्क एव तैलं
युत वा . क्षारघ्नं तु व्याघ्यातुगुण्येन चोपक्रमेत् .

तत्र पक्वाम्बवसंकाशमवसन्नमोष-
थास्वविकारोपशान्तौ च सम्पद्गर्भं भ-
वति । तद्विपर्ययेण तोदकण्डूजाड्यादिश्च
दुर्दग्धम् । तत्र पुनः पातयेत् । ऊषा-
दाहरागशोफज्वरपाकविसर्पशिरोरोगवातपि-
त्तकोषैरतिदग्धम् । अपि च । नेत्रेऽति-
योगादूर्ध्वनिर्भेदेनेन्द्रियभ्रंशः । घ्राणे ना-
सारंशतरुगास्थिदरणे संक्रोचो गन्धाज्ञानं
च । तद्वच्चोत्रादिष्वपि च यथास्वं व्या-
पन् । शुद्धे विण्मूत्ररोगोऽतीसारः पुंस्त्वो-
पघातो युद्धविदरणाथ मृत्युर्वा सर्वदा वा
श्रोफतोदवेदनास्तावाः । शकृन्मूत्रवातवि-
धारणाशक्तिर्वा । तमतिप्रवृत्तमाशु पूर्वो-
क्तरेव निर्वापणैः पुनःपुनर्निर्वापयेत् । अ-
तश्च दाह्यमतिप्रमाणं न सकृदेव ददेदिति ।
भवति चात्र ॥

पक्वाम्बवैत्यादि धारसम्पयोगलक्षणम् . वैपरी-
त्येन तोदादिश्च हीनयोगः . तत्र पुनः पातयेत् धा-
रमित्यर्थान् . ऊषाद्यतियोगलक्षणम् . तं धारमतिप्र-
वृत्तमात्ररोगादाधिक्येन स्थितम् . पूर्वोक्तैरिति धारमं-
न्यनियोगविभ्रमश्चरादिभिः शरीरं दहति . अतो वक्ष्य-
माणं पाययेदिति संबन्धः .

अम्लो हि शीतः स्पशेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।
यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥

ज्वरातिसारतृणोहमूर्च्छाहृद्देनार्तिभिः ।
कक्षं दहत्यागिरिच शरीरं क्षारविभ्रमः ॥

पाययेतानियोगेऽतस्तं शीघ्रं सघृतं दधि ।
सगुळं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम् ॥

धात्रीफलकपित्थान्लडाडिमस्वरसे घृतम् ।
द्विगुणे साधितं पानसैकैः क्षारातिरुग्धरम् ॥

डाडिमामलकाभ्रातकपित्थकरमर्दकान् ।
आभ्राच्च मातुलङ्गाच्च रसं मृद्गयिना पचेत् ॥

ततोऽतिवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलम् ।
क्षारो निवर्तते तेन प्रसादं त्वक् च गच्छति ॥

शोणितानिप्रवृत्तौ तु बाह्यान्तः शिशिरो विधिः ।

इति क्षारविधिर्नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥

अम्लो हि शीत इत्यादि सुतोषम् . घृतादि-
गुणो मिथामृत आमलकादिरसः . अतिवृत्तक्षाराय धा-
रातियोगमुक्तय डाडिमादिरसान् पक्वत्त बलापेक्षया पात्रे
मात्रां दद्यात् . किमर्थमित्याह धार इत्यादि . धा-
रातियोगे मृणाद्रनत्यातिप्रवृत्तौ बहिष्कृत्य शीतो रितिः
कार्यं इति .

इतीन्दुधिरचिन्तायामष्टाङ्गसंमहद्व्याख्यायां
एकोः

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

पूर्वोक्तो हेतुरव्यास्य

अथातोऽधिकर्माधिभिमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अग्निः क्षारादपि गरीयानांपशुसख-
 क्षारैरसिद्धानां तदाहसिद्धैरपुनर्भावाच्च ।
 तत्राधिकर्म त्वचि मांसे सिराम्नायुसन्ध्य-
 स्थियु च प्रयुज्यते । तत्र मशतिलका-
 लकचर्मकीलसखरुतव्यमन्लानाङ्गाभिप्यन्दा-
 धिमन्थशिरोभूशङ्खललाटरुजादिषु सूर्य-
 कान्तपिप्लयजाशकृद्गोदन्तशरशलाकाभि-
 स्तानदाहो यथास्वपभिप्यन्दादिषु तु भू-
 शङ्खललाटदेशेषु । ग्रन्थयुदाशोभगन्द-
 रगण्डमालाश्रीपदान्त्रवृद्धिदुष्टव्रणगतिनाड्य-
 वनाढपूयालसकेषु जाम्बवौष्टमूर्चाशलाकाघृ-
 तगुल्मधुमधूच्छिष्टैर्लवसाहेमताघ्नारोह्य-
 फांस्यैर्मांसदाहः । सिराम्नायुसन्ध्यास्थि-
 च्छेदशोणितातिप्रवृत्तिदन्तनाडीश्लिष्टवर्तौष-
 जाम्बवौ-
 सिरा-
 दाहः ॥

औषधेभ्यः शरो गुणैस्तु कस्ततोऽपि श्यागदभि-
 गर्शुशरं कृत इत्याह औषधेभ्योऽपि तनाधिकर्म
 स्वगादिषु प्रयुज्यते करिभन्तु रोग इत्याह तत्रेभ्योऽपि
 मशदिरीगादिषु सूर्यकान्तादिभिः करणैस्त्वदाहो विधेयः

सूर्यकान्तेन सूर्यतेसनाभिभयदादिषु दक्ष्यमाणेषु रोगेषु य-
 शास्त्रं करयाचिच्छस्त्रेयोः करयोच्चललाट इति त्वनेहः
 ग्रन्थादिषु जाम्बवौष्टादिभिर्मांसदाहः । सिरादिराहो म-
 ध्यासंभयम् आदिमहर्षेण स्यादुसन्धरभ्या महर्षम्

न तु दद्वेद्भिन्नकोष्ठमन्तशोणितमनु-
 द्धृतशल्यमनेकव्रणपीडितमुष्णे च काले
 तथा क्षारानर्हं च आत्ययिके तु व्या-
 धौ कृतोष्णप्रतृकारस्य पिच्छिलमन्नमशि-
 यतोऽधिकर्म कुर्यात् ॥

भिन्नकोष्ठादास्तथा शरं च ये प्रतिपिच्छवाग्नाह-
 स्ति तानभिना न दहेत् उष्णप्रतृकारः पित्तचिकि-
 त्सा धारगृहादि

अथ दाहाहमातुरं कृतस्त्रस्त्यनयनमु-
 पहतसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमासावल-
 म्बितं कृत्या वैद्यो निर्भूमवृद्धात्स्विरदीप्तख-
 दिरवदराद्यङ्गारैरयोघटनप्रकारेण भस्मानि-
 लाध्मातेर्व्यजनेन चोर्ध्वानिर्गच्छज्वालतया-
 पादितापाद्यमानभासुराशिवर्णजान्धवौष्ठादि-
 भिर्व्याधिप्रदेशवशाद्बलयाधेचन्द्रस्वस्तिकाष्ठा-
 पदयिन्दुरेखाप्रतिसारणाविकल्पेन शुहुर्मुहुर्हि-
 तोपहिताभिर्वाग्भिराग्निश्चातुरमाश्वसयन् द-
 हेदासम्यग्दाहलिङ्गोत्पत्तेः । उच्छूनसुपिर-
 प्रलूनदन्तनाडीसजन्तुदुष्टव्रणेषु तु स्नेहमधू-
 च्छिष्टमधुगुळैः पूर्यित्वा दहेत् । सम्य-
 ग्दग्धे च मधुसर्पिणी दद्याच्छीतस्निग्धांध
 प्रदेहान् ॥

अथित्यादि ह्योयम् शयं घटयन् पञ्चते यथ-
 हि भस्मानिलेन प्पान तथापि अत्र तु निर्गच्छ-
 न्या ज्वालाया व्यननवत्नेन प्रतिषेधः इति एषधे

पीपेन आमादिभ्रमासुरवर्गोः . अन्ये आमाद्यमानजाम्-
 श्वाद्यसतयोक्ताः . करिमाभिध्याविशिषे देहप्रदश-
 ॥१२॥विशेषे वा यलयाकृतिः तथा करिमभिदधेचन्द्रय-
 योऽन्यत्र स्थितिकसमानोऽन्यत्राशपदानुकारीऽन्यत्र विन्दु-
 ल्पोऽन्यत्र रेशातदशोऽन्यत्र प्रतितारणरूपो दाहस्य विक-
 परतेन दहोदिति संबन्धते . अष्टापद चतुरस्रपीठः .
 तितारणं चूर्णविकरणम् . तुनांभम् .

सम्यग्दग्धलिङ्गं पुनस्तस्यद्वन्द्वं दहनं दु-
 निधत्वं त्वरूस्कांचश्च त्वग्दग्धे । फ-
 गोतवर्षत्वमल्पशोफरुजता शुष्कतांकुचित-
 व्रणता च मांसदग्धे । कृष्णोन्नतव्रणत्वं
 स्थिते च रक्ते लसोकाकुतिः सिरादग्धे ।
 कृष्णारुणकर्कशस्थिरव्रणता स्नाग्धादिदग्धे
 च । दुर्दग्धातिदग्धयोस्तु प्रमाददग्धवल्ल-
 क्षणम् । चिकित्सितं च ॥

मशम्बादि सम्यग्दग्धस्य लक्षण त्वग्दग्धे . मां-
 सदग्धे कपोतवर्णोदं सम्यग्दग्धलक्षणम् . सिरादग्धे च
 कृष्णोन्नतादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . स्नाग्धादिदग्धे कृष्णा-
 रुणादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . दुर्दग्धे तथातिदग्धे च
 प्रमाददग्धासदृशलक्षणत्वम् . तत्तमप्रतीकारल च .

प्रमाददग्धं पुनश्चतुर्विधं भवति ।
 तुल्यं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च । तत्र
 योद्विवर्णमूष्यतेऽतिमात्रं तत्तुल्यम् । यत्रो-
 त्तिघ्नन्ति स्फोटास्वीत्रोपादाहरुजाक्षिराचोप-
 शाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । परुतालफलवर्णं
 समास्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च सम्यग्दग्धम् ।
 अतिदग्धे त्पुरुजता धूमायनं मांसावल-
 म्बनं सिरादिव्यापदो गम्भीरव्रणता उव-
 रदाहृतमूर्च्छाच्छर्दयः शोणितानिप्रशुक्तिस्तानि-
 मित्ताशोपद्रवाः कृच्छ्रेण रीरणं रुद्धे च

विवर्णतेति । स्नेहदाहरतु कष्टतरो भवति ।
 स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद् दूरम-
 नुप्रविशतीति । भवति चात्र ॥

प्रमादेन प्रज्ञापत्तेन दग्धं तच्च तुत्पादिभेदेन च-
 तुर्विधम् . तुल्यं स्तोकादाहः . सुबोधमन्यत् . ऊ-
 ष्यते दाहं प्राप्नोति . पूर्वलक्षणं सम्यग्योगे सशम्-
 वेदनमादेकम् . शोणितानिप्रशुक्तिनिमित्ता व्यापयः शोष-
 कपाशावेषपादयः .

तुल्यस्याभिमतपतनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ।
 स्थाने रक्ते हिर्मनीष्मा निष्कामति यतो बहिः॥
 वेदना वर्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ।
 उष्णान्निष्कामयत् कुर्यादुष्माणं मन्दतां रुजः ॥
 शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ।
 घृतालेपनसेकास्तु शीतानेवावचारयेत् ॥
 सम्यग्दग्धे त्वक्षीरप्लुक्षचन्दनगौरिकैः ।
 सामृतैः सघृतैलेपः कल्कैर्वाक्षूपमांसजैः ॥

शान्तोष्माणि परं कुर्यात् पिचविद्भिधिसाधनम् ।
 अतिदग्धेविशीर्षानिमांसान्युद्धृत्यशीतलाम् ॥
 क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितण्डुलकण्डनैः ।
 तिन्दुकीत्वक्कषायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥
 गुच्छ्याश्छादयेत् पत्रैरथवोपोदकैर्व्रणम् ।
 भेषजं चास्य कुर्वीत सर्वं पिचविसर्पवत् ॥
 स्नेहदग्धे भृशतरं रुक्षं तत्र तु योजयेत् ।

तत्र तुल्यस्याभिमतपतनादिकं कार्यम् . यतः शीते-
 न स्थानं रक्तं देहोष्माणं रुपादि ततस्तेनोष्मणा वेदना
 वर्धते रुधिरं च दुष्यति . उष्णं पुनश्चिकित्सित वि-
 लयनेनोष्माणं बहिर्दिक्रामयद्दुहो मन्दतां कुर्यात् . दु-
 र्दग्धे आदौ शीता क्रियां कुर्यात् . तत उष्णं ततश्च घृ-
 तादीन् शीतानेवावचारयेत् . सुबोधमन्यत् . कण्डन तण्डुल
 त्यञ्चनैः . तिन्दुकीत्वक्कषायं तिन्दुकाः त्वक्कषणम् .

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

श्रीमो हेतुभ्यामस्य .

अथातोऽधिकर्मत्रिधिमध्यायं व्याख्यास्यामः । इति हस्साहुरातेयादयो महर्षयः ॥

अग्निः क्षारादपि गरीयानौपशशरक्षारैरसिद्धानां तदाहसिद्धैरपुनर्भावाच्च । तत्राधिकर्म त्वचि मांसे सिराम्नायुसन्ध्यस्थिषु च प्रयुज्यते । तत्र मशतिलकालकचर्मकीलस्ररुत्तरत्रमन्लानाद्वाभिष्यन्दाधिमन्थशिरोभ्रूशङ्खललाटरुजादितेषु सूर्यकान्तापिष्यत्यजाशेकूद्रोदन्तशरशलाकाभिस्तागदाहो यथास्वपिभिष्यन्दादिषु तु भ्रूशङ्खललाटदेशेषु । ग्रन्थ्यर्धुदाशोभगन्दरगण्डमालाश्लोषदान्त्रष्ट्रिदुष्टत्रणगतिनाड्यवगाहपूयालसकेषु जाम्बवीष्टमूर्चाशलाकामृतगुलमधुमधूच्छिष्टमूलवसोहेमताघ्रायोरूप्यकांस्वैर्मांसदाहः । सिराम्नायुसन्ध्यास्थिच्छेदशोणितानिप्रष्टसिदन्तनाडीश्चिष्ट्रयत्तोपिपक्षमलगणलिङ्गनाशासम्पग्व्यधेषु जाम्बवीष्टमूर्चाशलाकामधुमधूच्छिष्टमूलसैहैः सिरादिदाहः ॥

औषधेभ्यः शरो यशरित्युत्तरततोऽपि क्षारादधिकर्मकारं कृत इत्याह औषधेभ्योऽपि तत्राधिकर्मत्वयादिषु प्रयुज्यते . करिमन् रोगे इत्याह तत्रेत्यादि . मशदिरोर्गादितेषु सूर्यकान्तादिभिः करणैस्वदाहो विभेयः

सूर्यकान्तेन सूर्यतेजनाभिः कदादिषु पर्यदापेषु रीतिरुच्यमानं' करणविषट्कारणैः करणैश्च ललाटे इति भाषाहै . ग्रन्थादिषु नामयथाशादिभिर्मांसदाहः . मशदिरोर्गादिषु पासभयम् . आदिमरणेन यादृक्शरणा प्रहणम् .

न तु द्रुष्टेन्द्रिन्नकोष्ठमन्तःशोणितमनुद्भूतशल्यमनेकरणपीडितमुष्णे च काले तथा क्षारानहै च आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णमत्कारस्य पिच्छिलमन्मशिवतोऽधिकर्म कुर्यात् ॥

भियगोष्टद्वारायथा शरं च ये प्रतिपिडत्वासादिति तानयिना न दहेत् . उष्णव्रीहाराः पित्तविदिग्धा धारागृहादि .

अथ दाहार्हमातुरं कृतस्त्रस्त्यनयनमुपहतसर्वोपकरणं प्राकृशिरःसंविष्टमाहावलम्बितं कृत्वा वैद्यो निधूमवृष्टतिस्थिरदीप्तखदिरवदराद्यक्षारैरयोघटनमकारेण भस्मानिलाधातैर्व्यजनेन चोर्ध्वानिर्गच्छज्वालतया-

पदविन्दुरेखाप्रतिसारणविकल्पेन शुद्धुर्मुहुहितोपहिताभिर्वाग्भिराग्निश्चातुरमाश्रासयन् दहेदासम्पग्दाहलिङ्गोत्पत्तोः । उच्छान्तुपिरमल्लनदन्तनाडोसजन्तुदुष्टत्रणेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टमधुमुल्लैः पूरयित्वा दहेत् । सम्पग्दग्धे च मधुसर्पिणी दद्याच्छीतस्निग्धांश्च प्रदेहान् ॥

अथेत्यादि ह्योषधं . शशं पटयन् पङ्कते यथ . हि भस्मानिन्देन प्पान तथापि . अथ तु निर्गच्छन्त्या ज्वालाया व्यननवत्तेन प्रतिषेधः , केचित् प्रथमो

पर्यागेन आपादितमासुरवर्णोः . अन्ये आपाद्यमानजाम्-
 कोशद्वयस्तोक्तोः . करिमश्रिध्याविशेषे देहप्रदश-
 विषयविशेषे वा वलयाकृतिः तथा करिमश्रिदर्थचन्द्रप्र-
 ख्योऽन्यत्र स्वारितकसमानोऽन्यत्राष्टापदानुकारोऽन्यत्र विन्दु-
 तुल्योऽन्यत्र रेखासदृशोऽन्यत्र प्रतिसारणरूपो दाहस्य विक-
 स्परस्तेन देहोदिति संबन्धते . अष्टापदं चतुरस्रपीठः .
 प्रतिसारणं चूर्णविकरणम् . सुनोधम् .

सम्यग्दग्धलिङ्गं पुनस्तस्यद्वन्द्वं दहनं दु-
 र्गन्धित्वं त्वक्कंसंकोचश्च त्वग्दग्धे । फ-
 पोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसंकुचित-
 व्रणता च मांसदग्धे । कृष्णोन्नतव्रणत्वं
 स्थिते च रक्ते लसाकासुतिः सिरादग्धे ।
 कृष्णारुणककेशस्थिरव्रणता क्लाय्वादिदग्धे
 च । दुर्दग्धातिदग्धयोस्तु प्रमाददग्धवच्छ-
 क्षणम् । चिकित्सितं च ॥

मश्रुदादि सम्यग्दग्धस्य लक्षणं त्वग्दग्धे . मां-
 सदग्धं कपोतवर्णादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . सिरादग्धे च
 कृष्णोन्नतादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . क्लाय्वादिदग्धे कृष्णा-
 रणादि सम्यग्दग्धलक्षणम् . दुर्दग्धे तथातिदग्धे च
 प्रमाददग्धसदृशलक्षणत्वम् . तत्सामप्रतीकारत्व च .

प्रमाददग्धं पुनश्चतुर्विधं भवति ।
 तुत्थं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धं च । तत्र
 यद्विवर्णमूप्यतेऽतिमात्रं तत्तुत्थम् । यत्रो-
 च्छिद्यन्ति स्फोटास्तीव्रोपादाहरुजाश्चिराच्चोप-
 शाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । परुतालफलवर्णं
 समस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तं च सम्यग्दग्धम् ।
 अतिदग्धे तृप्ररुजता धूमायनं मांसावल-
 म्वनं सिरादिव्यापदो गम्भीरव्रणता ज्व-
 रदाहृत्पुण्ड्रच्छर्दयः शोणितान्तिप्रवृत्तिस्तान्नि-
 मित्ताभोपद्रवाः कृच्छ्रेण रोहणं रुडे च

विवर्णैतेति । स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति ।
 स हि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद् दूरम-
 नुप्रविशतीति । भवति चात्र ॥

प्रमादेन प्रज्ञापराधेन दग्धं तत्र तुत्थादिभेदेन च-
 तुर्विधम् . तुत्थं स्तोकादाहः . सुबोधमन्यत् . ऊ-
 प्यते दाहं प्राप्नोति . पूर्वलक्षणं सम्यग्योगे सशब्द-
 वेदनादिकम् . शोणितान्तिप्रवृत्तिनिमित्ता व्यापयः शोप-
 कम्पानावधेपादयः .

तुत्थस्याभिप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ।
 स्थाने रक्ते हिर्मनोप्या निष्क्रामति यतो बहिः॥
 वेदना वर्धते तेन रुधिरं च विदह्यते ।
 उष्णान्निष्क्रामयत् कुर्यादूष्माणं मन्दतां रुजः ॥
 शीतामुष्णां च दुर्दग्धे क्रियां कृत्वा ततः पुनः ।
 घृतालेपनसेकास्तु शीतानेवावचारयेत् ॥
 सम्यग्दग्धे त्वक्षीरप्लुक्षचन्दनगैरिकैः ।
 सामृतैः सघृतैर्लेपः कल्कैर्वानूपमांसजैः ॥
 शान्तोष्माणि परं कुर्यात् पित्तत्रिद्रुधिसाधनम् ।
 अतिदग्धेविशीर्णानिमांसान्युद्धृत्यशीतलाम्॥
 क्रियां कुर्यात्ततः पश्चाच्छालितण्डुलकण्डहनैः ।
 तिन्दुकीत्वक्पायैर्वा पिष्टैः साज्यैः प्रलेपयेत् ॥
 गुल्फ्याश्छादयेत् पत्रैरथवौषोदकैर्व्रणम् ।
 भेषजं चास्य कुर्वीत सर्वं पित्तविसर्पत्रम् ॥
 स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत् ।

तत्र तुत्थस्याभिप्रतपनादिकं कार्यम् . यतः शति-
 न स्थानं रक्तं देहोष्माणं कण्डि ततरतेनोष्मणा वेदना
 वर्धते रुधिरं च दुष्यति . उष्णं पुनश्चिकित्सितं वि-
 लयनेनोष्माणं बहिर्निष्क्रामयद्दुष्णो मन्दतां कुर्यात् . दु-
 र्दग्धे आदी शीतो क्रियां कुर्यात् . तत उष्णं ततश्च भृ-
 तादीन् शीतानेवावचारयेत् . सुबोधमन्यत् . कण्डहनं तण्डुल-
 त्यकृत्वा . तिन्दुकीत्वक्पायैः तिन्दुक्याः तद्वर्णम् .

शस्त्रक्षाराप्रयो यस्मान्मृत्योः परममायुधम् ।
अप्रमत्तो भिषक् तस्माच्चान् सम्यग्धरचारयेत् ॥
इति तन्त्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ।
अवार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्पन्ते हि सर्वतः ॥
इत्यधिकर्मविधिनाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

इति श्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्भाग्यभट्टाचार्यविरचितेऽष्टाङ्गसंग्रहे प्रथमं सूत्रस्थानं संपूर्णम् ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

उपसंहरति . भिषग्विद्योऽयमनः सत्र शस्त्रं दी-
नवचारयेत् . यन्मे मृत्या . परममायुधम् . इत्यने-
नाध्यायेन सप्रदान्यस्य ग्रन्थस्य हृदयमिव हृदयं समा-
प्यते . अत्र सूत्रस्थाने सूक्ष्मा अर्थाः वर्णिताः तन्त्रं
सर्वतः प्रकल्पन्ते विस्तीर्यन्ते इति . सुबोधमयम् .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
सूत्रस्थाने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥

सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥

अष्टाङ्गसङ्ग्रहे शारीरं स्थानम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

पूर्वैरिमन् स्थाने सकलतन्त्रध्यायकर्यार्थजननस्य सूत्र
षं कृत्वा शास्त्रकृता यतः पतिप्रसङ्गमाकाङ्क्षानिवृत्तये पुनः-
पुनरुच्यमानमतिगहनत्वात् केवलमप्रतिपत्तये संपद्यत इति .
शेषेषु स्थानेषु यथाक्रमं प्रथमं सूत्रितमेव विस्तीर्णा-
स्यायने . तत्र शरीरस्य तदधिष्ठातृभूतस्यायुधम् प्राधा-
न्येनेपियेयत्वात् द्वितीयस्थान उच्यते एव निर्णयः . त-
दर्थं शारीरस्थानमारभते . तत्र प्रथमं शरीररूप-
निर्णय . कर्तव्यः तस्य च प्रथमं जन्म . तच्च का-

रणार्थिनम् . तेषां चामर्षाः पिता तत्परायत्वेनात् क-
रणान्तरमामर्षा . अतन्तरयेतानुष्ठेयप्रदर्शनार्थमाध्या-
यारम्भ .

अथातः पुत्रकार्मायमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः इति हस्माद्वारात्रेयादयो महर्षयः ।

अभेत्सार्थि . च पूर्वैर्यायं यम् . पुत्र कार्मयन्त इति
पुत्रकार्माः तेषां हितः पुत्रकार्माय . तस्यास्तुपायप्रदर्श-
कत्वेनायायः पुत्रकार्माय . त व्याख्यास्यामः .

अथ खलु पुमानेकविंशतिवर्षः क-
स्यामतुल्यगोत्रां तुल्याभिजनामसञ्चारि-
रोगकुलप्रसृतां रूपशीललक्षणसंपन्नामन्ना-
विनष्टदन्तौष्ठकर्णनासानखकेशस्तर्नां मृदुम-
रोगमकृतिमकपिलामपिङ्गलामहीनाधिका -
ह्रीं द्वादशवर्षदेशीयाममरभुजगसरिदचलष्ट-
क्षपाक्षिनभक्षान्त्यमेप्यभीषणकनामान्यनुद्ध -
न्तीमनघामनिन्द्यामनिन्द्येन विधिर्नोद्देहत् ॥

अथेति महच्छ्रे . एकविंशतिवर्षः पुमान् कस्याम-
निन्द्यानालोकश्रेतेन विधिर्नोद्देहत् स्वीकृत्यादिति सन्धः .
किंभूतां कस्यामेत्याह अनुप्यगोत्रामित्यादि . तुन्यश-
ब्दोद्देशकसन्धस्य साधारणस्यापि वर्तते . गोत्र च वास-
ष्ठादिक्रायणामपूर्वकं लोके शाय च प्राप्तव्यम् . अ-
भिजनः कुलम् . अत्र तुन्यशब्दः सप्तशतवर्षः .
सादृश्यं चात्र विचिन्तयतादिभिः प्रकृतत्वानुत्पत्त्यर्थत्वे पुमान्
प्रत्यवमृश्यते . तथा यस्मिन् कुले सचारी रोगः कुष्ठ-
पैङ्ग्यादिर्नास्ति तत्र या प्रसृता तां तथा सातिसयैरू-
पादिभिः संपन्नाम् . लक्षणाणि शुभानि लोके शास्त्रे
च प्रसिद्धानि . नाजातानि नापि भूत्वा विनष्टानि
दन्तद्वीपानि यस्याः सा तपोक्ता . मृदुः कोमला श-
रीरेण स्वभावेन च . तपारोगा प्रकृतिः स्वभावो
यस्याः सा तपावियाम् . कपिला पतलाहता
पिङ्गला अरुणलोहितः . तां यस्याभ्राङ्गानि बाहुनयनांशु-
लिप्रभृतीनि अन्याह्वापेयया माप्यूनानि नस्यधिकानि
तथा ईषदसमाप्ता द्वादशवर्षा द्वादशवर्षासि यस्यस्ताम् .
तथा अमरादिनामरहितं शर्चासहस्राक्षमालभ्यप्रभृती-
रयमरनामानि . गोधातशर्काप्रभृतीनां नागनामानि .
गमायपुनारमरस्यतोप्रभृतीनां सरिषामानि . मेरुमल्लयकि-
न्ध्यप्रभृतीन्पञ्चलनामानि . मथुरिकावृद्धीसुमाप्रभृतीनां
वृक्षनामानि . हर्मिलकाकाचकोरीकोकिलाप्रभृतीनि पक्षि-
नामानि . रेहिणैरेवंतीमघाप्रभृतीनि नक्षत्रनामानि .
अत्या रजकचण्डालादयः तेषां प्रतिदेने प्रसिध्या यद्भि
सामानं नर्तयिताम् . एव प्रेष्या दामाङ्गनिनः .

सत्यपि यथोक्तविरोधे काचित् भीषणभामाकोमलमरण्या-
वत्यादि विभक्तिं तावपि . अनिन्द्यामन्येनापि केनाधि-
शोकश्रेतेन प्रकारेणागर्हणीयाम् .

तस्यां षोडशवर्षायां पञ्चविंशतिव-
र्षः पुरुषः पुत्रार्थं प्रयतेत । तदा हि
तौ प्राप्तवीर्यौ वीर्यान्वितमपत्यं जनयतः ।
ऊनपञ्चविंशतिवर्षेणोत्तपोडशवर्षायामाहि -
तो गर्भः कुक्षिस्थ एव विनाशमाप्नुया-
दल्पायुर्वलारोग्यविभवो वा स्याद्विकलेन्द्रि-
यो वा । ऋतावाधे च रात्रित्रये त-
था दृष्टे शुक्रार्तव इति ॥

तस्यामनन्तरोत्तपामङ्गनायां कालेन षोडशवर्षां प-
त्यां पुमान् पञ्चविंशतिवर्षो वष्यमाणेन विधिना पु-
त्रार्थं प्रयतेत . यतस्ती दम्पती तदेति षोडशे पञ्च-
विंशे च वर्षे लब्धात्मवीर्यातिसयौ सन्तौ वीर्यवन्तं ब-
लारोग्यादिसप्त पुत्र जनयतः . ऊनषोडशवर्षाया वा
आहितो गर्भ उनपञ्चविंशतिवर्षेण वापाहितः कारणसा-
म्यूनपेयया कदाचित्मातृकुक्षावेच नश्यति कदाचिद्विक-
लेन्द्रियो वा भवति . इन्द्रियेणैकेन द्वाभ्यां वा हीनो
भवतीत्यर्थः . न केवलं दम्पत्योरूनवर्षतया गर्भस्यै-
वविषया यावत् पूर्णवोरपि मातापितॄर्नामनुराधे पुण्यदर्श-
नादारभ्य ऋतो रात्रित्रये आहारविशाराद्यन वातादिदृष्टे
शुक्रार्तवे चैवत्प्रधैव .

शुक्रार्तव किमुच्यते केच च तद् गर्भन्यायु-
पक्रांत उपधानम् तस्य कथं भवतीत्याह .

तत्राहारस्य सम्यग्परिणतस्य क्र-
मान्मज्जानमनुप्राप्तस्य सारः शुक्रसंज्ञां ल-
भते । तत्तु क्षीरं इव सपिंपिरिक्षुत्स इव
गुडः शरीरे शुक्रधरां कल्दामाश्रित्यासुतं
सर्वाङ्गव्यापितया स्थितम् । चिदुपनञ्च

मज्जागुक्कस्तनेषु । हर्षोदीरितं तु सं-
घटनेन हृदयावेशात् पिण्डीभूतमद्गाद्गात्
प्रवर्तते । तत् सौम्यं जिग्मं गुरु शुक्लं
मधुगन्धिं मधुरं पिच्छिलं बहु बहलं घृ-
ततैलश्रोत्रान्यतमवर्णं च शुक्लं गर्भाधानयो-
ग्यं भवति ॥

तत्राहारस्थेत्यादि . आहारस्य चतुर्विधस्य सम्प-
म्यमान् परिणतस्य जठराग्निना धात्वभिपिकाकपरम्परा-
मशाच क्रमानुष्ठानम्बलत्वभावं प्राप्तस्य यः सारः स
शुद्धसज्ञां लभते . तच्च शुद्धं शरीरे या शुद्धपरा ना-
म कला वक्ष्यमाणलक्षणं तापाधिव्याघ्रं सन् सर्वांग-
व्यापित्वेन स्थित भवति . दृष्टान्तो यथा धीरे स-
र्विधुत्तम् . यथा चक्षुसे शुद्धः व्याप्य स्थितमपि तद-
वस्थायां न दृश्यते क्रियासंस्कारादेवशाच पक्षादभिव्य-
च्यते . तथैव शरीरे शुद्धमिति दृष्टान्तः . धारादी
च सर्पिरादेरितेतरमनुमानलक्ष्णं यादह समुत्पद्यते . त-
च्च चतु क्य तिक्रान्त्यां लोकन्तेल न शूद्रांयात् .
अथवा कोपकारणमात्र वा दृष्टान्तः . तच्च शुद्ध स-
वाद्ग्याप सदङ्गनासैर्यां हृषणोदीरित प्रारतमद्गाद्गाद् बहिः
प्रवर्तते . किंभूतं सघटनेन वेगावेशेन हृदयावेशात् पि-
ण्डीभूत एकत्वं यत् वातादिभिरुपहृत सौम्यांशुभादि-
शुण्यत्वं सद गर्भाधानयोग्यं भवति . सौम्यं सोम-
शुण्यशुण्य मनुमान् माधिकगन्धि . बहलं नातिपणम् .
तथा घृतवर्णतैलवर्ण वा . शोथवर्ण वा धौंरं च कापल वि-
द्यात् . एतद्विपरीतं गर्भाधानयोग्यम् .

शनि-शुद्धस्य स्वरूपमुक्तम् . अतिवस्यायोप्येत .

तथा रक्तमेव च स्त्राणां मासेमासे ग-
र्भकोष्ठमनुमाप्य ष्यद् प्रवर्तमानमार्तवमि-
त्याहुः । अतिपमङ्गनाद्वातवृत्तौ वा तद-
वाद्यद्गदं मद्गदं व्यापदं च रक्तपोनिमं-

ज्ञां लभते । तत्साधने रक्तपित्तचिकि-
त्सितं गुश्चरोगप्रतिपेधं चक्षेत ॥

तथा रक्तपित्यादि . रक्तमेव सर्वस्य भातुत्वेन
जायते तदेव निशिद्धं सदात्तविल्याचार्या आहुः . किं-
दूतं मासेमासे ष्यद् बहिः प्रवर्तमानम् . किं कृत्वा .
गर्भकोष्ठं योपितो गर्भस्थानं सर्वतः शरीरान् प्राप्य .
बहिः प्रवर्तमानत्वं नश्योपलक्षणम् . न तु तदेवार्तव
यत् प्रवर्तते एव केवलम् . क्रतौ भवतीत्यार्तवम् .
क्रतुश्च नातिपणस्य नांसस्य फलप्रसवानुगुणः कालः .
तस्मिन्मार्तौ प्रथमं ष्यद् वाह्यदृश्यमवश्यं प्रवर्तते . तदेवा-
तिप्रसङ्गेनतु काल एव प्रवर्तमानम्पृथगी वातिप्रसङ्गेन प्रव-
र्तमानमसमुद्गाद्गादेतज्ञां लभते . एतल्लक्षणं चोत्तरश्च
वक्ष्यते . क्रतारुत्वं लक्षणं क्षामप्रमत्तवदनामैव्यंवेव व-
क्ष्यते . तन्मात्रेणैव . तन्मात्रेणैवतिप्रसङ्गेनतत्तत्कारणताय
रनापेताश्चाकर्मित गुश्चरोगप्रतिपेधं चक्षेत . तेनेतदु-
क्तं भवति तवापवस्य निदानान्दवशान् कदाचिद्वक्तपि-
त्तना भवति कदाचिद्योनिरीमात्तान्यतमप्रकारता . अत
एव च तेषां विशेषे विशेषार्थाकर्मितसमुक्तमिति .

वातकफाहतमार्गाणां च प्रवर्तमानं
पित्तकैरुपाचरेत् । तद्धि वर्द्धमानमन्तर्व-
र्तेमानं सशुक्लमशुक्लं वा जीवरहितं वा-
तजान्यासेयमानायां योपितो गर्भलिङ्गानि
दर्शयद् गुल्मीभवति । तत्र गुल्मचिकि-
त्सितमक्षेत ॥

तथा तदेवार्तव कदाचित् प्राप्तिपि काले वातेस-
मणा आहृतरक्तमार्गाणां योपितां नैव प्रवर्तते . त-
थाविधमप्रवर्तमानं पित्तकैरुपाचरेत् । यत्तत्त-
द्रक्तं वातरवर्तमानमन्तर्महास्रोतनि निषित्तशुद्धसहितं
केवलमेव वा वृथेते . तदर्थमानं या वातजान्याहा-
रादीन्यासेवने तस्या गमलिङ्गानि स्तन्मद्गदोदीनि प्रक-
ट्यद् शुल्मीभवति . तदेव शुभत्व शान्तीति .

तपारप्या गुन्मीभूते चिकित्सायै गुन्मीचिकित्सितमधिष्ठे .
तत्र हि रक्तगुन्मस्य पृष्वचिकित्सितमुक्तम् . एवं रक्त-
गुन्मादानां कदाचिद्रक्तव्यतिता भवति .

कदाचिद्वा गर्भे ह्य वातोदरं भ-
वति तदातोपशमनैरुपशाम्यति ॥

कदाचिद्वा गुन्मात्वेन विना रक्तगुन्मलश्रणैर्वक्ष्यमा
नेर्विरहितं गर्भसादस्यमात्रेणैव वातोदरास्यां प्राप्नोति .
तदातोपशमहेतुभिः शाम्यात् .

तदेव कदाचिदार्तवं सौम्यैर्बृंहणा-
त्मभिराहारविहारैस्तम्भितमनुपद्रवमेवोदरं ग-
र्भाधिष्ठितामिव वर्धयति । येन तामग-
र्भां गर्भिणीमाहुर्मूढाः । ततो विपरीतैर्यदृ-
च्छया वा प्रवृत्ते रक्तं गर्भशरीरमपश्य-
न्तो भूतहृतमित्यज्ञा ब्रुवते । यस्मात्सं-
भवत्योजसोऽपहरणं रक्तोर्भिर्न तु शरीरा-
पहरणमनिष्टत्वादशक्तेर्वा । इच्छाशक्त्यो-
र्हि प्रवृत्तेरुपलब्धिः । न च हृश्यते
कस्यचिदमानुषैर्देहापहारः ॥

कदाचिद्वा सौम्यादिभी रुद्धं सदनुपद्रवं पीडादि-
कमकुर्वदुदरं वर्धयति . यत्र हेतुना मूढा यायात-
म्यपरिज्ञानवाहकृताः अगर्भांमिव याचितं गर्भिणीमाहुः .
ततोऽन्तर सौम्यादिहेतुविपरानैः काकतालीयेन साधु भि-
षजा वा प्रयुक्तैः स्वयमर्वापधूनिरपुण्या वा प्रवृत्ते रक्तं
गर्भे दुर्बुद्धिर्ज्ञानपूर्तं प्रत्यश्रणापरयन्ता भूतेराहृतामात वद-
न्त्यज्ञाः एव तेषामज्ञत्वम् . रक्तोर्भिराजसोऽपहरणं सं-
भाव्यते न तु शरीरापहरणम् . ननु कथं न म-
भाष्यत इत्याह आनष्टन्ताम् . अथवाशक्तिनः . श-
क्तोऽपि कदाचिदनिष्टं न प्रवर्तते दृष्टमपि वा अशक्त्या
न प्रवर्तते . एतदुक्तमिष्टाशक्त्यार्हि प्रवृत्तेराशक्त्योर-

ति . न चेत्यादि . न ह्येव कदाचिददृष्टं यदमा-
नुषैः रक्तोभिः करयचिद्देहापहारः कुन इति .

अथ पश्चिदेव स्यात् यथापूर्वम दृष्टमधुना तुः द-
श्यते तदर्थमाह .

यदि च दृष्टमपि समुल्लङ्घ्य कोचि-
दतिशक्तिपुक्ता गर्भस्य शरीराक्षेपे प्रवर्त-
न्ते तदा कथमिव प्राणावसरास्तज्जननी-
मुपेक्षेरन् ॥

यदि चेत्यादि . यदि हि शक्यत्वनिशययुक्ता मा-
तुरपि शरीराहरणे समर्था अदृष्टमपि देहापहारे प्रवर्तन्त्य
किंमिति सातिशयस्वार्थसंपादनं स्थूलस्थूल तन्मातृशरीर-
मुपेक्षन्ते . अतोऽनुमानात् ज्ञायते शरीरापहरण भूता-
नामनिष्टमशक्यता वा तत्रेति . एतच्चाचार्यस्यासंभवमा-
प्रवर्तनेनामिति कृत्वा गृह्यते . अन्यथा शरीरवर्जनासि
पर्यव्युक्तः किमुत्तरं दास्यति .

आर्तवं पुनश्शशरुधिरलासारसोपमं
धौतं च विरज्यमानं शुद्धमाहुः ॥

तच्चानन्तरोक्तमार्तवं शशरुधिरादिसदृशं सदाचार्याः
शुद्धमित्याहुः . तद्वि गर्भोधानयोग्यं भवति . धौतं
सदस्त्रादिरज्यमानमपहारश्च .

यथा च बालस्य जीर्णस्य वा तरोः
पुष्पं कर्लं पुष्पफलस्य वा तद्विरस्य गन्धो
नोपलभ्यते तथैव नोनपोडशातीतसप्ततिवर्षस्य
पुंसः शुक्ररोमोदियो योपितश्चोन्द्वाद्वाशाती-
तपञ्चाशद्दर्पाया रजस्तन्त्यादय इति ॥

प्रस्तुतशुक्रं तथा रोमादय ऊनपोडशवर्षस्य पुंसो
नोपलभ्यन्ते . यथा बालस्य तरोः पुष्पफलम् .
यथा वा विरस्य बालस्यैव पुष्पफलस्य गन्धः .

अस्त्विति मत्तया अग्रप्रभागे नोपलभ्यते . देहकान-
 वशात् न्यूनं भवत्येव . अतीवगमनितर्पणमपि पु-
 षः शुक्रदोषो नोपलभ्यते . यथा ज्ञेयं य तदा पु-
 ष्यकृते तद्विषय वा पुष्यकृतस्य सम्भोजितजीर्णस्येति
 अनेनैव क्रमेण योषित् आतवस्तत्यादीनां नाप्यात्
 आदिशब्देन रोमादीनां परिमदः .

अथ शुद्धशुक्रार्तिवमरोमं मिथोऽनु-
 रक्तं मिथुनमुपस्तेष्य विधिवत् संशोध्या-
 स्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत् । विशेष-
 तस्तु घृतश्रीरवाद्भिर्मधुरौषधसंस्कारैः पुरु-
 षम् । तैलेन नारीं पित्तकैश्च मांसैः ।
 एवं हि समानगुणतया शुक्रार्तिवमप्या-
 यते ॥

अपेक्षादि सुवीषम् . प्रशलेषु तिपिपरतनशेषेषु
 स्रदपचलाभाय मिथुनमुपयेद्यार्तिवमप्येते काले शुद्धशुक्रा-
 र्तिवत्वादिदुर्गं मिथुन भाषापती आस्थापनानुवासनाभ्या-
 मुपाचरदिति संबन्धः . किं कृत्वाद् , पूर्वपुपयंथ
 पभाष्यास्त्रोक्तं विधानेन संशोध्यति . पुत्रश्च तु वि-
 शेषाद् एतादीभिरुपाचरेत् . मधुररक्तपानिर्द्वैतौषधा-
 चमस्कारौषाचरेत् . उपशर्षपौषेभ्य बह्वादवसोपयोगेन
 मृदधरीरजंशयः स मधुरौषधमस्कारैः . नारीं तु त्वग-
 धेण तैलादिभिः . पित्तघ्नान मोमभ्यामुपमत्वज्ञान
 तान कफवित्तज्ञाने मन्वन्त्येव . एवं हि घृतामुप-
 चारेण पुनः शुक्रमाप्यायने सत्कृशुणत्वात् . तथा तैला-
 दुपचारेण रक्तमाप्यायते .

वातपित्तश्लेष्मकृणपगान्धिग्रन्थिषूप्य-
 क्षीणमूत्रपुरीषरेतांसि त्ववांजानि भवन्ति .
 तत्र तनु रूक्षं फेनित्यमरुणमल्प विच्छिन्नं
 सरुने चिदाच्च नाप्यचयते वातेन । कि-
 ञ्चिपोतमापच्छिन्नानां वा दृढदिव प्र-

वर्तते पित्तेन । मज्जोपसंख्यं प्रभृतं वि-
 षद्धं चाम्भसि च किञ्चिन्मज्जति श्लेष्म-
 णा । कृणपगन्धिनल्पं रक्तेन । ग्र-
 न्थिभूतं वातश्लेष्मभ्याम् । पूनिपूयनिधं
 पित्तश्लेष्मभ्याम् । क्षीणं वातपित्ताभ्याम् ।
 तदुक्तं ससाधनें मासु । मूत्रपुरीषगान्धि
 सन्निपातेन ॥

तत्र यान्यशुक्रान्याहारिरेतुक्रताकारिदोषादीनामि ना-
 न्यवांजानि भवन्ति गर्भाय न भवन्तीत्यर्थः . तत्र त-
 स्मिभिव्यादानं वातादिरुदरम शुक्रस्य लक्षणं चिन्तित-
 त च दोषक्रमेणोप्यते . सुवोगमन्त्यु , वातापिच्छा-
 म्या शुक्रशयः किञ्चित् तत्र स्थानं शुक्र प्रदोषादिवि-
 भागेण सांज्ञावसितमुत्तम् .

आर्तिवमपि शुक्रवद्रोषरूपसृष्टमवीजमे-
 व । तस्य लिङ्गं नाम च पूर्ववत् ।
 तेषु कृणपग्रन्थिपूषक्षीणरेतांसि कृच्छ्रसा-
 ध्यानि । मूत्रपुरीषशुक्रार्तिवं त्वसाध्यं
 कृणपग्रन्थिपूयार्तिवं च । तत्राश्रांश्वीन् शु-
 क्रार्तिवद्रोषान्पिथास्यं द्रोषसाधनेन साधयेत् ।
 शुक्रयोानिरोगमतिप्रैधेन चोभयात् ॥

अपि च ।

न केवलं वातादुर्घं शुक्रमधीनं भवति याव-
 त्तेनैव क्रमेण तेरेव दुष्टमार्तवमप्यवाञ्जं भवति . तस्य
 चर्तवस्य दुष्टस्य शुक्रवदेव क्रमेण लक्षणमाम च
 विज्ञानेयम् . तेषु दुष्टेषु शुक्रार्तिवेषु माये कृणपादि-
 र्गनाम कृच्छ्रमाप्यानि . मूत्रपुरीषशुक्रार्तिवमाप्यानि .
 वाति प्रजातपादने न समर्थायेत ह्यथि . शुष्मपद-
 ष्यादुष्टममनव च , शेष सर्व मायम् . तत्र मा-
 प्यु वातादधिष्ठांशुद्रोषास्तिरेव शोनांनवद्रोषम् स्वरु-

द्विचक्रिन्मयोपक्रमेत् . गृधरोपमांतेषोक्तविधानेन च .
अपि चेति विशेषमप्रचयाय .

वातिके शुक्रदोषे वसुकर्मेन्धवंफला-
म्बसिद्धं यवक्षारप्रतीवापं सर्पिष्पानम् ।
विल्वविदारीसिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् ।
मधुकभद्रद्रासिद्धं तैलमनुवासनम् । क्षी-
रकुळीररससिद्धं तैलमुत्तरवस्तिः । पै-
त्तिके काण्डेभुश्वद्रंष्ट्रागुल्बोसिद्धं मू-
र्वामधुकप्रतीवापं सर्पिष्पानम् । त्रिष्टु-
र्णः सघृतो विरेकः । पयस्याश्रीपर्णी-
सिद्धं क्षीरयुक्तमास्थापनम् । मधुकमुद्गप-
र्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च । श्ले-
ष्मिके पाषाणभेदाऽमन्तकामलककाथसिद्धं
पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतीवापं सर्पिष्पानम् ।
मदनफलकपायो वमनम् । दन्तीविलङ्ग-
चूर्णस्तैललीढो विरेकः । राजहृक्षमदन-
फलकपायमगाढमास्थापनम् । मधुकपि-
प्पलीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च ॥

वस्तुकादिभिर्द्धं सर्पिष्वक्षारप्रतीवापं वातिके शुक्रदो-
षे . प्रतीवापे यः सिद्धे चूर्णेन दीयते . माया-
चात्य दौषावैरुष्या . वस्तु रौमरुम् . सन्ध्व मा-
णिमन्धम् . फलाम्लमन्डलाडिमादिकलम् . सर्धारं
काथकपनया सिद्धं विल्वदिकापमास्थापनम् . तत्रै-
वानुवासनयोग्यताया मधुकादिभिर्द्धं तैलम् . तत्रैव क्षीर-
कुळीररसाम्यां सिद्धं तैलमुत्तरवस्तिः . कुळीरो जलज-
प्राणिविशेषः कर्कटाख्यः . तेषां समभागत्वम् . पै-
त्तिके सुनोपम् . पयस्यया श्रीपर्ण्या च सिद्धेन क्षी-
रेणास्थापनम् . मधुकमुद्गपर्णीसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरव-
स्तिश्च . श्लेष्मिके पाषाणभेदादिभिः सिद्धं सर्पिष्पानम् .
मदनफलकपायेण वमनम् . दन्त्यादिचूर्णेन विरेकः .

राजशुभ्रादिकपायंप्रगाढमास्थापनम् . प्रगाढं पृथिष्ठे प-
नम् . मधुकादिसिद्धं तैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च .

वातजे पुष्पदोषे भार्ङ्गीमधुकभद्रदा-
रुसिद्धं सर्पिष्पानम् । काम्पयक्षुद्रसहा-
सिद्धं वा क्षीरम् । मधुकसृगालदित्रो-
कलकं पयस्सर्पिस्सहितं प्रियङ्गुतिलकलकं
वा योनौ धारयेत् । सरळमुद्गपर्णीकपा-
यः प्रक्षालनम् । पित्तजे काकोळीद्वय-
विदारीमूलकाथगुल्बपद्मककाथं मधुकपु-
ष्पकाम्पयफलकाथं वा सशर्करं पिवेत् ।
श्वेतचन्दनकाथं वा ससौद्रम् । धवधा-
तकीकलकं वा घृतेन वा मधुकमधुरसा-
मृदीकाकलकम् । शम्पाकगवाक्षीक्षीरं वि-
रेकः । चन्दनपयस्याकलकं योनौ धार-
येत् । गैरिकादिष्टकपायः प्रक्षालनम् ।
श्लेष्मिके कुटजकटुकाश्वगन्धाकाथे पिवेत् ।
समाक्षिकं वा क्षीरिष्टकप्रवालकाथमेतेपामेव
वा चूर्णं मधुघृताभ्यां लिहात् । मद-
नफलकपायेण वमनम् । तत्कलकमेव च
योनौ धारयेत् । लोघ्रतिन्दुककपायः प्र-
क्षालनं वस्तमेपमूत्रं वा ॥

वातजे पुष्पदोषे . पुष्पदोष आर्तवदोषः
मधुकादिसिद्धं पररसरसाम्यां पयस्सर्पिष्प्यां सन्धिभूष्य द-
थायोगम् . कलकं पानीयपिष्टद्वय्याणाम् . एतत् पा-
ननव . तिलप्रियङ्गुः कलकं योनौ धारयेत् . वेति
समुचये . प्रक्षालनं प्रकरणाद्योने . पित्तजे काको-
ल्यादीनां काथनय सशर्करं दापाद्यपेक्षया विकल्पेन यो-
ज्यम् . सर्पिर्भेदुभ्यां संयुक्तमनुवासनमथवा श्वेतचन्दनका-
थं ससौद्रम् . मधुकादिककः सधुतः . सर्वत्र दो-
षावैरुष्या विकल्पः . शम्पाकादिभिर्विरेकः चन्दनादि-

कल्कं योनौ धारयेत् . गैरिकादिकफासं प्रपाटनम् .
श्लेष्मिकं कुट्टनादिशास्य सपात्रिकम् . एतन्नामपीति श्री-
विश्वप्रवादानामेव .

कुणपरैतसि धातकीपुष्पखदिराङ्गुनि-
हाडिमैः सिद्धमसनादिभिर्वा सर्पिः पाप-
येत् । ग्रन्थिरेतसि पापाणभिद्रा पन्था-
शमस्मना वा । पूयरेतसि परूपकादि-
न्प्रमोषादिभ्याम् । मूत्रपुरीपरैतसि चा-
युनातिविकृते हिङ्गुशरचित्रकैरथवा चित्र-
कैवितुन्नकमियङ्गुहिङ्गुसमद्गामृणालसिद्ध-
मेलामोचचूर्णप्रतीवापम् । तथा ग्रन्थ्यार्तवे पा-
ठात्रिकण्डकट्टककफायम् । कुणपपूर्यार्तवे
चन्दनकथं पिबेत् । त्रिकलाकल्ककथां
चात्र धारणाचने ॥

कुणरतेति धातनादेभि पठ सर्पिः पापयेत् .
कसनादिशयेन च पठन् . ग्रन्थिरेतसि पापाणभेदपक
पलाशमरमना वा . पूयरेतसि परूपकादिःश्रो-
त्र्यां वा स्त्राविते पानोपयोगे पूतम् . मूत्रपुरीपरैतसि ना-
तिदुष्टे विक्रिता . अतिदुष्टे उषा . अनुपकमण-
मेव . पूत हिंवादिनपपङ्कम् . अथवा चित्रकादि-
सिद्धमेलामोचचूर्णप्रतीवापम् . प्रतीवापं यं सिद्धं च
प्रकीर्यते प्रथिष्यते . सर्वोपम् . अथेति कुणपपूया-
तैवयोः प्रत्ययमर्थः . धारण योनौ .

सर्वेषु च शुक्लार्तवदोषेषु स्त्रीपुंसौ
स्नेहादिकर्मभिविशेषेण चोत्तरयस्तिभिः पुनः
पुनरुपाचरेत् । यथासं च योनौ क-
ल्कैः पिच्छुभिश्च । इत्येवं विशुद्धशुक्लार्त-
वौ पूर्वोक्तं विधिमासेवेताम् ॥

स्नेहादीनि कर्माणि धूमन्तानि . सर्वेषु शुक्ल-

तैवदोषेषु यदुभं . तै. स्नेहादिभिरुपाचरेत् . यथासमि-
ति यत् दर्शयथं तत्र तदत्र कल्केन रिपुता देवं यो-
नामिति . पूर्वोक्तं विधिं शुद्धीरैतलमासादिभ्यम् .

कृतादिदृष्टं तत्र न जायते कियत् वाञ्छ क्रमुभ-
यनीत्याह .

क्रतुस्तु दृष्टार्तवो द्वादशरात्रं भव-
ति । पादशरात्रमित्यन्ये । शुद्धयोनि-
गर्भाशयार्तवाया मासमपि केचित् । त-
द्दददृष्टार्तवोऽप्यस्तीत्यपरे ॥

क्रतुस्त्रिंशत् । मासि भवदार्तवदर्शनादारभ्य
द.वत् द्वादशरात्रम् . अन्ये त्वाधाराः षोडशरात्रमिति
वदन्ति . अन्ये तत्र वदन्ति सर्वथा योन्यादीनां दृ-
ष्टी दोषानुशङ्किते सति मासशुभं प्रतीति . अत्र स-
र्वत्रुः समापचयाचये तु रिपुप.गर्णाश्रयण न विदे-
यः . क्रतुतापदर्शनराहतामन्ये क्रतुमिच्छन्ति . इति
मत्तचातुर्विध्यं गर्भशयानियतदर्शनात् .

योन्यादिन्यश्चद्विभ्यां चोत्तरयतेऽस्तस्य निश्चयाय
क्रतुमत्वा लक्षणं धामवदनत्तादेकमुच्यते .

शामप्रसन्नयदनां स्फुरच्छ्राणिपयोधराम् ।
सस्तासिक्कृतिं पुंस्कामां विशादतुमतीं श्रियम् ॥
पथं संकोचमायाति दिनेऽतीते यथा तथा ।
ऋतावतीतेयोनिःस्याच्छुक्लनातः प्रतीच्छति ॥
मासेनोपचितं रक्तं धमनीभ्यामृतौ पुनः ।
ईप्लृष्णं विगन्धं च वायुयौनिशुखान्नुदेत् ॥

सत्तं सन्धिवन्धेभ्यः सिधिलीभूतमशिकुडि यस्ताः
दितस्यतीभि सारस्यं पत्रस्य योनेभानः कमर्तकोचादेतो-
दिने अतीते शर्वयो अतीतेऽप्युत्तौ योनिर्दाने न गृह्या-
ति . गर्भौज्ये न प्राप्यतीत्यर्थः . साम्प्रतिकमास-
भवन्तु च्यहं समति च्यहादूर्ध्वं प्रचीयत एव .

जनेन च मासि मास्यभिनव ऋतुभवेतीति दर्शितम् .
तत्र च पूर्वमुपचितरक्तमुतौ नियतः कालः अतिमुतौ
योनिदोषोक्तम् .

ततः पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात् प्रभृ-
ति ब्रह्मचारिणी स्नानाद्यलंकाररहिता द-
र्भसंस्तरशायिनी त्रिरात्रमासीत् । पर्ण-
शरावकरतलान्यतमेन यावकं पयसा सि-
द्धमल्पं कर्शनाथमश्रीयात् । तीक्ष्णोष्णा-
म्ललवणानि च वर्जयेत् ॥

ततः ऋतुप्राप्ते पुष्पदर्शने प्रथमदिवसात् प्रभृति
त्रिरात्रमासीतेति संन्यः . किभूता ब्रह्मचारिणी पुंसा
अमंगला . खानादिकया शोभार्थया मृत्न्या रहिता अ-
लंकाररहिता च दर्भशय्याशायिनी च तस्मिन् त्रिरात्रे
पर्णीदीनामन्यतमे स्थित यावकमध्वं धीरेण मिद्ध कर्शना-
र्थमल्पमननीयात् . कर्शनं रक्तशुद्धये मार्गशुद्धये च .
यावकं च यवमेव निस्तुपमिति तरिमध्वं क्रियते .
तस्मिन् त्रिरात्रे तीक्ष्णादीनि वर्जयेद्रक्तशुद्धिभयात् .

चतुर्थेऽह्न्युद्गतिता शीतसलिलस्नाना-
नुलिप्तालंकृता शुक्रमाल्याम्बरा कृतमङ्गल-
स्वस्त्ययनैवंविधमेव भर्तारं पश्येदनन्यम-
नाः । तदा हि यादृशमेव पश्यति चि-
न्तयति वा तादृशं प्रमूत इति ॥

चतुर्थे त्वह्नुद्गतितात्वादिपुत्रा तथाविधमेव उद्गति-
तत्वादिपुत्रं भर्तारं परिजनदर्शनात् पूर्वमनन्यमनाः सर्वा
पश्येत् . शीतसलिलेन स्नाना पश्चाच्चानुलिप्ता मुकान्ति-
विगन्धैः . शुद्धं माल्यम्बरं च यस्याः सा तथा .

तथाविधदर्शने स्वयंप्रयोजनमाह .

ततः स्नानात् पुनरपि गुणवत्पुत्रा-
र्थी त्रिरात्रमुपेक्षेत् । पुष्पदर्शनात् सप्त-
रात्रम् । अथाष्टम्यां दशम्यां द्वादश्यां
वा रात्रौ पुत्रकामः संवसेत् । पञ्चम्यां
सप्तम्यां नवम्यां वा दुहितुकामः । ताम्-
चरोत्तरमापुरारोग्यैश्वर्यसौभाग्यवलवर्णेन्द्रि-
यसंपदपत्यस्य भवति । अतः परं तूच-
रोत्तरमेवापुरादीनां द्वासः ॥

ततः स्नानानन्तरं पुत्रो यशुकृष्टगुणपुत्र-
मर्षयेत् ततोऽप्यथ त्रिरात्रं तामुपेक्षेत् न सगच्छेदित्यर्थः .
स्नानदिनमुभयस्मिन्नपि त्रिरात्रे सन्नप्यते तेन सप्तरात्र-
हणमष्टरात्रभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् . ततोऽनन्तरं पुष्पदर्शना-
दष्टम्यां रात्रौ पुत्रकामो नारां संविशेत् दशम्यां द्वाद-
श्यां वा . दुहितुकामः पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्याम् .
अत्र स्नानदिनाच्च त्रिरात्रमुपेक्षणं दुहितुर्माचार्तवस्यैव सं-
भवहेतुत्वात् . एतासु यथोक्तासु पुत्रदुहितुरादिषु च
रात्रियस्य उत्तरा सा ततः पुत्रस्य दुहितुर्वा आपुरादी-
ना हेतुः . तेनाष्टम्यां रात्रेर्दशमी ज्येष्ठा ततोऽपि द्वा-
दशी . एवं पञ्चम्याः ततोऽपि सप्तमी . अतोऽन-
न्तरं त्रयोदश्यादिषु रात्रिषु यथोत्तरमेव पुत्रस्यापुरादीनां
द्वासः दशम्यादिषु च दुहितुः

तत्र युग्मासु रात्रिष्वल्पीभवत्यार्तव-
मयुग्मास्वाप्याप्यते । तस्मात्तासु क्रमाद्
पुत्रस्य दुहितुश्च जन्म । अत एव चा-
नुपरतार्तवदर्शनां पुत्रार्थी विप्रकृष्टेष्वप्यह-
स्तु नापेयात् । यदि त्वाहारानुरोधायु-
ग्मासु शुक्रस्याधिकता युग्मासु च न्यून-
ता स्यात्ततः पुमान् स्त्र्याकृतिर्दुर्बलो ही-
नाङ्गो वा जायते । स्त्री च पुरुषाकृ-
तिर्दुर्बला हीनाङ्गा वा । एकादश्यादिषु

दृश्योस्तु नर्पुंसकं स्यात् ॥

पुत्रमाह च समाह द्वितीयाचतुर्धादिषु रात्रिषु समदोषबलोदर्येथोक्तवयसो मिथुनस्य गर्भारम्भकशुक्ररत्नोपशया . अत्राद्यरात्र्यर्धेयया वाणीभवति रत्नमत्तन्मासु शुभस्य बाहुल्यात् पुमान् जायते कारकस्थानान्तिकमणत्कार्यस्य . एवमपुत्रमाह प्रथमनृतीयादिषु स्थानस्य स्वभावेन बहुत्वात्शुभस्याप्यन्वाद् दुर्हितृजन्म . अत एव रत्नरथापत्वाद्धेतीयतः पुत्रस्य जन्म ततः पुनरर्धपुरुषोऽनुपारतार्थवदर्शनां परिदृश्यमानार्तवा विप्रवृष्टदर्शनादयुग्मेष्वहसु क्षिप गेपेयात् . आर्तवे दृश्यमाने अष्टम्यादिरात्रिष्वपि पुत्रार्थो गेपेयादित्यर्थः . आहारादिविशेषवशाच्च यद्यपुत्रमाह शुद्धबाहुल्यं पुत्रमास्तार्थवबाहुल्यं भवति तदा संयोगात् पुमान् ग्याकृतिवादिपुक्तः स्त्री च पुरुषाकृतितामद्वयता जायते एकादशायोदश्यातीर्पुसकं भवेत् .

अथोपाध्यायः पुत्रीयं विधानमाचरेत् । शुद्धायास्तु मन्त्रवर्जितम् । यादृशं च पुत्रमाशामीत तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिन्तयेति स्त्री वाच्या । नज्जनपदाहारविहारोपचारपरिच्छेदांशानुविदधीत ॥

अथेति मङ्गले . उपाध्याय, पुत्रीय विधान विधिमाचरन् कुर्यात् . शुद्धायास्तु मन्त्रवर्जितं विधानमाचरेत् . स्त्री यादृशं पुत्रमाशामीताभिरुच्येत् . तद्रूपवर्णचरितान् जनपदाननुचिन्तयेति वाच्या च . ना च स्त्री तद्वनपदाहारादींशानुविदधीत कुर्यात् .

कर्मान्ते च पुमान् मासं ब्रह्मचारी सपिःक्षीराभ्यां शालयोद्गनमभिप्राश्य नात्याशितः सुखी सन्नी सुमनाः प्रीणिताङ्गः शुक्रनिवसनीं माहृत्तिकाजुमते रात्रिभा-

गे कल्याणानि चिन्तयानस्तदधिकामः स्वास्तीर्णं शयनं दक्षिणेन पादेन प्रागारोहेत् । तद्विधैव च प्रमदा कश्चिताद्री तैलमापोत्तराहारा पूर्वं वामपादेन पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामधिरोहेत् । तत्र मन्त्रं प्रयुञ्जीत । आयुरसि सर्वतः प्रतिष्ठासि धाता त्वा दधातु विधाता त्वा दधातु ब्रह्मवर्चसा भवेति । ब्रह्मावृहस्पतिर्विष्णुस्तोमस्सूर्यस्तथाश्विनौ । भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं दधतु मे सुतमिति ॥

कर्मान्ते पुत्रीयविष्णुप्रानावमाने पुमान् मासं ब्रह्मचारी आच्यशैराभ्यां शाल्यन्न भुक्त्वा नालाशित रत्यादिकः मन् माहृत्तिकाजुमते रात्रिभागे कन्यापानि चिन्तयन् तस्यामधिकामः दक्षिणेन पादेन स्त्रीनः प्राङ् स्वास्तीर्णं शयनमारोहेत् . प्रमदापि तद्विधैव पुत्रोक्तपुत्रविशेषणविशेषैव पूर्वोक्तवशात्प्रभाजनेन कश्चिताद्री तैलमापोत्तराहारा पूर्वं वामेन पादेन तस्य पुरुषस्य दक्षिणतः शय्यामारोहेत् . तत्र मन्त्रमिति . मन्त्रार्थ उक्तः .

ततः परम्परं सामभिराभसान्त्वय सहपमनुकृलं गोवेशेनाम् । पर्याप्तं चैनां ज्ञातादकेन सहसा परिपिञ्चेत् ॥

तत इति शय्यारोहणाकन्ते तो परम्परं सामाभिः सात्त्वयिना महर्षमनुकृलं च सावशेताम् . पर्याप्तं चैनां शय्याभ्यवायेऽजान्ते मत्सेनां विषय महसा जीतोदकेन परिपिञ्चेत् .

अथ श्रिया उक्तप्रकारवैपरालि दोषमाह .

तत्रात्याशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः शोकानां कुद्धातिमदुर्गन्धकामा व्यवायकामा वा न गर्भं धत्ते वि-

गुणं वा । तथा पुरुषोऽपि । न चा-
सावभस्तिष्ठेत् । तथा हि स्त्रीचेष्टः पु-
मान् जायते पुंश्रेष्ठ वा स्त्री । न च
न्युञ्जां पार्श्वगतां वा सेवेत । न्युञ्जायां
वातो बलवान् सयोनिं पडियति । द-
क्षिणपार्श्वगतायाः श्लेष्मा पीडितश्च्युतः पि-
दधाति गर्भाशयम् । वामपार्श्वगतायास्त-
द्वत् पित्तं विदहति रक्तशुक्ले । तस्माद्दु-
त्तानं बीजं गृह्णीयात् । तथा हि
यथास्थानमेव तिष्ठन्ति दोषाः ॥

तत्रेति . तत्र व्यवये स्त्री अल्पाशितलादिपुत्रा
गर्भे न धत्ते चिशुष्णं वा गर्भे धत्ते तथा पुरुषोऽसौम्य-
नेनाभ्यांशनत्वादिर्क पुरुषेणापि वर्जनीयमित्युक्तम् . पुं-
सो विशेषमाह न चेति . अतो पुरुषो नाभस्तिष्ठेत् .
तत्र दीपमाह तथाहिति . तथा सति स्त्रीचेष्टः पु-
मान् जायते स्त्री च पुंश्रेष्ठ जायते . तस्मिन् काले
न्युञ्जां पार्श्वगतां वा न सेवेत उतानामेव सेवेतेति
यावत् . न्युञ्जा अयोमुत्ती . पुरुषस्यावस्थिनावपि
दक्षिणपार्श्वगता दक्षिणपार्श्वस्य श्लेष्माशयत्व पित्तस्य
वामपार्श्वशयत्वान् . श्लेष्मा पीडित . स्वस्थानात्प्युतः
पित्तं सह गर्भाशयं पिदधाति . तथैव वामपार्श्वगता-
यास्तद्वत् पित्तं विदहति .

लब्धगर्भा चैनां विदित्वा प्राग्व्य-
क्तीभवाद्गर्भस्य पुष्ये पुंसवनानि प्रयुञ्जी-
त । द्वादशरात्रमित्यन्ये । तत्रापि युग्मादि-
नेष्विति केचित् । मत्स्यहमित्यपरे ॥

अथ यथेतेन लक्षणैः लब्धगर्भा विदित्वा कु-
त्रिगौरवादिलक्षणैर्गर्भस्यस्त्रीभवात् पूर्वसिद्धेन दिने पु-
ष्येन प्रवसति पुनार्थिन्यां भिषक् पुंसवनानि योगानि प्र-
युञ्जीत वधमाणानि यैः पुनोसं मयेव . प्रथमेऽहनि

केचित् पुंसवनमिच्छन्ति . तत्राप्ययुग्मादिन विभागयुग्मे-
षु दिनेष्विति केचित् प्रवदन्ति . केचित्तत्रकाराः प्र-
त्यहं पुंसवनमिच्छन्ति . गभेलभ्रणान् पूर्वं प्रतिदिनमे-
चेति केचित् . केचित्तु द्वादशरात्रस्यैव युग्मादिनेष्विति
विशेषमिच्छन्ति . युग्मादिनाति द्वितीयचतुर्थादीनि .

तद्यथा । लक्ष्मणावटशुक्लसहदेवावि-
श्वदेवानामन्यतमं क्षीरेऽभिपुत्य तौश्वतुरो वा
विन्दून् दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत्
पिचुना वामे तु दुहितृकामा । न चै-
तां निष्ठीवेत् । तथा पुष्योद्भृतायाः श्वे-
तवृहत्या मूलकल्काद्रसं नावयेत् । तद्-
चोल्पलपत्रं कुमुदपत्रं लक्ष्मणामूलं वटशु-
द्धानि चाष्टौ च नावयेत् ॥

तत्रेति पुंसवनप्रदर्शनपरम् . लक्ष्मणादीनाम्
न्यतम यथा लाभ क्षीरेणाभिपुत्य वध्याऽनेन गर्भवृद्ध्यर्थं
च जपन् पवित्रान् मन्त्रान् वामहस्तेन दाशुणनामान्मुटे मि-
ञ्चेत् . अननैव विधिना दुहितृकामा वामे नामापुटे
सिञ्चेत् . तौश्व विन्दून् न निष्ठीवेत् . मय्येन नोद्दि-
रं देवेत्यर्थः . दुहितृकामेति प्रामाणिकम् . तथैव वाम-
दक्षिणभेदेन परिपेचनान् पुंश्रियौ भवतः . वामे दु-
हिता दाशुणे पुमान् . एव पुष्योद्भृतायाः श्वेतवृह-
त्याः कल्कात् शुक्लश्यापिष्टान् यो रसः त नावयेत् . त-
द्देव वामदक्षिणभेदेन रमाविधानेनोल्पलपत्रादीनामन्यतम
नावयेत् . तथैवाष्टौ वटशुद्धानि . शूद्रं प्रथमोद्दिच प-
ताडकुरम् .

शुक्लमाल्याम्बरधरा च नारीपुष्यो -
द्भृताया लक्ष्मणाया मूलकल्ककुमुदम्बरमा-
त्रं पयसा पिबेत् पुत्रस्यात्पादनाय स्थि-
तये च । तद्द्वगौरदण्डमपामार्गं जी-
वकर्पभक्तौ शहस्वपुष्पीमव्यण्डां सहचरन्-
प्रजितमभिजिहामष्टौ वा वटशुद्धानि । ज्ञा-

लिपिपटस्य च पच्यमानस्योष्माणामाघ्राय त-
द्रसं देहक्यां स्थिता पूर्ववन्नावयेत् ॥

शुद्धमात्स्यादिका गारी पुन्योदधतायां लक्ष्मणाया-
मूलकन्दमुद्गरकन्दमात्रं पयसा पिबेत् पुनर्योग्यादनाय
श्रितयं च नामया वा गर्भिण्या मुच्येन वा पानपि-
ति केचिद् . तत्कालमपि पीनो व्यक्तस्यापि पुनस्य परिस्था-
पन रक्षाभिधाना स्थितिं करोति . उद्गमर नाम व-
लक्ष्मिणः . शीत च पानायाद्योऽन्येषामपि . गर्भा-
पि तद्वृद्धश्रमणाविधानेन गौरदण्डादीनापि पिबेत् . सो-
स्थायामनियम . तेन यथागमभ्रंमक द्वे श्रीणि .
शालिपिष्टस्य वा पिष्टं कृतस्याभिना पच्यमानस्याम्नाप-
माघ्राय तत एव पीडित सा योपन् इन्द्रदेहक्यां इन्द्र-
शारताधरि स्थिता दक्षिणे नासागुटे त्वय मिश्रितेति पु-
सवनानि .

यथान्यदपि ब्राह्मणा वृद्धस्त्रियो वा
ब्रह्मुस्तच्च कुर्यात् । ततः प्रजास्थापना-
ख्या दशोपधीः शिरसा दक्षिणेन च पा-
णिना धारयेत् । एताभिश्च सिद्धं पयो
घृतं वा पिबेत् । एताभिरैव पुष्ये पु-
ष्य स्नायात् सदा च समालभेत । त-
था सर्वासा जीवनीयानामोपधीना सद्गो-
पयोगस्तैस्तैर्विधानैरिति गर्भस्थापनानि ।

तथान्यदपि यत्कीचिद् वृद्धास्त्रियो नाम्नायाश्च ब्रह्मुस्त-
त्सर्वं योपिद् कुर्यात् . वृद्धाभिहृणं गर्भिण्या ह्येयोषा-
देयतस्त्वल्नामनुभवाम्यासेन परित्थानविशेषप्रदशनार्थं न
तु समान्येन वृद्धस्त्रियवत्पुष्येयत्वं . तर्पण ब्राह्मण-
वचन श्रौतस्मान्निधानोपलक्षणार्थम् . ततोन्तरमेन्दी-
ब्राह्मणादिना दशोपधीः प्रजास्थापनाख्या गर्भिणी शि-
रसा धारयेत्तथा दक्षिणेन च पाणिना . तथा ताभि-
प्रजास्थापनाख्याभिर्योषास्त्रिविधानेन सिद्धं पयो घृतं वा पि-
बेत् . सुबोधम् . तैर्लैर्विधानैर्विधारणस्नानादिभिरिति
गर्भस्थापनानि वैश्वर्णो न भवति .

सौम्याकृतिवचनोपचारचेष्टाश्च प्रिय-
हितानुवर्तिनः परिचारकास्तथा भवन्ति ।
पुनश्चैनां मासादुपेयात् ॥

तथा सौम्याकृत्यादिपुत्राः परिचारका भर्ता च ग-
र्भस्थापनम् . सौम्या आकृत्यादयः वेष्टमता येषां ते
तथोक्ताः प्रियाश्च ते ते क्रियाभ्रष्टान्नाथा हिनाभानुवर्तिनश्च
ते तथोक्ताः . एनां च लक्ष्यगर्भा मामादुपेयात् भवन्ति
मेवयन्ते . नेदं मासादुपगमनविधानपरमुच्यते किं तर्हि
माममलान्नप्रतिषेधपरम् .

अन्तर गर्भस्य वर्णश्लेषहेतुप्रदर्शनं करोति .

तत्र शुक्ले शुक्ले घृतमण्डाभे वा
गर्भस्य गौरत्वं तैलाभे कृष्णत्वं मध्वाभे
श्यामत्वम् । तथा क्षीरादिमधुराणामुप-
योगान्मातुरुदकविहाराच्च गौरता तिलाब्-
विदाहिना कृष्णता । व्यामिश्राणां श्या-
मता । देशकुलानुवृत्तितश्च वर्णभेदः ॥

तत्र शुभ्रेत्यादि . उदं विशिनष्टि पुरुषाहारादि-
हेतुना शुक्रस्थानिकजां स्थेन वर्णेन भविष्यतस्तद्गर्भस्य व-
र्णश्लेषनियम उच्यते . एतेन वर्णश्लेषस्य पितुराय-
सत्वं दीशतम् . माताप्यन्तर्वर्णी सती यदा सौम्या-
न्यास्तकते तदा गर्भस्य गौरता . उदकविहारो जल-
नीडा . आर्सेप्लिल्लादिभिः कृष्णता . विदाहिनः स-
र्वे द्रव्यतो गुणतः कर्मतश्च तेनोपरदेशाविधानोऽपि शुही-
तः . मिश्राणां मेवनात् श्यामत्वम् . एवं तिथिति-
देशकुलानुवृत्त्यापि वर्णभेदो भवति . यथा औत्तराप-
थकानां गौरता दाशियालानामाभ्रमिश्वाण्य्यादीनां कृ-
ष्णता . मध्यदेशे श्यामत्वमित्येवमादि . तथा कुलेऽपि
जात्या शिष्यादिभेदाभिभे काचिद्वीरत्व काचिद् कृष्णत्वं
काचिच्छ्रयात्वं चेति .

न केवलमेतदेव वर्णश्लेषकारणं यावद्गर्भारम्भक-
महाभूतादिकथयामि . एतद्वर्णयति

तथा तेजोधातोरुद्काकाशधातुसंप-
र्काद्भ्रैरता । भूवायुसंपर्कात् कृष्णता ।
मर्नधातुसाम्ये श्यामता ॥

तन्व्यादे . तेजोधातोरुद्काकाशधातुसंप-
र्काद्भ्रैरता । भूवायुसंपर्कात् कृष्णता ।
मर्नधातुसाम्ये श्यामता ॥

इति गर्भस्य वर्णवैभवंताकटा भावा उनाः स-
त्वावैभवाणां कारणत्वमुच्यते .

मत्वावैशेषरूपाणे पुनर्मातापितरस-
त्वादयोऽन्तर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभोक्षण स्वोप-
चित च कर्म भवति । पूर्वाभ्यासश्चेति ।

भवान्त चात्र ।

मातृव्यादे . गर्भस्य हेतुदेव प्रधान यत्तद्य
चित्तं मत्वशब्देन शब्द मन उच्यते . यत्र परमात्मन-
श्चेतनस्य परम्याप मनसा मयत्तस्य चेतनादाभ्यन्तक चि-
तस्य तन्मनस उपचारादुच्यते . तस्य च मनसा रज-
स्तन्मनस्योर्वादे . ताभ्यामवामस्यभेदेन परस्परनाना-
संयोगात्प्रत्येक तस्य स्वस्य विभवा उत्पद्यन्ते . ग-
र्भस्य त मत्वावैशेषप्रसातो ऽक कारणमित्युच्यते मातापे-
तुमत्वादेवः इति . आदपहणेन मातापितृसंबन्धनं
शौलुक्याचार्योच्चादानां प्रमाण . अन्तर्वत्न्याः गर्भे
भ्याः . अमास्य पुनःपुनरावृत्ताः क्षुतयो गर्भस्य म-
त्वावैशेषरूपाः तेन मत्वावैशेषानां वृद्धादीनां सवावैशेष्यः
क्षुतयो गर्भस्य अभावेन यनाः तुमत्वमेव गर्भं ज-
नयति . अन्तर्मातृदत्तया . गर्भेषु चान्यास्मिन्
क्षुतयि यदाचित्तं कर्तुं पूर्वाभ्यासश्च तद्भ्रैरता म-
त्वावैशेषाः गर्भस्य तथा अन्यत्तन्महत्त्वाम्पन्त्वामनावसा-
दस्य मत्वावैशेषा भवति . केषांचिन् सत्करणाणां
परस्परपरापात्रयोगे गर्भस्य मत्वावैशेषाणां तन्व्यम् .
भवान् चात्र तन्व्यादेः सहेतुरप्यधिगमहारसोऽकृतमु-
च्यप्रदर्शनाय .

धृतक्षीरादिनित्यासु मुदितासु कफात्मसु ।
आर्तवं तिष्ठति चिरं विपरीतास्त्वतोऽन्यथा ॥

धृतादि सौम्यमाहारस्य वा नित्यं भवन्ते यात्र
नित्यमुदिता हर्षपराः यात्र भोग्यकृतपरतामामानं ग-
र्भयोग्य शोणितमतेन बहकाल भवति . न न शोय-
ते . नाप्यवकाशमाया ल्यधः . यथानलशशावत-
रातासु विपरीत विर न तिष्ठताल्यधः .

शब्दशब्दविशामत्यादानपातादवत्यादाना इत्युपपत्त्यदि .
निपातान्देव शृणात गर्भं वामो यथागालम् ।
उव गर्भं तथा वाजं श्वं वाजमुपरकृतम् ॥

अमल तन्मेल वामं निपातमात्रादेव यथा
मवस्य राग शृणाति तर्पवारस्कृत श्रुत्यादिमत्वावैशेष-
नात्यादतयाकृत्व आशारागस्य श्रुत एवमवस्य गर्भं शृ-
णाति . तथैव वाजमनन्तरेतिनाहारादाना इत्युच्यते .
पातादेव गर्भं शृणाति .

प्राग्भ्रैरतावैशेषरूपाणां मत्वावैशेषरूपाणां

घाताश्रैवं रूपवन्तो महासत्त्वाधिरायुषः ।
ऋणान्मोचयितारःस्पृःसुपुत्राःपुत्रिणांमताः ॥

एवत्रिचिना जाताः सत्युवाः काम पूजिताः क-
पादिमन्तः पुत्रिणा कृणान्मोचयितारः स्फुरिति . पुत्रो
दि देवविनिर्गुणामृणतान् मरवीति वेददर्शनम् .

देवताचारशौचादिरता यूते महागुणम् ।
धावत्येवं चाचरितं प्राग्जन्मभ्वासयोगतः ॥

तथा देवतादिरता महागुणमुदारगुण पुत्र यूते .
एव च तपसिनामानुसूत तथा स्वर्गभवशास्त्रं पूर्वनिर्क-
रन्माम्पासयोगेन तवाविभंगवाचरितं धावत्याभवाति .

योपित इत्यादिभ्रान्तिनिरासतायोप्यते .

योपितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे ।
गर्भस्य तन्न क्रिञ्चित्तु फरोतीति न चिन्त्यते ॥

इति पुत्रकामरियो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

योपितोऽपि विशिष्टं पुंसः समागमं शुक्रं स्रवत्येव
न केवलं योपितः समागमेऽपु पुंसः स्रवतीत्यपिशब्द-
स्वार्थः . तेन स्त्रीपुरुषयोर्मांसलेभे सर्वसमतम् . त
था च समच्छिद्योः समकालयोश्चानवरतसगमेन ग्लान्या-
दयः समा रथा एवेति . तत्र योपितः सुतमपि ग-
र्भस्य न क्रियद्यतः कृतेति नीपकरास्य भवत्यतो न रि-
चिन्त्यते . न हि स्त्रीशरीरच्युतस्य वदिः प्रवृत्तस्य
पुनः द्वेषलाभ इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंहव्याख्यायां
शारीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पूर्वनिर्गुणायाम् पुत्रकाममभिरुत्थोः सप्रति तु तं-
रपि पुत्रस्य निषेकार् प्रवृत्तिं योग्येभो यथा संभवतः
यथा च मातरि तिष्ठति यथा न न भ्वावयति अन्वार-
मं न यथा ह्यं एव इति प्रदर्शनायाम्पाचारम्भः .

अथानो गर्भावक्रान्तिं शरीरं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

अथात इत्यादि . अत गर्भसुभेदं मनस्सयोगा-
शेतेननात्मनापिष्ठितानां महाभूतानां विकारविशेष उच्यते .
तरयाचक्रमण भातिः स्वरूपलाभो यदियमभ्यापि निर्णीव-
ते सोऽपुत्रवरात्त-प्रन्देनाप्यते . सा च गर्भस्यावका-
न्तिर्गतं पुत्राय इत्यादिना मरुष्येन .

गते पुराणे रजासि नवेऽवस्थिते शु-
द्धे गर्भस्याशये मार्गे च धीजात्मना शु-
क्लमाविकृतभावेकृतेन वायुना भेरितमन्यै-
श्च महाभूतेरनुगतमातृवेनाभिर्मूर्च्छितमन्वस-
मेव रागादिहेतुशवशानुवर्तिना स्वकर्मचोदि-
तेन मनोजवेन जीवेनाभिसंस्पृष्टं गर्भाशय-
मुपयाति ॥

पुराणेऽनीतं कर्मतरसन्धितं रजासि दुष्टरते गते वा-
युना धीदेहाद्रिः भेरिते क्रतोरायदिनत्रयं पश्चात्तवे सा-
भ्रतिवमासभेऽनरिपते आर्तवसज्ञे छान्द्यप्रतिष्ठे सति शु-
द्धे च गर्भस्याशये दोषानुपपद्यते मार्गे च शुद्धे येनाद्र-
पहतं शुद्धं धेवं प्राप्नोति . शुद्ध इति रजसा संव-
प्यते गर्भाशयमार्गाभ्यां च . शुद्धिश्च स्वाभाविक्यौपाधिकी

ष . औपाधिकी द्रव्यसंस्कारकृता . बीजात्मना गर्भकारणमहाभूतस्वभावेन शुभ्रमविकृतमविकृतेन च हर्षोदाहितेन वायुना अहादद्वात्र प्रेरितमन्यैश्च सूक्ष्मस्वरूपैर्मनस्सहचारिभिस्तन्मातास्थैर्महाभूतेरनुगतं स्त्रीशेषप्राप्त्या कर्मवशादात्त-वेन मिथीभूतमन्वशंमिश्रीभावाहीनकालमैव रागादीनां वशे योऽनुवर्तते तथाविधेन मनोजनेन जीविनाभिससृष्ट प्राप्त-सयोगं गर्भाशयं शुभ्रमुपयाति . रागद्वेषाविद्यारिमताभि-निवेशाः क्रेशाः . एते पञ्च मिथ्याज्ञानानि . न प्रमाणं न चाप्रमाणं विपर्ययमात्रमिति कृत्वा अविद्या मूलं क्रेशानां शेषाणाम् . सुखादुशायां रागस्तत्रभेद एव द्वेषः क्रोधः . अस्मिताभिनिवेशौ मोहश्चन्देनोक्तौ . तथा-विद्या या आनेत्ये पुथिव्यादौ नित्यबुद्धिः बीजगर्भ-वासादिना अज्ञचौ स्त्रीशरीरादौ शुचिबुद्धिः दुःखे च प-रिणामतापादादिभिरपभोगसुखे सुखबुद्धिरनात्मनि च बा-ह्योपकरणभावेषु शरीरे चात्यबुद्धिरिति . आत्मनो बुद्धे भाभेदमह अस्मिता . अनुभूतसुखस्य तत्त्वमूल्या तत्कारणप्राप्तौ गृह्णी रागः . अनुभूतदुःखस्य तत्त्वमनेषु ता-त्कालिकी जिवांसा द्वेष इति क्रेशाः . अविद्या चा-नादिः एषां क्रेशानां वक्ष्यमनुवर्तते यो जीव आत्मा स तपोक्तः शुभाशुभानि कर्माणि तानि चात्मनः . क्रेश-मूलत्वात् कर्मणाम् . अमूनि च कर्माणि पथ्यमानानि विपाकेन सुखासुखलक्षणैः पुनरविद्यामेव पुष्पन्त्यतोऽवि-शिष्टेन प्रबाहणं कर्मकालारूपेषु योऽन्तरेष्वात्मनो मनःप्र-भृतिभिः संयोगाश्लित्ययापि जन्म शब्देनोप्यते . मनो-जनेनेवात्मनो निष्क्रियत्वान्नमसा युक्तस्य क्रियावत्त्वमिव दर्शयति . एवंभूतं शुद्धं गर्भाशयमुपयाति .

कार्याणां च कारणानुविधायित्वा-त्तत्सभागतां प्रतिपद्यते । तत एव च शुक्रस्य बाहुल्यात् पुमानार्तवस्य बाहुल्यात् स्त्री तयोः साम्येन नपुंसकम् । शुक्र-तर्त्वेऽनिलेन खण्डशो भिन्ने यथाविभागमप त्यानामुत्पात्तिः । विकृते वियोन्याकृती-नां च ॥

तत्र शुद्धं कार्याणां कारणानुविधायित्वाद्भित्तस्तत्स-भागतां कारणसादृश्यं प्रतिपद्यते . कार्यं हि कारणस्य स्वरूपमनुगच्छति . तथा च तिलेभ्यस्तिला एव जा-यन्ते न मापाः . कारणं च यद्गर्भस्य मातृवित्तमहा-भूतदेशकालगर्भाशयमात्राहारविहारादिकम् . तस्य कार-णस्य स्वरूपानुगमनाद्गर्भस्य तदाकृत्यादिमतश्च संभवः . तत एव कारणवशादाकृत्यादिवैलक्षण्यम् . अत एव च कारणानुविधायित्वादेव पुस्कारणस्य शुद्धस्य बाहुल्यात् पु-मान् जायते रक्तस्य तु योषित् . कारणयोः साम्ये नपुंसकमिति . मिथीभूतं च शुक्रार्तवं स्वाधिगृहेतुकोऽनि-ले यदा लण्डशः करोति तदा नहनामप्यल्पानां सं-भवः . यदा त्वनिलो यान्यो वा दोषः शुक्रार्तवं केनचित् प्रकारेण विकरोति तदा विकृतयोनीनां विकृ-ताकृतीनां च गर्भाणां संभवः . विकृतयोनीयो ये यो-षितः पुंसां ससृष्टायाः मृगमेषमाजौरादयो जायन्ते ते . विकृताकृतयः काणपञ्चवादयः .

अथ नार्याः सद्योगृहीतगर्भायाश्च लि-ङ्गं योन्या बीजग्रहणं वृत्तिर्गरीमा स्फुरणं शुक्रार्तयोरनुबन्धश्च । तथा प्रहर्षो हृल्ला-सस्तन्द्राङ्गसादः प्रसेको हृदयव्यथा ग्ला-निः पिपासा च । क्रमेण तु व्यक्तग-र्भायाः कुक्षिमात्रगौरवं क्षामनेत्रस्वरता यो-निरोमसंलुलनं निद्रानृम्भणं मूर्च्छा छ-र्दिररुचिः पादशोफोऽम्लेऽभिलापस्तेषु तेषु चोच्चावचेषु भावेष्विति ॥

अपेति प्रस्तावे . योन्या बीजग्रहणादिकं सद्यो-गर्भायास्तत्कालप्राप्तगर्भायां नार्या लक्षणम् . योन्या बीजस्य शुभ्रस्य ग्रहणं प्रवचामावः . वृत्तिः प्रासग-र्भापेक्षया रतानभिलापिता शरीरप्राणनं वा . युस्तम-हस्य तस्यैव स्फुरणं चालनम् . शुद्धस्यार्तवस्य वा प-त्स्वरमन्येनानुबन्धनम् . अननुबन्धनं गर्भविदारणादि-ना प्रतिबन्धः . इत्युक्तं प्रसेक एव इहासः .

कालक्रमेण व्यक्तगर्भायाः क्रमेणैव कुक्षिगात्रादिगौरवादि-
च्छयणम् . क्रमेणेति यथा यथा प्रवर्द्धते तथा तथा
कुक्षिगौरवाद्यो भवति . धामशब्दां नेत्रसाराभ्यां च
संबध्यते . योनिरोग्णा च संतुञ्जनं चलनम् . यो-
निरोग्णा वा संतुञ्जनं व्यालोलता . तेषु तेन्यतुकेऽपि
स्वकल्पितेषु नानाविधेषु चापबन्धनित्यतेषु भाविन्याहारविहा-
राद्युपशोभिभ्वाभिलाप इति व्यक्तगर्भाया लिङ्गम् . व्यक्तः
स्युद्यो नातिसपूर्णां गर्भो वस्याः .

तस्याश्च रजोवाहिनां स्रोतसां व-
र्तमान्युपरुह्यन्ते गर्भेण । तस्मात्ततः
परमार्तबंधं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रति-
हतमपरमपरं चोपचीयमानमपरेत्याहुः । ज-
रायुरित्यन्ये । स्थिते रक्ते रोमराजिः प्रा-
दुर्भवति ॥

तस्याश्च व्यक्तगर्भाया रजोवहानि स्रोतांसि यैः शो-
तोभिर्मिलभूतं रक्तमुत्तुकात् नहिर्वहति तेषां वर्तमानि मा-
र्याणि शूरानि गर्भेण नैकाहादाच्छाद्यन्ते तस्मात् कार-
णात् ततः गर्भस्य व्यक्तीभावात् परमार्तबंधं न प्रवर्तते .
यत्तु कदाचिददृश्यते तद्वैकृतम् . तदेव चार्तवमशो-
गमने गर्भेण प्रतिहतमाहारशरीरामाद्य प्रातिदिनमुप-
र्याग-
नं गर्भस्याशय एवापरा गर्भशय्याल्या सपचन इति के-
चिदाहुः . अन्ये पुनराचार्यास्तदातैव जरापुमावेत प-
रिणमर्तोत्याहुः . तस्मिन्नेव रक्ते स्थिते कोष्ठ एषत्वरुदे
स्त्रिया नाभेरधो रोमराजिः प्रादुर्भवति . तेन रोमरा-
भ्यास्तद्वजरायाः सवन्धि करणमृत्तम् .

जरायुशोषं चोर्ध्वमसृक् प्रतिपद्यते ।
तस्मात् पानिकपोलपयोधरता कृष्णांश्चूचु-
कत्वं च । स्तनाशयमेव च रुफोप्राङ्गि-
तं स्तन्यतामुपगतं प्रसूतायाः पुनराहार-
सेनाप्यायते ॥

तदप्यार्तबंधं बहु जरापुमावेन प्रतिपातयति प्रतिपद्यं क-

पोलयाः पयोधरयोश्च पानंतरं रशोस्यं कराल्योष्ठयोश्चूचुको-
श्च स्तनमृत्तान्ययोरिति . ततश्चोर्ध्वं प्रतिपन्नादनायत् स्त-
नप्राप्तं तत्तस्यानस्थितेन श्लेष्मणा श्लेधेन कृतोपराप्तं स्त-
न्यतां याति . यत्तत् स्तन्यतां याति प्रसूताया आ-
हारसेनापि दग्धेन प्रभावादाप्यायते आसत्कारशयान् .
येन प्रसूताया भावि स्तन्यं नियतकालं भवति .

अतोऽनन्तरं गर्भस्याप्रसवमवस्थादिकं प्रदर्श्यते .

तत्र प्रथमे मासे कललं जायते ।
द्वितीये घनः पेश्यवुद्धं वा तेभ्यः क्रमात्
पुंस्त्रीनपुंसकानि । तृतीये पञ्चधा प्ररो-
हति । तद्यथा सक्थिनी वाहु शिरश्च ।
सक्थ्यादिप्ररोहककालमेव च सर्वमङ्गावय-
वेन्द्रियाणि युगपत्संभवन्त्यन्यत्र जन्मोत्तर-
कालजेभ्यो दन्तादिभ्यः । क्रमेण तु स्फु-
टोभवन्ति । एषा प्रकृतिः । विकृति-
रतोऽन्यथा ॥

तत्र प्रथमे मासे कललं क्रमेण भवति . क-
ललं गृहीतकालेन्यम् . द्वितीये तु मासे वाटिन्यक्रमेण
यदा पुमान् संपच्यते तदा घनो भवति . घनो ना-
तिदीर्घपरिवृतो मांसप्रायः . यदा तु स्त्री संपच्यते तदा
पेशी चतुरथा भवति . यदा तु नपुंसकं तदावुद्धं प-
रिवृत्तं भवति . तृतीये तु मासे घनः वेष्टी वाहुद्धं
वा सामान्येन गर्भः पञ्चधा प्ररोहति . अधिकरणवि-
चाले चांत धारण्यः . दे मरिचिनी द्वौ बाहु शिर-
श्च पञ्चमः . सक्थ्यादिप्ररोहसमानकालमेव सर्वांगव-
वानानामिन्द्रियाणां च समनः . अङ्ग शरीरं तरयादयवा
अहाययवाः सर्वे च तत्रैजावयवास्तथाताः . एककाल-

युगपच्छब्दं प-
रोमदन्तादीना-
न्ते हि दन्ता-

था विकृतिर्ज्ञेया . तेनैतद्गुणं भवति . उपधातक-
णभाव एव संभवक्रमः . यदा तु लक्ष्येणोपधानका-
रणप्राप्तिस्तदा तदानुरूप्येणैव विवक्षणा विकृतिः . य-
थोक्तक्रमवैपरित्ये विकृतिरुच्यत इत्यन्यथापिः .

ननु द्वितीये घनः पेश्यर्दुदं वा पुस्त्रीनपुंसकाल्यं
जायत इति तव हेतुर्न ज्ञायते केन हेतुना सदस्यैरपि
करचरणदिभिरहावयवैरस्यादिकृतो गर्भस्य विशेषो भव-
तीत्यत आह .

यथास्वं च गर्भस्य पुंस्त्रीनपुंसका-
न्यतमलिङ्गानुरूपा भावा मनसि शरीरे
च संतिष्ठन्ते । वैशेषिकलिङ्गसंकरे तु य-
तो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥

यथान्वित्वादि . यथास्वं प्रत्यात्म . गर्भस्या-
न्यतमलिङ्गस्यानुरूपा भावाः मनसि शरीरे च संतिष्ठन्ते .
तेनैतद्गुणं भवति . गर्भस्य संभवत एव स्वकर्महेतु-
का भीकत्वादयो मनस्यभ्रोगुरुत्वादयश्च शरीरे संतिष्ठन्ते .
ये स्त्रीनपुंसकहेतवस्त एव क्रैन्त्यादयस्त्वादीनां वैशेषि-
कापि लिङ्गानि . तथा च क्रैन्त्याधोगुरुत्वादयः पुमाख्यमुपस-
मत्वेन नपुंसकमिति . अतस्तेषां वैशेषिकश्रवणम् .
अतदीया च वैशेषिकाणां लिङ्गानां क्रैन्त्यभीकत्वादीनां स्त्री-
पुमकारणानां संकरे मिश्रीभावे यतो भूयस्त्वं एवमेव
वैशेषिकानां प्रभूतत्वं ततोऽन्यतरा भावास्तेरेव भूयोभिर-
न्यतरस्य स्त्रिया. पुंसस्य वा भावः . उभयेषामपि
भूयस्त्वे नपुंसकमिति .

ननु के ते भावास्त्वान्यतमलिङ्गानुरूपा इत्याह .

तद्यथा । क्रैन्त्यं भीकत्वमवैशारद्यं
मोहोऽनवस्थानमयोगुरुत्वमसंहननं शैथिल्यं
मार्दवं गर्भाशयत्रीजभागस्तथायुक्ताश्चापरे स्त्री-
कण भावाः । ततो विपरीताः पुंस्कराः
स्त्रीर्णनपुंसककराः ॥

तद्यथेत्यादि क्रैन्त्यादयो मनोधर्माः अधोगुरुत्वायश्च
शरीरधर्माः स्त्रीकृष्ण भावाः कर्महेतुकाः ये ते स्यात्स्वं
विशेषमभिनिरवर्तयन्ति . तुल्येभ्योपि करणादिषु क्रैन्त्यं नि-
स्तेजत्वात् . बुद्धेरवैशारद्य मांश्यात् . मोहोऽन्यकृ-
शानम् . अनवरथानं चलचित्तत्वम् . इति मनसं-
श्रया स्त्रीकरा भावाः . अधोगुरुत्वं पश्चिमकायभागगी-
रवम् . असंहनन मांसातिथसंश्रयादीनामस्थितिनिविष्टत्वम् .
शैथिल्यमनिविष्टावयवदेहत्वम् . मार्दवं शिथिलस्यापि व-
द्यादेर्दश्यते . गर्भाशयकारणो बीजभागो मातृसमवो
येनोरपद्यमान स्त्रीशरीरे गर्भाशयाद्योऽन्तरवयवः सपद्यते .
तथायुक्ताः स्त्रीसमाधिनोऽरे योनिस्तनादिर्भोगाभावाः .
स्तनादीनामुत्तरकालमावित्तस्य समर्थो बीजभागो योम्य-
कालप्रतीशोऽदश्यमानोप्यसत्त्वेन न विज्ञेय इति शारीरा
स्त्रिया स्त्रीकरा भावाः . एत एव मनश्शरीराथया
भावाः यथाक्रम वैपरित्ये पुंस्त्वेन व्याख्येयाः . संकी-
र्णोः साम्येन मिश्रीभूता नपुंसककरा इत्यादि .

तदा चास्य वेदना प्रच्यक्ता भव-
ति । ततश्च तत्प्रभृति स्पन्दतेऽभिलापं
पञ्चेन्द्रियाथेषु करोति ॥

अस्य च गर्भस्य तदा तृतीये मासे वेदना चे-
तना प्रच्यक्ता स्फुटा भवति . ततोऽनन्तरमेव स्वेच्छया
स्पन्दते इन्द्रियाथेषु स्पशोदिषु अभिलाप करोति .

अस्मिन्नेव च काले नारी दीहृदिनी भवति ।
दीहृदिनी द्विहृदया . कथमित्याह .

मातृजं ह्यस्य हृदयं तद्रसहारिणी-
भिर्धमनीभिर्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ।
तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते । त-
था च द्विहृदयां नारीं दीहृदिनीत्याचक्ष-
ते । अन्ये तु पक्षत्रयात् प्रभृत्यापञ्च-
मानमासादीहृदकालमाहुः ॥

भिरविपादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिहृता स्व-
स्त्वयनपरानुलोमनराहारविहारानुलोमित -
घातमूत्रपुरीषा प्रसवकालमुदीक्षेत । स्व-
ल्पेऽपि च विण्मूत्रविचये फलवतीः म-
ण्दिदद्यात् ॥

तवागोरशुक्लनयमहानिषिमुहूर्तादिषु पुण्याहशब्दे
न गवादीनवृत्तैरामा प्रविश्यानेकराशयगताभिः पारवृता
मती स्वस्त्वयनपत्तरादिषुका प्रसवकालमुदीक्षेत प्रातिपाल
येन . सुरोपश्च .

तत्रासन्नप्रसवायाः क्लमो ग्लानिर्मु-
क्तवन्धने इत्राक्षिणी निष्ठीविका मूत्रपुरी-
षवाहुल्यं शिथिलकुश्रिताशोगुरुत्वमक्षानभि-
लापां वेदनोदरहृदयकटीवस्तिर्वक्षणेपु तो
हृभेदशूलस्फुरणस्रवगानि च योन्यां भ-
वन्ति । तदनन्तरमावीनां प्रादुर्भावो ग-
र्भादेकमसाहृथ ॥

श्रमादिक्रमात्तमप्रसवकाले लक्षणम् . उदरादीनां
यदनया संन्यः . तादादीनि योग्याम् . अनन्तर-
मार्वाणां घृतिवेदनापर्यासाणां प्रादुर्भावः . अनन्तर ग-
र्भादेकस्य .

अथैनामुपस्थितगर्भा कृतकौतुकमह-
ष्ठां पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णादकप-
रीषिकां सघृतां यत्रागुं पाययेत् । ततः
सुरक्तार्थभचर्मप्रच्छदे मृदुनि भूमिशयने श-
यानामुत्तानामाशुप्रसाक्षिषुष्णामहतवाससोऽशु-
ङ्गनीयाः मियदर्शनाः परिणतवयसः प्रज-
ननकुशलाः भगव्ताः कृत्तनखाः स्त्रियः सू-
त्रिकां सूत्रताभिर्दण्डीभिराश्रासयन्त्यः प-
र्युपासीरन् ॥

अथानन्तरेणां गर्भिणी निरुद्धीद्वृत्तगर्भैस्तादिपना-
पुष्पोदकेन परिषिक्तां सर्तां यत्रागुं सघृतां पाययेत् .
ततः सुरक्तेन कर्षमचर्मभा कृत्वप्रच्छदे मृदुनि कार्यामा-
दिकृते शयने शयानामुत्तानामहृतामरतादिमुक्ता योषितः
मृदुनाभिराश्रासयन्त्यः पर्युपासीरयिति संन्यः . आमु-
मसाक्षिषु सङ्घवितनामु . प्रननने गर्भेनिष्कासने पुशला-
रतयोनाः . एतनाः मिययावः .

अयास्यै दद्यात् कुष्ठैर्नालाङ्गुलीवचा-

मधूममन्तरान्तरा च । पार्श्वपृष्ठकटीसक्थि-
देशान् कोष्णेन तैलेनाभ्यज्यान् मुखमस्या
मृदुनीयात् ॥

अनन्तरमस्यै कृशार्द्रिर्णुपाप्मानुं दद्यात्सुदुर्घः .
तथैव पूर्वोच्यन्तमधूममपाप्मानुं दद्यादिति संन्यः . अ-
नन्तरा चैलावीश्रादुर्भावान्मृदुनादिप्रसङ्गे . पार्श्वदि-
देशानीषदुष्णेन तैलेनाभ्यज्य यथाहृत मृदुनीयादिति संन्यः .

एवमवाक् परिवर्तते गर्भः । त-
स्य लक्षणम् । विमुच्य हृदयमुदरमाविश-
ति । वस्तिशिरोऽवगृह्णाति । त्वरय-
न्त्येनामान्यः । न चेदेवं परिवर्तते त-
तो मृदुर्मुहुर्जृम्भणं चङ्क्रमणं च कारयित्-
व्यानन्तरोक्तं विधिम् ॥

एवमेव यवापानादिना जठरस्थो गर्भः तस्मिन्
काये सुतेनावक् परिवर्तते-अधोमुत्ततां यातीत्यर्थः . स चावा-
ह्युत्तो गर्भः हृदयमावृणोति लघुमेव ज्ञायते . मानुर्हृदयदे-
शं परिलक्ष्य यदा तु जठरमाविशति गर्भो वस्तिशिरोऽन्त्य
वक्ष्यमाणं प्रदेशं नाभस्थो गृह्णाति . आन्यथैनां ग-
र्भिणी निरुत्तप्रादुर्भावैव त्वरयति तदा परिवृत्तमप्यवस्थेत् ,
एव न परिवर्तते चैरुजृम्भणादिकं च वक्ष्यमाणं कर-

वितथ्यम् . अनन्तरोक्त च विधिं भूमामाणादिकं पुनः पुनश्च .

अन्ये तु मुसलेनोलुखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः । तत्तु न सम्यक् । दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सौकुमार्यत्वान्नार्या मुसलव्यायामेनेरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥

केचिदाचार्या गर्भपरिवर्तनार्थं धान्यपूर्णमुद्रखलं गर्भिण्या मुसलेनावहननीयमिति . तदाशेषममूला नेच्छन्ति यतस्तथात्रिधायामतिदुःकारात्पामवस्थापामेवविधेनोपचायेनावननव्यायामेव प्रवलीमृतो वायुरन्तरं हृदय लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति .

अथ परिवृत्तगर्भा पर्यङ्कमेनामारोप्य कुशला स्त्री पादनोऽस्या निषण्णाया योनिमनुलोममनुमुखमभ्यञ्ज्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् । योनिं च पुनःपुनः प्रसाधयेत् । द्यूयाच्च सुभगे शनैश्शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥

ततोऽनन्तरंतीनावाक्यारिवृत्तगर्भलक्षणैः परिवृत्तगर्भा त्रिदस्ता पर्यङ्कमारोप्य पादतो निषण्णा स्त्री योनिप्रसाधनादिकं गर्भिण्याश्च कुर्यात् .

अन्या तु चामकर्णेऽस्या मन्ः मिमं ज्ञपेत् ।

‘क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः । स्रग्भूर्त्वां सदा पातु वैशल्पं वा दधात्वपि ॥

प्रसृष्व त्वमविक्लिष्टमविक्लिष्टा शुभानने । कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयादिरक्षित’मिति।

तथा—

‘इहामृतश्च सोमश्च चित्रभानुश्च भगमिनि । उच्चैश्श्रवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं वै तव लज्जुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री । तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणांम्बुधरैर्दिशन्तु शान्ति’ मिति॥

द्वितीया च यामे कर्णे मन्त्रं वक्ष्यमाणं पठेत् . प्रसाधनं गर्भनिष्क्रमणयोग्यताकरणम् . सुबोधमन्यन् . क्षितिर्जलवदिक दिशन्तु शान्तिमित्यन्तं श्लोकचतुष्टयं मन्याः .

तथा परानुशिष्यात् अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहियाः । अकालप्रवाहणं हि विष्णुत्रादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकासशोषकुञ्जतादिकारित्वात् । तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय । ततो यथोक्तं कुरुष्व ॥

तथापरा स्त्री इदमनुशिष्यात् . भद्रे गर्भिण्यानागतायां गर्भवेदनायां गर्भे मा प्रवाहियाः न प्रेरयितव्यं स्वयां गर्भे इत्यर्थः . तथाविधे शकालप्रवाहणं वेगोदीरणवत् गर्भिण्या अहितम् . गर्भस्य च तत्स्थाननिष्क्रमणस्य श्वासादिकम् . तथा प्राणयां वेदनायां यदप्रवाहणं तद्रेगधारणवद्गर्भिण्या अहितं सद्गुणघाताय नृपचते .

शनैश्शनैश्च पूर्वं प्रवाहियाः । निगर्भे पादं गर्भस्य योनिमुखानतिपत्तां वा-

दतरमा प्रसवादिदि । तस्यास्तु प्रज्ञा-
मानायाः स्त्रियः शब्दं कुर्युः प्रजाता प्र-
जाता धन्यं धन्यं पुत्रमिति । तथास्या
हर्षेण प्राणा आप्यायन्ते ॥

तथा भदे त्व प्रथममाचीनन्तनि गर्भदशनैः स्तो
क स्तीक प्रवाहयेयाः . अनन्तर गर्भस्य नियमनकाले
निविड प्रवाहयेयाः . ततोऽपि योनिमुत्प्रेत गर्भे नि-
विडतरमिति . आस्रसवावावद्गर्भो निष्क्रान्तो भवति .
यदा पुनर्गर्भो निष्क्रामति तदा तरिमन् . सुगोचम् .

गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कृ-
ष्णसर्पनिर्मोकैः । पिण्डीतकैः वा व-
श्रीयाच्च हिरण्यपुष्पीमूलं हस्तपादे धार-
येच्च सुवर्चलां विशल्यां वा ॥

गर्भसङ्गे कृष्णाहिकन्धुकैः पिण्डीतकैः वा यो
निधूपनम् . पिण्डीतकैः प्रदनः . तदा हस्ते पादे
च हिरण्यपुष्पा मूल वशीयात् . तथा सुवर्चलाया
विशल्याया वा मणिवर्धारे धारणम् .

अथ प्रसूताया न चेदपरा पतति
नतो दक्षिणेन पाणिना नाभेरुपरिष्ठाद्ब-
न्धवदुपपीड्य अन्येन पृष्ठत उपसंगृह्य वि-
धुनुयात् ॥

अपानतरं निष्क्रान्ते गर्भे यदापरा गर्भशय्याख्या
न निश्चयमिति तदा गर्भिणीपुननादक वक्ष्यमाण विधे-
यम् . काचन् स्त्री गर्भिणीं विधुनुयात् . कृष्ण-
व्याध . उडिगेन पाणिना नाभिरयो गर्भिण्याः पीड-
यिष्या वामेन पृष्ठे चोपगृह्येति .

पाण्ड्यां वा श्रोणीमारोपयेत् । स्फि-
जां चोपसंगृह्य सुपीडितं निरीडयेत् । वे-

प्याद्गुल्या वा केशवेष्टितया च कण्ठता-
त् परामृशेत् ॥

तथा चान्ता स्त्री मृगदद्याप्यां गर्भिण्याः कर्ण-
माद्येयन् आहत्यादित्यर्थः . तथा तरया रिक्तौ नि-
पीडयेत् . तथा वेण्या केशवेण्या ताडकण्ठं स्पृशेत् .
अहृग्या वा केशवेष्टितया .

भूर्जस्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्च योनिं
धूपयेत् । भूर्जगुल्गुलुभ्यां वा । शा-
लिमूलसिद्धेन वा सर्पिणा योनिमभ्यज्यं
कटुकालाजुनालिनीनिम्बसर्पनिर्मोकैर्धूपयेत् ।
अनभ्यक्तं वा कटुतैलमिश्रैः कल्कीकृतै-
र्वा तैलाक्तैरालिम्बेत् । गुडनागरकल्केन
वा । तदेव वा भक्षयेत् । लाङ्गली-
मूलकल्केन वा पाणिमुदरं चालिम्बेत् ।
महाशुभ्रीरं वा मूर्धन्यनुपेक्षयेत् ॥

भूर्जस्रकादिनितयेन योनिधूपनम् . काच एव काच-
मणिः . भूर्जगुल्गुलुभ्यां वा योनिधूपनम् . अथवा
शालिमूलसिद्धसर्पिण्युक्तां योनिं कटुकालान्वादिभिर्धूपयेत् .
अथवा नस्यक्तमैव कटुकालान्वादिभित्तैर्मिश्रैर्पोनिं धू-
पयेत् . तदेव वा कल्कीकृतैस्तैस्तैर्पोनिं लिम्बेत् .
गुडनागरेण वा शालपिष्टेन योनिं लिम्बेत् . तदेव वा
गुडनागरकण्ठं भक्षयेत् . अन्यस्तवैषम् . महाशुभ्रः एषः ।

कृष्टतार्लासकलकं विल्ववल्गुपुष्पमैरे-
याप्रवसुरामण्डान्यतमेन व्योपतीक्ष्णोष्णेन
चाम्लेन कुलत्थरसेन मधुकापिप्पलीसम्पा-
केन वा पाययेत् । पिप्पलेलाकोलवि-
ल्वच्यचित्रकोपकुञ्चिकाकलकं वा । ख-
रस्यं वृषमस्य वाजीवतो दक्षिणं कर्णमु-
दृष्ट्वा विल्वकुलत्थवल्गुपुष्पादीनामाश्रावनाः

नामन्यतमे प्रक्षिप्य मूर्हतीस्थितमुद्धृत्य तदा-
प्लावनं पापयेत् ॥

दोषाद्योपशया कुष्ठतालीसयोः कर्कं पापयेत् .
कनेत्युच्यते . कदाचिद्विस्वकार्पेन कदाचिन् बल्वनका-
मेन . मैत्रेण वाग्येन वा यथायोग्येनाम्बेन . सु-
शाम्भेन . तयाम्बेन काशिकादिना . म्योपतीक्षणे-
न वा कुलशरसेनाम्बेन वा मधुकापिप्यादिर्सापकेन वा .
मधुकशब्दे मूलानाम्बेभ्यो नाभिगतः . एवं विस्वयूपा-
दीनामन्यतमेन कुष्ठतालीसयोः कर्कं वा पापयेद्योषितं
मिषक् . अथवा पिप्यत्यादीना कर्कं विस्वयूपादीना-
मन्यतमेन पापयेत् . सुसोपमन्यत् .

कुष्ठैलाकर्कं वा सुरया । अर्का-
र्ककपायं वा प्रजातासुरोन्मिश्रम् । कु-
ष्ठलाङ्गलिकीमूलककर्कं वा मद्यमूवान्यतमे-
न । वत्सकादिचूर्णं वा मयेन । श-
तपुष्पाकुष्ठमदनहिशुसिदस्य च तैलस्य
पित्तुं ग्राहयेत् । ततश्चैनामनुवासनकालेऽनु-
वासयेत् ॥

कुष्ठैलाकर्कं सुराम्भेन . अर्कादिकयोर्वा कपा-
यं कापपरिभाषापरिदोशितमानेन क्षपितमूर्हतीं प्रकृतिदेहा-
योपश्रमात्रया सुरयान्मिश्रं पापयेत् . अथवा लाङ्गलीमू-
लकुष्ठयोः कर्कं मद्यनामन्यतमेन मूलाणां वाग्यतमेन पा-
पयेत् . पुतदुक्तं मद्ययूखयोरन्यतमेन . वराकादेशेण-
स्य वा चूर्णं मयेन यथायोग्यं पापयेत् . शतपुष्पा-
दिभिः सिद्धस्य तैलस्य संश्लिष्य पित्तुं तस्या यौनी
धारयेत् . तथापुनासनकाले अनुवासनयोग्यतायाम् .
शत एव शतपुष्पादितैलात् स्तोकेनानुवासयेद्यथादितेऽनुवा-
सनकाले सामान्येन यौनी पर्यो वा .

विल्वबल्वजजुषाद्याप्लावनैश्च फलजी-
भूतकेश्वाकुंधामार्गं मृदुटजार्ककृतयेधनहस्तिप -

र्ष्यभीरूपहितैरास्यापयेत् । सिद्धार्थककु-
ष्ठलाङ्गलिकीमहाटक्षधीरभिध्रेण वा सुराम-
म्भेन । शाल्मलीवृन्तानि वा खिन्नान्या-
पोध्य पञ्चमूलकपाये विमर्दयेत् । तेन
च पूतेन स्नेहवता फलादियुक्तेन ॥

अनन्तरोनविन्वादिपूषार्थन्यतमेन फलजीभूतादिन्-
र्षमिध्रेण तामेवास्थापयेदपि . सिद्धार्थकादिमिश्रेण वा
सुराम्भेनास्थापयेत् . अथवा विन्वादिपञ्चमूलकपाये मृ-
दितानां खिन्नानां शल्मलीपत्राणां स्वरसेन पूतेन स्तो-
कं हनेनानन्तरोक्तफलादियुक्तेनारस्थापयेत् .

यथोक्तास्थापनद्रव्यसिद्धेन कटुतैले-
नोत्तरवस्ति दद्यात् । शिशुमुमुखमारिचाजा-
जीचिःककलकक्षीरगोमूत्रसिद्धेन वा कटु-
तैलेनानुवासयेत् । उमाशाल्मलीपिच्छया
वा सघृतया यौनिं पूरयित्वा विधुनुयात् ॥
स्निग्धेन वा कृत्तनखेन पाणिना नाळानु-
सारतोऽपहरेत् ॥

यथोक्तैर्वा मदनकुष्ठादिभिरास्थापनद्रव्यैः सिद्धेन
कटुतैलेनोत्तरवस्तिः । शिम्वादिस्निग्धेन कटुतैलेनानुवासा-
नम् . क्षीरगोमूत्रयोर्मिश्रीभूतयोर्द्वयमगमम् . सघृतो-
माशल्मलिपिच्छापुरितयौनिं वा क्षियं विधुनुयात् . अ-
थवा वैद्योपदेशेन काचिन् पाणिना स्नेहाभ्यन्तेन बलम-
नलेन नहिः प्रलम्बमपगर्गाञ्जमनुसारयन्ती कुशला ता-
मपरामन्तरपहरेत् -

प्रजातायां चेद्वास्तिमूर्धोदरेषु शूलं र-
कैलारुख्यं स्यात्तत्र यवक्षारचूर्णं सर्पिषा सु-
खोष्णोदकेन वा पित्तं । वरणादिं वा
सपञ्चकोलमेलाप्रतीचापम् ॥

प्रजातायां प्रवृतायां यदि परतौ मूर्ध्नि उदरे च

एवं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वा-
जुपाल्य ततो यवकोलकुलत्पयूपेण लघु-
ना चात्रपानेन । द्वादशरात्रात् परं जा-
ङ्गलरसादिभिश्च क्रमादाप्याययेदग्निवलादी-
न्यपेक्ष्य । कथितशीतं च तोयं पाय-
येत् । तथा जीवनीयबृंहणीयमधुरवात-
हरसिद्धैरभ्यङ्गोद्धर्तनपरिपेकावगाहैरन्नपानै-
श्च हृद्यैरुपाचरेत् । एवं हि गर्भशुद्धि-
पित्तशियिलसर्वशरीरधातुमवाहणवेदनाहृद-
रक्तनिष्ठुतिविशेषशून्यशरीराच्च पुनर्नवी-
भवति ॥

एतदेव खेदपानादिकं त्रिरात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं
ना . अनन्तरं यावद् द्वादशरात्रं यवाद्यन्तपयूपेणाधे-
रुघुना च तत्राप्येणात्पानं ततः क्रमेणाग्निबलमेवञ्च जा-
ङ्गलरसादिभिर्बृंहणीयैर्हृद्यैश्च . एतन्नाभम् . अनेन क्रमेण
शुद्धिश्च पुनर्नवीभवति .

अत एव च सूतिकाया व्याधिः
कुञ्जसाध्यो भवत्यसाध्यो वा । तस्मा-
त्तान् यथोक्तेन विधिना प्रयत्नेनोपचरेत् ।
एवं साध्यैर्मासमुपसंस्कृता क्रमेण विमु-
क्ताहारविहारयन्त्रणा विगतमूर्तिकाभिधाना
स्यात् पुनरावर्तवदशनादित्येके ॥

अत एव गर्भवृद्धिपित्तधातुतयेत्यादिहेतुः सूति-
काया व्यापेरमाप्यत्वे भवति . सार्धान्मासादूर्ध्वं सू-
तिकाभिधाननिवृत्तिः . अन्ये पुनराहः पुनरावर्तवदर्शना-
दूर्ध्वं सूतिकाभिधाननिवृत्तिः .

इत्यार्यं मासमादाय यावद्भ्रभक्षमा पुनः ।
स्त्री स्यात्तावद्विधिः सर्वः सर्वथा साधु दर्शितः ॥

इति गर्भोपचरणीयो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

इत्येवमनन्तरांकेन प्रकारेण प्रथमान्मासात् गर्भो-
धानात् प्रथमि पुनरावर्तवदर्शनेन गर्भयोग्यता तावदस्या
विधिरस्मिन्नप्याये दर्शित इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंमहव्याख्यायां
तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ प्रकरणायातगर्भव्यापत्किरिततप्रदर्शनाधेय-
व्यापारम्भः .

अथातो गर्भव्यापदं व्याख्यास्यामः ।
इति हस्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

स्त्री चेदापन्नगर्भा परिहार्याण्यासेवे-
त । ततश्च यस्या वस्तिपार्श्वश्रोणियो-
निमुखेषु शूलं पुष्पदर्शनं च स्यात् ।
तां मृदुसुखशिशिरास्तरणशयनस्यामीपदव-
नतशिरसं शीतमदेहपरिपेकादिभिरुपाचरेत् ॥

आपन्नगर्भा संश्रासगर्भा स्त्री परिहार्याण्यासेवेत् चेत्
ततश्च यस्याः शूलं पुष्पदर्शनं च स्यात्ततस्तां मृदुत्व-
दियुगन्तुशयनरस्यां शीतेः प्रदेहादिभिरुपाचरेत् .

तद्यथा । सहस्रधौतेन सर्पिषाधो-
नाभेः सर्वतः मदिह्यात् । मधुकसिद्धस-
र्पिषा सुशीतेन पित्रुमाप्लाव्य योनिसमीपे स्था-
पयेत् । गव्येन पयसा मधुकाम्बुना न्य-
ग्रोधादिकपायेण वा परिपेचयेत् । प-

रिपीततत्स्वरसानि च तैलानि योनौ नि-
धापयेत् । तच्छुद्धसिद्धस्य वा क्षीरस-
र्पिपः पित्रुम् ॥

सहस्रपातं सर्पिरेदनेकदेशोऽर्था विज्ञाय शीतोदके
प्रथिय रत्यानीक्रियते . मधुकेन सिद्ध सर्पिलपातम् .
तच्छुद्धस्योषादिशुद्धैः सिद्धस्य क्षीरसर्पिपः पित्रु योनी द-
वान् . क्षीरमेव प्रमथ्य संपादितं सर्पि. क्षीरकृतम् .

अतिस्रवति तु रक्ते तत एवाक्षमा-
त्रं प्राशयेत् । केवलदेव वा क्षीरसर्पि-
पः । पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कं च सम-
धुशर्करं लेहयेत् ।

रक्तं त्वतिप्रवति तत एव न्यमोषादिमिद्वान् क्षी-
रसर्पिपोऽक्षमात्रं प्राशयेत् . केवलदेव वा क्षीरसर्पिपो-
मात्रत्र तु न्यमोषादिशुद्धसिद्धान् क्षीरसर्पिपः . पद्मा-
दिकिञ्जल्कं च मधुशर्कराभ्यां युक्तं लेहयेत् .

धातकीगैरिकसर्जरसाञ्जनचूर्णं वा म-
धुना । न्यग्रोषादित्वक्मवाळकल्कं वा ।
शशैणहरिणरुधिरं वा सक्षौद्रं पाययेत् ।
ऋद्धिविदारीजीवन्तीर्वा पयसा । नीलो-
त्पलसितापकलोष्टचन्दनादि वा तण्डुला-
म्बुवाशारसान्यतरेण । गन्धम्रियङ्गुसितो-
त्पलशालकोटुम्बरशलाहृन्पग्रोधशुद्धानि वा-
जेन पयसा ॥

मधुना वा धातक्यादिचूर्णम् . मधुनेव न्यमो-
षादिशुद्धां शृंगार्यां च कन्कम् . सक्षौत्रं वा शशा-
कयनमन्सरिम् . ऋष्यादिकं च पयसा . नीलोत्पला-
दीनि तण्डुलाम्बुवाशारसपरिप्यतरेण . पद्मो मूढोष्ट-
भोक्तः . आर्जवेन पयसा वा गन्धम्रियङ्गवादीनि .

क.शेरुकमृणाळकशुद्धाट्टकक्राम्पर्यपरु-
पकद्राशाशारिवामपौण्डरीकानन्तोत्पलकद-
म्बत्रांजकायनं वा शर्करामधुमधुरेण शा-
लिचूर्णम् । जीवनीयभृतं वा क्षीरम् ॥
बलातिबलाशालिपष्टिकेशुमूलफाकोजीमूते
न पयसा समधुशर्करेण रक्तशाल्योदनं सु-
शीतं भोजयेत् । शीतवीर्यजाङ्गलरसेन
वा । रक्तपिचक्रियाथ शोधनवर्ज्याः प्र-
युञ्जति । सौम्याथ मनोऽनुकूलाः कथाः ॥

कशेरुकादीनां कषायेण मातुर्येत्पादनमागाम्यां श-
केरामधुभ्यां मिश्रेण शालिचूर्णं पाययेत् . नीतानीयो-
पधुशुद्धं क्षीरं वा पाययेत् . बलातिबलादिशुद्धशरिण
मधुशर्करासंयुक्तेन सुशीतं रक्तशाल्योदनं भोजयेत् . शी-
तवीर्याणां च जाङ्गलानां रसेन वा सुशीतं रक्तशाल्यो-
दनं भोजयेत् . शोधनवर्ज्यांश्च सर्वा रक्तपरिनाशाः कि-
याः यथानसरं कुर्वीत .

अष्टष्टशोणितां तु मधुकपयस्यासुर-
दारुभिः सिद्धं पयः पाययेत् । ताम्र-
बलयद्रमन्तकशताचरीपपस्याभिर्वा । विदा-
र्यादिगणेन वा । श्वद्रास्वरसक्षीरसिद्धं
वा सर्पिः । पलण्डुरससिद्धं वा सक्षौद्रम् ॥

यदा तु शोणितदर्शनं विनैव बरत्यादौ शूलं के-
वलं भवति गर्भिण्यास्तथा तं मधुकादिशिद्धं पयः पा-
ययेत् . ताम्रवस्यादिसिद्धं वा पयः . विदार्यादियः
णसिद्धं वा . श्वद्रास्वरसक्षीरभ्यां वा सिद्धं सर्पि-
पाययेत् . पलण्डुरससिद्धं वा श्वैद्रुक्तं सर्पिः .

असंपूर्णत्रिमासायास्तु पुष्पदर्शने गर्भः
प्रायो न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् ॥

प्रथमान्मासादारभ्य मासत्रयं पुण्यदर्शने सम्पक् चि-
क्रीत्सतोऽपि गर्भेः कोष्ठे न तिष्ठत्यसंजातसारत्वात् स-
वत्येतेत्यर्थः . तेन प्रथममासत्रयं पुण्यदर्शने प्रायो गर्-
भेः चिक्रीत्सयापि कोष्ठे न तिष्ठति . मासत्रयादूर्ध्व-
मपि चतुर्षादिष्वपि मासिष्वकाटिन्यात् .

आमान्त्रये चोर्ध्वमपि विरुद्धोपक-
मत्वात् । तत्र रूक्षशीतानि प्रयुञ्जीत ॥

आमान्त्रये पुण्यदर्शने विरुद्धोपक्रमत्वाद्गर्भेः कोष्ठे
न तिष्ठति . आमं क्षुण्णताश्णादिक्रिया . सा-
त्तु गर्भे विपरीता . अतो विरुद्धोपक्रमत्वम् . यत्र
चतुर्षादिष्वपि मासिष्वामान्त्रयं नास्ति तत्र पुण्यदर्शनेऽपि
गर्भो विधारयितुं सुसक्यते . तत्र त्वामान्त्रये रूक्ष-
शीतान्यापधानि प्रयुञ्जीत .

तद्यथा । प्रागुपवासं ततो दुरा-
लभामृतोशीरपर्यटकयनचन्दनातिविपावला-
कद्वङ्गधान्याककाथपानम् । तृणधान्यशा-
लिपिष्टिकपेयामशनं च मुद्गादियूपैः । जि-
ते त्वामे स्निग्धशीतानि पूर्ववत् ॥

तद्यथेत्यादिना तेषामेवोपयोगविशेषं दर्शयति .
औषधत्वं पूर्वमुपवासः . दुरालभादिकाथस्य पानम् .
तृणधान्यादिपेया . मुद्गादियूपैश्चाशनं प्रयुञ्जीति संक्य-
ते . एवमपि जिने प्रथमपुण्यदर्शनवत् क्रियादर्शान्यु-
पयुञ्जीत .

आमगर्भे तु पतिते मथानामन्यत-
मं सामर्थ्यतः पाययेत् । गर्भकोष्ठविशु-
ध्यर्थमर्तिविस्मरणार्थं च । अमद्यपां पा-
चनीयद्रव्योपहिताभिः स्नेहलवणवज्र्याभिः
सतिलाभिरुदाळकादियवागूभिरुपचरेद्याव-
न्तो मासास्तावन्त्यहानीनि ॥

आमगर्भपाते मथानामन्यतमं गर्भिणीं प्राययेत्
प्रयोजननिर्देशस्तदुपगमन्यत् प्रदर्शयितुम् . अमद्यपां या
केनचित् कारणेन मद्यं न पिबति तां पाचनीयद्रव्य-
समिधाभिरुदालवणाभिः सतिलाभिसृणधान्यवलाभकप-
चरेत् . यावत्संख्ये मासि गर्भपातस्तावत्सकृदान्य-
यं क्रमः .

ततः प्रीणनैर्बलानुराक्षिभिरस्नेहैराहा-
रैरादोषघातुकुदशुद्धेः । आमगर्भशेषेण
हि पुनःपुनरकुशलमनुपज्येत । तस्मात्ती-
क्ष्णैरनवशेषयन्तुपाचरेत् । ततः परं स्ने-
हपानैर्वैस्तिभिराहारैश्च दीपनीयपाचनीय-
जीवनीयवृंहणीयमधुरचातहरैरिति ॥

ततोऽनन्तरमेवादोषादिशुद्धेः प्रीणनादिशुणैराहारैरुपा-
चरेत् . कुत इत्याह . आमगर्भशेषेणेत्यादि . तद्-
नु च स्नेहपानैर्वैस्तिभिस्तथा दीपनीयादिपुनैराहारैरिति .

यस्याः पुनर्महति जातसारे गर्भे व-
ज्र्यानामवर्जनात् पुण्यदर्शनं स्यादन्यद्वा यो-
निस्रवणम् । तस्यास्तन्निमित्तं वायुः प्र-
कुपितः पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य गर्भेत्य र-
सवहान्नाडीं प्रतिपीड्यावतिष्ठते । ततो
नाड्यां दोषैः कृत्यायामिव तृणपत्रादिभिः
प्रतिच्छन्नायां रसस्यासम्पगवहनाद्रूपो वृ-
द्धिमनान्पुवन्तुपविशत्युपशुष्याति वा ॥

महति जातसारे वज्र्यावर्जनाद्योनिरातेवमन्यता कि-
ञ्चिन् स्रवति तस्या योनिमुत्तिर्निमित्तं वायुः कुपितः मत्
पित्तश्लेष्माणौ परिगृह्य या तु नाडीं मातुताहारसार रस
गर्भेत्य वहति तात्रार्थं प्रतिपीड्य तिष्ठति ततस्त
या तदुज्या नाड्या कुप्येण नृणादी-उज्जया केदारा म-
भौ वृद्धिमन्ना नृणानुपविश्यत्युपशुष्यति वा .

तत्र यस्याः कादाचित्कार्तव्यपारिस्ता-
वावलयौ च दृश्येते सततं च गर्भः प्रा-
क्षः परिमाणादपरिहीयमान एव स्फुरति ।
न च कुक्षिर्विचर्षते । तमुपविष्टकमित्या-
चक्षते । यदा तु प्रतिमासमार्तवं प्रत्य-
हं वा परिस्रवणं ज्ञात्यल्पं च तथा प-
रिहीयमाणो गर्भश्चिरात् क्रिञ्चित् स्पन्द-
ते । कुक्षिश्च वृद्धोऽपि परिहीयते । त-
द्दृशुष्ककं ज्ञागोदरं च ॥

एव ही भेदो . एकी वृष्यमणिः . द्विती-
या उपशोषः . प्रथमे कादाचित्केन स्त्रात्रेण गर्भो न
परिहीयते नापि वर्धते स्फुरति च तमुपविष्टकमित्याच-
क्षत आचार्याः . द्वितीये त्वत्तिष्ठावाद् वृद्धोऽपि परिही-
यते . चिरात् स्तोकं च स्पन्दते कुक्षिश्च वृद्धोऽपि
परिहीयते तं गर्भमुपशुष्कनागोदरशब्दाभ्यामाचक्षते .

तौ तु मातुराहारतेजसाल्पेनाप्या-
श्रयमानौ यदा पुष्टौ स्यातां केशदशना-
दिपुक्तौ । तदा वर्षमगैरपि प्रमदा प्रसू-
येत एव ॥

ती क्षीयनिष्ठपशुष्ककी मातुराहारतेजसा श्वन्पेना-
भ्याप्यमानौ क्लेशेण यदा पुष्टौ स्यातां तदा केशदश-
नादिपुक्तौ बहुभिरपि वर्षे . प्रमदा प्रसूयेत .

तन्त्यादिना द्रोपक्षिषेपेण त्रयंबिधेणमुच्यते .

तत्र वातेनोपविष्टकोपशुष्ककयोर्वापुः
प्रतिहन्यते सशब्दं फेनिलं विच्छिन्नं श-
कृदुपवेश्यते मूत्रमुपरुध्यते कटीपृष्ठहृदयेषु
वेदना जृम्भा निद्रानाश्रीऽभीक्ष्णं प्रतिशया-
यः शुष्ककासः सादः हृष्येते इव कर्णौ

तुघ्येते इव शंखौ पिपीलिकादिरिव संस-
ज्यते शरीरं परिक्रान्तञ्चिव वायुध्रमति कु-
क्षौ तप्त इव प्रवेश्यते दुःखेनाश्रस्य . ज-
रणमहरहः परिश्रान्तिः स्फुटितविवर्णपरुष-
त्वक्त्वं च भवति ॥

तत्राप्यविशेषतया . यदापिशिष्टकोपशुष्ककयोर्वायो-
राशिवयं भवति तदा तप शतद्वयकयोर्वापिशुष्क-
कयोः कोष्ठचरो वायुस्ताभ्यां प्रतिहन्यते . सशब्दता-
दियुक्तं च शकृत् गर्भमुपवेश्यते . मूत्रोपमन्यते .

पित्तेन ताम्रहरितमुपवेश्यते घृम-
कोऽम्लकशुद्धिर्मूर्च्छा कुक्षिहृदयदाहः पीतर-
क्तगोमूत्राभनेत्रमूत्रनखत्वक्त्वं काञ्ची दुर्बला
नित्यशूना च शरीरी भवति ॥

पित्तोभयोर्भीमिभ्यास्ताम्रहरितशकृदुपवेशनादि . घृ-
त्रोपम . गोमूत्रवत् पीतरक्तोत्पादितम् .

श्रेष्मणा मधुरास्यत्वमुत्केशः श्रेष्मो-
द्भ्रमनं भक्तद्वेषः श्वेतहस्तप्रादेनेतता कासः
श्वासश्च ॥

श्रेष्मणा तयोर्गिभिण्या मधुरास्यत्वादिकं भवतीति
द्रोपक्षिषेपवचनम् .

तयोर्जीवनीयवृंहणीयमधुरौपधासिद्धा-
नां क्षिप्रिणामुपयोगः । तथा पयसां र-
सान्नासामगभोगां च गर्भद्विकरः । त-
था संभोजनमेतैरेव च घृतादिभिः । सु-
भिक्षाया अभीक्ष्णं यानवाहनाप्रवर्जनवृंह-
णैरुपपादनम् ॥

चिकित्सा त्रयो . सामान्येन जीवनीयादिघृतक्षि-
रादिका . एषामुपयोगो गर्भद्विकर-इत्यर्थः .

पतैरेव सर्पिणादिभिः संभोजनं सह भोजनम् . तैरेव च छभिधायस्तुक्ष्णया गर्भिण्या यानवाहनादिभिरुपपादनमुपरकारः अपवर्जनं दानम् . इति सामान्येनोपविष्ट कोपशुष्ककरोर्विवर्धनार्थं चिकित्सितम् .

अथ विशेषेण वाते पूर्वमेव सैन्ध-
नोपहितं क्षीरवस्तिं दत्त्वा शीतोदकस्नातां
मृदु शाल्योदनं भोजयेत् । ततो वि-
दायादिगणसाधितेन सर्पिणानुवासयेत् ।
निवातं च सेवेत । पिते मधुकाविदारी-
निषेधसिद्धं पयः पिबेत् । तिलः स्यू-
लकुर्वुत्तदीनंस्तुपमापादकं च क्षीरोदकेनो-
त्सृज्येत् संक्षुद्य तद्रसेन सर्पिणा च ति-
चिरिकपिञ्जलान्यतररसं साधयित्वा पाय-
येदुपविष्टकाविवर्धनार्थमुपशुष्कककुर्वुहणार्थं च ।
अजासर्पिणा क्षीरेण जीवनीयैश्च संस्कृतां
यवागुं पिबेत् ॥

वातादिरोगे विशेषेण त्रयेत्यादीना कषयति .
वैतदानादतुभोजनम् . ततोऽनुवासनम् . सुबोधम् .
स्पृग्नाथ ताः वृक्कुञ्जस्तयोक्ताः . तेन माषकुक्कुटी-
रसेन गर्भिणा मिश्रितेन सह तित्तिरेः करिञ्जलस्य वा
रसं साधयित्वा उपविष्टकाविवर्धनार्थमुपशुष्कककुर्वुहणार्थं च
पाययेदिति संबन्धः . जीवनीयाना यथासंस्कारं मात्रा .

पयस्राकाकोळीद्वयसुनिपण्डककल्के -
न पयसा च सर्पिर्विपाचयेत् । तत् काल्यं
क्षीरानुपानमुपयुञ्जीत । आमगर्भर-
सेन चाश्रीयात् । तानेव च तत्र भृ-
ष्टान् भक्षयेत् । जलचरमांसानि च ।
कफे त्वानूपौदकपिशितापदंशामच्छसुरां त्रि-
रात्रं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वा पिबेत् ॥

पयस्यादीनां चतुर्णां कम्बेन तच्चतुर्गुणं सर्पिः प-
यसा र्नेहसमेन विपचेत् . पयस्या धीरविदारी .
काश्यं प्रातः . तस्मिन् क्षीरातुपाने प्रपुने. भोजनकाले
आमगर्भानां त्वचिरकालजातानां प्राणिनां रतेनाप्र-
मश्रीयात् . तानेवामगर्भोस्तत्रैव रसे घृष्टाभित्तालितान्
भक्षयेत् . तत्तञ्जलचारिणां हस्तादीनां मासानि च .
पिशितमुपपदशः पानोपायभोजन यस्याः सुगयास्ताम् .

तिलमुद्गमापलवणविल्वपात्रैः पञ्चभि-
घृतपात्रं संयोज्य स्वनुगुप्तं निधापयेत् ।
ततः प्रातः पिण्डं विल्वमात्रं शृतशतच्छा-
गदुग्धानुपानं चाश्रीयात् । अत्रैव वा
वदरचूर्णपात्रमपि निदध्यात् । एवमष्टद्वौ
तीक्ष्णविरिचयेदपरापातनीयैश्च पातयेत् ॥

तिलादीनां पयानामेकांकुल्य नूर्णस्य पक्षपात्र घृ-
तस्य पात्रेण संयोज्य निधापयेत् . स्वनुगुप्तं कृत्वैव
ततः प्रयोगः . अत्रैव वदरचूर्णपात्रभक्षेण द्वितीयः .
पात्र शुष्कद्रव्यस्य चतुर्गुणपलानि . घृतत्याघ्राविंशत्य-
धिक पलशतम् . एव गर्भो न वर्धते तदा गर्भिणी
तीक्ष्णविरिचयेत् . अपरापातनीयैर्वा प्रयोगैर्गर्भं
पातयेत् .

यस्याः पुनर्वातोपशुष्टस्रोतसि ली-
नो गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते तं लीन-
मित्याहुः । तत्र श्येनोत्क्रोशगोमत्स्यगो-
धाशिलिकुकुट्टतिचिरिणामन्यतमस्य रसेन
भूरिसर्पिकेण मापयूपेण वा घृताज्येन
रक्तशाल्योदनं भोजयेत् । सक्तृन्वा
तिलमापविल्वशलाडुयुक्तान् पयसा पाययेत् ।
मेघमांसोपदंशं वा माद्विकम् । तैलेन
चाभीक्ष्णमुदरवंक्षणोरुक्तदीपार्थपृष्ठान्यभ्य-
ज्यात् । मुद्गसुद्गुर्धनां हर्षयेत् । पूर्वो-

क्तं चक्षेत । यस्याः पुनरुदावर्तविवन्धः
स्यात्तां वातहरस्त्रिगभ्राजपानैरुपाचरेत् ॥

स्त्रीनो नाम गर्भो यो गर्भिण्या वातोपमृष्टयोन-
सि लीनो न स्पन्दते . तत्र स्त्रीने गर्भे ज्येष्ठादी-
नामन्यतमस्य रसेन बहुसर्पिकेणाथवा मापयूपेण घृता-
ब्धेन मूलकयूपेण वा घृताब्धेन रक्तशान्द्योदन भोजयेत् .
सकन्त्वा वा तिलादिसमुक्तान् क्षीरेण पाययेत् . विन्ध-
शलाट्ट बाळविल्वम् . मेघं मेदुग्म् . सुबोधम् प्रसो-
क्तः गर्भैर्गुदिकर्ततम् . यस्या इत्यादि सुबोधम् .

अष्टमे तु मासे मधुकामिन्द्रेण तैले-
नानुवासेयत् । तदसिद्धौ वीरणशालिकुशुंका-
शेक्षुवालिकावेतसपरिव्याधमूलानां भृतीकान-
नन्ताकाध्मर्यपरूपकमधुकमधुकमृद्धिकानां च
पयसाधोदकेनोद्गृह्य रसं तेन प्रियाळवि-
भीतिकमज्जतिलकलकयुक्तेनेपल्लवणोष्णेन नि-
रुहयेत् । विगतविवन्धां च स्नाताशि-
तां सायं तेनैव तैलेनानुवासेयत् ॥

अष्टमे मासे त्वष्टवामन तेनानुवामनेनामिद्धौ वीरणा-
दीना समानां मृत्ताना भृतीकादीना यथासंभवं मूलानां
फलानां च क्षीरसिद्धकाम्या अनुकृपणेन चूर्णमिन्द्रेण रस-
मृष्टयुग्मे तेन रसेन प्रियायादिककम्भिसेण ईपञ्चवनेप-
दुष्णेन च निरुहयेत् . वीरण नृणविकेप- . दग्ध-
वालिका करेद्गुशाग्निरिद्ध . परिव्याधो जल्येतसः .
विगर्भोदावर्तविवन्धां चानुवासेयत् . तेनैव मधुकामिन्द्रेण
तैलेन .

उदावर्तो हि समुपक्षितः सहसा सं-
गर्भो गर्भिणीमतिपातयेत् ॥

अनरयं चादावर्तं चोक्तं कुर्यात् . यत् कं-
शकने उपेक्षितः सहसा शीघ्रमेव संगर्भो गर्भिणीं हन्यात् .

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपज्ञयाद्ययो-
र्कैर्वा व्यवयादिभिर्न्यैर्वा व्याधिभिः पू-
र्वोपचितेन वा जनन्यपत्ययोः कर्मणा व-
न्धनान्मुच्यते गर्भः फलमिव घृन्तात् स
मुक्तवन्धनो गर्भेशंभ्यामतिक्रम्य यदृत्प्रीहा-
न्तविवरैरवसंसमानः कोष्ठसंक्षोभमापादये-
ति । ततः कोष्ठसंक्षोभाद्वायुरपानो मूढः
कुक्षिवस्तिपाश्वोदरयोनिशूलानाहविष्मृत्रसं-
गर्नापाद्य गर्भं च्यावयति तरुणं शोणि-
तभावेन । सांसभिहितः प्राक् ॥

यस्या इत्यादि सुबोधम् . गर्भस्य बन्धव यत्र
तत्र मानुरनुन्धो भवति परिपोषधम् . घृन्ताद्येन शो-
लयां निचप्यते फलम् . स व्यापको गर्भे आमः
सन् शोणितभावेनापि प्रपूयते . तत्र च विधेयपक्तम् .

विष्टे तु गर्भे स्तब्धं स्तिमितं
शक्तिमद्गर्भमिषोदरमाभाति । शूलमधि-
कमुपजायते न च स्पन्दते गर्भो नाव्यः
प्रादुर्भवन्ति न सञ्चति योनिरक्षिणी चा-
स्याः संस्येते तथा भृशमरतिपरीता व्य-
थतेज्यथा चेष्टते ताम्पति भ्राम्यति रो-
दित्यहर्निशं न स्वपिति पृत्युच्छ्वासा कृ-
च्छ्वाच्छ्वासित्यतिकष्टं प्राणिति जक्षितित्ये-
वंविधां स्त्रियं मृतगर्भा विद्यात् ॥

यदा तु वृद्धो व्यापयेत् तदा गर्भिण्याः स्त-
ब्धोदरत्वादिकं करोति . आध्या गर्भप्रमत्तवेदनाः
अक्षणाः संसो बन्धाद् भ्रमः . पृतिच्छ्वासा यस्याः सा
तपोक्ता . अतिकष्टं शोणिति . कथमपि चेष्टात् प्र-
भवंति . जीवति वा कष्टं च जक्षिति भ्रमंति
स्वपिति वा . इत्येवंविधलक्षणानुक्तं स्त्रियं मृतगर्भा
विद्यात् .

तं तु गर्भं कदाचिदसम्यगपत्यपथ-
मनेकधा प्रतिपन्नं विगुणेनेव वायुना पी-
डितं मोहितं च मूढगर्भमित्याहुः । वि-
गुणानिलप्रतिपीडनवैचित्र्यादसंख्यगतिं च ॥

तं गर्भं कदाचिद्वानवशादसम्यगनाजिबेनापत्यपथं
योगिनोर्मां प्रवृत्तं वायुना पीडितं मोहितमस्पन्द मूढग-
र्भमित्याहुः चाचार्याः . वायुपीडनवैचित्र्याच्च तस्य गर्भ-
स्थासंख्यगतित्वम् .

समासतस्तु त्रिविधा गतिरूर्ध्वा तिर्य-
ङ् न्युब्जा च । संस्थानानि पुनरष्टौ ।
तान्यत्रैवोत्तरत्र वक्ष्यन्ते ॥

संश्लेषेण त्रिविधा गतिरूर्ध्वादिभेदेन . ऊर्ध्वा य-
स्यामूर्ध्वगतं गर्भं आयाति . तिरश्चाना गांभ्रणोपा-
श्रयोः कृतपादाशिरसः . न्युब्जा अधोशिरस ऊर्ध्वपा-
दस्य . तस्य च गर्भस्याष्टौ संस्थानानि तानि च व-
क्ष्यन्ते . सक्थिभ्यामागमनमेकम् . एकैरेव सक्थ्या द्वि-
तीयम् . स्फिड्मूलैरेव तृतीयम् . तिर्यक् चतुर्थम् .
पार्श्ववृत्ताशिरसः पञ्चमम् . बाहुद्वयेन षष्ठम् . वक्त्रेण
पृष्ठेन पाणिपादाशिरसा योनिमुखानुगमन सप्तमम् . एकै-
न पादेन योनिं द्वितीयेन शुद्धमित्यष्टमम् .

तेषु सर्वेष्वपि विपरीतेन्द्रियार्थामा-
क्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमर्कलश्वासभ्रमाभिप
आं शीतगात्रां पृत्युद्गारां च वर्जयेत् ॥

तेषु सर्वेष्वपि मृतगर्भेषु विपरीतेन्द्रियार्थामाक्षेपयोनिभ्रंशसंवरणमर्कलश्वासभ्रमाभिप
आं शीतगात्रां पृत्युद्गारां च वर्जयेत् . न चिकित्सेदित्यर्थः .

न तु धनमप्युपेक्षेत गर्भशल्यम् ।
तदि निरुच्छ्वासीकृत्याशु जननीं हन्यात् ॥

शल्यभूत गर्भं मृतं गन्तं धनमपि विषम् उपेक्षे

त . तदि गर्भशल्यं जनन्या उच्छ्वासरोधं कृत्वा तां
हन्यात् .

सचेतनश्च गर्भः शस्त्रेण विदार्यमा-
णो विषममङ्गानि विक्षिपेत् ॥

अविशानाच्च सचेतनोऽपि गर्भः शस्त्रेण विदार्यमा-
णो रिषम कृत्वाङ्गानि विक्षिपन् निरुच्छ्वासीकृत्य जननीं
हन्यादिति सवन्धः .

तस्मात्तसङ्गे सत्यः प्रयतेरन् पूर्वो-
क्तानि च मन्त्रोपधानि प्रयुञ्जीत त्रिवि-
धस्तु सङ्गो भवति । शिरस्यंसं जघने वा ॥

तरमात्तस्य जोवतो गर्भस्य सङ्गे अग्रसक्वे . सू-
त्रो या अनुभूतानेकप्रसवास्ताः प्रसवाय नानावधैरुपायैः
प्रयतेरन् . तस्य हि सहास्त्रिविधो भवति .

मूढगर्भस्य तु जरायुपातनसामान्यं
कर्मेत्येके । मन्त्रादिकर्माथर्ववेदविहितमि-
त्येके । दृष्टकर्मणा शल्यदर्त्रा शल्याहर-
णमित्येके ॥

यः पुनर्मूढगर्भस्तस्यैके आचार्याः अचेतनसामान्या
जरायुपातनसदृशं कर्मेति कथयन्ति . अन्ये मन्त्रादिकं
देवहेतोः . केचिदाहरणमाशुकारित्वात् प्रत्यशोपायत्वाच्च .

न त्वतः कष्टतममस्ति शस्त्रकर्म ।
यतो योनियकृत्स्नीहान्त्रगभीशयादीनां म-
तार्य-

अतो गर्भशस्त्रकर्मणोऽस्य कष्टतममस्ति इ-
तो योनादीनि रक्ष्याणि रक्षणैरेव शस्त्रमवधार्यमरि-

गोचरत्वान् . एकैरेव पाणिनोऽर्कपदादीनि कार्याणी-
त्यतिक्रम्य .

तस्मादीश्वरमापृच्छ्य परं च यज-
मास्थाय तद्विद्यसहितस्तमुपक्रमेत् । अ-
क्रियाया ध्रुवं मरणम् । उपक्रमे संश-
यः । तथोदरादमरीप्रभृतीनिपि ॥

तस्माद्विषयीश्वरमापृच्छ्य यथा मृतायामयसता यो-
गो न भवतीति . परं च यजमानाया वृतात्म्यामेव
मिषयिषि . शश्रेणोपक्रमेन यस्मादनादरणे गर्भस्य गर्भि-
ण्याश्च भ्रतमवस्थं मृत्युर्भवति . उपक्रमे तु सशय .
प्रमद्वाद्दत्तादीनामप्येव विज्ञेयम् .

अथोत्तानाया व्याभ्रमसकथ्या वस्त्र-
चुंबळोन्नमितकटिप्रदेशायाश्च धन्वनागवृन्ति-
काशालमलीपिच्छाघूर्तरभ्यज्य हस्तं योनिं
च गर्भेमाहरेत् ॥

व्याभ्रमे सकृचिते सक्थिनी . वस्त्रचुंबळं पटम-
य . कोमलपिण्डः . नागवृन्तिका सङ्करी स्तनामिका
वा नागमूर्त्तिकेति पाठः . हस्तमिषयः . शशुत्ताना-
नाया गर्भेमाहरेत् .

तत्र सक्थिभ्यामागतस्यानुलोममा-
च्छनमेव । एकसक्थिमपन्नस्येतरं सक्थि
प्रसाये । स्फिग्देशागतस्य स्फिग्देशं प्र-
तिपिध्वोर्ध्वमुत्क्षिप्य सक्थिनी प्रसाये ।
तियेगागतस्य परिघस्येवापरार्धमुत्क्षिप्य पू-
र्वार्धमपत्यपथं मत्स्यार्जवमानीय । पाश्वो-
पट्टचशिरसोऽसं प्रतिपीळ्योर्ध्वमुत्क्षिप्य शि-
रोपत्यपथमानीय । बाहुद्वयप्रपन्नस्योर्ध्वमुत्-
पीळ्यासौ शिरोमूलमानांय निर्हरेत् ॥

तोल्यादि . आम्बुनमानमदिर्बर्णम् . सक्थिनी
प्रसाये तमिहरेदिति संबन्धः . स्फिग्देशं योनिमुत्साद-
न्तनीत्वा . पार्श्वी योनिमुत्तर आनीय . सक्थिनी प्र-
साये गर्भस्य . परिघो दण्डाकार आशुधो योनिमये
हि तत्परिवर्तने जिनमिति . तार्थि द्विरीभानः . पा-
श्वे वक्रः शिरः यस्य तस्यासं प्रतिपीळ्य शिर अप-
त्यपथमानीय निर्हरेत् .

यस्त्वाभ्रममध्यः पाणिपादाशिरोभि-
योनिं प्रतिपद्यते । यथाभ्रम एवैकेन पा-
देन योनिं द्वितीयेन पाधुम् । तौ मू-
ढौ हस्तेनाहर्तुमशक्ययाविति शस्त्रमवचारयेत् ॥

यो वा ताभ्या संभ्यानाभ्यां मृदगर्भां तौ इति
हस्तेनाहर्तुमशक्यत्वान् शश्यदारणमर्हतः .

अथ स्त्रियमाश्वस्य मण्डलाग्रेणांगु-
लिशस्त्रेण वा विदार्य शिरःकपालान्याह-
त्य गर्भशङ्कुना गृहीत्वा त्रिभुके ताळ-
न्युरसि-कक्ष्यायां वापहरेत् । अभिन्न-
शिरसं चात्तिकृटे वा । तथांससक्तस्यां-
सदेशे बाहुं छित्वा इतेरिवाध्मातस्य वा-
तपूर्णमुदरमवदार्य निरस्यान्त्राणि शिथि-
लीभूतमाहरेत् । जघनसक्तस्य जघनक-
पालानि दारयित्वाति ॥

अपि च ।

अथेत्यादि सुनोषम् . गर्भशङ्कुः पूर्वोक्तो वक्र-
वक्रो यन्त्रः . गर्भस्य हि कक्ष्यायासङ्घने वक्रिशवत् .
यस्य तु शक्तिवशात् कपालान्यांविदारितानि तस्याशङ्कृटे
गण्डे वा शङ्का वक्रिशवत् सक्तिः . अपि चेति
समुच्चये .

यद्यद्वायुवशादङ्गं सज्जेद्भस्मय खण्डशः ।
 तत्तच्छित्वा हरेत्सम्यग्रसन्नारीं च यवतः ॥
 अथापतन्तीमपरां पातयेत् पूर्ववद्विपक्व ।
 एवन्निर्द्दितशल्यां तु सिञ्चेद्दुष्णं वारिणा ॥
 दद्याद्भ्यक्तदेहायै योनौ स्नेहपित्तुं ततः ।
 योनिर्द्दुर्भवेत्तेन शूलं चास्याः प्रशास्यति ॥
 दीप्यकातिविषापारास्नाद्भिर्ग्वेलापञ्चकोलकात् ।
 चूर्णं स्नेहेन क्लृप्तं वा काथं वा पाययेत्ततः ॥
 कटुकातिविषापठाशाकत्वग्धिह्युनेजनीः ।
 तद्वच्च दोषस्यन्दार्थं वेदनापशमाय च ॥

यदित्यादि सुबोधम् . मृतगर्भं जाहते यावत्सि-
 क्षपरा मा पूर्वोक्ता . दीप्यकादीनां समानां चूर्णं क्षे-
 ह्नेन घृताद्यन्यतमेन यथायोग्यं पाययेत् . तेषामेव क्लृप्तं
 वा . क्लृप्तं जलपिष्टद्रव्यम् . दीप्यकादिवत् कटुकादीनि .

तिरात्रमेवं सप्ताहं स्नेहमेव ततः पिबेत् ।
 सायं पिबेद्वरिष्ठं च तथा सुकृतमासवम् ॥
 शिरीषककुभकाथपिचून्योनौ च निक्षिपेत् ।

एवमेवोपपेत्तिरात्रमासीत् दोषसात्राय वेदनाप-
 शमाय च . दोषो न यातादिः . अपि तु रक्तपिच्छा-
 दिः . स्यहाद्यैश्च स्नेहमेव सप्तरात्रं पिबेत् . औषध-
 प्रीतिषुर्भूमिभङ्गकारः . एव सायमरिष्ठं प्रातः स्नेहं पीते .

उपद्रवाश्च येऽन्ये स्युस्तान्यथास्वमुपाचरेत् ।
 पयो वातहरैः सिद्धं दशाहं भोजने हितम् ॥
 रसो दशाहं च परं लघुपथ्याल्पभोजना ।

उपद्रवा उवरादयो व्याधयः . एव एवहमौषधम् .
 स्नेहः सप्तरात्रम् . दशाहं पयः . दशाहं मासस्य इ-
 ति क्रमः .

स्नेहाभ्यङ्गपरास्नेहान्वलातैलादिकान्भजेत् ।
 ऊर्ध्वं चतुर्भ्यो मासैभ्यः सा क्रमेण सुखानि च ॥

ततोऽनन्तरं स्नेहाभ्यङ्गपरा सती वातव्याधिनिर्दि-
 टान् बलातैलादिवान् भजेत् . आदिशब्देन तत्स्वरू-
 पाणामन्येषां महणम् . ततश्चतुर्थमासान्तं यावत्स्वप्नो-
 जनत्वादियुक्ता . पञ्चमास्यात्प्रादुराभ्य क्रमेण न सहसा
 यथेष्टानि सुखानि भवेत् .

अथ बलातैलमुपदेक्ष्यामः ।

रेनहान् भर्जदित्युक्तिःप्रसङ्गेन बलातैलमेकमुच्यते .
 द्वितीया तु बलाशते छिन्नरुहापादमित्यादेशम्दयुक्तं वक्ष्यते .
 अपेति महलार्थः .

बलामूलकपायस्य भागाष्पद् ताव-
 न्त एव पयसां यवकोलकुलत्थदशमूलक-
 पायस्य भागो भागश्चतुर्दशशैलस्य तत्सर्व-
 मैकध्यं कृत्वा श्लक्ष्णापिष्टानि चावाप्य काको-
 लीक्षीरकाकोळीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीभापपर्णी-
 मेदामहामेदास्रिशुक्रामधुकदेवदारुमस्त्रिष्टा -
 चन्दनशारिवातगरकुष्ठशतावरीश्वगन्धापुनर्न -
 वशतपुष्पावरापत्ररससरलशैलैयैलावचागरु -
 काळानुसारीसैन्धवानि शर्नैर्मृद्वग्निना साध-
 यित्वा सुभाजनेऽनुगुप्तं निदध्यादेष भग-
 वतो धन्वन्तरेरभिमतस्तैलराजो राज्ञां रा-
 जमात्राणां स्रतिकानां कृशानां शिशूनाम-
 तीतवयसां सुकुमाराणां शूलिनाम्महाग्रहशृही-
 तानां दीर्घरोगापितवपुषां भर्भविद्धपतिता-
 भिहतभगविश्लिष्टदेहानां दैवोपघाताभिशस्त-
 गनोज्वरपरीतानां पाननाशनाभ्यङ्गवस्तिपु प्र-
 योज्यः । तेन बलपौरुषस्युत्तिमतिमेधा-
 मिवीर्यौजांसि विवर्धन्ते पक्षाघाताक्षेपका-

रूपं पित्तमूष्मा पक्तिः सन्तापो मेघा व-
र्णो भास्तेजः शौर्यं च । आम्भसा-
नि रसनं रसः स्वेदक्रेदेवसारसाष्टकं
शुक्रमूत्रादिद्रवसमूहः शैत्यं स्नेहश्च । पा-
थिवानि घ्राणं गन्धः केशनखास्थ्यादिभू-
तसमूहो धैर्यं स्थैर्यं च ॥

तत्र शरीर आकाशजानि धोवादीनि . श्रोत्र-
मिन्द्रियम् . तथा शब्दः . आकाशभावाच्छब्दभाव .
विविक्तता शारीराणां भवान्ना विभागः . वायवीयानि
रश्मिनादीनि . स्पर्शनमिन्द्रियम् . स्पर्शोऽन्तराश्रयविष-
यः . एव रूपादीनामपि वाच्यम् . आभेयानि दर्श-
नादीनि . दर्शनं चक्षुरिन्द्रियम् . पित्तं दोषः . ऊ-
ष्मा अभिः . पक्तिस्तक्तिया . भा कान्तिः . ते-
जः प्रतिरूपम् . आम्भसा देहे रसनादयः . एकी-
रमशब्दो रसविषयत्वज्ञानार्थः . द्वितीयो धातुविशेष-
ग्रहणार्थः . पार्थिवानि घ्राणादीनि . इति देहे प-
ञ्चमहाभूतकार्ये चेतनधायायात्वनदिनमनसापि परीक्ष्यमाणो
न किञ्चित्कल्पते .

तेषु मातृजानि मृद्नि त्वग्रक्तमांस-
मेदोमज्जनाभिहृदयामाशयगर्भाशयकृत्स्नाहा-
क्रोमान्त्रगुदादीनि ॥

तेषु च महावृत्तार्थेषु मध्ये किञ्चिद्भेदस्य मातृजम् .
किञ्चिद् पितृजम् . किञ्चिच्चैतनजम् . चेतन आत्मा
ततः संकान्तमित्यर्थः . त्वगादीन्यानि च मृद्नि ग-
र्भस्य मातृजानि विद्यात् . गर्भाशयः र्धागर्भस्यैव .

पितृजानि स्थिराणि केशनखास्थि-
शुक्रसिरास्त्राद्यादीनि ॥

केशादीन्यानि च स्थिराणि पितृजानि .

आत्मजानि नानायोनिपूत्पत्तिर्मनश्चे-
तनेन्द्रियाणि प्राणापानौ धारणमाकृतिस्वर-
वर्णविशेषाः कामक्रोधलोभभयहर्षधर्माधर्म-
शीलतास्मृतिबुद्धीच्छाद्वेषमयबाहंकारसुखदुः-
खाधुरात्मज्ञानानि च ॥

आत्मजानि पुनर्नानाविषयोऽमुत्पत्त्यादीनि . आ-
त्मना व्यपदातानवदातकर्मकारणभूतेन यानिपु मृगमरीच-
पादिभूतयोः . अतः संस्कारेण निश्चयसाय . तत्र
मनः आत्मजम् . तदिह न कुब्रिदागच्छत्यात्मना नि-
म्बसबन्धित्वात् . इन्द्रियाणि स्वात्मकृतान्येव . चेतने-
न्द्रियाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि धोवादीनि . प्राणापानौ
चात्मजौ . तान्यामेव ध्यातकारणाम्यां जीव्यते . सा-
धारणमवयवाना धारणमुत्साहेन देहावष्टम्भः . आकृ-
त्यादीनां नानाविधा विशेषाः . आकृतिः सस्यानम् . तस्या वि-
भूतानि समवायिकारणम् . आत्मा त्वसमवायिकारणं कामादय
सर्वे एव विज्ञानधर्मा आत्मभवाः . तथा द्रव्यादयोऽप्यात्मन
कर्मफलत्वात् .

सात्म्यजान्याधुरारोग्यमनालस्यलो-
लुपत्वमिन्द्रियमसादस्वरवर्णोऽसंपत्प्रशस्त
तामहर्षभूयस्त्वं मेघावलं च ॥

सात्म्यजानि यानि देहिने गर्भात् प्रभृति सा-
त्म्यतेष्विन एव भवन्ति . स्वरादीनां संपत्परिपूर्णत्वम्
प्रशस्तता प्रशस्यत्वम् .

इसृजानि कृत्स्नस्य देहस्य संभवं
वृत्तिर्द्विद्विस्तृप्तिरलोऽस्यं पुष्टिरुत्साहश्च ॥

रसजानि यानि रसेभ्यः परिणतेभ्यः स्युष्यन्ते
देहस्य संभवो मातृजरे . वृत्तिर्द्विद्विस्तृत्वेव . जा-
तस्य च .

शुद्धसत्त्वजानि शौचमास्त्रिकत्वं कृ-
तज्ञता दाक्षिण्यं व्ययसायः शौर्यं गाम्भी-
र्यं बुद्धिर्मेधास्मृतिः शुक्रवर्त्मरुचिर्भक्तिरभि-
पङ्गामावस्तमोगुणत्रिपर्ययश्च ॥

शुद्धसत्त्वजानि यागि च वस्वूनि रजस्तमोग्ना-
मनुपहृतेन शुद्धेन सत्त्वेन भवन्ति . अरित परलोक
इति विज्ञान यस्यामासास्त्रिकस्तस्य भान आस्त्रिकत्वम् .
शुद्धिर्मेहणशक्तिः . मेधा प्रज्ञा . भक्तिर्देवतादिविषये .
अभिपङ्गः सपरिव्यापकज्ञता तस्याभावः क्रोधाद्यनभिभव इति
यावत् वमोगुणानां वक्ष्यमाणानामज्ञानविषादादीनां वैपरी-
त्यमिति सत्त्वजानि .

राजसानि दुरूपचारतानार्थं शौर्यं
मात्सर्यममितभाषित्वमहङ्कारो लोलुपत्वं द-
म्भो मानः क्रोधो हर्षः कामश्च ॥

राजसानि तामसानि च रजस्तमोग्नामुपहृतेन स-
त्त्वेन भवन्ति . दुरूपचारो यस्य परिचारकादिभिर्दुस्त्वेन
चित्त प्रहीतुं पार्यते तस्य भावः . अनार्यं शौर्यं वि-
षयकालादिना अनुचितम् . उचित शौर्यं सात्त्विकत्वेनैव .
लोलुपो विषयकौतुकी तस्य भावः .

तामसान्यज्ञानं त्रिपादः प्रमादो नि-
द्रालस्यं क्षुत्तृष्णा शोको मात्सर्यं विम-
तिपत्तिः परातिसन्धानं सत्त्वगुणवैपरीत्यं च ॥

अज्ञानादीनि तामसानि . अज्ञान मिथ्याज्ञानम् .
विप्रतिपत्तिर्विरोधेन्येन . परातिसन्धानं परपञ्चप्रतिकन्धः .
सत्त्वजानां शौचारितकत्वादीनां वैपरीत्यम् .

सत्त्व किमुच्यत इत्याह .

तत्र सत्त्वं मनस्तस्योपप्लवो रजस्त-
मथेत्येवं भूतात्मकं देहमाहुः ॥

तेषां च . सत्त्वं मन इति पर्यायी . तस्य
सत्त्वस्य रजस्तमधोपप्लवो . इत्यनेन प्रकारेण पृथिव्या-
दिविकारमनुदायात्पक देहमाहुः चार्थाः . तेनैतत् स्थि-
तमस्मिन्दर्शने . आत्मा नित्यः . अधिकार . न जायते .
न च विनश्यति . सत्त्वादिसंयोगात्तु जातादिव्यपदेश
लभते . सयोगश्च तस्याविद्यान्वभावकृतः . अविद्या-
ध्यात्प्रवर्तने सयोगे शुद्धसत्त्वं शुक्त इत्युच्यते . एकेन
ह्यन्वयिना कर्ता विना बाल्यादीनां स्मृत्यादिना फलाभिसन्धा-
नेन कार्याप्रवृत्तेर्देहादिकार्यस्य च संभवः . स च स्व-
तन्त्रोऽप्यात्मनैव तत् कर्म करोति . यस्य बन्धो वा मो-
क्षो वा फलमश्नुते . तस्य च स्वकर्मण एव कर-
णान् कारणान् संयोगतद्विनाशो बन्धमोक्षौ . न ह्या-
त्मना कर्ता विना शरीरस्य संभवः . तथा च भग-
वान् चरकः .

“मृदण्डचक्रेषु कृतं कुम्भकारादृते षट् ॥
कृतं मृत्तुणकाद्यैश्च श्रद्धकारादिना गृहम् ॥
यो वेदेत् स वेदेद्देह संभूय करणैः कृत”मिति ।

तस्मादात्मा चेतन . कारणशिलः . अचेतनानि
तु महाभूतान्यनित्यानि प्रतिक्षणप्रच्यसिनि . तेषां हि
नित्यत्वे भावानां बुण्याद्यसंभवः . नहि तदेकं वस्तु त-
था चाप्यथा च भवितुमर्हति . दृश्यते च . त-
स्मादनित्यानि भूतानि . तदधिष्ठितानि पुरुषारूपा लभ-
न्ते . एवमात्मनानादिस्मयोगः पुरुषसयोगिभिरन्योन्य-
सापेक्षे भवति . तस्मात् स्थितमेवं भूतात्मकं देहमाहुः इति .

तस्य पुनः प्रविभागः । त्वचः
कला दोषा धातवो मला बुद्धीन्द्रियाणि
तद्धिष्ठितानि कर्मेन्द्रियाण्यतीन्द्रियमाशयाः
प्राणायतनानि कण्डराजालानि कूर्चरज-
यस्सीचन्योऽस्थिसंघाताः सीमन्ता अस्थीन्य-
स्थिसन्धयः स्नायूनि पेश्यस्तिराधमन्यस्तो-
तांस्यूष्माणो मर्माणि केशशमश्रुलोमानि प्र-

कृतिविकृतिभेदाश्च । तत्रासृज पच्यमा-
नस्य क्षीरस्येव सन्तानिकाः पट् त्वचो
भवन्ति । त्वकूपसादाद्रक्तस्य प्रसादः ॥

स च देहस्यवादिभिर्योद्धारणं प्रथमम्यते .
सुसोपम् . तत्र देहे पट् त्वचो रक्तान्त्वोष्मणा पच्य-
मानाक्षीरजालिकाश्च भवन्ति . तास्तु कदलीद्वय-
दन्तरेन्तरे क्रमिण वर्तन्ते . तासां त्रयो प्रसादाद्रक्त-
स्य प्रसादः . त्वचो हि रक्तस्य प्रसक्तजनयन्ति .
घनीभावात्स्यात्प्राभावात्प्रदानाच्च .

तासामुदकधरा चाद्या । द्वितीया-
सृग्धरा । तृतीया सिध्मकिलासाधिष्ठा-
ना । चतुर्थी सर्वकुष्ठधिष्ठाना । प-
ञ्चमी पुनरलजीविद्रध्याधिष्ठाना । षष्ठी तु
प्राणधरा । यस्यां छिन्नायां ताम्यत्व-
न्धमिव च तमः प्रविशति यां चाधिष्ठान्या-
रूपि जायन्ते पर्यसु कुष्ठरक्तानि स्पृष्टमू-
लानि दुधिकिरस्यतमानि ॥

तासां प्रथमा देह उदके विभक्तिं येन बहिराद्-
स्याभावः . द्वितीयया कञ्जन्वसम् . तेन रक्तं न
बहिः स्पन्दते सासृग्धरा नाम इत्यादिस्तोत्रेण . यदाक्लि-
स्य यस्य भागलस्य तदधिष्ठानम् सिध्म कुष्ठविशेषः .
किञ्चान धित्वम् . षष्ठी सर्वानन्तर्मीतल्लया . सा
प्राणानन्तरकस्याऽन्तल्यावतिष्ठति . तदधिष्ठानानि हि
विशेषणं कृष्णरक्तान्यरूपि .

अन्ये सप्त त्वचो वदन्ति । त-
त्र प्रथमा भासिनी नाम या वर्णानामव-
भासिनी स्याद्दृशभागात्पञ्चानां छायाणां सा-
ब्रीहिरष्टादशभागप्रमाणा । द्वितीया लोहि-
नी नाम षोडशभागप्रमाणा । तृतीया

श्वेता नाम द्वादशभागप्रमाणा । चतुर्थी
ताम्रा नामाष्टाभागप्रमाणा । पञ्चमी वे-
दिनी नाम पञ्चभागप्रमाणा । षष्ठी रोहिणी
नाम त्रीह्रिप्रमाणा । सप्तमी मांसधरा नाम
त्रीह्रिद्वयप्रमाणा ॥

अन्ये तावर्णां भामिन्यादिभेदेन सप्त संभाम्य-
चो वदन्ति . सुसोपम् . पञ्च छाया वधभाणाः .
उत्तारस्वचः कथा उच्यन्ते

यस्तु धात्वाशयान्तरेषु क्रेदोऽवतिष्ठ-
ते स यथास्वमृष्मभिर्विपकः स्याद्युष्टेष्व-
जरायुच्छन्नः काष्ठ इव सारो धातुसार-
शेषो रसशेषोल्पत्वात् कलासंज्ञः । ता
धात्वाशयान्तरमर्यादास्तप्त कलाः ।

यस्तिवत्यादि . धातुना रसादीनामाशया यानि
स्रोतसि तेषाम्स्वयोर्ध्यानासपयोभेदे यः क्रेदस्तस्येन स्ते-
न धातुमणा पकः क्रेपादिज्वरस्तप्त कलास्यां लभते .
काष्ठमारयत् यथा काष्ठेन्तरसारो विभज्यते तथा शरीरे
कलाः . तात्र स्तरधानमजह्वरशरीरं व्यापुवन्ति .
स तु क्रेदो धातुसारशेषो न पूर्वाधतुनां नाप्युत्तरधातु-
तां प्राणोत्ततः स्वल्पत्वात् कलासंज्ञः . आमाशु क्रमो
धातुकम समवतिशेषात् . विशिष्टकार्यता तु स्वभा-
वात् . तथाहि .

तासां प्रथमा मांसधरा नाम यस्यां
मांसं सिरास्त्रायुधमनीस्रोतसां भूमाविव पङ्के-
दकेन विसमृष्णालानां प्रतानानि भवन्ति ॥

प्रथमा रसविशेषजाति मांसाधरा . यस्यां मृष्मा-
मिवाविष्टाय मांसं कर्मसदृशे सिरादीनां प्रतानानि मृ-
षालप्रयानि भवन्ति .

द्वितीया रक्तधरा नाम मांसस्या-
भ्रन्तरतस्तस्यां शोणितं विशेषतश्च सि-
रोष्ठीहयकृत्सु भवति । मांसाद्य क्षतात्
क्षतमं वृक्षादिव क्षीरिणः क्षीरं प्रवर्तते ॥

द्वितीयायां शोणितं भवति विशेषतो यकृदादिवेव
तस्यां कलायां शोणितं भवति प्रभावाच्च मांसात् क्ष-
तात् बहिः शोणितं प्रवर्तते . न हि तथा विना
मांसं रक्तं भवति . दृष्टान्तः स्फुटप्रतिपत्त्यर्थः .

तृतीया मेदोधरा नाम । मेदो
हि तस्यामुदरेऽण्वस्थिषु च सरक्तं भव-
ति । तदेव च शिरसि कपालप्रतिच्छ-
न्नं मस्तिष्कार्ख्यं मस्तुलङ्गार्ख्यं च स्थूला-
स्थिषु च मज्जा । चतुर्थी श्लेष्मधरा
नाम । तत्स्थेन हि श्लेष्मणाश्लेषिताः
सर्वसन्धयो दृढा भवन्ति सोपाङ्गा इवा-
क्षाः । पञ्चमी पुरीषधरा नाम । सा
ह्यन्नामपक्वाशयाश्रिता कोष्ठान्तरण्डुकस्यं मलं
विभजति ॥

तृतीयायां मेदः कर्तुं सरक्तं भवत्पुरेऽण्वस्थिषु
तन्निर्वाथिल्य मेदो मस्तुलङ्गत्वं याति मज्जत्वं च याति .
सर्वेभ्यश्च अश्वत्थकनाभयः सोपाङ्गाः साम्याहाः उण्डुकं
पुरीषाधारः .

षष्ठी पित्तधरा नाम पक्वामाशयम-
ध्यस्था । सा ह्यन्तरग्रेराधिष्ठानतयामाश-
यात् पक्वामयोन्मुखमन्नं बलेन विधाय पित्त-
तेजसः शोषयति पचति पकं च वि-
मुञ्चति । दोषाधिष्ठिता तु दौर्बल्याद्वा-
ममेव । ततोऽसावन्नस्य ग्रहणात् पुनर्ग्रे-

हर्णासङ्गा । बलं च तस्याः पित्तमेवा-
ग्न्याभिधानमतः साग्निनोपस्तब्धोपचृंहितैक-
योगक्षेमा शरीरं वर्तयति ॥

षष्ठी पक्वामाशययोर्मध्ये स्थिता आनाशयात् प-
क्वामयोन्मुखमन्नं बलेन विधाय पचति पित्ततेजसा क-
रणशूनेन . सैवं वातादिदोषाधिष्ठानेन दौर्बल्यादाममेव
विमुञ्चति . यदेवामेधारणं तदेव तस्या उपस्तम्भनम् ,
यदेवामेकरवृंहणं तदेव तस्या उपवृंहणमित्येकयोगक्षेमा .

सप्तमी शुक्रधरा नाम बृहद्गुले द-
क्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्याधो मूत्रमार्गमाश्रि-
ता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्तयति ॥

सप्तमी वस्तिद्वारस्य बृहद्गुलमतिक्रम्य दक्षिणे पा-
श्वे मूत्रमार्गमाश्रित्य वर्तते .

दोषा धातवो मलाश्च प्रागुदिताः ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रं स्पर्शनं दर्शनं
रसनं घ्राणं च । तेषां सभागतया
क्रमाद्विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । प-
ञ्चबुद्धीन्द्रियाधिष्ठानानि कर्णा त्वगक्षिणी
जिह्वा नासिके च ॥

दोषादयः प्राक् सूत्रस्यान उक्ताः . श्रोत्रदीप्ति
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि . तेषामिन्द्रियाणां सभागतया इ-
न्द्रियस्य विशेषैस्सूत्राधिक्यकारणत्वेन साध्यत्वात् . य-
था चऽस्तौनस तेजसमेव रूपं गृह्णामि . श्रोत्रं ना-
भमं शब्दोऽग्नि नाभसः . इन्द्रियाधिष्ठानानि शरीर-
वयवाः .

पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक् पायूपस्थ-
पाणिपादसंज्ञकानि । तान्यपि च वच-
नोत्तरगृहर्पादानगमनार्थानि ॥

कर्मिन्द्रियाण्यपि पथ . वागेक द्वितीयं शुद्ध तृतीया
 य मेद् चतुर्थं पाणी पथमं पादा . वागार्दानां क्र-
 मेण यचनादि कर्म . हर्षप्रहणमुपलक्षणम् . तथा
 चोपस्थ यथा हर्षार्थं तथा मूर्तासर्गावैर्वापि . हर्षस-
 च्चैनं शुद्ध लक्षणे .

अतीन्द्रियं तु मनः सर्वार्थैरन्वयात्
 तद्योगेन पञ्चेन्द्रियाणामर्थप्रवृत्तेः बुद्धिकर्मिन्द्रि-
 योभयात्मकत्वाच्च ॥

अतीन्द्रियमित्यनिक्रान्तेन्द्रियस्वरूपत्वम् . हेतुर्न-
 पातीन्द्रियत्वे उपपत्तिः . सर्वार्थं सर्वैर्षयैरुत्तरत मनः
 न तथेन्द्रियम् . इन्द्रियाणि विशेषप्रहणार्थमिति तदचे-
 धन्ते . न त्विन्द्रियान्तरम् . तथा तदुभयात्मकं त-
 च्छब्दलक्षणात् . तथा च यथा मनः पश्यति तथा
 क्रियाः प्रवर्तते .

सप्ताशयाः क्रमादसृक्कफामपि
 चपक्ववासुमूत्राधाराः स्त्रीणां पित्तपका-
 शययामेधये गर्भाशयोऽष्टमः । तेषु स-
 प्तसु प्रतिवृद्धानि कोष्ठाङ्गानि हृदयपक्वसृष्टी-
 हपुःकुसोण्डुकशकान्त्रादीनि । तत्र समा-
 नेनाध्मायमानस्य देहोष्मण्या पच्यमानस्य
 शोणितस्याच्छतो जायते यकृत् घृहा च ।
 रक्तफेनात् पुःकुसम् । रक्तकिट्टादुण्डुकः ।
 रक्तभेदः प्रसादाद् वृक्षा । रक्तमांसप्रसा-
 दादान्त्राणि । तानि सार्धत्विन्यामानि
 पुंनाम् । विन्यामानि स्त्रीणाम् । रक्त-
 स्यानि लयोगात् कालीयम् । हृदयं पुनः
 श्लेष्मरक्तप्रसादात् संभवति पञ्चकोशसंका-
 शं सुषिरमधोमुखम् । तद्विशेषेण चेतना-
 याः स्थानं सर्वभावानां च चेतनानुगता-

नाम् । तस्य वामपार्श्वे घृहा पुःकुसश्च ।
 दक्षिणतो यकृत् क्लोम च ॥

असृगायाशयाः कण्ठादयः क्रमेण महासोमिं व-
 तेन्द्रे सप्त . अष्टमः क्षीणमिव . स च पित्तशय-
 पक्वशययोर्मध्ये भवति . तेषु चाशयेषु प्रतिवृद्धानि
 हृदयादीनि कोष्ठाङ्गानि . आदिप्रहणादन्यानि नाभ्या-
 दीनि घृश्याणि कृष्यन्ते . तानि मृतशरीरे इष्टा क-
 र्यकारणभारार्थकल्पनीयानि . सुवोधमन्यत् . चेतना-
 नुगता भवाः स्मृत्यादयः . यत्र चेतनोऽन्यथा सक्तः .

तथा कफरक्तचाहिनां स्रोतसां महा-
 भूतानां च प्रसादादिन्द्रियाणि । तेष्व-
 पि च नेत्रे श्लेष्मणः प्रसादाच्छुक्लमण्डलं
 तत् पितृजम् । असृजः कृष्णमण्डलं त-
 न्मातृजम् । मध्ये दृष्टिमण्डलं तदुभया-
 त्मकम् ॥

अवयवविशेषः शिन्द्रियम् . कफादिबहूनि यानि
 योतांसि तेषां महाभूतानां चतसरीयाभिना पाकपरिणामात्
 प्रसादाच्चक्षुरादीन्द्रियाणि भवन्ति . शिन्द्रियापिष्ठानार्थादि-
 र्गणानि च्यन्ते . तेष्वपीन्द्रियेषु मध्ये नेत्रे वच्छुद्धमण्ड-
 लं तच्छ्लेष्मणः प्रसादाद्भवति . तत्र पितृक भवति
 सुवोधम् .

पक्ष्मवर्त्मशुक्लकृष्णदृष्ट्याख्याख्यानि पञ्च
 मण्डलानि । तत्सन्धयश्चत्वारः । द्वौ
 चापाङ्गकनीनयोः इति ते पद् . पद्
 च पटलानि । द्वे वर्त्मनी । वाह्यं चा
 श्रितमग्न्यम्भसी । द्वितीयं मांसं तृतीयं
 मेदश्चतुर्थमास्थि . तेषां बहलता दृष्टेः प-
 ञ्चमांशेन ॥

पथ नेत्रे चक्रवदान्तरतः मण्डलानि . तेषा
 सन्धयः पद् . पृकः पश्मवर्त्मनोः . द्वितीयो ५-

मैश्वर्योः . तृतीयः शुभकृष्णयोः . चतुर्थः कृष्ण-
 एष्यास्वयोः . पञ्चमो नेत्राग्राहयोः . षष्ठो नेत्रक-
 नीनकयोः . अष्टाहः कर्षोदशि . कनीनकं नासा-
 दिशि . षट् च नेत्रे षट्छानि भवन्ति . बाध-
 मित्वादिना षट्छानां क्रमः तत्र च यद्बाधं षट्छ तद्-
 र्धोभेदेन द्वे वर्धनी . अन्धमही चाधितम् .
 दाम्बां तदाप्याधितम् . एव सर्वैव वाच्यम् . इष्टिमण्ड-
 लस्य यावती त्रिस्तोत्रेण तस्याः पञ्चमेन भागेन षट्-
 छानां पनत्वम् .

बन्धनगुणास्तु चत्वारः सिराकण्ड-
 रा मेदःकफात्मकाः । श्लेष्मा तु परं
 सर्वसन्धिबन्धनमित्युक्तं प्राक् । ने-
 त्राश्रितं तु तेजो चाद्यतेजसा स्वयोनिना
 योगाच्छत्रमिवाश्मना कर्मण्यं भवति ।
 अतियोगादुपहन्यते । तच्च वैद्युतवद् य-
 द्वाध्रुवयच्चाभोमध्यगमपि वीर्योत्कर्षात्तेज-
 स्त्वं न जहाति । मांसासृक्कफप्रसादा-
 त्तु जिह्वा जायते । मांसासृक्कफमेदःप्र-
 सादाद् दृग्गुणाविति ॥

सिरादिमग्राधत्वारी देहबन्धनरज्जवः . यामिमेहा-
 र्त्तुधयो वध्यन्ते . तेषां सिरावन्धनमत्वात्वाधिकरिदेशः .
 संबोधम् . जिह्वादृग्गुणयोरेन्द्रियाधारेण्यनुपवेशः .

दश प्राणायतनानि मूर्धा जिह्वाव-
 ष्ठनं कण्ठो हृदयं नाभिर्वस्तिर्गुदः शुक्र-
 भोजो रक्तं च । तेषामाद्यानि सप्त पु-
 नर्महामर्मसंज्ञानि ॥

प्राणानामावतनानि स्थानानि मूर्धादिनि . आ-
 ध्यानि सप्त यदान्तानि महामर्मस्थानानि . कण्ठो जि-
 ह्वावन्धनस्याधः संबोधम् .

पोडश कण्डराः । तासां द्वे द्वे
 करचरणेषु । चतस्रः पृथग्ग्रीवापृष्ठयोः ॥

पोडशेत्यादि . द्वे द्वे इति चतुर्षु करचरणेष्व-
 ष्ठी . पृथगिति त्रीणां चतस्रः . पृष्ठवशे चतस्र
 इति पूर्वाभिः पोडशकण्डरा मातरज्जुप्रयाः .

पोडश जालानि तेषां मांससिरा-
 स्नाय्वस्थिजानि । चत्वार्यैकैकल गुल्फे
 मणिवन्धे च परस्परगत्राक्षितानि तानि
 स्थितानि ॥

एकैकंति प्रत्येक चतुर्षु गुल्फमणिवन्धनेषु चत्वारि
 मांसादिजानि जालकादीनि पोडश .

षट् कूर्चा हस्तपादग्रीवामेदेषु ॥

चत्वारो हस्तपादे प्रत्येकमेको ग्रीवायामेको मेद्रे
 चेति षट् कूर्चाः कूर्चाकृतयः श्लावादिविशेषाः .

चतस्रो मांसरज्जवः पृष्ठवंशमुभयतः
 पेशीनिबन्धनार्थं तासां द्वे वाहो । द्वे चा-
 भ्यन्तरस्थिते ॥

पृष्ठवंशस्यैकस्मिन् पार्श्वे त्वग्भाग एका . तद-
 र्द्वितीये पार्श्वे द्वे चाम्यन्तर इति चतस्रो मातरज्जवः .

सप्त सीवन्यः । ताः पञ्च शि-
 रसि जिह्वामेहनयोरेकैका । परिहार्याश्च
 शस्त्रेण ॥

शिरसि द्वे शंखावाधित्य प्रवृत्ते द्वे कृकारिके ए-
 का उपरि कम्भी इति पञ्च . द्वे जिह्वामेद्वेरीरिति स-
 प्त सीवन्यः शश्रेण परिहार्याः .

चतुर्दशास्थिसंघाताः । तेषामेकैका

गुल्फजानुवंक्षणमणिवन्धकूर्परफक्ष्यासु त्रिक-
शिरसोश्च ॥

गुल्फादिमणिवन्धादियमभेदेन प्रत्येकं शाखायां पञ्च
मति द्वादश . त्रिके शिरसि चैकैक इत्यरिपसंघाता-
थनुर्दश .

तद्वत् सीमन्ताः । ते तु पञ्च त्रि-
रसीत्यष्टादश ॥

तद्वदरिपसंघातवन् गुल्फादिषु त्रिके चैकैकः पञ्च
शिरसीत्यष्टादश सीमन्ताः . सीमन्ताः सीमन्तः सन्त्यथ नदि-
स्यचः शिरसि न दृश्यन्ते .

श्रीणि पञ्चाधिकान्यस्थिशतानि ।
तेषां च चत्वारिंशच्छतं शाखासु । स-
विंशच्छतमन्तरार्थां । शतमूर्ध्वमिति । त-
त्रैकैकस्मिन् सवित्र पञ्च पादनस्याः प्र-
त्येकमंगुल्यां श्रीण्यस्थीनि तानि पञ्चदश ।
पञ्चपादशलाकाः । तत्प्रतिबन्धकरेकम् ।
द्वे द्वे कूर्चगुल्फजंघास्येकैकं पाणिजानुरु-
षु । सर्वाणि च नखाख्यादीनि स-
क्थिवद् वाहोश्च ॥

अस्यां शतानि श्रीणि पञ्चाधिकानि . तेषां
प्रत्येकं क्षमत्तानां पञ्च नखाः पञ्चदशांगुलपर्यन्ति . प-
ञ्चांगुलिलमशलाकाः . एकं शलाकामणिवन्धनम् . कूर्चे
द्वे . गुल्फे द्वे . जंघायां द्वे एकं पात्नी . एकं
जानुचैकमूर्धाविति पञ्चविंशत् . शाखानां चतुष्टयचतुष्ट-
यानि चत्वारिंशच्छतपरम्भा शाखाश्च .

चतुर्विंशतिः परशुकाः । तावन्त्येव
स्थालकान्यनुर्दशानि च । त्रिंशत् पृष्ठे ।
अष्टावुरसि । एकैकं भागे त्रिके । नि-
सम्बयोश्च द्वे । तद्वदक्षकांसांसफलकेषु ॥

पार्श्वपरपालकाङ्गुदनि त्रिमणिवन्ध्यानि . त्रि-
दशैरुमेक निवन्धोर्गिनार द्वे अर्धकादीनम्पि त्रयः
नां द्विनाद् द्वे द्वे इत्यन्तरात् त्रिंशत् क्षामत्तान् .
पार्श्वे दीर्घावकम्पता एव पृष्ठो कथ्यन्ते . यानि
स्थालकानि तान्यपि . एषु यानि पृष्ठोत्तारम्भका-
रिषु संभवन्ते तावन्नुर्दशानि .

तथा गण्डकर्णशंखेषु जग्रतालुनोश्च ।
त्रयोदश त्रीयाम् । चत्वारि कण्ठना-
ल्याम् । द्वे हनुचन्धने । द्वात्रिंशदन्ताः ।
तद्वदुल्बलानि च । श्रीणि नासायां पञ्च
शिरसि ॥

तथेत्येकैकम् . तत्र गण्डार्थानां यथायां द्विनाद्
द्वे द्वे द्वे . एकमेकम् . त्रयोदश . चत्वारि . द्वे
द्वयोः . द्वात्रिंशत् . द्वात्रिंशत् . श्रीणि . पञ्चिंशत् तत् त्रि-
रसि . नासायै पार्श्वयोर्द्वयोरेव एवम् . शिरस्ये
कपालमेकम् . पृष्ठे एकम् . पार्श्वयोर्द्वयोर्द्वयैति पञ्च
कपालं शिरसि .

तानि जानुनितम्बांसगण्डतालुशंखवं-
क्षणमध्यशिरसु कपालसंज्ञानि । दशना-
सु रुचकाः । घ्राणकर्णश्रीवाक्षिकोशेष-
तरुणानि । पाणिपादपार्श्वपृष्ठेषु बलया-
नि । शेषाणि नञ्कार्णति । नामा-
नुगताकृतानि पञ्चविधान्यस्थीनि । तेषु
हि सिराभिः स्नायुभिश्च निबद्धानि मांसानि ।

कपालादिनामानि पञ्चान्यर्थाकृतानि . तद्वदना-
मृदुनि . तेषु पञ्चविधेष्वरिषु सिराघातभिर्मोक्षानि नि-
बद्धानि .

अरिषत्तर्थायाद् .

दशोत्तरं शतद्वयमस्थिसन्धीनाम्

तेषामष्टपष्टिः शाखासु । एकोनपष्टिरन्त-
राधौ । त्र्यशीतिरूर्ध्वम् । तत्रैकैकस्मिन्
सक्त्रिं पादांगुली प्रत्येकं त्रयः । द्वा-
वद्गुष्टे । ते चतुर्दश । एकैको गु-
ल्फजानुवंक्षणेपु ॥

तेषां प्रत्येकं त्रय अङ्गुलीपु . द्वादश . वि-
परिधयन्द्गुन्याः द्वे . शलाकायाः तृतीयः . अङ्गु-
ष्ठमप्य एकः शलाकायां द्वितीय इति चतुर्दश करे .
शङ्खादिर्बकैकः . एवं शाररास्तष्टपष्टिः सन्धयः .

त्रयः कटीकपालेषु । चतुर्विंशतिः
पृष्ठवंशे । तद्वत् पार्श्वयोः । अष्टाचुरासि ॥

त्रयश्चतुर्विंशतिद्वयं अष्टानिलेकोनपष्टिरन्तराधौ . त-
द्वदिति पृष्ठवंशवत् पार्श्वे एकस्मिन् द्वादशान्यस्मिन् द्वादश
परशुकाश्रयत्वात् सन्धनाम् .

अष्टौ ग्रीवायाम् । त्रयः कण्ठना-
ल्याम् । अष्टादश कण्ठनालीनिवद्धा
हृदययकृत्कोमनाडीपु । द्वात्रिंशदन्तमूले
पु । एकैकः काकलनासामूर्द्धसु । द्वौ
द्वौ गण्डकर्णशंखवर्त्मनेत्रहनुसन्धिषु । द्वा-
वुपरिष्ठात् भ्रुवोः । पञ्च शिरःकपालेषु ॥

अष्टौ त्रयः अष्टादशान्विभदेकः एकः एकः
गण्डादिषु द्वौ द्वौ पट्टले द्वादश द्वौ पञ्च इति त्र्यशीतिरु-
र्ध्वम् . तिसृषु हृदयादिनाडीन्वष्टादश सन्धयः ते च
कण्ठनाल्या निवन्धाः अत एव शिरासि गणिताः .
इन्वाः सन्धिर्हनुसन्धिः द्वौ द्वौ गण्डादीनामित्येकैकस्मिन्
गण्डादावेकैकः सन्धिर्भयः . उपरिष्ठात् द्वाविति भ्रुवो-
रूर्ध्वे . शिरोवर्तुळतया शिरःकपालेषु पञ्च द्वौ छला-
टपार्श्वयोः द्वौ कृकादिकापार्श्वयोः एक ऋद्धः .

तेऽङ्गुलिगुल्फजानुमणिबन्धकूर्परे
पु कोरसंज्ञाः । कक्षावंक्षणदन्तमूलेपुल्ल-
खलसंज्ञाः । अंसपीठगृदभगनितम्बेषु सा-
मुल्गाः । ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः ।
शिरःकटीकपालेषु तुन्नसेवनीसंज्ञाः । ह-
नूभयतो वायसतुण्डाः । कण्ठनेत्रहृदयय-
कृत्पीडकोमनाडीपु मण्डलसंज्ञाः । श्रोत्र-
शृङ्गाटकेषु शंखावर्ताः । इत्यस्थिसन्ध-
योऽष्टविधाः ॥

तेषां सन्धीनां स्थानविशेषेण संज्ञाएकमनुगतार्थम् .
श्रोत्रशृङ्गाटकं भ्रुव उपरि कर्णनिकटे . इत्यस्थ्याश्रिता-
नां सन्धीनां दशोत्तरं शतद्वयमुक्तम् .

स्नायुपेशीसिराश्रितैस्तु सहस्रद्वयं न
पुनः शस्त्रमणिधाने तेषु वाच्यमस्तीति पृ-
थक् नोच्यते ॥

स्नायवैः सन्धिभिः सहस्रद्वयं भवति . तच्छस्त्रक-
र्मातुष्योगाश्रितम् . सूक्ष्माः सिराः स्नायवः . पेश्यः
पुनः स्नाय्वाकृतयो मांसमप्यः .

नव स्नायुशतानि । तेषां तद् शतानि
शाखासु । त्रिंशच्छतद्वयमन्तराधौ । ऊ-
र्ध्वं सप्ततिः । तत्रैकैकस्मिन् सक्त्रिं पा-
दांगुल्यां प्रत्येकं षट् षट् । तानि त्रिंशत् ।
दश दश पादतल्लूर्ध्वगुल्फेषु । त्रिंश-
ज्जंघायाम् । दश जानुनि । चत्वारिं-
शदरौ । दश वंक्षणे ॥

अथ स्नाय्वा विभाग उच्यते . प्रत्येकं शाखायां
सादौ शतं स्नाय्वाभेवं शाखासु षट् शतानि . तथा
चकरिम् सक्त्रिं पञ्च पादांगुलीषु प्रत्येकं षट् एवम-

अशुभेषु विशन् । पादतलादिषु त्रिषु दश दश . एवं
विशदेषु कृष्ण पट्टिः . विशदशतत्वारिंशदश इति ता-
र्ष शतम् . बाहवस्तुतीकरतलकूर्चमणिगन्धनप्रकोष्ठ-
परंपरापङ्ककपातु क्रमेणोन्नायनपत्रादिशेषम् .

चत्वारिंशत् कथ्याम् । विशतिर्यु-
ष्कमेद्ववस्त्यन्तेषु । अशीतिः पृष्ठे । प-
ट्टिः पार्श्वयोः । अष्टादशोरसि । च-
त्वार्यक्षकयोः । अष्टावंसयोः ।

अन्तराशौ चत्वारिंशद्विंशतिरशीतिः पञ्चदशदश-
त्वारिंशतिर्नाशदधिकान्यथौ शतानि भवन्ति . मुन्म-
दिषु चतुर्षु च विशतिः साधारणानि . अथकयोर्द्वे
द्वे . अस्योभयोरि चत्वारि .

द्वे द्वे मन्यावदुनेलौष्ठतालुषु । त्रि-
शद् श्रीवायाम् । त्रीणि जसुणि । च-
त्वारि हन्वोः । पञ्च जिह्वायाम् ।
द्वादशोत्तराधरेषु दन्तमासेषु । पञ्चमूर्धनि ॥

शिरस्युच्यते . द्वे मन्ययोः . अपयी द्वे .
ननगेर्द्वे . ओष्ठयोर्द्वे तालुनि द्वे इति दश . विशन्
त्रीणि चत्वारि पञ्चद्वादश पञ्चतिमूर्धनि . अथकस्यार्धिर्जसुः .
हन्वोर्द्वे द्वे उत्तराधरेषु दन्तमासेषु पद् पञ्चति चान्नां नव
शतानि . अवट्टः कृष्णिका .

तत्र शाखासु सन्धिषु च प्रतान-
वन्ति । महास्नावानि तु वृत्तानि तानि
कण्डरासंज्ञानि । वस्त्यामपकाशयान्त्रेषु सु-
पिराणि । पार्श्वपृष्ठोरशिरससु पृथुनि ॥

तथैत्यादिना तेषां देशविशेषाकारविशेषा उच्य-
न्ते . प्रतानवन्त्येकप्रकाराणि . तेषामिव ज्ञान्ता वृ-
त्तानां महतां च कण्डरासंज्ञा , सुतोषम् .

स्तावचन्धर्नाहं सन्धिषु सुचद्धा न-
नुर्नारिव सम्पगीहते । तस्मादस्थिसिरा-
दिभ्योऽपि तानि यत्रतो रश्नेत् । पथ
ज्ञावानि चाद्यान्यभ्यन्तराणि च सम्पग् जा-
नाति स गृहमपि शल्यमाहर्तुं समर्थो भवति ॥

एतर्हि शान्तिवर्धनस्तनुः सन्धिप्रदेशेष्वप्यत्र सती
सम्पगीहते तासु मृत्ना चेटते . यथा नीः रथिषु
प्रतिबन्धा सती सम्पगीहते . ततो हेतोस्तानि श्ला-
नि यत्नो रश्नेत्थातिर्योऽपि . सुतोषम् . शान-
शाने चानिोपयोगो वक्ष्यते .

पञ्च पेशीगतानि । तासां चत्वा-
रि शतानि शाखासु । पट्टिरन्तरार्धौ ।
चत्वारिंशदूर्ध्वम् । तत्रैकैकस्मिन् सार्धश
पादांगुल्यां प्रत्येकं तिस्रः । ताः पञ्च-
दश । दश दश प्रपदे पादतले गुल्फे
च । तथा पादस्योपरि कूर्चे सन्धिधि-
ष्टाः । विशतिर्जघायाम् । पञ्च जानु-
नि । विशतिरुरौ ॥

अथ पेश्यः . अंगुलीषु पञ्चदश , प्रपदे पा-
दतलरयामभागे दश . तथा पादतले दश . गुल्फे
दश . पादस्योपरि दश . तथा कूर्चनाभि मर्मणि
सन्धिधिष्टाः . विशतिर्जघायाम् . जानुनि पञ्च
ज्यां विशतिरिति शतं सन्धि . तदन्तिषु शेषासु
शाखासु .

एकैका मेढ्रसेवन्योः । द्वे टुपण-
योः । दश स्फिजोः । तिस्रो गुदे
तासु वलीसंज्ञाः । द्वे वस्तिशिरसि । च-
तस्र उदरे । नाभ्यामेका । हृद्यामाश्रये-
च । पद् यकृत्स्नीहोण्डकेषु । पृष्ठे पञ्चो-

ध्वंसान्निविष्टाः । दश दीर्घाः पार्श्वयोः ।
दश वससि । तिस्रोऽसाक्षकोपरितः ॥

अन्तराधौ तु . एका मेंदू . एका त्रिव्याम् .
द्वे . दश . युदे तिस्रो वलीसंज्ञाः . द्वे . च-
तस्य . एका . द्वे ह्यामाशये च माधारणम् .
यकृदादिषु विषु पद . पृष्ठे पञ्च . ताम्बु ऊर्ध्वे
शिरसः मन्निविष्टाः . दश . दश . अमाशकोप-
रितस्तिम् इत्यन्तरार्धे . पष्टि . पूर्वेः सह पञ्चवापि-
कागे चत्वारि शतानि भवन्ति .

दश ग्रीवायाम् । अष्टौ गण्डयोः अ-
ष्टौ हन्वोः । एकैका गळकाकलजिह्वा-
मूर्धसु । द्वे द्वे तालुल्लाटयोः । ना-
सौष्टुर्कर्णेषु च ।

ऊर्णाश्च उच्यते . द्वाद्यावष्टाधिकैकैका द्वे द्वे द्वे
द्वे द्वे इति चत्वारिंशत् . काकळ कण्ठमध्यम् . काकळस्याधौ
नास्य . मूर्धौ शिर . नामाया द्वे . आंष्टयोः
कर्णयोश्च प्रत्येकमेका . इति पुमा पञ्च पेशीशतानि .

स्त्रीणां तु विंशतिरधिका । तत्र
दश स्तनयोः तासां यौवने परिष्टद्धिर्भवति ।
दश योनौ । तासामभ्यन्तराश्रिते द्वे ।
मुख्याश्रिते वृत्ते द्वे । तिस्रो गर्भमार्गा-
श्रयाः । यस्यां गर्भस्तिष्ठति । योनि-
स्तु शंखनाभ्याकृतिस्स्यावर्ता । तस्यास्त-
तीय आवर्ते पित्तपकाशयान्तरे गर्भश-
य्या । तस्यां शुक्रार्तवप्रवेशिन्यास्तिस्रः
पेशयः ।

स्त्रीणां विंशतिः पेश्योर्ध्रमकाः . तासां मध्या-
दश स्तनयोः . तासां नाटभावे मज्जामात्रम् . यो-

वने शुद्धिः . योनौ दश . तासां विभागः . द्वे
अभ्यन्तरे महाप्योतसि प्रवृत्ते . द्वे योनिमुख्याश्रये वृ-
त्ताकारे . तिस्रो गर्भमार्गमाश्रिताः . तिस्रश्च गर्भो-
शये शुश्रुर्तवप्रवेशिन्यो गर्भशय्याया प्रतिबद्धाः . मा
च योनौ शंखनाभ्याकृत्वा तृतीय आवर्ते निबद्धा .
रोहितमन्स्यमुन्नाकारा गर्भशय्या .

ताभिर्हि शरीरे तनुवहळस्थूलाणुप-
धुवृत्तह्रस्वदीर्घास्थिरमृदुश्लक्ष्णकर्कशाभिः स-
न्ध्यस्थिसिरास्त्रावानि प्रच्छादितानि ॥

स्थानन्तरोत्ताभिः पेशीभिन्ननुनादियुगपुक्ताभिः शरीरे
मन्ध्यादीनि प्रच्छादितानि .

सिराधमनीमुखानां त्वणुशो विभज्य-
मानानामेकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि नव च
शतानि पट्पञ्चाशानि भवन्ति । ता-
भिर्द्विं शरीरं गवाश्रितं पिन्दमाततं च ॥

मिग नातिस्थूला रज्याकारा अन्वस्तुपिसा याना-
दिवहः . धमन्यन्नाद्विशेषा एव वक्ष्यमाणलक्षणः
ताभिः शरीरं गवाश्रितं जालवत् पिन्द इ बद्धं यन्मर-
चवदावत विन्तारितं पटतनुवत् .

तावन्ति च केगडमश्रुलोमानि ।
तासां हि मुखानि तत्प्रतिबद्धान्यतस्तानि ता
भिराप्यायन्ते । तैश्च ताः स्वेदमाभिव-
हन्ति । तथाभ्यङ्गलेपादिवीर्यं त्वचि वि-
पक्रमन्तर्नयति स्पर्शं च गृह्णन्ति ॥

केशादीनि च तावन्त्येव . अणुशो विमश्यमा-
नानां सूक्ष्मभर्मी . क्रमेण विभाग गच्छन्तीनां तासां सि-
राधमनीनां मुखानि सर्वत्र प्रयुज्यान्त . तद्यतिबद्धानि
केशाद्यनुवजानि . अतो हेतूनानि केशादीनि ताभिः

मिराषमनीमिश्रायाण्यने . तेषु केशवप्रवर्द्धमर्षिताः
 होदमभिवर्द्ध-लक्षणादिर्गोपि नमि विपक्व मरुतमर्षिताः .
 यथा गृह्यन्ति

सांतांसि पुनरसंख्येयान्येव । न-
 याति तु सिराद्दीनि यथास्थूलं यथाप-
 योगं चान्यत्रोपदेक्ष्यन्ते । इत्येवं परिसं-
 ख्याताः शरीरं मूर्तिमन्तः स्थिरा भावाः ॥

योगिनि मार्गः . येषामाने धातुना यति . हो-
 क्ष्यात् प्रवृत्तानामायायिभ्योयति मिराधीनि . सिरा-
 धमनीस्रोतास्यनस्थान्यपि यथाप्रधानं यथाप्रमाणं च या-
 नि प्रधानानि यति निश्चिन्माधिपुपुत्रयने तावन्मय वि-
 राभिभवात्तनुपदेक्ष्यन् इति . शरीरं मूर्तिः कठिना .
 स्वर्षेतिद्वयाभिगम्या भावात्प्रमादयः परिसंख्याता यथा-
 त्तन भेदेन .

द्रवास्तु यत्तद्वितयोगिन च्यवमानं पुरी-
 षमनुवध्नाति । तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च
 शरीरे धातुः । यच्च सर्वशरीरगतं वा-
 ह्या त्वग्विभक्तिं । यच्च त्वगन्तरे प्र-
 गतं लक्ष्मीकाशब्दवाच्यम् । यद्योष्मानुन
 दं . रोमकूपेभ्योऽभिनिष्पतत्स्वेदवाच्यम् ।
 तद्दुदकम् ।

द्रवास्तु भवतीति शेषः . ते स्रोदस्वमुवाच .
 तत्रोदके देहे मूत्रं कर्तुं कर्मभूतमवियोगेन च्यवमानं पुरी-
 षमनुवध्नाति . तत्रसदादाद्यतीतनारे वेत्तीनां गततत्त्व-
 लम् . तथावियोगिन च्यवमानं मूत्रं प्रमेहे . रक्त-
 मन्तं च रुधिरमिति . अ-याश्च शरीरे धातुः रिक्त-
 श्रेष्मादीनवियोगेन प्रवर्तमानाननुवध्नाति . तद्दुदकमिति
 संकथः . मुखोपम्

तस्याचस्य चाहारसारस्य रसाख्य-

स्य रक्तस्य प्रकृतः कोष्पणः पित्तम्य मू-
 त्रस्य यमायाः मंदसो मद्रथ स्वेन स्वे-
 नाडुस्त्रिममाणेन यथापूर्वमेकादिसंख्यामव-
 द्धिः । भद्धाडुस्त्रिः शुक्रम्य । तावदे-
 व मस्तिष्कमोमश्च । शीर्णां रजसोऽडु-
 ल्यधत्वारः । स्तन्यस्थे द्वे । उभय-
 मपि चैतद्रसप्रमादात्मकमिति ॥

यत्पे-दुदकस्य रसान्धव्यापारहारमागस्य च रसां-
 ना च मन्वा-वागमयताम्येन स्वेनाडुस्त्रिममाणेन यथा-
 पूर्वमेकादिसंख्यामवदधिमेषा . स्वेन स्वेनेत्युच्यतेप्रमा-
 णेनाडुस्त्रिममाणेनाडुस्त्रिममाणे . तत्रोदकां मर्षेभ्योऽकाश्यात्-
 दि . मष्टा एकोऽष्टादि . मन्वा-मैदः यथा च्यवमानः .
 यादुदकस्य दमात्तयो देह . ओजसद्रसमन्वितकति प्र-
 ष्ठेक स्वेनाडुस्त्रिममाणेनाडुस्त्रिममाणे . सर्वेषाम् . उ-
 भयम् रजसन्धत्वारण रसस्य धातोः प्रमादात्संभवात् .

समधानोः परिमाणमिदम् । अ-
 तो वृद्धिक्षया यथास्थं लक्षणविभाषयेद-
 परांश्रापसि संख्यानाः मूर्तामूर्तान् भावान् ।
 तद्यथा । मांसकर्णादिमन्वानं वायुवृद्धिस्म-
 त्वादींश्च ॥

इदं यथाच परिमाणं मन्वातोर्मांसो विज्ञेयम् .
 अन्यस्य स्वेनेषां वृद्धिक्षया दोषभेदोपप्रदर्शितवेषान् ल-
 क्षणविभाषयेत् . अपरश्च मूर्तां मन्वात्कर्णमन्वादीनिमूर्तां
 वायुवृद्धिस्मन्वादीनां भावात्तथाच लक्षणविभाषयेदिति
 संकथः

धन्वन्तरीयाः पुनः पठन्ति । वि-
 लक्षणानि हि शरीराणि नित्यमेव च च-
 ला दोषधातुमलाः । तस्मादुदकादीना-
 मपि समत्वं मांसादिवत् परिमाणतो नि-

दोषदुर्मशक्यम् । केवलं स्वास्थ्यमात्रेणा-
नुमानतो लक्षयेदिति ॥

धन्यन्तर्यैः सौधुताः . संपाभम् . दोषादी-
नामुप्यवरितरूपत्वात् दुःशोनं प्रमाणम् . केवलं स्वा-
स्थ्यमात्रेणानुमानाद्भवयेदिति .

सर्व एव त्ववयवाः परमाणुभेदेनाति-
सौक्ष्म्याद्संख्येयता यान्ति । तेषां सं-
योगविभागे परमाणूना कर्मभेरितो वायुः
कारणम् ।

इदे च विज्ञेयम् . स्थूलया दृष्ट्या अङ्गप्रत्य-
ङ्गानां सख्यादिकमुत्तम् . सर्व एवावयवाः परमाणुभेदे-
न त्योऽसौक्ष्म्याद्धेतोः संख्येयता यान्ति . तं च परमाणवः
प्रतिक्षणं सजानीयविजातीयसयोगविभागान्या शरीरभावेन
वर्तन्ते . अन्यथा यो वा बाल आसीत् स एव युवत्व
प्रतिपद्य इत्येकस्यापि नानात्वायोगात् . तेषां परमाणु-
नां संयोगविभागे देवर्षीरूपकर्मभेरितो वायुस्तद्विक्रियन्तान् का-
रणम् . मन्थयित्तरभयाद्वातस्योत्पत्तिर्न दृश्यते . के-
वलमेतत्तद्विज्ञेयम् . कर्मचोदिनवायुवशात् मयुक्ता पर-
माणवः कार्यद्रव्यमारभन्ते व्यष्ट्युक्तादिकमेण . वायुकार-
णोदेव च परमाणूनां विभागत् संयोगविनाशेन कार्य-
द्रव्यविशेषः .

तदेतद्भ्रमभेदेन भेदतश्च शृङ्खमाणं च-
न्धाय मौक्षाय च भवतीति । भवति
चात्र ॥

अत उपलभ्यते . तदेतदनुकल्पनरूपमई शरी-
रभेदेनैकद्वयेन प्राथम्यात् रामणीयकादृशद्वयेनैव चन्धाय
कर्ममरणप्रवृत्तिपरंपरसंप्रवृत्तये भवति . तदेतानन्तरो-
क्तं प्रकारेण भेदेन प्राथम्यात् निरस्तारं ऋष्युत्पत्तिरस्तु-
ममारभ्यत्वेन हेतुना मौक्षाय रागादिनिमित्तकियाकत्वपर-
तिहारोद्भवति . भवति चात्रैव श्लोकेनोपसंहारे तन्वर्तिनिः .

इति सर्वावयवशो यो जानाति कळेवरम् ।
अहितेषु स मोहेन न कदाचित् प्रवर्तते ॥

इत्यङ्गविभागो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥

इत्यनेन प्रकारेण सर्वावयवशः सर्वमवयव यः पु-
रुषः कळेवर शरीरं जानाति मोक्षहितेषु भयलोकाविकल्पेषु
मोहात् प्रवर्तते . शृङ्खलितस्तुतन्वः सधहितानि परित्य-
ज्य हितेष्वेव प्रवर्तते इत्यर्थः .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंमहन्व्याख्यायां
पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

पूर्वाध्यायं शरीरावयवभेदे स्वस्वभ्यन्तान् सिरादि-
निर्णीतेश्चमन्त्राणि निराणा प्राधान्यात्तर्षणार्थमयापारम्भ .

अथातः सिराविभागमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्साहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

दश मूलसिरा हृदयमतिचक्षाः । स-
र्वाङ्गप्रत्यङ्गेष्वोजां नयन्ति । तत्प्रतिचक्षाः
हि शरीरगच्छाः । तास्तु मङ्गुलमङ्गुल-
मर्धाङ्गुलं यवं यवार्थं च गत्वा द्रुमपत्र-
सेवनोपतानवाञ्छिद्यमानाः सप्तशतानि भवन्ति ।

दश मूलसिरा इत्यादि . मूलसिराः प्रथमानि-
राः . ततो हि सर्वाः सिरा भवन्ति . ता इति .

५ प्रत्यङ्गेषु चोत्तरे नश्यन्ति . ताः प्रथम्यपानाः द्वि-
पवरेत्प्रोत्तानवत् सप्तशतानि मिराणां भवन्ति . तै-
तदुक्तं भवति . ता हृदयप्रतिबन्धा दश सिरा इदमा-
श्वयुक्त गन्वा प्रथम प्रदानं भवन्ति . तत्र अगुलं ग-
त्वा द्वितीयम् . तत्र अर्धमगुलं गत्वा तृतीयम् .
ततो यत्र गत्वा चतुर्थम् . ततोऽपि यत्रार्धं गत्वा प-
ञ्चमिनि . ततो न भिद्यन्ति . सर्वेषु चैव भिद्य-
माना इति योग्यं यावद्भेदोक्ति . ममशतानि प्रता-
नाना दीर्घाणां भवन्ति

तासां चतुश्शती शाखास्तु । तत्र
षोडशाव्यधनीयाः । पट्विंशं शतमन्त-
रार्धौ । तत्र द्वाविंशत् । चतुष्पण्ड्य-
धिकं शतमूर्ध्वम् । तत्रापि पञ्चाशत् ॥

ताम्यध्वन्तरी शतानि चतसृषु शाखास्तु . तते-
ति चतुश्शत्यां षोडशाव्यधनीयाः . अन्तरार्धौ तु प-
ट्विंशच्छतम् . तत्र द्वाविंशदव्यधनीया इति मन्वयः .

तासामेकैकस्मिन् सक्त्रिंशत् शतम् ।
तत्र न त्रिध्येज्जालन्धरात् । तिस्रश्चा-
भ्यन्तरगताः ॥

तत्र षोडश शाखास्तु चतसृष्वध्वनीया उत्तमन्तरे-
का पूर्वोक्तजालन्धरा . तिस्रश्चाभ्यन्तरगताया अव्ययाः .

द्वाविंशच्छ्रेण्यां शुद्धमेद्राश्रयाः ।
तासां द्वे द्वे वंक्षणयोः कटीकतरुणयोश्चेत्य-
ष्टौ शस्त्रतो रक्षेत् । षोडश पार्श्वयोः त-
योरूर्ध्वगामेकैकां पार्श्वसन्धिसंज्ञाम् । चतु-
र्विंशतिः पृष्ठे । तामां पृष्ठवंशमुभयतो
द्वे द्वे ऊर्ध्वगामिन्यां ताश्चतस्रः । चतु-
र्विंशतिरुदरे । तासां मेद्रस्वोपरि रोम-
राजीमुभयतो द्वे द्वे ता अपि चतस्रः ।

चत्वारिंशदक्षसि । तासां द्वे हृदये द्वे
द्वे च स्तनमूलस्तनरोहितेषु । एकैका-
पस्तंभापालापेष्विति । ताश्चतुर्दश ॥

आग्नीवामूलादाचीन्मन्मन्तराणि . तत्र षट्त्रिं-
शच्छतं मिराणाम् । तत्रया . द्वाविंशत् औण्याम् .
पार्श्वयोर्द्वयोः षोडश . पृष्ठं चतुर्विंशतिः . उदरे च-
तुर्विंशतिरुत्तमं चत्वारिंशदिति षट्त्रिंशच्छतमन्तराणी सि-
राणाम् . तत्र द्वाविंशदव्यधनीया इति यदुक्तं तदर्थ-
र्यति . अष्टौ औण्याम् . वंक्षण उभयत्र चतस्रः .
कटीकतरुणास्त्रयोर्वेमेगाश्रयत्वं इत्यष्टौ . पार्श्वयोर्द्वौ
द्वयोः पार्श्वयोर्द्वौ क्रीमूर्ध्वगाम . पृष्ठं चतस्रः पृष्ठवंशस्रं .
करिमत् पार्श्व ऊर्ध्वगामिन्यां द्वे अपरार्धमध्व द्वे इति .
उदरे चतस्रः रोमगन्वाः पार्श्वयोर्द्वयोर्द्वे द्वे इति . उ-
रसि चतुर्दश . यत्र द्वे हृदये . द्वे द्वे हृद्योस्त-
नमृन्मयोः . इति चतस्रः . मन्मन्तराहितयोश्चतस्रः .
अपस्तम्भयोर्द्वौ कौकां तदापालापयोर्द्वौ . पुत्र द्वाविंशद-
न्तराधारव्यधनीयाः .

चतुर्विंशतिर्ग्रीवायाम् । तासां च-
तसृषुऽष्टौ च मर्मसंज्ञाः । द्वे कृकाटिक-
योर्द्वे विधुरयोरिति षोडश शस्त्रेण न स्पृशेत् ।
हन्वोः षोडश तासां सन्धिसंवन्धिन्धन्यौ द्वे ।
षोडश जिह्वायाम् । तासामधो द्वे रसवेदि-
न्यौ द्वे वाक्प्रवर्तिन्यौ ताश्चतस्रः । चतुर्विंश-
तिर्नासायाम् । तासां द्वे गन्धवेदिन्यौ ता-
सामेव च तालुन्येकामिति तिस्रः । पट्-
पञ्चाशच्छेत्रयोः । तयोरुन्मेषनिमेषक्रिये द्वे
द्वे द्वे चापाङ्गयोरिति पट् . नासानेत्र-
गतास्तु ललाटे पष्टिः । तासां केशा-
न्तानुगतताश्चतस्रो द्वे चावर्तयोरेधा च स्थ-
पन्यामिति मस्र . कर्णयोः षोडश ।
तासां शब्दवाहिन्यौ द्वे . त एव

शंखयोस्तासां शंखसन्धिगते द्वे । द्वाद-
श मूर्धनि । तासामुत्क्षेपयोर्द्वे सीमन्त्वे-
कैकामैकामधिपतावित्यष्टौ शस्त्रेण परिहरेत् ।
तथा क्षुद्रिकाः कुटिलाः संकीर्णा ग्रथिताः
सन्धिषु चाशस्त्रकृत्याः ॥

चतुष्पञ्चदशिकं प्रथमं शिरसि मिराणामिति य-
दुक्तं तद्विभवे . भ्रांशया चतुर्विंशतिः . हन्वी-
र्योः षोडश . षोडश जिह्वायाम् . नामाया चतु-
र्विंशतिः . नेत्रयोः पद्ममाश्रु . ललाटे षष्टिनी-
सानेवाश्रितास्तान्योऽन्या अत्रे न गण्यन्ते . कर्णयो-
र्योः षोडश मिरागता एव ग्रन्थाश्रिता अनस्तत्रग्न्या न
गण्यन्ते . मुनिं द्वादशेति चतुष्पञ्चदशिकं शतम् .
अत्र पञ्चाशद्व्यधनीया इति यदुक्तं तदुच्यते . भ्रांश-
यां षोडश . चतयो मर्मगज्ञाः द्वे नौल द्वे मन्ये
इति चतस्रः अष्टौ मर्मगज्ञाः मातृका ज्ञान वध्य-
माणाः द्वे द्वयोः कृकाटिकयोः द्वे च विद्युर्योगिनि .
षोडश हन्वीर्ययोः . द्वे हनुसन्धिबन्धनकर्मणी . जि-
ह्वायां चतस्रः . द्वे रसमार्धने जिह्वाया अपस्तया द्वे
घाक्प्रवर्तिन्यौ इति चतस्रः . नामाया निमो यत्र द्वे
गन्धवेदिन्यावेका च तालनोति निमः . नेत्रयोः षट्
निर्मये द्वे उर्मेष द्वे अपाहयोर्द्वे इति षट् . लला-
टे सप्त केशान्तकाश्रतवः . आवर्तकास्त्वयोर्मर्मयोर्द्वे ए-
का च भ्रूमध्यभये स्वध्याग्यमर्मणि इति सप्त . कर्ण-
योश्चतस्रः द्वे शब्दवाहिन्यौ शस्त्रयोस्तत्सन्धिगतौ द्वे इति
चतस्रः . केशान्तेऽष्टौ द्वयोस्तत्क्षेपयोर्द्वे सीमन्तेषु पञ्च
अधिपती रोमावर्तमर्मण्येका इत्यष्टौ . एव शिरसि प-
ञ्चाशद्वेष्याः . न केवलमपता एवावेष्ट्याः यावत् क्षु-
द्रिकाः अतिमूढाः कुटिल्य अन्तुलुगामिन्यः संकीर्णाः न-
दृभिरनाभिव्यक्ताः ग्रथिताः संकीर्णेन ग्रन्थिरुपाः तथा स-
न्धिषु कूर्परादिश्रिताः .

तासां यथास्वं तुर्याश्विभागेन प-
ञ्चसप्तत्यधिकं शतमानिलरक्तं वहति । एष

विभागः पित्तश्लेष्मशुद्धरक्तेष्वपि । स्थि-
ता श्लेवं देहमनुगृह्णन्ति दोषाः । व्यत्य-
येन तु पीडयन्ति ॥

तासां च मसार्थां शतानां यथास्वं शखादिवन-
मिराणा चतुर्षेन विभागेन प्रत्येकं पञ्चसप्तत्यधिकं वाता-
दिमिश्र रक्त शुद्धं च वहति . तेन पञ्चसप्तत्यधिकं
शतं मिराणां वातरक्तं वहति तद्वत् पित्तरक्तं, श्ले-
ष्मरक्तं, शुद्धरक्तं च . एवमनेन मिरातहनानेयमेन
व्यवास्थिता दोषाः शरीरमनुगृह्णन्ति . एताद्विपर्यये
पीडयन्ति .

ननु कथमेतद् ज्ञायत इमाः मिरा इदं वहन्ती-
त्याह .

तत्र श्यावारुणाः प्रस्पन्दिन्यः सू-
क्ष्माः क्षणपूर्णास्त्रिका वातरक्तं वहन्ति ।
नीलपीतासिताः स्पर्शोष्णाः क्षिप्रमूर्च्छिष्यः
पित्तरक्तम् । गौर्यः म्लिग्धाः स्थिराः शी-
ताः कण्डूमत्यः कफरक्तम् । लक्षणसंक्-
रे संसर्गसन्निपातरक्तम् । समा गूढा स्नि-
ग्धा रोहिण्यः शुद्धरक्तमिति ॥

तत्रैवादि . तुराधम . श्रणेन पूर्णाः आष्मा-
ताः श्रणेन च रिक्ताः श्लिप्र शीतमेतद् वहन्ति स्रवन्ति .
संसर्गं किं लक्षणमित्याह . अत्र तु यदि दोषान्तरेण
ससृष्टौ भवति तदा यथास्य लक्षणानां संकीरो विज्ञेयः .
रोहिण्यो लोहिताः . इति मिरा उच्यते .

क्रमगज्ञा धमन्य उच्यन्ते .

धमन्यस्तु चतुर्विंशतिः । ताभिः
कायोऽयमाराम इव जलहारिणीभिः फेदार
इव कुल्याभिरुपस्त्रियानि । ताभिश्च ना-

भिश्चक्रनाभिरारकैरिवाहता । तस्यान्ना-
भ्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः । य-
तश्च सान्तरग्न्यधिष्ठानम् ।

धमन्यां त्रिणिष्टा. निरा एव . ताश्च संन्यया
चतुर्दशतिः . यथा आरामां जलहरिणांभिः क-
दारः कुन्याभिराण्यप्यते तदन्ताभिर्नाभिप्रतिवद्भाभिः क्षय
जाप्याप्यते . चक्रन्य नाभिरथः . आरामनिवृत्ता-
नि काष्ठानि . एतन्नाम् . यतश्च मा नाभिरन्तरमि-
रिष्ठानमनोर्ज्ञेय तस्यां विशेषेण प्राणा व्यवस्थिताः .

तासां खलु धमनीनां दशोर्ध्व प्रसृ-
ता दशाधश्चतसृस्तिर्यक् । ततस्ताभिर्यथा-
स्वमद्वाचयवा धार्यन्ते आप्याय्यन्ते च ॥

तासां च नाभिरप्रतिवद्भानां मध्यादश धमन्यः ऊ-
र्ध्वमुपरिकाय गताः . दशाभिः प्रसृताः . तिर्यक् चतस्रः .

तासामूर्ध्वगा हृदयमभिमपन्नाः प्र-
त्येकं त्रिधा जायन्ते । ततस्त्रिंशतो म-
ध्ये द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तसान् वहतः ।
अष्टाभिः शब्दरूपरसगन्धा गृह्यन्ते । द्वा-
भ्यां द्वाभ्यां भापते घोषं करोति स्व-
पिति प्रतिबुध्यते च । द्वे चाशु वह-
तः । द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं
नरस्य शुक्रम् ॥

ताश्च दश हृदय प्राण्य प्रत्येकं त्रिधा भिन्नाभि-
शु चतस्रः . तस्याश्च त्रिंशतो द्वे द्वे वातादीन् प-
श्च वहतः . एवं ता दश . शब्दादीशुचुरः अष्टा-
भिः पुनर्धा गृह्यन्ति ताभिर्हं चित्तस्थाना शब्दादीनि या-
न्ति . भाषणादिक्रियाचतुष्टय-द्वान्यां द्वाभ्यां करोति .
एवं ता अष्टौ . घोषः-शब्दो व्यक्तः . द्वे अशु

वहतः . द्वे च स्तनाश्रिते नार्याः स्तन्यं वहतः .
नरस्य तु ते एव शुक्रम् . एवं त्रिंशत् .

अधोगमाः पक्वाशयस्था एवं त्रि-
धा जायन्ते । तत्र दशाद्याः पूर्ववद् ।
द्वे वहतोऽर्धं मात्राश्रयेण । द्वे तांयम् ।
द्वे मूत्रम् । द्वे शुक्रं वहतो द्वे च मु-
ञ्चतः । ते एव नारीणामार्तवम् । द्वे
वर्चोनिरस्तिर्या स्थूलान्द्रप्रतिवद्दे . एवं
द्वादश । शेषास्त्वष्टौ धमन्यस्तिरश्चीनाः
स्वेदमभितर्पयन्ति ॥

यान्तु नाभिरधोगमा दश धमन्यस्ताः पक्वाशय एव
विशद्भवन्ति . तस्याश्च त्रिंशतो दश पूर्ववत् . द्वे
द्वे एव वातादीन् वहत इत्यर्थः . द्वे मात्राश्रयेणाम व-
हतः . मात्रामश्रयमाभिरयप्रतिपेक्षप्रदर्शनार्थम् . द्वे
तांयं द्वे मूत्रं वहतः . द्वे पुनपश्य शरु देहे वह-
तः . द्वे च शरु महिम्वहतः . द्वे एव पुनपश्य
शु तं एव श्रिया रक्तम् . इति चतस्रः . द्वे
च स्थूलान्द्रप्रतिवद्दे वर्चोनिरसनकर्मणः . अष्टौ शेषा
या अधोगमा अपि मनाक विवेकगतास्ताः स्वेदमभित-
र्पयन्ति . एवं नाभिरधमिश्चत् .

तिर्यग्गादिन्यथस्तसो भिद्यमानाः सु-
बहुधा भवन्तीत्युक्तं भाक् ॥

तिर्यग्गादिन्यथस्तसो या नाभिः पार्श्वान्या द्वे द्वे
वर्तेते ता भिद्यमानाः मत्या बहुधा भवन्ति . एतच्चो-
क्तं प्रागश्रविभागे . ताभिर्द्विं प्रवर्णय . इति धमन्य
उक्ताः .

क्रमयासानि योतन्वप्यन्ते

स्रोतांसि पुंसां नव कर्णां नेत्रे ना-
सापुटां मुखं पायुर्मूत्रपयोऽन्यानि च त्री-

णि स्त्रीणां स्तनौ रक्तपयश्च । तथाप-
राण्यन्तस्स्रोतांसि जीवितायतनानि त्रयोद-
श प्राणोदकान्नधातुमलानामयनानि ॥

स्रोतांसि त्रिंशत्सि पुंसां नय द्वे द्वे द्वे एकमेक-
मेकमिति च . इति स्त्रीस्योः सारगणानि . स्त्री-
णां तु त्र्यंशदिकानि द्वे स्तनस्रोतयोः एकं च रजःपथ
इति चाद्यानि स्रोतांसि . आन्तर्गणि त्रयोदश जी-
वितस्मायतनानि स्थानानि प्राणादीनां पचानामयतना-
नि मार्गाः .

तत्र प्राणादीनां हृदयं मूलं महा-
स्रोतश्च । तानि धातुक्षयरौक्ष्यपिपासा-
क्षुध्रायामवेगधारणादिभिर्दुष्यन्ति । त-
तोऽतिमृष्टं प्रतिबद्धमल्पाल्पमभिक्षिणं वा स-
शब्दशूलमुच्छ्वसनम् । तत्र श्वाभ्यवत् सा-
धनम् ॥

तत्रेति निर्धारणे . प्राणवाहिनां हृदयं मूलं
महास्रोतश्च . तानि च धातुक्षयादिभिर्दुष्यन्ति . त-
तः कारणादिमृष्टं वातिबद्धं योश्चवसन भवति . श्वा-
स्यैकवादिमयं दीर्घं भवति . अल्पान्य स्तोकमु-
च्छ्वसनम् . अर्भोग्ण वात्यर्थम् तत्र दृष्टेषु प्रा-
णवादिषु स्रोतसु श्वासोकं चिकित्सितम् .

उदकवाहिनां तालुमूलं क्लेम च ।
तान्यामभयानिपानोष्णशुष्कान्नकपायतृणानि-
ग्रहादिभिर्दुष्यन्ति । ततोऽतितृष्णा मुखशोषः
कर्णक्ष्वेजनं तमोद्दर्शनं च । तत्र तृष्णो-
क्तमौषधम् ।

उदकवाहिनां स्रोतसां तालुस्रोतयोः मूलम् . त-
योः मयिते . भयादिभिर्दूषणम् . दुष्टत्वाच्चानितृष्णाशुत्यतिः .
तत्र तृष्णोना चिकित्सा . अतिपानं मयस्य . उ-

ष्णशुष्कान्यामभस्य सवन्धः . तृष्णनिग्रहस्तृष्णावेगनि-
रोधः . आदिग्रहणैवैवप्रकाराणामप्येषामप्यावारकोपशोष-
कराणामाहारविहारार्थानां ग्रहणम् . श्वेज्जन नादः .
तमस इव दर्शनं तमोद्दर्शनमप्रतिपत्तिः .

अन्नवाहिनामामाशयो मूलं वामपा-
श्वं च । तेषां दुर्घां सर्वं मात्राशिती-
योक्तमवगच्छेत् ॥

अन्नवाहिनां स्रोतसां दृष्टत्वे हेतु कर्म्यं प्रतीकार
च सर्वं ज्ञानु मात्राशितीपमप्यायमवगच्छेत् . तेनैत-
दुक्तं भवति . अन्नवाहिनामितिमात्रसमशानादीनि दूष-
णानि . दृष्टत्वे विवृचिकाशुत्यति . वमनादिका चिकि-
त्सा . शोषं मुखोषम् . मूलमाशयः . उपकायप-
कारद्वारमित्यर्थः . एवं प्राणोदकाक्षसप्तधातुमुखशकृन्वे-
दभेदेन त्रयोदशविधानि स्रोतांसि . तत्र प्राणोदकाश-
वाहिनां दुर्घां हेतुलक्षणौषधानुवृत्तानि .

रसवाहिनां हृदयं मूलं दश धम-
न्यश्च । रक्तवाहिनां यकृत् प्लीहा च ।
मांसवाहिनां स्त्रावानि त्वक् च । मे-
दोवाहिनां टुक्कौ मांसं च । अस्थिवा-
हिनां जघनं मेदश्च । मज्जवाहिनां प-
र्वाण्यस्थीनि च । शुकवाहिनां स्तनौ
शुष्कां मज्जा च । मूत्रवाहिनां वस्तिर्व-
क्षणौ च । शकृद्वाहिनां पकाशयः स्थूलान्त्रं
च । स्वेदवाहिनां मेदो रोमकूपाश्च । ते-
षां दूषणं विविधमहिताहारविहारसुपद्रवान्
पृथक् पृथक् साधनं दोषादिविज्ञानीयाद्य-
थास्वं वृद्धिक्षयलक्षणैः लक्षयेत् ॥

तेषां रसवाद्यादीनां स्रोतसां नानाप्रकारमहिताहार
दूषणम् . तत्र तीक्ष्णमतिनां परिकल्पनीयम् . दूषा-

नामुपद्रवा व्याधयस्ताश्चिकित्सा च . दोषादिनिर्जानार्थोक्तेन
 'रसेऽपि श्लेष्मव'दित्वादिना वृद्धिश्लेष्मलक्षणं लक्षयेत् .
 तन्निन्दुकं भवति । आहारादिविशेषवशाद्भ्रमयोदित्पुं दुष्ट-
 पुं कदाचिद्भ्रमवृद्धिना रोगारतव यथाप्य चिकित्सेति .
 एष सर्वशक्ति वाच्यम् .

व्यथे तु मूर्तसां भ्रममोहकम्यप्रला-
 पाध्मानशूलारुचित्दृच्छदिज्वरातिरुधिरभ्रुति-
 मूत्रपुरीषरोगा मरणं च । तस्मात्प्रो-
 तोविद्धं प्रत्याख्यायोपाचरेत् । उद्धृत-
 शल्यं च सद्योव्रणविधानेन ॥

अनन्तरोक्तातां च खानमां व्यथे शस्त्रादिताडने
 नन्तोर्ध्रमावुद्भवस्तन्मात्रेण . मोतोविद्धं चिकित्सायां प्र-
 न्याख्यानं कृत्वा अमायतामृक्ता देवात् किञ्च भवे-
 दिति शास्त्रानुगमनेनोपाचरेत् . अन्तदशल्यं च सौतोविद्धं
 शन्यमुदश्लेषोपाचरोदिति भवन्धः . केनेत्याह . व-
 क्ष्यमापेन सर्वोव्रणविधानेन .

तत्र मूर्तसामेव विशेषाः सिराध-
 मन्यः । अन्ये त्वन्यत्वामिच्छन्ति सिरा-
 धमनीमूर्तसाम् । केवलं परस्परसन्निक-
 र्पात् सहशकर्मत्वात् सांक्ष्म्याच्च विभक्तक-
 र्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते ॥

मिराधमन्यः सौतेविशेषाः सौतेविशेषाणां
 अन्ये लाक्षायाः मिरादीनां पृथक्त्वामिच्छन्त्येव च बु-
 द्धे . यत् मिरादीनां परस्परविलक्षणतामविभगा इव ल-
 क्ष्यते तत् केवलं परस्परसन्निकर्षादिना हेतुविनयेन .
 महेश बर्म याहकव्य येषां ते तथोक्ताः . मौक्ष्यं
 वृषभना .

अपरे पुनराहुः । मूर्तांसि सि-
 राधमन्यो . रसत्राहिन्यो नाख्यः पन्यानोज्य-

नानि मार्गाः शरीरच्छिद्राणि संयुतासंयु-
 तानि स्थानान्याशयाः क्षया निकेताश्चेति
 शरीरे धात्ववकाशानां लक्ष्यालक्ष्याणां ना-
 मानीति ॥

अपरे पुनराह्यो एवमाहुः . यथा सौतसां श-
 रीरधात्ववकाशानां केषांश्चक्ष्याणांमिन्द्रियगोचराणां क-
 याश्चिदलक्ष्याणामागमान्मानैकगम्यानामेतानि नामानीति .

ते चावकाशाः प्रकुपिताः स्थानस्था-
 न्मार्गस्थाश्च धतुन् प्रकोपयन्ति । तेऽपि कुपि-
 तास्तानि मूर्तांसि मूर्तांसि च मूर्तांसि ।
 धानवक्ष्य धातुन् । तेषां सर्वेषामेव दूषयि-
 तारो दुष्टा दोषाः । ते च प्रायशो दु-
 प्यन्त्यग्निदोषात् । तस्मात्तन्निमित्तान्यायु-
 रारोग्यवलोपचयवर्णोर्जांसि । तत्प्रतिव-
 द्धान्येव च रज्जकादीनि भूताग्रयो धात्वग्र-
 यश्च । तथाश्रमपि तेनैव पकममृतातां या-
 ल्यपकं च विपताम् ॥

सौतोदुष्ट्या धातुदूषण धातुदुष्ट्या सौतोदूषण चा-
 ह त इत्यादिना . प्रकुपिता दुष्टाः स्थानमाशयस्तत्र
 निष्करोति स्थानस्थाः सौतांसि च खानामीति यानि
 सौतांसि दुष्टानि भवन्ति ताप्यन्यान्त्यपि दूषयन्ति . ए-
 व धातुनामपि यत्पम् . तेषां सर्वेषां धातुनां धा-
 न्याशयानां च दुष्टाव यानादीनन्तरेण नाप्यो दुष्टी का-
 रणम् . दोषाणां दुष्टरपि प्रायोर्ध्रमदोषात् . अन्य-
 सुतोमृ .

तत्र पिचविशेषः पाचकसंज्ञोऽग्निरिति
 प्रागभिहितः । अन्ये पुनरावसते दोष-
 धातुमलसन्निपातजनितोऽन्तरूप्या यथानि-
 द्दिष्टाधिष्ठानकर्माग्निरिति ॥

शुभेनादिना वाक्छगममि प्रवर्तते । प्रदी-
 नेदनि वाक्छगमः विरभेदोपस्य पनपवेतिवृ-
 पानमात्तापार्थः । अने पुनगवायोः तितमामिति ने-
 वदति । शोभादिनेदोर्गोपनविशोऽन्वयकरीर ऊष्मा
 मश्याविधानः पाश्यामादिभ्यामिदित्याहुः । अपानम-
 यस्य मन्थन तदवर्षां उच्यते । इहोर्गो उभये-
 षान्वापार्थां भिन्नदधनम् । एतेषामन्तराभिवद्यानता-
 श्च क्रमेण पातुपरिगतोऽपेता शोभतेति ।

स खलु विभिन्नदभ्यवहृतमन्नजानं प्रा-
 ग्निन वायुना कोष्ठमाकृष्टं द्रवैर्विभिन्नसंवातं
 स्त्रेदेन मृदुकृतमभिसन्धुक्षितः समानेनामा-
 श्रायस्थं स्थालीस्थमिवाम्बुतण्डुलमग्निरन्तरग्निः
 पचति ॥

अत्र क्रम्यादिन आहुः । पूर्वेषु सुन्यमानम-
 ज्ज इतिनतरदशनाभिपातजनार्दं प्रयतनीभरितेन प्राणा-
 म्येनानिष्ठेन कण्ठनाभ्या महाद्योतसि विविधं नाभिदे-
 श्चवारिणा समानेन वाभिरार्धमृह्ण्वात्परितभगकलापर्या-
 द आमाशये निधत द्रवेण जन्मादिना विभिन्नसंवातं
 स्त्रेदेन च मार्दवमापादित पाचकेनेव समानेन सुन्धुषि-
 तः प्रदीपितः समन्तराग्निः पचति । यथाविशोऽप्लो-
 यनद्वलं स्थालीरस्य पचति ।

तत्तु सर्वैरसमपि पच्यमानमादौ म-
 धुरीभूतं कफं फेनीभूतमुद्रीरयति । त-
 तो विदग्धमम्लीभूतमामाशयात् च्यवमान-
 मच्छं पित्तम् । प्राप्य च पकादायं क-
 ङ्कुकीभूतमनिलम् ॥

। तत्र चामाशये तदर्थं सर्वैरसमपि पच्यमानं सत्
 प्रथम विदग्धमात्रवशायां माधुर्येण प्रायः तत् कफ-
 दारयेत् । तत्र कूनभूतं यथा दध्यादितः क्षुभितत्
 तममं केनसंभवः । ततश्चामाशयात् पाकेन पचमान-

मम्मीभूतं सत् तदर्थं त्रिवर्तयेत् । कौशल्यात्
 यत् यत्तु पकादयेदिति शोभते इत्येते इत्यु-
 क्तानादशयेत् ।

तत्रैवं चिकित्सां प्रारभे एव च
 आत्मका महाभूताद्येषां वायुना ध्यन्त-
 यथास्तं पशोश्च भूतगुणानाहारस्थानं पचन्ति
 ते पकाः पुनर्यथास्वमेव देहादिनां च
 विकारभूतान् भूतगुणानाश्राययन्ति ॥

। तदाग्निना विभिन्नदभ्यवहृतं सत्तु
 भूताभ्यः पचिष्यात्तः पच्यमानं सत्तु
 गार् पचिष्यात्तनाहातकण्ठं पचति । पचिष्यात्त-
 त्वत्तत् पचिष्यात्तनाहातकण्ठं पचति । कालं यत्त-
 य । सर्वं इत्यर्थोऽप्येतादृशः । तत्रैव त्रिवर्त-
 यः पचयन्तः पचिष्यात्तः पचिष्यात्तः पच-
 यिष्यात्तैव देहात्तु इत्यर्थोऽप्येतादृशः पच्यमान-
 यनाजनेतिहमेव । स्थालीरस्यैवपचति । त-
 महाचूतयथाः

एवं च पकादाहातविधिर्वातकफसि-
 द्वि स्त्रेहादच्छः कारभूतो रमात्तः वि-
 द्वालयथ मलोऽभिमिनर्तने । तन्नां च
 सारगलाभ्यां तदात्यजानापेव कारितुम-
 नां पात्वाभ्यानां यथास्तं शोभते च-
 रम्पेणाशिक्षितप्रार्तानमायुर्गते । शोभ-
 भ्यथ यथाविभागं यथापपेव भावकः
 पुष्यन्ति । उत्तरोचरातुपचयेति च पू-
 षेपां शोभतां यथाकाले सम्पगाहातोप-
 योगेन परिणामयताप्यार्यमानानां नापचयो
 भवति । तत्रथ धात्वाख्याः प्रसारयन्त-
 स्तं स्वमेव पानमनुवर्तन्ते ।
 श्वरारम् ॥

एवमनन्तगतेन प्रकारेण पक्षादधात् ऋी राशीं
 भरतः किट्ट सारथ . यथा नानाप्रकारीषागर्भाद् पृ-
 तात् ग्रहः कल्कश्च . तान्यां सारमलाभ्यां तदात्मका-
 नां सारमलस्वभावानां धात्वात्पाना शर्द,रगुणानां रक्तादी-
 ना मूयादीनां च पारम्पर्येण क्रमशःस्वाविच्छिन्नप्रवाहं कृ-
 त्वा स्रोतास्याप्येते . तेषु यथास्व धातरः पुन्य-
 न्ति . पूर्वस्य रक्तादीर्भातोक्तारात्प्रवेशेऽपि मांसादिभा-
 वगमनेऽपि न पूर्वेषां रक्तादिस्रोतसामिपचया भवति
 किभूतानां पूर्वपातुद्योतसाम् . यथाकालं कालविच्छेदेन
 सम्बन्धाहारोपयोगान्याभ्यमानानाम् . किभूतेनाहारोपयो-
 गेनाह . परिणामवता . तेनैतदुक्तं भवति . स-
 र्देवाविच्छेदेन स्रोतांसि परिणतोऽन्नसारो याति . पूर्वे-
 श्चध पूर्वाण्यामूर्ते . अतस्तेषामनपचयः . तथा
 परिणामेन च धात्वात्प्या देहभारणाः प्रसादाश्च मलाश्च वय-
 श्शरीरानतिक्रमेण स्त्र स्त्र प्रमाणपञ्चत्यदिदिरेयेषोक्त ना-
 विवर्तन्ते . प्रसादाः सारा रक्तमांसकण्डरादीनि . म-
 लः किट्ट कफरुसीकापित्तादि . वयोऽनतिक्रमेणेति बालस्य
 प्रवृद्धस्य चोक्तत् परिमाणार्द्धनलं नेति ज्ञापनार्थम् .
 यथाशरीरमिति महाभारीरेषु प्रसादमलाः प्रभूता भवन्ति .
 लघुदेहेऽप्येषा इति ज्ञापयति .

तत्राहाररसो व्यानविक्षिप्तौ यथा-
 र्शं सप्तसु धात्वशिशु क्रमात् पच्यमानः
 स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव प्राप्तरक्तादि-
 धातुसंज्ञकः कालयद्स्खलितबलप्रमाणो दे-
 हमूर्जेयित्वा धातून् धातुमलाश्च पुष्पाति ॥

तत्रत्यादिनास्मिन् क्रमधातुपाकवादे कर्म दर्शयति .
 आहारस्य प्रधानाभिना पक्षस्य सतः यो रसो भवति
 स व्यानेन हृदयमूत्रभवेन वायुना विक्षिप्तः प्रेरितः स्रो-
 तस्स विनियक्तः सन् धान्यांशु पच्यमानः . विशिष्टनलक-
 रव्यवदेशयोग्यस्वरूपस्थूलो कफाले प्राप्तरक्तादिधातुसंसः का-
 लनुदर्शोच्छ्रितवादी धातून् रक्तादीन् धातुमलाश्च कफादीन्
 पुष्पाति . रक्तं रक्तमेरेव पाकेन भवति . मांसं

मांसमिदं तैल्वैवमादि यथास्वशेऽर्थाः . देहमूर्जेयन् श-
 रीरं प्राणयन् .

अथान्किट्टमच्छं मूर्धं घर्नं शकृत् ।
 रसस्य सारो रक्तं मलः कफो लसीका
 च । रक्तस्य सारो मांसं कण्डरास्ति-
 राथ मलः पित्तम् । मांसस्य सारो
 भेदस्त्वचो वसा च किट्टं कर्णाग्निनासि-
 कास्यरोमरूपभननमलाः । भेदसः सा-
 रोऽस्थिह्लायासन्धयः किट्टं खेदः । अ-
 स्त्रः सारो मज्जा किट्टं केशरोमनखाः ॥
 मज्जस्तु सारः शुक्लं मलोक्षिविद्वत्त्वचां स्ने-
 हः । शुक्रस्य सारमोजः । अत्यन्त-
 शुद्धतयास्य मलाभावः । अन्ये पुनरत
 एव तस्य नेच्छन्ति पाकम् । अपरे पुनः
 शुक्रसारं गर्भमेवामनन्ति ॥

अपेत्यादिना प्रसादमलयोर्विभागं दर्शयति . यो-
 मस्य पाकात् प्रसादः स तस्य सारो यो मलः
 स किट्टः सुनाथम् . अन्नमलस्य पनाच्छभेदेन द्वेवि-
 धम् . लसीका जलसरशी . वसा स्त्रच्छेदः .
 कर्णादिषट्कस्य मलच्छेदेन संबन्धः . कर्णादिषु मलो
 दृश्यते एव प्रननने मेहनम् . सम्बन्धोऽस्तिभानाः पू-
 र्येणुता . अश्यादिः श्रेहो मलः . शुक्रस्य तु क-
 धेण सारसारत्वाच्छुद्धतया मलाभावः . अपरं आवा-
 योः अतः सारादपि सारतत्वाद्भेदोः शुक्रस्य पाक ने-
 च्छन्ति अन्ये त्वाचार्या . शुक्रस्य सारो गर्भं इत्यामनन्तीति .

आभ्यात्मिकानां भावानां समवीक्तिप्रसहे वायो-
 र्दितयेन प्रकारेण संभक्त उच्यते .

वायुः पुनरग्रेराहारस्य च बहल्य-
 तथा तस्मात्तस्मान्मूर्धनाविशेषादमूर्तः श-

इदानीपचन्दः प्रचुरोऽल्पो वा प
ञ्चात्मा कोष्ठे प्रादुर्भवति । एवं च कृ-
त्वान्नमया पचं ददं सर्वे भावाः । ते-
नैव चेदमेवं चिरं व्याप्तमन्तर्यदिः शरी-
रपच्यमनवरतप्रवाहेण स्वास्थ्यवलोपचययु-
क्तं यावत्कर्मोपादानं याप्यते । अन्यथा
त्वन्नरसोत्प्रेषणाद्विषद्वह्नोत्सा वा यथावद-
नभिस्तन्धीयमानधातुप्रवाहमन्तरा व्यवच्छि-
द्यते । व्यापिभाजनं वा भवति ॥

धातुः कोष्ठे प्राणादेभेदेन पच्यतां प्रादुर्भवति ।
कुतो हेतोः ? आत्मा भृङ्गानिसेवात् . कथमाह .
अमेदइतया कदाचिदभेः समन्वेष्ट्याहारस्याल्पतया च .
धातुः कुष्ठोऽल्पैर्नानिसेपादमृतोऽपि सन्ध्यन्वार भवति .
कुतोऽपि पचन्दः . कुतोऽपि प्रचुरः . कुतोऽप्यस्य
इति . अपूर्तोऽजटिनः . तरमात्सर्वे शारीरा यावा
अद्यमयाः . तेनैव चापेनोपिच्छिद्यप्रवाहेण इदमनन्तरो-
त्तेन क्रमेण शरीरं विपरिणमति . अथात्मेत्यन्तमिति .
अहिर्बुध्नोः . शरीरपच्यकं यापयत इति सक्थः .
किमृतं शरीरपच्यकं यापयत इत्याह . स्वात्थ्येन च-
लेनोपचयेन च पुनम् . एतथ यावत्कर्मोपादानमाह .
तदेतुच्छमपरिषयात् . अन्येष्वपि उक्तोऽयम् . इति
कर्मधातुवादः .

अन्ये तु वर्णयन्ति । अभ्यवहृतमा-
त्रस्याहारस्य कण्ठनाडीप्रलुठितस्य महानि-
द्रमवतर्णिस्य यो य एवांशः कायाग्नि-
नावलीढः पाकमुपनीयते तस्य तस्यैव प्रसा-
दारुयो रसलेद्योऽभिनिवृत्तिसमनन्तरं समं
समस्तधातुषु संवृतासंवृतैः प्रविष्टतो विवृ-
तमुत्प्रेष्यासन्नेषु स्रोतस्तु भूयान् प्रथमतः
चान्वेति पर्यायेणेतरेष्वपि । एवमन्नरस
एव साक्षात्सर्वधातुन् केनचिदेव कालभे-

देन पुष्पाति । न पुनर्धातवो धात्व-
न्तरतां स्वरूपोपमर्देन प्रतिपद्यन्त इति ॥

अन्ये पुनराचार्याः अघ्नरसादेव सकलधातुमभवं
वर्णयन्ति . न च धातोर्भवेत्यन्तरादुत्पत्तिमिच्छन्ति .
कथमित्याह . अभ्यवहृतमात्रस्येत्यादि . य एवाहा-
रभागः कोष्ठप्राप्तिसमनन्तरमग्निना संकष्यते तस्यैव तेन प-
च्यस्य योऽजटिनः स तदेव सर्वधातुष्वेतन्मनुगच्छति .
केवल तस्य विशेषः . विवृतमुत्प्रेषु असंवृतेषु स्रोत-
स्तु सारतमपचंशसंशेषु च प्रथममन्वेति भूयोधात्वैति .
इतरेषु संवृतमुत्प्रेषु दूरेषु च विपर्येषण स्वल्पधारेण च-
त्सर्भः . एवमस्मिन् पक्षे केवलमपि कृतस्याकसारस्य स-
कलधातुपरिपाकत्वमुक्तम् . यथोत्तर तु धातुयोत्तां सं-
वृतमुत्प्रेष्यत् दूरदूरतन्मस्य कालभेद अहीकृत एव .
तेन द्वयोरेषि पच्यतेत्यतया न युगपद्धातुसंभवः . ए-
कं धातोर्भवेत्यन्तरादादयन् संवृतत्वदुत्त्वान्यामिति .
सुतोऽयम् .

अग्निस्तु वलभेदेन चतुर्विधो भव-
ति । समो विपमस्तीक्ष्णो मन्दश्च ।
तत्र समो यः सभ्यगेवोपयुक्तमन्नं सम्य-
क् पचति । विपमोऽसम्यगप्युपयुक्तं प-
चति सम्यगपि च न पचति । ती-
क्ष्णोऽसम्यगप्युपयुक्तमाशु पचति । स
एव वर्धमानोऽत्यग्निर्भवति । मन्दस्तु सम्य-
गप्युपयुक्तमुदरगौरवाध्मानविवन्धाटोपान्त-
कूजनमुखशोषवायुस्तम्भादीन्यामलिङ्गानि द-
र्शयित्वा चिरात् पचति । वाद्येनापि च
ज्वालान्नासारम्यकेनाग्निना नैकाकारः सर्वदा
पाको भवति । किमुतान्तराश्रयेणोष्णा-
त्मना समेनापि । तस्मात्तं प्रयत्नतो र-
क्षेत । तत्र प्रवरेण सात्थ्येन समं य-
थास्वमपरंणेतरेण क्रमशः सात्थ्यमापाय

प्रवरेण परिपालयेदोषोपक्रमणीयोक्तेन च वातादिस्तथनेन ग्रहणीरोगविहितैर्शोषघ्न्यापामघोर्गैरिति । भवति चात्र ॥

अभिसन्निधिः । नक्षत्रभेदेनेति अभिसन्निधिः । सप्तम्यम् । सर्वेत्कदिनास्यामिचतुष्टयस्य सप्तम्युच्यते । सप्तम्यो रिक्त्यर्थो इति च । सर्वेताम्ररामायासीत्याद्युक्तप्रकरणे , उदरगौरवदीप्यामिचिन्नादिमङ्गलान्यामि च । केनेनर्पात्यादिना नादरस्यातेः प्रथमपरिद्वन्द्वीद्वयं दर्शयति । तत्रैति निर्यारणे . समस्युदममिद्वन्द्वेन साम्येन सर्वेताम्रयेन र्थोदितगत् रिषमादीनामीनितरेणाप्रवरेण साल्येनामर्वरमाभ्येन यथादीप साल्यमापय प्रवेरेण परिपालयेत् . दोषोपक्रमणौपात्तया वातचिकित्साया विषयम् . पित्तविश्रमया तीक्ष्णम् . कृत्वापिष्णमया च मन्द चिकित्सेत् . वातादिमहणीशोषोक्तेन विधातेन क्रमेण विषमादीनोपघर्षोर्गोष्यापघर्षोर्गश्च . भवति चात्रैति पचारभेदे तिष्ठिः .

स्वधातुसमवर्णानि शृत्तस्थूलान्यणूनि च ।
स्रोतांसि दीर्घाण्याहृत्या प्रतानसहस्रानि च ॥
आहारश्च विहारश्च यः स्यादोषगुणैः समः ।
धातुभिर्विगुणो यश्च स्रोतसां स मद्पकः ॥
अतिप्रशुचिः सङ्घो वा सिराणां ग्रन्थयोऽपि वा ।
विमार्गतो वा गमनं स्रोतसां दुष्टिलक्षणम् ॥
विसानामिव सूक्ष्माणि दूरं विप्रसृतानि च ।
द्वाराणि स्रोतसां देहे रसो यैरुपवीयते ॥

स्रोतासि स्वस्य धातोर्वर्णैः समानि । रक्तयो-
स्तसि रक्तवर्णानि . मांसस्रोतसि मांसवर्णानिव . सर्व-
त्र वाप्यम् . क्वापिचिद् स्थूलानि . क्वापिचिदणूनि
पुष्पमणी . प्रतानसहस्रानि षड्विधदेकमहोष्याह्युक्तानि
देवां च स्रोतसामाहारो विहारश्च मद्पकः . किञ्चूत
आह , दोषस्य वातादीनामन्वतमस्य गुणैः समः

तथापि यो वातादीनामन्वतमस्य समगुणोऽपि भावित-
विद्यः . एव भावोर्ग्युत्पाराशो विहारश्च गुणैर्वि-
रितः स एव तस्य स्रोतसो द्रव्यः . श्रोतस्य .

अपामस्य साः विगता जल्पेन सप्तधातुमिष्या-
णोदीत्याह वैशदिश्यादिना .

कैचिदाहुरदोरात्वात् पदहादपरं परं ।
यासात् मयाति शुक्रत्वमन्नं पाकक्रमादिभिः ॥
दृष्यादीनि मभावेण सद्यः शुक्रादि कुर्वते ।
मायः करोत्यदोरात्वात् कर्मान्यदपि भेषजम् ॥

मत्तवपमेतत् पाकक्रमादिभिर्गोष्यापिणतेः सन्धीदिने-
रसंभवं प्रदर्शयति . ननु वैकृतिपक्षेनादि दृष्यादीनां
स्रादिफलं ह्यं तद् कथयित्वाह . दृष्यादीनांसा-
दि प्रभावः सर्वविद्यापिनी शक्तिः . एकैनादिसन्धेन
वन्वतर्पणादीनां महत्त्वम् . द्वितीयेन बलनृष्यादीनां प्र-
हणम् . एकाहःपङ्कजमासभेदेन मत्तवपे स्थिते प्रभासा-
देव वाहटः सर्वशासतिज्ञानं दर्शयति प्राप इत्यादिना .
न केवलं दृष्यादि यावद्व्यदपि भेषजं प्रायः अहोरा-
त्रादेव कर्म करोति . अहोरात्रमतिक्रम्य घृतलेहादीनां
यद्यपि भावाभ्यासेन रोगोपशमास्त्यकार्यनिश्चितिसाधयि ते-
षां दिनाशुदिन कार्यकर्तृत्वं विद्यत एवेति प्रदर्शयार्थं
प्रायोप्रहणम् .

कफः पित्तं मलः खेपु मस्वेदो नखरोम च ।
श्लेहोऽक्षित्वस्त्रिशाभोजोधातूनांक्रमशो मलाः ॥
समः समाने स्थानस्थे विषमोऽपिर्विमार्गणे ।
पित्ताभिर्मूर्च्छिते तीक्ष्णोमन्दोऽसिन्कफपीडिते ॥
ज्ञातेऽशौ च्रियते युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते तस्मात्तं मयन्नेन पालयेत् ॥

इति सिराविभागो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

पूर्वोपमेव संपहर्षोऽनाह . क्व इत्यादि .
 कृदादीनि रसादीनि कथंन मन्त्राणि . रसरय कृशो रसा-
 रय पित्तम् . मांशस्य कर्पूनागिकादिदोर्नामलानि . भेदनः
 प्रवेदः . अग्नी नरातोम . मसो मेपादिप्रदः .
 पूर्वैरेव संपहर्षोऽनन्तम् . अविहृताः गमानः सप-
 र्यामः कारणम् . विहृन्तु विपमारीनाम् , सुवेप-
 मुन्यद् .

इतीन्द्रविरचितायामष्टाह्नसंपहर्षव्याख्यायां
 षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

पूर्वमिवाप्याहारमभ्रयोनिनमुत्तम् .

अथातो मर्मविभागं नामाध्यायं व्या-
 ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
 महर्षयः ॥

सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तत्र चतुश्च-
 न्चारिंशच्छाखासु । षड्विंशतिरन्तराधौ ।
 सप्तत्रिंशदूर्ध्वम् ॥

सर्वेदिमन्तरि सप्तोत्तरं मर्मणां शतम् . तत्र
 शाखात्रयुधये प्रत्येकं शाखायामेकादश मर्माणि . आ-
 हदादा चायकमध्येः षड्विंशतिः . शीवादी सप्तवि-
 षत् . एकरिम्बु सविन् एकादशानां मर्मणां विभा-
 गाः प्रदर्शयन्ते . एतेन शाखात्रये त्रैविंशत्प्रमन्त्रव्यम् .

अथैकास्मिन् सविन्न मध्यमांगुलिम-

भित्तो मध्ये पादतलस्य तलहृदयं नाम म-
 र्मं तत्र विद्वस्य रुजया मरणम् । अं-
 गुष्ठांगुल्योर्मध्ये क्षिप्रं तत्राक्षेपकेन मरणम् ।
 क्षिप्रस्योपरि ब्रह्मगुले उभयतः कूर्चः । त-
 त्र पादस्य भ्रमणवेपने भवतः । गुल्फ-
 सन्धेरथः कूर्चेशिरः । तत्र रुजाशोफौ ।
 पादजङ्घयोः सन्धाने गुल्फः । तत्र रु-
 क् स्तब्धसक्थिता पण्डता वा । पार्णिण
 प्रभृतिद्वादशभिरङ्गुलैर्जंघामध्ये इन्द्रवस्तिः ।
 तत्र शोणितक्षयान्मरणम् । जङ्घोर्वोः स-
 न्धाने जानु तत्र खञ्जता ॥

पादतलमध्ये मर्मांगुल्यभिमुखेन तलहृदयं नाम
 मर्मं तत्र विद्वस्य रुजया मरणम् . क्षिप्रे विद्वस्या-
 क्षेपेण मरणम् . अक्षेपौ वातव्याधिषु वक्ष्यमाणलक्ष-
 णः . कूर्चः क्षिप्रस्योपरि ब्रह्मगुले . उभयत इति
 पाददृष्ट्या पादतल यावद् . तत्र कूर्चं विद्वस्य
 पादभ्रमणवेपने भवतः . वेपनं कम्पनम् . गुण्डस-
 न्धेरथः कूर्चेशिरो नाम मर्मं . तत्र रुजाशोफौ भव-
 तः . तत्रैतत् विद्वस्यैल्लतुवर्ते . पादस्य जङ्घा-
 याश्च सन्धाने शिपतो गुल्फः रुजादिकरः . पण्डता
 अयोपियोग्यत्वम् . जंघामध्ये त्विन्द्रवस्तिः . तत्र
 रक्तक्षयान्मरण भवति . जङ्घोर्वोः संगमे स्थितं जानु
 तत्र खञ्जता भवति . तत्रो विहृन्नादः .

जानुनस्यङ्गुलादूर्ध्वमुभयत आनिः।
 तत्र शोफाभिष्टुष्टिस्तब्धसक्थिता च ।
 ऊरुमध्ये उर्वी तत्र रक्तक्षयात्सक्थिशोपः ।
 उर्व्यास्तूर्ध्वमधो वक्षणसन्धेरुल्लूले लोहि-
 ताक्षम् । तत्र रक्तक्षयान् पक्षाघातः ।
 वक्षणदृष्टपणमध्ये विटपम् । तत्र पाण्ड्य-
 मल्पशुक्रता वा । सक्थिवद् बाहोः ।

विशेषस्तु गुल्फो मणिवन्धः तथा जानु-
कूर्परम् । तयोर्व्यथे कुण्ठिता । त्रिष्टप-
च च कक्षासमध्ये कक्षाधरः तत्र कुण्ठित्वम् ॥

अतिरूपभयतः उरौ जानुनरूपशुनारूपै ही दि-
शौ व्याप्य वनेत इत्यर्थः . अगादिहरः . उन्म-
दये स्थिता उर्वा . तद्विषादप्रथमसतिप्रसोपः
उरोर्मले वधनसन्धेरपलाटोहिताशम् . ता तक्षश्या
पश्यामो भवति . वधनशुणयोर्मध्ये त्रिष्टप नाम .
तत्र पण्डता अथवा अल्पश्रुता भवति . इति त-
त्त्वद्वयसिद्धिर्ननुर्वाचोसिरोगुन्नेन्द्रवलिनावाप्युर्वालोहिताश-
त्रिष्टपान्यकादशकरयाः शाराया मर्मणि . तद्भेदं सा-
ताप्येऽपि विज्ञेयम् . केवलं वादोः केवाविश्यादि वि-
शेषः . तदेवोच्यते . यथा ज्ञाप्यारणयोः सन्धी गु-
ल्फः तथा करप्रपायोर्मैणिवन्धः . यथा ज्ञयोर्वोः सग-
मं जातु तथा प्रपाणिसवाहुमदये कूर्परः . जानुनि
विदे यथा सज्जता कूर्परि विदे तथा कुण्ठिता . कु-
ण्ठित्विद्वद्वरः . तथा वधनशुणयोर्मध्ये त्रिष्टपं तथा
कक्षाधरमदये कक्षाधरः . तस्मिन्विदे शुण्ठित्वम् .

वातवर्चोनिरसनः स्थूलान्तरप्रतिवद्धो
गुहः । तत्र सद्योमरणम् । अल्पपां-
सशोणितोऽभ्यन्तरतः कक्ष्या धनुर्वक्र ए-
कद्वारोऽधोष्ठुसो वस्तिः । तत्रापि स-
द्योमरणमशमरीत्रणाहने । तत्राप्युभयतो
विद्धे न जीवति । एकतोभिन्ने भ्रूवस्ता-
ची व्रणो भवति । स तु पक्षेनोपग्रा-
न्तो रोहति । पक्षापाशयमध्ये नाभिः त-
त्रापि सद्योमरणम् ॥

गुहः स्थूलान्ते श्रितिवर्जो वातादिनिरसनकर्मा-
तस्मिन्विद्धे सद्योमरणम् . पत्तिररुचममशोणितः कक्ष्या
मध्ये पुच्छो वक्रो अनुर्वत् . दाधे मूत्र स चास्थिकः अपां-

एकम् . तत्रापि वक्रो विदे मरण भयन्तरमतिपातते वा-
प्यन्तराशये व्याप्यो मार्गानां विदे वक्रो मरणमेव .
अमरानिनेत्येत्सो विदे वक्रो मृग्यमती मर्णा मर्णि
सुवेणम् . न केवलं कालिरव विदः संवेतो मर-
णा मर्णाणिपिभयन्तराधेः .

कोष्ठवधसोः स्तनयोश्च मध्ये सत्व-
रजस्तमोविधानमापाशयशारं हृदयं तत्रा-
पि सद्योमरणम् । स्तनयोरचस्तादृशगु-
लमुभयतः स्तनमूले तयोः कफपूर्णकोष्ठ-
स्य मरणम् । स्तनचूचुहयोर्दुर्ध्वं गद्गु-
लमुभयतः स्तनरोहिते । तयोः शोणि-
तपूर्णकोष्ठस्य मरणम् । उभयतोरसोर्ना-
द्धो वातवहे अपस्तम्भां तयोः शोणि-
तपूर्णकोष्ठतया कासश्वासाभ्यां च मरणम् ।
अंसकृद्दयोरथः पार्श्वयोर्हृपरिभागयोरपाला-
पो तयोः पूषत्वमापन्नेन रक्तेन मरणम् ॥

कोष्ठवधसोः स्तनयोश्च मध्ये स्थित सत्त्वरजस्त-
मतामोविधानमापाशयशारं तु हृदयम् . तत्रापि विद्वरकं
सद्योमरणम् . तयोर्विति . स्तनमन्त्रयोर्विद्धयोः वृच-
की स्तनमूर्तो श्यामी . उरति एभयतो दे वातवहे
नाज्जावपन्तम्भो नाम मर्मनो . अंतपाश्वन्तरयोर्मध्ये
किञ्चि पार्श्वभागे अपन्तयो तयोर्मध्ये विद्धयोनि तयो-
मरणम् . अपि तु पूषत्वमारमे रक्ते .

पृष्ठवंशमुभयतः मतिश्रोणीकर्णावस्थि-
नी कटीकतरुणं । तयोः शोणितक्षयात्
पाण्डुर्विचर्णो हीनरूपो क्षियते । पार्श्व-
योर्नयनवह्निर्भागं पृष्ठवंशमुभयतः कुकुन्द-
रो । तयोः स्पशज्ञानमयःकाये चेशाना-
शश्च । श्रोणीकर्णयोर्हृपरिभागेच्छादनी पा-
श्वान्तरप्रतिवद्धो नितम्बो । तयोरथःका-

ये शोफो दीर्घल्यं मरणं च । अधः
पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ जघनपार्श्वमध्ये तिर्यग्-
ध्वं च पार्श्वसन्धी । तयोः शोणितपू-
र्णकौष्ठतया मरणम् ॥

पृष्ठवंशमुर्ध्वगतः पृष्ठवंशस्य द्रव्योः पार्श्वयोर्वे प्रति-
श्रीर्णाकर्णोवस्थितनी रिपते ते कटाकतरुणे मर्मणी .
धीण्याः कर्णाकर्णितरात् शोफोर्णौ . पृष्ठवंशस्य पा-
र्श्वयोर्मर्मणोः कुकुन्दरो . तौ च जघेनादहिः कट्याः
पश्चिमो भागो जघनम् . पृष्ठवंशस्य द्रव्योः पार्श्वयोः
श्रीर्णाकर्णयोश्चपरि पार्श्वान्तरमध्यप्रतिबद्धौ पक्षाशयस्य छा-
दने नितम्बी मर्मणी . पार्श्वान्तरप्रतिबद्धौ . सव्य-
पार्श्वस्यः सव्ये प्रतिबद्धः . अपसव्यभ्रपसव्ये . तत्र
बाध उर्ध्वं तिर्यक् च प्रतिबद्धौ पार्श्वसन्धी . ते च
जघनपार्श्वयोर्मध्ये भवतः

स्तनमूलयोरार्जवेनोभयतः पृष्ठवंशं वृ-
हत्वी । तयोः शोणिततातिप्रकृत्तिनिमित्तै-
रुपद्रवैर्मरणम् । पृष्ठवंशमुभयतो वाहुमुख-
संबद्धे अंसफलके । तयोर्वाहुस्वापशोपी ।
श्रीवावाहुशिरोमध्यैऽस्तपीठस्कन्धवन्धनावसौ ।
तयोः स्तब्धवाहुता ॥

पृष्ठवंशस्य द्रव्योः पूर्वोक्तयोः स्तनमूलयोरार्जवेन
तिर्यक् स्पष्टदिग्मद्गनेन बृहत्वी मर्मणी . अंसफलके
पृष्ठवंशस्य द्रव्योः पार्श्वयोः वाहुमूले च प्रतिबद्धे तयो-
र्मध्यं इति सर्वेय सन्धयः . अंते श्रीवादिमध्यमी स्क-
न्धयोः अंसपीठयोश्च सन्धायौ . एव शरीरे वस्तिनी-
मिहंश्यं द्वे स्तनमूले द्वे स्तनरोहिते द्रावपरिभ्रमौ द्रा-
वपालावौ द्वे कटाकतरुणे द्वे कुकुन्दरे द्वौ नितम्बौ द्वौ पा-
र्श्वसन्धी द्वे बृहत्वी द्वे अंसफलके द्वावतापिणि पृथ्वि-
शक्तिर्मर्मण्यन्तरावौ . ऊर्ध्वमुच्यते .

कण्ठनाडीगुभयतश्चतस्रौ धमन्यः ।

तासां द्वे नीले द्वे मन्ये । तासु मू-
कता स्वरवैकृत्यं रसाग्राहिता वा भव-
ति । श्रियायामुभयतः पृथक् चतस्रः सि-
रामातुकास्तासु सद्योमरणम् । शिरोम्री-
वयोः सन्धाने कृकाटिके । तयोश्चलमू-
र्धता । कर्णपृष्ठयोरधस्संश्रिते विधुरे ।
तयोर्वाधिर्यम् । घ्राणमार्गमुभयतः श्रो-
त्रमार्गप्रतिबद्धावभ्यन्तरतः फणौ । तयो-
र्गन्धाज्ञानम् । ध्रुवोः पुच्छान्तयोरधो-
क्ष्णोर्वाह्यतोऽपाङ्गौ तयोरान्ध्यम् । ध्रुवोः
पुच्छान्तयोर्दृश्यनुकर्णं ललाटे शंखौ ।
तयोः सद्योमरणम् । ध्रुवोरुपरि निम्नयो-
रावर्तौ । तयोरान्ध्यम् । दृष्ट्युपघातौ वा ॥

कण्ठनाडीगुभयतश्चतस्रौ धमन्यः ।
एकामन्या . तथैव द्वितीये तासां व्यधि मू-
कत्वादिक् भवति . श्रीवाया द्रव्योः पार्श्वोः अष्टौ सि-
रा मातुकाइयाः . उभयपार्श्वे शिरसो श्रीवायाश्च स-
न्धाने कृकाटिके मर्मणी . तत्र विद्वरय चक्षुशीषिता .
कर्णयोरधो विधुरे घ्राणसोनसोर्ध्वयोः पार्श्वयोरन्तःशिरसि ग-
ल्लप्रदेशे फणौ नाम्ना मर्मणी . तौ च श्रोत्रस्रोत-प्र-
तिबद्धौ . तयोर्व्यधे गन्धाज्ञानम् . ध्रुवोः सव्यधिपोः
पुच्छान्तयोर्वाह्यान्तयोरधं अक्ष्णोश्च बहिरुपाङ्गौ मर्मणी .
ललाटे ध्रुवोः पुच्छान्तयोश्चपरि कर्णमनु कर्णं प्रति शंखौ
नान् मर्मणी . तयोर्व्यधे सद्योमरणम् . ध्रुवोरुपरि
निम्नयोः प्रदेशयोरावर्तौ नाम्ना द्वे मर्मणी . तयोर्व्यधे
आन्ध्यमर्दनं . अथवापघातमार्गं दृष्टेः .

शंखयोरुपरि कैशान्त उत्स्रेपौ । तं-
योः संशल्यः पाक्वात् पतितशल्यो वा जी-
वेन्नोद्भूतशल्यः । ध्रुवोर्मध्ये स्थपनी ।
तत्रोत्क्षेपवत् । पंथ सन्धयः शिरसि ति-

र्यगूर्ध्वं च सीमन्ता नाम । तेषुमाद्भ्रमाचित्त-
नाशैर्मरणम् । जिह्वाप्राणाश्लिष्रोत्रतर्पणी-
नां सिराणां तालुनि सन्निपातः । ता-
सां मुखानि चत्वारि शृङ्गाटकसंज्ञानि ते-
षु सद्योमरणम् । मस्तकाभ्यन्तर उप-
रिष्ठात्सिरासन्धिसन्निपातो रोमावर्तः सोऽधि-
पतिर्नाम । तत्रापि सद्योमरणं भवतीति ॥

शंखयोरुपरि केशवसानमर्मादे उत्प्रेषी मर्मणी
तयोर्विद्धः सन् सशस्यो जीवति पाकाद्वा स्वयंपतिते जी-
वति । उद्वृत्तशस्यो न जीवेत् । भ्रुवीर्मध्ये रथ-
पती नाम मर्म तत्रोत्प्रेषणत् सशस्यो जीवेत् । पाकात्
पतितशस्यो वा . तत्र च उद्वृत्तशस्यः न जीवेत् .
पत्र शिरसि कपालानां सन्धयः पञ्च मर्माणि . तत्र
द्वौ ललाटपार्श्वयोः . केशान्तापरिधौ द्वौ . कृका-
टिकापार्श्वोरुर्ध्वयोः सन्ध्या . तयोःरुपरि त्रिषुष्टुदसन्धिः
सीमन्तात्तेषु विद्येषुन्मादादिमर्मणम् . जिह्वादिस्तर्प-
णीनां सिराणां तालुनि सन्निपातो भवति . तासां या-
नि बहूनामपि चत्वारि शृङ्गानि तानि शृङ्गाटकाख्यानि-
मर्माणि . तेषां प्यधे सद्योमरणम् . अन्तर्मस्तक स-
र्वोर्ध्वसिरासन्धीनां सगमो रोमावर्तो नाम मर्म . स
एवाधिपात्यः . एवं द्वे नीले द्वे मन्ये अष्टौ मातु-
काः द्वे कृष्णाटिके द्वे विद्युरे द्वौ पृष्ठी द्वावपादौ
द्वौ शस्त्रौ द्वावाचनौ द्वायुत्प्रेषी एका रथपती पञ्च सी-
मन्ताश्चत्वारि शृङ्गाटकान्येकोऽधिपातपर्याय आवर्त इत्येता-
नि सप्तविंशत् शिरसि मर्माणि . मर्मणां नाम रथा-
न च ज्ञातम् . लक्षणं तु न ज्ञातमतस्तादृशानार्थ-
मुच्यते .

सामान्यलक्षणं पुनर्मर्मणां पीडिते
रुजोत्पत्तिविषयं च स्पन्दनम् । सामा-
न्येनैव च ॥

देहमसामिर्गुरुता संमोहः क्षीतकामिता ।
स्वेदो मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मविद्धस्य लक्षणम् ॥

अपि च मरणकारित्वान्मर्म . तत्
पुनर्मांससिरास्त्रावास्थिसन्धिसन्निपातः । ते-
न तस्मिन् पीड्यमाने विश्लेषतः प्राणावा-
धः । बाहुल्येन तु निर्देशः । तस्मान्मांसा-
द्याश्रयतो मर्माणि पञ्चधा भिद्यन्ते ॥

सामान्येनेत्यादि . सर्वमर्मणामिद् लक्षणमित्यर्थः .
विषयमनेकरूपम् . सामान्येनैव तैलस्य देहप्रभुभिरित्यादि-
ना सन्धयः . प्रवृत्तिः छेदाद्यनवबोधः . संमोहो मू-
र्च्छा . अपि चेति समुच्चये . मरणकारित्वान्मर्मोति नि-
र्वचनम् . तत् पुनर्मर्मं मांसादिसन्निपातत्तेषां मिथी-
भावेनैकवाचस्पानं तेन हेतुना तस्मिन् पीडितेऽधिक प्रा-
णानामवाधो भवति . मांसादीनां पदानां यद्यपि मि-
थीभावेन सर्वे मर्म भवति . तथापि यांश्च मांसम-
र्मसिरामर्म इत्यादिव्यपदेशः स बाहुल्यकृत एव . य-
त्र मांसस्य बाहुल्यं तत्र मांसेन व्यपदेशः . यत्र
सिराणां तत्र सिराभित्तेयमन्यत्रापि वाच्यम् . एव मां-
सादिभेदेन पञ्चधा मर्माणि .

तद्यथा । तलहृदयन्द्रवस्तिगुदस्त-
नरोहितान्येकादश मांसमर्माणि । सर्वा-
लोहिताख्यनाभिहृदयस्तनमूलापस्तम्भापा-
लापपार्श्वसन्निवृद्धतीनीलामन्यामातुकाफ-
णापाङ्गस्थपर्णाशृङ्गाटकान्येकचत्वारिंशत् सि-
रामर्माणि । सिमकूर्चकूर्चेशिरोविटपकक्षा-
धराणि वस्त्र्यंसविद्युरोत्क्षेपाः सप्तविंशतिः
स्तावमर्माणि । कटीकृतकृणनितम्बांसफ-
लकक्षेत्रास्त्वष्टावस्थिमर्माणि । गुल्फमणि-
वन्धजानुकूपेरुकुन्दरकृकाटिकावर्तसीमन्ता-
धिपतयो विंशतिः सन्धिमर्माणि ॥

तत्रैकादश मांसमर्माणि . तद्यथा चतुर्षु करच-
रणेषु चत्वारि तलहृदयानि . चत्वारिन्द्रवस्तयः . एष्ये

युद्धो दे स्तनरोहित इति . एकचत्वारिंशत् मिरामर्माणि . तद्यथा . चतस्र उर्ध्वभन्तारि लोहिताराणि एका नाभिरके हृदये दे स्तनमुष्टे द्वावपलम्भौ द्वावपात्स्यौ द्वौ पार्श्वपत्नी दे वृहत्सौ दे नाळे दे मन्ये अष्टौ मानुषाः . द्वौ कर्णा द्वावपाहावका स्थपनी चत्वारि शृगादकार्नाति . सप्तविंशतिः स्तारमर्माणि . तद्यथा . करचरणेषु चत्वारि त्रिंशणि चत्वारः कूर्चाः . चत्वारि कूर्चशिरांसि दे विदरे द्वौ कक्ष्यावरो चत्वारि पाण्य . एकां चन्तिः . हाथमौ दे विदरे द्वाकृन्नेपाति . अष्टारिण्यर्माणि . तद्यथा दे कटीकरुणे द्वौ निनुर्वो द्वावृत्तकौ द्वौ शेरारोपति . विंशतिः सन्धिमर्माणि तद्यथा . द्वौ कुक्को द्वौ मणिवर्था दे जानुनी . दे कूर्परे द्वौ कुकुन्दरो दे कृकाटके द्वौ आवर्तो पञ्च सोमन्ना . एक अभिपतिरिति .

पुनश्च पञ्चधा गुद्वर्तिस्तनाभिहृदय-
मानुष्याश्वशृङ्गाटकाधिपतय एकोनविंशतिः
सन्ध-प्राणहराण्यप्राण्येवन्वात्तेषां सप्तत्रिंशत्यभ्य-
न्तरं कालः ॥

तामि च मानादिभेदन पञ्चशेकानि पुनरन्येन प्रकरणे मयःप्राणहरत्यादिना पञ्चधोप्यन्ते . कानिचिन् मयः प्राणहराणि . कानिचिन् कालान्तरप्राणहराणि अग्न्यानि विगन्ध्यानि . अग्न्यानि वैकन्यजननानि अग्न्यानि रुजाकराणिनि पञ्चप्रकाराः . तेषु मयःप्राणहराणि गुदवर्तिस्तनाभिहृदयानि चत्वारि अष्टौ मानुषाः द्वौ शैलौ चत्वारि शृगादकार्ण्येकांश्वर्षाभिरत्वेकोनविंशतिः . आमोदयत्मानुपरणहेतुः . सप्तपञ्चान्तरं प्रथमदिवसादिति .

तलहृदयभिमन्द्रवस्तिवक्षोमर्मकटीकरुणनितम्बपार्श्वसन्धिबृहतीसीमन्ताह्रयास्त्रिशत् कालान्तरप्राणहराणि सौम्याथियत्वात्तेषां पञ्चाभ्यन्तरं कालः । तेष्वपि तु त्रिंश्राणि कदाचिद्वाशु ॥

यद्यदिगन्धमर्माणे कालान्तेण पित्रिविने प्राणहराणि . पश्याम्यन्तरे वा प्रहारादिवजादनियम . तद्यथा . चन्तारि तलहृदयानि चत्वारि त्रिंश्राणि चत्वारि इन्द्रवत्तरः अष्टौ वक्षोमर्माणे स्तनमुष्टरतनरोहितापरस्तभापात्पात्स्योनि दे कटीकरुणे द्वौ नितम्बो द्वौ पार्श्वपत्नी दे वृहत्सौ पञ्च सोमन्ना इति तयस्विपत् . तेषाम् मध्ये त्रिंश्राणि सद्य प्राणहराण्यपि भवति .

उत्क्षेपौ स्थपनी च त्रीणि विग-
ल्यन्नानि वायव्यन्वात् । शल्यमुखावरु-
द्धो हि यावद् वायुस्तिष्ठति तावज्जीवति ॥

त्रीणि विगन्ध्यानि तानि वायव्यानि . शल्य आहृते वायोर्धनं निरोमगच्छ जावत्यन एव विगल्यन्नाम न नु मशक्यम् . तत्र द्वावृत्तपावेका स्थपनीति त्रीणि .

कूर्चजानुकूर्पराण्युर्वीलोहितास्यविट्ट-
पकक्षाधरकुकुन्दरांसफलकनीलामन्याकृका-
टिकाविधुरफणापाहायताश्रतुश्रत्वारिशद्वैक-
ल्यकराणि सौम्यत्वात् । सोमो हि श्लैथ्य-
शैत्याभ्यां प्राणान् धारयति । तान्यपि
च कदाचिदभिहतानि मान्यन्ति ॥

चतुश्चत्वारिंशदिकल्प च कुर्वन्नि सौम्यगतं माग्नि-
नि . तत्र चत्वारि कूर्चानि दे जानुनी द्वौ कूर्परो चतस्र आणयधनय उर्ध्वः चत्वारि लोहितााराणि द्वौ त्रिंशो द्वौ कक्षावरो द्वौ कुकुन्दरो द्वावर्षो द्वावंपक-
लकौ दे नाळे दे मन्ये दे कृकाटके दे विदरे द्वौ कर्णा द्वावपाहौ द्वावपत्नीरिति . एतानि चतुश्चत्वारिंशत् कदाचिन्मारयन्त्यतिपात्वात् .

कूर्चशिरोगुल्फमणिवन्धास्त्वष्टौ रुजा-
कराण्यमिवापुसोमगुणवाहुल्यात् । अग्नि-

वायु हि विशेषेण रुजाकरौ । सोमस्तु
प्राणानवलम्बत इत्युक्तम् ।

अर्था मर्माणि रजाकराणि मीमांसित्वाप्यात्मकत्वात् .
चत्वारि कूर्चशिरासि ई गुरुर्का ई मणिचन्धावित्यष्टौ .

अन्ये त्वाहुः । मांसादीनां प-
ञ्चानामपि विवृद्धानां समवायात् सद्यः प्रा-
णहराणि । एकैकहीनानामल्पानां च क-
मादितेराणि स्वभावत एव च ॥

अन्ये त्वाचार्या आभियवः हेतुं परित्यज्य सद्यःप्रा-
णहरत्वे पूर्वोक्तमासादिपञ्चकन्यातूनाधिकभावेन विवृद्धस्य
हेतुत्वं वदन्ति . यथा गुदादीनामेकानविंशतेर्मांसादीनां
समानाधिकानां मक्षिपातस्तदा सद्यःप्राणहरत्वमित्यर्थः .
आदिशब्देनाभिधत्वापुमिरामरीनां ग्रहणम् . इतराणि का-
लान्तरप्राणहरादीनि चत्वार्येकैकेन हीनानां मांसादीनां स्व-
भानां च मक्षिपातइवन्तीति . तेन मांसादीनामन्य-
तमनैकेन हीनानां कालान्तरप्राणहराणि . द्विहीनानां
विशयगन्तारि . विहीनानां वैकन्यजननानि . एक-
स्यैव मद्रत्वात् रजाकराणि . सुशुनः पठेति इवीः
सपानादीनि . तत्र वेपथामहे .

अन्ये वदन्ति । प्रतिनिपतकमी-
णि चन्द्रमूर्यायस्कास्तोपलानामिवाञ्चुवहि-
काळलोहसंश्लेषाः तथा च छिन्नेषु च-
र्मवस्वपि पाणिपदेषु स्वभावत एव न मृत्युः ॥

अन्ये त्वाचार्या न मीम्यमिषःपारिकं हेतुं वद-
न्ति . . नापि विशिष्टस्य मांसादेः मक्षिपातम् . अपि
तु स्वभावमेव हेतुःवेनोद्दिशन्ति . यथा चन्द्रकान्तादी-
नामन्यतूनमादी . तथा . चर्ममर्मांश्रये पाणिपदे छि-
न्नेषु मृत्युर्न भवतीत्यपि स्वभाव एव हेतुः .

अपरे पुनरत्रापि हेतुमाहुः । पा-
णिपादच्छेदे हि सिराः संकोचमायान्ति ।
ततोल्पासूक्ष्मवृत्तेर्जावितम् । मर्मव्यथे त्व-
तिरक्तद्युतितो वायुर्वैकृतेन च मरणम् ।
तस्मान्मर्माभिहनस्य तदङ्गमाशु सन्धिदेशा-
च्छेदनीयम् । अतिहतानां तु मर्मेण
यथास्वं पूर्वं पूर्वं च कर्म ईपदन्ते वा ह-
तानाशुचरोचरमेव ॥

अपर इत्यादि सुवागम् . तस्मान्मर्ममथ्यमिहतर
तदर्थं यस्मि मर्माश्रितं तत् सन्धिदेशाच्छेदनियम् . म-
न्यां छिन्ने संकुचिताः सिरा रक्तं न मुञ्चन्त्वतो जीवि-
त न लजेत् . तथा च मर्मणा सद्यःप्राणहरणादिकं प-
ञ्चविध कर्मांतम् . तथातिहतानां मर्मणामान्यांय कर्म
पूर्वं पूर्वं च भवति . एतदुक्तं भवति . गुदादी-
नामभिहतानां स्वकीय सद्यःप्राणहरणमेव तथा च पूर्वी-
संभवः . तल्लहृद्वादीनामभिहतानां स्वं कर्म काला-
न्तरप्राणहरत्वं कदाचिन्तु पूर्वमपि सद्यःप्राणहरत्वं भव-
ति . उज्वेपादीनां स्व कर्म विगन्धत्वं न तु पूर्वं
संभवति . अथवा कालान्तरप्राणहरणमपि . कूर्चा-
दीनामभिहतानां स्व कर्म वैकन्यकरणम् . कदाचित्तु पू-
र्वमपि भवति कालान्तरप्राणहरणम् . विशान्यजननं पू-
र्वमपि न संभवत्यमेवयान् . कूर्चशिरःप्रभृतीनां चा-
भिहतानां स्व कर्म रजाकरणम् . कदाचित्तु पूर्वमपि
भवति वैकन्यकरणमित्युक्तमभिहतानां यथात्वं पूर्वं पूर्वं च
कर्म . यथा तु तानि मर्माणीषदकोणं स्तोकेनाभिधा-
तेनाभिहतानि भवन्त्यन्ते वा पर्यन्ते याभिहतानि भवन्ति .
तदा तथासुतरमेव . तेन सद्यःप्राणहरणार्थापदन्ते या-
भिहतानामुत्तरं कर्म कालान्तरप्राणहरणम् . कालान्तर-
प्राणहरणार्थापदन्ते याभिहतानामनन्तरमुत्तरं कर्म वैकन्य-
करणम् . विशान्यजननं न संभवत्यनन्तरमपि . वि-
शान्यभ्रानामर्मे वेपथ्याभिहतानामुत्तरं वैकन्यकरणं कर्म
भवति . वैकन्यकरणार्थापदन्ते चाभिहतानामुत्तरं कर्म
रजाकरणमित्युक्तं यथोत्तरमेवेति .

पुनश्च पञ्चधा भिद्यते । तद्यथा ।
 ऊर्ध्वः कूर्चानिरामि वित्यं कक्षाधरे च द्वा-
 दश स्यांगुलोन्मितानि । गुल्फा मणि-
 वन्धा स्तनमूले च पद् मंगुलानि । जा-
 जुनी कूर्परे च चत्वारि त्र्यहंगुलानि ।
 कूर्चा गुदो वस्तिर्नाभिहृदयं नीले मन्ये
 मातृकाः सीमन्ताः मृत्नाटकानि चैकोनविं-
 शत् पाणितलसंमितानि । शेषाणि पद्
 पञ्चादशहृदगुलदलप्रमाणानि । अन्ये पु-
 नराहुः । त्रीहप्रमाणानि क्षिमाणि । क-
 ङ्कयप्रमाणाः स्तनरोहितोत्क्षेपाः । तथा-
 न्ये तिलप्रमाणान्यपि मर्माणीच्छन्ति ।
 भवन्ति चात्र ॥

तान्येव मर्माण्येव मानभेदेन पञ्चविधानि । उ-
 च्योर्दानीं द्वादश मर्मवतः स्यांगुलमानानि चत्वारि च-
 न्धारि द्वे द्वे इति द्वादश . गुल्फाद्विंशति पञ्चहृद-
 लानि द्वे द्वे इति षट् . जानुद्वयं कूर्पेद्वयं चैति
 चत्वारि त्र्यहंगुलानि . कूर्चादीन्येकोनविंशत् महत्त-
 त्प्रमाणानि . शेषाणि षट्पञ्चादशहृदगुलदलप्रमाणानि .
 अहृदगुलदलमर्मांगुल तथा च धन्वन्तरिः पठति . श-
 षण्ण चान्गुलमितार्थममानि देह इति . मन्धागम्य श-
 षण् . भवान् चापेति शंका उच्यन्ते .

मर्मव्याप्त्येऽपि देहेऽस्मिन्नायुर्मर्माणि रक्षति ।
 आयुष्याण्येव सेवेन सदा तस्माद्विचक्षणः ॥
 मर्माभिघातः स्वल्पोऽपि प्रायशो ब्राधतेतराम् ।
 रागा मर्माश्रयास्तद्वन् प्रक्रान्ता यन्ततोपि च ॥

अस्मिन् देहे मर्मभिः स्वर्शमात्रप्राणहर्षोर्ध्वोऽपि ता-
 ति मर्माभिघातादिभ्य आत् रक्षत्यश्रीणापुत्रा हि मर्मा-
 यज्ञो नीययते . तस्मादेतानामुभयोरैव नश्यति म-
 र्मेन निश्चयः . तेषु विद्यमर्माविति मर्मा इति .

या मर्मव्याभिघातः तान्मोऽपि बाधेननगमनिशयेन बाधते .
 तथा ये मर्माभिघाता गंगात्वे प्रयत्नेन प्रक्रान्ताभिहित-
 तुमाश्रयास्तद्वन् मन्था अपि बाधनेनगमित्यर्थ . त-
 स्माद्यमेन पालयेदिति तात्पर्यार्थ .

विक्षिप्यते भृशं सदिन् शून्यां भ्रमति वेपते ।
 ऊर्ध्वं शसिति कृच्छ्रेण चस्तगात्रो मुहुर्मुहुः ॥
 हृदयं द्रव्यते चास्य नैकस्थानेऽवतिष्ठते ।
 मर्मोपघातान्मरणमेतैर्लिङ्गैः समञ्जुते ॥
 अमर्मविद्धोऽपि नरश्छेदभेदादिपीडितः ।
 अनिनिस्सूतरक्तश्च सद्यस्त्यजति जीवितम् ॥
 अतोऽन्यथा जीवति तु विद्धः शरशतैरपि ।

मर्मणि मर्मस्य मूर्धोर्भरणलक्षणानि विक्षिप्यते अ-
 शं सदिभित्वादिनोऽप्यन्ते . मरणमञ्जुते प्राणैर्नानि म-
 न्यः . न केवलं तु मर्मविद्ध एव जीवित त्यज-
 ति यावदमर्मविद्धोऽपि मन्थस्यानिमुतेः मय एव जीवित
 षटाति . अतोऽन्यथा यथोक्तैरप्येव मर्मव्यापे रक्षा-
 मुता च शरशतैरपि विद्धो जीवति .

पुण्यवाक्षियतापुत्र न कथञ्चिच्च जीवति ।
 तस्मादा चरमोच्छ्वासाञ्चिक्रिस्सेदेन यन्नतः ॥
 तद्वन्मुभित्रानुमतः प्रत्याख्यायातुरं भिष्कृ ।
 इति मर्मविभागो नाम मर्ममोऽध्यायः ॥

तथा यत्र पुण्यवान् मूर्ध्ना यत्र नियतापुः म
 न कश्चिन् जीवति सर्वथा जीवित्यर्थः . नियतापु-
 र्मेभ्य बलवता देवेन कर्मणा च आयुर्नियतकाल कृतम-
 नस्मात्प्राधीणापुर्नित्यतो मर्मविद्यमानुर प्रत्याख्याय आ-
 चरमो क्षामिञ्चिद्विमेत् . तस्यापुस्य वरचादीनानन्व-
 वः सय एतावता स्थिरभवेत्ययमो न लभन् इति .

इतीन्द्रुविरचितायामश्राङ्गसंमहद्व्याख्याया
 मर्ममोऽध्यायः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ।

शरीरविचारणं पठ्यन् तस्य शरीरपरिच्छेदं कृ-
तः मध्प्रति दोषादिभेदेन प्रकृतिप्रदर्शनार्थमप्यायाम्भः

अथातः प्रकृतिभेदीयं शारीरं व्या-
ख्यास्याम इति हस्ताहुगत्रेयादया महर्षयः॥

सर्वप्रकृतिभ्यां दोषप्रकृतीनां प्राणायामं वा ए-
व दाप्यन्ते .

सप्त प्रकृतयो दोषैः पृथक् संस-
र्गेण सम्भेन च भवन्ति । तत्र शुक्ला-
त्तन्मर्माक्षयकालेषु मातुश्चाहारचिहारयोरे-
कौऽनेको वा यो दोषो भवत्याधिक्येन
तेनापरणाद्विषयव्यामिवात्पद्यमानस्य कृमे-
विषेण सविषकृमेरिदं वृश्चिकादेराजीविष-
स्थेन वा स्वविषेण प्रकृतिजायते ॥

सप्त प्रकृतय इत्यादि . यान्तेदिभिः पृथक् वि-
स्यः संसर्गेण विमः सविषयतेनैवा . ननु च कदा वा-
तादयः प्रकृतीना कारणतां यान्तेत्याह त्वेत्यादि . श-
क्यादिभ्यः किं य एव दोषो भवति पृथक् सप्ततो वा
तेनैव पृथगस्य प्रकृतिः सपथा . मर्माक्षयकाले या-
यद्भरयाजयावस्थानम् . कथं पुनरस्य प्रकृतिजायते इ-
त्याह . यथा विषयव्याम-पद्यमादरप कृमेविषेण प्रकृ-
तिजायते . यथा वा सविषयस्य कृमेवृश्चिकादेर्यथा वा
आजीविषयस्य सर्पस्य . विषेणान्यमरणात्मकैनापि विषेण
वृश्चिकादीनां प्रकृतिभयत्वेन दोषैरपि पुनर्य एतदेवाह .

तस्मात्तन्प्रयतया शुक्लतिवयोद्वेहस्य

भावितन्वान् प्राकृतत्वाच्च तावता तेन दो-
षेण न विहन्यन्ते । तद्गुणैरेव चास्य
शरीरमुपस्क्रियते । ततश्च तद्गुणमतिप-
क्षः संहमा न वाध्यते । तस्यां त्वर-
स्थायां विकृतिमति द्वीपे उन्वणेनैव ग-
र्भः संभवति । संभव एव वा विपद्य-
ते । विकृतो वा भवति ॥

तस्मादित्यादि . तन्मयतया मर्माक्षयदोषमय-
या प्रकृतिरपोत्पत्तिवारिद्वैतकर्मपरिणासकमेव देहस्यास्य-
शरीरत्वात् संभव च देहस्य प्रकृतिरूप-यान्तादीनां श-
क्येणापि नस्य देहस्यैव प्रकृति या परिणतिः सा न वि-
हन्यते . तन्मयप्रकृतिवशात् चाहायामभवे तदन्तर्गुण-
वीजत्वदोषवर्गेण शरीरमुपस्क्रियते . न चास्य म्या-
मरुदोषोपरिपरीतप्रवृत्तौगर्भोऽत्र प्रादुर्भवति शरीरं वायते .
यदा पुनस्तस्यामवस्थायाः शुभप्रकृतिरुत्पत्तिरिति विकृ-
तिमदोष उक्तो भवति तदा गर्भो न सम्भवत्येव . सं-
भवकाले एव वा व्यापयते विनश्यति . अथवा वि-
कृतो भवति .

तथा च केचिदाहुः । द्विविधा
यानादयः प्राकृता विकृताश्च । तत्र प्रा-
कृताः सप्तविधायाः प्रकृतेर्हेतुभूताः शरीर-
कजन्मानः । ते शरीरधारणाद्वातुसंज्ञाः ।
दोषाख्यानां विकृतानां बीजभूताः । मु-
मूर्षोः स्वरूपाश्चलन्ति । सर्वेष्वपि च देहे
सन्निहितेषु प्रकृतानुन्वणेन व्यपदेशः ॥

तथा चेत्यादिना उक्तमेव परं द्रष्टव्यं . मु-
मूर्षम् . प्राकृताः शरीरकजन्मत्वाच्छरीरधारणेन धातु-
जा लभन्ते . ते प्राकृता दोषसंज्ञकानां विकृतानां
यानादीनां बीजभूता . ते च प्राकृता यो न मु-
मूर्षस्य स्वरूपाश्चलन्ति . यानुत्पत्तिमयत्वरूपस्य

पा. इत्यर्थः . ये तु जन्मन उत्तरकाले मभवान्ति ते वैकृताः . यद्यपि च प्रकृत्यवस्थाया मने वातादयः मक्षित्वा भवन्ति तथापि य एव तेषामधिकस्तेनैव प्रकृतेर्यपदेशः .

वैकृतास्तु गर्भादभिनिस्सृतस्याहार-
रसस्य मलाः संभवन्ति । प्राकृतेष्ववरोह-
न्ति । ते कालादिवशेन स्वप्रमाणवृद्धिक्षययो-
गाद्देहमनुगृह्णन्ति दूषयन्ति च । तद्वदोजोऽपि
परं हृदयस्यमष्टविन्दुप्रमाणमाधारः प्रासृति-
कस्य रसात्मकस्याजसः क्षयवृद्धिभाजः ॥

ये च वैकृतास्ते यद्यपि गर्भादभिनिस्सृतस्याहार-
मलाः केनचन कक्षमित्यादिनोक्ताः संभवन्ति तथापि
ते ममूतास्तैव प्राकृतेनैव वातादिववरोहन्ति मजानो-
यत्वादेकीभवन्तीत्यर्थः . ते च वैकृताः प्राकृतेरैकीभू-
ताः कालादिविशेषोपेक्षया केनचिन्मप्रमाणेन स्थिता दे-
हमगृह्णन्ति . तथा वृद्धिक्षययोगास्तु देह दूषयन्ति .
आजोपि तद्वदे वातादिव च स्वप्रमाणेन स्थितं देहमनु-
गृह्णन्ति वृद्धिक्षययोर् युक्तं देह दूषयति च . त-
च्चोक्तः परं मानेनाष्टविन्दुप्रमाण प्रासृतिकस्य महत् आ-
जम आधारस्तदायत्तयोगेप्रमाणमहत् :

अत्र प्रकृतानां विशेषेण लक्षणवक्ष्यते .

अथ राट्रोपगुणानुरोधाद्वातप्रकृति-
स्तनुरुस्तन्व्याल्पाद्बद्धन्तन्मयोमनेत्वस्वरः शी-
तद्विद्वद्द्रविषिण्डिकः मशब्दसन्निवगामी शी-
घ्रारम्भसोभ्रगृहणविस्मरणक्षल्लघृतिमतिगति-
दृष्टिस्वभावसाहार्दस्तेनोऽनार्यो मत्स्यजिते-
न्द्रियः मियमान्त्रवेतिहासहासत्रिलासकल-
दृग्गयोयानपात्रः म्निर्घोष्णमधुराम्ललव-
णाक्षरानकाक्षोपशयश्च भवन्ति ॥

अपि च ।

अल्पवित्तवल्जीवितनिद्रः
क्षामवाग्धमनिसंततगात्रः ।
दुर्भगोऽतिबहुभुग्बहुभापी
नास्तिकः स्फुटिकेशकण्ठिः ॥

किञ्चिदुन्मिपितदुर्मुखसुप्त-
स्रस्यति क्रथति खादति दन्तान् ।
शुष्करूक्षधिपमासु सरित्सु
व्योन्नि शैलशिखरेषु च याति ॥

अर्थेति . तत्र वातप्रकृतिः पुरुषः सस्य दो-
षस्य वातस्य गुणानुरोधात् कषयस्य च कारणानुरोधा-
त्तेन स्तन्वादिगुणान्ते भवति . स्तन्वायन्यानि चा-
हादीनि यस्य स तयोक्तः . उदरे हृन्नादिने पि-
ण्डिके यस्य . तत्रापायाः पश्चिम भागे पिण्डा-
वृति मांस पिण्डिका . सदाग्देः सन्धिभिर्गर्भनीनि
मशब्दसन्निवगामी . गच्छते जावादिमन्थिभिः शब्दे
भवतीत्यर्थः . शीघ्र आरम्भादिर्भव स तयोक्तः .
चला अनेकस्या धृत्यादयो यस्य स तयोक्तः . म-
म्मरो गुणः अस्याम्नोति मम्मरो . तथा अत्रिनेन्द्रियः .
तथा त्रिवाण्डानि मत्स्यरौक्ष्णि यस्य स तयोक्तः . गा-
म्यर्धं मेयमितिहासः पूर्ववृत्ति . विगमो न्यात्वा .
मृगया मृगवधक्रीडा . याता पुरातन्यगमनम् ; वि-
व्यादियुग्मवसानमाकाञ्चन . तदत्र चार्याभेदे मत्स्य
कल्पने . अत्रि भावे मनुष्ये . अत्यानि रितादि-
नि यस्य स तयोक्तः . चित्तं धनम् . त्रिचित्तमात्रः .
धमनोभिः क्वाभिः मन्त्र व्याप्त मान यस्य . दृष्टो
भगो यस्य .

पूर्ववृत्त्य समस्य धर्मस्य दधानः मियः ।

नेत्यायस्याप मोक्षस्य तस्यां भग इति स्मृतिः ॥

बहु भाषणे यः म बहुभापी . गार्भिकः प्र-
रष्टे गार्भवेति . मम्मरो . तथा मृद्धिताः केशादयो य-
स्य . प्रनुषध विषद्वृत्तादिभेदः उगादियुग्मवध भ-
वति . प्रनुषध शर्यादवस्था भवति . प्रथमे म्म-

नामादिशब्दः . मन्त्रे च शब्दादिपदासु मन्त्रिन् या-
नि . व्योम्नि च अंतश्चिन्मये च . इति यातपहृ-
तिव्यवधानि .

पितृप्रकृतिरुष्णगौरगावस्ताम्रनग्न्यन -
यनाजिह्वौष्ठपाणिपादतलः विधिन्धसन्धिव-
न्धनांसः करभक्तपिलविम्बमृदुकेशरोमा म-
ध्यवलायुरल्पशुक्रव्यवायापत्यः शूरोऽभिमा-
नी शीघ्रवर्लीखलतिपल्लिनपिप्लुव्यद्रक्षुत्पि-
पासो मंधावी दूर्धभः स्वादुतिक्तकपाय-
शीताभिलापोपशयश्च भवति ॥

अपि च ।

द्वयितप्रालयविलेपनपण्टः
सुचरितः शुचिराश्रितवत्तमलः ॥
विभवसाहसयुद्धिवलान्वितो ।
भवति भीषु गनिद्विपतामपि ॥

यर्धेद्वेषी स्वेदनः पूतिगन्धि-
र्भूयुचारक्रोशपानाशनेर्ष्यः ।
सुप्तः पश्येत् कर्षिकारान् पलाशान्
दिग्दाहोल्काविद्युदकनिळांथ ।

पितृप्रकृतिरुष्णगौरगावस्ताम्रनग्न्यन -
नि गौराणि च गावाणि यस्य ताम्रगोण ताम्रवर्णानि न-
ग्रादीनि यस्य त्रिविलम्ब मणिकरशोभा यस्य . तथा
करभक्तपिलानि विग्राहानि मृदुति च केजगेनानि यस्य .
मन्त्ररजो मन्त्रायुस्त्वशुक्रोत्पथ्यवायोऽप्यायश्च . तथा
शरीरभिमानशोभ . तथा शीतानि शीघ्रोत्पथनीनि यस्या
दोनि यस्य . वनयधर्ममर्काचा . मन्त्रनि शीर्षगे-
मत्स्य . पाल्लने केशशोकन्यम् . पिल्लरिक्क कृष्णो
मांसोत्तु . मेऽऽ प्रथम विषये यस्य स वैशयश्च .
एषांशुदिग्मांशुऽति . मन्त्रे च नारयोऽशोभ . अपि के-
पि मनसि . रपिनाणि शिवाणि पायादीनि यस्य .

विभवादिभिःशिवत्र भवति . शयनापि भौं गति-
यात् . तथा प्रभुवोऽप्यादिभुक्तः . मन्त्रे च क्वि-
क्यमदीन पश्यति पलाशशर्षिकाम रोहितपुष्पशुभाः .
दिग्दाहो दिग्दाहोऽह्येन दाह इवेति पितृप्रकृतिव्यवधानेन .

कफप्रकृतिस्तु दूर्वेन्दीवरशरकाण्डान्य-
तमवर्णाः सममुधिभक्तस्त्रिधास्थिरसुकुमार-
श्रिष्टमांससन्धिवन्धः परिपूर्णचारुगात्रो म-
हाल्लाडोऽरुवाहुर्ष्यक्तसितासितप्रसन्नायत -
विशालपक्ष्मलाक्षः सिंहमृदंगधनघोषः क्षुत्पि-
पासोऽप्यमद्विष्णुर्षिहौजोवलयशुक्रव्यवायापत्य -
श्विरशोपमात्पानुलेपनो दृढप्रच्छन्नैरः पे-
शलः सत्ववादी स्मृतिमान् धृतिमानल्लो-
लुपो बाल्येऽप्यरोदनः कटुतिक्तकपायोष्ण-
रुक्नेच्छोपशयश्च भवति ॥

अपि च ।

अल्पव्याहारक्रोशपानाशनेहः
प्राज्यायुर्विचो दीर्घदर्शी वदान्यः ।
श्राद्धो गम्भीरः स्थूललक्षः क्षमावा-
नार्यो निद्रालुर्दीर्घमुखः कृतज्ञः ॥
नड्रुविपश्चित्तुभोगः रात्र्यजो
भक्तो गुरुणां इडर्साहृदयः ।
स्वप्ने संपन्नान् सविद्वङ्गपालां-
स्तोश्राशयान् पश्यति तोयटांथ ॥

कफप्रकृतिरुष्णगौरगावस्ताम्रनग्न्यन -
इन्दीवरं नीलोत्पलम् . तथा तपायाणि सुविभक्तानि
विश्वानि शिवराणि सुहृत्प्राणि दिग्दानि च मामात्त-
क इति यस्य . तथा परिपूर्णं चारु च दानं यस्य .
महाल्लाडो महाहर्षोऽशुभायुध . मन्त्रनितामिने भ्रमणे
आयर्षे विद्वान् पश्यति नाश्रिणां यस्य . - दिग्दाह

दिसमानशोषः . श्रद्धादिमहिष्णुः . बहोन्नग्नादियुक्तः .
 मान्यमनुत्पन्नं च चिरेण सुष्यति यस्य . अन्यम्-
 शोषम् . अन्धा व्याहारादथो यस्य . व्याहारां वा-
 न्यापारः . ईहा कायिकी चेष्टा . प्राच्य प्रवृत्ता-
 युर्विच च यस्य . दीर्घदर्शी कार्यप्रान्तविन् . वदा-
 न्यो वन्द्यभाषी . श्रद्धा विद्यतं यस्यासी श्रद्ध .
 गर्भरतः .

यस्य प्रभादादाकारान् कौशिकोक्तमयादयः ।
 भावस्था नोपलब्धन्ते तद्गाम्भीर्यमिति स्मृतम् ॥

स्थूललघुः . योऽपि दातु न शक्नोति स्थूल-
 लघुः स उच्यते . सुश्रद्धयस्य भावः मोहदम्बन् . सु-
 शोभमिति कफप्रकृतिलक्षणम् .

उभयलक्षणसंकरे तु संसर्गप्रकृतिः ।
 सर्वगुणसमुद्भितः समदोषप्रकृतिः । तत्रा-
 व्यास्रयो नित्यातुराः दोषानुशयितप्रकृति-
 त्वात् । विशेषतश्च द्रुणप्रकृतयः । ते-
 पु हि गुणमिश्रधिकारकारिषु क्षुत्पिपासा-
 दिष्विवारंगव्यपदेशः । तस्माद्विपरीत-
 गुणेन विधिना दोषोपक्रमणीयोक्तं ता-
 नुपाचरेत् । समसर्वरसेन सात्म्येनान्त्यं
 यथर्तुविहितेन च ॥

यथा सर्गसंक्रान्तिनामभयप्रकृतिलक्षण विशेषम् .
 यस्तु सर्वरेव शुभः समुद्भितः स समदायप्रकृतिःसोऽपि .
 शुभशब्देन गर्हणीयवान् दिप्रकृतिलक्षणपरित्यागः . तेषां
 दोषाधिक्यहेतुनात् . तत्र ममसु प्रकृतिषु मध्ये आ-
 व्यास्रयो वानपित्तश्लेष्मजा दोषातुप्रयित्वाऽनेनांसिन्वानुराः .
 तिल्योपक्रमणीया इत्यर्थः . अन एव दोषानुशयितत्वा-
 द्भेदाः संसर्गप्रकृतयो विशेषतो नित्यातुराः . अतिग-
 येन नित्यतया पच्यदोषात् . एतेषु पृष्टमिधमप्रकृति-
 षु योऽप्यमरोगव्यपदेशः स गुणमिश्रविकारकस्त्वित्यात्था
 यथा कोके कहरणम्भाविषमि क्षुत्पिपासादिप्यासोपव्यप-

देशः . तस्मात्तत्र पृष्टप्रकृतिषुनात् प्रकृतिदोषविपरी-
 तगुणेन दोषोपकार्पापोक्तैः विधानेनोपाचरेत् . अन्यं
 पुनः सर्वसमप्रकृतिक समसर्वरसेन सात्म्येनोपाचरेदिति
 मकरः . क्रमुर्गतिवचनार्थानेन च . इति यातादिभिः
 सप्त प्रकृतयः .

दोषवच गुणरति सत्त्वादिभिः स-
 त्त प्रकृतयो भवन्ति । तास्तदभिनिर्दृ-
 चरेव यथोक्तंः शौचादिभिर्नानीयात् ॥

न केवलं यातादिभिरेव दन्तिः सप्त प्रकृतयो भ-
 वन्ति यास्य गुणरति सत्त्वरत्नलोभिः भवन्ति . पृष्टगु-
 षेभ्य गर्भेव प्रकृतयो भवन्ति . ताश्च सत्त्वादिप्रकृतय-
 स्तदभिनिर्दृचः सत्त्वार्थमनियन्ते शौचात्सत्त्वादिभिर्लक्ष-
 णेनानीयात् . तत्र शौचानान्नकथेन शुद्धयन्मन्त्रचित्तेन
 भिनयत्वेन च युक्त मत्स्यप्रकृति विद्यात् . बहुभाषि-
 येन मान्तिरेव न्या उच्येतेन मत्स्येण च युक्त . रज प्र-
 कृति विद्यात् . मधेनाज्ञानेन निद्रया आणस्थेन वि-
 यादयेन च एक तमप्रकृति विद्यात् . लक्षणसंकरे
 च मधेगप्रकृतान्-यवस्थेदिति गुणैः सप्त प्रकृतयः .

तथा पुनः सप्त प्रकृतयो जाति-
 कुलदेशकालवर्षावलप्रत्यात्मर्थश्रयाः । दृ-
 श्यन्ते हि पुरुषाणां जात्यादिनियतास्तं ते
 भावविशेषाः ॥

तथा जात्यादिविशेषेणापस्मिन् समरित्तव प्रकृते-
 भवति . यस्माददृष्टान्ते ते भावविशेषा जात्यादिनिय-
 ताः . जात्या यथा . मास्यो मधुरप्रायाऽकार्कचरमाह-
 निको बहुलभातिः प्रप्रायसहर्षादियुक्तो भवति . पु-
 ष्यं राजग्यादीनामपि यथासंभव . प्रायोऽग्निनेन योऽयम् .
 एष कुलेनापि पुंसः विधायां दृष्टः . तथा च कोचत्
 कुलेनेव मयलाडुयाः . कोचिन्मिनिवपुष्पामगुणः .
 अपरे तु धारवृषजनिजडमिमानं मन्त्रभाषि मौडम-
 मर्षाः . कोचिन् पुनः प्रकृतेःपि सात्म्यमये तमाहाय .

विकारस्योपकारिवर्त्तान्भवन्निवितादानानि काव्यमिदमव्या-
 पान्तितामस्यन्त इत्येवमादि निश्चयः . इतिविधेयं तु
 पुरातना प्रसिद्धा एव विधेया . एव वाच्ययोग्या-
 नामपि चाप्यम् . प्रकल्पमयसो हि विधेया य ए-
 वस्मिन्नेव शरीरे स्थिते सभारविधिषु हीन प्रकृति-
 मत्तम् .

सत्त्वादीनां च तरतमयोगान्तरा-
 रविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधापित्वाच भेदा-
 श्रयमसंख्येयं भवति । शरीरमपि स-
 त्त्वादीनुरुच्यते । सत्त्वाद्योऽपि शरीरम् ॥

आत्मा च प्रकृतेर्नासाति तत्रा सत्त्वादीना मर्षादिषु
 तरतमयोगान्तरविधेयस्यैवैतु-वेत्तयोरनुविधापित्वा तद्विधादेष्टु-
 श्रय भेदाकारे भेदप्रतिष्ठापितः . प्रकृतीनामपिमेकदेश्यं
 भवति परमात्मान्वाद्योऽपि कार्यविधिप्रमत्तानात्
 शरीरमत्र इति . तथा शरीरमपि सत्त्वादीन .

सत्त्वाद्यसंख्यभेदाविशेषात् रूपस्वरच-
 रितातुकरणमप्यनुकूलशब्दाद्यसंख्यभेदं भ-
 वति । तद्विशेषस्त्वनन्तरजन्माभ्यासवा-
 सनया जन्यते । तस्मादेवमानुपतिर्षक-
 मंतनारक्षाणां तत्तद्विशेषाणां च यथायथ-
 मेवानुसं पुरूपस्यान्वरेक्षेत ॥

तथा सत्त्वादीनामनन्तरमेव प्रकरणात्मनो भेद-
 स्तन्मयांसाद्व्यमवर्तिनां सत्त्वादीनामनुकरण साध्यमसं-
 ख्यभेदं भवति . तस्य च रूपानुकरणस्यानुकूल इति
 नाम . ननु सत्त्वादिभेदाविशेष्य किं कारणमित्याह
 तदाविशेषस्तिपत्यादि . अनन्तरंभ्यो जन्मभ्यो . वेपथु-
 भ्यासतासता तथा जन्यते . तस्मात् रूपानुकरण
 मत्त्वाद्यविशेषाद्यतो देवादीनामानुके रूपमत्त्वाद्यनुकरण पु-
 नरूपस्यान्वरेक्षेत .

वयस्त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धं च ।

तत्रापोऽनापोऽवालम् । आ पदमध्यम् ।
 नतो वृद्धम् । तेष्वपि स्तन्याहारोभय-
 ताभ्या बालं त्रिविधम् । तस्मिन् देहद-
 पाणवृद्धिः श्रेष्ठांशुः । तेन बाल-
 म्य स्नेहपादवर्माकुमार्याल्पक्रोधान्वर्माभाभ्या-
 नि भवन्ति ॥

प्रथमोऽपि कालो मर्षात् . यत्र सार्धं पय-
 सिनिधयः . धीरान्प्राणानुत्तम धीरान्प्राणान् च . तस्मिन् सार्धं
 यथापि क्रमेण देहप्रमाणवृद्धिर्भवति . तेन वर्षमानान्तरे
 श्रेष्ठांशुः च वाच्यः विहायानि भवन्ति .

मध्यमपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्व-
 मपरिहानिध . तस्मिन् पिच्छोऽशुः । ते-
 न दीप्ताप्रता मज्ञाधिक्यपरिपाका व्यव-
 सायश्च । तत्रात्रिशतो यौवनमाचत्वारिं-
 शतः सर्वभारतिन्द्रियबलवीर्यपौरुषसमरणव-
 चनविज्ञानमध्यगुणसंपूर्णत्वमतः परमपरि-
 हानिः ॥

मध्यमपि त्रिविधं यौवनं . त्रिविधं
 मध्ये त्रिन्दोःकारिषु . चत्वारिंशतः परमपरिहानिं वृ-
 ष्ठिर्नाशयचयः .

वृद्धं तु शश्वत् क्षीयमाणधात्वि-
 न्द्रियादिगुणं बलीखलानिकासश्वासापिसा-
 दादिभिरभिभूयमानं त्रीणि भवन्मिवाभि-
 वृष्टमवसिदति । तस्मिन्माहस्तोऽशुः । ते-
 न श्रथसारमांससन्ध्यस्थिता त्वकूपारुष्य-
 मयनामः कांस्यस्य वेपथुः कासः श्वासः
 श्रेष्ठांसिघ्राणकोदीरणं धातुक्षयश्च ॥

वृद्धं तु शश्वत् मयन्तान् क्षीयमाणधात्विगुण वः
 व्यादिभिरभिभूयमानमाहस्तोऽशुः . क्षीयमाण-

प्राप्तोपैव वपुर्वैर्वाद्यो गुणाः श्श्रममन्तात् . वलय-
 धर्मसंकोचाः . पलितं केशरोम्णां शौक्ल्यम् . आ-
 दिमहर्षेणैवप्रकाराणां ग्रहणम् . तथावसादिति यथा जी-
 षे भवनमभिष्टुष्टे जनेन सिग्मम् . तरिमन् वार्धके
 श्शेषं शिष्यल सारादिकं भवति . साराणि वक्ष्यन्ते .
 कावस्थावनामः कुन्तत्वम् . वेपथुः कम्पः . श्लेष्मसि-
 षाणको नासाश्लवः . तस्योद्गिरणमिति सर्वं वातेंद्रि-
 कादिति ययः

अन्ये पुनराहुः ॥

बाल्यंष्टद्विःप्रभापेभात्वच्छुशुक्लाक्षिश्रुतीन्द्रियम् ।
 दशकेपु क्रमाश्चेति मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ॥

एवं वर्षशतमायुषः प्रमाणमस्मिन् का-
 ले । सन्ति पुनः कर्मविशेषाद्नाथिकव-
 र्षशतजीविनो मनुष्याः । तेषां यथोक्तैः
 प्रकृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्य वयस्त्रि-
 ष्ठा विभजेत् ॥

अन्ये पुनराचार्या इदमाहुः क्रमाद्दशसु दशकेपु
 बाल्यादिदशकं श्रेति द्वयपगच्छति . तत्र दशके बाल्यं व्यपग-
 च्छति . द्वितीये वृद्धिः . ततः परं न वर्धते इत्यर्थः . तृतीये
 प्रभा . चतुर्थे मेधा . पञ्चमे तृष् च्यपगच्छति अ-
 न्यथा भवतीत्यर्थः . षष्ठे शुद्धम् . सप्तमे अधीक्रियम् .
 अष्टमे श्रुतीन्द्रियम् . नवमे मनः . दशमे सर्वेन्द्रि-
 याणि . एते स्थिते सर्वैषारिमन् काले कली व-
 र्षशतमायुषः प्रमाणम् . केचित्तु मनुष्याः दीर्घस्य पौ-
 र्वस्य च कर्मणो विशेषाद्नाथिकवर्षशतजीविनोऽपि स-
 न्ति . तेषामनुजीविनामधिकजीविनां च वृणसिधा वि-
 भजेत् . तेन पञ्चाशद्वर्षजीविनामपि शैशवर्षजीविनवार्ध-
 कयान्यनयैव भागवयकल्पनया तथा विंशत्याद्यायुषां च .
 मन्थिमे ऊनवर्षशतमायुष इमे क्षतवर्षशतमायुषः इमे अ-
 धिकवर्षशतमायुष इति कर्म ज्ञायते इति चेदुच्यते . ते-
 षां यथोक्तैः प्रकृतिविशेषैरायुषः प्रमाणमुपलभ्येति . उ-
 च्छाः . प्रकृतिविशेषा वातादितोपसत्त्वमधिकरणजालादिभेदेन .

तेर्हि प्रमाणमायुषः परिज्ञायते . यथा वातेन स्वल्पा-
 युषो भवन्ति पित्तेन मध्यायुषः कफेन दीर्घायुषः . एवं
 सयोगेन तारतम्येन चायुषस्तारतम्यमप्युच्यम् . तथा सा-
 च्चिका दीर्घायुषो राजसा मध्यायुषस्तामसाः स्वल्पायुषः .
 तथा जातिकुलदेशादिविशेषादायुषो विशेषः प्रसिद्धः .

अपि च ।

वर्षं वर्षं क्षयं याति नृणां याते शते शते ।
 आयुषोऽप्युपवाहुल्याद्यदा यन्मानमिष्यते ॥

अपि चेति समुच्चये . नृणां पुरुषाणां यदा य-
 स्मिन् काले कृत्रयणापी दश वर्षशतादयो दशवर्षादयो-
 वा यदायुषो मानमिष्यन्ते तेन मानेन सवत्सरशते पू-
 र्णं एकः सवत्सरतोऽप्युपवाहुल्यादयस्य क्षयं याति . ते-
 नेतदुक्तं भवति यस्य यदा संवत्सरशतमायुषः प्रमाण
 स एकेन सवत्सरेणोन वर्षशतं जावतीत्यर्थः . अ-
 नेन क्रमेण सहस्राधिकजीविनां दशवर्षजीविनां च भा-
 गकल्पनया च क्षयं आयुषो वाच्यः .

बलमपि त्रिविधं भवति । सहजं
 कालकृतं युक्तिकृतं च । तत्र सहजं दे-
 हसत्त्वयोः प्राकृतम् । कालकृतमनुवि-
 भागजं त्रयःकृतं च । युक्तिकृतं पुनराहा-
 रविहारोत्थमूर्जस्करयोगजं च । तद्दृ-
 ष्टिकरास्त्रियमे च भावा भवन्ति । त-
 द्यथा । बलवत्पुरुषे देशे जन्म तद्विधे
 च काले सुश्रथ कालयोगो वजिसेत्रगु-
 णशरीराहारसत्त्वसंपत्तयः स्वभावो यावन्नं
 व्यायामो हर्षथ ॥

न केवलं पुरुषे वयमिषिधं यावत्सहजवादिभे-
 देन बलमपि त्रिविधम् . तत्र सहजं देहसत्त्वयोः
 व्यायामं . कालकृतं हेमन्तायुषुपर्यकालेन यथाविशे-
 षकृतं च . युक्तिकृतमाहारविशेषगमूर्जस्करयोगेन च .

ऊर्ध्वस्कर रसायनवासीकरणार्दि . तस्य त्रिविधस्पर्शात्
 बलस्य बन्धमाणा भावा श्रुतिकलाः . तद्यथा . य-
 त्स्मिन् देशे पुरुषा बलवन्तो भवन्ति तत्र देशे जन्म .
 परस्मिन् काले च बलवन्तो भवन्ति तस्मिन् काले ज-
 न्म . सुखे च काशयोगः समयोगः . बीजयुग्ममपि
 हृदस्य परिपूर्णमादिकम् . धेवयुगो मातुः स्वभावा-
 हारादिविशेषः . तथा जातस्य शरीरादिप्रवृत्तयः स्व-
 भावादिषु चेति बलस्य इदं हेतुः .

तथा साराण्यश्रौ चन्द्रकर्मासमेदोऽस्थि-
 मज्जशुक्लसत्त्वात्मकान्युत्तरोत्तरवराणि बल-
 मानज्ञानार्थमुपदिश्यन्ते । अपि च ।
 न सुखेदेहमात्रदर्शनादेव भिषगयमुपचयेन
 महाशरीरत्वाद्वा बलवानपि कृशत्वादल्पश-
 रीरत्वाद्बाल्यवत् इति । तच्चोभयमप्यन्य-
 था दृष्टं गजसिंहे ॥

अस्य च बलस्य मानविशेषपरिज्ञानार्थं त्रयाणा-
 म्यकल्पयतीं साराण्युक्तानि . तानि च यथोत्तरमप्रया-
 णि श्रेष्ठानि . तेन स्वस्वात्मान् बली भवति . ततो
 रक्तसारवान् ततो मज्जसारवान् ततो मेदुसारवानित्येव-
 मादि सत्त्व धातुः . तत्र च सारमेघ मनेन योग्यम् .
 एतन्मता बलमानपरिज्ञानदर्शनेन भिषग्वल ज्ञानमात्रं .
 शरीरव्याप्यदर्शने भिन्ना बले उक्तमेवाम सुखे . अय-
 मित्यादिना मति हेतुदर्शने . तदुभयमुपचयेन बलवत्यं
 कृशत्वेन चाल्पबलवन्तम् . गजसिंहेऽन्यथा वैपरीत्येन
 दृश्यम् . सिद्धं कुलोऽन्यत्वेनैकी गजः स्थूलोऽन्यत्र-
 बल शक्ति .

तत्र सर्वैः सारैरुपेतो भवत्यतिव-
 लः परस्परैरुत्तुक्तः केशसमः सर्षारम्भे-
 प्यात्मनि भत्याज्ञावान् फल्याणाभिविदेशी
 स्थिरशरीरः सुसमाहितगतिः सानुनाद्रुत्ति-
 श्वगर्भारमहास्वरः सुखैर्वर्धितोपभोगस-

म्यानभाङ्गन्दजरामयः प्रायस्तुल्यगुणवि-
 स्तीर्णापत्यो दीर्घायुष्य । तद्विपरीतस्त्व-
 रारः । मध्यो मध्यगुणः ॥

तत्र सारैरुत्तुक्तोऽतिबलवादिशुभो भवति . प्रत्या-
 शान्तान् गानात्म्येऽनु संभारितकालः . कल्याणेषु दृष्टा-
 दृष्टेष्वभिविदेशो यस्य . सहायुनादादिभिरित्ते ररते
 यस्य तथा छटादिमाकू . ऐश्वर्य प्रभानम् . म-
 न्दो जपाम्यो यस्य . प्रथस्तुत्वेरत्नसदृशैर्गुणैर्नजो-
 षाःन्यपल्यनि यस्य . दीर्घायुष्य भवति . यो विच-
 मानमर्त्तारत्नैर्वीरान्यगुक्तो भवति सोऽन्तरः . मध्यं
 तु मध्यमानि साराणि त शुभैरपि मध्यो भवति .

प्रमाणं पुनः स्वांगुलैः पादांगुलप्र-
 देशिन्यौ ब्रह्मगुलापते तिस्रोऽन्याः क्र-
 मेणोत्तरोत्तरं पञ्चमभागहीनास्तन्नखहीना
 वा । चतुरङ्गुलापताः पृथक् प्रपदपा-
 दतुल्यार्णवः पदपञ्चचतुरङ्गुलविस्तृताश्च-
 तुर्दशैवायामेन पादभ्रतुर्दशैव परिणाहेन ।
 तथा गुल्फौ जंघामध्यं च । चतुरङ्गु-
 लोस्तेषुः पादः । अष्टादशापापा जंघा
 ऊरुश्च । चतुरङ्गुलं जानु । तिस्रदं-
 ङ्गुलपरिणाह ऊरुः । पङ्क्यामेन ॥

अनन्तरं सारैरुत्तुक्तानामंगुलादिना प्रमाणमुच्यते .
 आयामो दीर्घम् . विस्तारो व्यासः . परिणाहः प-
 रिर्वुलता . तत्र पादाष्टः तसमर्थं चाशुली आया-
 मेन ब्रह्मले . अन्यास्तिस्रोऽन्यः क्रमेण द्रव्यशुद्धय
 पञ्चमभागेन हीना प्रदेशिन्या मन्त्रना ततोऽन्यत्किंच ततः
 कतिष्ठति . यथोत्तरार्थः . प्रपदादित्रय प्रत्येकमाया-
 मेन चतुरस्रं प्रपदमंगुलयनन्तरं पादार्थं पादतुल्यं .
 पादमर्थं पादार्थः सुटिकामात्रेण च प्रपद विस्तारं
 पञ्चगुलम् . पादतुल्यं पञ्चाशुलम् . पादार्थः चतुरंगुली .

ने चलारति गुणानि . चतुर्दशायामेन पादः . प-
रिणाहः पादपृष्ठान् पादतले यावत् . गुल्फनेवामप्ये
अपि परिणाहेन चतुर्दशांगुलं . पार्श्वस्थितेभः शि-
विलभात् प्रसृति गुल्फो यावत् स चतुरंगुलः . एवोभम् .

मुष्कमेद्रावष्टपञ्चपरिणाहौ । पोट-
शविस्तारा कटी पञ्चाशत्परिणाहा । द-
शांगुलं वस्तिशिरः । द्वादशांगुलमुदरम् ।
दशविस्तरि द्वादशायामे पार्श्वे । द्वादशो-
त्सेपे त्रिकम् । अष्टादशोत्सेपं पृष्ठम् ।
द्वादशकं स्तनान्तरम् । अङ्गुलं स्तन-
पर्यन्तम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलविशालं द्वा-
दशोत्सेपमुरः । अङ्गुलं हृदयम् । अ-
ष्टकां स्कन्धे कक्षे च । पद्मावसौ ।
पोडशकौ प्रवाह । पञ्चदशकौ प्रपाणी ।
द्वादशांगुलौ पाणी । तत्रापि पञ्चांगु-
ला मध्यमांगुलिः । ततोऽर्धांगुलहीने प्र-
देशिन्यनामिके । सार्धच्यङ्गुलौ कनि-
ष्ठिकांगुष्ठौ । चतुरङ्गुलोत्सेया द्वाविंश-
तिपरिणाहा शिरांभरा । द्वादशोत्सेपं च-
तुर्विंशतिपरिणाहमाननम् ॥

मुष्कावष्टांगुलपरिणाहौ पञ्चायामौ । मेदः पञ्च-
परिणाहः पञ्चायामः . कटी मेद्गुष्करूपपरिभागे .
दशांगुलं वस्तिशिर आयामेन मेद्गुलागाभिप्रदेशौ यावत् .
एवोभम् . त्रिकक्षं कट्या एवोत्सेपाद्रीचल्यम् . स्तन-
पर्यन्तं स्तनपार्श्वम् . द्वायंगुलं हृदयमिति . अतः
प्रसृति कनिष्ठकांगुलाविलेखमन्त आयामौ विज्ञेयः .

पञ्चांगुलमास्यम् । चतुरंगुलं पृ-
थक् चित्तुकोष्ठनासाहृद्यन्तरकर्णललाटम् ।
त्रिभागांगुलविस्तारा नासापुटमर्षादा ।
मंगुलायतमंगुलोदरविस्वृतं भेषम् । तत्र

शुक्रात्तृतीयांशं कृष्णम् । कृष्णान्नवमांशा
ममूरदलमात्ता दष्टिः । पदंगुलोत्सेपं द्वा-
त्रिंशत्परिणाहं शिर इति । सर्वं पुनः
शरीरमंगुलानि चतुरशीतिः । तदायाम-
विस्तारसमं सममुच्यते । तत्र यथोक्त-
परिमाणमिष्टमनिष्टं हीनमधिकं वा । तथा
द्वस्वदीर्घगौरकृष्णरोमारोमस्थूलकृशं चेति ॥

आस्यं पञ्चांगुलं त्रिचुकादिकं पृथक् प्रलेक च-
तुरंगुलमायामेन . हृद्यन्तर दष्टिमण्डलयोर्मध्यम् .
नासापुटयोरी मर्षादा मांसमयी . त्रिभागांगुलमगुलस्य
तृतीयो भागः . तृतीयांशो नैवभागान्द्रुमात् . म-
मूरदलमात्ता घनत्वेन . इत्युक्तं समप्रमाणं शरीरं स-
ममित्पुष्पयति . यथोक्तायामविस्तारोत्सेपेन समेन परिमा-
णमिष्टम् . तथाऽत्यन्तदीर्घत्वादियुक्तमनिष्टम् . हीना-
धिकप्रमाणावयवमनिष्टम् . इत्युक्ते यथाधिक्यं हीनतां
चेष्टा तदर्थयति .

इष्टं पुनर्महाशरीरदर्शनवदनहनुस्त-
नासांपृष्ठस्वरमुपचितोरुस्फिकटीवक्षोप्रीवाता -
नासापुटमर्षादा . नासापुटमर्षादा . नासापुटमर्षादा .
दी-
र्घांगुलिसक्थिवाहृच्छ्वासेक्षितनेत्रांजिह्वम् ।
विस्तीर्णास्याधरोष्ठजिह्वाललाटकर्णपिठय -
स्रोऽल्पमेद्रीवाकेशम् । स्निग्धत्वकचकर-
जनयनस्वनम् । स्थिरेन्द्रियत्वहनस्वकेश-
पार्श्वम् । गम्भीरनाभिसन्धिस्वरम् । गु-
ढजयुष्पृष्ठवंशदन्तमूलम् । रक्तताल्वोष्ठन-
स्वनेतान्तमाताम्रजिह्वाहस्तपादतलम् । कृ-
ष्णकेश धूनेत्रपक्षमतारकम् । शुक्रशुक्रमण्ड-
लदशनचरितमुत्ततचिचत्स्कन्धललाटोदरमु-
खनखंपादम् । नीचर्षद्वकर्णस्तननासाप्र-

चङ्क्रमणम् । घनस्कन्धफन्धरादन्तांगु-
लित्वरूसौहार्दम् । तनुनखमध्यजिह्वम् ।
वृत्तसिफग्रीवानखम् । समपृष्ठदन्तललाटे-
क्षितम् । तथातुपूर्वपृष्ठावूरु । दक्षिणा-
वर्नाभिः । प्रकृष्टान्तरौ स्तनौ ध्रु-
वौ च । कूर्मादृतयो नखाः पादौ च ।
ऋज्वास्यं नासायंशथ । अनुल्यणे हन्
वेषथ । शृङ्क्षणं तालु जिह्वा च । ना-
निस्थूलकृशावोष्ठी देहबन्धथ । सस्पन्दं
हृदयं शंखौ मन्ये च । सोपमतालुपा-
दादरं निश्वासथ । पृष्ठतोऽवननौ रोम-
शौ च कर्णौ । ईपत्प्रलम्बिन्यौ ध्रु-
वौ वलिनं सुक्षिप्रसन्ध्यर्धेचन्द्राकृतिलला-
टमातपत्तोपमं शिरः । नैकमूला मृदवः
केशाः । हृदं गूढं सिरास्थिसन्धि ।
प्रकृतियुक्तानि वातमूतपुरीषगुह्यानि । ह-
सितरुदितानि च चोष्ठितानि । तथा
स्नातानुलिप्तमथःप्रसृतानुपूर्व्यां शुष्पदिष्टं श-
रीरमिति । भवति चात्त ॥

इष्टं पुनरिलादि . महान्नि स्वरान्तानुपचितानि
ताल्वन्तानि . ललाटान्तमुभयशुणं महदुपचितं च .
केशान्तानि सूक्ष्माणि . जिह्वान्तानि दीर्घाणि वक्ष.पर्य-
न्तं त्रिसोर्षम् . केशान्तान्यल्पानि . स्वरान्तानि
क्षिप्यानि . पार्श्वान्तानि स्थिराणि दृढानि . स्वरा-
न्तानि गम्भीराणि . दन्तमूलानि सूक्ष्मवृत्त्यमानि .
नेत्रान्तानि रतानि . पादतलन्दानि ताम्राणि . ता-
रुजान्तानि कृष्णाणि . चरितान्तानि शुक्रानि . शु-
ङ्गमण्डल सितमसित कृष्णम् . पादान्तमुषतम् . चि-
पत्स्यैर्ब्रह्ममोदाद्यैम् . चङ्क्रमणान्तं शीर्षैर्लेषु ह्यर्थः .
सौहार्दन्तानि घनानि . जिह्वान्तानि तनुनि . मध्यं
कायस्थ . नसात्तानि वृत्तानि . ईद्वैतान्तं समम् .

ईद्वैतं समवेक्यम् . सुसोपम् . प्रष्टं दूरमन्तं
यथाः . देहन्त्यां देहः . सन्धधणनम् . भुजगी-
पत् प्रान्ते प्रलम्बिन्यौ . यत्किन्यत्तदेवम् . ललाटम् .
यस्यो नियन्ते यस्य . पामादिकाश्रयः . सुक्षिप्रे
सोपमन्वी यत् . शिरःकेशान् आनवायामम् . के-
शा बहुमूल्याः . यात्रादीनि प्रष्टुनिवृत्तानि . इति-
तादीनि चोष्ठान्यपि . एवं लक्षणानि . एवमन-
न्तरोक्तैर्हृदयैर्भूतं शरीरमिष्टं भवति . यत्तानुपनिषम् .

उत्तरोत्तरसुभेदं गुर्भाद्भवति नीरुजम् ।
आयामज्ञानविज्ञानैर्वैधमानं शनंशुभम् ॥
इति सर्वेणुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
आयुरैश्वर्यमिष्टाथ सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥

उत्तरोत्तरं सुभेदनादियुक्तं यदुत्तुभम् . श्वेतर
क्षेपम् . गर्भोवागत् प्रथमि वर्तमानाशरथा यावत् त-
दुत्तरादुत्तर शोभने परिपूर्णं यत् . गर्भादित्थं नीरु-
जम् . मध्येण आयामादिभिर्वैधमानम् . ह्यनन्तरो-
त्तेन प्रकरणे सर्वेणुणोपेते शरीरे शरदां शतमापुः प्रति-
ष्ठितम् . सर्वे च भागा इष्टाः प्रतिष्ठिताः . यथा-
तद्युगा ये च .

अनुत्सेकमर्दन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
सत्ववांस्तभ्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥
दानशीलदयासत्यद्रव्यचर्यकृतज्ञताः ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वृद्धिकृद्गणः ॥

इति मर्मभेदीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ।

मः सात्विकः पुरुषः स यदा सत्वसुपसुङ्क्ते
तदाऽनुत्सेकं कृत्वापमुङ्क्ते . यदा च दुःखसुपसुङ्क्ते
तदा अर्दन्यं कृत्वा . एतद्विदुःसोऽनुत्सेकमर्दन्यवात् सत्त्व-
नाश्र भवतीत्यर्थः . यस्तु राजसः स सुत्तपि न-
भ्यमानः सेवते . दुःखपि सत्त्वमानः स्तोत्रोत्सेकमर्दन्य

तामसां भेषं सुतृणपुष्पैः . नापि दुःसम् . तत्क-
रपमभिधानेऽपि दृष्टव्यान्मृदादुःसं न मृत्तन इत्यर्थः .
अथवा तामसो भेषान्मेषमर्दयं च मृत्तु.नं मेवने .
नैव च मत्स्यमानः मेवने . अपि तु मोमेवः सु-
सं मेवने . मर्दय्यां दुःसं मेवने इति . तथा दा-
नादिको गणः पुण्यापुष्टिकृतिरिति .

इतीन्द्रुविगचितायामष्टाङ्गमेप्रहृद्यारुघायां
अष्टमोऽध्यायः ॥

अथ नवमोऽध्यायः ।

शरीरमाधानात् प्रभृत्प्रयोगो यावदग्निन् स्थाने
निर्णीयते . तादृक् जैवित चानिकेन प्रकरणे निर्णय
तस्य मृत्तुमात्मपरिकरपरिज्ञान निर्णयभेषमन्मन्दिज्ञाना-
र्थमध्यायारम्भः

अथातो विकृतिविज्ञानीयमध्यायं व्या-
ख्यास्यामः इति हस्ताहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

अथलादि पूर्ववद्व्याख्येयम् . विवृतिमरणं ज-
न्मान्तरप्रादुर्भावः परामुता देहान्तरगमनं पञ्चमदर्शन-
मन्तो विनाश इति पर्यायाः . अथवा विकृतिः स्व-
भाववर्णदिव्यथा भवतः . तस्य विज्ञानमविकृत्य कृत्-
स्वर्णिकः .

स्वस्थानामातुराणां वा पुरुषाणां
देहान्तराभिलाषिणामौषधिविषयमतीताः स-
कलशरीरव्यापिनो दोषा घनाघना इव
चर्षमायुषः क्षयं मृचयन्तोऽकस्मात्स्वभाव-

विपर्यासं जनयन्ति । तत्समासतो रि-
ष्टमित्याहुः ॥

मृत्तुयातुरविभक्तानपेक्षया सर्वेषां पुरुषाणां देहा-
न्तराभिलाषिणा मुमुर्षुणां दोषाः प्रकृतिविपर्यासं जनय-
न्ति . तद्विष्टमित्याहुः . एतारता विकृतो विष्टमित्यु-
क्तम् . किमुना दोषा औषधिविषयमतीता अमाध्याः .
सकलशरीरव्यापिनः सन्त आयुषः क्षयं मृचयन्तोऽकस्मा-
दधिकोप्यतप्राप्त विपर्यासं जनयन्ति . तत्र रसादीनां
क्रमेण विकृतयो निर्दिश्यन्ते .

तत्र गौरः श्यामः कृष्णो गौरश्या-
मः कृष्णश्याम इति देहप्रकृतिवर्णाः ।
तद्भेदाश्च पद्मगौरादयः । नीलश्यामता-
म्रहारिद्रशुक्रादयस्तु विकृतयः । तत्र प्र-
कृतिविकृतिवर्णां युगपद्वेदङ्गकदेशे वा मर-
णाय । एतेन ग्लान्द्युपचयश्लोकहर्षरीक्ष्य-
स्नेहादयस्तथा प्रकृतिभेदीशक्तानां महदु-
पचयमूर्धुषमदीर्घाणां सर्वेषां च दोषादि-
भागेन प्रतिनियतानां भावानामनिमित्त-
तोऽन्यथान्वमुक्तं भवति ॥

यस्य तावत् प्राट्टवाः प्रधानवर्णाः . गौरः श्या-
मः कृष्णो गौरश्यामः कृष्णश्यामश्चेति . पद्मगौरादय-
स्वेषां भेदाः . तत्र पद्मगौरादयः शरीरः शरीर इत्येव-
मादयो गौरभेदाः . केशिभ्यामो दूर्वाकुरश्यामो नभ-
श्याम इत्येवमादयः श्यामभेदाः . शिवश्यामो जट-
श्यामो घृश्याम इत्येवमादयो गौरश्यामभेदाः . कञ्ज-
लहृणः कोकिलहृणः पट्टहृणः इत्येवमादयः कृष्ण-
भेदाः . अनीलहृणः नलहृणः इत्येवमादयः कृष्ण-
श्यामभेदाः . इति प्रकृतिवर्णाः . श्यामोऽप्यश्लेष्मि-
तः . तामोऽभेरुचः . शरीरो हरेताजजनः . पु-
द्वेषु शतहृन्दिभरः . शरीरे शरीरकदेशे वा वि-

चङ्कमणम् । घनस्कन्धकन्धरादन्तांगु-
लित्वरूसौहार्दम् । तनुनखमध्यजिह्वम् ।
वृत्तस्फिग्ग्रीवानखम् । समपृष्ठदन्तललाटे-
क्षितम् । तथानुपूर्ववृत्तावूरु । दक्षिणा-
वर्तिनाभिः । प्रकृष्टान्तरी स्तनी ध्रु-
वो च । कूर्माकृतयो नखाः पादौ च ।
ऋज्वास्यं नासावशथ । अनुत्वणे हनू-
वपथ । श्लक्ष्णं तालु जिह्वा च । ना-
तिशूलकृशावोष्ठौ देहवन्धथ । सस्पन्दं
हृदयं शंखौ मन्ये च । सोपमतालुपा-
टोदरं निश्वासथ । पृष्ठतोऽवनतौ रोम-
शौ च कर्णौ । ईषत्पलम्बिन्यौ ध्रु-
वौ बलिनं सुश्लिष्टसन्ध्यर्धचन्द्राकृतिलला-
टमातपत्तोपमं शिरः । नैकमूला मृदवः
केशाः । दृढं गृढं सिरास्थिसन्धि ।
प्रकृतिपुक्तानि वातमूतपुरीपगुह्यानि । ह-
सितरुदितानि च चण्डितानि । तथा
स्नातानुलिसमधःप्रसृतानुपुष्यां शुष्पदिष्टं श-
रीरमिति । भवति चात्र ॥

इष्टे पुनरित्यादि . महान्ति स्वरान्तानुपचितानि
नाल्वन्तानि . ललाटान्तमुभयगुण महदुपचित च .
केशान्तानि सूक्ष्माणि , जिह्वान्तानि दीर्घाणि वक्षःपर्य-
न्तं विस्तीर्णम् . केशान्तान्यल्पानि . स्वमान्तानि
क्षिण्णानि . पाथ्वीन्तानि स्थिराणि पटानि . स्वरा-
न्तानि गम्भीराणि . दन्तमूलानि शृङ्गायन्तुल्यवानि .
नेत्रान्तानि रत्नानि . पादतलान्तानि ताम्राणि . ता-
रकान्तानि कृष्णानि . चरितान्तानि शुक्रानि . शु-
क्रमण्डल सितमसितं कृष्णम् . पादान्तमुद्यनम् . चि-
न्तलीमलम्योदीर्घम् . चङ्कमणान्तर्धर्तिलेषु हल्यर्थः .
सौहार्दन्तानि घनानि , जिह्वान्तानि तनूनि . मध्यं
घायस्य . नरान्तानि वृत्तानि . ईशितान्तं समम् .

ईशितं सममेकरूपम् . सुषोषम् . प्रकृष्टं दूरमन्तरं
ययोः . देहवन्धो देहः . स्पन्दश्चलनम् . भुजावी-
पद् प्राप्ते प्रलम्बिन्यौ . बलिनन्त्यादियुक्तं ललाटम् .
यलयो विद्यन्ते यस्य . पामादिपाठाधः . सुक्षिष्टे
शतसन्धी यय . शिरः केशान्त आतपत्रोपमम् . के-
शा बहुमूलाः . वातादीनि प्रकृतिपुक्तानि . हसि-
तादीनि क्षेपितान्यपि . एव लक्षणानि . एवमन-
न्तरोक्तलक्षणेषुक्तं शरीरमिष्ट भवति . गतालुगातिकम् .

उत्तरोत्तरमुश्रेत्रं गर्भाद्भवति नीरुजम् ।
आयामज्ञानविज्ञानैर्वर्धमानं शनैश्शुभम् ॥
इति सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतम् ।
आयुरैश्वर्यमिष्टाथ सर्वे भावाः प्रतिष्ठिताः ॥

उत्तरोत्तरं मुश्रेत्रादियुक्तं वयुश्शुभम् . श्वेत्वरं
क्षेत्रम् . गर्भाधानात् प्रभृति यथैमानावस्था यावद् त-
दुत्तरादुत्तरं शोभन परिपूर्णं यय . गर्भादितथ नीक-
जम् . क्रमेण आयामादिभिर्वर्धमानम् . श्लयनन्तरो-
पेतेन प्रकारेण सर्वगुणोपेते शरीरे शरदां शतमायुः प्रति-
ष्ठितम् . सर्वे च भावा इष्टाः प्रतिष्ठिताः . यथा-
स्तगुणा ये च .

अनुत्तरेकमर्दैन्यं च सुखं दुःखं च सेवते ।
सत्त्ववांस्तभ्यमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥
दानशीलदयासत्यवस्यचर्यकृतज्ञताः ।
रसायनानि मैत्री च पुण्यायुर्वैदिक्रमणः ॥

इति मर्मभेदीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ।

यः सात्विकः पुरुषः स यदा सुसुप्तपुष्टके
तदायुक्तोऽकृन्तोपुष्टके . यदा च दुःसुप्तपुष्टके
तदा अर्दैन्यं कृत्वा , सुसुप्तसुयोक्तोऽर्दैन्यवाद् तत्त्व-
वायु भवतीत्यर्थः . यस्तु राजसः स सुसुप्तमपि स्त-
भ्यमानः सेवते . दुःसुप्तपि स्तभ्यमानः स्तोकेऽर्दकदैर्घ्यं

प्रति संवन्धः . मुखोष्णम् . प्रतिच्छाया . प्रतिविम्बम् .
 जिह्वा द्विधा गता . भिक्षा सन्धिद्रा . अविष्का
 अहने सप्रमाणाहा . आकुला अपरिरुद्यवयवा गद्य-
 या दृष्या न दृश्यते . जिह्वा मलिनेव . अधो-
 मूलं शिरो यस्याः अनदभ्रतस्यापि सा अताकृशिरा .
 विहृता स्वप्रमाणाद्विष्णीर्णा . अन्यथेति सप्रमाणात् स-
 विष्मा . लयात् न स्थिति प्रायः अकस्मादिति स्म-
 र्तीयम् . विभ्रान्तं मिथ्याविषयकं दर्शनं यथाले वि-
 भ्रान्तदर्शनं . यस्ते मुक्तसन्निवन्ने स गतायुः .

यस्याधोधरोष्ठो यात्युत्तरौष्ठश्चोर्ध्वमु-
 भी वा पक्कजम्बूनीलौ । दन्ता वाति-
 रूशास्ताम्राः श्यामाः पङ्किताः पुष्पिताः
 सशर्करा वा सहसा वा पतन्ति । जि-
 ह्वा वा जिह्वा स्तब्धा सुप्तावलिप्ता गु-
 र्वी श्यावा शूना शुष्का विसर्पिणी क-
 ष्टकाचित्तैव वा । यस्य गण्डललाटह-
 सुक्नधानि स्थानाच्च्युतानीव सस्तानि य-
 स्य न धत्ते शिरः शिरोधरां पृष्ठं वा
 स्वभारम् । हन् वा पिण्डमास्यस्थम् ।
 यस्यास्सिक्तं मेढ्रमतिनिस्सृतौ वा वृषणा-
 वतो विपर्ययो वा । यस्य मूः मत्स्यु-
 ष्णम् । यस्य विषदोषादिना खेभ्यः स-
 रोमकूपेभ्यो रक्तं प्रवर्तते । यस्यानि-
 मित्तमहान्यतिलघून्यतिगुरूणि वा स्युः स
 सुमुर्षुः ॥

यस्याय इत्यादि मुखोष्णम् . पुष्पिता . कुमुदा-
 चिता इव यथा निचुल्लाः पुष्पिता भवन्ति . शर्क-
 राशूणम् . अत्र उन्नाद्विपर्ययोऽतिनिस्सृतं मेढ्रमतिना
 वृषणम् . म सुमुर्षिति योज्यम् .

यस्यैकोऽनेको वा स्वरो गद्गदो

व्यक्तः क्षामो दीनो वा सहसा लक्ष्यं-
 ते । यो वा विवक्षुर्मुह्यति । यस्य
 वा वदतो भृशमूर्ध्वमुरो रुजति । य-
 स्योच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिदृस्त्रः पूतिगन्धिः
 सुगन्धिर्वा । यस्यांगुलय आयम्यमाना न-
 स्फुटेयुः । यस्यान्योऽन्योऽपि क्षुतगतमूत्र-
 णादिषु स्वभावातीतः शब्दः । यस्येऽष्टो-
 निष्ठो वा माल्यफलचन्दनकुणपादिगन्धा
 देहमुखमलव्रणवृक्षादिषु । यस्य शरीरं
 वैरस्यात्सौरस्याद्वात्यर्थं यूकामाशिकादयस्य-
 जन्ति भजन्ति वा । यस्य सततोष्मस्वङ्गावय-
 वेषु शैल्यं शीतेषु वा कुमुदोलपलानुकार्यतिशै-
 ल्यमतिस्वेदोऽतिस्नम्भो विगतमांसशोणिते-
 ध्विव च संसः । यस्य च योगोतियो-
 गो वा शरीरे युगपन्महाभूतानां दृश्यते ।
 सर्वे ते कालपका इति । भवति चात्र ॥

यस्यैकोऽनेको वा द्रव्यादेः सर्वे ते कालपका
 इत्यनेन संवन्धः . विवक्षुर्मुह्यति यद्वक्तुमिच्छति तत्र
 स्मरतीत्यर्थः . यस्य शरीरं मशिकादयोऽतिवैरस्यात् स्व-
 जन्ति सौरस्याद्वा भजन्ते . युगपन्महाभूतानामेकरिभ-
 वेव शरीरं दृश्यवृद्धौ न पृथिव्यादीनामन्यतमस्य .
 भवन्ति चात्रेति तन्वरीतिः .

यस्यापूर्वास्सिरालेखा बालेन्द्राकृयोऽपि वा ।
 ललाटे वस्तिशीर्षे वा पण्मासान्न स जीवति ॥
 पश्चिनीपत्रवचोयं शरीरे यस्य देहिनः ।
 भ्रूवते भ्रुवमानस्य पण्मासं तस्य जीवितम् ॥
 हरिताभाः सिरा यस्य रोमकूपाश्च संघृताः ।
 सोऽम्लाभिलापी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥
 यस्य गोमयचूर्णोभं चूर्णं मूर्ध्नि मुखेऽपि वा ।

नर्मा प्रवृत्तिवृत्तिवर्णो मरणाय . एतेन मरणायुष-
 वार्द्धिनि व्याख्यातानि . निरुद्धोद्गमनप्रकारे अकस्मा
 र्द्धनिमित्ततः मरण मरणवैकल्यः . तथा महत्कारि-
 त्ताना शरीरप्रवृत्तिनामकरमाशुभं दर्शितवृत्तानामयुष्यार्थ-
 नात्मन्मरणप्रवृत्ते मरणवैकल्यमवगत्य भवति .

छायाम्बु शरीरे पञ्च । तत्र स्वा-
 द्मलत्वद्वाकाशनालनिर्मला समोदा सप्र-
 भेय । वानान् पांसुभस्मरुक्षा रजोऽऽ
 णा श्यावा निष्पभा स्वेदमन्मन्धिः ।
 तेजसो हृतहृताशनविद्युत्सप्ततपनीपरक्ता द-
 ष्टिसुखा । अम्भसो वृद्ध्येन्द्रनीलविमला
 घना सुस्निग्धा । भ्रुवो रुचिराभा य-
 ना स्थिरा स्निग्धा शुद्धा श्यामा श्वेता
 च । नामां वायव्या विनाशाय क्रो-
 नाय चानिघटने । शेषास्तु सुखोदयाः ॥

महादेवहास्यमर्थः पञ्च छायाः शरीरे मंत्रवन्नि .
 छाया कान्तिः . मुखोऽम् . मप्रभेय मर्दाभिमिय .
 छायाया मरुतामवातशाम्य गन्धो विज्ञेयः . हृत्-
 हृताशनदिवचना . तपनीयं सुवर्णं . तस्य सत-
 मस्य सतः . घना मृदोपलब्धा . भ्रुवः पृथिव्याः .
 रुचिराभा रमणीयदर्शिः . मुखोऽम् .

सप्त प्रभा रक्ता पीता पाण्डुरा
 सितासिता श्यावा हरिता च । ताः
 स्निग्धा विक्रासिन्योऽमलाः शुभाः । वि-
 परीतास्त्वशुभाः ।

रत्नदिकाः सप्तप्रकाराः प्रभाः . प्रभा दर्शिः .
 श्यावो नीलवर्णदिनः . स्निग्धतादिपुत्रः प्रभाः शुभाः .
 यथोक्तविपरिताः सौम्यादिशुभाः विपरिताः . छाया-
 भ्रुवयोः शाश्वतारः सत्यं लक्षणं दर्शयति .

नयोर्विज्ञेयाः । छायावर्णमाकाम-
 त्यासन्ना च लक्ष्यते पञ्चभूतात्मिका च ।
 प्रभा तु वर्णं प्रकाशयति विपरुष्टालक्ष्यते
 तेजःप्रभवेय च ॥

यथैमानामनी प्रोदच्छायां नैरसापानं प्रा-
 शयति निष्टे च लक्षणे . सा पृथिव्यादिपञ्चमहा-
 द्वात्मप्रकाराणां . प्रभा तु वेदार्थं तेजःप्रभा सती
 र्धे प्रकाशयति विपरुष्टा च लक्षणे .

यस्य ह्येति प्रतिच्छायामयो कुमा-
 रिका न दृश्यते स परासुः ॥

यस्य र्द्धिगरी प्रीत्याप्यायां प्रनिर्विन्देति ह-
 मागिरा न दृश्यते स परामर्दवक्ष्यः . पराजना अ-
 मयो यस्मैति कृत्वा .

यस्यातपाद्ग्रादिष्वकस्मात् प्रतिच्छा-
 या छिन्ना भिन्ना हीनाधिकाकुला नष्टा
 जिह्वाऽवाकृशिरा विशिरा द्विशिरा वि-
 स्तृताऽन्यथा वा विकृता वा दृश्यते । य-
 स्य ललाटे न स्थियति यस्य केशरामा-
 न्यनभ्यक्तान्यभ्यक्तवद् दृश्यन्ते । नयने
 चानिप्रविष्टे निर्गते विस्तृते संक्षिप्ते सं-
 क्षिप्तध्रुणी विनतध्रुणी जिह्वे विपमे वि-
 भ्रान्तदर्शने हीनदर्शने नकुलाभे कपोता-
 भे अत्यावर्णे नीलादिविकृतवर्णे अतिच-
 ले स्तब्धसस्ते प्रसृते अत्युन्मिषिते अ-
 तिनिमिषिते लुब्धितपक्ष्यणी वा । ना-
 सिका वातिविद्युतातिसंघृता कुटिला स्फु-
 टिता पिठकाचिता शुष्का वा स गतायुः ॥

यस्य यस्य देह इदमिदं दृश्यते त स गता-

निष्पीड्य कर्णां शृणुयान्न यो धुकधुकास्वनम् ।
 तद्गन्धरसस्पर्शान्गन्यते यो विपर्ययात् ॥
 सर्वशो वा न यो यश्च द्दीपगन्धं न जिघ्रति ।
 विधिनायस्यद्रोपायस्वास्थ्ययाविधिनारसाः ।
 यः पामुनेय क्रीर्णाङ्गो योऽङ्गे घातं न वेत्ति वा ।
 अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ॥
 जानात्यतीन्द्रियं यश्च तेषां परणमादिशत् ।
 जिह्वा श्यावा मुखं पूति सच्यमाक्षि निमज्जति ॥
 खगा वा मूर्च्छि लीयन्ते यस्य तं परिचर्जयेत् ।

पनीभूतं कटिर्नाभृतमाकाशं शन्यमेवमादि सर्वं यो
 विपर्ययं पश्यति स नश्यतीति संबन्धः . अ-
 च्छनमिन्द्रोधिदं शशः . समा संतमरः . अमनः प्र-
 म्दान्बुणोति . मतोऽपि वा न शृणोत्येवमादिन्तेषां म-
 रणमादिशेदित्यनेन मन्थः . गन्धादीनि यः स्वभा-
 वापश्येथाणि मन्यते . नैत्र वा सर्वेण सर्वं यो मन्य-
 ते . तेन विधिना शायोक्तेन प्रकारेण . तद्विपर्य-
 येणावेरिना . विपर्ययो योगः पानस्योदशाभ्यदष्टेन
 विधिना संपादितः . अतीन्द्रियमविपयमिन्द्रियाणां स-
 योदि . सुखोऽयम् .

निकपश्चिन्न यः पादौ च्युतांसः परिसर्पति ।
 दैयते बलतः शश्वयोऽन्नमश्नन् हितं बहु ॥
 योल्पाशी बहुविण्मूत्रो बह्वशी चाल्पमूत्रविद् ।
 यो बाल्पाशी कफेनार्तो दीर्घं श्वसिति चेष्टते ॥
 दीर्घमुच्यस्य यो हृस्वं निश्चरय परिनाभ्यति ।
 हृस्वं च यः प्रश्वसिति व्याविद्धं स्पन्दते भृशम् ॥
 शिरो विक्षिपते कृच्छ्राद्योश्चायित्वा प्रपाणिकौ
 यो ललाटस्तुतस्वेदः श्लथसन्धानबन्धनः ॥
 उत्थाप्यमानः सम्मुखो बली दुर्बलोऽपि वा ।
 उत्थान एव स्वपिति यः पादौ विकरोति च ॥

शयनासनकुब्जादेः योऽसदेव जिघ्रति ।
 अहास्यहारी संमुखान् यो लेढि दशनच्छदौ ॥
 उत्तरोष्ठं परिलिहन् फुत्कारांश्च करोति यः ।
 यमभिद्रवति छाया कृष्णा पीतारुणापि वा ॥
 भिपग्भेपजपानान्गुग्मित्रद्विपथ ये ।
 वशगाः सर्व एवैते विज्ञेयाः समवर्तिनः ॥
 ग्रीवाललाटहृदयं यस्य स्वियति गीतलम् ।
 उष्णोऽपरः प्रदेशश्च शरणं तस्य देवताः ॥

निकपश्चिन्न्यादेर्वशगा सर्व एवैत न्यादिना म-
 क्तः . मुखोऽयम् . परिनाभ्यति वैद्यश्च याति
 अशयिन्ना आकृष्य . प्रपाणिकः कृपरमणिवन्धानम् .
 शयनादेः पादौ विकरोति . यस्तु अमदरतु ग्रहीतु-
 पिच्छति . अहास्यं यस्तुनि हसतीति तथोक्तः . कृ-
 ष्णादिका छाया यमभिद्रवति यमश्यागच्छति . म
 समवर्तिनो वशगाः . समवर्ती वैवल्लतः . तस्य दे-
 वताः शरणं लोकान्तरस्थानं नायने . नाभ्यच्छरण
 तस्यैवार्थः .

योऽशुष्पोतिरनेकाश्रो दुःखायो दुर्मनाः सदा ।
 बलि बलिभुजो यस्य प्रणोतं नोपभुञ्जते ॥
 निनिमित्तं च यो मेधां शोभामुपचयं श्रियम् ।
 प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स प्राप्नोति यमक्षयम् ॥
 गुणद्रोपमयी यस्य स्वस्थस्य व्याधितस्य वा ।
 यात्यन्यथात्वं प्रकृतिः पण्मासान्न स जीवति ॥
 भक्तिः शीलं स्मृतिस्त्वागो बुद्धिर्वल्लभहेतुकम् ।
 पडेतानि निवर्तन्ते पद्भिर्मासिर्मरिष्यतः ॥
 मत्तवद्वतित्राकम्पमोहा मासान्मारिष्यतः ।
 नश्यत्यजानन पडहान् केशलुञ्चनवेदनाम् ॥
 न याति यस्य चाहारः कण्ठं कण्ठामयाहते ।
 प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥

सस्नेहं मूर्ध्नि धूमोवा मासान्तं तस्य जीवितम् ॥
 मूर्ध्नि ध्रुवोर्वा कुर्वन्ति सीमन्तावर्तका नवाः ।
 मृत्युं स्वस्थस्य पद्मात्रात्रिरात्रादातुरस्य तु ॥
 यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।
 आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सांस्पर्शमासं न जीवति ॥
 उरस्युष्मा भवेद्यस्य जठरे चातिशीतता ।
 भिन्नं पुरीपं तृष्णा च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥
 मूत्रं पुरीपं निष्कृतं शुक्लं चाप्सु निमज्जति ।
 निष्कृतं बहुवर्णं वा यस्य मासात्स नश्यति ॥
 स्वरस्य दुर्बलीभावं हानिं वा बलवर्णयोः ।
 रोगवृद्धिमशुक्त्वा च दृष्ट्वा मरणमाद्रिभेत् ॥
 अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मनः ।
 श्रोतारं चास्य शब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥

यस्यार्धे इत्यादि सुकोपम् . वाङ्मनाइतवअ-
 न्द्रकउसिमाता . 'लवमानस्य भान वृत्तेव . 'लवने
 गच्छति . मन्नेह गोमपवृर्णां पृष्णम् . नवा ज-
 भृतपुरीः सीमन्ता आवर्तनाश्च मृत्युं कुर्वन्तीति मन्थः .
 निष्कृतं मृगान्वातः . अपृक्त्वा रोगप्रशुद्धिर्वा युत्वा-
 हारादिपूर्विकया नापयते च दृष्टा च . अस्मन्ते
 मरण प्राप्तमिति दृष्टेन स्वर्णेन भाषमाणं मरणं प्राप्त-
 मित्यस्यात्मनः शब्दस्य श्रोतारं च दूरतः परिवर्जयेत् .

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवदक्षुण्णम् ।
 शर्म चानधिगच्छन्तं वृद्धिमान् परिदुर्जयेत् ॥
 यो जातशीतपिष्टकः शीताद्गो वा विदधते ।
 उष्णद्वेषी च शीतार्तिः स प्रेताधिपगोचरः ॥
 यस्य रज्जुग्नित्च्छाया कण्ठे मक्तोपलक्ष्यते ।
 अवश्यं कृष्यते जन्तुः सांश्चिराश्रमार्किकरैः ॥

विकृतिविज्ञानीयो नाम नवमोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वश्वासमित्यादि सुकोपम् . विदधते विदधं
 प्राप्नोति . छाया कण्ठे रज्जुमदनी यस्यासतोपल-
 क्ष्यते सांश्चिराश्रमार्किकरैर्नायक इति .

इतीन्दुविरचितायामष्टादशसंस्कृतव्याख्यायां
 नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमोऽध्यायः ।

छायादीनां विद्वान्मुक्ता चेश्वरानां विद्वान्परि-
 ज्ञानार्थं यावन्मृतः .

अथातो विकृतेहाविज्ञानीयमध्यायं
 व्याख्यास्यामः इति हस्माहुराश्रेयादयो
 महर्षयः ॥

अनेत्यादि पूर्ववशान्धेयम् . ईश्याः प्राधान्येनात्र
 विद्वे .

मनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव यो घनम् ।
 अमूर्तमिव मूर्तं च मूर्तं चामूर्तवत् स्थितम् ॥
 तेजस्वयतेजस्तद्वच्च शुक्लं कृष्णमसन्नं सत् ।
 अनेत्ररागधन्दं च बहुरूपमलाच्छतम् ॥
 जाग्रदक्षांसि गन्धर्वानि प्रेतानन्याश्च तद्विधान् ।
 रूपं व्याकृति तद्वच्च यः पश्यति स नश्यति ॥
 सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
 ध्रुवमाकाशगङ्गां वा न स पश्यति तां समाम् ॥
 मेघतार्याथनियोपवीणापणवेषुजान् ।
 शृणोत्यन्याश्च यः शब्दानसतो न सतोऽपि वा ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

चेदादीनां स्वरूपं दर्शयित्वा व्याधीनां मारणा-
त्मकानां लक्षणपरिज्ञानार्थमभ्यायारम्भः ।

अथातो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्या-
यं व्याख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

सर्वैर्यथास्वं हेतुमाप्पूरूपैरतिमात्रैर्यस्य
व्याधिरुत्पद्यते । व्याधितस्य वा यस्याशु
मुखे पिप्पुव्यङ्गलेखातिलकाळकाः । करज-
रदनेषु वा पुष्पाण्युदरे वा नानावर्णाः
सिराः । यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्म-
नासिकान्यतर • यथुर्वर्त्मसंसो वा । यस्य
क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा हृद्यैर्वहुभिरप्यन्नपा-
नैर्न शाम्यति । यस्य सफेनमसृक् प्र-
मिच्यते । कुक्षिशूलं च । उरसो वा ।
यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च ।
यस्य बलवान् ग्रीवावमर्दो जिह्वाशोषः क-
ण्ठास्यगुदपाकश्च । यस्यामाशयोत्था परि-
कृतिकातिवृष्णा शकृद्भेदश्च । यस्य पका-
शयोत्था परिकृतिकातिवृष्णातिमात्रश्च गु-
दग्रहः । यस्यामपकाशयान्यतरमाश्रित्य सं-
ज्ञां च हत्वा वायुः कण्ठे घुर्धुरकं करो-
ति । यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिवृद्धिर्हृदि
शूलं च । तथा हिष्मारक्तातिसारौ वा-
ध्मानातीसारौ वा भृशं सतृष्णौ । स
परामुरिति भवति चात्र ॥

यस्य सर्वैरित्यादेः स परामुरित्यनेन मन्यः ।
यथास्वं हेत्वादिभिरतिमात्रैरिति । ज्वरो हेत्वादिभिः प-
रिपूर्णस्तथा रक्तपित्तादिष्वपि वाच्यम् । शोणस्य सतः
क्षुत् बहुनाप्यनेन न शाम्यति । तृप्त्वा बहुना पा-
नेन । सफेनमसृक् घृचिनवत् मुक्तात् प्रतिच्यते । उर-
सो वा शूलमिलानुवर्तते । श्लेष्मा प्रतिच्यत इत्यनेन
च संबध्यते ग्रीवावमर्दादिशुदपाकान्तं युगपद्रतेते ।
शकृद्भेदात् वस्तु युगपत् । परिकृतिकाशयिमात्रशुद-
हान्तं वस्तु युगपत् । पकाशयस्य छेदनमिव या चेदना
सा परिकृतिका । संज्ञां हत्वा अचेतन कृत्वा ।
घुर्धुरकमव्यक्तशब्दविशेषम् । भवति चात्रेति समुच्ये ।

ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दीर्घरात्रिकः ।
सप्रलापध्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ॥
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ।
सशुष्ककासः पूर्वाह्णयोऽपराह्णेऽपिवाभवेत् ॥
बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमन्वितः ।
रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्मभम् ॥
ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयत् ।
रोमकूपमविसृतं कण्ठास्यहृदये सजत ॥
वाससोऽरञ्जनं पूति वेगवच्चातिभूरि च ।
वृद्धं पाण्डुज्वरच्छर्दिकासशोफातिसारिणम् ॥
कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिं तृष्णातीसारशोफिनम् ।
यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ॥
छर्दिवृण्वती मूत्रशकृन्नन्धिः सचन्द्रिका ।
साम्प्रविद्रूपयुक्कासश्वासवत्यनुपङ्गिणी ॥
तृष्णान्यरोगक्षपितं वहिर्जिह्वं विचेतनम् ।
मदात्ययोऽतिशीतार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ॥
अशीसि पाणिपक्षाभिगुदमुष्कांस्यशोफिनम् ।
हृत्पार्श्वरुजानाच्छर्दिपायुपाकज्वरातुरम् ॥

यस्य निद्रा भवेन्नित्या नैव वा न स जीवति ।
 वक्त्रमापूर्यतेऽश्रूणां स्वद्यतधरणां भृशम् ॥
 चक्षुश्चाकुलतां याति यमराज्यं गमिष्यतः ।
 यैः पुरा रमते भावैररतिस्तेन जीवति ॥

अणुशोनिः स्नानप्रवागः . अनैकप्रो व्याधि-
 मोचनः . मदा कारण विनेवीविष . चक्षुःश्रुतो
 वायुराद्यः . अतो वा मयादितो विप्रदाय . यम-
 शय यमसप्त . गणमयी प्रकृति . सर्वादिजा .
 दोषमयी वातादिजा . ताश्चोक्ताः . परमचरिः प-
 ष्मात्ताव . पर पृथग्भूताः . मत्तचङ्गलादयो माता-
 न्परिप्यतो भवन्ति . लुब्धनमपनमनम . प्रेयाः शू-
 नकाः . प्रतीपना प्रतिवृत्त्यम् . प्रेताकृतिः प्रेता-
 नातीयः . उर्द्धमित उच्यते . अकारणादश्रूणां वक्त्रमापूर्यते .
 पुरणयोगे पटी चरणां भिद्यतः . तैर्भावेररतिः
 मत् न जीवति . न विद्यते रतिर्यस्यामावरतिः .

कथयेन्न च पृष्टोऽपि दुःश्रवं मरणं भिषक् ।
 गतासोर्धनुमित्राणां न चेच्छेच्छं चिकित्सितुम्
 यमदूतपिशाचाद्यैर्यत् परासुरपास्यते ।
 झञ्जिरौषधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
 अरिष्टं नास्ति मरणं दृष्टरिष्टं च जीवितम् ।
 अरिष्टे गिष्टविज्ञानं न च रिष्टेऽप्यनैपुणात् ॥
 चरकस्येति वचनं—

गतासोर्धनुमित्राणां भिषक्यश्च भिषकरण न
 कथयेत् . न च त गताम् चिकित्सितुमिच्छेत् . कु-
 तश्चिकित्सितु नैच्छेदित्याह . यद्यस्मान् परामर्शमदूता-
 दिभिरौषधवीर्याणि झञ्जिरूपास्यते . अतः परित्यजेत् .
 अन्यथा वैशो यजसा परिहृतं . तदेव द्रव्यति .
 अरिष्टं रिष्टं पिता नास्ति मरणम् . दृष्टं रिष्टं जी-
 वितं नास्ति . इति चरकाचार्यानुमते . तत के-

विचोदयति . दृष्टं रिष्टं जीवितं दृष्टमदृष्टेऽपि म-
 रणमिति तान् प्रति चरकः समर्थयति . अरिष्ट इत्या-
 दि यो नेरुणो भिषक्त भवति तर्थात् भ्रान्तिज्ञानमि-
 ति चरकस्य वचनम् .

— सुश्रुतेन तु पश्याते ।
 ध्रुवं हि रिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत् किलामलैः ॥
 रसायनतपोदानतत्परैश्च निवार्यते ।
 कृष्णात्रियो द्विधा रिष्टं स्थिरास्थिरविभेदतः ॥
 दोषाणामपि बाहुल्याद्रिष्टाभासः समुद्भवत् ।
 तदोषाणां शमे शाम्येत्स्थायवश्यं तु मृत्यवे ॥
 आयुर्वेदफलं कृत्स्नं यदायुर्ज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 रिष्टज्ञानादृतस्तस्मात्सर्वदैव भवेद्विषक् ॥

इति विकृतेहाविज्ञानीयो नाम दशमोऽध्यायः ॥

सुश्रुतः पुनराह . यद्यपि रिष्टं ध्रुवं मरण
 तथापि अमलैः . निर्मलैर्ब्राह्मणैः रसायनादिपरैश्च
 तन्मरणं निवार्यते . कृष्णातिशयोपि द्विविधं रिष्टमाह
 स्थिरमस्थिर च . दोषबाहुल्यात् . जातमस्थिरम् .
 तच्चापरणफलम् . दोषाणां वातादानाम् . रिष्टविज्ञा-
 नप्रयोजनमुच्यते . यद्यस्मादायुर्वेदफलमायुषः परिपाल-
 नं कृत्य निरमोक्षमायुर्ज्ञे जीवितपरिज्ञानवति भिषजि
 प्रतिष्ठितं तस्मान्सर्वदैव परिज्ञान आदतो भवेदिति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहस्याख्यायां
 दशमोऽध्यायः ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

चेष्टादीनां स्वरूप दर्शयित्वा व्याधिना मारणा-
त्मकानां लक्षणपरिज्ञानार्थमभ्यायारम्भः ।

अथातो विकृतव्याधिविज्ञानीयमध्या-
यं व्याख्यास्यामः । इति हस्मादुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

सर्वैर्यास्रं हेतुमाप्रूपैरतिमात्रैर्यस्य
व्याधिरुत्पद्यते । व्याधितस्य वा यस्याशु
मुखे पिपुव्यङ्गलेखातिलकालकाः । करज-
रदनेषु वा पुष्पाण्युदरे वा नानावर्णाः
सिराः । यस्य शुष्यतो नेत्रोपदेहो वर्त्म-
नासिकान्यतर-यधुर्वर्त्मस्रो वा । यस्य
क्षीणस्य क्षुत्तृष्णा वा हृद्यैर्वहुभिरप्यन्नपा-
नैर्न शाम्यति । यस्य सफेनमसृक् प्र-
सिच्यते । कुक्षिशूलं च । उरसो वा ।
यस्य श्लेष्मा नीलपीतलोहितो बहुशश्च ।
यस्य बलवान् ग्रीवावमर्दा जिह्वाशोषः क-
ण्ठास्यगुदपाकश्च । यस्यामाशयोत्था परि-
कृतिकानितृष्णा शकृद्भेदश्च । यस्य पका-
शयोत्था परिकृतिकानितृष्णातिमात्रश्च गु-
दग्रहः । यस्यामपकाशयान्यतरमाश्रित्य सं-
ज्ञां च हत्वा वायुः कण्ठे घुर्घुरकं करो-
ति । यस्य क्षीणस्य तृष्णाभिष्टिर्द्विदि-
शूलं च । तथा हिष्मारक्तातिसारी वा-
ध्मानार्तासारी वा भृशं सतृष्णौ । स
परामुरिति भवति चात्र ॥

यस्य सर्वैरित्यादेः स परामुरित्यनेन संबन्धः ।
यथास्रं हेत्वादिभिरतिमात्रैरिति । ज्वरो हेत्वादिभिः प-
रिपूर्णस्तथा रक्तपित्तादिव्यभि वाच्यम् । शोणस्य सतः
क्षुत् बहुनाप्यनेन न शाम्यति । तृष्ट्या बहुना पा-
नेन । सफेनमसृक् श्विनवत् मूत्रात् प्रसिच्यते । उर-
सो वा शूलमित्यनुवर्तते । श्लेष्मा प्रसिच्यत इत्यनेन
च संबन्धते ग्रीवावमर्दादिशुद्रपाकान्तं युगपद्भते ।
शकृद्भेदान्तं वस्तु युगपत् । परिकृतिकाशानिमाप्रशुद्रम-
हन्त वस्तु युगपत् । पक्षाशयस्य छेदनमिव या वेदना
सा परिकृतिका । मत्वा हत्वा अचेतन कृत्वा ।
घुर्घुरकमव्यक्तशब्दविशेषम् । भवति चात्रेति समुच्ये ।

ज्वरो निहन्ति बलवान् गम्भीरो दर्धरात्रिकः ।
समलापभ्रमश्वासः क्षीणं शूनं हतानलम् ॥
अक्षामं सक्तवचनं रक्ताक्षं हृदि शूलिनम् ।
सशुष्ककासःपूर्वाह्णेषोऽपराह्णेषपित्राभवेत् ॥
बलमांसविहीनस्य श्लेष्मकाससमान्वितः ।
रक्तपित्तं भृशं रक्तं कृष्णमिन्द्रधनुष्प्रभम् ॥
ताम्रहारिद्रहरितं रूपं रक्तं प्रदर्शयेत् ।
रोमकूपप्रविस्तृतं कण्ठास्यहृदये सजत ॥
वाससोऽरञ्जनं पूति वेगवचातिभूरि च ।
दृढं पाण्डुज्वरच्छर्दिंकासशोफातिसारिणम् ॥
कासश्वासौ ज्वरच्छर्दिं तृष्णातीसारशोफिनम् ।
यक्ष्मा पार्श्वरुजानाहरक्तच्छर्द्यसतापिनम् ॥
छर्दिर्वेगवती मूत्रशकृद्गन्धिः सचेन्द्रिका ।
साम्प्रविद्रूप्यरुक्कासश्वासवत्यनुपक्षिणी ॥
तृष्णान्यरोगक्षपितं वृद्धिर्जिह्वं विचेतनम् ।
मदात्ययोऽतिशीनार्तं क्षीणं तैलप्रभाननम् ॥
अर्शासि पाणिपन्नाभिगुदमुष्कास्यशोफिनम् ।
हृन्पार्श्वरुजाच्छर्दिंपायुपाकज्वरातुरम् ॥

अतीसारो यकृत्पिण्डमांसधावनमेचकैः ।
 तुल्यतैलघृतक्षीरदधिगजजवमासवैः ॥
 मस्तुल्लङ्घमपीपूयवेदावारास्त्रुमासिकैः ।
 अतिरक्तासि नम्लिग्दपूयच्छघननेदनः ॥
 कर्षुरं गसवन धातुन निष्पुरीपोऽथवातिविद् ।
 तन्तुमान् मक्षिकाक्रान्तो राजीमांश्चन्द्रकैर्युतः ॥
 शीर्षपायुर्वलिं मुक्तनाळं पक्वास्थिशूचिनम् ।
 सस्तपायुं बन्धकीणमन्नमवां पवेशयत् ॥
 सत्सृक्कासज्वरच्छदिदाहानाहप्रवाहिकः ।
 अशरीरं ज्ञानवृषणं वद्धमूत्रं रजादिनम् ॥

ज्वर इत्यादि मूर्च्छास्य गन्धोरोऽन्वयैः . द्र-
 वीर्यादिको बहुकालप्रसूतः . अपगच्छेण श्लेष्मकामम-
 स्त्रित इत्यनेन सव्यं . मज्जन महच्छन . वाम-
 सोऽज्जन पीतभ्यापि वृद्ध गतपयस्क कर्म . र-
 नपित्तं कर्तुं . निश्चिनं . तथा पाण्डुवादिभुक्त क-
 र्म . कामशान्तिं ज्वरादिभुक्तम् . महापीविभ्या व-
 र्जितं इति गायविद् . तथा वृगादिमती . अनुपहिणी
 चिरप्रमत्ता . अन्येन रोगेण ज्वरादिना श्रपितम् .
 मेचकर्मनिकर्षणम् . मस्तुल्लङ्घं कपालमज्जा . वेधवार .
 कृष्टितं मामम् . कर्षुरं वर्णविशेष . शीर्षसामु-
 दित्वादिभुक्तमतीमारो निश्चिनं . प्रीणी . पाण्डुपयध
 ज्वर तम् . मुक्तनाळं घनमुद्रकम् . मह तु-
 ल्यदधिर्देत इति स तथातोऽपिनर . प्रवाहिका नि-
 स्सालिका .

महस्तुल्लङ्घाहपिट्टकामांसकोथातिसारिणम् ।
 पिट्टका मर्षहेत्पृष्ठस्तनांससुदमूर्द्धगा ॥
 पर्वपादकरस्था वा मन्त्रोत्पाहं प्रमेहिणम् ।
 सर्वं च मांससंकोथदाहन्तृष्णामदज्वरैः ॥
 विसर्पमंसरोधहिध्माश्वामभ्रमक्ष्मैः ।

गुल्मः पृथुपरीणाहो घनः कूर्म इवोन्नतः ।
 सिरानद्धो ज्वरच्छदिदिध्माश्वामरुजान्वितः ।
 कासपीनसहृत्तासश्वासातीसारशोफवान् ॥
 विष्णुवसंग्रहश्वामशोफहिध्माज्वरभ्रमैः ।
 मूर्च्छार्थ्यतिसांश्च जठरं हन्ति दुर्बलम् ॥
 ज्ञानाक्षं कुटिलोपस्थमुपहित्ततनुत्वचम् ।
 विरेचनहृतानाहमानद्यन्तं पुनःपुनः ॥
 पाण्डुरोगः श्वयथुमान् पीताक्षिनस्वदर्शनम् ।
 तन्त्रादाहारुचिच्छदिमूर्च्छाध्यानातिसारवान्
 अनेकोपद्रव्ययुतः पादाभ्यां प्रसृतो नरम् ।
 नारीं शोफो सुखाद्दन्ति कुसिगुह्यादुभावापि ॥
 राजीचितः स्वदंश्छदिज्वरश्वासातिसारिणम् ।
 ज्वरातिसारो शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ॥
 दुर्बलस्य विशेषेण जायन्तेऽन्ताय देहिनः ।
 श्वयथुर्यस्य पादस्थः पारिस्सन्ते च पिण्डके ॥
 सीदतः सक्थिनी चैव तं भिषक् परिवर्जयेत् ।

नृवादिभिर्भुक्तं महो हन्ति . मांसकोथो मांस-
 वेद . पिट्टका शराविनाया मर्मादिगाः . हृदयद-
 स्य प्राधान्यात् पृथग्गणम् . मन्त्रोत्साह ममेहिण च
 ता प्रिति . नाथ पिट्टका मामर्षोवादिभिः कारणैः
 मर्षं विजयान्तेष्वया हन्ति मर्षीणां हृदयरुण्डादीनां
 समन्तो यान्ताम्नयोना . जठरमुद्रमपि मृत्महादि-
 भिः कारणभूतैर्हन्ति . दुर्बलत्वादिभुक्तं च पुरुष ह-
 णि . उपस्थ मेटम् . विरेचनहृतानाह सन्त पुनःपुनः
 गानगन्तम् . पादाभ्यां प्रथम प्रसृत . श्वयथुः पुमांसं
 हन्ति . मुलात् प्रसृतो नारी हन्ति . न तु पुरु-
 षम् . कृशिशुवाभ्या प्रसृतः उभय इति पुरुषमपि
 नारोमपि . राजीभिश्चितः श्वयथुस्तथा स्वन् चर्वादि-
 भुक्तं हन्ति . शोकरयान्ते शोफं निवृत्ते ज्वरातिमारो

न्यगतितामार्तां श्ये मोहः . एवंविधा श्वरतिसार-
शोफः सर्वप्रशान्त्य जायते . दुर्बलस्य पुंसो विक्षे-
पेणताप जायते . अन्तो मरणम् .

श्राननं हस्तपादं च त्रितोपाद्यस्य शुष्यतः ।
शूयते वा विना देहात्स मासाद्याति पञ्चताम् ॥

उदरी यश्च शोफो वा स्वं न पश्यति मेहनम् ।
यस्य वा ऋतरोन्नामात् परिश्रानं न तिष्ठति ॥

विसर्पः कासवैद्यवर्ण्यज्वरमूर्च्छाङ्गभङ्गवान् ।
भ्रगास्यशोफह्लासदेहसादातिसारवान् ॥

कुष्ठं विशीर्यमाणान् रक्तनेत्रं हस्तस्वरम् ।
मन्दार्थिं जन्तुभिर्कुष्ठं हन्ति तृष्णातिसारिणम् ।

वायुः सुप्तान् च भुयं कम्पशोफरुजातुरम् ।
वातासं मोहमूर्च्छापदास्वप्नज्वरान्वितम् ॥

शिरोग्रहासुचिश्वाससंकोचस्फोटकोथवत् ।
शिरोरोगासुचिश्वासमोहविद्वेददृढभ्रमैः ॥

श्रान्ति सर्वाभयाः क्षीणस्वरधातुवृत्तानलम् ।
वातव्याधिरपसारी कुष्ठी रक्त्युदरी क्षयी ॥

गुल्मीमेदीयतान्क्षीणान् विकारेऽल्पेऽपि वर्जयेत् ।
वल्लमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ॥

यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ।
वाताष्टीलातिसंघृष्टा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ॥

तृष्णयानुपरतिस्य सद्यो गुष्णाति जीवितम् ।
शैथिल्यपिण्डकेवाद्युर्भात्वानासां च जिह्वाताम् ॥

क्षीणस्यायम्यमन्येचासद्योगुष्णातिजीवितम् ।

यस्य देहो न तथा श्रूयति . यथा हस्तपादं स
मृतं मरणान्नो माणत्याति . पञ्चभूतानां पृथग्भातः
यता . उदरीजादी भासास्त न जीवतीत्युदरतो .
श्रीतिं ह्यपी हन्तीति शिदतम् . तृद्वन्तमतीताणि

च कुष्ठ हन्ति . मदमूर्च्छाये वष्यते . शिरोग्रहादि-
मत् वातासं हन्ति . सर्वाभयाश्च श्वरादयः शिरोरोगा-
दिभिः कारणभूतेर्हन्ति . क्षीणस्वरधातुत्वादियुक्तं वात-
व्याधिराश्लेषकादिः . वातव्याधिना अपरमणादिभिश्चा-
तान् स्वल्पेपि विकारे क्षीणदेहान् सती वर्जयेत् . सु-
बोधम् . तृष्णया परिसमन्तारितो व्यातः परीतस्तस्य
गुष्णातीति वाताष्टीलेत्यनेन सच्यते . अष्टीले प्रम-
रमयी वायुना वाताष्टीया . नासा जिह्वा मकुचितव .

नाभीगुदान्तरं गत्वा वंक्षणौ वा समाश्रयन् ।
गृहीत्वा पापुहृदये क्षीणदेहस्य वा वली ॥

मलान् वस्तिशिरोनाभिं विवध्य जनयन् रुजम् ।
कुर्वन् वंक्षणयोः शूलं तृष्णां भिन्नपुरीपताम् ॥

श्वासं वा जनयन् वायुर्गृहीत्वा गुदवंक्षणौ ।
वितत्य पशुकाग्राणि गृहीत्वा रश्च मारुतः ॥

स्तिमितस्यातताक्षस्य सद्यो गुष्णातिजीवितम् ॥
सहसा ज्वरसंतापस्तृष्णामूर्च्छावलक्षयः ।

विश्लेषणं च सन्धीनां मुमूर्षोरुपजायते ॥
गोसर्गं वदनाद्यस्य स्वेदः प्रच्यवन्ते भृशम् ।

लेपज्वरोपतप्तस्य दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥
प्रवाल्लगुळिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।

उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात्स विनश्यति ॥
मसूरविदलप्रख्यास्तथा विदुमसादिभाः ।

अन्तर्वेक्राः क्रिणाभाश्च विस्फोटा देहनाशनाः ॥

नाभीतयादी वापुर्दिग्दिदं कृत्वा मनीं ज्ञितं मु-
ष्णाति . नाभीगुदत्वन्तरं मध्यं गत्वा रुजां जनयन् .
अथवा वक्ष्यते समाश्रयन् . अथवा वली धांवेदस्य
पापुहृदये गृहीत्वा मलदीन् तिस्य रजा जगयन् म-
यो गुष्णाति जीवितम् . मला दोषाः शूरादयश्च .
अथवा गुदवंक्षणं गृहीत्वा पापुनेक्षणयोः शूलं तृष्णा
भिन्नपुरीपितां च कुर्वन् . श्यामं वा जनयन् . अथवा

मानतः पार्श्वकार्थीनामप्राणि वितन्य ध्यायोरथ गृही-
त्वा स्तिमितस्वाननाश्रय पुनरप्य सद्यो मुन्याति जी-
वितम् . ज्वरसंतापादि सहसा मृष्यैरिवोपजायते . ना-
न्यस्य . गोसर्गो यरिमन् कान्ते गात्रो भवनास्तिगमरति
राध्यन्त इति यावत् . लेपो मृतस्योऽप्येयः . प्रवाञ्छ-
गुल्का विद्रुमगुल्काकारता इत भासन्ते . मण्डिका मण्ड-
रकाकृतिसपाताः . मण्डविदलं मण्डरदण्डम् . अन्तर्-
का मण्डानिम्नाः . क्लिपः कुरादी मषमधिः . नि-
स्कंदा मधिः .

कामिलाक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शंखयोर्मुक्तमांसता ।
संज्ञासश्रोष्णताङ्गे च यस्य तं परिचजेयेत् ॥

अकस्मादनुभावञ्च विष्टुष्टं त्वरसमाश्रयम् ।
चन्दनांशीरमदिराकुण्ठपध्वांसगन्धयः ॥

शैवालकुक्कुट्रिशेखाकुङ्कुमालमपीमभाः ।

अन्तर्दाहा निरुष्माणः प्राणनाशकरा व्रणाः ॥

यो वातजो न शूलाय स्यान्न दाहाय पित्तजः

कफजो न च पूयाय मर्मजश्च रुजे न यः ॥

अचूर्णचूर्णकीर्णाभो यत्राकस्माच्च दृश्यते ।

रूपं शक्तिध्वजादीनां सर्वास्तान् वर्नेयेद् व्रणान्

विष्मृत्रमारुतवहं कृमिणं च भगन्दरम् ।

अक्षणे कामिलेयार्थिकं यस्य तं परिवर्जयेत् .
तथा त्वरसमाश्रय विष्टुष्ट नाम्ना सद्यो व्रणमकमन्
प्रतिव्यनुभावञ्च विष्टुष्टयश्च तं परिवर्जयेदिति संबन्धः .
चन्दनादिगन्धाः शैवालदिग्भा अन्तर्दाहादिमुक्ता व्रणाः
प्राणनाशकराः . यो वातज इत्यादिना मषो विशेषः .
मत्र यरिमन् व्रणे शक्तिध्वजसदृशचक्रादितंबन्धि रूपमक-
कस्माच्च दृश्यते इत्येव सर्वान् मषान् वर्नेयेत् . नि-
ष्कादिवहं कृमिणं भगन्दरं च वर्नेयेत् .

यद्यन जानुना जानु पादाबुधम्य पातयन् ।
सोऽप्यास्यति मुहुर्वैत्रमातुरो न स जीवति ॥

दन्तैश्चिन्दन् नश्चाप्राणि तैश्च केशांस्तृणानि वा
भूमिं काष्ठेन विलिखन् लोष्टं लोष्टेन ताडयन् ॥

हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शुष्ककासी ज्वरो च यः ।

मुहुर्हसन् मुहुः स्वेब्धश्च शय्यां पादेन हन्ति यः

मुहुश्चिद्राणि विमृशन्मातुरो न स जीवति ।

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतव्रंसणम् ॥

शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ।

विकारा यस्य वर्द्धन्ते प्रकृतिः परिहीयते ॥

सहसा सहसा तस्य मृत्युर्हरति जीवितम् ।

न आतुरो मुहुर्वैत्रमास्यत्वपधिपति . जानु-
जानुना घट्टयन् पादाबुधम्य च पातयन् . तैरिति
नतामैः . श्वेत्तन् स्यादरन् . जिज्ञासि कर्णनासादी-
नि सोऽपि विमृशन् . विकाराः शारीरमानसा न्य-
धयः . प्रकृतिः स्वभानः सहसा मुगपत् इति .

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संपादयितुर्मौपचम् ।

यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥

विज्ञाते बहुशः सिद्धं विधिवशावचारितम् ।

न सिध्यत्यौपधं यस्य नास्तितस्य चिकित्सितम्

भवेद्यस्यौपधेऽन्ने वा कल्पमाने विपर्ययः ।

अकस्माद्द्वर्णगन्धादेः स्वस्योऽपि न स जीवति

निवाते सन्नधनं यस्य ज्योतिश्चाप्युपशाम्यति ।

आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ॥

अतिमात्रमत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ।

यदरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ॥

संशयमासमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ।

इति विकृतव्याधिविज्ञानीयो नाम्

एकादशोऽध्यायः ॥

यमानुरसुद्विष्य वैद्य औषधं संपादयितुं यतमा-
 भः सन् न शक्नोति . तस्यातुरस्य दुर्लभं जीवि-
 त्पु . यथादिनिर्षयोऽस्करमादौषधेऽन्ने वा . ज्योतिरभिः
 अमलं भाजनम् . यं दुर्लभं नरं सहसा रोगः प-
 षिष्यति . तस्य नरस्याक्षेपो धन्वन्तरिः संशयमातं
 जीवितं मन्यते . सशयमातमिति कदाचिज्जीवितमपि
 मय संभाष्यत इति प्रदर्शनार्थम् .

श्रीशुक्रविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
 एकादशोऽध्यायः ॥

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

दूतादिविज्ञानीयमपि आद्युप इदन्तापरिज्ञानार्थमुप-
 दुष्यन् इति तदर्थमप्याचार्यः .

अथातो दूतादिविज्ञानीयमध्यायं व्या-
 ख्यास्यामः इति हस्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

निर्दिष्टं रिष्टमातुराशयम् । दूतस्या-
 पि तु जातिवैषम्यां चावेष्टितदेशकाला वैद्य-
 स्य च तत्संगमसंकल्पप्रस्थानमयाणप्रवेशा
 ग्रहचारोऽपूर्वसंभवः स्वप्रदर्शनानि च रोगिणः
 शुभाशुभं सूचयन्ति ॥

निर्दिष्टमित्यादिना शास्त्रकारः स्वयमप्यायप्रयोजन
 रूपमिति . दूतनात्यादयोऽपि रोगिणः शुभाशुभं सूचय-
 न्तीति संबन्धः . जातिवैषम्यादिका . भाषा वच-
 नम् . चोक्तिं क्रिया . देश उल्लंघनीतादिकी विषय
 रमाप्तानात्तमानस्तद्वद् कालोऽपि च . वैद्यस्य च त-

त्संगमे यः संकल्पस्तदिति दूतस्य न्यपदेशः . प्रस्था-
 नं स्वनेषमनो निर्गमनम् . प्रयाणं यदि . प्रवेशः
 आतुरखेऽमनि . ग्रहाणां चारो राशिगमनम् . अपू-
 र्वसंभवा वैद्यातुरसंगमे प्रथममयत्नेनोत्पत्तिरपूर्वस्य श-
 भाशुभसूचकरय .

तत्रातुराङ्गणोत्तमोऽन्याश्रमः पापण्डः
 पण्डो मुण्डी जटिलः स्त्री व्याधितोऽनेकोऽजी-
 र्णविवर्णमालिनच्छिन्नार्द्रैकवसनः पङ्कतैलदि-
 ग्धो रक्तमाल्यानुलेपनो विकृताङ्गरूपकर्मा
 खरोष्ट्रमहिषवाहनो विकृत्वः श्वसनं रुदन्
 निष्ठुरामङ्गलाभिधायी दूरादाहयमानस्तृण-
 लोष्टुतपाङ्कारभस्मतुपसीसास्थिकेशशिरोलला-
 टनासिकास्यदन्तजिह्वार्द्रावानखानामिकांशु -
 लिस्तनजठरनाभिपृष्ठकटीमेहनजब्धाकपालप-
 ललोपलमुसलशूर्पोपानन्मार्जनीशस्त्रवस्त्रान्तद-
 शाकार्पासभयच्युतस्पृकाष्टयष्टीतुलारज्जुपाश -
 चर्मवेषुरिक्तभाजनस्नेहभाजनधरः पादाभ्यां
 भुवं मुञ्चन् विलिखन् गृहीत्वा पङ्कं फ-
 लमसारं वा तद्विधमन्यद्वा विकारतुल्यगु-
 णे च देशे काले वा दूतो वैद्यमुपसर्प-
 न्नुभयः ॥

आतुरादिवादेदूतो वैद्यमुपसर्पकञ्जम इति संबन्धः
 आतुरवर्णोदुत्तमो वर्णो यस्य दूतस्य . यथा शस्त्रस्य
 ब्राह्मणादीनां त्रयाणामन्यतमो दूतः . यथा वैद्यस्य ना-
 ह्मणशुभियाभ्यामन्यतरस्तथा छत्रिपरस्य ब्राह्मण इति .
 अन्याश्रमो भिक्षाश्रमः . चत्वार आश्रमाः . ब्रह्मचा-
 री गृहस्थो यातिर्नगरप्रसू इति . पापण्डव लिङ्गिनः
 पण्डः श्रीवः . स्त्रीदूतः . अनेकी युगपद्वहन्ती दू-
 ताः . जीर्णोदिवसनः . त्रिवर्णो विशिष्टवर्णः . वि-
 कृत्वो भीरुः . निष्ठुरो क्रुद्धः . अष्टादश्याभिधायी
 दूरान्दृष्टमानो वैद्यम् . दूतान्दिरपृच्छ . अनाभिमाश्रय-

लिः कनिष्ठायाः पूर्वा . मार्जनी शोधनी . भक्ष्युती
तथापिषी भाण्डी . तथा काञ्चादिधर . पादाभ्या
भुवनतत्पारानि सुनन् . अथवा पादाभ्यां विलिखन् .
अथवा पक्वं फलादि गृहीत्वा दूतो वैद्यमुपसर्षशुभः .
तद्विधमन्यत् द्विवदुर्गन्वादि .

तद्यथा । घृतोदकादिद्रवसर्मापस्थम-
तिशीतस्तब्धः प्रत्युपसि श्लेष्मामयेऽगुभः ।
पित्तामये तु शुभः । तथा सेतुभङ्गे छ-
र्दिमेहातिसारादिष्वशुभः सेतुबन्धे तु शुभः ।
तथा मध्याह्नोभयसन्ध्याद्धैरात्रिचतुर्थीपष्टी-
नवमीपर्वदिनेषु ग्रहोपरागोत्पातदर्शनभरणी-
कृत्तिकाद्राश्लेषामयामूलपूर्वेषु चाशुभो यत्र
वैयं सुप्तं नयं च भूमौ शयानमभ्यक्तं
शुक्तकेशं दक्षिणाभिमुखं विह्वलं छिन्दन्तं
भिन्दन्तमपिपितृकार्यप्रदणमशस्तं चिन्तयन्तं
कथयन्तं चोपतिष्ठति । यो वा दिशं याम्पां
प्रतिकृताञ्जलिर्विपमैकपादस्थः । यस्मिन्
व्याधिताश्रयं कथयति दूते भिषगशुभमि-
न्द्रियार्थमुपलक्षयेत् सेकल्पयेद्वा तं च ना-
नुयायात् । अतोऽन्यथा पुनः करुणापेशले-
न मनसा सौमनस्यवता मातापितृसमेनातु-
रस्यात्यन्तमारोग्यमाशंसनानेन प्रयातव्यम् ॥

निकारयुगुणी देवजायौ तथेतेत्यादिना दर्शय-
ति . श्लेष्मामयेषु घृतोदकादिर्सर्मापस्थ वैद्य दूत उ-
पसर्षशुभः . पित्तामयेषु शुभः . छर्दिदिषु से-
तुभङ्गे अशुभः . सेतुबन्धे शुभः . देवा उनाः
तथेतेत्यादिना काल उच्यते . उभयसन्ध्या पूर्वा चा-
परा च . गदतं महाराजदेजाततविजया . यद्य दू-
तः एषादिकं वेपथुपातच्छतं त दूतं वैद्यो नानुया-
यात् . येषां इत्यादिभिर्नित्येणेषु . विगमो भूमल-
सम्पविरयत एकपादस्तेन तिष्ठति यः . यस्मिन् व्या-

धिताश्रयमातुरगुद्दिश्य दूते कथयतशुभमिन्द्रियायै शब्द-
स्पर्शादिकं भिषगनुभवति वा संकल्पयति वा तं दू-
तं नानुयायात् . अतो यथांतांदापुराद्रणोत्तम इत्यादि-
दर्शिताद्विपरालये करुणापेशलत्वादिषुक्तेन भिषग्ना आतुरं
दृष्टुं प्रयातव्यम् .

प्रस्थानगमनप्रवेशेषु दधिमधुघृतला-
जपुष्पाक्षतोदुम्बराश्वत्थमुक्तामणिलतदूर्वाङ्कुर-
रादर्शकन्याध्वजस्यन्दनाष्टापदाक्षा नृपश्रीत-
रुर्भद्रपीठानि सस्यानि मत्स्या हया हंस-
चापी वृषः केसरी दक्षिणावर्तशंखाब्जसि-
द्धार्थकारोचनाः स्वस्तिकस्तोरणं क्रीचका वे-
पथो वरवधूर्मदसिक्तगण्डो गजस्तोयल-
म्योऽम्बुदः पूर्णकुम्भो हरिद्रात्रिरिन्द्रः फ-
लान्यार्द्रमांसं सितं चापरं गौः सवत्ता-
ङ्गना पुत्रिणी मानुषं वर्धमानं सहस्रं न-
राणां प्रयुक्तानि यानानि धन्वन्तरिर्वाम-
नो ब्राह्मणो भूमिरभ्युद्धता सिद्धपत्नं व-
राहश्च तोयोत्थितस्त्रिपगनमधुसूदनस्कन्दप-
द्मासनाः लोकपालाः सुराः खं दिशोऽग्निः
सरांसि स्रवन्त्यः समुद्रा मखा मासतो
ज्योतिषे धर्मशास्त्राणि तीर्थानि काव्यं ध-
र्मार्थकामामृतं बालस्त्रिव्यादयो वेदवाक्यं
निधिः कौस्तुभः काञ्चनं माणिभद्रः सुमे-
रुः मियस्त्रुः प्रदीपो वचा मोदका दि-
तिरदितिररुन्वती ऋद्धिः सावित्र्युमाकाश-
गदा शची देवसेना स्वधा शान्तिर्लक्ष्मीः
सरस्वत्यपत्यं क्षमा स्वस्तिशब्दो वपद्भार
अकारपुण्याहर्धर्मक्रियाधैतदष्टोत्तरं मङ्गलानां
शतं दर्शनात् स्पर्शनात् कार्तनाचाशुभानि
व्यपोहार्थासिद्धिं दिशन्त्युत्तमाम् । अपि च ॥

वैद्यस्थानस्य च द्यादिकं मन्त्रनामधेयत्तरयुतं द-
 शनदिग्गोष्ठ्युमानि व्यपेक्ष्य उत्तमामर्षसिद्धिं दिशति -
 अंशता यथाः . स्थन्दनं रयादि . अटापदं चतुरद-
 फलकं . अथाः पांशाः श्रीतत्रविल्ववृक्षः . भद्रपीठं
 देवासनं चतुःकोणम् . स्वस्तिक आकारविशेषः . की-
 चका वेणयो ये वेणयो वायुना शम्पायन्ते . वरव-
 धूरुतमा स्तो . वर्षमानमलकारविशेषः . यानान्यथा
 दानि प्रयुक्तानि . बोधकरणेन धन्वन्तरिभ्रिनादिकृतः .
 नामनो यः कश्चिन् . तथा ब्राह्मणः . पट्टाहः सूक-
 रः नोयमप्याद्भूतितः सन् अमृतं शब्द एव . मा-
 ग्निभद्रो यश्वविशेषः . दितिरसुगमाता . अदितिः सृ-
 यमाता . देवसेना-तत्संज्ञा . स्वजा पितृगाम् . शा-
 न्तिर्धर्मस्य . अपत्यं स्वस्य . क्षमा धर्मस्य . स्व-
 र्तात्पर्यं शब्दः . अपि चेति समुच्चये .

पुत्रनामानः पश्चिणो वामाः शिवाः ।
 शिवा श्यामा पिङ्गला कोकिलारब्धा चु-
 च्छुन्दरी सूकरा गृहगोधिकैकशफाथ स्त्री-
 नामानो दक्षिणाः । शिखी चपकश्येनग-
 जाजकपयश्च । प्रवेशे तु विपरीताः । स-
 र्वत्र च दक्षिणाद्दामगमनमिष्टं श्वसृगालयोः ।
 विपरीतं मृगविहङ्गयोः । सर्वथापि दर्शनं
 भरद्वाजचापभासनकुलानाम् ॥

पुत्रनामानो ये स्त्रीच्यजनना अपि पुराणाभिधानाः
 शुकवापादयस्ते वामाः शिवाः शुभाः प्रस्थानादिषु .
 शिवाद्युयो दक्षिणाः शिवा इति संकथः . शिवा प्रसि-
 द्धा . श्यामा पिङ्गला अरुणा चेति पश्चिणविशेषाः .
 चुच्छुन्दरी गन्धमूर्धिका . गृहगोधिका सुगन्धी . एक-
 शफा बडवादिः . स्त्रीनामानः शिल्पादयश्च दक्षिणाः
 शिवाः . शिखी मयूरः . चपकः प्राणिविशेषस्तत्संज्ञ-
 कः . ये वामा उक्तास्ते प्रवेशे दक्षिणाः शुभाः ये
 च दक्षिणा उक्तास्ते प्रवेशे वामाः . मृगविहङ्गयोर्विप-
 रीतं वामादक्षिणगमनम् . सर्वत्र प्रस्थानादिषु . सर्वथा
 सर्वप्रकारं पुरः पथात् प्रवेशे प्रस्थाने ज्येष्थमादि भ-
 र्द्वाजादीनां दर्शनम् .

शशसर्पाजाविगोधाजाविकसूकराणां तु
 कीर्तनमिष्टम् । न दर्शनं विरुतं वा ।
 विपरीतमृक्षवानरयोः सर्वमपि त्वनिष्टं स-
 र्टकुक्कुटविडालोत्कानाम् । तथा ग्रन्थ्य-
 र्चुदादिषु छेदशब्द इष्टो गुल्मोदरादिषु भे-
 दशब्दोऽतीसाररक्तपिच्छादिषु रुद्धशब्दोऽम्भ-
 र्चुदरादिषु प्रवर्तनशब्द इति । एवमन्येऽपि
 ध्वनयो योज्याः । सर्वत्रैव च स्थिर-
 स्थावरवर्द्धमानज्ञाताचलध्रुवसेमाशेषादयः श-
 ब्दा धन्यवादित्रस्वराश्च श्रेष्ठाः ॥

शश्यादीनां कीर्तनं पर्यायेणापि कीर्तनमयेषां श-
 स्तं न दर्शनम् . दर्शनं विरुतं चैव नो कीर्तनमिति
 विपरीतार्थः . सरटादीनां संवन्धि सर्वमभिष्ट दर्शनं
 विरुतं कीर्तनं च . ग्रन्थादिषु छेदनशब्द इष्टः .
 गुल्मादिषु भेदशब्दः . रक्तपिच्छादिभ्रिज्यादिमृहणेन व-
 मनविरेचनवत्स्वादीनां ग्रहणम् . एवमन्ये ध्वनयो
 योज्याः . यथा पाण्डुरोगे शूनशब्दः . कामे ध्रुव-
 शब्दः . श्वासे छिद्यः . यक्षिणः संदियत इत्येव-
 मादिः . त्रिपदादिशब्दा धन्यानां च वादिनाणां ध्वनयः
 सर्वत्र श्रेष्ठाः .

सतहतप्रतिताकोशप्रहारच्छेद्भेद्दाह-
 हाहामतिपेधादिशब्दाः चिकित्साप्रतिपेधायाः ॥

शतादयः प्रस्तुनप्रतिपेधाया भवन्ति . शब्दा इति
 श्रुतादिभिरभिसम्बन्धेत् . तेन श्रुतादिपर्यायाणामपि ग्रह-
 णम् . अ मानो न प्रतिपेधशब्दाः . आदिग्रह-
 णेन निवृत्त्यादिपर्यायाणां ग्रहणम् . अथवा प्रतिपेध-
 इत्ययं शब्द आदिषु शब्दानां ते प्रतिपेधादयः प्र-
 तिपेधप्रकारा इत्यर्थः .

दीप्तायां च दिशि क्रूराः पश्चिम्-
 गध्वनयो वृक्षे वा रुक्षशुष्के सर्वह्रीकण्ट-
 के । तद्विधे वा देशे ॥

द्वैतेत्यादिकं चिकीत्साप्रतिषेधभयेत्यनेन स्वपथे .
 दीप्तां दिश प्रति क्रूराणां मृगाणां पक्षिणा च ध्वनयः .
 प्राच्यतिदप्रत्ययहेतुत्वेनानुभिदैकापि सर्वा दिव्यवहारार्थमपि-
 छानुदेवतावेशेपनिवमवशात् प्रविभक्तैवाष्टा विभज्यते .
 तत्र विपुवति सूर्यो यत्र उदेति सा सहस्राशुषिदिता
 ऐन्द्री नाम दिक् . तदभिमुखस्य दक्षिणे पार्श्वे वैरख-
 ताकान्तमूर्तिर्यस्या नाम . तस्यैव पश्चात् पर्या या-
 दमापालिकिता वारुणी नाम . तस्यैव वामतो राज-
 राजस्तोकृता कीवरी नाम . तत्सामन्तरालेषु विदि-
 शः . तत्र दक्षिणपूर्वा चैत्रभानवी . दक्षिणपश्चिमा
 नैर्गती . पश्चिमोत्तरा पावनी . उत्तरपूर्वा ऐशानी-
 ति . आसामष्टानां ककुभां भगवान् सहस्ररसि-
 म्पूर्वादिक्रमेणहोरायभागेष्वष्टारंशवावरोधवेस्मास्व दक्षिणः
 कामी क्रमिण भोक्तृत्वमनुभवति . तत्र पूर्वे दिन-
 स्य यामे शान्तकरोमाशामवगन्वन्ते भगवान् . द्वि-
 तीये जानवेदसीम् . तृतीये समदर्शिलालिताम् . च
 तुर्थे रथोमालिनीम् . प्रथमे निशायामे वरुणाधामि-
 ताम् . द्वितीये समारणनायिकाम् . तृतीये पुष्पजा-
 ताश्रिमात् . चतुर्थे वृषभजपालितामिति . तस्मां च
 सम्प्रति रथिर्थाष्टपशुङ्के सा स्वार्थानभर्तुकेव दीप्तां .
 यामुपमुच्य यतः सा प्रोषितमर्तुकेनाद्धारिता . यां
 यतरपि सा यातकसञ्जेव धूमिता . शेषाः परिल-
 क्तशरंमामाशाः श्रमणिना इव शस्ताः . तत्रालान-
 मरवि कृत्वा दिशि दीप्तया क्रूरमृगापक्षिकाचः . क्रूरा
 मृगाः क्रूराः स्यालतिहारयः . पक्षिणो मृषोष्-
 कदंशः . क्रूरादाः क्रूराः . फलशा यद्विभुजो मृ-
 गपक्षिणः सौम्यः . तद्विषे देवे सौम्यारिषुके .

दर्शनं च तृणपल्लकाष्टभारकर्परक-
 ल्लोष्ठादीनां कण्टकोष्पेपादयानशयनासनादि-
 भ्रमोपस्कररिक्तकुम्भमद्यनासातिलतिलगभिणी-
 श्वापकव्यसनिमृतानां च । प्रवेशे चातुर-
 गृहात् पूर्वोक्तमाङ्गल्यनिर्णयः । प्रविष्टस्य
 तु भिपजः न सत्कारो लाभतुष्टिस्तुनय-
 श्वाशुभाः ॥

तृणार्दानां दर्शनं धिकित्साप्रतिषेधाय . पल्ल-
 स्तिलकरकः . ऊर्ध्वगाः पादा येषां यानार्दानाम् .
 उपरकर उपकरणद्रव्यम् . श्वापकव्यडालः कुम्भकः .
 व्यस्यतिदुःखी . मृत शयन . पूर्वोक्तानि महत्या-
 नि घृतादीनि . तेषामानुरगृहात्पूर्वो वेद्यस्य प्रतिशतः .

आतुरस्य वक्रानुवक्रा ग्रहा गीर्हित-
 स्थानस्थाः । केतुशनिराहुभिर्जन्मक्षीभिः-
 यो गृहदाराशयनासनवाहनमणिरथोपकरणेषु
 वा गीर्हितलक्षणमाहुर्भावधिकित्साप्रतिषेधाय ।

आतुरस्य वक्रानुवक्रादि विक्रिताप्रतिषेधाय धुर्
 प्रतिस्नाप राशिकके स्पष्टगते ये प्रतिनिवृत्त्य गन्तु
 प्रनुत्तले वक्रा . ततोऽपि पुनर्याहताः स्पष्टमार्ग-
 मुशभा अनुवक्रा . गीर्हिते स्थाने तिष्ठन्तीति गीर्हि-
 तस्थानस्थाः . गीर्हितस्थानमनुपचयगदिलक्षणम् . अ-
 नुपचयाभ राशयः स्वजन्मनश्चरतिः प्रथमद्वितीयचतुर्थेप-
 श्वममसमाष्टमनचमहादधराशयः . उपचयास्त्रिषुषेवाद्भद्र-
 माः . तत्राश्विनार्दानां सम्प्रविशतेः सपादनश्चपद्रव्य-
 भागेन कषणे मेघवृषभमितुगककटकसिंहकन्यातुलाशुक्रिष-
 कर्मकरकुम्भमीनाम्बा दादश राशयः . केवादिभिर्जन्म-
 क्षीभिभव . जन्मशो जन्मराशि . तन्मिन् सन्निपातस्तदभि-
 भवः . गृहदारादिषु गीर्हितानामनुमानां लक्षणानां मा-
 दुर्भावः .

स्वमस्तु स्वयमन्येन वा दृष्टः शुभा-
 शुभहेतुः सप्तविधो दृष्टः शुतोऽनुभूतः प्रा-
 र्थितः संकल्पितो भाविको दोषजश्च ।
 तत्राद्यः पञ्चविधोऽफलः । तथा ययास्व-
 प्रकृतिविस्मृतो दिवातिद्विस्रोऽतिदीर्घो ना-
 तिसुप्तदृष्टश्च ॥

सामान्येनादृष्टपूर्वदर्शनः स्वमथ शुभाशुभहेतुः
 ययं दृष्ट उपमोक्षता अन्येन वा तन्मदिम दृष्टः

म च दृष्टादिभेदेन सप्तविधः . दृष्टधनुषा गृहीतस्य
 स्वापि दर्शनम् . धुनरवाङ्ग्याधिकारूपेण स्वापि दर्शने
 ध्रुवः . अनुभूत स्वतंत्रेदनादिना . प्राणित आकांशि-
 तः . इदं कथं तु मे स्यादिति कल्पितः सकल्पितः .
 इदं मयावश्यकतयाभिलक्ष्य दर्शनं भाविकः स्वभारादा-
 यतः . दोषज्ञो यातादिसामर्थ्यात्तभोगमनादिः . तता-
 षाः दृष्टधनुषानुभवार्थितसकल्पिताः पञ्चाकलाः . भा-
 विक्रमोपनीः सकलौ दोषज्ञोऽपि यथास्वप्रकृतिभिःकलः .
 यथा यातप्रकृतेर्वीतजः . रितप्रकृतेः पित्तजः . एवं
 कथंऽपि बोध्यन् . तथा दिवा दृष्टध निष्कलः .
 मिमृतादिरूपोऽपि निष्कलः . विस्मृता यः साधु न
 स्मरन्ते .

पूर्वरात्रेऽल्पं चिराच्च फलं करोति ।

गोसर्गं महत्सद्यथ । निद्रया च पुनर-
 नुपहतः प्रतीपैर्वा चोभिर्दानयमनियमादि-
 भिर्वा ॥

निशादौ दृष्टः सकलोऽपि शुभाशुभधिरान् फल-
 मस्य च करोति . गोसर्गो रात्रेः ध्रुवः तस्मिन् स-
 षः फलं महाफलं च . शुभध स्वप्नः स्वप्नादनन्तरं निद्रया
 उपहतो महत् फलं ददाति सद्यथ . तथा प्रतीपैर्वा
 ध्रुवप्रमातकृतैर्वैचोभिर्नोपहतः . अथवा स सर्वैः स्व-
 प्नां दानादिभिर्माहत् सद्यथ फलं ददाति . यम इन्द्रि-
 याणां निषेधेभ्यो निवृत्तिः . नियमः रादृष्टत्तम् . आ-
 दिमहमेन मणिमन्त्रादीनां महणम् .

तत्र यः प्रेतैः सह मद्यं पिवन्
 शुनाकृष्यते । स हन्यते ज्वरेण । यो
 लाक्षारक्ताभमम्भरं पश्यति यो वा रक्त-
 देहमाल्ययज्ञो हसन्नार्या ह्रीयते स रक्त-
 पित्तेन । यो याम्यां दिशं खरोष्ट्रमहि-
 षवराहान्यतामेन स यक्ष्मणा । यस्य क-
 ष्टकिनी लता वंशस्तालो वा हृदि जा-

यते स गुल्मेन । यस्य शिरसि स शि-
 रोरोगेण वा शिरश्छेदनेन । यस्य न-
 ग्रस्याज्यावसिक्तस्याग्रिमनर्विषं जुहती जा-
 यन्ते पमान्युरसि स कुष्ठेन । यथण्डा-
 लैः सह स्नहं पिवति स प्रमेहेण । यो
 मत्तः सोऽपस्मारेण । यश्चन्द्रसूर्ययोरुपरामं
 पश्यति तस्य नेत्ररोग उपजायते । य-
 स्तयोः पतनं तस्य नेत्रविनाशः ॥

तत्रैवादिना स्वप्नविशेषान् दर्शयति . सुषोध्यम् .
 प्रेता निकृष्टा भूतविशेषा यस्य हृदि कण्ठकौलतादिकं
 जायते स गुल्मेन हन्यते इति संबन्धः . यस्य पुनः
 कण्ठकिलतादिकं शिरसि जायते स शिरोरोगेन हन्यते .
 शस्त्रेण कर्त्रा शिरःच्छेदेन करणभूतेन हन्यते . सर्वत्र
 तृतीयान्तर्हैन्यते इति संबन्धते . उपरागो राहुच्छयया .
 तयोरीति चन्द्रसूर्ययोः .

यः शङ्कुलीरपूपान्वाभ्यवहृत्य प्रतिभु-
 ष्णुच्छर्दयति यस्य शिरसि लतादयो जा-
 यन्ते चयांसि च निलीयन्ते मौढ्यं वा
 भवति यो गृध्रोऽरुकाकाकाद्यैः प्रेतपिशाचर-
 क्षोद्रविडान्धस्त्रीचण्डालाद्यैर्वा परिवार्यते द-
 क्षिणाभिमुखं वा स्त्रिया नृत्यनाकृष्यते
 अन्तावसायिभिर्वा स्वयं वा दिग्वासा
 याति शून्यादर्ष्या वा कपिरथेन प्रेतैः प्र-
 द्रजितैर्वा परिष्पृज्यते नग्नो वा रक्तां स्न-
 जं धारयति पङ्कदिग्धो हसति नृत्यति
 वा वेत्रर्वशकण्ठकनृणागहने संसृज्यते पत-
 ति वा पांसूपधानायां भुवि बल्मीकभ-
 स्मश्मशानभ्रत्रायतनेषु वा पङ्कपङ्कलुपो-
 दकेषु वा मज्जति स्रोतसा वा ह्रीयते
 रक्तकुसुमवर्णा भूमिं गुहामन्धकाराचिर्ता

पापकर्माभ्यं संवाधं जननीं वा प्रविशति
मत्स्येन वा ग्रस्यते । इपथुर्कर्म य यो
नात्रवृद्धिं विनाहं चानुभवति शैलमासा-
दाग्रात्पतत्वारोहति वा यूपपुष्पाद्यशाल्म-
लीकोविदारकिंशुकपारिभद्रकान्यो वा प-
राजीयते वध्यते छर्द्यति विरिच्यते ह-
स्यति लभते वा हिरण्यलोहलवणतैलपि-
ण्याककार्पासानभ्राति पक्कान्नं पिबति मद्यं
स्नेहं वाभ्यजयति निर्भत्स्यते वा कुपितैः
पितृभिः चन्द्रार्कतारादीपदेवतानेग्रदर्शनान्य-
नुपततो नश्यतो वा पश्यति वक्रं वा
बाहुमहं वा विभिद्यमानं पुरुषान् वा न-
शान् कपायवाससोऽसौम्यान् दण्डपाशह-
स्तान् कृष्णात्रकाष्ठान् स्त्रियं वा कृष्ण-
शुक्लदर्शनां दीर्घकेशस्तीनां काळरात्रिरूपां
ते व्याधिताः पञ्चतामानुधानि स्वस्थास्तु
जीवितसंदेहमिति । भवन्ति चात्र ॥

शत्रुर्षी तिलकृणा . छर्द्यति तदेव यत् स्वप्ने
जगम्य . लतादयो लतावंशतालाः . पयोमि पयि-
श . गृध्रादिभिः परिवारणम् . आम्ब्रजिवैद्यो दाक्षि-
णालयजनपदनामती . अन्तावमायिनध्वङ्गाटादयः वैवं
काष्ठविशेषः . वन्मीनादियु वा पतति . वल्मीकं
त्रिपीलिनस्थानम् . संवाधं संकटम् . जननी माता .
वयोर्धुर्धर्मथा चाल्ये यौवनं चार्पकं वा . यूपदीव
वा आसोहति . चन्द्रादीन् पततो नश्यतो वा यः प-
श्यति . पुत्रमेतच्छत्रुयुगपदिक् दृष्ट्वा प्यायिता नि-
धित पधत्वं प्राप्नुवन्ति . स्वस्थास्तु जीवितसंदेहमिति .
भवन्ति चात्रेति पयारम्भे तन्वरीतिः .

मनोवहानां पूर्णत्वात् स्रोतसां प्रवर्त्यैर्मलैः ।
दृश्यन्ते दारुणाः स्वमा त्रिनाशाभिमुखतात्मभिः

अकल्याणमपि स्वप्ने दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभं तस्य शुभमेव फलं मरेत्
देवान् द्विजान् गोवृषमान् जीवतः सुदृशो नृवान्
साधून्यशस्त्रिर्नावद्विमिदंस्वच्छान्जलाशयान्
फन्याः कुमारकान् गौरान् शुक्रनस्त्रान् सुतेजसः
नराशनं दीप्तानुं समन्ताद्बुधिरोन्नितम् ॥
यः पश्येत्प्रभते यो वा छत्रादर्शविपापिपम् ।
शुभाः सुमनसो वसाममेध्यालंपनं फलम् ॥
शैलमासादसफलवृषसिंहनरद्विपान् ।
आरोहेत् गोऽश्वपानं च तरेन्नदद्द्रोदर्शिन ॥
पूर्वोत्तरेण गमनमगम्यागमनं मृतिः ।
संवाधाभिसृष्टिः स्पर्शास्तारकाचलमास्वताम्
रोदनं पतितोत्थानं द्विपतां चात्रमर्दनम् ।
यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं स चहुशोऽश्नुते ॥

मनोवहानामित्यादि एवमेव . देवानित्यदिना शुभाः
मा उच्यन्ते . देवभियादर्थः पर्येदिति सवन्धः . त.
था प्यादीनि यो लभते शैलादींश्चार्पेहेत् नयादधि न-
रेत् पूर्वोत्तरगमनादिकं च यस्य स्यात्स आपरादिक्रम-
श्नुते . नराशनो राशनः . उच्यते सिकम् . सुम-
नसः पुण्याणि . हुशो गम्भीरः . अगम्या सकृन्म्या-
न्यनतिध . सुविभरणम् .

पितृदेवद्विजातीनां कुद्वभीतकृशात्मनाम् ।
मलिनाम्बरपुष्पाणां दर्शनं न प्रशस्यते ॥
तेषामेव तु तुष्टानां शुद्धपुष्पाम्बरात्मनाम् ।
दर्शनं शस्यते स्वप्ने तैश्च संभाषणं शुभम् ॥

दृष्ट्वा स्वमान् दारुणान् शोभनान् वा
प्रातः स्नातः सर्पपानसिचवर्णान् ।

दुर्या साविश्या सर्पिणाकांस्तिलान्वा
पूतः पापैर्भुञ्ज्यते व्याधिभिश्च ॥

विष्टप्रभृतीनां शुभानामपि दुःखाद्योत्पन्नां सर्वा म-
दिनांवरपुष्पकारिणां च दग्नेन भेष्यते . तेषामेव पि-
शार्दानां तुष्टादिशुभानां दग्नेन शय्यते इति संकेतः .
तेसिन्वै नृपशय्यतेः पिशादिभिः .

मङ्गलाचारसंपन्नपरिवारस्तथातुरः ।
श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥
मन्त्रवलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
चिकित्सायामनिर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥

इत्यत्र जन्ममरणं यतः सम्यग्गुदाहृतम् ।
शरीरस्य ततः स्थानं शारीरमिदमुच्यते ॥

इति दूताविद्विज्ञानीयो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

मङ्गलाचारसपत्नादिकमारोग्यलक्षणम् . प्रभूतानां द्र-
व्याणां समहस्तभोक्तः . सत्त्वलक्षणानि शौचार्थितक्या-
शीनि . स्थाननाम निरूप्यते . अस्मिन् स्थाने शरी-
रस्य जन्मनः प्रवृत्ति मरण यावन्नः सम्यग्गुदाहृत प्र-
वेर्षितम् . अतः स्थान शारीरमुच्यते इति .

इतिन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंमहन्व्याख्यायां
द्वादशोऽध्यायः ॥

इति शारीरस्थानं समाप्तम् ॥

कल्पयुस्तकसूची ॥

| | |
|--|-----|
| १. अष्टाङ्गसङ्ग्रहः (शुद्धव्याख्यानसहित १-२-३ भागाः) | १५ |
| २. रघुवंशम् (अरुणगिरिनामव्याख्यासहितम्) | २ |
| ३. कृष्णनाटकम् | ० १ |
| ४. श्रीकृष्णविजयः | ० १ |
| ५. युक्तसन्देशः | ० |
| ६. कोकिलसन्देशः | ० |
| ७. गानस्तवमञ्जरी | ० |
| ८. चिट्ठराजविजयः | ० |
| ९. वाक्यतत्त्वम् | ० |
| १०. तर्कसारः | ० |
| ११. संस्कृतोपक्रमपाठः | ० |
| १२. अभिज्ञानशाकुन्तलं मध्याख्यानम् | १ |
| १३. अक्षरमाला | ० |
| १४. रामवर्मप्रतकम् | ० |
| १५. भगवद्गीता मूलम् | ० |
| १६. अमरकोशः मूलम् | ० |
| १७. श्रीकृष्णविलासकाव्यम् (1st class) | १ |
| १८. " " (2nd Do) | ० |
| १९. " " (3rd Do) | ० |
| २०. अमरकोशः सव्याख्यः | १ |
| २१. तर्कसङ्ग्रहः (गुणाधेदीपिनीसहितः) | १ |
| २२. नैपथ्यमहाकाव्यं व्याख्यानसहितम् | १ |
| २३. संस्कृतपुष्पमञ्जरी | ० |
| २४. श्रीरामोदन्तम् | ० |
| २५. श्रीपादसप्ततिः | ० |

उपरि निविष्टाः सर्वेऽपि मन्था नागराक्षरैर्मुद्रिताः ॥

Apply To:—

THE MANGALODAYAM PRESS, TRICHUR.

(Cochin Street)



फलक्रमेण व्यक्तगर्भायाः क्रमेणैव कुक्षिगायादिगौरवादि-
च्छरणम् . क्रमेणैव यथा यथा प्रवर्द्धते तथा तथा
कुक्षिगौरवादयो भवन्ति . क्षमजशब्दा नेत्रसाराभ्यां च
संशयते . योनिरोग्यां च मूलरुजं चलनम् . यो-
निरोग्या वा मूलरुजं व्यालोलता . तेषु तेष्वनुकेत्यपि
स्वकल्पितेषु नासाविशेषेषु सावचन्यवितेषु भावेनाहारादिहा
राशुपयोगिभ्यामिहा इति व्यक्तगर्भाया लिङ्गम् . व्यक्तः
स्पृष्टो नातिसपूर्णां गर्भां वस्याः .

तस्याश्च रजोवाहिन्यां स्रोतसां व-
र्त्यान्युपरुध्यन्ते गर्भेण । तस्मात्ततः
परमार्तवं न दृश्यते । ततस्तदधः प्रति-
श्तमरमपरं चोपचीयमानमपरेत्याहुः । ज-
रायुरित्यन्ये । स्थिते रक्ते रोमराजिः प्रा-
दुर्भवति ॥

तस्याश्च व्यक्तगर्भाया रजोवहानि स्रोतांसि त्रै. सी-
तोभिर्मूलभूत रतमृनुकालं बहिर्बहति तेषां कर्मानि मा-
र्गाणि मुह्यन्ति गर्भेण नैकाहादाच्छायन्ते तस्मात् कार-
णात् ततः गर्भस्य व्यक्तगर्भायात् परमार्तवं न प्रवर्तते .
यत्तु कदाचिद्दृश्यते तदैकृतम् . तदेव चार्तवमयोग-
मने गर्भेण प्रतिहतमाहारपीणामात्र प्रतिदिनमुष्ण-
न गर्भस्याशय एवागता गर्भशय्याल्या संपद्यन् इति के-
चिदाहुः . अन्ये पुनराचार्यास्तदार्तवं जरायुमानेन प-
रिणमतीत्याहुः . तस्मिन्नेव रक्ते स्थिते कोष्ठ एवावमदं
स्त्रिया नाभेरधो रोमराजिः श्रुदुर्भवति . तेन रोमरा-
ज्यास्तद्वनराशोः संबन्धि कारणमुक्तम् .

जरायुशेषं चोर्ध्वमसृष्ट् प्रतिपद्यते ।
तस्मात् पीनकपोलपयोधरता कृष्णांशुचू-
कत्वं च । स्तनाश्रयमेव च कफोपासि-
तं स्तन्यतामुपगतं प्रसूतायाः पुनराहारर-
सेनाप्यायते ॥

तस्यार्तव बह जरायुमानेन प्रतिघातादूर्ध्वं प्रतिपत्वं क-

पोलयोः पयोधरयोश्च पीनत्वं रपीत्वं करोत्योष्ठयोभ्रुुकयो-
श्च म्लानमुष्णान्योर्वादि . ततश्चोर्ध्वं प्रतिपद्यतादात् स्त-
नभातं तत्तत्प्रधानरिपत्वेन श्लेष्मणा श्लेष्मेन घृतापरागं ल-
भ्यता याति . यत्तत् सान्यतां याते प्रघृताया आ-
हारस्तेनापि दग्धेन प्रभावादाप्यायते आमरक्तप्रवृत्तयार्
येन प्रघृताया भावि सान्यं नियतकालं भवति .

अनेऽनन्तरं गर्भस्याप्रसवमतरयादिकं प्रदर्शयते .

तत्र प्रथमे मासे फलले जायते ।
द्वितीये घनः पेश्यर्षुर्दं वा तेभ्यः क्रमात्
पुंस्वीनपुंसकानि । तृतीये पञ्चधा प्ररो-
हति । तद्यथा सक्थिनी वाहु शिरश्च ।
सक्थ्यादिप्ररोहककालमेव च सर्वमद्भावय-
वेन्द्रियाणि युगपरस्तंभवन्त्यन्यत्र जन्मोत्तर-
कालज्भ्यो दन्तादिभ्यः । क्रमेण तु स्फु-
टमिभवन्ति । एषा प्रकृतिः । विकृति-
रतोऽन्यथा ॥

तत्र प्रथमे मासे फलले क्रमेण भवति . फ-
लले गृहोत्काठन्यम् . द्वितीये तु मासे वाठिन्यक्रमेण
यदा पुमान् संपद्यते तदा घर्ना भवति . घनो ना-
तिदीर्घपरिवृत्तो मांसमायः . यदा तु स्त्री संपद्यते तदा
पेदी अरुशा भवति . यदा तु नपुंसकं तदार्षुर्दं प-
रिवृत्तं भवति . तृतीये तु मासे घनः वेदी चर्षुर्दं
वा सामान्येन गर्भेः पञ्चधा प्ररोहति . अधिकरणनि-
चालं चैतं धारण्ययः . दे मदिथनी ही वाहु शिर-
श्च पञ्चम . सर्वथादिप्ररोहसमानकालमेव सर्वोपाय-
वानामिन्द्रियाणां च समनः अह शरीरं तस्यादयवा
अह्नवपथाः सर्वे च तेषां अवयवतास्योक्ताः . एककाल-
शब्देन वाद्वादिमानकालरतमुच्यते . युगपच्छब्देन प-
रपरैककालत्वं . जन्मोत्तरकालभावितो रोमदन्तादीना-
मद्भावपत्वेन तरकालात्तभवाधिर्धारणम् . ते हि दन्त-
दयो जादस्य जायन्त इति . तानि चावयवान्द्रियाणां द-
शसु मासेषु गर्भस्य स्फुटीभवति . एषा प्रकृतिरतोऽन्य-

विकृतिर्होषा . तैनेतदुक्तं भवति . उपधातका-
एव संभवकर्मः . यदा तु लक्ष्येषोपधातका-
सित्तदा तदावुरूप्येव विगुण्णा विकृतिः . य-
कर्मवैपरीत्ये विकृतिरूप्यत इत्यन्यथार्थः .

ननु द्वितीये घनः पेर्यर्द वा पुंस्त्रीनपुंसकार्थं
न इति तत्र हेतुर्न ज्ञायते केन हेतुना सदशरीरि-
णादिभिरह्लावयवैरस्यादिकृतो गर्भस्य विदेशो भव-
न आह .

यथासं च गर्भस्य पुंस्त्रीनपुंसका-
त्मलिङ्गानुरूपा भावा मनसि शरीरे
संतिष्ठन्ते । वैशेषिकलिङ्गसंकरे तु य-
भूयस्त्वं ततोऽन्यतरा भावाः ॥

यथाश्रित्यादि . यथास्व प्रत्यास . गर्भस्या-
मलिङ्गस्यानुरूपा भावाः मनसि शरीरे च संतिष्ठन्ते .
तदुक्तं भवति . गर्भस्य सभवत एव स्वकर्महेतु-
भीरुत्वादयो मनस्यधोयुक्त्वादयश्च शरीरे संतिष्ठन्ते .
स्त्रीनपुंसकदेतवस्त एव द्वैव्यादयस्यादीनां वैशेषि-
कलिङ्गानि . तथा च द्वैव्याधोयुक्त्वादयस्यास्यं
पमारभन्ते . अर्द्धस्याधोयुक्त्वादयः पुमास्यपुमयस-
न नपुंसकमिति . अतस्तेषां वैशेषिकगुणत्वम् .
दोषां च वैशेषिकानां लिङ्गानां द्वैव्याधोयुक्त्वादीनां स्त्री-
कारणानां सकरे मिश्रीभावे यतो भूयस्त्वं एवमेव
त्रिकानां प्रभृत्त्वं ततोऽन्यतरा भावास्तैरेव भूयोभिर-
ास्य क्रियाः पुंसस्य वा भावः , उभयेषामपि
स्त्वे नपुंसकस्येति .

ननु के ते भावास्तथाऽन्यतमलिङ्गात्तरूपा इत्याह .

तद्यथा । द्वैव्यं भीरुत्वमवैशारद्यं
दोऽनवस्थानमधोयुक्त्वमसंहननं शैथिल्यं
दिवं गर्भाशयत्रीजमागस्तथायुक्ताश्चापरे स्त्री-
गभावाः । ततो विपरीताः पुंसकराः
कीर्णनपुंसककराः ॥

तद्यथेत्यादि द्वैव्यादयो मनोभर्माः अधोयुक्त्वायश्च
शारीरभर्माः स्त्रीरूप भावाः कर्महेतुकाः ये ते स्यास्त्वं
विशेषमभिनविर्वातेयन्ति . तुभ्येष्वपि करणादिषु द्वैव्यं नि-
रतेजत्वात् . बुद्धेरवैशारद्यं मांशयम् . मोहोऽनस्यक्-
शानम् . अनवरथान् चलचित्तत्वम् . इति मनसं-
शया स्त्रीकरा भावाः . अधोयुक्त्वं पश्चिमकायभागयौ-
रवम् . असहननं मांसादिभिरसाध्यादीनामस्थितिनिविष्टत्वम् .
शैथिल्यमनिविष्टावयवद्वैव्यम् . मार्दवं गिथिलस्यापि व-
स्रादेर्दृश्यते . गर्भाशयकारणो बीजभागो मातृसमवो
येनालश्रयमा स्त्रीशरीरे गर्भाशयास्योऽन्तरवयवः संपद्यते .
तथायुक्ताः स्त्रीसमाविनोऽरे योनिस्तनादिभिराभलाः .
स्तनादीनामुत्तरकालमावित्यस्य समर्थो बीजभागो योग्य-
कालप्रतीशोऽस्यमानोप्यसत्त्वेन न विशेष इति शारीरा
क्रिया स्त्रीकरा भावाः . एत एव मनश्शरीराश्रया
भावाः यथाक्रमं वैपरीत्ये पुंसत्वेन व्याख्येयाः . संकी-
र्णाः सान्धेन मिश्रीभूता नपुंसककरा इत्यादि .

तदा चास्य वेदना प्रप्यक्ता भव-
ति । ततश्च तत्प्रभृति स्पन्दतोऽभिलाषं
पञ्चेन्द्रियार्थेषु करोति ॥

अस्य च गर्भस्य तदा तृतीये मासे वेदना चे-
तना प्रप्यक्ता स्फुटा भवति . ततोऽनन्तरमेव स्वेच्छया
स्पन्दते शिन्द्रियार्थेषु स्पशीदिषु अभिलाषं करोति .

अस्मिन्नेव च काले नासी दीहदिनी भवति ;
दीहदिनी द्विहृदया . कथमित्याह .

मातृजं हास्य हृदयं तद्रसहारिणी-
भिर्धमनीभिर्मातृहृदयेनाभिसंबद्धं भवति ।
तस्मात्तयोस्ताभिः श्रद्धा संपद्यते । त-
था च द्विहृदयां नारीं दौहदिनीत्याचक्ष-
ते । अन्ये तु पक्षत्रयात् प्रभृत्यापञ्च-
मान्मासाद्दौहृदकालमाहुः ॥

मातृजनिव्यादि . अस्य गर्भस्य मातृज इदं भवति मातृजोऽभिर्नाभिर्मातृज इदं जायते . तथा गर्भोद्देश्य रमवद्भाभिर्नाभिर्मातृज इदं सवदं भवति . तेन गर्भेच्छया माता व्याप्यते मातृज गर्भे रति . अतो माता द्विदया तृतीया मातृजुष्यते . अन्ये पुनराचार्या गर्भग्रहणत् गते पश्यते यान्त्रतुषो मातो निष्पन्नस्तारोद्देशकालमातृः .

प्रार्थनायां च तीव्रायां काममहितमप्यस्यै हितोपसंहितं दद्यात् । दीहृद्विमाननाद्धि वायुः प्रकुपितोऽन्तर्गरीरमनुचरन् गर्भस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् । लब्धदीहृदा तु वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं भवते ।

अरिमथ दीहृदे गर्भिन्या . प्रार्थनायां नानाविध आहारे पथे यदि प्रार्थना भवति तत्तदातीवैव दद्यात् . अहिते पुनर्यदि प्रार्थना भवति ततोऽप्येन हितेनोपहितमिश्रं तत्स्यै प्रदद्यात् अन्यथा दीहृदस्य निमाननात् प्रार्थनामहादोग्गोलाद्वायुः कुपितोऽन्तर्गरीरं परिभ्रमन् गर्भस्य विनाशं करोति वैरूप्यं वा करोति . यदा पुनर्दीहृदे प्रार्थितं लभते तदा सा लब्धदीहृदा वीर्यवन्तं चिरायुषं च पुत्रं हते .

चतुर्थेऽङ्गमर्त्यगविभारः प्रव्यक्तो गर्भश्च स्थिरो भवति । पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति मांसशोणितोपचयश्च । षष्ठे केशरोमनखास्थि त्नाद्यादीन्यभिव्यक्तानि चलवर्णोपचयश्च । सप्तमे सर्वाङ्गसंपूर्णता ॥

चतुर्थे मासि सर्वोपचयानां रकृता व्यति . स्थैर्यं च गर्भस्य भवति . अत्यरुणोपचयः .

अष्टमे गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता-रसहारिणीभिर्वाहिनीभिर्मुहूर्द्धुराजः प-

रस्परमाद्दाने । तस्मात्तदा गर्भिणी सुहृर्मुदिता भवति सुहृर्गर्भाना तथा गर्भः । एवं गर्भस्य जन्मव्यापत्तिमत्तदा भवति । ओजसोऽनवस्थितत्वात् । तथा यस्य निष्क्रमणोऽनुत्स्य परिवर्तनादीन्यनुभवत पूर्वोऽजसा वियोगः । यद्यपि च रिजि-त्कालमस्योच्छ्वसनं स्यात्तच्छित्तस्येवाङ्ग-स्वौजसस्तंस्कारानुष्टुत्तिकृतम् । जनन्यास्तु स्थिरौजस्कतयैरुद्देशेन रसे संक्रान्ते ग्लानिरेवेति ॥

अष्टमे मासि ताभिरुपचयमाभी रमवद्भाभिर्नाभिर्नाभि-जः प्रतिभ्रमं द्वयोः शरीरयोः प्रभावाद्भातवशात् सचरति . यत्र च तदोऽनुरिषति तत्र शरीरे इषो भवत्यप्यप्यगानिः . तत्र मातृशरीरं गत ओजसि यदि गर्भं प्रवृत्ते तदा न जातो विनश्यति . यत्तु किञ्चित् स्वल्प-भेदोऽनो भवति तत्रिष्क्रमणद्वेषेण ध्रुवं याति . यत्तु किंश्चित्कालमुच्छ्वसनं भवति तदोऽनुरसकारात् . यथा जिह्वस्याद्वयं चलनम् . यदा गर्भेशरीरं प्राप्ति ओजसि गर्भो निष्क्रमति तदा ओजसः सद्भावात् जातो जीर्यते माता यतः स्थिरौजस्क्य भवत्यन . सा केवलं ग्लाना भवति न तु विषयदे तस्यास्तु संवर्धन ओजस-स्तोऽक्रमात् गर्भेशरीरं सकामति .

अन्ये पुनराहुः । नैर्नृतभागत्वात्तत्र गर्भस्य मरणम् । तस्मात् प्रसवप्रतिपेक्षार्थं स्त्री स्नाता शुचिर्वस्त्रधारिणी देवनाराधनपरा स्यात् । मांसोद्भवच्छिञ्चात्र निर्वपेत् । तस्मिन्नेकद्विवसात्तिका-न्तेऽपि प्रसवकालमादुरा संवत्सरात् । अतः परं विकारी भवति ।

अन्ये पुनराचार्याः सुष्ठवादयः . तत्राष्टमे मासि नैर्नृतभाते वाद धृतावसत्त्वात्तस्य कालस्य गर्भस्य मरणमा-

हुः . न रोजसोऽनरस्थानान् . तस्माच्चैतुवभागत्वा-
त्तस्य कालस्य प्रसवप्रतिपेधार्थं भूयो मे प्रसवो भूया-
दिति कृत्वा गर्भिणी स्त्री खानादिपुक्ता सती देवाराध-
नया स्यात् . तेषां च नैरृतानां मांसोदनादिकं न-
त्रि पल्लविष्टादिकं निर्वपेत् . अग्निस्त्वष्टमे मासे ए-
कदिवसातिक्रान्तेऽग्नि प्रसवकालमाहुः . एकदिवसमति-
क्रान्तौ यः स तर्षाकः . यावद्गर्भमृष्टान् संवत्सरं ता-
वन्वमानमासात् प्रथति चतुर्मास प्रसवकालमाहुः . सं-
वत्सरात् परञ्च प्रयोदशादिषु मासेषु अतिरिच्यते गर्भो
विकारित्वं भजते .

स च गर्भो यावत् जठरे तिष्ठति यावदेवं ति-
ष्ठति एवं च निष्कामतीति प्रदर्शनार्थमाहुः .

गर्भस्तु मातुः पृष्ठाभिमुखो ललाटे
कृताञ्जलिः संकुचिताङ्गो गर्भकोष्ठे दक्षिण-
पार्श्वमाश्रित्यावतिष्ठते पुमान् । वामं स्त्री
मध्यं नर्पुंसकम् । तत्र स्थितश्च गर्भो मा-
तरि स्वपन्त्यां स्वपिति प्रमुद्गायां प्रमुध्यते ।
परतन्वृत्तेश्च गर्भस्य । निपेकात् प्रमृ-
ति गर्भाशयोपसोदोपस्वेदी वर्तनम् ।

गर्भैस्त्वत्यादि . सर्वे गर्भो मातृपृष्ठाभिमुखो ल-
लाटे कृताञ्जलिः तिष्ठति संकुचितैरङ्गैः . स च यदा पुं-
न्यज्ञानत्वादा गर्भकोष्ठस्य दक्षिण पार्श्वमाश्रित्य तिष्ठति स्त्री-
न्यज्ञानो वाम मध्य नर्पुंसकमिति . सचोभन्यत् . प-
रतन्वृत्तः मातृपरायत्तवृत्तित्वान् . इति तु गर्भाशय-
संबन्धिनानुपसोदोपस्वेदी वर्तनम् . उपसोदः क्षिप्रत्वम् .
उपसोद उत्तरेदः तौ चाक्षरायत्तौ .

ततो व्यक्तो भवद्गर्भमत्यङ्गस्यास्य ना-
भ्यां प्रतिवद्धा नाडी नाड्यामपरा तस्यां मातृ-
हृदयम् । ततो मातृहृदयादाहाररसो ध-
मनीभिः स्यन्दमानोऽपरासुपैति । ततः

क्रमान्नाभिम् । ततश्च सपुनर्गर्भस्य पक्का-
शये स्वकायाग्निना पच्यमानः प्रसादवा-
हुल्याद्दात्वादिपुष्टिकरः संपद्यते । तथा-
रोमकूपैरुपस्नेहो रस एव च पयोभूतः ।

तस्य च गर्भस्य क्रमेण व्यक्तो भवद्गर्भमत्यङ्गस्य स-
तत्तन्मातुराहाररसो रसाल्यो धातुः पुष्टिकरः संपद्यते .
कषामित्याहुः . नाम्यामिति . गर्भस्य नाम्यां प्रति-
सवद्धा नाडी भवति तस्यां नाड्यां प्रतिवद्धा पूर्वोक्तापरा
तस्यां प्रतिवद्धं मातृहृदयम् . तत्र मातुः सन्त्याहार-
रसस्तद्गर्भमला धमनीः प्राप्नोति . तामिर्धमनोभिः
सुनोऽरारं प्राप्नोति . ततो नाभित्विचदनाडीक्रमेण
नाभिमनुव्राधो गर्भस्य कायाभिस्थानमनुप्राप्तस्तेन काया-
ग्निना पच्यमानः सतारः स्वपोऽपि प्रसादवाहुल्यादेतो-
र्धातुपुष्टिकरः संपद्यते . अस्य धातुः सारो भवति .
गर्भेशरीरं तु सर्वं एव सारः प्राप्नोतीति प्रसादनाह-
व्यम् . तथा गर्भाशयस्यापि स्नेहो गर्भस्य रोमकूपैः
प्रविष्टो धातुपुष्टिकरः संपद्यते . तथा गर्भस्य जातस्या-
पि स एव मातुराहाररसः पयोभूतो धातुपुष्टिकरः संपद्यते .

अज्ञातस्य साक्षादन्नपानाननुपवेशा-
दमलत्वाच्च रसस्य गर्भस्य स्थूलमलासं-
भवः । एवं जठरस्थो गर्भो जन्मकाले
तु प्रनूतिमारुतयोगात् परिश्रुत्वावाक्शिरा
निष्कामत्यनु चापरा च्युता मातृहृदयात् ।
एषा प्रकृतिः । विकृतिरतोऽन्यथा ॥

गर्भस्य तु जठरस्थस्य स्थूलानां मलानां मूत्रपुरी-
पादीनानसंभवः साक्षादन्नपानाननुपवेशादेतोः . यद्य-
प्रविशति रसः सोऽञ्जलः प्रसादरूपत्वादित्यर्थः . एवम-
नन्तरोनेन प्रकारेण जठरस्थो गर्भः प्रसवतिषात् पृष्ठा-
भिमुखत्वात् परिकृत्य नाम्याभिमुखो भूयावाक्शिरा नि-
ष्कामि . अवाक्शिरा अपोमुखः . जन् च गर्भे
निष्कान्ते अपरा निष्कामिति . एयानन्तरौता प्रकृतिः .

अतो यथोक्तान्यथा विकृतिः . तेनैतदुक्तं भवति .
यथा गर्भसंभवादनन्तरमाप्रसव यथाक्ताकारत्वेन गर्भस्य
स्थानं प्रकृतिकथ्यते . अतो परंपर्यादिकृतस्तप यदि-
धेयं तद्व्ययामः .

अनन्तर पुंस्त्रीनपुंसकानां गर्भस्थानां पुंसवनादिद्वल-
ज्ञानाय भिषजश्च प्रतिपत्तये क्रमेण लक्षणमुच्यते .

तत्र या दक्षिणं पादं पूर्वमभिसर-
ति दक्षिणश्च बाहुवेलवांस्तेन चेष्टने तत्स्त-
ने च माक् पयो दृश्यते अभ्युन्नतदक्षि-
णकुक्षिः परिमण्डलगर्भा पुञ्जामदर्शनस्पर्श-
नमशनदौहृद्राभिरता पुञ्जामधेयांश्च स्वप्नान्
पश्यति प्रसन्नमुखवर्णा तीक्ष्णक्षुधूर्ध्वरोम-
राजिः पुरुषानभिलाषिणी च सा पुत्रे प्र-
सूते तद्विपर्यये कन्या संकरे च नपुंस
कम् । प्रश्नकाले नारी यद्विद्वमङ्गं वाह्य-
द्रव्यं वा परामृशति तद्विद्वमस्या गर्भ-
मादिशेत् ॥

तत्र या दक्षिणमित्यादि . या स्त्री दक्षिणं पा-
दं पूर्वमभिसरत्यभिसरणकाले सा पुत्रं सूत इति संब-
न्धः . तद्विलेनेन सर्वत्र दक्षिणशब्दस्य परामर्शः .
परिमण्डलः सर्वतः समः । पुञ्जिद्रान्मो भावात् ज्ञ-
टिति स्वने पश्यति - पुञ्जामभिरय गत्किञ्चित् पृच्छ-
ति , पुञ्जामि दौहृदेऽभिलाष करोति . सुखवर्णयोः
प्रसन्नत्वं पुञ्जामास्तीक्ष्णत्वम् . रोमराज्या नाभिरधोम-
धाया ऊर्ध्वत्वध्वीममूलत्वम् , तामिणी सती पुरुषम-
मनाय नाभिलषतीति . पुत्रद्वैपरीत्येन दुहितर प्रसूत इति
व्याख्येयम् , तत्र दक्षिणशब्दस्थाने वामशब्दप्रयोगः .
पुञ्जामरथागे स्त्रीशब्दप्रयोगः , परिमण्डलस्थाने दौर्ध्वश-
ब्दन्यासः . तीक्ष्णं मन्दशब्दः , ऊर्ध्वस्थाने अधःश-
ब्दः , पुरुषानभिलाषशब्दे हितत्वमित्येवमादि सर्वे यो-
ग्यम् , उभयपल्लितंकरे निर्धात्रानपुसक्ये विज्ञेयः .

विकल्पोर्भिधीभावे नृभयच्छायामद्वेनेन तर्गेभ्र क्रमयोग-
पथ यथासम्यग् व्याख्येयम् . प्रश्नकाले दक्षिणं वा-
ले भिषजं गर्भप्रसवाय वक्षिन् पृच्छति किञ्चिद्वा गर्भ-
प्रसोच्यत इति तत्रोपमन्यत् .

यदा स्त्र्युमागो वातो गर्भस्य रस-
वाहीनि स्रोतामि शोषयति तदा वातरोगी
दीनाशो वा जायते । बहूनि वा व-
र्षाण्युदरे तिष्ठति ॥

यदा हित्यादिना वेगधारेण वातरोग्यात् परिवो-
पकरणध्यादोषसभरदर्शनम् गर्भस्योरे भवतीत्युच्यते .
वायुक्रमागः स्वर्गो स्वकल्पान्यमार्गगतो गर्भस्य रसा-
दिषोतामि शोषयति तदा स्त्रीः शुष्यादिः शरीरे रसो न
बह्वल्यतो वातरोगी दीनाशो वा जायते . अपरिपूर्णत्वा-
द् बहू वर्षावदरे तिष्ठति .

यदा स्त्रीपुंसयोः सममेवार्थो निष्प-
द्यते । वीजं वा तयोः समांशं संमुखं
च । यदा च वीजं भागे दुष्यति त-
दा द्विमृत्तिद्विरेता नपुंसकं भवति ।

यदा तु रतिकाले स्त्रीपुंसयोः सममेककालमर्थो र-
तिसमाप्तिदशयो निष्पद्यते . अनयोः स्त्रीपुंसयोः स्-
वन्धि वीजं वा समभागं भवति समुत्तं चैक्यरूपेण .
यदा च तस्मिन् स्त्रीभूत वीजं गर्भस्य बीजात्मके भा-
गे दुष्यति येनैकरूपता पुंसिभावेन योपिद्विरेतेण वा न-
र्भवीजनस्य न संपद्यते तस्मिन्स्त्रीपुरुषबीजभागे केनापि दो-
षकोपकारणेन दुष्टे द्विः प्रकृतिरेकोऽप्युभयस्वरूपो द्विरेता न
पुंसको भवति . स्त्रीकार्येनपि स्त्रीकः साधयति पुस्त्व-
र्थमपि न पुमानित्यर्थः .

यदा स्त्री प्रथमं कृतार्था भवति त-
तः पुरुषेण पश्चाच्छुक्रमुत्सृष्टे हर्षानवस्थि-
तचेतसः स्त्रिया वातो विगुणीकरोति . पुं-

स्त्ववाहीनि चास्य स्रोतांसि चोपहन्ति तदा वातेन्द्रिये भवति । तन्मैथुने वातमेवोत्सृजति ।

यदा तु स्त्री रती पुंसः पूर्वं कृताधो संप्राप्त-
स्त्ववसाना भवति ततोऽस्या स्त्रियाः पश्चात् पुसा शु-
भ्रमुत्सृष्टं भवति रतिकालभूतेन हर्षेणानवस्थितचेतसः
मत्या अत एव कारणाद्यतो दुष्टः तच्छुद्धं पश्चादुत्सृष्ट
विशुद्धीकरोति गर्भेशुद्धीजभागे विकृतिमापादयत्यस्य गर्भस्य
च स वातः पुस्तवहानि शुद्धवहाणि स्रोतांसि चोपहन्ति
तदा जातो नपुंसको वातेन्द्रियो नाम्ना भवति . स
स्त्रिया संगतो शुद्धरन्मैथुण वातमेवोत्सृजति .

यदा तु कात्स्न्येन नोपहन्ति अ-
नुपन्नश्वेव वा स्रोतोमुखं पिधते तदा सं-
स्कारवाहं भवति । तत्र संस्कारो वा-
जीकरा वस्तयोऽभ्ययहारश्चेतोहर्षणानि च ।
तानि हि शुक्ले बलमादधानानि स्रोतांस्य-
स्याप्याययन्तीति ॥

यदा त्वनन्तरोक्तं शुक्रं वाता दुष्टः कात्स्न्येन नो-
पहन्ति किञ्चिदुपहन्त्यनुपन्नं वा स्रोतोमुखं पिधते एव
न शोचयति तदा संस्कारवाहो नाम्ना नपुंसको भव-
ति . संस्कारेण वाजीकरणदिना स्त्रीगमनाय संवाग्रत
इत्यर्थः .

यदात्पवीजोऽल्यबलः पुमानुद्वेगः स्त्री-
द्वेषयुक्तोऽन्यकामो वा नार्या व्यवायप्रति-
घातं करोति तद्विधा वा नारी पुंसः ।
तदासंबन्धं नाम भवति । तच्छुक्लास्वादाद्ध-
वीच्छ्रायं लभते ॥

यदात्पवीजत्वादिपुंसः पुमास्त्रिया प्यवायप्रतिघातं
इत्यवसानविनाम करोति तदा संबन्धो नाम नपुंसको भ-

वति . स स्वमन्यभवं वा शुक्रं मुखे आसिच्यारवा-
दनाद्यजस्य मेदुस्योच्छ्रायं लभते यदि वात्पवीजत्वादिपु-
ंसो स्त्री पुंसो व्यवायप्रतिघातं करोति तदाप्यासैकयो भवति .

यदा पुनरुभावपि भवतः स्त्रीपुंसौ
तद्विधौ तदा वक्रध्वजो भवति । तस्य
नैव ध्वजः स्तभ्यते ॥

यदा तूभावपि स्त्रीपुंसावल्पवीजत्वादिपुंसौ भवतः
परस्परं च व्यवायप्रतिघातं दुरुतस्तदा वक्रध्वजो नाम
नपुंसको भवति . यो वक्रध्वजो ध्वजेन वर्तते न त्व
स्य मेहनं स्तम्यव इति .

यदा पूतियोन्याः स्त्रिया गर्भो भ-
वति तत् सौगन्धिकारणं योनिध्वजगन्धे-
न बलं लभते ॥

यदा पूतियोन्यभिधानयोनिव्यापसंयुक्तायाः स्त्रिया
गर्भो भवति तदा स गर्भः सौगन्धिकारणो नपुंसको
भवति . स स्वलब्धेन ध्वजगन्धेन योनिगन्धेन वा
स्त्रीगमने बलं लभते .

यदा त्वीर्ष्याभिभूतो मन्दहर्षो संसृ-
ज्येते तदेर्ष्यारतिसंज्ञम् । तस्य परं मि-
थुनीभूतं दृष्ट्वा मैथुनप्रवृत्तिर्भवति ॥

यदा पुनर्द्वेषपि स्त्रीपुंसौ परस्परमीर्ष्या बलव-
त्वाभिभूतो संसृज्येते तदेर्ष्यारतिर्नामा नपुंसको भवति .
स परस्य मैथुन दृष्ट्वा तदीर्ष्या मैथुने प्रवृत्तिं लभते .

यदा पुरुषस्य गर्भस्य वाय्वग्निदो-
षाद् दृषणनाशस्तदा वातपण्डकारणं भवति ।
एताः कर्षवैचिच्यवादौ पण्डयोनयोऽसंकी-
र्णाः कथिताः ॥ .

यदा गर्भस्य संबन्धकाले वायुना ऊष्णता च दृ-

पणनाशः क्रियते तदा वातपण्डकाख्यं नपुंसकं भवति ।
वातेन पण्डको वातपण्डकः । एता अष्टौ षण्डानां
योन्वोऽम्बकोर्णाः पृथग्भूताः षण्डभूता इत्यर्थः । आसां च
शुक्रानां कर्मेणां पूरंजन्मकृतानां वैचिन्व्यात् सभय इति ।

अनन्तरं स्त्रीपुरुषगर्भावस्थायां बीजदीपाय विशेषा
भवति ते यदा त्वित्वादिनाभ्यन्ते ।

यदा तु स्त्रियाः शोणितगर्भाशयौ
दोषाः किञ्चित् प्रदूषयन्ति तदा यौ ग-
र्भो भवति तस्य गर्भस्य यस्य यस्य मा-
तृजस्यावयवस्य बीजे बीजांशे वा दोषः
प्रकोपमापद्यते तं तमवयवं विकृतिराविशति ॥

यदा तु स्त्रिया मातुः शोणित बीजेऽपयोगि ग-
र्भाशयं वा दोषा वातादयः स्वकारणैर्दृष्टा दूषयन्ति त-
दा ते साकल्येन वा दूषयन्त्येन वा यदा तु साक-
ल्येन दूषयन्ति तदा गर्भस्य सभय एव न भवति ।
यदा पुनः किञ्चिद्दूषयन्ति तदा शोणितकारणस्य स्त्रीग-
र्भस्य विभिन्नेष्ववयवेषु गर्भाशयादिषु ये कारणबीजभूता
बीजांशास्तेषाम्शानां कदाचिन्साकल्येन दूषणं कुर्वन्ति मा-
तेन वा तेनाभयरूपेण बीजाशयदूषणेन स्त्रीगर्भस्य विकृ-
तिरुत्पद्यते । एवमुक्तमनेन । यथा । शोणितगर्भाशय-
योर्दोषयोः स्त्रीगर्भस्य यौ मातृजोऽवयवः शोणितकारणो
गर्भाशयरन्ध्रदिस्तस्यावयवस्य यौ बीजांशो मातृशोणित-
भगन्तस्य यस्मिन्त्यस्तिनशो वा दोषो वातादिः प्रकोप-
मापद्यते तं तं शोणितकारणमवयवं गर्भाशयाद्यं दूषणा-
दुरूपेण विद्वृतिर्भविष्यद् । गर्भमहणं आविशति । एत-
देव यदा हीन्यादिना विभक्तिं दर्शयति ।

यदा ह्यस्याः शोणिताख्ये बीजे ग-
र्भाशयस्ये निर्धेतकं बीजं प्रदूषयति तदा
बन्ध्यां जनयति । यदा तस्यावयवस्त-
दा पूतिमज्जाम् । तस्यै जातं जातं
त्रियते ।

स्त्रीगर्भे गर्भाशयनिर्वेतके स्त्रियाः शोणिताख्ये बीज-
भागे साकल्येन दुष्टे कन्या स्त्री जायते । यदा तु
साकल्येन तदा प्रतिप्रजा जायते । तस्याः जातं जातं
त्रियते । स्त्रियत्रियेण नपुंसकम् । पूतिः क्रिया शो-
णा प्रजा यस्याः सा तपोत्ता ।

यदा पुनः सोऽवयवः स्त्रीकारणा
च शरीरसंश्रयणाणामधोगुरुत्वादीनां निर्धेत-
का ये बीजांशास्तेषामेकदेशः । तदा स्यात्-
कृतिप्रायामस्त्रियं वार्ता नाम जनयति ।
तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥

यदा पुनः सोऽवयव अनन्तरांस्त्रीजभागवयव-
पूर्वोक्तानां चाधोगुरुत्वादीनां भागानां ये निर्धेतका मा-
वात्तेषां य एकदेशः तददुष्ट्या मातावार्ता नाम स्त्रिय
जनयति । या स्यात्कृतिबाहुल्यात् स्त्री स्त्रीकार्याकरणा-
च्चाक्षी । तस्याश्च स्त्रीव्यापदिति नाम ।

एवमेव पुंसो यदा शुक्राख्ये बीजे
बीजं प्रदूषयतीत्यादि योजयेद्बन्ध्यां पूतिमजं
तथा पुरुषाकृतिप्रायमपुरुषं तृणमुखिनं ना-
म जनयतीत्येतेन मातृजानां पितृजानां चा-
वयवानां विकृतिर्व्याख्याता ॥

एवमेव यथा स्त्रियाः शोणिताख्ये बीजे गर्भाश-
यस्य निर्धेतकं बीजमिन्मुक्तं तथैव च पुंसः शुक्राशय-
निर्धेतकं प्रदूषयतीत्यादि योजयम् । तेन कन्यावद्वन्ध्या-
यो गर्भस्तं जनयति । पृथिव्रजांस्त्र्यं प्रतिप्रजां यस्या-
श्चातं जातं त्रियते । वार्तावन्धुणस्तस्त्री । यः पुरुषा-
कृतिप्रायन्तारं पुरुषः पुरुषकार्याकरणाच्चापुरुष इति एते-
न मातृपितृजावयवदोषा व्याख्याताः ।

अनेन सात्प्रयजानां रसजानां स-
स्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता
भवति । यस्य यस्याद्वावयवस्य बीजे

बीजांशे वा उपजसिर्भवति तस्य तस्या-
ज्ञावयवस्य विकृतिरुपजायते । नोपजा-
यतेऽनुतापात् ॥

अनेन सात्म्यरसस्वजांनामवयवानां दोषविकृति-
ध्याख्याता भवति . कारणसोमान्यात् सात्म्यजीनामा-
शुं(सोमादीनामशुभ्रिभागे वक्ष्यमाणानां रसजानां च कृ-
त्स्वदेहसंभवादीनाम् . सर्वजानां च शौचादीनामद्र-
व्याणामुपचर्यते . तेनेतदुक्तं भवति . रसस्य नाना-
विधया दुष्ट्या तत्कार्यणामपि गर्भे तदनुगुणैव विकृति-
र्भवति . एवं सात्म्यामात्म्ययोरपि वाच्यम् . अपि
च बीजभांगरतानाद्गर्भावयवानां विकृतिर्भवति . एत-
दाह गस्य यर्येत्यादि . सुषोभम् .

यदा च लब्धगर्भान्वक्षमैव वातळा-
न्पासैवते तदास्या वायुः प्रकृपितः शरी-
रमनुसर्पन् गर्भाशयेऽत्रतिष्ठमानो गर्भस्य ज-
डवधिरमूकमिनिमणगद्गदस्वञ्जकुञ्जवामनही-
नाङ्गाधिकाङ्गत्वान्यन्यं वा वातविकारं करोति ।
तथा वायुवन् पित्तमपि भ्रूलतिपलितश्म-
श्रुहीनतात्वरूनस्वकेशपैङ्गल्यादीनि । श्ले-
ष्मा तु कुष्ठफिलाससदन्तत्वादीनि । त्रि-
वर्गो मिश्रान्विकारान् ॥

लब्धगर्भां वाग्ब्रवीन्नन्तरं यदा वातळान्पासैवते तदा-
स्या वायुः प्रकृपितः शरीरोपसर्पणेन गर्भाशयमनुप्राप्तो
वधेस्य जडवधिरत्वादीन्याश्च यथाहितविकारान् करो-
त्येवं पित्तळान्पासैवमानायाः पित्तं सल्ल्यादीनि . श्ले-
ष्मा कुष्ठरदिनि त्रिवर्गसन्निपातो मिश्राननन्तरस्तादा वा-
तपित्तककनात् . जडः स्तोक्रुतिर्वीरोऽश्रुतिः . मू-
को वामहितः . मिनिमणोऽनुनासिकभाषी . गद्गदी घ-
र्भस्वरः . सञ्जः एकपाद् . तथा हीनाङ्गोऽधिकान्द्रो
मां . सल्लतिनिर्लीमाशिरस्त्वम् . पलितं श्वेतलोमत्वम् .

शमश्रुहीनता निश्मश्रुत्वम् . त्वगादीनां पैङ्गल्येन संव-
न्धः आदिमहणेन पित्तविकाराणां महणम् . सदन्तत्वं
गर्भे एव दन्तजन्म . आदिमहणेन श्लेष्मविकाराणां
महणम् .

अपि च । दृष्टिभागमप्रतिपन्नं ते-
जो जात्यन्धत्वम् । तदेव वातानुगतं वि-
कृतरूक्षारूणाक्षम् । पित्तानुतं पिङ्गाक्षम् ।
श्लेष्मानुगतं शुक्राक्षम् । रक्तानुगतं र-
क्ताक्षमिति ॥

अपि चेति विकृतिमसहसमुच्ये . गर्भस्य दृष्टि-
भागं यदि तेजो न प्रतिपद्यते दृष्टादृष्टात् कारणान् तदा
जात्यन्धो जायते . तदेव तेजो वातानुगतं दृष्टिभाग
प्रतिपन्नं विकृतरूक्षारूणाक्षं जनयति . पित्तादी तेजोऽनु-
वर्तते . अन्यत् सुषोभम् .

प्रस्तुतस्य गर्भस्य विकृतिर्यथा न भवति . तथोच्यते .

गर्भसमानयोगक्षेमा हि गर्भिणी भ-
वति । तस्माद्विशेषतस्तां प्रियहिताभ्यां
गर्भोपघातकरेभ्यो रक्षेत् । यथा यथा
च गर्भो वृद्धिमाप्नोति तथा तथा भारा-
हारानादानादाहाररसापहाराच्च स्त्रिया य-
लक्षयः । तत्रेमे गर्भोपघातकराः । त-
द्यथा व्यवायव्यायामकर्शनाभिवातातिमात्र-
संक्षोभियानयानरात्रिजागरणादिवास्वप्रवेग-
त्रिधारणाजीर्णातपाभिक्रोधशोकभयोत्त्रांसो-
पवासोत्कटकविपमकठिनासनश्वभ्रुकूपमपा-
ताभियात्रलोकेनश्रवणादयः । समासतः
सर्वमतिगुरूष्णताक्षणरूक्षमज्जपानं दारुणाश्च
चेष्टाः ॥

गर्भसमानयोगेवमा हि यतो गर्भिणी भवति ततस्तां वि-
यद्वितीः करणभूतैरेवमाभेभ्यो गर्भविपालकत्वेभ्यो भवेभ्यो र-
धेन् . यथाक्रम च गर्भिण्या गर्भभरिणाहागनादानान् गर्भेण
चादारसापहागद बलशुभो भवत्यतो बल पालयैरिति
ताभ्यर्थाः . अन्यत् सुवोभम् . यानशब्देन वाहना-
नभयेन सह सधोभिजन्दस्य समाम कृत्वा तेन सह
क्रियानचनस्य यानशब्द-य समाम . आसनशब्द उकु-
टिकदिभिः प्रपानशब्द श्रमकृषाम् . अश्रियशब्दोश-
य्यक्रनशब्दयाम् . आदिशब्देन सर्वेषां मिथ्यायो-
गाशोना म्रहणम् . समामतः संश्लेषोप्यते . अति-
शुद्धतीक्ष्णत्वादियुक्तमचपानं दाक्षणाश्च इ.साधेष्टाः गर्भो-
पवाहनकराः .

तथा देवतारक्षोनुपचयपरिरक्षणार्थं न
शक्तानि वासांसि धारयेन्न यानमधिरोह-
न्न मद्यर्मांसमश्रीयात् । यच्चान्यदपि वृ-
द्धस्त्रियो ब्रूयुः । प्रततोचानशायिन्याः पुन-
र्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनुवेष्ट्य व्या-
पत्तिं करोति । विवृतशया नक्तचारि-
णी चोन्मत्तं जनयति । कलहशीला-

पर्यारिणम् । व्यवायशीला दुर्बलपुपमष्ट्री-
कं स्त्रेणं वा । शोकानित्या भीरुमपचित-
मल्पाद्युषं वा । अभिध्यायिनी परोपता-
पिनमीर्ष्यालुं स्त्रेणं वा । स्तेना त्वायास-
घट्टुलमभिद्रोहिणमकर्मशीलं वा । अमप-
णा चण्डमौषधिकं वा । स्वप्नशीला नि-
द्रालुप्रबुधमल्पाग्निं वा । मद्यनित्या तृष्णा-
लुप्रलपस्पृष्टिमनवस्थितं वा । गोधामांस-
नित्याश्मरिणं शनैर्महिनं वा । वराहमां-
सनित्या रक्ताक्षं कथनमातिरूपरोमाणं वा ।
मत्स्यर्मांसनित्या क्षिरनिमेषं स्वध्याङ्गं वा ।
मधुरानित्या प्रमेहिणं मृकप्रतिस्पृष्टं वा ।

अम्लनित्या रक्तपित्तनं त्वगाक्षिरोगिणं
वा । लवणानित्या शीघ्रवलीपालितं खल-
तिकं वा । तिक्तनित्या शोषिणमवलमपचितं
वा । कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं
वा । कपायानित्या श्याममानाहिनमुदा-
वर्तिनं वा । यद्य यच्च यस्य व्यापि-
निदानं तत्तद्वासेयमानान्तर्यन्ती स्त्री तत्त-
द्विकारचहुलमपत्यं जनयति । एतेन पि-
तृजा अपि शुक्रदोषा व्याख्याताः ॥

तथा गर्भोपवातरक्षणार्थं च देवताचतुस्रताप च
रोदितवासोधारणादीम कुर्यात् . सुवोभम् . रिशान-
नना या शैते सा वधोक्ता . नक्त या वहिः परिध-
मति सा तथा . इवैतुपमलसप्रायम् . क्षेमं क्षीनि-
यम् . भीरुं भयशीलम् . अपचितं स्वल्पमोगसरी-
रम् . अभिध्यायिनी नानाचिन्ताशीला . स्तेना चो-
र्यपरा . औषधिकः कपटजीवी . तृष्णालुः पिषामा-
सभावः . अनवस्थितो व्याधिसाचितः - कथनो यः
सुप्तो नासयु शब्द करोति . रक्तपित्तो यस्य प्राये-
ण रक्तपित्तमूल्यधने . सुवोभम् . यादिकारक, रणानि
गर्भिकासंवेते सा तद्विकारमेवाप्यल प्रभृते . याकम्पत्-
दोषाद्भवेति कृतिः तान्त् पितृदोषाश्चक्रदोषाद्भवेति कृतिः
त्यपि व्याख्यात कारणसामान्यात् .

जपतांहरन्वाह .

तस्मात् प्रजासंपद्मिच्छन्तौ साध्या-
स्मानमुपाचरेताम् । विशेषेण नारी ।
व्याधीश्चास्या मृदुमधुराशिशिरसुखैरौषधाहा-
रविहारैरुपाचरेत् । न चास्या वमना-
दीनि प्रयोजयेत् । न रक्तावसेचनम् ।
केवलं त्वष्टमम्मांसमुपादायास्थापनमनुवासा-
नं वा । वमनादिसाध्येषु पुनर्विकारेषु मृ-

दुभिस्तदर्थकारिभिवोपक्रमेत् । पूर्गमिव
तैलपात्रपसंसोभयद्भिर्णिष्पुपाचरेदिति । भ-
वन्ति चात्र ॥

तरमादित्यादि प्रजासंपदमिच्छन्ती मातापितरौ
सायु कृत्वा आत्मानमुपाचरेताम् . नारी तु त्रिनेपतः
सात्मानमुपाचरेत् . गर्भस्य हि तत्र यस्मात् सं-
वन्धः . तस्माच्च नारी गर्भिण्या मृदादिपुणैराहारादि-
निर्घोशीनुपाचरेत् . व्रमनादीनि कर्माण्यस्या व्याधि-
शम् प्रसक्तान्यपि न प्रयोजयेत् . केवलमष्टमासप्र-
थमदिवसादारभ्याप्रसवाद्योषधेश्च यथा आस्थापनमनुवासनं कृ-
प्रयोजयेत् . यननादिसाध्येषु गर्भिण्या विकारेषु कुष्ठा-
दिषु मृदुभिर्वमनादिभिर्निर्णिष्पुपकमेत् . चर्चतीसारादि-
षु तदर्थकारिभिः . व्याधिः स्वरूप कुर्वन् व्यापुपश
ममर्थं यद् करोति तत्तदर्थकारि . यथा पूर्ण तैलेन
पात्र चलनादिकंपात्रतथाभयलदपुपचारात्तद्गर्भिणीमापि
मिषम्याभिपूययेत् असंशोभयन्नुपचरेदिति . भवन्ति
चात्रेति तन्त्रोक्तिः .

इत्यनात्ययिके व्याधी विधिरात्ययिके पुनः ।
तीक्ष्णैरपि क्रियायोगैः स्त्रियं यत्नेन पालयेत् ॥
स्त्री हि मूलमपत्यानां स्त्री हि रक्षति रक्षिता ।
संवाश्रमाणां प्रथमं गृहस्थत्वमनिन्दितम् ॥
नारायणा मुखे छत्रे कण्ठे च कफत्रेष्ठिते ।
स्त्रायोर्मार्गिनरोधाच्च न गर्भस्थः प्ररोदिति ॥

इति गर्भावक्रान्तिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

इत्यनन्तरौक्तविधिरात्ययिके स्वल्पे व्याभावुक्तः .
आत्ययिके पुनः शीघ्र महादोषकारिणि व्याधी तीक्ष्ण-
रपि नानाविधैर्भाषाभिं क्रियायोगैः स्त्रियं यत्नेन पाल-
येत् . गर्भनिरपेक्षमेवैत्यर्थः . यस्मादपत्यानां मूलका-
रुणं स्त्री तरमात् पालयेत् . अतश्च तां यत्नेन पा-
लयेद्यतः सा रक्षिता सती पुंती गृहित्वं गृहस्थत्वं रक्ष-

ति . किंभूतमित्याह सर्वायमाणामित्यादि . सर्वेषां
व्रमचर्यादीनामाश्रमाणां प्रथमे प्रधानम् . जरायुणा इ-
त्यादिना प्रतिरूपयोगमिप्रतिपन्नवर्गादिनिप्रहमात्वाय गर्भस्था-
रोदने कारणमुपसंहृत्याप्यायमाचार्यः कथयति .

इतीन्दुविरचितायामष्टाङ्गसंग्रहव्याख्यायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

पूर्वयोः-याययोर्गर्भस्य संभवस्थितिकममुक्त्वा तस्यै-
व चातुपवाताय परिपूर्णायाय हृतप्रसवाय चोपचार उ-
च्यते . गर्भस्यात्र गर्भिणीपरायत्तत्वाच्च तस्या एवा-
नुष्ठेयं विधानम्

अथातो गर्भोपचरणीयमध्याये व्या-
ख्यास्यामः । इति हस्माहुरात्रेयादयो
महर्षयः ॥

प्रथमे मासि गर्भिणी क्षीरमनुपसं-
स्कृतं मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत् ।
तस्मिन्नपि चाद्यं द्वादशरात्रं क्षीरोद्भवं स-
पिंशालिपर्णीपलाशाभ्यां शृतं कनकरजत-
फथितं शीतोदकानुपानं पिबेत् । स्वादु
शीतं द्रव्यायं सात्म्यं च सायंप्रातराहा-
रयेत् । न चाभ्यङ्गोदूर्तनानि सेवेत ।
यथोक्तानि च दोषकराणि परिहरेद्वा प-
ञ्चमान्मासाद्विशेषेण ॥

तत्र प्रथमे मासि गर्भिण्यात्तरकृतं क्षीरं पिबेत् . मा-
श्रावच्येत्तनादिचयरथया काले कालेऽस्य द्रव्यारणि कान-
योः । अत एवाजीर्णादिधिरदाय माषादिनि . त
रिमन्ति तत्रापि प्रथम द्वादशरात्रे क्षीरेद्धन घृतं पिबेत् .
क्षीरपात्रापत्रादन्व . किंभूत क्षीरेद्धनमाह . शाल-
पर्णिपलाशाः । जेहपाकपरिभाषया गृह्यम् . सौरजे रा-
जते वा कल्पितं शीतोदकानुपानं च . सा च गर्भि-
णी स्वादादिपायमाहार प्रतिदिनमुभयकालमाहारयेत् .
निषेकान् प्रश्लथ्म्यज्ञादीन् पूर्वोक्ताश्च गर्भोपानकरान् व्य-
वायादेत् वर्जयेत् . यावत् पथमो मासस्तावदेवं वि-
शेषेण कुर्यात् . तदा हि गर्भस्यादिपरतान् ज्ञेयिती
नाथाभयम् .

द्वितीये मधुरौपधसिद्धं पयः पिबेत् ।
तृतीये तदेव सर्पिर्मधुभ्याम् । चतुर्थेऽक्ष-
मात्रनवनीतयुक्तम् । पञ्चमे क्षीरसर्पिः ।
षष्ठे तदेव मधुरौपधसिद्धम् । सप्तमे च ।
तस्मिंस्तु गर्भस्य केशोत्पत्त्या मातुर्विदाहो
भवतीति स्त्रियो भाषन्ते । नेति भग-
वानान्नेयः । गर्भोत्पीडनास्तु दोषा हृद-
यं प्राप्य विदहन्ति ततः कण्डूर्जायते क-
ण्डूवा किक्सिम् ॥

द्वितीये मासि मधुरौपधसिद्धं पयः पिबेत् . तृतीये तदेव मधुरौपधसिद्धं सर्पिर्मधुभ्यां सं-
युक्तं पिबेत् . चतुर्थे तु तदेव नवनीतस्याऽभावेण यु-
क्तम् . पथमे क्षीरेद्धनं सर्पिः . षष्ठे मधुरौपध-
सिद्धं तदेव क्षीरसर्पिः . सप्तमे तदेव . तस्मिन्
सप्तमे मासि मातुर्विदाहो भवति . स तु केशोप-
त्तिर्गर्भमिति स्त्रियो भाषन्ते . तथा नेति भग-
वानान्नेयः म चैवमाह गर्भोत्पीडनादोषा वानादयो ग-
र्भिणीहृदये प्रमा . कण्डू . कुर्वन्ति कण्डूवा अनन्तरे कि-
क्सिम् . रेल.स्यरूपरत्नसंज्ञकः . किक्सिम् .

तत्र कोलोदकेन नवनीतस्य मधुरौ-
पधसिद्धस्य पाणितलमात्रमस्यै दद्यात् ।
चन्दनमृणालकल्कैश्च स्तनोदरं मृदनीयात् ।
शिरीषघातकीसर्पपमधुकचूर्णौ । कुटजा-
र्जकवीजमुस्ताहरिद्राकल्कौवा । निम्बको-
लसुरसमञ्जिष्ठाकल्कौवा । शशाहरिणपृष-
तरुधिरयुक्तया वा त्रिफलया । करवी-
रकरञ्जपत्रकल्कासिद्धेन च तैलेनाभ्यङ्गः ॥
परिपेकः पुनर्मातृतीमधुकसिद्धेनाम्भसा ।
कण्डूयनं वर्जयेत् । त्वग्भेदत्रैरूप्यप-
रिहारार्थं स्नानोद्धतं च शीलयेत् । म-
धुरं चाहारमल्पमल्पस्नेहलक्षणमल्पोदकानु-
पानं शुद्धंति ॥

तत्र कण्डूकिस्त्रियोन्तवार्थे गर्भिण्यै बदरौदकेन सप्त-
पाणितलं नवनीतस्य देयमभ्यवहाराय . पाणितलं करैः . चन्द-
नमृणालकल्केन स्तनोदरस्य मर्दनम् . प्रकृत्यादिविशेषापात्रेभ्या-
शिरीषसिद्धचूर्णौ . कुटजाजर्जककल्कौवा . चूर्णः शुष्कपिष्ट .
कल्को जलपिष्ट . निम्बादिकल्कौवा . शशाहन्यतम-
रुधिरयुक्तया वा त्रिफलयः . दोषादिविशेषापात्रेभ्या स्त-
नोदरं मृदनीयादिनि संबन्धः . स्नानम् . परिपेकः
स्तनोदरस्य . त्वग्भेदस्य विरूपत्वस्य च परिहारार्थं स्त-
नोदरस्य च कण्डूयनं वर्जयेत् . तत्परिहारार्थमेव च-
स्नानशुद्धतं च शीलयेत् . अल्पत्यादियुक्तमाहारं शुद्धंति .

अष्टमे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं पिबेत् ।
नेति खण्डकाप्यः गर्भस्य पैङ्गल्यावाधभ-
यात् । अस्तु पैङ्गल्यावाधस्तथाप्येवं कु-
र्वीत । नीरुजं बलवर्णसत्त्वसंहननसंपदु-
पेतं ज्ञातानामग्रगण्यमपत्यं जनयतीति भ-
गवानान्नेयः ॥

अष्टमे मासि घृतमिश्रां क्षीरयवागूं पिबेदित्यानेयः ।

तान् विवेत् गर्भस्य पैङ्गव्यमयादिति सृष्टकालः . तत्र-
स्थाहावेयः . अह्निक्रियतां पैङ्गव्यम् . गर्भिण्या नी-
रुक्त्वलाभाद्गर्भस्य च बलादिपुक्तस्य लामार् सपिन्ध-
सा शौर्यवागा . सेहननमवयवनिबन्धत्वम् .

बदरोदकेन पललपयोदधिमस्तुतैल-
लवणफलघृतमधुपुक्तेनास्थापयेत् । पुरा-
णविद्विगुध्यर्थं मधुकादिमधुरौपधसिद्धेन
च तैलेनानुवासयेदनुलोमनाय वायोः ।
अनुलोमे हि मारुते सा सुखमनुपद्रवा प्रसूते ।

बदरोदकेनास्थापनपरिभाषया पललादिपुकेनास्थाप-
येत् . पुराणं सांचते पुरीषं शोधयित्वा तदर्थमेवानुता-
सयेमधुकादिसिद्धर्तलेन . एवं पुराणाया निशः शोष-
नादनुलोमो वायुः प्रसूतये सुतो भवतीति .

गर्भिणीं तु न्युञ्जामास्थापयेदनुवा-
सयेद्वा । तथास्या विद्वृतमार्गतया सम्प-
गौपधमनुप्रविशति ॥

सर्वस्य च वागपार्श्वस्थस्यास्थापनानुवासनविधाने ग-
र्भिण्या न्युञ्जत्वमपवादः . न्यञ्जा जानुभ्यामधोमूर्त्तौ भू-
मौ स्थिता . तथा हि जठरस्य लम्बत्वाद्भस्तेर्मौर्त्तौ
विद्वृतो भवति .

तत ऊर्ध्वं स्निग्धाभिर्वेवायूभिर्जाङ्ग-
लरसैश्चोपचरेदाप्रसवकालादिति भगवान् ध-
न्वन्तरिः ॥

ततोऽष्टमांसात्पूर्वं आप्तवत् स्निग्धाभिर्वेवायूभिः-
पार्श्वत् . जाङ्गलरसैश्चोपचरेदिति धन्वन्तरिः चरकस्य तु
जाङ्गलरसानभिधानम् .

नवमे तु तत एवानुवासनतैलात् पि-
त्रुं योनौ प्रणयेद्गर्भमार्गाशययोः स्नेहनाथ-
मिति । अनेन प्रथममासादारभ्य क्रमे-

ण गर्भिण्याः प्रसवकाले गर्भधारिणिकुक्षि-
कटीपार्श्वपृष्ठं मृदु भवति । वायुश्चानुलो-
मः संपद्यते । मूत्रपुरीषं च मृदु तिभूतं
जरायुश्च मार्गं प्रतिपद्यते । पुत्रं चेष्टं क-
ल्यमायुष्मन्तं सुखिनं सुखेन काले बल-
वर्ती प्रसूते ॥

नवमे मासे तत एवानन्तरोक्तामधुरौपधसिद्धाद-
नुवासनतैलात् त्रिंश योनौ धारयेत् . तेन हि गर्भ-
प्रसूतिमार्गे गर्भाशये च स्नेहः संपद्यते . एतच्च सर्वं
मासविधानं गर्भिण्या गर्भधारिणीकुक्ष्यादिमृदुत्वलाभाय भ-
वतीति सुबोधम् .

विल्वकार्पासीपफणापाटलीपिचुम -
न्दाग्निमन्थमार्सावर्धमानकपत्रभङ्गकाथेन शी-
तेन सवगन्धोदकेन वा गर्भिण्याः प्रत्यहं
स्नानमुपदिशेत् ॥

विन्वादीनां ह्यथेन गर्भिण्याः प्रत्यहं स्नानमुपदि-
शेत् . सर्वगन्धोदकेन वा . पत्राद्भङ्गानि पत्रभङ्गानि .

प्राक् चैवास्या नवमान्मासादपहृता-
स्थिशर्कराकपाले प्रशस्ते देशे वास्तुविद्या-
प्रशस्तं सर्वर्तुसुखमुपहृतसर्वोपकरणं सन्नि-
हितज्वलनं प्राग्द्वारमुद्ग्वारं वा सूतिका-
गारं कारयेत् ॥

अस्याथ गर्भिण्या . नवममासान् प्रहृत्पद्दतास्थी-
लं दिक्तं सूतिकागारं कारयेद्यच्च सूतिका सती वनति .
शीततापचभावेन सर्वत्रुष्टसम् .

तत्रानुहूलेषु नक्षत्रादिषु पुण्याङ्ग-
न्देन गोघ्राहणद्वान् नत्वावर्तमाना प्रद-
क्षिणं प्रविश्य बहुशः प्रसूताभिरनुरक्ता-

भिरविपादाभिः क्लेशक्षमाभिः परिवृता स्व-
स्वयनपरानुलोमनैराहारविहारैरनुलोमित -
घातमूलपुरीषा प्रसवकालमुदीक्षेत । स्व-
न्येऽपि च विण्मूत्रविन्यवे फलवर्तीः प्र-
गिदद्यात् ॥

तवागरोऽनुकूलनश्चमहानिधिमुहूर्तादिषु पुण्यादशब्दे
न गचादीननुवर्तमाना प्रविष्यानेकवारप्रमृताभिः पारवृता
मती स्वस्वयनपत्त्रादिषु च प्रसवकालमुदीक्षेत प्रतिपाल
येन . ह्येतेषु .

तत्रासन्नमसवायाः क्रमो ग्लानिर्मु-
क्तबन्धने इवाक्षिणी निष्ठीविका मूत्रपुरी-
षवाहुल्यं शिथिलकुक्षिताशोगुस्त्वमन्वानभि-
लापां वेदनोदरहृदयकटीवस्तिर्वसणेषु तो
दभेदशूलस्फुरणस्रवगानि च योन्यां भ-
वन्ति । तदनन्तरमावीनां प्रादुर्भावो ग-
र्भोदकमदाहश्च ॥

क्रमादिकमासप्रसवकाले लघ्नम् . उदरादीनां
घदनया सन्धः . तादादीनि योग्याम् . अनन्तर-
मावीनां एतिवेदनापर्याभाणां प्रादुर्भावः . अनन्तरं ग-
र्भोदकम् .

अथैनामुपस्थितगर्भा कृतकौतुकमह-
कां पुत्रामफलहस्तां स्वभ्यक्तामुष्णोदकप-
रिपिकां सघृतां यवागुं पाययेत् । ततः
सुरक्तार्पभचर्मच्छेदे मृदुनि भूमिशयने श-
पानामुत्तानामाशुक्षसाक्षिपृष्णामदृत्वाससोऽशु-
ङ्गनीयाः म्रियदर्शनाः परिणतवयसः प्रज-
ननकुञ्जलाः प्रगग्नाः कृचनखाः स्त्रियः सू-
तिकां सूतताभिर्दण्डीभिराभ्यासयन्त्यः प-
शुपासीरन् ॥

अथानन्तरमेनां गर्भिणीं निवर्तयित्वादिपुत्रा-
मुष्णोदकेन परिषिक्तं ततो यवागुं सघृतां पाययेत् .
ततः सुरक्तेन कर्पभचर्मणा कृत्रमच्छेदे मृदुनि कार्पा-
दिदृते शयने शपानामुत्तानामदृत्वासरत्नादिपुत्रा योषिणः
एतन्नाभिराभ्यासयन्त्यः पशुपासीरभिति संवन्धः . आयु-
धगर्भिय सङ्कचित्तानाम् . प्रजनने गर्भनिष्कासने पुत्रला-
रतयोनाः . एतनाः विषयाः .

अथास्यै दद्यात् कुष्ठैलान्वाहलीच-
चव्यचित्रकाचिरिविल्वचूर्णेपुषपात्रातुं मुहुर्मु-
हुः । तथा भूर्जपत्रशिक्षपासजैरसान्यत-
मधूममन्तरान्तरा च । पार्श्वपृष्ठकटीसक्थि-
देशान् फोष्णेन तैलेनाभ्यञ्जानु सुखमस्या
मृदनीयात् ॥

अनन्तरस्यै कृष्णादिपुष्पामातुं दद्यात्मुहुर्मुहुः .
तपैव भूर्जाद्यन्तमपुष्पामातुं दद्यादिति संवन्धः . अ-
नन्तरा चैत्यादीनामुष्णामत्र धूमादिप्रसङ्गे . पार्श्वदि-
देशानोपदृष्णेन तैलेनाभ्यञ्जयथासुत मृदनीयादिति संवन्धः .

एवमगार्ः परिवर्तते गर्भः । त-
स्य लक्षणम् । विमुच्य हृदयमुदरमाविश-
ति । वस्तिशिरोऽवगृह्णाति । त्वरय-
न्त्येनामाव्यः । न चेदेवं परिवर्तते त-
तो मुहुर्मुहुर्जम्भणं चङ्क्रमणं च कारयित्-
व्यानन्तरीक्तं विधिम् ॥

एवमेव यवापानादिना जठररुधो गर्भः तस्मिन्
काञ्चे एतेनात्राक परिवर्तते अपोमुत्तं यातीत्यर्थः . स चावा-
हृत्सुतो गर्भः हृदयमोक्षणादिना लक्षणं शयते . मानुर्हृदयदे-
सं परिलक्ष्य मदा तु जठरमाविशति गर्भो वस्तिशिराज्जल्प
वक्ष्यमाण प्रदेशं नाभ्येते गृह्णाति . आव्यधैनां ग-
र्भिणीं निरन्तरप्रादुर्भावेन त्वरयति तदा परिवर्तमभ्यवर्षेत्
एव न परिवर्तते चेत्कृष्णगादिकं च वक्ष्यमाणं कर-

वितन्वम् . अनन्तराक्तं च विधिं धूमप्राणादिकं पुनः पुनश्च .

अन्ये तु मुसलेनोत्सृखलं धान्यपूर्णमाहननीयमित्याहुः । तत्तु न सम्यक् । दारुणव्यायामवर्जनं हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते । विशेषतश्च प्रसवकाले प्रचलितसर्वधातुद्रोषायाः सौकुमार्यत्वान्नार्यां मुसलव्यायामेनेरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति ॥

वेचिदाचार्या गर्भपरिवर्तनार्थं धान्यपूर्णमुत्सृखलं गर्भिण्या मुसलेनाहननीयमिति . इदानीयमुसला नेच्छन्ति यत्सप्तपत्रिधायामतिरुमारयायामवस्थायामेवविधेनोपचारैणावहननव्यायामेन प्रवलीभूतो वायुरन्तरं हृदय लब्ध्वा प्राणान् हिंस्यादिति .

अथ परिवृत्तगर्भा पर्यङ्कभेनामारोप्य कुशला स्त्री पादनोऽस्या निषण्णाया योनिमनुलोममनुमुखमभ्यङ्ग्य स्फिजौ पादाभ्यां पीडयेत् । योनिं च पुनःपुनः प्रसाधयेत् । द्यूथाच्च सुभगे शनैश्शनैः प्रवाहयस्व सुप्रसन्नस्ते मुखवर्णः पुत्रं जनयिष्यतीति ॥

ततोऽनन्तराक्तं नात्राहुः पितृत्तम परितृत्तमर्भं मिदिस्ता पर्यङ्कमारोप्य पादतो निषण्णा मी योनिप्रमाणनादिकं गर्भिण्याश्च कुर्यात् .

अन्या तु वामकर्णेऽस्या मन्ः मिमं ज्ञपेत् ।

“क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः । स्रगर्भा त्वां सदा पातु वैशस्यं वा दधात्वपि ॥

प्रसृज्य त्वमविक्रिष्टमविक्रिष्टा शुभानने । कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयादिरक्षित”मिति ॥

तथा—

‘इहामृतञ्च सोमश्च चित्रभानुश्च भामिनि । उच्चैश्चवाश्च तुरगो मन्दिरे निवसन्तु ते ॥

इदममृतमपां समुद्धृतं त्रै तव लघुगर्भमिमं प्रमुञ्चतु स्त्री ।

तदनलपवनार्कवासवास्ते सह लवणाम्बुधरैर्दिशन्तु शान्ति’मिति ॥

द्वितीया च वामे कर्णे मन्त्रं वक्ष्यमाण पठेत् . प्रसाधनं गर्भनिष्क्रमणार्थमाकरणम् . सुबोधमन्यत् . क्षितिर्जलादिकं दिशन्तु शान्तिमित्यन्तं श्रीकचतुष्टयमन्त्राः .

तथा परानुशिष्यात् अनागतायां वेदनायां मा प्रवाहिष्टाः । अकालप्रवाहणं हि विष्णुश्चादिवेगानामिवोदीरणमनर्थकरमहितं च गर्भस्य श्वासकासशोषकुब्जतादिकारित्वान् । तथा तेषामेव विधारणमिव वेदनायामप्रवाहणमुपघाताय । ततो यथोक्तं कुरुष्व ॥

तथापस्त स्त्री इदमनुशिन्यात् . भद्रे गर्भिण्यानागतयां गर्भवेदनायां गर्भं मा प्रवाहिष्टाः न प्रेरयितव्यस्त्वया गर्भे इत्यर्थः . तथाविधे अकालप्रवाहण वेगोदीरण्यात् गर्भिण्या अहितम् . गर्भस्य च तत्प्रधाननिष्क्रान्तित्वेव श्वासादिकरम् . तथा प्राणायामं वेदनायां यदप्रवाहणं तद्रेणभारणवद्गर्भिण्या अहितं सद्रूपघाताय मप्यने .

शनैश्शनैश्च पूर्वं प्रवाहिष्टाः । निगमे षाढं गर्भस्य योनिमुखवन्तिपत्तौ या-